
YILMAZ ÖZTUNA
OSMANLI DEVLETİ TARİHİ
MEDENİYET TARİHİ 2
ÖTÜKEN
YILMAZ ÖZTUNA
OSMANLI DEVLETİ TARİHİ
MEDENİYET TARİHİ 2
SABAH
ÖTÜKEN
SABAH

OSMANLI DEVLETİ TARİHİ

Medeniyet Tarihi

İKİNCİ CİLT

Yılmaz Öztuna

SABAH

YAYIN NU: 577
KÜLTÜR SERİSİ: 257

1. Basım: 2004
5. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

978-975-437-486-4 (Tk.No)

ISBN978-975-437-488-9

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi - Tertip: Ötüken
Baskı – Cilt: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş.
Akpınar Mah. Hasan Basri Cad. No:4 Sancaktepe – Kartal / İst
İstanbul-Mart 2017

İÇİNDEKİLER

Onuncu Bahis:
Saray ve Hânedân

1) Pâdişâh/ 7 • 2) Saltanat Alâmetleri/ 11 • 3) Vâlide-Sultân/ 16 • 4) Velîahd ve Dîğer Şehzâdeler/ 17 • 5) Sultânlar/ 19 • 6) Pâdişâh ve Şehzâde Eşleri/ 21 • 7) Harem-i Hümâyûn/ 24 • 8) Topkapı Sarayı/ 25 • 9) Edirne Saray-ı Hümâyûnu/ 29 • 10) Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu/ 31 • 11) Çırağan Saray-ı Hümâyûnu/ 33 • 12) Yıldız Saray-ı Hümâyûnu/ 33 • 13) Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu/ 35 • 14) Tanzimat Devrinin Diğer Istanbul Sarayları/ 35 • 15) Enderûn-i Hümâyûn/ 37 • 16) Hâs Oda, Hâsodabaşı ve Silâhdâr/ 38 • 17) Hazîne-i Hümâyûn/ 40 • 18) Pâdişâh Yâverleri ve Emir Subayları, Mâbeynciler/ 41 • 19) Başka Saray Hizmetleri/ 42 • 20) Bostancı Ocağı ve Sarayın Dış Hizmetleri/ 43 • 21) Matbah-ı Âmire/ 44 • 22) Istabl-ı Âmire (Hâs Ahırlar)/ 45 • 23) Mâbeyn-i Hümâyûn/ 46 •

Onbirinci Bahis:
Devlet ve Hükûmet

1) Osmanlı Devletinin Karakteri Hakkında Bir Kaç Söz/ 49 • 2) Sadrâzam/ 51 • 3) Dîvân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âlî/ 55 • 4) Dış İşleri/ 57 • 5) Yabancı Devletlerin Türkiye'deki Elçi ve Konsolosları/ 59 • 6) Yabancı Devletlerde Osmanlı Elçi ve Konsolosları/ 62 • 7) İmparatorluk Arşivi (Osm. Hazîne-i Evrak)/ 64 • 8) Başdefterdâr ve Mâliye/ 65 • 9) Osmanlı Rütbeleri (Osm. Rütbe-i Resmiyye)/ 68 • 10) Osmanlı Nişanları/ 73 • 11) Bir Mutlakıyyet Hükûmeti/ 75

Onikinci Bahis:
Ordu ve Donanma

1) Osmanlı Öncesi Türk Ordusu Hakkında/ 77 • 2) Osmanlı Ordusu Hakkında/ 78 • 3) Süvârî/ 82 • 4) Topçu/ 83 • 5) Osmanlı Ordusunun Başka Vasıfları/ 85 • 6) Tımarlı Sipahisi/ 87 • 7) Yeniçeri Ocağı/ 88 • 8) Yeniçeri General ve Subayları/ 89 • 9) Kapıkulu Sipahisi/ 93 • 10) Topçu/ 94 • 11) Toparabacıları Ocağı/ 96 • 12) Humbaracı Ocağı/ 96 • 13) Lâğımcı Ocağı/ 96 • 14) Cebeci Ocağı/ 97 • 15) Osmanlılarda Ateşli Silâhlar Hakkında/ 98 • 16) Akıncılar/ 101 • 17) Azablar/ 101 • 18) Yayalar ve Müsellemler/ 102 • 19) Eyâlet Askeri/ 102 • 20) Gönüllüler/ 102 • 21) Mısır Askeri/ 103 • 22) Kırım Askeri/ 103 • 23) Tâbî Devletlerin Askerleri/ 104 • 24) Nizâm-ı Cedîd Askeri/ 104 • 25) Modern Türk İmparatorluk Ordusu (1826-1922)/ 104

Donanma

1) Osmanlı Öncesi/ 110 • 2) Osmanlı Donanmasının Oluşması/ 111 • 3) Kapdân-ı Deryâ/ 113 • 4) Süveyş Kapdanlığı/ 114 • 5) Tuna Kapdanlığı/ 117 • 6) Fırat Kapdanlığı/ 117 • 7) Hazar Kapdanlığı/ 118 • 8) Kür Kapdanlığı/ 118 • 9) Fasa Kapdanlığı/ 118 • 10) Nil Kapdanlığı/ 118 • 11) Kapdân-ı Deryâ'ya Bağlı Tümamirallikler/ 119 • 12) Kapdân-ı Deryâlık Teşkilâtı/ 119 • 13) Tersâne-i Hümâyûn/ 121 • 14) Kürekli Donanma Devri/ 122 • 15) Kalyon Devri/ 124 • 16) Korsan Sınıfı/ 125 • 17) Atlas Okyanusu'nda Türkler/ 127 • 18) XVIII-XIX. Asırlarda Korsanlık/ 130 • 19) Tûnus/ 132 • 20) A.B.D. ile Savaş/ 133 • 21) Tanzimat Donanması/ 135

Onüçüncü Bahis:
Din ve Hukuk - Adalet ve Eğitim

1) Din/ 137 • 2) Hukuk/ 140 • 3) Hıristiyanlar ve Mûsevîler/ 141 • 4) İlmiyye Sınıfı/ 144 • 5) Şeyhülislâm/ 146 • 6) Nakıybüleşrâf ve Hâce-i Sultânî/ 149 • 7) Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri/ 150 • 8) Kadı ve Mahkeme/ 151 • 9) Istanbul Efendisi/ 153 • 10) Mollalar/ 154 • 11) Müderris ve Medrese/ 155 • 12) Medrese Dışı Eğitim/ 156 • 13) Vakıflar ve Sosyal Yardım/ 159 • 14) Evkaaf-ı Hümâyûn Nezâreti/ 162 • 15) Câmîler/ 163 • 16) Tarîkatler ve Tekkeler/ 165 • 17) Tanzimat'ta Adalet Teşkilâtı/ 168 • 18) Maârif Nezâreti/ 169 • 19) Tanzimat Eğitimi/ 170

Ondördüncü Bahis:
İlim ve San'at - Kültür Târihi

1) Osmanlı Kültürüne Giriş/ 175 • 2) Osmanlı Kültür ve San'atının Yaygınlığı/ 178 • 3) Türk Dili/ 181 • 4) Osmanlı Şiiri/ 182 • 5) Târih ve Coğrafya/ 183 • 6) Tıb/ 186 • 7) Müsbet İlimler/ 188 • 8) Mimarî/ 190 • 9) Resim (Minyatür) ve Yazı (Hat)/ 196 • 10) Çinicilik/ 197 • 11) Halıcılık/ 198 • 12) Kumaşçılık/ 198 • 13) Dericilik/ 198 • 14) Cildcilik, Kitabcılık, Tezhîb/ 199 • 15) Porselen, Cam, Mücevher/ 199 • 16) Mobilya/ 200 • 17) Silâhcılık/ 200 • 18) Sandalcılık/ 201 • 19) Mûsikî/ 201

Onbeşinci Bahis:
Mânevî ve Maddî Hayât - İçtimâî ve İktisadî Tarih

1) Osmanlı Ahlâk ve Karakteri/ 204 • 2) Osmanlı Karakterinin Bozulması/ 212 • 3) Halk Tabakaları/ 214 • 4) Köleler ve Câriyeler/ 216 • 5) Şâhâne Şenlikler (Fr.fête impériale)/ 217 • 6) Spor/ 218 • 7) Ev Hayâtı/ 218 • 8) Yemekler ve İçkiler/ 219 • 9) Esnaf/ 219 • 10) İktisâd ve Para/ 220 • 11) Sanayi/ 224 • 12) Ticâret/ 226 • 13) Kara ve Deniz Trafiği/ 228 • 14) Bedesten Tüccarı/ 231 • 15) Çarşılar, Pazarlar, Hanlar/ 232 • 16) Dış Ticâret/ 233

Onaltıncı Bahis:
Osmanlı İmparatorluğu'nun Coğrâfî Tasvîri

1) İmparatorluğun Coğrafî Yapısı/ 236 • 2) Eyâletler ve Sancaklar/ 236 • 3) Tanzimat Devri Mülkî İdaresi/ 240 • 4) Istanbul/ 244 • 5) Bursa/ 260 • 6) Edirne/ 261 • 7) Rumeli/ 262 • 8) Bosna/ 275 • 9) Macaristan/ 281 • 10) Romanya/ 292 • 11) Podolya/ 293 • 12) Kırım/ 294 • 13) Akdeniz Adaları/ 298 • 14) Mora/ 305 • 15) Girit/ 307 • 16) Batı Anadolu/ 309 • 17) Orta Anadolu/ 320 • 18) Doğu Anadolu/ 328 • 19) Kafkasya/ 338 • 20) Irak/ 346 • 21) Suriye ve Filistin/ 350 • 22) Arabistan/ 363 • 23) Mısır/ 376 • 24) Kaahire/ 380 • 25) Aşağı Mısır/ 386 • 26) Yukarı Mısır/ 390 • 27) Sudan/ 394 • 28) Habeş Eyâleti/ 398 • 29) Mağrib/ 403

Onuncu Bahis
Saray ve Hânedân

1) Pâdişâh

Türkler'in bütün zamanlarda yetiştirdikleri en büyük tarihçilerden biri, eserini XVII. asır sonlarında Arabca yazan Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede, *Sahâifü'l-Ahbâr*'ın Osmanlılar'dan bâhis üçüncü cildine şöyle girer:

«Bil ki bu devleti kuranlar, cihân târihinin en haşmetli ve en büyük hükümdarlarıdır. Onlar, en kudretli saltanata, yeryüzünün en geniş ülkelerine sâhibdir. Yüksek akla ve erişilmez güce mâlikdir. Bahtları, kısmetleri ve talihleri açıktır. Çok hayır yaparlar, çok ihsanda bulunurlar. Saltanatlarının şevketine son yoktur. En keskin kılıç, en sivri ve delici mızrak onlardadır. Servet, mal, mülk, asker ve silâh bakımından yeryüzünde birincidirler. Te'sir ve kuvvetleri eşsizdir. En iyi yolu tâkıyb ederler. Görüşleri doğru ve aydındır. Doğu'nun ve Batı'nın, karaların ve denizlerin efendisi, Mekke ve Medîne'nin hâmisi onlardır. Allah onları, Süleyman Peygamber'den sonra hiç kimseye nasîb olmıyan bir şevketle şereflendirmiştir. Bu husus, onların hayatlarını tedkıyk edenlerin malûmudur. Bu devletin hükümdarları, selefleri olan hükümdarlara, devletlere ve onların halklarına zulüm ve kötülük ederek yükselmemişlerdir. Hiç bir haksızlık etmemişlerdir. Dâima adaletle davranmışlardır. Ülkelerinin büyük kısmını kâfirlerden, zâlimlerden fethetmişlerdir. Kılıçlarının hakkı, mızraklarının meyvesi olarak bu devleti kurmuşlar ve büyütmüşlerdir. Ne hazıra konmuşlar, ne de kimsenin hakkını yiyerek saltanata geçmişlerdir. Saltanat tahtını boş bulmuşlar, ancak onlar doldurmuşlardır. Yeryüzüne bu vasıfta başka bir hânedân gelmemiştir.»

1447'den 1771'e kadar Dünyâ'nın en kudretli hükümdarı ve 1517'den 1683'e kadar gerçek bir cihân hükümdarı olan pâdişâhın taşıdığı sıfatlar, tadadı kolay olmıyacak derecede çoktur. 4 ayrı imparatorluk tâcı taşımaktadır: Türkler'in büyük hükümdarı olarak hâkan'dır, İslâm dünyâsının lideri ve Pey-

gamber'in meşru halefi olarak halîfe'dir, Doğu Roma imparatoru olarak kayser'dir, Mısır hükümdarı olarak sultân'dır. Taşıdığı krallık derecesindeki taçların başlıcaları şunlardır: Macaristan, Sırbistan, Bosna, Bulgaristan, Yemen, Tunus, Tlemsen (Cezayir), Gürcistan, Ermenistan, Karaman, Ertana, Irak... Nefsinde birleştirdiği krallıktan daha küçük hükümdarlık taçları pek çoktur.

Pâdişâhın unvanları pek çoktu: hân, hâkaan, hâkaanü'l-havâkıyn, sultân, sultânü's-selâtıyn, Halîfe-i Rûy-i Zemîn, Emîrü'l-Mü'minîn, Zıll'Ullâhi fi'l-Ard, Halîfe-i Rub'-i Meskûn, şah, pâdişâh, hünkâr, hudâvendigâr, pâdişâh-ı cihân, cihân pâdişâhı, pâdişâh-ı âlem-penâh, zât-ı şâhâne, zât-ı akdes-i hümâyûn, kayser, kayser-i Rûm, melikü'l-guzât... Halk daha çok «pâdişâh», Avrupalılar «Büyük Türk» veya «sultân», Saray mensubları «hünkâr» derlerdi. Resmî lakabı «şevketlü» idi ve buna bir kaç lakab daha eklenebilirdi: şevketlü azametlü celâdetlü... gibi. Kendisine hitaben en kısa şekilde «efendimiz», daha resmî şekilde «zât-ı şâhâneleri», «zât-ı hümâyûnları», «şevket-meâbları», hitâb eden halktan veya samîmiyetine girmiş biri ise «pâdişâhım» veya «hünkârım», yalnız annesi vâlide-sultân «arslanım» derdi. «Şevketlü» yalnız Osmanlı pâdişâhına mahsus resmî lakab olup başka hiç bir hükümdar için kullanılamaz, kral ve imparator derecesinde dîğer bütün Hıristiyan ve Müslüman hükümdarlara «haşmetlü», yalnız İran şâhına «şehâmetlü» denirdi.

Hânedân, Şîî olmıyan bütün Türkler gibi Hanefî ve koyu Hanefî idi. Hanefî olmıyan hiç bir Osmânoğlu yoktur. Ancak dîğer üç Sünnî mezheb de (Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî) eşit muamele ve eşit saygı görürdü. Ancak merkezde, Istanbul'daki görevlilerin Hanefî olduğu, bâzı pâdişâhların Şâfiî olanları Hanefî'liğe davet ettikleri görülür. Rumeli ve asıl Anadolu tamamen Hanefî idi. Zâten Sünnî Türkler yalnız Hanefî mezhebine girmişlerdir. Ancak dîğer ülkelerde pâdişâhın diğer mezheblerden milyonlarca tebeası vardı, onların da pâdişâhı ve halîfesi idi. Istanbul'dan gönderilen kadı'lar Hanefî idi. Fakat müftüler, o mahallin mezhebinden idiler. Büyük şehirlerde 4 Sünnî mezhebin ayrı müftüsü bulunurdu.

Pâdişâh, gerek hâkan, gerek halîfe sıfatlarıyle, sayılamıyacak kadar çok hükümdarın derece derece metbuudur. Bâzılarının metbuunun metbuudur. Çoğuna da metbûluğunu Osmanlı devleti kâbul ettirmiş değildir, kendiliklerinden pâdişâha tabî olmuşlardır. Ancak pâdişâhın şahsına tâbî hükümdarlarla(ki bunlar büyük hükümdarlardır) doğrudan doğruya devlete ve Osmanlı hükûmetine tabî hükümdarların ayrıldığı görülür. Hattâ beylerbeyi denen Osmanlı eyâlet valilerine, hattâ sancak beyi denen il valilerine tâbî hükümdarcıklar ve küçük hânedânlar da mevcuddur.

Tâbî hükümdarların hepsi Müslüman değildir. Hıristiyan olmıyanları bile haylidir. Putperest, Budist, Brahman olanları vardır.

Osmânoğulları 407 yıl, 6 ay, 6 gün Istanbul'da oturmuşlardır (29.5.1453-4.3.1924). «Pâdişâh-i Cihân», «Pây-taht-ı Cihân» denen Istanbul'da oturmuştur. Edirne ikinci ve Bursa üçüncü taht şehirleridir. Edirne'de yıllarca kalan, hattâ Istanbul'da daha az kalan pâdişâhlar XVII. asrın ikinci yarısında yaşıyanlardır. Istanbul'un fethinden önce devletin Avrupa'daki taht şehri Edirne ve Anadolu'daki taht şehri Bursa olup bunlar 1361 ve 1326 yıllarında fethedildiler. Asıl taht şehri 1326'dan 1402 Ankara felâketine kadar Bursa, 1402'den 1453'e kadar da Edirne oldu.

Bu suretle Istanbul 4 asır müddetle, «saltanat-ı cihân» denen Osmanlı mülkünün taht şehri ve İslâm dünyâsının merkezi oldu. Zâten böyle bir devlet için gerek stratejik, gerek elverişlilik ve gerek güzellik bakımından dünyânın en müsâid şehrinin Istanbul olduğunda yeni zamanlardaki çok yetkili kişiler de müttefikdir. Napoléon «Eğer Arz tek devletten ibaret olsa, taht şehri Istanbul olmak gerekir»; ve ondan önce Büyük Petro «Istanbul'a hükmeden bütün cihâna hükmeder» demişlerdir (Cevdet, I, 37, 356). «Istanbul, kâinatın hem en avantajlı, hem en zevkli yerinde kurulmuştur» (Tournefort, *Voyage au Levant*, Paris 1717, I, 464-5). «Istanbul, dünyânın en güzel şehridir, dünyânın bütün şehirleri arasında birincidir, İslâm'ın merkezidir» (Mantran, *La Vie Quotidienne à Constantinople*, 20, 35).

Ertuğrul Gazi'den İkinci Abdülmecîd'e kadar 40 Osmânoğlu'nun yalnız son 31'i böyle bir şehirde oturdular. Bunlardan son 29'u ise ayni zamanda halîfe, emîrü'l-mü'minîn ve imâmü'l-müslimîn idiler.

Osmanlı hükümdarlarının müşterek karakteristiği hakkında Müneccimbaşı'nın yukarıda naklettiğim vecîz cümlelerinden daha açık bir şey söylemek mümkin değildir. Şübhesiz karakterleri biribirine hiç benzemiyenler çoktur. Kardeş olanlar arasında bile çoktur. Sultân Abdülmecîd'in biribiri ardı sıra 1876'dan 1922'ye kadar tahta oturan oğulları Beşinci Murâd, İkinci Abdülhamîd, Mehmed Reşâd, Mehmed Vahîdeddîn, kardeş oldukları halde, apayrı dört karakteri temsil ederler. Ama müşterek çizgilerini bulmak da şübhesiz mümkindir.

Bütün pâdişâhlar için müşterek çizgiler bulmak mümkindir. Biri, korku hissine yabancılıktır. Bu, cesâret'ten biraz farklı bir mizaçtır. Cesur adam, korku'yu bildiği halde korkmıyandır. Osmanoğulları'nda ise korku hissi meçhul gibidir. Böyle yetiştirilmişlerdir. Diğer bir ortak çizgi, dine saygılarıdır. İçlerinde az veya çok dindarlar, dînin bâzı kaaidelerine riâyet etmiyenler, meselâ içki içenler, beş vakit namaz kılmıyanlar çoktur. Ama dîne, Allah'a, Pey-

gamber'e, ashâb'a saygısız tek kişi çıkmamıştır. Dîğer bir ortak çizgi, devlet başkanlığı görevini çok ciddîye almalarıdır. Bu görevi iyi yapamıyanlar çıkmıştır, fakat bu görevi ciddîye almıyan yoktur. Dördüncü Murâd gibi zâlim olanları azdır. Çoğu merhametli insanlardır. Hemen hepsi güzel san'atların en az bir dalı ile uğraşmışlardır. Bir kaç parça şiir yazmıyanı yok gibidir, haylisinin ciddî şiir dîvânları vardır. Mûsikî ve hat san'atlarıyle uğraşmıyanları, hiç olmazsa ilgilenmiyenleri de azdır. İçlerinde büyük müzisyen olanlar hiç de az değildir.

Hânedânın yıkılamaz şekilde kök salmasının sebebi, ilk asırlarda tahta devamlı şekilde büyük dehâ sahibi adamların oturmasıdır. Hiç bir hânedânda görülmiyen, mucizeye benzer, âdetâ anormal, rulet oyununda bilyenin üst üste on beş defa ayni numaraya düşmesi gibi ihtimal hesaplarını bile çıldırtan bu olay, hânedânın uzun ömrünü sağlamakla kalmaz. Her Türk, İslâm ve Avrupa hânedânının yanında rakıyb hânedânlar olduğu halde, Osmanlı târihinde böyle bir şey yoktur. En büyük ihtiras sahibleri bile, Osmânoğulları'nın tahtına oturmayı hayâl etmemişler, ancak onların adına devlete el koymayı düşünebilmişlerdir. Bu da şübhesiz devletin çok büyük kazancı olmuştur. Dîğer devletlerdeki en yüksek makam için zararlı çekişmelerden devleti alakoymuş, devlet, devamlı dışa dönük olarak yaşamış ve genişlemiştir.

Osmanlı Hânedânı, «Arz üzerinde hüküm sürmüş bütün ailelerin büyük adam yetiştirme bakımından en feyizlisidir» (plus feconde en grands hommes qu'aucune de celles qui ont regné sur la face du globe) (Jouannin-van Gaver, *Turquie*, Paris 1840, s. 8b). «Bidâyet-i Devlet-i 'Aliyye'den bu vakte gelince erîke-pîrây-ı emâret-ü saltanat-ü hilâfet olan mülûk-i 'Osmâniyye'nin her biri, ferîd-i 'asr ve yegâne-i dehr olup, hakkaa ki hîç bir devletde böyle on büyük zât, mütevâliyen hükm-rân olmamışdır» (Cevdet Paşa, I, 41-2).

«Türk Müslümanlığının yüksek ciddiyeti, Arablar'ın hilâfet devri de dâhil olmak üzere, İslâm târihinde benzeri bulunmıyan bir şekilde Osmanlı İmparatorluğunun hizmet ve vazifeye bağlılık duygusu ile, hemen göze çarpar. Meselâ Abbâsî halîfelerinin hangisi, ilk Osmanlı sultanlarını harekete geçiren bağlılıkla, manevî ve dînî gaaye keskinliğiyle mukaayese edilebilecek bir dereceye erişmiştir? İhtiyar ve ölümün eşiğinde bir Kaanûnî Sultân Süleyman'ı yeni bir Macaristan seferinin daha güçlükleriyle karşı karşıya getiren ve taht şehrinin rahatlıklarından ordugâhın sıkıntılarına ve muhakkak bir ölüme götüren amansız vazifeye bağlılık şuuru, hangi halîfede vardı?» (Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, S. 13).

Osmanlı devletini muvaffak kılan diğer bir husus, Osmanlı toplumunun, pâdişâha candan, tavizsiz, samimî bağlılığı ve itaatidir. Osmanlı'ya göre bu

hânedân, Kıyâmet'e kadar devam edecektir, bunda kimsenin şübhesi yoktur («Ebed bâkıy kalır bil nesl-i Osmân», Âşık-Paşa-'zâde, Atsız neşri, 104,4b). «Pâdişâh, yeryüzünün en büyük kısmına hükmeder. Türkler'in imparatorlarına karşı gösterdikleri bağlılık, hayranlık, saygı, doğrusu biz Hıristiyanların örnek almamız gereken bir husustur» (Lord Ricault, *L'Etat Présent de l'Empire Ottoman*, Rouen 1677, l, 21, 74).

Pâdişâhın dışarıda da itibârı böyleydi. 1785'de Fas Sultânı, Birinci Abdülhamîd'in elçisi İsmail Efendi'ye sırtından çıkardığı bornosu giydirmiş, dört defa kucaklıyarak öpmüş, «ben pâdişâha mutıy ve münkaddım; malım, mülkün onundur; pâdişâh benim efendimdir» demiştir (Cevdet, III, 272). 1787'de gene Sultân Abdülhamîd'in elçisi Alemdar Mehmed Ağa'ya Afganistan imparatoru Timur-Şâh, «pâdişâh, kıble-i âlemdir» demiştir (Cevdet, V, 251, 342-6).

Pâdişâh, bayrak gibi kutsaldır. Gene bayrak gibi, devleti temsil eder. Bayrak devletin cansız ve kumaştan, pâdişâh ise canlı senbolleridir. Pâdişâh öldürülebilir, ona hakaaret edilemez. Her şey pâdişâhındır, her şey onun adına yapılır. Gerçekte burada pâdişâhın adı, devlet yerine kullanılır. Devlet bir mefhum, pâdişâh yaşıyan bir kişi olduğu için, bu şekilde senbolleştirilmiştir. Pâdişâh, devleti kılıç kudretiyle kuran ve imparatorluk hâline getiren atalarından mülkü tevarüs etmiştir. Allah öyle istediği için tahta oturmuştur. İrâdesini doğrudan doğruya Allâh'dan alır ve Allah'a karşı mes'uldür. Her şey onundur. Her türlü yetkisi vardır. Ancak bu tablo, nazarî hukuk bakımından böyledir. Pratikte, tatbikatta, pâdişâhın sıkı kayıtlarla bağlı olduğu görülür. Pâdişâhların en müstebidi kimdir? Dördüncü Murâd mıdır? Onun yetkilerinin Başkan Roosevelt'in yetkilerinden pek de büyük olmadığını söylersem, ümîd ederim, okuyucularım beni mübalağa ile itham etmezler. Onun istibdad vâsıtalarının bir Hitler'in, bir Stalin'in vâsıtaları yanında acınacak kadar mütevazı' kaldığını ise kesin şekilde söylemek mümkindir.

2) Saltanat Alâmetleri

1- Hutbe: Cuma ve bayram namazları hutbesinde 1335'den 1516'ya kadar pâdişâhın adından önce ancak Kaahire'deki Abbâsî halifesinin adı anıldı. Osmanlı devleti sınırları içinde durum bu idi. 1516'dan 1922'ye ve 1924'e kadar ise, imparatorluk sınırları içinde, pâdişâhın adından önce yaşıyan hiç bir kişinin adı hiç bir hutbede zikredilmedi. 1335'den önce ise, Osman Gazi ile Orhan Gazi'nin isimlerinden önce yalnız Kaahire'deki halîfenin değil, İlhan'ın ve Selçuklu pâdişâhının adları da zikredilmiştir. Bilindiği gibi hutbe, İslâm devletlerinde, hükümranlık haklarının başlıcasıdır.

2- Sikke: Dîğer bir saltanat ve hükümranlık alâmeti, sikke denen madenî (altın, gümüş, bakır, bronz) para kestirmektir. Osman Gazi'nin sikkelerini Selçuklu pâdişâhı adına kestirmiş olması, daha kuvvetli ihtimaldir (ancak Osman Gazi'nin kendi adına bir sikkesi bulunduğu için bk. Gaalib Bey, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniye)*. Orhan Gazi ise, cülûsundan (1324) bir kaç yıl sonra kestirdiği elimizdeki ilk gümüş sikkesinde (akça), yalnız kendi adını koydurmuştur. O devirden 1922'ye kadar Osmanlı sikkelerinde pâdişâhın adından başka hiç bir isme tesadüf edilmez. Osmanlı devleti, Kırım hanlığı gibi bâzı seçkin tâbîlerine de, hükümdarları adına sikke kesmek hakkı vermişse de, bunlar, hükümdarlarının adından önce pâdişâhın adını sikkeye yazdırmışlardır.

3- Tabl: Tabl, Arabca'da davul demektir. Mehter-hâne denen Türk askerî mûsikîsinin başlıca mûsikî âletidir ve bayrak gibi kutsaldır. Günün belirli zamanlarında, hükümdar veya hükümdar temsilcisi eyâlet valisinin sarayı önünde ve kalelerde halka askerî mûsikî dinletmek, Türk devletlerinde, hükümranlık alâmetlerinden biridir. Onun için Selçuklu pâdişâhı Osman Gazi'ye 1300 yılı başında, büyük uç beyi ve tâbî hükümdar olduğunu bildirir tuğ ve sancak gönderirken, davul'u da ihmâl etmemiştir. Mehter çalarken, velîahd dâhil herkesin ayağa kalkıp ayakta dinlemesi kaanundu, yalnız pâdişâh oturduğu yerden dinlerdi. Bundan, bir çeşit millî marş sayıldığı anlaşılır. Fâtih'e kadar pâdişâh da ayakta dinlerdi, Fâtih pâdişâhı bu kaaideden istisna etti *(Âlî, Künhü'l-Ahbâr,* V, 30). 1300'den 1308'de Selçukoğulları düşünceye kadar mehterin Selçuklu pâdişâhı adına vurdurulduğu açıktır. Hutbe ise 12 yıl önce, 1288'de Karacahisâr'ın fethi ile başlar, ilk defa Osman Gazi'nin de adı zikredilerek okunmuştur.

4- Bayrak ve Sancak: Arabca'da râyet ve livâ kelimelerinin karşılığı bu Türkçe kelimeler, bir mızrağa geçirilmiş kumaş parçalarını ifâde eder. Devleti, hânedânı, pâdişâhı, milletin hükümranlığını temsîl eder. Kesin şekilde kutsaldır. Yere düşürmemek için her şey göze alınır. Nitekim yere düşürmemek için bir kaç vezîrin üst üste şehâdeti göze aldıkları vak'alar vardır. Al renk; ki tam kırmızı değildir, turuncuya yakın, alev renginde, bir çeşit açık kırmızıdır, Türk hâkanlarının hânedân rengidir. Selçuklu ve Anadolu Selçuklu pâdişâhlarının hânedân rengi olan al'ı, Osmanoğulları da, onların meşru vârisleri sıfatıyle kâbul etmişlerdir *(Râhatü's-Sudûr,* 144,148). Bugün de Türkiye bayrağının rengidir. Ancak Osmanlılar, hilâfeti de hâiz olduklarını göstermek ve Peygamber'in de meşru haleflerini olduklarını belli etmek için, yeşil sancak da açmışlardır ki, yeşil, Hâşimîler'in rengidir. Pek çok yerde kırmızı ve yeşil sancaklar karşılıklı görülür. Tâbî devletlere de kendi bayraklarını kullanmak

hakkını vermişlerdir; nitekim bugün de bir çok federe devletin, federal bayrak yanında, ayrı bayrakları vardır. Fakat sancak, kesin şekilde istiklâli gösterir. Sancakta hilâl şeklinde ay vardır ki, Göktürkler'den beri millî senboldür (yıldız, yeni bir senboldür).Osmanlı'da ve bugün hilâl-yıldız şeklinde olan 'alem ise, Göktürkler'de Bozkurt başı idi.

5- Tuğ: Sancağa yakın Türk millî saltanat alâmetidir. Tuğ, at kuyruğunun bir mızrağa geçirilmesinden ibarettir. Kuyruk, al renge boyanır. Göktürkler'de tuğ'un bozkurt başı olan 'alem'i, Osmanlı tuğunda yoktur. Pâdişâh 9 (bâzan 7) tuğ ile temsil edilir ki 9, Eski Türkler'de uğurlu sayıdır. Vezir ve diğer görevlilerin taşıdıkları tuğlar, ancak pâdişâh nâmınadır. Bu şekilde sadrâzam 5, serdâr vezir 4, vezir 3, beylerbeyi (orgeneral) 2 ve sancak beyi (tümgeneral) 1 tuğ taşırlar. Her tuğu törenlerde ve savaşta tuğcu denen ayrı ayrı askerler yüksekte tutar. Bahriye'de tuğ yerine fener vardır. Kapdân-ı deryâ 3, bahriye beylerbeyisi (oramiral) 2 ve bahriye sancak beyi (tümamiral) 1 fener'i, kadırgalarına asarak, rütbelerini belli ederler.

6- «Hümâyûn» ve «Şâhâne» Kelimeleri: Pâdişâha âid her şeye ve her nesneye «hümâyûn» ve «şâhâne» sıfatları eklenir ki, Osmanlı hükümdarından başka hiç bir hükümdar ve kişi için kullanılamaz. «Hümâyûn» kelimesini Selçukoğulları'ndan almışlardır *(Ravzatü's-Safâ,* IV, 26; İbnü Bîbî, Houtsma neşri, 57,132,168, 236, 288). Şâhâne kelimesi ise son asırlarda hümâyûn ile beraber kullanılmıştır: Zât-ı Şâhâne ve Zât-ı Hümâyûn, Osmanlı pâdişâhıdır. Her şey pâdişâh admadır: Orduy-ı Hümâyûn, Donanmay-ı Hümâyûn, Yedinci Orduy-ı Hümâyûn, Onbeşinci Kolorduy-ı Hümâyûn, Saray-ı Hümâyûn, Harem-i Hümâyûn, Enderûn-i Hümâyûn, Mâbeyn-i Hümâyûn, Sefer-i Hümâyûn, Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i-Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne, Asâkir-i Şâhâne, Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne...

7- Tuğra: Arabca olarak tevki' de denen tuğra, pâdişâhın girift ve çok san'atlı bir şekilde istif ve tezyin edilmiş imzâsıdır: Sultân Mehemmed bin Murâd el-muzaffer dâimâ. Bu, Fâtih Sultân Mehmed'in tuğrasıdır. Pâdişâhın yaptırdığı veya devletin olan her yapıya ve her fermân'a tuğra konur. Çok defa tezhlb edilir (altınlanır). Selçuklular'dan alınmıştır.

8-Kılıç Alayı: Pâdişâhın tahta çıktığının ilk cuma günü, Istanbul'da Ebâ-Eyyûbi'l-Ensârî'nin türbesinin bulunduğu ve adına Fâtih Sultân Mehmed tarafından yaptırılan Eyüb Câmii'ne giderek, türbe içinde, kılıç kuşanma merasimidir. Hazret-i Peygamber'in, Hazret-i Ömer'in, Osman Gazi'nin ve benzeri büyüklerden birinin veya ikisinin kılıcı kuşatılır. Büyük askerî merasimle olur.Saltanat kayığı ile saraydan Eyüb'e gidilip at üzerinde ile dönülür.Yolda

pâdişâh; babasının, dedesinin, Fâtih'in ve istediği atalarının türbesini ziyaret eder, büyük sadaka dağıtır. Yüz binlerce halk tarafından yeni pâdişâh seyredilir. Batı'daki taç giyme töreninin mukaabilidir. Yeni pâdişâh tahta oturuncaya kadar eskisinin ölümünün saklanması ve cülûs eden pâdişâhın baba ve ata türbelerini ziyareti, Selçukoğulları'ndan alınmıştır (İbnü Bîbî, 47, 82, 87). Pâdişâha kılıcı ya şeyhülislâm, ya nakıybüleşrâf olan kazasker veya Mevlevî tarîkatinin başı olan Mevlânâ soyundan çelebî, bâzan iki kişi birden kuşatır. Kaanûnî Sultân Süleyman'a kılıcı, 1520'de, Istanbul'daki son Abbâsî halifesi el-Mütevekkil kuşatmıştır (Evliyâ Çelebî, X, 38).

9- «Şevketlü» lakabı ve **«Hâkaan, Hunkâr»** gibi yalnız pâdişâhın taşıyabildiği unvanlar.

10- Bîat ve Cülûs Bahşişi: Yeni hükümdarın hemen tahta oturup devlet büyüklerinden bîat denen islâmî bağlılık yeminini alması, diğer bütün Müslüman hükümdarlarda olduğu gibidir. Sonra askerin «kapıkulu» denen merkez teşkilâtındaki birliklerine «cülûs bahşişi» denen büyük bir meblâğ rütbelerine göreve her ferde dağıtılır. Fakat son cülûs bahşişi 1757'dedir, bu târihten sonra ilgaa edilmiştir.

11- Muâyede: Arabca'da 'ıyd, bayram ve mu'âyede, bayramlaşma demektir. Yılda iki defa Kurbân ve Şeker (Ramazân) bayramlarının ilk günü, pâdişâh, altın tahtının üzerinde, çok protokollü bir şekilde ve devlet teşrifat sırasına göre ileri gelenlerin teker teker tebriklerini kabûl eder. Sadrâzam, tebrik ettikten sonra tahtın sağında ayakta durur. Gelenlerin adları teker teker bağırılarak pâdişâha takdim edilir. Yerden sağ elle selâmlamak ve tahtın, son devirde mâbeyn müşîrleri tarafından tutulan saçağı öpülmek suretiyle pâdişâh tebrik edilir, Istanbul'daki corps diplomatique, Tanzimat asrında, bu merasimi davetli olarak seyretmiş ve kendileri de tebrike katılmışlardır. Muharrem'in ilk günü, 4 mevlid'de, pâdişâhın doğum ve cülûs yıldönümlerinde yapılan tebrikler basittir ve bunlar resmî bayram günleri değildi.

12- Huzûr-i Hümâyûn: Pâdişâhın huzuruna resmî veya husûsî şekilde kabûle böyle denirdi. 1574'e kadar pâdişâhın eli, bu târihten saltanatın ve hilâfetin sonuna kadar eteği öpülürdü. Huzura giren kadın ise, yüzünü açardı. Pâdişâh huzurunda bir kadının yüzünü örtmesi ayıptı. Zîrâ pâdişâh, bütün kadınların da babası idi. Onlar da ayni şekilde huzura girip ayrılırlardı.

13-Cum'a Selâmlığı: Pâdişâh, ister Istanbul'da, ister başka şehirde olsun, her cum'a günü büyük camilerden istediğine, cum'a namâzı kılmak için giderdi. Buna «selâmlık resm-i âlîsi» denir. Bütün halk hâkanlarını, dünyânın her tarafından gelen Müslümanlar halîfelerini, yabancılar Osmanlı hükümdarını görmek için birikirlerdi. Cami içinde dinî olan merasim, yolda gidip

gelirken çok büyük ölçüde askerî idi. Devlet büyükleri, büyük üniformaları ve nişanları ile katılırlardı. Pâdişâh ata binerdi. Son üç pâdişâh açık arabaya binmişlerdir. Yol boyunca istiyen kişi, pâdişâhın şahsına hitâben dilekçe verebilirdi. Bunları yâverler toplarlar ve zarflar, açılmaksızın pâdişâha teslim edilirdi.

14-Saltanat Kayığı: Boğaziçi'nde al yelken, 3 altın yaldızlı fener, 26 çift kürek, ince uzun, köşklü, uçar gibi seyreden kayığa, yalnız pâdişâh binebilirdi. Şehzâdelerin makam kayıkları 26 çifte, mavi yelkenli; sultân ve kadınefendi'lerinki 24 çifte ve beyaz yelkenli; sadrâzamınki 24 çifte ve yeşil yelkenli; şeyhulislâmınki 22 çifte olmak ve bu suretle gitmekle, pâdişâhın saltanat kayıklarından ayrılırdı.

15- Üniforma: şâhâne mücevherli sorguçlarıyle pâdişâh, diğerlerinden ayrılırdı. Bu sorguç, 1826'dan önce kavuğa ve sonra fese konurdu. Pâdişâh, askerî üniforma giyecekse, aynen müşîr veyâ bahriye müşîri (büyükmiral) üniforması giyerdi, fakat farklı olarak göğsü sırma işlemeli idi. Yâni müşîr ile vezir üniformalarının karışımı idi ki, Tanzimat devrinde yalnız pâdişâha mahsustu. Zîrâ müşîrler yalnız apolet takarlardı, göğüslerinde sırma olmazdı; sivil olan vezirler ise göğsü sırmalı üniforma giyerlerdi, fakat apoletleri yoktu.

16-Otâğ-ı Hümâyûn: pâdişâhın seyyar saray gibi dâirelerden oluşan çadırına böyle denirdi. «Seyâhat-i hümâyûn» ve savaş maksadıyle ise «sefer-i hümâyûn» denen gezilerinde bu suretle iki eş otâğ-ı hümâyûn yola çıkarılır, biri, bir konak (menzil) ötede kurulurdu. Tanzimat devrinde pâdişâhlar husûsî trene bindikleri için otağ âdeti kaldırıldı. Deniz seyahatlerinde pâdişâh, yatına biner ve bir kaç harb gemisi refâkat ederdi. Klasik dönemde pâdişâhın şahsına mahsus bir baştarda (büyük kadırga) hazır tutulurdu.

17-Sancak-ı Şerîf: Peygamber'in hâlen Topkapı Sarayı'nda Emânât-ı Mukaddese arasında bulunan Hırka-i Şerîf dairesindeki sancağı, savaşlarda ve dört büyük ihtilâlde, pâdişâhın yanı başında bulunduruldu. Bir bölük askerin hizmet ettiği ve saygı duruşu yaptığı bu sancak, kılıfından çıkarılmaz ve yıpranmaması için açılmazdı. Pâdişâh böylece halîfe sıfatını belli ederdi.

18-Fermân-ı Hümâyûn ve Hatt-ı Hümâyûn: Pâdişâh adına, onun tuğrası ile muvaşşah hükûmetin çıkardığı her türlü devlet işine âid yazılı emre, ferman denirdi. Kaanun kuvvetindeydi, itaat etmiyenin katli vâcibdi. Pâdişâhın el yazısı ise hatt-ı hümâyûn idi. Mühim mes'eleler üzerinde ve ekseriya sadrâzama hitaben olurdu. Daha çok sadrâzamın «arîza» denen teklîf-nâmesinin altına pâdişâhın elyazısı ile çok kısa («olsun» veya «makbûl-i hümâyûnumdur» ve benzer şekillerde) tasdik notuna da hatt-ı hümâyûn denir. Ferman, bir yüksek göreve tâyin, bir rütbe tevcihi ise, menşûr denirdi.

3) Vâlide-Sultân

İmparatorluk protokolünde pâdişâhın annesi, pâdişâh tahta çıktığı zaman hayatta ise, 2. kişidir. İşgaal ettiği mevkıe «makaam-ı mehd-i ulyâ» denir. Tek imparatoriçe odur. Osmanlı düzeninde pâdişâh zevceleri, imparatoriçe sayılmazlar. Vâlide-Sultân, protokolde velîahd'den öncedir, velîahd ancak 3. sıradadır. Vâlide-sultanlığı, oğlunun padişahlığı müddetincedir. Oğlu öldüğü veya tahttan düştüğü zaman, hâlâ hayatda ise, o da tahttan düşmüş sayılır ve «eski vâlide-sultân» (Osm. vâlide-i atîk) diye anılıp protokoldeki sırasını kaybeder.

Vâlide-sultân sayısı 22'dir. Diğer pâdişâhların anneleri cülûslarından önce öldükleri için, bu sayı, pâdişâh sayısına nisbetle hemen hemen yarı yarıya eksiktir. Bir de 2 vâlide-sultân, ikişer oğulları tahta geçtikleri için, iki ayrı pâdişâh için vâlide-sultân olmuşlardır. Biri Kösem Mâhpeyker Sultân'dır ki Dördüncü Murâd ile İbrahim Hân'ın annesidir. Diğeri küçük-gelini (gelininin gelini) Rabîa Emetullâh Gülnûş Sultân'dır ki, İkinci Mustafa ile Üçüncü Ahmed'in annesidir.

Pâdişâh çocuk ise, vâlide-sultân nâibe-i saltanat olur. Pâdişâh sefere veya seyahate çıktığı zaman ise «taht muhâfızı» denen nâiblik, vâlide-sultâna verilmez, velîahde veya pâdişâhın diğer bir şehzâdesine, sadrâzama veya diğer bir vezire verilir. Nâibe-i saltanat olan vâlide-sultânlar'ın sayısı 3'tür: Birinci Mustafa'nın vâlidesi sultân, oğlunun şuuru yerinde olmadığı için, her iki saltanatında da, 4 yıl ara ile, cem'an 1 yıl, 6 ay, 26 gün nâibe oldu. Kösem Sultân, önce büyük oğlu Dördüncü Murâd'ın çocukluk yıllarında nâibelik yaptı (8 yıl, 8 ay, 28 gün). Sonra, çocuk olan torunu Dördüncü Mehmed için nâibe oldu (3 yıl, 26 gün). İkisinin toplamı 11 yıl, 9 ay, 24 gündür.- Hadîce Tarhân Sultân, çocuk olan oğlu Dördüncü Mehmed'e, Kösem Sultân'ın düşmesinden sonra nâibe oldu (5 yıl, 12 gün). Osmanlı tarihindeki bu nâibelik müddetlerinin toplamının 18 yıl, 5 ay, 2 gün olduğu anlaşılır.

22 vâlide-sultân cem'an 226 yıl kadar makaam-ı mehd-i ulyâ'yı işgal edip, diğer zamanlarda imparatoriçelik tahtı boş kaldı. 22 vâlide-sultân'dan 6'sı, oğulları pâdişâhların ölümünden sonra da yaşıyarak eski vâlide hâline geldiler; 15'i ise oğullarının saltanatı içinde öldü.

Bâzılarının vâlide-sultân makaamını işgali çok kısadır (Birinci Mehmed'in annesi Devlet Hâtûn 6 ay; Birinci Mustafa'nın ayni zamanda nâibe olan annesi 1 yıl, 6 ay, 26 gün; Birinci Ahmed'in annesi Handan Sultân 1 yıl, 11 ay,

6 gün; Üçüncü Süleyman'ın annesf Sâliha Dilâşûb Sultân 1 yıl, 11 ay, 27 gün; Üçüncü Osman'ın annesi Şehsüvâr Sultân 1 yıl, 4 ay, 15 gün; Dördüncü Mustafa'nın annesi Ayşe Sîneperver Sultân 1 yıl, 2 ay; Beşinci Murâd'ın annesi Şevk-efzâ Sultân 3 ay, 2 gün). Bâzıları ise uzun müddet bu makamda kaldılar: Dördüncü Mehmed'in annesi Hadîce Tarhân Sultân 34 yıl, 10 ay, 28 gün; İkinci Abdülhamîd'in mânevî ve üvey annesi Rahîme Perestû Sultân 28 yıl; Dördüncü Murâd ile İbrahim Hân'ın annesi Kösem Mâhpeyker Sultân 24 yıl, 10 ay, 28 gün; İkinci Mustafa ile Üçüncü Ahmed'in annesi Emetullâh Rabîa Gülnûş Sultân 20 yıl, 8 ay, 28 gün; Üçüncü Selîm'in annesi Mihr-i Şah Sultân 16 yıl, 6 ay, 9 gün; Abdülazîz Hân'ın annesi Pertev-niyâl Sultân 14 yıl, 11 ay, 5 gün.

Vâlide-sultânlar içinde yalnız Kösem Sultân katledilmiş, diğerleri ecelleriyle ölmüşlerdir. O da, Hânedân'a mensub katledilen tek kadındır. Pâdişâh zevceleri ve kızları içinde de katledilen kadın yoktur.

Vâlide-Sultân, Harem-i Hümâyûn'un başı idi. Oğlunun sarayında en büyük dâire onundu. Oğlunun sarayı dışında ayrı bir sarayda oturan tek vâlide, ikinci Abdülhamîd'in üvey annesi Perestû Sultân'dır.

4) Velîahd ve Dîğer Şehzâdeler

Baba tarafından Osman Gazi'nin sulbünden gelen prense, «şehzâde» denmektedir. İmparatorluk prensidir. Babasının pâdişâh olması şart değildir. Şehzâde'nin oğlu da şehzâdedir ve bu husus, Avrupa hânedânlarında olduğu gibidir. Ancak tahta çıkan pâdişâhların hepsi pâdişâh oğludur. Şehzâde oğlu hiç bir şehzade tahta çıkmamıştır. Fakat onların da tahtın vârisleri olduğu kesin şekilde kabûl edilmiştir. Nitekim Türkiye'de; saltanat devam etse idi, 1944'de İkinci Abdülmecîd ölünce, veraset sistemine göre, en yaşlı şehzade olarak, Beşinci Murad'ın oğlu Salâhaddîn Efendi'nin oğlu Ahmed Nihad Efendi «Dördüncü Ahmed» unvânıyle cülûs edecekti.

«Ulu şehzâde», büyük şehzâde ve sonra «velîahd-i saltanat» denen velîahd, 1687'ye kadar pâdişâhın büyük oğlu, bu târihten sonra, Hânedân'ın en yaşlı şehzâdesidir. Diğer şehzâdelere uygulanan protokole dâhildir. Fakat protokolde pâdişâh ve vâlide-sultân'dan sonra 3., vâlide-sultân yoksa 2. gelir.

Şehzâdelere Istanbul'un Fethi'nden önce bey, çelebî denmiş; sonra sultân, hân denmiştir. 1826'dan sonra sultân ve hân unvanları pâdişâha tahsis edilerek, bütün şehzâdelere, velîahd dâhil olmak üzere «efendi» denmiştir. Lakabları «devletlü necâbetlü» idi. «Necâbetlü» lakabı, yalnız Osmanlı şehzâdele-

rine mahsûs idi. Şehzâdeler, yaş sırasıyle protokole girerlerdi. Ne kızkardeşleri olan sultânlar, ne pâdişâh zevceleri olan kadınefendiler, ne herhangi bir görevli, bir şehzâdeden öncelik alarak protokole giremezdi. Henüz doğmuş bir şehzâde'den sonra sultânlar (imparatorluk prensesleri) gene yaş sırasıyle protokole girerlerdi.

Şehzâde, bulûğ yaşına yaklaşınca, fakat bulûğa ermeden önce «sancağa çıkardı». Hocaları, lalaları, mürebbîleri, geniş maiyyetiyle Anadolu'da bir sancağa (il'e) vali olarak gönderilirdi. Şehzâde çocukları şehzâdelere de sancak verilirdi. Anadolu dışında Rumeli'nde veya Arab ülkelerinde sancak verilmezdi. İstisna olarak Yavuz Sultân Selîm'e kısa müddet Rumeli'nde sancak verilmiştir. Kaanûnî Sultân Süleyman ile bir amcasına da Kırım'da sancak verildiği görülür. Şart olmamakla beraber velîahd-şehzâde, ekseriya Manisa'ya gönderilip Saruhân Tahtı'na otururdu. Eyâlet (beylerbeyilik) verilen şehzade azdır. Bu da Karaman eyâletinden ibarettir. Zîrâ Konya'ya Karamanoğulları'nın düşmesinden sonra uzun müddet şehzâdeler ve tercîhan annesi Karamanoğullarından olan şehzâdeler gönderildi. Zîrâ bu bölge halkı, eski beylerine çok bağlı idiler ve eski hânedânlarından daha büyük bir hânedânın mensûbuna ancak itaat edebildiler.

Sancak'tan gelip pâdişâh olan son şehzade Üçüncü Mehmed'dir (1595). Ondan sonraki şehzâdeler sancağa çıkmayıp babalarının sarayında oturdular. Zîrâ çocuktular. 1648'de Sultân İbrahim, büyük oğlunu Manisa'ya göndermeye hazırlanırken öldü ve sonra bu âdet tamamen bırakıldı. Ancak şehzâdeler, babaları pâdişâh ile beraber seferlere ve seyahatlere çıkmaya devam ettiler.

XVII. asrın 2. yarısında, XVIII. asırda ve XIX. asrın ilk yarısında yâni yaklaşık 2 asır, şehzâdelerin çocuğu olmasına izin verilmedi. 1774'de tahta geçen Birinci Abdülhamîd'in şehzâdeliğinde doğan iki kızı istisnadır.

Şehzâdeler, babalarının sarayındaki dâirelerinde anneleri ile yaşadılar. Tanzimat'ta şehzâdelere pâdişâh saraylarındaki dâireleri dışında, bulûğ yaşına gelince ayrı saraylar tahsis edildi. Babaları ölmüş şehzâdeler burada, anneleri ile oturdular. Gene Tanzimat'ta «saray» kelimesi şehzâde ve sultân ikaametgâhlarına tahsis edilip pâdişâhta âid olup miras bırakılamıyan ve pâdişâhdan pâdişâha geçen saraylar «saray-ı hümâyûn» denerek tefrik edildi. Ne kadar büyük olursa olsun Hânedân'ın oturmadığı meskenlere artık saray denmedi, «konak» dendi. Klasik dönemde büyük vezîr konaklarına da saray denirdi.

Şehzâdeler, pâdişâhlardan birinin, ekseriya babalarının türbesine gömülürlerdi. Sultânlar da öyle idi. Yalnız bir kaçı için müstakil türbe yapılmıştır. Cenazeleri, sultânlar gibi büyük devlet protokolü ile kaldırılır, namazı

şeyhülislâm kıldırır, sadrâzam, vezirler, kazaskerler, rical, halk, hazır bulunurdu. Şehzâde ve sultân tabutlarının üzerine 8 mücevher kemer, kadınefendi tabutlarına 2 mücevher kemer, ikbâl, hanımefendi, hanım-sultân, dâmâd, sultân-zâde tabutlarına ise 1 mücevher kemer konurdu.

Sultânlar gibi şehzâdeler de baba, anne ve kardeşleri dışında hiç kimse tarafından öpülemez, okşanamaz, yaşları ne olursa olsun kendilerine isimleriyle hitâb edilemezdi. Bizzat pâdişâhlar oğul ve kızlarını çıplak adiyle çağırmazlar, «Mehmed Hân, Ayşe Sultân, Ahmed Efendi» şeklinde hitâb ederlerdi. Yavuz Sultân Selim müstesnadır, o, tek oğlunu «Süleyman» diye çağırmıştır.

Şehzâde asla sakal salamaz, fakat bıyık bırakabilirdi. Tahta oturunca hemen sakal salıverirdi (Baron de Tott, *Mémoires*, I, 71). Yalnız Yavuz ve Vahîdeddîn, padişahlıklarında sakal bırakmadılar. İkinci Osman ise, yeterli şekilde gür sakalı çıkacak yaşa henüz gelmediği için bırakmadı.

Şehzâde doğar doğmaz hizmetine 20 câriye ayrılır, bir yaşını doldurunca emrindeki hizmetkârların sayısı, 3'ü Hâs Oda albayı olmak üzere 60'a çıkardı (d'Ohsson, VII, 96-7). Okumaya başlamaları, sünnetleri, büyük merasimle olurdu. Doğumları da öyle. Ancak evlenmeleri, dâirelerinde basit törenle olurdu. Yalnız sultânlara şaşaalı ve çok defa halka açık büyük düğün yapılırdı.

5) Sultânlar

Pâdişâh veya şehzâde kızı, yâni baba tarafından Osman Gazi sulbünden gelen Osmanlı imparatorluk prenseslerine 1453'den günümüze kadar «sultân» ve saygı-nezâket mübalağası olarak «sultân-efendi» denmiştir. Istanbul'un Fethi'nden önce «hâtûn» denmiştir. Topkapı Sarayı sahilinden ve Yedikule hisarından ilk gün 5 defa 7 pâre top atışı, şehzâde doğumunu ve 3 pare atış ise sultân doğumunu Istanbul halkına bildirirdi.

Şehzâde ve sultân doğuracak pâdişâh veya şehzâde eşi, kadınefendi veya hanımefendi, doğumunu kalabalık bir hanımlar kitlesi önünde yapmıya mecburdu ve çocuk doğar doğmaz kapının önünde bekliyen devlet ricâline gösterilmek kaanundu.

Bulûğ yaşına gelen sultân merasimle uzun etek giyerek «yaşmak tutunurdu». Asla peçe kullanılmazdı ve yüzleri şeffaf yaşmaktan tamamen görünürdü. Bir Osmânoğlu'na hiç bir erkeğin yan gözle bakmıyacağı kabûl edildiği için, yüzünü halktan gizlemezdi. Evlenen her sultâna pâdişâh, bir tâc hediye ederdi. Merasimlerde bu tâcı taşırdı. Pâdişâh ve şehzâde ise asla tâc taşımamıştır, Osmanlı düzeninde kadınlara mahsus bir ziynet telâkkıy edilmiştir. Çocuk sultânlara yılda 5.000 altın, evlendiği andan itibaren yılda 40.000 altın,

ayrıca izdivacında 900.000 altın maaş ve tahsisat, ayrıca tam döşeli bir müstakil saray verilirdi. Hanım-sultânlara evlendikleri andan itibaren yılda 1.800 altın verilirdi. Ancak bir çok sultân, bu maaşlarla mukaayese edilemiyecek derecede zengindiler. Zîrâ babalarından, annelerinden, kocalarından büyük varlıklar edinmişlerdi. Kadınefendiler, hanımefendiler, hanım-sultânlar da tâc alır ve taşırlardı, fakat sultân taçlarından daha küçük ve tekellüfsüzdü.

Sultân nikâhlarını şeyhülislâmın, hanım-sultân nikâhlarını Rumeli kazaskerinin kıyması kaanundu. Sultân'ın vekili dârüssaâde ağası, dâmâd'ın vekili ise sadrâzam veya bir vezir olurdu. Sultânlar, zevçlerini boşıyabilmek hakkı ile evlenirlerdi ki bir kaçı bu haklarını kullanmışlardır. Pâdişâh izni, tasvibi olmaksızın hiç bir sultân veya hanım-sultân evlenemezdi.

Sultânların da şehzâdeler ve kadınefendiler gibi belirli renk ve kürek sayısında makam kayıkları ve 4 atlı arabaları vardı. 4 atlı araba şehzâde ve sultâna mahsûs olup sadrâzamın makaam arabası bile çift atlı idi.

Sultân zevçlerine resmen «dâmâd-ı hazret-i şehryârî» ve kısaltılarak «Dâmâd» denirdi. Paşa değillerse resmen «beyefendi» unvanını kullanırlardı. Haklarında sultân-zâde prenslere mahsus protokol uygulanırdı. Sultânlar yaş sırasına göre protokole girdikleri hâlde, dâmâdlar, evlenme târihleri sırasına göre teşrifata dâhil olurlardı. Sultân zevçlerine, dâmâd sıfatları dolayısıyle ayrıca maaş verilmezdi. Hepsi devlet görevlisi idiler, görevlerine göre maaş alırlardı. Vezir olmıyan dâmâd'lar çok azdır. Dâmâdlar, asker ve nadiren mülkî rical veya onların oğulları içinden seçilirdi. Asla ilmiyye sınıfından dâmâd seçilmezdi.

Sultân oğullarına «sultân-zâde» ve «beyefendi» denir (bâzıları paşa); sultân kızlarına «hanım-sultân» denirdi. Bunlar prens ve prenses idiler. Fakat anneleri sultânlar veya şehzâdeler gibi imparatorluk prensesi ve prensi değillerdi, alelade prens ve prensestiler. Yalnız sultân ve şehzâdeler «Hânedân üyesi (âzâsı)» sayılmışlardır. Sultân-zâde ve hanım-sultânlar, tıpkı pâdişâh ve şehzâde zevceleri ve sultân zevçleri gibi prens ve prenses, fakat «Hânedân'a mensûb» idiler. Bir sultân-zâde'nin asla tahta geçmek hakkı yoktu. Zîrâ neseb babadan yürür, anne nesebi kabûl edilmezdi.

Çocuk sultân'lara da nikâh kıyılabilirdi. Nikâh kıyıldığı anda zevci, resmen «Dâmâd» diye anılırdı. Fakat bulûğa ermeden asla zifaf yapılmaz, zifafa kadar ayrı saraya çıkamaz, pâdişâh sarayında otururdu. Bulûğa kadar bir çok sultân, zevçlerinin ölümüyle, zifaf olmaksızın dul kalmışlardır ki böyle izdivaçlara «sûrî» (gösterişte) tâbir edilmektedir. Birinci Abdülmecîd'in (1839-1861) 8 kızının gerçek izdivaç târihleri ortalaması 17,6 yaş'tır. Oğlu İkinci Abdülhamîd'in (1876-1909) 7 kızının yaş ortalaması ise 20,1 'dir. 6 sultân'ın

12 yaşında zifâf ile evlendirildikleri, 2 sultân'ın 30 yaşından sonra ilk defa evlendirildiği tesbît edilmiştir. Zevçlerinin ard arda ölümüyle 8 defaya kadar ayrı izdivaç yapan sultânlar vardır.

Sultânlar, Istanbul'dan çıkamazlardı. Zevçlerinin görevleri imparatorluğun çeşitli yerlerinde olduğu zaman onlarla gidemezlerdi. Hacc için izin alamazlardı. Bunların hepsinin istisnaları vardır, fakat çok azdır. XVI. asırdan evvel bâzı sultân'lar, Anadolu beyleri veya başka İslâm hükümdarları (meselâ Memlûk Sultânı) ile evlendirilmişlerdir. Sonra bu âdet kesin şekilde bırakıldı. Zevçleri ile dış ülkelere seyahat edebilen sultân'lar, 1908'den sonradır.

En uzun sultân izdivacı, İkinci Abdülhamîd'in büyük kızı Zekiyye Sultân ile Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu Müşîr Dâmâd Nûreddîn Paşa'nınkidir, 1950'de Sultân'ın ölümü ile 61. yılda sona erdi. En kısa fiilî izdivaç ise Birinci Abdülmecîd'in kızlarından Behîce Sultân ile Dâmâd Hamîd Beyefendi arasındaki, Sultân'ın 14 gün sonra ölmesiyle (1876) son bulan evlenmedir. Sultân'ların, şehzâdelerden daha fazla yaşadığı, içlerinde hayli yaşlı ölenlerin çok az olmadığı görülür.

Sultân'ların resmî lakabları «devletlü 'ısmetlü» idi ve adlarının sonuna «'aliyyetü'ş-şân» ibaresi konurdu. Meselâ yazışmalarda şöyle olurdu: Devletlü 'Ismetlü 'Ayşe Sultân 'aliyyetü'ş-şân Hazretleri.

6) Pâdişâh ve Şehzâde Eşleri

1520'lere kadar pâdişâh ve şehzâdeler, Anadolu beyliklerinin Türkmen prensesleri veya Balkanlar'ın Hıristiyan prensesleri ile evleniyorlardı. Bu târihlerde imparatorluk cihân devleti hâline geldi ve kızını alacak komşu hânedân kalmadı. İleri gelen Osmanlı ailelerinden kız almak âdeti yoktu. Pâdişâh, tebeası olan ailelerle akrabalık kurmak istemiyordu. Ortaya pâdişâhın kayınpederi, kayınbiraderi gibi bir takım adamların çıkmasından çok çekinilmiştir. İkinci Osman'ın şeyhülislâmın kızı ile evlenmesi istisnadır. Bilindiği gibi Osmânoğulları, devletin tek soylu ailesi sayılıyordu. Ancak Osmânoğlu doğmanın doğuştan imtiyazı vardı. Başka hiç bir aileye doğuştan imtiyaz tanınmamıştı. Bu bakımdan Osmanlı düzeni, Avrupa soyluluk düzenine zıd olduğu gibi, diğer İslâm ve Türk hânedânlarından da farklıdır.

Binâenaleyh tek kaynak olarak, nesebsiz cariyelerle evlenmek yolu kaldı. XVI. ve XVII. asırlarda çeşitli milliyetlerden câriye alan pâdişâh ve şehzâdelerin, sonraki iki asırda, umumiyetle Çerkes olmak üzere, Kafkasyalı cariyelerde karar kıldıkları görülür.

Harem-i Hümâyûn'un devamlı câriye ihtiyâcı vardı. Cariyeler çok küçük ve tamamen çocuk yaşta alınırdı. «Kusursuz güzel ve kusursuz bâkire» olmaları şarttı (Ricault, 1,119). Bunlar, acemi sınıflara sevk edilerek, yaşlı cariyeler tarafından Türkçe, din, okuma yazma, istîdâdlarına göre edebiyat, mûsiki, raks, nakış eğitimine tâbi tutulur, Saray âdâb ve erkânı öğretilirdi. Sonra rütbeli cariyelerin, pâdişâh eşlerinin, sultânların dâirelerine hizmet için tevzi edilirlerdi. Tahsilini tamamlıyan ve «acemi kız» sıfatından çıkan ve evlenecek yaşa (umumiyetle 15) gelen cariyeler arasından pâdişâh ve şehzâde zevceleri seçilirdi. Yalnız iki pâdişâh, acemiler arasından zevce seçmişlerdir. Tahsilini tamamlıyan, pâdişâh veya şehzâde zevcesi olamıyan, tahsil müddetinden sonra 9 yıl maaşlı olarak hizmet eden câriye, Saray'daki hizmetinde devam etmekte ısrar etmezse, «çerâğ edilir» yâni zengin cihaz verilerek evlendirilirdi. Bunlar vâlide-sultân'ın veya başkadınefendi'nin mânevî kızları sayılır, onlarla ilgilerini kesmezlerdi. Ricâl'den biri veya onların oğulları ile evlendirilirdi. «Saraylı hanım» denirdi ki, çok iyi terbiye gördükleri ve güzel oldukları, 9 yıllık maaşlarını ve kendilerine verilen atıyye ve mücevherleri biriktirdikleri için, devlet ricali, oğullarına, saraylı hanım almak isterlerdi. Saray'da asla ne bâkire olmıyan, ne evli, ne dul kadın hizmet edemezdi.

Bu şekilde Harem-i Hümâyûn'da bine yakın câriye hizmet ederdi. Meselâ Sultân Abdülmecîd devrinde (1839-1861) Velîahd dâiresinde 58, ikinci velîahd dâiresinde 42, üçüncü velîahd dâiresinde 34, kadınefendilerin dâirelerinde 11 ilâ 17'şer câriye hizmet ediyordu (Topkapı Sarayı Arşivi, no. E 4.002). Sultân Abdülazîz devrinde (1861-1876) Vâlide-Sultân dâiresinde 43, Velîahd dâiresinde 47, her kadınefendi'nin dâiresinde 15 ilâ 23, ikbâl denen pâdişâh zevcelerinin dâirelerinde 8 ilâ 15'er câriye hizmette idi (TS Arşivi, E 4.002).

İkinci Mahmûd devrinde (1808-1839) cariyelerin maaşları günde 30 ilâ 100 akça arasında idi. 100 akça gündelik bugün ayda 5.200 dolar (US) eder. Cariyenin bütün masrafları saraydan görüldüğü, 9 hizmet yılında maaşını sâdece biriktirdiği, bu müddet içinde Hânedân'dan büyük hediyeler, evlenirken büyük bir cihaz ve ev de aldığı için, herkesin saraydan çıkma âzâd edilmiş bir hanımla evlenmek istemesindeki sebeb anlaşılır.

Tahsilde bulunan cariyeye «acemi» denirdi, maaşı yoktu. Sonra sırasıyle câriye, şâkird ve usta unvanları ile 9 yıl hizmet ederdi. 9 yılını tamamlayıp hizmete devam etmek istiyenlere bir üst rütbe olan gedikli denirdi. Bu rütbeleri veya dereceleri, hizmetlerinin beğenildiği ölçüce kazanırlardı.

XVIII. asır sonlarında başkadınefendi yâni pâdişâhın birinci zevcesinin yıllık maaşı 30.000 altındı, diğer kadınefendilerinki daha azdı. Ayrıca her do-

ğumda bir kadınefendi 15 ilâ 18 bin altın alırdı (d'Ohsson, VII, 72-3). Pâdişâh hediyesi mücevherler bunun dışında idi. Meselâ bir pâdişâh zevcesinin ilk doğumunda lohusa yatağında başına tâc giydirilir, tâc artık onun olurdu (Ricault, l, 123).

Pâdişâh zevcelerine «haseki» (Fars. hâssagî), çok nadiren bâzı pâdişâhların bir iki zevcesine «haseki-sultân» denmiştir. XVIII. asırdan itibaren haseki yerine kadınefendi denilmiye başlanmış ve sonuna kadar böyle devam etmiştir. Başkadınefendi, ikinci, üçüncü, dördüncü kadınefendiler, pâdişâh ile evlenme sırasına göre bu unvanları taşımışlardır. Çocukları olup olmaması durum ve unvanlarını değiştirmezdi. Bir kadınefendi ölürse, kıdem sırası yürür ve başıkbâl, dördüncü kadınefendi olurdu.

Pâdişâh zevcelerinden kadınefendi olanlar, kraliçe protokolünde idiler. Ancak başkadınefendi bile imparatoriçe sayılmazdı. Tek imparatoriçe, hayatta ise, pâdişâhın annesi, yâni vâlide-sultân idi.

Zevcleri pâdişâhlar ölüp de dul kalan kadınefendi ve ikbâller, istedikleri takdirde, evlenebilirlerdi. Ancak unvanlarını kaybederlerdi. Evlenebilmeleri için, hayatta şehzâde olsun, sultân olsun bir çocukları bulunmaması şarttı. Aksi takdirde bir şehzâde veya sultân'ın üvey-babası ortaya çıkardı ki, buna izin verilmezdi. Keza pâdişâh, zevcesini boşarsa -ki bir kaç örneği vardır-, çocuğu olmadığı takdirde, istediği ile evlenebilirdi.

Kadınefendilerden sonra gelen pâdişâh zevcelerine «ikbâl» denir ve başıkbâl, ikinci, üçüncü, dördüncü ikbâl şeklinde sıralanırdı, ikbâllerden sonra gelen 4 pâdişâh zevcesine «gözde», sonra gelen 4 pâdişâh zevcesine «peyk», denirdi. Tabîatiyle her pâdişâhın bu kadar eşi yoktu, ikbâller ve diğerleri, prenses protokolünde idiler, ikbâller, hanım-sultânlara ve kadınefendiler sultânlara eşit protokole girerlerdi. Kadınefendilere -sultânlar gibi- «devletlü 'ısmetlü», ikbâllere -hanım-sultânlar gibi- sâdece «'ısmetlü» lakabları ile yazıldığı görülür, ikbâllere «hanımefendi» denirdi. Gözde ve peykler ise sâdece «hanım» ve en küçük prenseslerdi.

Pâdişâhın şehzâdeliğinde evlendiği eşi ile padişahlığında evlendikleri, bir farklılık husule getirmezdi. Şehzâdeliğinde evlendikleri pâdişâh olunca kadınefendi unvanı aldıkları için, daha da kıdemli idiler.

Şehzâde zevcelerine resmen «hanımefendi» denirdi. Bunlar ikbâl ve hanım-sultânlar ile eşit derece ve protokolde prenseslerdi. Şehzâdenin ilk zevcesine «başhanımefendi» denirdi. Şehzâde zevceleri, zevçleri gibi imparatorluk prensesi değil, sâdece prenses idiler. Şehzâdenin 4'ten fazla zevcesi olmazdı. Olursa, alelade câriye sayılır, protokole giremezdi.

Pâdişâh zevçleri ölen kadınefendi ve ikbâller, çocukları ile otururlardı. Asla yeni pâdişâhın hareminde oturamazlardı. Evli sultân kızları varsa, onların sarayına, yâhûd oğulları şehzâdelerin yanına gider, çocuksuz iseler, Bâyezid'deki Eski Saray'da kendilerine dâire tahsis edilir veya ayrıca kendilerine bir saray veya konak verilirdi.

7) Harem-i Hümâyûn

Harem-i Hümâyûn, pâdişâhın, çocukları ve eşleri ile yaşadığı, gece uyuduğu Saray kısmıdır. Harem'in başı vâlide-sultân, yoksa başkadınefendi'dir. Ancak yönetim, biri erkek ve hadım, diğeri kadın ve bâkire, iki çok yüksek görevlinin elindedir: halkın «kızlarağası» dediği dârüssaâdeti'ş-şerîfe ağası ve başhazînedâr usta.

Kızlarağası, Zenci veya Habeş hadımdır. Beyaz hadım olamaz. Vezir pâyesindedir. Harem'deki hadımların başıdır. Bu hadım ağalar arasında hazinedar ve musâhib gibi pâyelere yükselenler arasından seçilir. Harem'in dış dünyâ ile münâsebetlerini düzenler.

Harem'deki cariyeleri kızlarağası değil, başhazînedâr usta denen en büyük câriye yönetir. Derecesi vezîr'e eşittir ve vezir maaşı alır. Elinde uzun ve yere değen asâ taşır. Pâdişâhın üç mühründen biri bu cariyededir (diğerleri sadrâzam ve hâsodabaşı'nda). XVIII. asır sonlarında maaşı yılda 15.000 altın idi, pâdişâh ve sultân atıyyeleri hâricdir (d'Ohsson, VII, 72-3). İkinci hazinedar ve üçüncü hazinedar, yardımcılarıdır ve dereceleri beylerbeyi (orgeneral) ve sancak beyi (tümgeneral) eşitidir. Hazinedar sayısı en çok 12'dir. Bunlar en yüksek rütbeli cariyelerdir. Vâlide-Sultân'ın, Harem'deki sultân'ların, kadınefendililerin mâbeyncilik görevleri de bunların üzerindedir. İlk 5 hazinedar, pâdişâhın yatak odasına serbestçe girebilir, başhazînedâr ise pâdişâhın yatak odasına uyurken de girebilip mühim bir mes'ele için kendisini uyandırabilirdi. Başhazînedâr'ın düzen ve protokol hakkındaki ihtarlarına kadınefendiler bile uymaya mecburdu. İlk 5 hazinedar, ıkbâl'lere bile yanlış hareketlerini ihtar ile vazifeli idiler. Başhazînedâr, son derecede girift olan Osmanlı Saray âdet, terbiye ve nezâket kaaidelerini yutarcasına bilirdi. Harem bayramlaşmalarını o düzenler, harem muâyedesinde büyük tualetini giyer, altın mühr-i hümâyûnu ve nişanlarını göğsüne takardı. Harem dışındaki törenlerde bulunamazdı.

Her hazînedâr'ın hizmetinde cariyeler olup başhazînedâr'ın şahsî hizmetinde 20 kadar câriye bulunurdu. Hazinedarların, Enderûn-i Hümâyûn'daki Hâs Oda subaylarına karşılık olduğu âşikârdır. Hazinedarlardan sonra 5 kâti-

be kalfa gelirdi. Bunlar da protokol ve kabûl işleriyle uğraşırlardı. Protokol sırasıyle sonra çamaşırcı, ibrikdâr, çeşnigîr, kahveci, kutucu, kilerci, şerbetçi denen cariyeler gelirdi ve hepsinin sayısı müteaddid idi. En kıdemlilerine meselâ başkahveci kalfa ve muavinine ikinci kahveci kalfa denirdi.

Nihayet Harem'in mükemmel bir saz hey'eti ve Tanzimat'tan sonra erkek üniforması giydirilen mükemmel bir kız bando takımı vardı. İçlerinden yetişen Dilhayât Kalfa, en büyük Türk kadın bestekârıdır (1750?-1820?). Erkek muallimler Harem'e girerek cariyelere ders verebilirlerdi.

Kadınefendilerin, sultânların çocuk veya genç kız nedîme cariyeleri haşmet unsuru idi. Bir şey yapmazlar. Görerek ve dinliyerek öğrenirlerdi. Bilhassa bunların içinden pâdişâh zevceleri yetişmiştir. Rütbeli cariyeler mücevherler içinde gezerlerdi. Fakat bilhassa nedîme olanlar, mücevhere boğulmuş denecek şekilde süslenirdi. Evlendikleri zaman bu mücevherler kendilerinde kalırdı.

Pâdişâhın ebesi, dadısı, süd annesi, hayatta ise, istediği gibi Harem'e girebilir, isterse Harem'de bir dâirede, isterse şehirde konağında yaşıyabilirdi. Sultân ve şehzâde dadısı olan genç kızlar, ayni durumda idiler. Sultân ve şehzâde çocuklar bunlara «aba, abam» diye hitâb ederlerdi ki, «abla, ablam» dan bozmadır. Türkçe'nin örnek şivesi olan Istanbul şivesi başlıca Saray, Bâb-ı Âlî, Medrese, halk şivelerine ayrılırdı ki, örnek Türkçe, Bâb-ı Âlî şivesi idi. Bâb-ı Âlî'deki kâtib efendilerin konuştuğu Türkçe, dünyânın en nefis Türkcesi idi.

Şehzâde ve sultân çocukların «taya» denen ihtiyar Enderûn menşuhlarından erkek hizmetkâr -mürebbîleri vardı. Bunlar çocuk şehzâde ve sultân'ları Harem'den dışarı çıkarıp hizmetlerinde bulunurlardı. Şehzâde biraz büyüyünce ayrıca lala'sı olurdu. Lala, mühim görevlerde bulunmuş emekli ve muhterem devlet adamlarından seçilirdi, fakat genç lalalar da vardır. Lala'nın görevi, taya'nın görevinden çok ileri idi. Şehzâdenin askerlik, silâhşorluk, binicilik hocası idi.

8) Topkapı Sarayı

Pâdişâh saraylarının en ünlüsü Topkapı Sarayı'dır. Avrupa literatüründe Türkçe «Saray» kelimesi mutlak mânâda kullanılırsa, «Topkapı Sarayı» demektir. Türk sivil mimari zevkında saray, geniş bir park içine serpiştirilmiş büyüklü küçüklü pavyonlardan, ayrı saraylardan, kasrlardan, binalardan oluşur. Tek parçalı taştan saray, Avrupa'ya mahsustur ve XIX. asırda Osmanlı mimarisine -Batı'dan alınarak- girmiştir. Topkapı Sarayı da, XV. asır sonundan XIX. asır ortalarına kadar devamlı yeni pavyonlar inşâ edilen bir manzumedir. Tek

parçalı bir saray değildir. Bu pavyonlar 699.000 m2 yâni 0,7 km² bir arsa veya bahçe üzerine serpiştirilmiştir (ihtişam devrinde Bizans imparatorlarının sarayı 0,5 km² idi).

Topkapı Sarayı'nda bir şehir nüfûsu yaşardı. 1640'larda 12.000'i bostancı denen muhafız askeri olmak üzere Saray'ın nüfûsu 40.000'e varmıştı ki âzamî rakamdır. Ayrı bir şehir gibi karadan ve denizden sûrlarla çevrilmişti. Sûrlarda 6 kulede toplar vardı. Pâdişâhlar, üç buçuk asır kadar, bu resmî ikametgâhlarında oturdular.

Saraylar, pâdişâhın şahsî malı değildi. Satamaz, miras bırakamazdı. Ancak halefine devrederdi. Bütün mefruşatı bu hükme dâhildir. Hazine dairesindeki müzelik eşya ve mücevherler keza böyleydi. Pâdişâhdan pâdişâha geçerdi. Zîrâ her pâdişâhın ölümünde saraylar ve hazine,mirasçıları arasında bölüşülse, yeni pâdişâha oturacak saray kalmazdı. Hazinedeki altın ve gümüş nakid para, bundan hâricdi. Bu parayı pâdişâh istediği gibi kullanabilirdi, isterse son meteliğine kadar harcıyabilirdi.

Istanbul'un Fethi'nden önce pâdişâhlar, Bursa, Edirne, Dimetoka gibi yerlerdeki saraylarında otururlardı. Fetih'te Fâtih Sultân Mehmed, şimdi Istanbul Üniversitesi Merkez Binası olan yerde saray yaptırdı. Sonra çok şehrin içi olduğu için beğenmedi. Buraya «Eski Saray» dendi ve ölen pâdişâhların zevcelerine tahsis edildi. Fâtih, Boğaz'ın bittiği yerde Marmara üzerinde Sarayburnu denecek yerde, şehrin nisbeten dışında bir yeri beğenerek, Topkapı Sarayı'nın ilk pavyonlarını inşâ ettirmeye, burada oturmaya başladı. Adına Eski Saray'a nisbetle «Saray-ı Cedîd-i Âmire» (Yeni İmparatorluk Sarayı) dendi. Ancak Istanbul halkı bu ismi çetrefil bularak, «Topkapı Sarayı» dedi. Zîrâ 1478'de sûr ile çevrilen sarayın bir kapısının önüne haşmet unsuru olarak Fâtih, toplar koydurmuştu. Fâtih, Topkapı Sarayı'nda 15-16 yıl, Istanbul'da bulunduğu zamanlar oturdu ki devamlı seferleri dolayısıyle taht şehrinde fazla bulunmadığı malûmdur. Sarayın gelişmesi, asıl ondan sonra oldu.

Oğlu ve halefi İkinci Bâyezîd (1481-1512) bâzı ilâveler yaptırdı. Yavuz Sultân Selim (1512-1520) seferleri dolayısıyle Saray'da az oturdu. Kaanûnî Sultân Süleyman zamanında (1520-1566) ise Saray, esaslı şekilde büyüdü. Kaanûnî'den sonra hiç bir pâdişâh, Bâyezid'deki Eski Saray'a uğramadı ve Topkapı Sarayı, kesin ikaamet-gâh durumunu aldı. Sûrlarının uzunluğu 5 km'den fazladır.

Sarayın üçü kara ve üçü deniz sûrlarından şehre açılan 6 büyük ve «koltuk kapısı» denen bir çok küçük kapısı vardır. Asıl büyük kapı olah Bâb-ı Hümâyûn, bugün Gülhâne Parkı'nın giriş kapısıdır. Buradan Birinci Avlu'ya girilir. Avlunun solunda Bizans yapısı Aya İrini kilisesi muhafaza edilerek bu-

rada eski silâhlar târihî hâtıra olarak biriktirilerek bugünki çok zengin Askerî Müze oluşmuştur, ileride solda Darb-hâne-i Hümâyûn bulunurdu. Klasik dönemde Istanbul'da sikke burada kesilirdi. Bugün de devletin mâdenî ve altın paraları burada kesilir. «Bâbüsselâm» (Selâmet Kapısı) denen halkın İkinci veya Orta Kapı dediği kapıdan, Birinci Avlu'dan İkinci Avlu'ya geçilir. İkinci Avlu'ya «Alay Meydanı» denir. Büyük törenler burada yapılır ve Kapıkulu Ocakları'na 3 ayda bir ulûfe denen maaşları burada askerî törenle tevzi edilirdi. Orta Kapı, bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nin giriş kapısıdır. Orta Kapı'ya kadar Birinci Avlu'ya halk gündüzleri sâdece görüp gezmek maksadiyle serbestçe girebilirdi.

İkinci Avlu veya Alay Meydanı sağında 20 bacalı Matbah-ı Âmire yer alır. İleride solda Kubbealtı denen bina görülür. Bu binadaki küçük salon, asırlarca dünyâ siyâsetine yön vermiştir. Zîrâ Dîvân-ı Hümâyûn denen imparatorluk bakanlar kurulu burada toplanırdı.

Üçüncü Kapı'nın adı Bâbüssaâde'dir (Saadet Kapısı). Buradan Üçüncü Avlu'ya girilir. Halk «Ak Ağalar Kapısı» da demiştir. Zîrâ bir zamanlar beyaz hadım ağalarınca muhafaza edilirdi. Bâbüssaâde Ağası da, Saray'ın vezir derecesinde bir görevlisi olup beyaz hadım ağalarının başı idi. Sonra bu görev ilgaa edilmiş ve beyaz hadım ağası kullanılmaktan da vaz geçilmiştir. Kapının tam karşısında Arz Odası vardır. Pâdişâhın devlet adamlarını ve büyükelçileri resmen kabûl ettiği, taht kurulmuş küçük bir salondur. Arkasında Üçüncü Ahmed Kütübhânesi, sonra Hırka-i Saâdet Dâiresi, Hazîne Dâiresi ve nihayet Harem-i Hümâyûn görülür.

Hazîne-i Hümâyûn Dâiresi'nin iki odasına tıklım tıklım târihî eşya ve mücevher yığılı idi. Yavuz'un akik mührü ile mühürlenirdi.

Harem-i Hümâyûn'da 380 kadar oda, bir hayli salon bulunur. Planı adetâ labirenttir. Salonlar, koridorlar, dehlizler, gizli ve âşikâr geçitler, merdivenler, hamamlar, biribiri üzerine yığılmıştır. Harem'in giriş kapısı, Kubbealtı'nın arkasına düşer, «Araba Kapısı» denir. Sultânlar, kadınefendiler, bu kapıdan arabaya binip şehre inerlerdi. Dolablı Kubbe denen girişten Fıskıyeli Avlu veya Şadırvanlı Avlu denen kare şeklinde meydana çıkılır. Sağda Kule Kapısı, solda Perde Kapısı, az ilerisinde sarayın bir kaç camiinden biri görülür. Kule Kapısı'ndan Kubbealtı'nın arkasındaki Adil Kulesi'ne (42 m) 105 basamakla çıkılır.

Perde Kapısı'ndaki geçitten sonra Haremağaları Hamamı, Şehzâdeler Mektebi, Başmusâhib Dâiresi, Başhazînedâr Ağa Dâiresi, Harem ağalarına âid oda ve dâireler, sonra Altın Yol, buradan Vâlide Taşlığı, acemi cariyeler kovuşu, sağdan taş merdivenle inilince 25 mermer direkli bir revak'tan ge-

çilerek Velîahd Dâiresi, Üç Çeşmeli Sofa, Hünkâr Sofası, Mimar Sinan eseri Üçüncü Murâd Odası, Birinci Ahmed Kütübhânesi, Üçüncü Ahmed'in Yemişlik Odası, Hünkâr Hamamı, Vâlide-Sultân Dâiresi, asmabahçeli Havuzlu Taşlık, Üçüncü Osman Köşkü, Üçüncü Selîm'in Mûsiki Odası, Cariyeler Havuzu gelir. Velîahd Dâiresi üç katlı ve iki kasrlıdır. Birinci Abdülhamîd'in Aynalı Mâbeyn Odası ile Harem-i Hümâyûn devam eder. Salonlara «Oda» denmiştir. «Hücre» denen normal odaların .adları yoktur. Daha fazlasını tasvire ve tâdâda ihtiyaç yoktur.

Emânât-ı Mukaddese'nin bulunduğu Hırka-i Saâdet Dâiresi, Yavuz Sultân Selim eseri 4 oda olup üçü bugün ziyaretçilere açıktır, Hırka-i Saâdet'in bulunduğu oda bugün yalnız mühim İslâm hükümdarlarına açılmaktadır. Burada Yavuz Sultân Selim Hân'ın Mısır fethinden Istanbul'a döndüğü 25 temmuz 1518'den, halîfeliğin ilga edildiği 3 mart 1924 gününe kadar 405 yıl, 7 ay, 9 gün, bir dakıyka, bir saniye ara verilmeksizin, günde 24 hâfız tarafından, günde 24 saat, Kur'ân okundu.* Asrın en büyük şâiri, bu mehâbetli geleneği «Türk devletinin mânevî temellerinden biri» diye tavsif eder (Yahyâ Kemâl, *Azîz İstanbul*, 120).

Hırka-i Saâdet Dâiresi'nde bu adı taşıyan Peygamber'in hırkası, Peygamber'in «Sancak-ı Şerif» denen bayrağı, Peygamber'in, Hazret-i Ömer'in, Hazret-i Osman'ın birer kılıcı, Peygamber'in yay'ı ve peygamberlere, ilk halîfelere âid diğer eşya vardır. Yavuz bir kısmını Kaahire'den getirmiş, bir kısmı Yavuz'a Kaahire'ye gelen Mekke şerîfince getirilmiş, bir kısmı Cihân Harbi'nde Medîne'den Ravza-i Mutahhara'dan getirilmiş, bir kısmı çeşitli zamanlarda çeşitli yerlerden elde edilmiştir, Istanbul'da Peygamberin bir hırkası daha vardır ki, ona «Hırka-i Şerif» derler ve bu hırkanın muhafazası için bir cami inşâ edilmiştir. Hırka-i Şerif, ramazân ayında, bohçası açılmıyarak, Müslümanlar'a gösterilir.

Hırka-i Saâdet, altın yaldızlı bir gümüş şebekenin ortasında, som altından bir sandığın içinde ve 40 kat bohça içerisindedir. Sandık, altın kaplama gümüş bir sehbâ üzerindedir. Tavandaki kandiller mücevherlere boğulmuş, som altındır. Din büyüklerine âid kılıçların sayısı 21 'dir. Kılıç kınları Osmanlı eseri olup hepsi altın ve mücevherler içindedir.

Topkapı Sarayı'nda serpiştirilmiş pek çok köşk vardır ve hepsi büyük san'at eseridir. Dördüncü Murâd'ın 1635 Revân ve 1639 Bağdâd fetihleri hâtırasına yaptırdığı Revân ve Bağdâd Köşkleri, cennet gibi yapılardır. En son yapılan bina, Sultân Abdülmecîd'in (1839-1861) Mecîdiye Kasrı'dır ki, ayrı bir saray

* Bu kitabın müellifinin telkiniyle bugün gene Hırka-i Saadet Dâiresi'nde devamlı *Kur'ân* okunmaya başlandığı gibi, Ayasofya'nın Hünkâr Mahfili de ibâdete açılmıştır.

kadar büyüktür. Fâtih'in yaptırdığı ünlü Çinili Köşk ise, Osmanlı sivil mimarisinin ayaktaki en eski şâheseridir.

Topkapı Sarayı, koleksiyonları ile de meşhurdur. Başta Hazine Dâiresi gelir. Mücevherlerin küçük bir kısmı teşhirde, diğerleri kasalarda, depolardadır. Diğer koleksiyonlar da böyledir, hepsinin teşhirine yeter yer yoktur. Murassâ altın taht, «Şah İsmail'in Tahtı» denen aslında Hindistan Timuroğulları'na âid taht, Birinci Ahmed ve Dördüncü Murâd'a âid tahtlar, murassâ her türlü eşya, sandıklar dolusu zümrüd ve inci, 85 kırat ünlü Kaşıkçı Elması, her birinin üzerinde *-Kur'ân'daki* âyet sayısı kadar- 6.282 pırlanta olan bir çift som altın şam'dan (1841 'de Sultân Mecîd'in yaptırdığı), mücevherli giyecek, binecek eşya, takılar, silâhlar binlerce parçadır.

Topkapı Sarayı, pâdişâhların biriktirdikleri dünyânın en zengin Çin porselenleri koleksiyonu ile de ünlüdür. 4.000'i «seladon» olmak üzere 10.700 Çin porseleni tabak, bu arada murassâ tabaklar vardır, Istanbul porselen, billur, çeşm-i bülbüllerinin en büyük koleksiyonu da buradadır. Silâh koleksiyonu eşsizdir. Her pâdişâha âid en az bir takım elbise, murassâ sorguçlar, nişanlar, nihayet dünyânın en değerli islâmî yazma eserleri ve bunların minyatürleri, tezhîbleri, bâzılarının murassâ cildleri ile binlerce kitap, değerine bahâ biçilemez bir arşiv, bunlara eklenebilir. En çok Kaanûnî'nin kılıcı vardır (29 aded). Fâtih'e âid 6 kılıç, oğlu İkinci Bâyezîd'e âid 6 kılıç, Yavuz'a âid 1 kılıç zikre değer 11.000 silâh ve 347 saat bulunan koleksiyonlar emsalsizdir. Ancak çok zengin Ğfakat mücevherli olmıyan- bir silah koleksiyonu da Askerî Müze'dedir. 2.000 kadar en büyük hattatın levhasını bunlara eklemek gerekir. Sarayda yazma kitaplarla dolu bir kaç kütübhâne vardır. En değerli 2.367 kitap, Hazîne Kütübhânesi'ndedir.

9) Edirne Saray-ı Hümâyûnu

Klasik dönemde Topkapı Sarayı'na yakın bir ehemmiyet kazanan pâdişâh sarayı, Edirne saray-ı hümâyûnudur. 1402-1453 arasında taht şehri Edirne olduğu için, 1361'den beri mevcûd olan Edirne Sarayı epey büyümüştü. Fakat asıl büyüklüğünü 1453'den sonra ve kesin şekilde XVII. asrın 2. yarısında kazandı. 7 katlı olmak bakımından Türk sivil mimarîsine pek de uygun bulunmıyan, havuzlu salonu ile meşhur Cihân-nümâ Kasrı'nı, Edirne Sarayı manzumesi içinde, İkinci Murâd başlattı, 1453'de Fâtih tamamlattı. Zamanla Edirne Saray-ı Hümâyûnu, 3.000.000 m^2 yâni 3 km^2 bir arazî üzerinde yayıldı ki, Topkapı Sarayı'ndan bile çok büyük olduğu görülür (Rif'at Osman, *Edirne Sarayı*, 21). Zîrâ Istanbul şehrinde toprak mahdûd ve değerlidir, Edirne daha

müsâiddi. 75 kasr, köşk ve dâireden oluşuyordu (bunların teker teker adları için bk. *Aynı Eser*, 52-5). 17 kapı ile şehre açılıyordu (isimleri: *Aynı Eser*, 55-6). 7 mescidle cuma namazı kılınan bir camii vardı (isimleri: *Aynı Eser*, 56). 22 hamamı (*Aynı Eser*, 56), sarayın arazîsi içinde 6 köprü (s. 56-7), 6.700 nüfus (s. 57), 5 büyük meydan (s. 62) vardı, bunlardan Alay Meydanı 43.000 arşın kare idi. Cihân-nümâ Meydanı'ndaki pâdişâhın ricali ve sefirleri kabûl ettiği Arz Odası 30,5 x 23,5 arşın büyüklüğünde idi. Kasr-ı Cihân-nümâ 1.000 m2 olup ilk katındaki mermer döşeli 600 m² terası ünlü idi. Kum Kasrı da Fâtih'in eseri olup 600 m² idi. Dârüssaâde Dâiresi 8 oda, bir hamam, 28 x 20 arşındı. Valide Tarhân Sultân'ın dâiresi 2 katlı, büyük dîvân-hâneli (kabûl salonu), 9 büyük odalı, çifte kurnalı, husûsî mutfaklı idi, Vâlide-Sultân'ın cariyeleri için ayrıca 9 oda, 2 salon vardı.

Sinan yapısı Sultân Hamamı 652 m² idi. Kaanûnî'nin gene Sinan'a yaptırdığı Kasr-ı Terâzû (Terazi Kasrı) 21,60 m yükseklikte idi.

Edirne Sarayı'ndan bugün elimizde az bir şey kalmıştır. 1703'ten sonra pâdişâhlar oturmadığı için, Edirne bostancıları (saray muhafızları) elinde kaldı. 1828 Rus işgalinde zarar gördü. 1878 Rus işgalinde ise mahvoldu.

Velîahd-şehzâdelerin oturduğu Manisa Saray-ı Hümâyûnu da 1595'den sonra hiç bir şehzâde oturmadığı için mahvoldu.

Bunlardan başka Konya, Halkalı, Belgrad, Semendire, Niş, Belgrad, Dimetoka, Filibe, Sofya, Budin, Selânik, Yanbolu, Çorlu gibi şehirlerde pâdişâha mahsus saraylar vardı.

Istanbul'da ise pâdişâha mahsus saraylar pek çoktur. Pâdişâhların Edirne'ye giderken mutlakaa uğradıkları Dâvudpaşa Sarayı, Florya'da İskenderçelebî has bahçesi ve kasrı, Ortaköy'de Neşâtâbâd, Çırağan'da Gülşenâbâd, Bebek'de Hümâyûnâbâd, Kanlıca tepesinde Mihrâbâd, Fındıklı'da Ümnâbâd, Çengelköyü ile Beylerbeyi arasında Ferahâbâd, İstavroz'da Şevkaabâd, Üsküdar Sarayı, Şemsîpaşa'da Şerefâbâd, bunların başlıcalarıdır. Nihayet Kâğıdhâne'de Sâdâbâd Kasrı çevresinde oluşan manzumeyi anmak gerekir ki Lâle Devri'nde (1718-1730) Üçüncü Ahmed çok oturmuştur. İçlerinde bir kasr bulunan has bahçelerin sayısı da çoktur. Parklar, meyve ve sebze bahçeleri içinde pâdişâhın bâzan ve yaz aylarında bir iki hafta, bir iki gün geçirdiği, bâzan sâdece bir kaç saat uğrayıp dinlendiği yerlerdir. Pâdişâhın yatmadığı, uğradığı küçük saraylara «biniş kasrı» denir. Tarabya'nın üstünde Kalender Kasrı, Kaanûnî'nin yaptırdığı İncirliköy Kasrı, Fâtih'in Hünkâr İskelesi'nde Tokat Kasrı anılabilir. Bâzıları av köşkleridir. İçlerinde en büyüklerinden biri olan Üsküdar saray-ı hümâyûnunun köşkleri XIX. asırda ortadan kalktı. Tabîî en büyükleri gene Eski Saray'dı. Fakat 1826'da İkinci Mahmûd burasını

seraskerliğe verdi. İmparatorluğun sonuna kadar (1922) seraskerlik-harbiye nezâreti olarak kullanıldı. Bu büyük yapı sonra Istanbul Üniversitesi Merkez Binası oldu.

1808'den sonra pâdişâhlar Topkapı Sarayı'nda az oturdular. İkinci Mahmûd, bu sarayda oturmaktan hoşlanmazdı. 1839'da ölünceye kadar Dolmabahçe, Beylerbeyi, Çırağan saraylarında oturdu ki, bugün ayni adları taşıyan saraylar değildir. Onların arsalarında bulunan daha çok ahşâb yapılardı. Dolmabahçe Sarayı'na Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, Çırağan Sarayı'na Ortaköy Saray-ı Hümâyûnu da denirdi. Oğlu Birinci Abdülmecîd (1839-1861) bir müddet bu saraylarda yaşadı. Sonra Batı tarzında büyük bir taş ana binadan oluşan modern saraylar yaptırdı ki başlıcası Dolmabahçe'dir. Oraya geçildi.

10) Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu

Dolmabahçe sarayının arsası vaktiyle denizdi, Boğaz'ın bir parçası idi. 1614'de Birinci Ahmed'in emriyle doldurudu. Doldurma işi yıllarca sürüp 1620'ye doğru tamamlandı. Binâenaleyh bu kısımda Boğaz aslında eskiden çok daha genişti. İkinci Osman burada has bahçe ve içinde bir kasr yaptırdı. İkinci Mahmûd (1808-1839) kasrın yerine büyük bir ahşâb saray yaptırıp eskeriyâ burada oturdu, bâzı kısımları kâgir olan bu saraya «Eski Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu» veya «Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu» denir. Oğlu Sultân Abdülmecîd de burada oturup sonra yıktırarak bugünki kâgir azametli sarayı yaptırdı. 1855'de bitti. «Beşiktaş Sarayı» dendi. Fakat halk «Dolmabahçe Sarayı» demekte ısrar edince adı bu şekilde takarrür etti. Vaktiyle bu toprak denizden doldurulup kazanılarak has bahçe yapıldığı için halk «dolma bahçe» demişti.

Saraya üç buçuk milyon altın harcandı. Mefruşatı için, bundan da fazla para döküldü. 600 metre uzunluğunda mermer bir rıhtıma dayanan saray, Marmara adalarından getirilen çok güzel beyaz taştandır. Arkası baştan başa denize bakar. Ön tarafı Beşiktaş'a ve güneyi Kabataş'a açılır ki burada zarif bir saat kulesi ve az ötede Sultân Mecid'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân'ın deniz üzerinde Dolmabahçe Camii vardır. Asıl bina 16.670 m² arsa üzerine inşâ edilmiştir. Diğer binalar küçüktür. İç kısım su mermeri ve somaki (renkli mermer) ile yapılmıştır. Saltanat Kapısı, bulvar üzerinde ve haşmetlidir. Saat kulesi tarafında yâni güneydeki büyük kapı ise ziyaretçilere mahsustu. Bâzıları deniz tarafına açılan 10 kadar koltuk kapısı da vardır. Bahçede büyük havuz mevcuddur. 10 kadar büyük salon vardır. Hepsi muhteşem şekilde döşenmiştir. Büyük bir org bulunan Mavi Salon'da pâdişâh, yılda iki defa, Muâyede Salonu'nda

bayram tebriklerini kabûl ettikten sonra buraya geçerek kadınların bayram tebriklerini kabûl ederdi. Vâlide-Sultân, 4 kadınefendi, yaş sırasıyle sultânlar, 4 ikbâl, hanım-sultânlardan sonra sadrâzamın, şeyhülislâmın, nâzırların, vezir ve müşîr ve kazaskerlerin ve diğer ricalin hanımları, pâdişâhın bayramını yüzleri açık olarak tebrik eder, taht saçağı öpmez, ayaktaki pâdişâhı «yerden temennâ» usulüyle sağ ellerini zemine kadar indirerek selâmlarlardı. XIX ve XX. asırlardaki bütün pâdişâhların, en ciddileri olan Sultân Aziz dâhil, vezir ve rical hanımlarına çok iltifat ettikleri, çok nâzik davrandıkları bilinmektedir. Bu kadın muâyedesini başhazînedâr usta yönetir ve hanımları teker teker pâdişâha isimlerini ve zevçlerinin sıfatlarını belirterek takdim ederdi.

Pâdişâhın altın taht üzerinde erkeklerin büyük devlet töreniyle yılda iki defa bayram tebriklerini kabûl ettiği Muâyede Salonu ise, dünyânın en muhteşem ve meşhur salonlarından biridir. Salon 2.250 m²'dir. 56 sütûn üzerine oturan tavanın yüksekliği 36 m'dir. 36 billûr âvîzenin tam salonun ortasındaki 4,5 ton ağırlığında billurdur ve 750 ampulle aydınlanır. Târihî değeri dışında maddî değeri 5 milyon dolardır. Muâyede Salonu'nda toplam 4.500 ampul yanar. İkinci Abdülhamîd ilk Meclis-i Meb'ûsân'ı da bu salonda açmıştır (19.3.1877). Salon, kareye yakın biçimde ve sarayın tam ortasındadır.

Sarayın sonradan 1860-63'de inşâ edilen saat kulesi 27 m, dört köşedir. Ünlü Saray Tiyatrosu, sonradan has ahır olmuştur. Halıların ekserisi değerine bahâ biçilmez kalitede Hereke'dir. Çin, Yıldız, Fransız, Alman (Sevres, Dresden) boy vazoları, her yerde görülen çeşitli büyüklükte saatler, vazolar, çok değerlidir. Büyük Salon'daki saat 80 kilo masif gümüşten yapılmıştır, Hıdiv İsmail Paşa'nın 1877'ye doğru İkinci Abdülhamîd'e hediyesidir. Sarayın billur topuzlarla bezenmiş başlıca beş büyük merdiveni de meşhurdur. Esas binada 200 küsur oda vardır.

Birinci Abdülmecîd hayâtının son 6 yılını bu sarayda geçirdi. Sonra kardeşi Sultân Abdülazîz (1861-1876) ekseriya burada, fakat arada Çırağan ve Beylerbeyi saraylarında oturdu. Beşinci Murâd 3 ay ikaamet etti (1876). Yerine geçen kardeşi İkinci Abdülhamîd ise ancak bir kaç ay oturup burayı terketti, Yıldız Sarayı'na geçti. Yılda iki defa, muâyede için gelip ve asla tek gece kalmayıp döndü. Dedesi İkinci Mahmûd nasıl Topkapı Sarayı'ndan nefret etmişse, o da -haklı olarak- Dolmabahçe için ayni sevgisizliği gösterdi. Kardeşi Beşinci Mehmed Reşâd (1909-1918) Yıldız'dan fazla Dolmabahçe'de, sonra Altıncı Mehmed Vahîdeddîn (1918-1922) Dolmabahçe'den çok Yıldız'da, son halîfe İkinci Abdülmecîd (1922-1924) ise Dolmabahçe'de oturdular. Cumhûriyet'te pâdişâh sarayları, TBMM'nin idaresine verildi. İlk iki cumhur başkanı kısa müddetlerde Dolmabahçe'de kaldılar. Sonra saray, Beylerbeyi gibi, dayalı döşeli, fakat kimsenin oturmadığı bir hâle geldi.

11) Çırağan Saray-ı Hümâyûnu

Çırağan Sarayı, Boğaz'ın Avrupa kıyısında, Dolmabahçe'nin az kuzeyinde, Ortaköy'dedir. Burada bir sâhilsaray vardı, ahşâb idi ve Üçüncü Selim ile İkinci Mahmûd yazları gelir, uzunca müddet kalırlardı. 1839'da İkinci Mahmûd sarayı genişletti, fakat az sonra öldü. Oğlu Birinci Abdülmecîd, 5 binadan oluşan, Harem'inin büyük salonu 50x20 = 1.000 m² olan, geniş bahçeli bu sarayda da uzun müddet oturdu. 1855'de Dolmabahçe Sarayı inşâsı bitince, Çırağan'ı da Batı tarzında ve yeniden yaptırmak üzere yıktırdı. Ancak inşâat başlamadan öldü. Kardeşi Abdülazîz Hân, 4 yılda (1861-65), ağabeyinin tasarladığından daha mükellef bir saray yaptırdı. Deniz cebhesinden uzunluğu 750 m. idi. Dolmabahçe'den fazla 1865'den itibaren Çırağan'da oturmaya başladı. Aşağı yukarı Çırağan sarayına da Dolmabahce'ye harcanan kadar bir para harcandı. 3 aylık bir saltanattan sonra 1876'da Beşinci Murâd tahttan indirilince Çırağan Sarayı, ailesi ile beraber ikaameti için ona ayrıldı. Sultân Murâd 28 yıl Çırağan Sarayı'ndan çıkmaksızın yaşadı. 1904'te burada öldü. 1908'e kadar oğlu Salâhaddîn Efendi'nin ikaamet-gâhı oldu. Meşrûtıyet'te Meclis-i Âyân ve Meclis-i Meb'ûsân'a tahsis edildi (14.11.1909).

Sultân Reşâd, karşı koymak istedi, muvaffak olamadı. Bu kadar değerli eşya bulunan bir sarayı parlamento yapmak doğru değildi. Üstelik Yıldız Sarayı'ndan getirilen bir takım değerli eşya daha buraya konarak dünyânın en lüks parlamentosu meydana getirildi. Ancak 2 ay sonra, 19 ocak 1910 günü saray, esrarlı şekilde yandı. Bir kaç gün önce Topkapı Sarayı'ndan da bâzı koleksiyonlar buraya taşınmıştı. Yalnız duvarları kaldı. Ağzına kadar müzelik eşya ile dolu idi, hiç biri kurtarılamadı. Yangında sûikasd olduğu muhakkaktı. Bugün yerinde süper lüks bir otel yükseliyor.

12) Yıldız Saray-ı Hümâyûnu

Târihte «Yıldız Sarayı» demek, «İkinci Abdülhamîd» demektir. Otuz buçuk yıl müddetle, Birinci Meşrûtiyetin lağvından İkinci Meşrûtiyet'in îlânına kadar «Yıldız» kelimesi, Abdülhamîd rejimi için kullanılır oldu. Osmanlı hükûmetine «Bâb-ı Âlî» denmesi gibi... Bu müddet içinde Yıldız Sarayı'nda oluşturulan muazzam bir ekip, Bâb-ı Âli'nin salâhiyetlerinin üzerine çıkarak, imparatorluğa hâkim oldu. Yıldız, vaktiyle Topkapı Sarayı'nda, Edirne Sarayı'nda olduğu gibi, şehir içinde şehir hâline geldi.

Burası da Topkapı Sarayı gibi büyük bir arazi üzerine dağılmış sayısız yapıdan oluşuyordu. 500.000 m2 kadardı. Vaktiyle has bahçe idi ve bir köşkü vardı. Boğaz'a ve Marmara'ya hâkim bu köşke son pâdişâhlardan bâzıları arada uğrarlardı. İkinci Mahmûd bir kaç yıl, modern Türk ordusunun ilk birliklerini kışın Râmî'de, yazın Yıldız'daki bu has bahçesinde tâlime çıkardı ve bir albay gibi bizzat tâlimlerine katıldı. Adı Yıldız değildi. Sultân Abdülmecîd, Yıldız Hanım adındaki gözdesine, buradaki köşkü ikaamet-gâh olarak verince, adı «Yıldız» olarak kaldı, daha doğrusu her şeye kendi zevkıne göre bir isim takmıya meraklı olan Istanbul halkı böyle dedi. Öyle ki saray hâline getirilince adı resmen Yıldız oldu. Sultân Abdülazîz (1861-1876) burada başlı başına bir saray olan Büyük Mâbeyn, Malta, Çadır, Çit köşklerini inşâ ettirerek has bahçede daha önce mevcûd 3 köşk ile beraber köşklerin sayısı 7'ye yükseldi. Bahçeyi park hâlinde tanzim ettirdi. Yazın gelip kalmıya başladı.

İkinci Abdülhamîd 1876'da cülûs edince, bir müddet Dolmabahçe'de oturduktan sonra, hem bu sarayda üç ay ara ile amcası ile ağabeyinin tahttan indirilmesini görmekle sevgisizliğinden, hem daha mahfuz olması bakımından, Yıldız'a çekildi. Ağabeyine tahsis etmiş bulunduğu için Çırağan Sarayı'nda oturamadı. Burada muazzam bir şehir oluşturdu. Fabrikalar bile kurdu. Saray halkı 12.000 nüfûsa çıktı. Birinci Ordu'nun ünlü 2. tümeninin 15.000 askeri de sarayın ötesine yerleştirildi. Saray dışında Yıldız Câmii'ni yaptırdı (1885-6), yanına bir saat kulesi ekledi (1891). Saray tiyatro-operasını yaptırdı. Çok zengin bir kütübhâne ve zengin koleksiyonlar ve bir arşiv kurdurdu. 240.000 m²'lik büyük havuzu yaptırdı ki içinde çatanalar bile vardı. Dış Bahçe, bugün Yıldız Parkı'dır. Hayvanât bahçesi, hayvan hastahânesi, manej, büyük hamam, 3 köşk ve bir çok te'sisler bugün yıkılmıştır. Çini fabrikası, 1896'dan 1908'e kadar dünyânın çok değerli tabak, vazo, soba gibi bugün hepsi müzelerce kapışılan çini eşyasını yaptı ki Sultân Hamîd, yabancı hükümdarlara bunlardan hediye gönderirdi. 1962'de Sümer Bank, bu müesseseyi ihya etti.

Cumhuriyet devrinde sarayın bir kısmı Harb Akademisi oldu. Bir kısmı TBMM, bir kısmı Istanbul Belediyesi emrine verildi. 64 oda ve salonlu müstakil bir saray olan Şale Köşkü, TBMM'ndedir. Büyük salonu 29x14=406 m²'dir. Salonun taban halısı gene 406 m² yekpare Hereke 7 ton, dünyânın en büyük ve değerli halılarından biridir. 4 kapısı, sadeftir. Sultân Hamîd'in «bizim ev» dediği Yıldız Sarayı, 1909'da Balkan çetelerinin dehşetli yağmasına mâruz kaldı. Sarayın mutfağından da bahsetmek gerekir. Burada Türk yemek san'atının en yüksek mahsulleri pişirilip yendi. 1909'dan sonra Türk mutfağının inhitâtı başladı. Yıldız'ın francalası, peynirli pidesi nev'lerinin hârikası idi ki, Beşiktaş semti halkına parasız dağıtılırdı.

13) Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu

Beylerbeyi, diğer sarayların aksine, Boğaziçi'nin Asya (Anadolu) yakasındadır. Beylerbeyi, güneyde Kuzguncuk ve kuzeyde Çengelköyü arasındaki Boğaz kasabasının adıdır. Vaktiyle burada İstavroz has bahçesi vardı. Pâdişâhların sayfiyelerinden biriydi. Dördüncü Murâd'ı Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultân, Birinci Ahmed'in sulbünden, İstavroz has bahçesinin köşkünde doğurmuştu (1612). İstavroz Kasn'nın yerine Birinci Mahmûd, Ferahfezâ kasrını yaptırdı (1734). Az kuzeyine de annesi için Şevkâbâd kasrını inşâ ettirdi. Bunların yerine İkinci Mahmûd (1808-1839), İstavroz sâhil-sarayını inşâ ettirdi. Halk «Beylerbeyi Sarayı» dedi. İkinci Mahmûd ve oğlu Birinci Abdülmecîd, uzun müddet, daha çok ahşâb olan bu sarayda oturdular. Sultân Abdülazîz (1861-1876) bu sarayı yıktırarak, Batı tarzında, bugünki azametli sarayı yaptırdı. Babası İkinci Mahmûd'un yaptırdığı Beylerbeyi Câmii'ni de tamir ettirdi. İkinci Mahmûd'un 6 yılda (1826-32) inşâ ettirdiği Eski Beylerbeyi Sarayı'nın malzemesinden, yeni saray yapılırken (1861-65) istifâde edildi. Yeni saray, eskisinden küçük, fakat Avrupa mimarisinde, derli toplu idi. Ancak Dolmabahçe ve Çırağan sarayları kadar büyük değildir. İki katlı, beyaz taştandır. İlk kat 6 büyük salon, 24 odadır. İkinci kat. Harem'dir. Bahçesi setler ve katlar hâlindedir. 70x40 =2.800 m² ve 3,20 m derinliğinde bir havuzu vardır. 21 nisan 1865'de Beylerbeyi Câmii'ndeki selâmlık resm-i-âlîsi ve cuma namazından sonra Sultân Aziz buraya yerleşip bir müddet oturdu. 16 mermer sütunlu Havuzlu Salon'u meşhurdur. Dünyânın en değerli taban halılarından biri bu salondadır.

İkinci Abdülhamîd, Selânik'ten getirildikten sonra bu saray kendisine tahsis edildi ve 5 yıl, 3 ay, 9 gün oturup öldü (1.11.1912-10.2.1918). Sarayın yalnız iki odasını kullandığı meşhurdur. Beylerbeyi Sarayı, daha çok, Istanbul'a gelen yabancı hükümdarlara tahsis edilmiştir ki, en meşhur ziyaret, Fransız imparatoriçesi Eugénie'ninkidir (Ekim 1869).

14) Tanzimat Devrinin Diğer Istanbul Sarayları

Tanzimat devrinin diğer pâdişâh sarayları arasında, önce *Fer'iye Sarayı*'nı anmak gerekir. Sultân Abdülazîz, Çırağan Sarayı yakınında, îcâb eden sultân ve şehzâdelerin oturması için yaptırmıştır. Çeşitli hizmetlerde kullanıldığı

için saray değeri kalmamıştır. Bilindiği gibi Sultân Aziz hal'inde Topkapı Sarayı'ndan bu saraya nakledilerek katledilmiştir.

Beykoz Kasr-ı Hümâyûnu, Boğaziçi'nin Asya yakasının kuzey kıyısında, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından inşâ ettirilip Sultân Abdülmecîd'e hediye edilmiştir. 200.000 m² koru içindedir. 1952'den beri hastahânedir.

Çengelköyü Kasrı, Maslak veya Ayazağa Kasrı, Bağlarbaşı Kasrı, Çamlıca Kasrı, Ihlamur Kasrı, Fındıklı Sarayı, Ortaköy Sarayı; Tanzimat devrinin en ünlü küçük saraylarındandır ve büyük bahçeler içindedir. Çoğunda şehzâdeler, sultânlar, velîahdler oturmuşlardır.

Küçüksu Kasr-ı Hümâyûnu, Anadolu yakasında, Boğaz'ın incilerinden biridir. Asıl adı «Göksu Kasrı»dır. Anadoluhisârı ile Kandilli arasındadır. Buradan Boğaz'a Göksu ve güneyinde Küçüksu adlı iki latif dere akar. İlk şekli 1752'de 840.000 m² muazzam bir çayır içinde inşâ edilmiş bir kasr idi. 1857 'de Sultân Mecîd yıktırıp daha küçük bir kasır yaptırdı. Sultân Aziz, cebhesini değiştirdi. Büyük çayır da halka açılarak kasr'dan tefrik edildi. Mermer bir biniş kasrı'dır. Bodrum üzerine iki kattır. Her katta bir salon ve dört oda vardır. Yanında Üçüncü Selîm'in mermer şâhâne çeşmesi ve mescidi vardır ki mescid 1956'da yıktırılmıştır.

Aynalıkavak Kasr-ı Hümâyûnu, eski *Tersâne Saray-ı Hümâyûnu'nun* günümüze kalabilen kısmıdır. Haliç üzerinde Kasımpaşa'dadır. Büyük has bahçe içinde ve kapdân-ı deryâlık makaamına yakındı. Sultân İbrahim, Birinci Ahmed sulbünden, Kösem Mâhpeyker'den, bu sarayda doğmuştur (1615). Vaktiyle bu has bahçede 12.000 servi ağacı ile çok üstün meyve veren kayısı ve şeftali ağaçları vardı. 300 bahçıvan hizmet ederdi ve Saray için gereken istiridye ve bâzı balıklar burada avlanırdı. Has bahçe 9.000 arşın kare ve saray 15.000 arşın kare idi. İki camii vardı. Pâdişâhın kabûl ettiği dîvân-hâne 979 arşın kare olup bir taht kurulmuştu. 1718'de Venedik doçunun hediyesi olan şâhâne endam aynaları sarayın çeşitli salonlarının duvarlarına yerleştirildiği andan itibaren halk «Aynalı-kavak Sarayı» dedi ve Tersane Sarayı adı unutuldu, 1803'de Üçüncü Selim, sarayın ve has bahçenin en büyük kısmını, modern donanma kurdurmak için tersane ve bahriyeye verdi. Bundan sonra sarayın ünlü Dîvân-hâne'si dışındaki kısımlara bahriye el koydu. 1876'da Tersane Konferansı, bu divanhanede toplandı. 1924'te Musul mes'elesi üzerine Türkiye-İngiltere konferansı da burada toplandı ve Tersane Konferansı gibi netice alamadan dağıldı.

15) Enderûn-i Hümâyûn

«Enderûn» Farsça'da bir şeyin dış tarafı olup «Bîrûn» kelimesinin zıddıdır. 1453'den 1826'ya kadar Saray'ın selâmlık kısmında yer alan müesseselerin toplamına «Enderûn-i Hümâyûn» denmiştir. Daha dışta hizmet götüren Saray teşkilâtına «Bîrûn-i Hümâyûn» tâbir edilmiştir. Kadınların yaşadığı, pâdişâhın yatıp kalktığı en iç teşkilâta da «Harem-i Hümâyûn» denmiştir.

Enderûn, «Mekteb-i Enderûn» da denen Saray üniversitesi ile meşhur idi. Burası bir harb akademisi-mülkiye mektebi ve güzel san'atlar akademisi olmak üzere iki kısımdı. Birinci kısımdan pâdişâhın ve sarayın hizmetleri için subay yetiştirilerek bir müddet sarayda hizmet ettikten sonra devlet hizmeti için «taşra çıkartılır» idi. Güzel san'atlar akademisi ise, saray için san'atkârlar yetiştirirdi. Türk Mûsikîsi'nin en büyük ve yüksek dereceli konservatuarı ve icra hey'eti burada idi.

Topkapı Sarayı'ndaki Enderûn'a doğrudan doğruya talebe alınamazdı. Buraya alınacakların, orta dereceli askerî saray okullarını bitirerek gelmeleri gerekiyordu. Güzel san'atlar kısmına ise büyük istidadı görülen gençler alınırdı, fakat buraya bâzan san'atkârların küçük yaştaki çocuklarının da doğrudan doğruya ilk eğitime alındığı görülmektedir.

Enderûn'a me'zunlarını gönderen orta dereceli askerî okullar şunlardı: Galata Sarayı, Sultânahmed'de İbrahim Paşa Sarayı, Bâyezid'de Eski Saray, İskender Çelebi Sarayı ve Edirne'de Edirne Sarayı. Meselâ Galata Sarayı'nda 1800 yılında 503 talebe vardı (Başbakanlık Arşivi, Saray, 5.354). Me'zunların en iyileri Enderûn'a sevk edilir, diğerleri küçük rütbeli subaylar olarak doğrudan doğruya hizmete başlarlardı.

Enderûn'da sınıflar, «oda» denen altı dâireye ayrılırdı. Aşağıdan yukarıya bu oda veya koğuş'lar şunlardır: 1 - Büyük ve Küçük Odalar, 2- Doğancı Koğuşu, 3- Seferli Odası, 4- Kiler Odası, 5- Hazîne Odası, 6- Hâs Oda. Son 3 oda mühim olup ilk 4 odanın eğitimi çok zaman Enderûn dışındaki saray okullarına verilmiştir.

Talebe, bir yandan pratik olarak saray ve pâdişâh hizmeti görürken diğer taraftan tâlim ve tahsil eder ve terbiye görürdü. Bu Enderûn eğitimi, Osmanlı devletinin en mühim müesseselerinden biridir ve medrese eğitimi dışındaki en mühim yüksek tahsil yeridir. Orta dereceli saray okullarını bitirenler içinde ahlâk, zekâ, kaabiliyet, bilgi, terbiye, istîdâd, vücud kusursuzluğu, hüner bakımından seçilenler, Enderûn'un Büyük ve Küçük Odalar'ına alınırdı. Saray okulu me'zûnu olmayıp babalarının konaklarında ayni eğitimi görmüş vezir ve yüksek saray görevlilerinin çocukları da, pâdişâh irâdesiyle Enderûn'a

alınabiliyordu. 400 kadar talebenin olduğu bu iki «oda», daha yüksek sınıflara hazırlayıcı mâhiyette idi. Saray kaaideleri, spor, silâhşorluk, binicilik öğretiliyordu. Bu hazırlık kısmına lüzum görülmiyerek 1675'de ilga edildi. Bu hünerleri kazanmış, dinî ilimler, Arabca ve Farsça'yı bir dereceye kadar okumuş olanlar, doğrudan Seferli Koğuşu denen sınıfa kabûl edildi. Zîrâ Doğancı Koğuşu da ayni târihte ilga edilmişti. Binâenaleyh 1675'de Enderûn, son 4 sınıftan ibaret kaldı (Silâhdâr, I, 648). Büyük ve Küçük Odalar talebesi, hem hizmet, hem tahsil ederken ayda bugünki rayiçle 864 dolar maaş alan subay adayları idi.

Seferli Odası 1635'de kurulup 1831'de lâğvedildi. 1675'de Enderûn'a alınacak gençlerin ilk tahsil basamağını veren kısım olarak kabûl edildi. 1772'de 149 talebesi vardı ('Atâ Bey, *Târih-ı Enderûn*, I, 154). Hepsi teğmen derecesinde idi. Dâirenin başı «saray kethüdası» denen albaydı.Hocalar dışında dâirede 12 küçük ve 4 yüksek rütbeli subay vardı. Askerlik derslerini de bunlar verirlerdi. İlmî dersleri dışarıdan gelen müderrisler öğretirdi. Talebe, öğrenirken, bir tarafdan da pâdişâhın çamaşır ve hamam işleriyle ilgili hizmetleri yapardı. Seferli Oda me'zûnu, ya Kiler Odası'na terfi ederek tahsiline devam eder veya saraydan çıkarılıp orduda subay olurdu.

Kiler Odası, kilercibaşı denen albayın yönetiminde idi. 1772'de 144 talebe subay vardı. Ayni zamanda pâdişâhın kileri, sofrası, yemekleriyle uğraşırlardı. 7 üst subay, 15 yüzbaşı, kilercibaşı'nın emrinde idiler *(Târîh-ı Enderûn*, I, 165).

Hazîne Odası, Kiler Odası ve Hâs Oda gibi Fâtih tarafından kuruldu. 1772'de 157 talebesi vardı. Kumandanı hazînedârbaşı denen tümgeneraldi. 2.000 işçi ve ustanın çalıştığı Saray atölyeleri de bu generalin mes'ûliyetinde idi. Bu dâirede 5 albay hizmet ederdi. Pâdişâh hazinesini muhafaza ederlerdi, az aşağıda anlatılacaktır.

16) Hâs Oda, Hâsodabaşı ve Silâhdâr

Enderûn'un en yüksek kademedeki teşkilâtı Hâs Oda'da en yüksek derecede tahsil yapıp hizmet gören Enderûnlular'ın hepsinin rütbesi albaya eşitti. Hâs Oda'ya giren her subay, şahsen pâdişâha takdim edilir, pâdişâh her birinin ayrı ayrı isimlerini bilirdi. Fâtih 32 subayla kurmuş, Yavuz 40 subaya çıkartmıştı, Dördüncü Murâd 42'ye çıkardı. Fakat «1» numaralı Hâs Odalı, pâdişâh idi *(Târîh-i Enderûn*, I, 93).

Dâiredeki generaller sırasıyle hâsodabaşı, silâhdâr, çukadâr, rikâb-dâr, tülbend ağası ve miftâh (anahtar) ağası idi. Bunlara «Arz Ağaları» denirdi, zîrâ

kimseden izin almadan istedikleri an pâdişâhın yanına gidip bir şey söyliyebilirlerdi. Bir şey söylemek için pâdişâhı gece uykusundan, ancak hâsodabaşı uyandırabilirdi. Büyük imtiyazlardı. Zîrâ sadrâzam bile haber vermeden pâdişâh huzuruna giremezdi. XVIII. asırla beraber, silâhdâr-ı şehryârî, Hâs Oda'nın ve Enderûn'un en büyük âmiri olarak hâsodabaşı'nın yerine geçti ve hâsodabaşı, onun muavini oldu. Oda'nın 6 generalinden sonra albay derecesindeki görevlileri kıdem sırasiyle şunlardır: Halkın «müezzinbaşı» dediği sermüezzin-i hazret-i şehryârî (pâdişâh namaz kılmadan ezan okurdu), sır kâtibi (pâdişâhın husûsî kâtibi), sarıkcıbaşı (pâdişâhın sarık ve kavuklarına bakan), başçûhadâr (pâdişâhın ayakkabılarına bakan; Arz Ağaları'ndan çukadâr-ı şehryârî ile karıştırmamalı), kahvecibaşı (pâdişâhın kahveci ve tütüncüsü), berber-başı (pâdişâhın berberi).

Hâsodabaşı ve silâhdâr'ın pâyeleri vezir (mareşal) ve beylerbeyi'ne (orgeneral) eşitti. XVIII. asırda bu rütbeler tersine oldu. Hâs Oda subayları umumiyetle sancak beyi (tümgeneral) rütbesiyle, çok az hizmet etmiş en kıdemsizleri alay beyi rütbesiyle Saray dışı hizmete çıkarlardı. Enderûn dâirelerinden birinin kumandanı olabilmek için, Hâs Oda'da subaylık yapmak gerekiyordu. Hâs Oda mensublarının en şerefli görevleri Emânât-ı Mukaddese'ye hizmet etmek, sonra pâdişâhın en yakın ve mahrem hizmetlerinde bulunmaktı. Hâsodabaşı ve silâhdâr, Saray'dan vezîr olarak çıkardı, doğrudan doğruya sadrâzam olarak çıkanlar da vardır. Silâhdâr-ı şehryârîlik yapmış olan vezirler, hayatlarının sonuna kadar «Silâhdâr» unvanı taşımışlardır, öyle târihe geçtiler. Kaanûnî'nin sadrâzamı meşhur Makbûl İbrahim Paşa, hâsodabaşı iken doğrudan doğruya sadrâzam olmuştu. Hâs Oda subayları ve silâhdârlar dâhil generaller, genç yaşlarında dış hizmetlere verilirlerdi. 25, 30, 35, nadiren 40 yaşında Saray'dan dış hizmetlere tâyinleri yapılırdı. Kırkından sonra Hâs Oda'da kalmak istisnâî bir şeydir. İkinci Mahmûd, silâhdârlığı ilga etti ve onun görevi Mâbeyn müşîrine verildi (saray mareşali, saray nâzırı).

Enderûn disiplini ünlüdür. Samimiyetle ahlâklı ve terbiyeli olmıyan subay, Enderûn'a girmiş olsa bile, yükselemezdi. Ahlâk ve terbiyesinin riyâ mı, samimi mi olduğunu teşhise dikkat edilirdi. Zîrâ asırlarca imparatorluğu, Enderûn me'zûnu vezirler yönettiler. Sarayda, hele Enderûn'da hiç kimse yüksek sesle konuşamazdı. Her şey kaaideye bağlı idi. Küçük subaylar nadiren ve ağalarının nezâretinde şehre inebilirlerdi. Orta derecedeki subaylar haftada bir gün şehre gidebilirler, ancak yüksek subaylar haftada bir gün çıkıp geceyi de şehirdeki evlerinde geçirebilirlerdi. Küçük subaylar evlenemezlerdi. Bu disipline uyamıyan ve evlenmek istiyenler, Saray dışı hizmet taleb edebilirlerdi. Derecelerine göre kendilerine bir görev verilirdi.

İkinci Mahmûd, 1833'de Harbiye'yi ve diğer askerî okulları açınca Enderûn'u lağv etti. Mûsikî kısmını muhafaza ile yetindi, fakat bu kısım da gittikçe küçüldü.

17) Hazîne-i Hümâyûn

Tanzimat devrinde «hazîne-i hâssa» denen Hazîne-i Hümâyûn, pâdişâhın şahsî hazinesi, altın ve gümüş olarak nakid parası ile mücevherleridir. Tanzimat'tan sonra kurulan -nâzırı Kabine üyesi olmıyan- hazîne-i hâssa nezâretinde ise mânâ genişletilmiş, pâdişâha âid bütün gayri menkuller, araziler, çiftlikler de içine alınmıştır.

Hazine, nakid ve eşya olarak iki kısımdır. Eşya, maddî ve târihî değeri büyük olan mücevherler ve antikalardır ki, Topkapı Sarayı'nın belirli odalarında hâtıra olarak biriktirilirdi, müzenin ve müzeciliğin esâsıdır. Harcanamaz, sarfedilemez, hediye edilemezdi. Gerçi tabiatiyle pâdişâhın malıydı, istediğini yapmasına engel bir şey yoktu. Yalnız târihî eşyanın elden çıkarılması şerefsizlik sayılırdı. Hiç bir pâdişâh, ataları pâdişâhların mücevherleri, sorguçları, elbiseleri, kılıçları ve emsali şeyleri elden çıkarmaya kalkmamıştır. Altın ve «akça» denen gümüş parayı ise, istediği gibi harcar, ihsan eder, atıyye verirdi. Bütün Saray masrafları pâdişâhın hazîne-i hümâyûnundan ödenirdi. Cülûs bahşişleri keza. Bütün Saray görevlileri mâliye'den değil, bu hazineden maaş alırlardı. Büyük savaşlarda ve kriz dönemlerinde Hazîne-i Hâssa, mâliyeye mühim meblâğlar verir ve bir daha geri almazdı. Aksi, yâni mâliyenin pâdişâha borç verdiği görülmez.

Enderûn'un Hazine Odası subaylarının muhafazasında olan târihî eşya, Topkapı Sarayı'nda ikişer salonluk iki dâirede, toplam dört büyük salonda toplanmıştı. Her eşya, bütün vasıflarıyle iki büyük deftere yazılmıştı. Hazine Odası'nın hazînedârbaşı denen beylerbeyi (orgeneral) derecesindeki kumandanı, sefer'de ve hazar'da pâdişâhdan ayrılmazdı. Muavini sancak beyi (tümgeneral) derecesindeki hazine kethüdası idi. Asıl Hazine odalarının mes'ûlü de o idi. Fakat Hazine defterlerini, silâhdâr-ı şehryârî yâni Enderûn'un umum kumandanı saklardı.

Hazine, pâdişâhtan başka hiç kimsenin arzusu ile açılamazdı; pâdişâhın şahsen emir vermesi lâzımdı. Yeryüzünde pâdişâhtan başka hiç kimse Hazine dâiresine tek başına giremezdi. 20-30 kişi birden ve belirli düzenle girerlerdi. Pâdişâh isterse, yalnız girebilirdi.

Pâdişâhın gelirleri nasıl oluşurdu? Savaşlarda ganîmet'in 5'de 1 hissesi pâdişâha ayrılır, nakde çevrilerek pâdişâh hazinesine gönderilirdi. Şeriat hükmüdür. Hazret-i Peygamber de ganimetten beşte bir almıştır. Ayrıca fethedilen topraklardan «hâs» ve daha tam olarak «havâss-ı hümâyûn= pâdişâha âid hâslar» denen kısımların gelirleri, pâdişâh hazinesine akardı. Fütuhat devrinin pâdişâhlarının hazineleri hem dolu idi, hem çok büyük bayındırlık eserleri yaptırabilmişlerdir. Sonraki pâdişâhlar, eskilerinin gelirinden mahrum kaldıkları için, o derecede zengin değillerdi. Eskileri nisbetinde hayrat yaptıramamışlardır.

Du Loir, Sultân İbrahim'in kılıç alayında (1640) sorgucundaki emsalsiz zümrüde bugünki rayiçle 300 milyon dolar değer biçer (s. 126). Tavernier (s. 129 v. d.) oğlu Dördüncü Mehmed'in benzeri değerde tam 150 sorgucu olduğunu kaydeder. Kaanûnî devrinde nakid parayı Topkapı Sarayı'nda koyacak yer kalmadığı için, Yedikule'deki hisarlardan birine altın ve gümüş sikkeler doldurulmaya başlanmıştır (Naîmâ, I, 38). Istanbul'daki İngiltere büyükelçisi Lord Ricault, XVII. asırda, pâdişâhın on binlerce Çin porseleni olduğunu, bir tek parçanın değerinin bugünki rayiçle 40.000 dolar bulunduğunu kaydeder (I, 262). Günümüzdeki antika değeri artık hesâb edilebilir.

Pâdişâha yabancı hükümdarlar tarafından gönderilen hediyeleri de ehemmiyetle kaydetmek gerekir.

18) Pâdişâh Yâverleri ve Emir Subayları, Mâbeynciler

Klasik devirde pâdişâh mâbeyncilerine «kapıcıbaşı» ve yaverlerine «çavuş» denmektedir. Kapıcılar'ın sayısı 1640'a doğru 2.400 idi ('Ayn-i 'Ali, 93; Koçi Bey, 93). «Kapıcıbaşı» denen mâbeynci ve emir zabiti subayların sayısının ise bir ara 150'ye kadar çıktığı görülür. Başmâbeynci, «başkapıcıbaşı» denen orgeneraldi. Dış hizmete tâyininde vezir (mareşal) olurdu (Ricault, II, 576). İmparatorluğun her yerine pâdişâh fermân'larını, hükûmet tarafından çıkarılmış olsalar bile, kapıcıbaşılar götürürlerdi.

Çavuşlar da ayni görevleri yapar, fakat daha fazla protokol işleriyle uğraşırlardı. Dış ülkelere geçici elçilikle gönderilenler, daha çok çavuşlar arasından seçilirdi. Bir kaç dil bilenleri vardı (Ricault, II, 578). Bir ara sayıları 1000'e kadar çıktı (Râşid, II, 553). Elçileri huzûr-ı hümâyûn'a çıkarmak, törenlerde protokolü düzenlemek, disipline ve disiplin cezalarına dikkat etmek, pâdişâh huzurunda rütbe ve görev alanlara gerekli teşrifatı uygulamak, çavuş'ların görevleri arasında idi. 1836'da İkinci Mahmûd, çavuşluğu lâğvetti.

Çavuşbaşı denen orgeneralin görevlerini yeni kurduğu mâbeyn müşîrliğine verdi. Kapıcıbaşıların görevleri de mâbeyncilere verildi ve başkapıcıbaşı yerine «başmâbeynci» dendi. Çavuşbaşı'nın bir takım görevleri de hünkâr seryâverine (pâdişâh başyaveri) verildi. Diğer görevler, yeni kurulan adliye ve hâriciye nezaretleri ile seraskerliğe (harbiye nezâreti) dağıtıldı. Böylece daha modern ve daha kısıtlı bir Saray teşkilâtı oluştu.

19) Başka Saray Hizmetleri

Müteferrikalar, müteferrikabaşı denen generalin yönetiminde 631 kadar olan bir hizmet sınıfı idi ki Tanzimat'ta «hademe-i hümâyûn» denmiştir (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-nâme,* 15). Vezirlerin de müteferrika'ları vardı. Pâdişâh ve saltanatın şerefiyle ilgili işlere bakarlardı. *Baltacı'lar,* baltacılar kethüdası denen albayın yönetiminde, sayıları 813'e kadar yükselen ve Dârüssaâde Ağası'na bağlı bir teşkilâttı. Hânedân mensublarının dış hizmetlerini yaparlardı. Bir kısmı Eski Saray'da idi. *Zülüflü Baltacılar,* 200 kadardı, Harem'e odun taşırlar ve itfaiyeci idiler. *Çâşnîgîr*'ler, daha Türkçe olarak çeşniciler, sayıları 117'ye kadar çıkmış pâdişâha, Hânedân'a, yüksek Saray görevlilerine yemekte servis yapan garsonlardı. *Peyk*'ler, sarayın postacıları idiler. Sayıları 150'ye kadar çıkmıştır. *Şâtır*'lar, sayıları 57 kadar, daha uzak mesafelere gönderilen saray postacıları idiler. Başlarındaki şâtırbaşı denen albay, çok iyi sportmen olan Dördüncü Mehmed'le iddiaya girmiş, Edirne'den Dimetoka'ya yaya koşup dönerek 10 saatte gelmiş, pâdişâha karşı bahsi kazanarak ondan ihsan almıştı.

Mehter'ler, Mehter-hâne-i Hümâyûn'a bağlı, sarayın askerî muzıkası idi. Sayıları 200 kadardı (Koçi Bey, 93). Seferde mutlakaa pâdişâha refakat ederlerdi. 1640'a doğru Dördüncü Murâd sayılarını 300'e çıkardı (Evliyâ, I, 621). XVI. asır ortalarında bile Osmanlı ordusunda 1.200 mehter vardı. *Çadır Mehterleri,* başkadır, müzisyen değillerdir. Sayıları 2.000'e kadar çıktı (Koçi Bey, 93). Sefer ve seyahatlerde otağ-ı hümâyûn denen büyük pâdişâh çadırını kurup kaldırmakla görevli idiler. *Emîr-i 'Alem,* hem mehterbaşı denen müzisyen albayın, hem mehterân-ı hâyme kumandanı olan albayın âmiri olan tümgerenaldi. Sayıları 228 kadar olan *sancakdâr ve bayrakdâr ve tuğcular'a* da mehter denirdi. Saltanat sancak,, bayrak ve tuğlarını taşırlardı. Kendi birliklerinin ve generallerinin bayrak ve tuğlarını taşıyanlar ayrı idi.

Sîm sakkaa'lar ve daha Türkçe saka'lar, 36 saray sakası idi. Su taşırlar, Hırka-i Saadet Dâiresi'nin taşlığını bizzat yıkarlardı. Başlarında sakabaşı denen binbaşı vardı.

Hünkâr imâm ve müezzinlerinin sayıları 30'ardan 60 kadardı. Müzisyenlerden seçilirdi. Bu görevlerde bulunmuş çok değerli bestekârlar vardır. Ser-müezzin veya müezzinbaşı'na nisbetle imâm-ı sultânî ve ikinci imâm'ın rütbeleri daha büyüktü. Bir çok imâm-ı sultânî yâni pâdişâhın baş imamına kazasker pâyesi verildiği görülür. İmamlar ilmiye rütbesi, fakat müezzinler Enderûn rütbesi taşırlardı.

Müneccimbaşı, muavini ikinci müneccim ile beraber hekimbaşı'nın emrindeydi. Takvim işleriyle uğraşır, eşref saat tesbît edip maneviyât yükseltirlerdi. Fakat İkinci Osman, Birinci Abdülhamîd, Üçüncü Selim gibi hükümdarların eşref saat ile açıkça alay ettikleri, buna mukaabil Üçüncü Mustafa'nın inandığı görülür. Dördüncü Mehmed'in müneccimbaşısı Şeyh Ahmed Dede, Osmanlılar'ın yetiştirdiği muhtemelen en büyük tarihçidir.

Bâbüssaâde Ağası, beyaz hadımların başı olan orgeneraldi. Ayrıca 70 kadar pâdişâhlarca yapılmış camiin yöneticisi idi. XVI. asırdan sonra bu ehemmiyetini kaybetti, «kapı ağası» dendi. Maamâfih 1908'e kadar devam etti.

Hekimbaşı, 18 saray doktoru, 10 operatörü ve eczacıların başı ve maiyyetindeki hekimler gibi ilmiyye sınıfından idi (d'Ohsson, VII, 11). En az 2 hekimin ve 2 cerrahın 24 saat müddetçe nöbette kalması kaanundu. Ayrıca kehhâlbaşı denen göz hekimi ve maiyyetinde bir iki hekim vardı. Şehzâdelerin sünnetini, cerrahlardan biri yapardı. Resmen ser-etıbbây-i hâssa denen hekimbaşı, Istanbul'daki bütün doktorların diploma ve ehliyetlerini kontrole yetkili idi. Saraydan kazasker olarak çıkardı. Saray eczâhânesi ona bağlı idi ve ilâçların üzeri hekimbaşı tarafından imzalanıp mühürlenirdi (*Târîh-ı Enderûn,* l, 193-4; Vâsıf, II, 285; Râşid, III, 235).

20) Bostancı Ocağı ve Sarayın Dış Hizmetleri

Bostancı Ocağı, sarayın ve pâdişâhın has bahçelerinin gerçek bir hâssa muhafız alayı idi. En büyük mevcudları 1595'de 4.000 küsurdur. 300'ü *haseki* adını alır, kırmızı çuha üniforma giyer, asâ taşır, hasekibaşı denen binbaşının emrinde hepsi subay ve assubay rütbeli bir birlik teşkil ederdi. Pâdişâh kılık değiştirerek (Osm. tebdîl-i kıyâfetle, Ar. mütenekkiren, Fr. in cognito), şehri gezmiye çıktığı zaman, yanına kılık değiştirmiş bir kaç haseki alırdı. Edirne'de ayrıca bir bostancı ocağı vardı. Mevcudları 854'ü bulmuştur. Edirne Sarayı'na bağlı has bahçelere bakardı. Emirlerinde bahçıvanlar çalıştıran bostancılar, saray hesabına fazla meyve ve çiçeği satarlardı.

Ocağın kumandanı bostâncıbaşı denen generaldi. Saray içinde, pâdişâh dışında sakal salıvermek imtiyâzındaki tek kişi idi. Silâhdâr-ı sehryârî bile sakal bırakamazdı. Haliç ve Boğaz kıyılarındaki inşâatın estetik güzelliğinden mes'uldü. Beğenmediği binayı yıktırmak salâhiyetinde idi. Şehrin sahillerinin inzibatından da mes'ûl idi. Sahillerdeki her yapı, sâhibleriyle beraber, elindeki defterlerde kayıtlı idi. Bu *Bostâncıbaşı Defterleri*, Osmanlı târihinin değerli arşiv vesikalarıdır. Edirne bostâncıbaşısı, müstakildi. *Kuşcubaşı*, pâdişâha âid orman ve koruların başmüfettişi olan subaydı.

Arayıcı denen Saray hizmetkârları, sarayın su akıtan yerlerini ve kumsalı devamlı araştırıp elerlerdi. Her zaman saray kadınlarının dalgınlıkla suya düşürdükleri değerli şeyler bulurlardı.

Saray dışında, sarayın ihtiyaçları için çalışan atölye ve fabrikalar vardı. Meselâ *halvaciyân-ı hâssa* 1755'de 6 usta, 100 küsur kalfa idi, saraya helva yaparlardı. *Habbâzîn-i Hâssa*, Saray için ekmek ve pide yapan fırıncılardı. Bu şekilde 1755'de Saray için çalışan 17 kasab, 23 hassa yoğurtçu ve südcüsü, 31 hassa sebzecisi, 17 hassa tavukçusu, 23 hassa simitçisi, 27 hassa mumcusu, 25 hassa sakası, 15 hassa kalaycısı, 6 hassa buzcusu vardı. Saray terzileri 369, hıl'at terzileri 36 kişi idi. Saray çamaşırcıları çoktu. Ayrıca diğer sahalarda 250 usta işçi mevcuddu (3 mücellid, 1 mürekkebci, 7 nakkaş, 8 çizmeci, 5 kürkçü, 12 kılıççı, 1 kıncı vs.).

21) Matbah-ı Âmire

Topkapı Sarayı mutfak teşkilâtı büyüktü. Saray personeli için yemek pişirirdi. Hânedân ve pâdişâh mutfağı ayrı idi. Matbah-ı Âmire'deki 9 dâirede çalışan 400 kadar aşçıya aşçıbaşı kumanda ederdi. Pâdişâh ve vâlide-sultân'ın mutfakları ayrı idi, ilkine «matbah-ı hâss» denirdi.

Sarayda günde 500 kadar üstün kalitede kıvırcık koyun yenirdi. Asla sığır eti girmezdi. Tavuk ve av kuşları çok yenirdi. Ayrıca tatlı, şerbet ve turşu mutfakları vardı. Meselâ tatlıcılar ayrıca 400 kişi kadardı.

«Kuşhâne» veya «hâs mutfak» veya resmen «matbah-ı hâss» denen nefs-i hümâyûn (pâdişâh) için yemek pişiren husûsî mutfakta, kendi sahalarında dünyâ çapında usta 12 aşçı vardı. Bu aşçılar Bolu'nun Mengen kasabasından gelir, istîdâd gösterenler hâs mutfak aşçılığına yükselirlerdi. Tek yemekte ihtisas yapmış, başka yemek pişirmeye tenezzül etmiyen üstâdlar vardı. Ayrıca Harem için bir has fırın vardı ve 8 ayrı çeşit ekmek veya pide yapardı. Saray personelinin ekmek ve pidesi ise saray dışından gelirdi.

Saray mutfaklarının masraf büdcesinin âzamîsi 1630 yılı büdcesidir. Bugünki rayiçle yıllık 126 milyon dolardır. Hâlbuki, şevket çağı olan Kaanûnî devrinde bu meblâğın 4,5'da 1 'i kadardı. Gittikçe tekellüfe düşüldüğü, Saray personelinin de çok arttığı görülür. Her ülkeden, o ülkenin en üstün mahsûlü Saray için getirilirdi. Meselâ Saray'ın pirinci Mısır'dan, nohut ve şekeri keza Mısır'dan, buğdayı Memleketeyn'den (Romanya), koyunu İran sınırından, Memleketeyn ve Rumeli'nden, baharatı Hindistan'dan, tuzu Koçhisar'dan, sakızı İstanköy adasından, meyvelerinin tamâmına yakını Istanbul'daki has bahçelerden gelirdi.

22) Istabl-ı Âmire (Hâs Ahırlar)

İmparatorluğun sonuna kadar at, Saray için tek binek ve nakil vâsıtası idi. Son pâdişâhlar asla otomobile binmezlerdi. Has ahırlarda, dünyânın en değerli binek hayvanları toplanmıştı. Fevkalâde maharetle eğitilmişlerdi. Pâdişâha mahsûs olanlara «rükûb-i şâhâneye mahsûs» tâbîr edilir, başkasının binmesi büyük saygısızlık sayılır, her birinin ismi ve şeceresi olurdu. Pâdişâhların hemen hepsi at meraklısı idiler. Fakat diğer bâzı hânedânlarda görülen at hastası hükümdarlar yoktur. Dördüncü Mehmed gibi bir av hastasına göre iyi at, ancak iyi avlanabilmenin bir unsuru idi. İmparatorluğun en mahir süvarisi ve silâhşoru olan Dördüncü Murâd'a göre, savaşta vaz geçilmez bir unsurdu. Pâdişâhın şahsına mahsus 8-10 ve Hânedân'a mahsus 200 kadar at vardı. Diğer atlar, Saray personeli içindi.

600 kadar seyis vardı. Istabl-ı Âmire denen has ahırların kumandanı, halkın imrahor dediği emîr-i âhûr-i Şehryârî idi. Muavinine «küçük imrahor» denirdi. Küçük imrahor, arabalar ve arabacıların âmiri idi. Büyük imrahor, sancak beyi derecesinde bir generaldi. Saray'dan beylerbeyi olarak çıkardı. Has ahırlarda çalışan subay ve seyis sayısı 2.000'e kadar çıkmıştır. Buna 300 kadar saraç ve 300 kadar nalband eklenmek gerekir. Saray için 2.000 küsur katır da beslenirdi. Başlarında «katırcıbaşı» veya «harbendebaşı» denen albay vardı. Sârbânbaşı veya devecibaşı denen albay, Saray için eşya taşıyan 4.000 küsur deve ve 450 deve seyisinin başı idi. Yegâne nakil hizmeti olduğu için has ahırlardaki personel sayısı daha Kaanûnî devrinde 3.341'e varmıştı. XVII. asırda daha arttı. Has ahırlara mahsus koruları ve otlakları muhafaza eden 213 «çayır korucusu», tayları terbiye eden «taycı» sınıfı, hep bu teşkilâta bağlı idi. Arpa emîni ise, saray ahırlarına ot, arpa, yulaf te'mîn ederdi.

İmparatorluğun en büyük gösteriş dönemi olan 1670'lerde Hânedân ve yakınları için 900 at vardı. 40'ı, pâdişâhın şahsî atları idi. 400'e yakın at, koşu atı olarak husûsi terbiye görmüştü (Hammer, IX, 389-90). Pâdişâhın bindiği atı gören seyyah Paul Lucas «dünyânın en güzel atı» demektedir (I, 75). Atların büyük kısmı Anadolu ırkı idi ki bu ırk şimdi yoktur, nesli tükenmiştir. Bâzıları çölden getirilmiş Arab atları idi.

«Raht Hazinesi», Hazine Dâiresi'nin dışında ayrı bir pâdişâh hazinesidir. Pâdişâha âid koşumlar, mücevherlere boğulduğu için, raht-ı hümâyûn hazinesi, bugünün insanının hayâl edemiyeceği derecede idi. Baudier adlı seyyah, bizzat gördüğü pâdişâhın bindiği atın yalnız dizgin ve kolanındaki mücevherin değerini bugünki rayiçle 136 milyon dolar tahmin eder (s. 22). Hâlbuki pâdişâhın ayrı tiplerde düzinelerce koşumu olduğu malûmdur. Raht Hazînesi'ne herhangi bir eşyanın çıkış ve iadesi, saat ve dakıykası kaydedilerek yazılırdı. 1837'de İkinci Mahmûd, imrahor'a «ıstabl-ı âmire müdîri» dedi (Lutfî, IV, 164,V, 100). Tanzimat devrinde de pâdişâha yakın generallerden seçilmişlerdir.

Topkapı Sarayı'na bağlı pâdişâhın hayvanât bahçesi, halka açıktı. «Arslan-hâne», bâzan «fîl-hâne» denirdi. Bir kısım hayvanlar terbiye edilir, hüner öğretilirdi. Sultân Abdülazîz'in yanında gezdirdiği arslanı meşhurdur. Vezirler ve müşîrleri bu arslandan nefret ederlerdi. Zîrâ pâdişâhın yanında iken kendilerine saldıracağından korkarlar, ne kadar iyi terbiye edildiğine inanmazlardı. İkinci Abdülhamîd'in eksotik kuşlar, papağanlar, her çeşit canlı kuş ve bunların ölenlerinin doldurulmuşlarından müteşekkil Yıldız koleksiyonu ünlüdür, 1909'da yağma edilmiştir. İlk gergedan Istanbul'da 1579'da görüldü. Habeş beylerbeyisi Ramazânoğlu Ahmed Paşa, zorlukla yakalıyarak göndermişti. Üçüncü Murâd, bütün İstanbullular'ı bu görülmemiş, sâdece ismi bilinen hayvanı görmeleri için, sarayına davet etti. 1569'da Istanbul'a gelen Taranowski de hayâtında ilk canlı zürafayı Istanbul'da pâdişâhın bahçesinde gördüğünü yazar. Saray hayvanât bahçesi, Ayasofya yanında idi.

23) Mâbeyn-i Hümâyûn

1834'de İkinci Mahmûd, yukarıdan beri anlattığımız Saray teşkilâtını, Avrupa'nın büyük hükümdarlarının teşkilâtını örnek alarak yenileştirdi. Çağı geçmiş, işe yaramaz, fuzûlî hâle gelmiş müesseseleri ilgaa etti. Diğer Saray müesseselerinin ise sâdece isimlerini değiştirdi. Görevlerini aşağı yukarı devam ettirdi. XIX. asra daha uygun ve bugün tarihçi olarak değerlendirirsek o asır için gerçekten mükemmel bir saray teşkilâtı kurdu. Bir çok tekellüfü

ortadan kaldırdı Bu da belki bir çok vatandaşın istihdam sahasını ya ortadan kaldırdı, ya gelirlerini kıstı, ama pâdişâhın giderlerini de eskisine nisbetle çok esaslı şekilde azalttı. Bir bakıma buna zaruret de vardı. Zîrâ eski pâdişâhların gelir kaynaklarının çoğu elden gitmişti. «Ya devlet başa ya kuzgun leşe» ünlü vecizesini söyliyerek genç bir şehzâde iken tahta çıkmış olan Sultân Mahmûd kadar bunu gerçekçilikle değerlendirecek kimse de esasen bulunamazdı.

Şimdi son 90 yıllarında Osmanoğulları'nın modern saray teşkilâtının esaslarının anaçizgilerini ve başlıca görevlileri görelim:

Enderûn-ı Hümâyûn, Mâbeyn-i Hümâyûn ve tam adiyle Mâbeyn-ı Hümâyûn-i Cenab-ı Mülûkâne adını aidi. En geniş teşkilât dönemi, İkinci Abdülhamîd devridir. Mâbeyn'in en yüksek âmiri, *mâbeyn-i hümâyûn müşîri* idi. Saray mareşali (Fr. maréchal de la Cour) ve saray nâzırı idi. İlki 1832'de Ahmed Fevzi Paşa'dır. 1900'de Gazi Osman Paşa ölünce bu göreve artık sonuna kadar kimse getirilmedi. Muavini mâbeyn ferîkı ve yardımcıları mâbeyn mirlivaları denen generallerdi. Müşîr, cuma selâmlığında pâdişâhın yanında at sürer veya arabaya binmişse, arabada karşısına otururdu. En yüksek protokollere çıkardı. Sarayın muhafazasından mes'ûl idi. Pâdişâhdan başka hiç bir ferd kendisine emir veremezdi. Pâdişâh ile konuşmaya saraya gelen sadrâzam, vezir, müşîr, kazaskerler, nezâketen mâbeyn müşîrinin makaam odasına uğrayıp konuşurlardı. Sadrâzamı bile karşılayıp uğurlamazdı. Bu görev, başmâbeynci'nin idi.

Mâbeyn müşîrinden sonra Mâbeyn'in ikinci görevlisi başmâbeynci'dir. Bâlâ veya vezir rütbesindedir. Onun haberi olmaksızın dışarıdan kimse pâdişâh ile görüşemez, her türlü kabûl ve görüşmelerde pâdişâhın yanında bulunduğu için «ser-karîn» veya «ser-kurenây-i hazret-i şehryârî» de denmiştir. Sonra ikinci ve üçüncü mâbeynciler ile sayı almıyan diğer mâbeynciler gelir. Mâbeynciler ve kâtibler, sivil ve mülkiyelidir.

Mâbeyn'in üçüncü büyük görevlisi mâbeyn başkâtibi (ser-kâtib-i hazret-i şehryârî)'dir. Bâlâ veya vezir rütbesindedir. Hükûmetin pâdişâh ile yazışmalarını ve ilgilerini düzenler. Sonra mâbeyn ikinci kâtibi, üçüncü kâtibi ve sayı verilmiyen daha bir kaç mâbeyn kâtibi vardır.

Dördüncü büyük görevli ser-yâver-i hazret-i şehryârî denen hünkâr başyaveri generaldir, eskeriyâ orgeneraldir. Yanında ikinci ve üçüncü hünkâr yaverleri ile çeşîtli rütbelerde (binbaşı, yarbay, albay) hünkâr yaverleri vardır. Hepsi subay, çoğu kurmay'dır. Teğmen ve yüzbaşı rütbelerindekilere yaver değil, «hünkâr emir zabiti» denir. Merasimleri te'mîn ederler ve pâdişâhın emirlerini tebliğ ederler.

Hazîne-i hâssa nâzırı olan vezir, ser-etıbbây-ı hazret-i şehryârî denen ve ayni derecede rütbe taşıyan pâdişâh başhekimi, kazasker pâyesindeki imâm-ı evvel-i sultanî, tahrîrât-ı ecnebiyye başkâtibi, başmütercim, Harem-i Hümâyûn masraf nâzırı; Mâbeyn-i Hümâyûn'un diğer yüksek görevlileri arasında anılmaya değer ki her birinin dâiresinde pek çok görevli vardı.

Harem-i Hümâyûn teşkilâtı ise, eskisi gibi kalmış, Tanzîmat'ta daha tekellüfsüz hâle getirilmekle yetinilmiştir.

Onbirinci Bahis
Devlet ve Hükûmet

1) Osmanlı Devletinin Karakteri Hakkında Bir Kaç Söz

«Osmanlı İmparatorluğu, geniş bir imparatorluktur. Ve târih nokta-i nazarından, sonsuz ehemmiyet arz eder... Bir devdir ki, güçlü kolları ayni zamanda üç kıt'ayı kavrar. Bütün imparatorluklar gibi bir gün düşerse, Asya, Afrika ve Avrupa kıt'alarında bırakacağı enkaz, bu üç kıt'ayı kaplıyacaktır... Osmanlı imparatorluğu, bugün (1835) bile, Bizans'ın şevketinin zirvesinde iken hâiz olduğu genişlikten daha geniş ülkeleri elinde tutmaktadır». Von Hammer, 19 cildlik en ünlü Osmanlı târihine, böyle başlar *(Histoire de l'Empire Ottoman,* Paris 1835, I, p. I-II).

«Türkler, Moğol kasırgası geçtikten sonra, İran ile Fas ve Kırım ile Yemen arasında, bir çok asır boyunca devam eden bir imparatorluk kurdular. İslâm târihi, Osmanlılar derecesinde güçlü ve istikrarlı bir siyâsî yapıya şâhid olmamıştır... Bilhassa bütün XVI. ve XVII. asırlar boyunca, Avrupa'nın en büyük, en geniş, en istikrarlı ve muazzam mâlî kaynaklara sâhib devleti, Osmanlı idi. İdare cihazı, Osmanlı halkının menfaatlerine göre düzenlenmiş muntazam bir teşkilâttı. Donanması, bütün Akdeniz'e hâkimdi. Türkler'in en büyük meziyyetlerinden biri olan disiplin, imparatorluğun her yerinde hükümrandı. Istanbul, dünyânın en büyük medeniyet merkezi olarak her ziyaret eden Avrupalı seyyahın gözlerini kamaştırıyordu» (J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman,* Paris 1943, s. 164).

«XV.-XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğu gerçek bir cihân devleti (Weltreiches) idi» (Babinger, *Mehmed der Eroberer,* Münih 1953, s. 469).

«Osmanlı imparatorluğu, gerçek bir cihân devleti idi (L'Empire Ottoman: puissance vraimant mondiale)» (René Grousset, *L'Empire du Levant,* Paris 1949, s. 643)

«Osmanlılar; Asya, Afrika ve Avrupa'da, kâinat târihinin tanıdığı en geniş imparatorluklardan birini kurdular» (Morgenthau, s. 240).

«Osmanlı devleti, cihân târihinin en şaşırtıcı, en harikulâde tezahürlerinden biridir. Bütün Akdeniz medeniyetini bir imparatorlukta toplamaya teşebbüs etmiştir» (Downey, *Soliman le Magnifique*, s. 33).

«Bugün dünyâda en kudretli devlet, Türkler'inkidir» (le plus fort Etat qui paroisse pour le présent au monde est celui des Turcs) (Montaigne, *Essais*, I, 273).

«Türkiye bugün, dünyânın geri kalan bütün devletlerinin toplam gücü üzerinde kudreti hâizdir» (René Herpin, *Apologie*, Cenevre 1629, s. 6).

«Bütün târih boyunca Yakın (Orta) Doğu'yu hâkimiyetinde birleştiren tek devlet, Osmanlı imparatorluğudur. Buna ne Pers, ne Roma, ne Arab imparatorlukları muvaffak olamamışlardır. Gene Osmanlı imparatorluğu, bütün Arab kavmini, Arabca konuşan milletleri, idaresinde birleştirmiştir. Osmanlılar'ın Yakın Doğu'da yerlerine geçen Avrupalı veya yerli hiç bir devlet, bu bölgeyi, Osmanlılar kadar iyi idare edememişlerdir. Bölgeyi aralarında paylaşan İngiltere, Fransa ve İtalya, bu ülkeleri, selefleri Osmanlılar'dan iyi idare edeceklerine emin idiler, fakat böyle olmadı. Osmanlı imparatorluğunun elinden Güneydoğu Avrupa ülkelerinin çıkmasına sebeb olan Rusya için de durum aynıdır. Bütün bu Avrupa devletleri, Osmanlılar'dan aldıkları bu ülkeleri, zulümle idare edebildiler. Osmanlı devletinin son devri -ki bu imparatorluğun en kötü devresidir- içindeki Türk idaresi bile, o ülkelerde yaşıyan milletler için, Osmanlılar'ın yerlerine geçen devletlerin idarelerinden çok iyi idi. Osmanlı devleti, kelimenin tam mânâsıyle Roma imparatorluğunun halefi idi. Eski ve günümüzdeki başka hiç bir devletin idaresi, Yakın Doğu ve Güneydoğu Avrupa milletleri ve ülkeleri için, Osmanlı yönetimi derecesinde hayırlı olamamıştır» (A.J.Toynbee, *The Ottoman State and Its Place in World History*, Leiden 1974, s. 15 v. dd.).

«Osmanlı başarısının iki sebebi, devlet teşkilâtındaki mükemmellik ve askerî teknikteki üstünlük idi» (Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe*, s. 390). «Osmanlı başarısının asıl sebebi, adalet düzenindeki üstünlük ve insanîliktir» (Henri Hauser, *L'Age Moderne*, s. 44-5).

«Osmanlı başarısının sırrı, Türkler'in şahsî meziyet ve liyâkatten başka hiç bir şeye ehemmiyet vermemeleridir. Ne para, ne soyluluk, Türk toplumunda imtiyaz sağlıyamamaktadır. Osmanlı Hânedânı tek istisnadır. Yalnız bu ailede irs ve neseb, doğuştan bir imtiyaz sağlar. Binâenaleyh Osmanlı toplumunda yapı, biz Avrupalılar'ınkinden tamamen farklıdır» (Baron von Busbecq, s. 35-6).

Çok tanınmış eski ve yeni tarihçi ve müşâhidlerin Osmanlı devleti üzerindeki bâzı fikirlerini kaydettim. Böylece binlerce misâl vermek mümkindir. Misallerimi Türk tarihçilerinden seçmedim. Zîrâ her devletin kendini beğenmesi tabiîdir.

Pax Romana'dan sonra *Pax Ottomana*'nın, yeni bir cihân düzeni getirmek istediği açıktır. Daha Fâtih Sultân Mehmed bunu, son yıllarında düzenlediği ve devletin anayasası mâhiyetinde olan *Fâtih Kaanûn-nâmesi*'nde «nizâm-ı âlem» terkîbi ve terimi ile açığa vurmuştur. Osmanlı'nın «nizâm-ı âlem»ini modern Batı tarihçileri «Pax Ottomana» şeklinde tercüme etmişlerdir.

Bu düzene girmek, medeniyete girmekti. Düzene karşı gelen, neticelerini göze almalıydı. Osmanlı zihniyeti bu idi. Koçi Bey, XVII. asırda şöyle ifâde eder (s. 49): «Devlet-i Âl-i 'Osmân halledet hılâfetehüm ilâ-â'hırı'z-zamân, bir devlet-i 'aliyye-i â'zimedir ki, etrâf-ü cevânibde olan â'dây-i dîn-ü devlet, cümle yek-dil ve yek-cihet olup her tarafdan 'azm-i hücûm etseler, bi-emri'llâhi Ta'âlâ, cümlesine cevâb vermek âsândır.»

2) *Sadrâzam*

Böyle bir devlette birliği ve düzeni senbolleştiren pâdişâhı, onun hânedânını, nasıl yaşayıp nasıl davrandığını gördük. Şimdi devlet'ten, hükûmet'e geçmek lâzımdır. Böylesine bir devlette işler fiilen nasıl yürüyordu ve kimler yürütüyordu?

İcranın gerçek başı, «sadrâzam» denen devletin 1 numaralı me'mûrudur. «Sadr-ı âzam» yerine bilhassa ilk asırlarda «vezîr-i âzam» da denmiştir. Başbakandır. Ancak yetkileri, bugünki başbakanlara nisbetle hayli fazladır.

1362'ye kadar tek vezir vardı, başbakandı. 1362'de iki vezir oldu ve sonra sayıları devamlı arttı. Başbakan olanına «vezîr-i âzam» yâni «en büyük vezir» dendi.

Sadrâzam olabilmek için: 1) Sünnî Müslüman olmak, 2) Türkçe konuşabilmek, 3) devlet hizmetinde o makaama gelebilecek derecede ilerlemiş bulunmak, 4) pâdişâh tarafından «sadâret» denen o makaama resmen tâyin edilmek, şartları kâfi idi. Kesin şekilde neseb, ırk ve anadili farkı, servet gibi unsurlar aranmazdı.

Sadrâzam, pâdişâhın tam yetkili vekili idi. Yetkisi dışında bir şey tasavvur etmek kolay değildir. Gerçi kadı (hâkim) hükümlerini değiştiremezdi (devlet güvenliği ile ilgili dâvâlar bunun dışındadır), büdcede gösterilen tahsisattan fazlasını harcıyamazdı ve bu gibi faktörlerle kayıtlı idi ama, bunlar da,

düzenin muhafazası, sadrâzamın daha muntazam iş görebilmesi için alınmış tedbirlerdi. Hükûmetin başı idi. Pâdişâha vekâleten ordunun başı idi. Ordunun her türlü işinden o mes'ûl idi. İlmiye (ulemâ) sınıfı için şeyhülislâmın yaptığı tâyinleri tasdik ederdi, beğenmezse tasdik etmediği takdirde o tâyin yapılamazdı. Mahkemeler dışında, devletle ilgili görünsün görünmesin her işe karışmaya, her mes'eleyi araştırmaya yetkili idi. Ancak islâmî ve ahlâkî prensipleri ihlâl edemezdi. Muazzam bir tahsisat alırdı ve muazzam bir maiyyeti vardı. Gerçek bir sarayda yaşardı. Sadrâzamın eski ihtişamının kalmadığı Tanzimat devrinde bile şahsî maaşı yüksekti. Tanzimat devri sadrâzamları, 1922'ye kadar, 250 ilâ 2.000 altın arasında aylık maaş aldılar. Zîrâ sadrâzam maaşı belirli değildi. Sadrâzamın şahsî servet durumuna, devletin o sıradaki imkânlarına göre bir maaşla tâyin edilirdi. Son bir asırda en düşük sadrâzam aylığının 200, en yükseğinin 2.000 altın olduğu görülmektedir. Bu da bugünki parayla 3.000 ilâ 30.000 dolar arasında bir para etmektedir ama o devirde hayat bugünkinden yaklaşık 2,5 defa ucuzdu, paranın satmalına (iştirâ) gücü yaklaşık 2,5 defa yüksekti. Yâni bu devirde 7.500 dolarla yapılabilen işler, satın alınan şeyler, o devirde 3.000 dolarla olabiliyordu.

Pâdişâhınki derecesinde olmamakla beraber, sadrâzama âid protokol (teşrîfât) da en ince noktalarına kadar tesbît edilmişti. Yazılı sadrâzam emrine «buyrultu» ve şifâhî emrine «emr-i sâmî» denirdi. Resmî lakabı «devletlü fehâmetlü» idi ki, Avrupa prensleri hakkında da kullanılan Osmanlı lakabıdır. Zîrâ sadrâzam, şeyhülislâm gibi, Avrupa'da «prens» eşiti sayılır ve kendilerine prenslere denildiği gibi «altes» şeklinde hitâb edilir ve yazılırdı. Hayâtında bir gün sadrâzam olan bile hayâtının sonuna kadar prens protokolüne girerdi. Ancak eski sadrâzamların unvânı «devletlü übbühetlü» idi.

22.12.1574'e kadar sadrâzam, pâdişâhın elini öperdi. Bu târihten sonra eteğini öpmeye başladı. Tanzimat'ta etek öpme bırakılarak, yerden temennâ usulüyle selâmlanmaya başlandı. Yerden temennâ, pâdişâha ve Hânedân'a mahsus değildi. Çok saygı gösterilen kimseler böyle selâmlandığı gibi, biribirlerini iki taraf birden yerden temennâ ile selâmlamak da nezâket icâbı idi.

5.8.1650'ye kadar sadrâzam, pâdişâhın, tahtının karşısına bir iskemle konarak konuşurdu. Bu târihten sonra pâdişâh huzurunda oturması âdeti kalktı. Pâdişâh tahtında otururken ayakta konuşur oldular. Tanzimat'ta ise pâdişâh ile karşılıklı koltuklara oturarak konuşmaya başladılar.

Sadrâzam, sancak beyi (tümgeneral) rütbesinden başlıyarak görevlileri kabûlünde ayağa kalkar ve uğurlarken bir defa daha ayağa kalkardı, fakat yerinden kımıldayıp ilerlemezdi. Beylerbeyi (orgeneral) rütbesindekiler için protokol ayni idi. Vezir ve kazasker gibi mareşale eşit rütbe sahiblerini ise salonun

ortasına kadar ilerliyerek karşılayıp salonun ortasına kadar teşyî ederdi. Sancak beyi rütbesinden küçükler için (albay ve daha küçük rütbeler) oturarak konuşur, hiç ayağa kalkmaz, bu rütbedekileri huzurunda da oturtmazdı.

Vezirler ve kazaskerler dâhil, Hânedân mensubları dışında herkes sadrâzamın elini öper, küçük rütbeliler sâdece eteklerlerdi. Yaşlı ve çok kıdemli vezir ve kazaskerler hâricdi, onlar sadrâzamın elini öpmez, sâdece kucaklaşırlardı.

Sadrâzamın cenaze namazı Fâtih Câmii'nde kılınırdı (Cevdet, II, 154). Sadrâzamın ikaamet-gâhına Tanzimat'tan önce saray ve sonra konak denirdi. Sadrâzam sarayları içinde 300 küsur odalı, iki fırınlı, mescidli, 15 hamamlı, dehşetli binalar vardır. Makbul İbrahim Paşa'nın At-meydanı'nda (Sultânahmed), Sokollu Mehmed Paşa'nın Kadırga'daki sarayları bunlardandı.

Sadrâzam sefer'de ve savaşta bizzat ordunun başında başkumandanlık görevini yaparken ilâveten «serdâr-ı ekrem» unvanını alır ve yetkileri artardı. Zîrâ pâdişâh tuğrası ile muvaşşah beyaz kâğıdları istediği gibi pâdişâhın şahsî emriymiş gibi doldurarak hükümlerini icra ederdi. Normal zamanlarda kullanamadığı bir çok yetkiyi kullanırdı: Hıristiyan bir prense kral unvanı vermek, Hıristiyan veya Müslüman bir hânedânı tahttan düşürmek, vezir azletmek, beylerbeyi idam ettirmek gibi. Ancak vezir pâyesinde bir görevliyi idam ettiremezdi, sâdece azl ve tevkıyf edebilirdi. Vezir idamı için, hazar'da beylerbeyi idamı için, pâdişâh tasdikı şarttı. Seferdeki tasarrufları beğenilmeyip sefer dönüşünde kelle kaybeden sadrâzamlar az değildir. Sefer sırasında, istediği beylerbeyini vezirliğe yükseltebilirdi.

1421, 1511, 1517, 1638, 1691, 1697, 1716 târihlerinde tam 7 sadrâzam, serdâr-ı ekrem sıfatıyle ordunun başında ve muharebe sırasında şehid düşmüşlerdir. Vaktiyle sadâret makaamında bulunmuş, o anda sadrâzam olmıyan, şehîd serdârlar, bunların dışındadır.

36 sadrâzam, sultânlarla evlenerek resmen «Dâmâd» unvanını taşımışlardır. Hanım-sultânlar ile evlenenler de vardır, fakat bunlara «dâmâd» denmemektedir. İlk dâmâd sadrâzam 1497'de iktidara gelmiş, sonuncusu 1920'de iktidardan düşmüştür. Bir sadrâzam (Melek Ahmed Paşa), üst üste iki sultân ile evlenmiştir (birinin ölümünden sonra diğeriyle). Üst üste iki sultân ile evlenen diğer iki dâmâd, Müşîr Mehmed Paşa ile Şehzâde Ömer Faruk Efendi'dir.

5 sadrâzam hadım'dır ki ikisi muharebe meydanında şehîd olmuştur. Beyaz hadımlardır. Sadrâzam ve vezir olan hiç bir hadım veya normal Zencî yoktur.

Mükerreren en fazla sadârete Küçük Saîd Paşa gelmiştir (İkinci Abdülhamîd ve Beşinci Mehmed Reşâd zamanlarında 7+2 = 9 defa). Sonra Birinci Abdülmecîd devrinde 6 defa bu makaama tâyini yapılan Büyük Mustafa Reşîd Paşa gelir. 6 sadrâzam 5 defa, 2 sadrâzam 4 defa, 6 sadrâzam 3 defa, bu makaama tâyîn edildiler. İki defa sadrâzam olanlar çoktur. Ancak bir göreve müteaddid defa tâyîn değil, o görevde uzun müddet kalma mühimdir. En uzun sadârette kalanların ise, tek defada sadâret görevi yapmış olanlar olduğu görülür.

Mütercim Rüşdî Paşa, 2 batın'dan 4 ayrı pâdişâha sadrâzam oldu. XVII. asırda Halil Paşa, keza 2 batın'dan 4 ayrı pâdişâh devrinde sadârette bulundu. 4 sadrâzam, 3 pâdişâh devrinde sadrâzamlık yaptılar. İki pâdişâh devrinde sadrâzam olanlar çoktur.

Pâdişâh dışında -Hânedân mensubları dâhil- hiç bir ferdin sadrâzamın üzerinde devlet nüfuzu kazanmamasına çok dikkat edilmiştir. Fakat bâzı devirlerde sadrâzam üzerinde nüfuz kazanan devlet adamları görüldü. En ünlüleri şunlardır: Üçüncü Mehmed devrinde -sonradan şeyhülislâm olan- Hâce-i Sultânî Sâdeddîn Efendi; İkinci Osman devrinde -meşîhat pâyeli- Hâce-i Sultânî Ömer Efendi; Dördüncü Mehmed devrinde Kızlarağası Uzun Süleyman Ağa; İkinci Mustafa devrinde Şeyhülislâm ve Hâce-i Sultânî Feyzullâh Efendi; Birinci Mahmûd devrinde Kızlarağası I. Beşîr Ağa ve Kızlarağası II. Beşîr Ağa; Birinci Abdülhamîd devrinde -sonra sadrâzam olan- Kapdân-ı Deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa ve Dâmâd Nazîf Efendi; İkinci Mahmûd devrinde Nişancı Hâlet Efendi; Birinci Abdülmecîd devrinde Cihânseraskeri Rızâ Paşa; Beşinci Mehmed Reşâd devrinde -sonra sadrâzam olan- Tal'at Bey.

İlk idam edilen sadrâzam Çandarlı-zâde Halil Paşa'dır (10.7.1453). Son idam edilenler şunlardır: Yağlıkcı-zâde Mehmed Emin Paşa (19.8.1769), Ispartalı Halil Hamîd Paşa (1.4.1785), Çelebî-zâde Şerif Hasan Paşa (15.2.1791), Benderli Ali Paşa (30.5.1821). Mecburen intihar ederek şehîd olan Alemdar Mustafa Paşa'dır (15.11.1808). Eski sadrâzamlar içinde sadâretlerinden sonra öldürülen son sadrâzamlar, Tâif'de Midhat Paşa (6.5.1884), Roma'da Ermenîler'ce şehîd edilen Kavalalı Prens Saîd Halim Paşa (6.12.1921), Berlin'de Ermenîler'ce şehîd edilen Tal'at Paşa'dır (15.3.1921).

Sadrâzamlardan 22 kadarı, gerçek dehâ sahibi, büyük şahsiyetlerdir. En büyükleri Mustafa Reşîd Paşa'dır.

Sadrâzamlar içinde âlim olanlar ve câhil olanlar (hattâ ümmî olanlar) çoktur. Korkak, hâin, ahlâksız, liyakatsiz, hırsız olanlar çoktur. Büyük kumandanlar, diplomatlar, devlet adamları, yöneticiler, şâirler, müellifler pek çoktur. En büyük şâir sadrâzam Dâmâd Râgıb Paşa'dır (1699-1763), ondan sonraki

en büyük şâir Mehmed Râmî Paşa'dır (1703). En büyük edlb, Ahmed Veflk Paşa'dır (1823-1891).

En genç sadrâzam olan Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dır (1661'de 26 yaşında). 30'undan önce sadrâzam olan daha iki üç kişi vardır. 80 küsur yaşında bu göreve getirilenler de mevcuddur. En az sadârette bulunan 4 saat ile Zurnazen Mustafa Paşa'dır (5.3.1656). Bir kaç gün, hafta bulunanlar da vardır ve bir kaç ay bulunanlar çoktur.

Sadrâzamların sayısı şahıs olarak 217'dir. En çok bu makamda kalan Alâeddin Paşa (1323-1348) (25 yıl), sonra Çandarlı-zâde Hayreddîn Paşa (1364-1387) (22 yıl, 4 ay), sonra bunun oğlu Çandarlı-zâde Ali Paşa (1387-1406) (19 yıl, 10 ay, 27 gün), devletin 1., 5. ve 6. sadrâzamlarıdır. Sonra 15 yıl, 4 günle Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa gelmektedir (1661-1676).

3) Dîvân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âlî

Osmanlı'da imparatorluk bakanlar kuruluna «Dîvân-ı Hümâyûn» denir, «(Osmanlı) imparatorluk meclisi» demektir. «Osmanlı hükûmeti» mânâsındadır: Dîvân'ın Akdeniz siyâseti... XVIII. asırda bunun yerine «Bâb-ı Âlî» denmiştir. Ancak Bâb-ı Âlî, «Osmanlı hükûmeti» manasınadır, Dîvân-ı Hümâyûn gibi «bakanlar kurulu» mânâsı yoktur. Bâb-ı Âlî, «yüksek kapı» demektir; sadâretin Gülhâne'deki Alay Köşkü'nün karşısındaki büyük kapısından kinâyedir. Sadrâzamlar, bu kapıdan geçerek makamlarına giderlerdi. Bâb-ı Âlî'yi Avrupalılar «La Sublime Porte» diye terceme etmiş ve «S.P.» şeklinde kısaltmışlardır. 1654'e kadar Dîvân-ı Hümâyûn, Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'nda toplanırdı. Bu târihten sonra, bugün de Bâb-ı Âlî denen ve şimdi Istanbul vilâyetinin bulunduğu sahada toplanmıya başladı.

Dîvân-ı Hümâyûn'un başkanı sadrâzam'dır. 1654'e kadar pâdişâh, kapalı bir pencereden divân müzâkerelerini isterse dinliyebilirdi. Pâdişâhın o pencerenin arkasında bulunup bulunmadığı bilinemezdi. 1654'te bu âdet de kalktı. Divân toplantılarını sadrâzam, pâdişâha şifâhen özetlemiye ve Dîvân kararlarını karâr-nâme şeklinde sunmaya başladı. Fâtih'e kadar pâdişâh, Dîvân müzâkerelerine açıkça katılabilir ve Dîvân'a başkanlık da edebilirdi. Fâtih, devlet başkanlığı olan saltanat makaamı ile hükûmet işlerini biribirinden kesin şekilde ayırdı.

Sadrâzam yoksa, Dîvân'a 2. vezir başkanlık ederdi. Ancak sadrâzamın yokluğu uzun zaman alacaksa, sefere çıkmışsa, veya hastalanmışsa, ayrıca «sadâret kaymakamı» denen başbakan vekili tâyin edilirdi ki, vezirlerden biri,

ekseriya 2. veya 3. vezir olurdu. Yıllarca sadâret kaymakamlığı yapan bir kaç vezir bile vardır.

Dîvân'ın sadrâzam'dan sonra gelen üyeleri, «kubbenişîn» tâbir edilen vezirler idi. Kubbenişîn vezirler veya kubbe vezirleri, tıpkı sadrâzam gibi, devletin bütün işleriyle uğraşan, ayrı bir görev sahaları olmıyan bakanlar, başbakan yardımcıları, devlet bakanları idiler. Eyâlet vezirlerinden ayırmak için «kubbe vezîri» denmiştir. Sayıları 8'e kadar çıkabilirdi, fakat umumiyetle 5 idi. Ama kubbe vezirliği makam ve görevi, 1656'ya doğru lağv edildi. Bundan sonra hükûmet üyesi çok az kubbe vezîri tâyini yapıldı.

Kubbe vezirleri 2., 3., 4.... vezir şeklinde kıdem sırasıyle sıralanarak «1. vezir» denen sadrâzamın sağından itibaren sırayla otururlardı. Sadâret açılırsa normal olarak pâdişâh, 2. vezîr'i (Osm. vezîr-i sânî) sadrâzam yapardı. Ama 3. vezirin (Osm. vezîr-i sâlis) veya diğer bir vezirin sadâreti de görülür.

Hükûmetin diğer üyeleri şunlardır:

Kapdân-ı deryâ: deniz kuvvetleri kumandanı, bahriye nâzırı ve Cezâir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) eyâleti valisi durumundaki oramiral veya büyükamiraldir.

Kâhya Bey veya sadâret kethüdâsı: dâhiliye nâzırıdır. Sadrâzamla en yakın işbirliği içinde olur.

Yeniçeri ağası: yeniçeri ocağının kumandanı olup rütbesi orgeneral, bâzan vezir (mareşal)'dir.

Rumeli ve Anadolu kazaskerleri: Dîvân üyesi olmıyan şeyhulislâm'ın 1. ve 2. yardımcılarıdır. Ulemâ sınıfının şeyhulislâm'dan sonraki 2. ve 3. kişileridir. Rütbeleri biribirine eşit olmakla beraber, Rumeli pâyesi, Anadolu pâyesinin kıdemli kategorisi sayılmıştır. Bugünki adalet, eğitim, kültür, vakıflar, diyanet bakanlıklarına âid bütün mevzuları temsil ederlerdi. Bütün ilmiye sınıfı gibi «Efendi» diye anılırlardı.

Nişancı: Kalemiyye sınıfından beylerbeyi veya vezir pâyesindeki nişancı efendi veya paşa, 1650'ye kadar hâriciye nâzırı durumunda idi. 1650'den itibaren mühr-i hâs nâzırı durumunda kaldı. Arabca «tevkıy'î» denirdi (tevkî'-i hümâyûn = pâdişâh tuğrası).

Reîsülküttâb: 1650'ye kadar nişâncı'nın yardımcısı, hâriciye genel sekreteri, bilhassa devletin dış yazılarına âid büronun başı idi. 1650'den itibaren, hâriciye nâzırı demektir. 1650'den önce Dîvân toplantılarına katılırdı, fakat rey verme hakkı yoktu. Beylerbeyi pâyesinde ise efendi, nâdiren vezir pâyesinde ise paşa denirdi.

Başdefterdâr veya defterdâr-ı şıkk-ı evvel: mâliye nâzırı olan paşa veya efendi. 1. ve 2. müsteşarları olan şıkk-ı sânî ve şıkk-ı sâlis defterdarları da

zaman zaman Dîvân üyesi olmuşlardır, fakat rey kullanamazlardı. Yalnız başdefterdâr rey kullanabilirdi.

Istanbul kadısı, taht şehrine âid meselelerin müzâkeresinde Dîvân'a katılır, fakat rey kullanmazdı.

Müzâkere zabıtlarını «Dîvân-ı Hümâyûn kâtibleri» tutardı. Kararlar *Mühimme Defteri* denen her yılın hükûmet karâr-nâmeleri bir cild olmak üzere deftere geçirilirdi ki, bunlar, Osmanlı târihinin en mühim arşiv vesikalarını oluşturur. Dîvân kâtibliği, devlet görevinde yükselmek için mühim basamaktı. Bilgili, zekî, liyakatli, şerefli insanlardan titizlikle seçilirdi. Dîvân müzâkereleri kapalı ve gizli idi. Hükûmet, istediği kadarını halka ilân ederdi.

1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın diktatörlüğü başladı ve Dîvân kararları ehemmiyetten düştü. Tanzimat'a kadar sadrâzamlar, Dîvân karârı almaksızın işleri yürütmeyi tercih eder oldular. Zâten Köprülü, kubbe vezirliğini de ilgaa etti. Zîrâ sadrâzam olmak için entrika çevirenlerin başında kubbe vezirleri geliyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn'da 50 kâtib ve 50 kâtib yardımcısı (20'si şâkird ve 30'u mülâzım olmak üzere iki sınıf) çalışırdı. Ayrıca sadrâzamın en yakını nâzır sayılan ve bir çeşit iç işleri bakanı olan kâhya bey (ki sadâret kethüdâsı da denir) emrindeki büroda 26 kâtib vardı (Hammer, XVII, 45). Sadâret mektubcusu, başbakanlık genel sekreteri olup emrinde ayrıca 30 kâtib vardı (d'Ohsson, VII, 169-70). Sadrâzamın kesedar, mühürdar, sır kâtibi, inşâ kâtibi gibi büyük görevlileri, maiyyet birlikleri bulunurdu. Her vezîrin bir kethüdâsı olur ve o vezîrin dâiresini ve maiyyet görevlilerinin işlerini düzenlerdi. Mühim makamdı. Vezir kethüdâları içinden bir çok vezir ve sadrâzam çıkmıştır.

4) Dış İşleri

Osmanlı devleti çapında bir imparatorlukta dış işlerinin ehemmiyetini ayrıca izah etmek lüzumu yoktur. Devlet, dünyânın her tarafı ile ilgiliydi. Zîrâ dünyâ dengesi ile ilgiliydi ve bu dengeyi iki asra yakın (1517-1683) bizzat elinde tuttu, bu dengenin en büyük faktörü oldu. Binâenaleyh dış işleri ile ilgili ve en ilgili şahıs, bizzat pâdişâh idi. Dış işleri bir çok pâdişâhın en çok vakit harcadığı sahalardan biri oldu. Ondan sonraki en büyük ilgili sadrâzamdı. Nihayet hükûmet yâni Dîvân-ı Hümâyûn idi. Zîrâ müzâkereler orada yapılıyor, kararlar orada alınıyordu. Ancak hâriciye'nin bir de teknik ve rutin işleri vardı. Dîvân kararlarını, sadrâzam ve pâdişâhın dış işlerine âid emirle-

rini teknik safhaya, yazıp çizmeye, hukukî şekil vermeye mahsus bir teşkilât olmak gerekiyordu ki dış işleri bakanlığının menşei budur.

Bu mânâda dış işleri bakanı, 1650 yılına kadar nişancı, 1650-1836 arasında reîsülküttâb, 1836-1922 arasında hâriciye nâzırı denen bakan idi.

Nişânî, tuğrâî, daha çok tevkıy'î ve en çok nişancı denen nâzır, Abbâsîler-Selçuklular yoluyle intikaal eden bir makamdır. «Nişân-ı hümâyûn» denen pâdişâh tuğrası çekmeye, daha doğrusu tuğrâ-keş denen san'atkâra çektirmeye salahiyetli mühr-i has nâzırıdır. Dîvân'ın yazışma işlerinin başı ve bu işleri fiilen yürüten reîsülküttâb'ın âmiri olduğu için, teknik bakımdan dış işleri bakanı hâline gelmiştir. Çelebi, Efendi, vezir pâyeli ise Paşa denen nişancı 1453'den 1650'ye kadar bu görevi yürüttü. 1650'de kaanunda değişiklik yapılarak dış yazışmalar reîsülküttâb efendi'ye verildi ve reîsülküttâb rey hakkına sâhib Dîvân üyesi, fiilen dış işleri bakanı oldu. Ama protokolde nişancı, hâlâ reis efendi'den önce geliyordu. Nişancı'nın başında bulunduğu teşkîlâta «tevki'» ve reîsülküttâb'ınkine «riyâset» denmiştir. Abbâsîler'in dîvânü'l-inşâ'sının örnek alındığı âşikârdır (Curcî Zeydân, I, 229a-b).

Dış işleri genel sekreteri veya müsteşarı, reîsülküttâb'ın birinci yardımcısı olan beylikci efendi veya bey idi. «Beylikci-i Dîvân-ı Hümâyûn, Dîvân-ı Hümâyûn beylikcisi» denirdi. Reîsülküttâb makaamının adayı idi. Emrinde 120 kâtib çalışıyordu (Hammer, XVII, 45; Ricault, I, 99,101). Dîvân-ı Hümâyûn baştercemânı ve tercemânları, buraya bağlı idi. Zîrâ divâna pek çok dilden ve dış ülkelerden yazı gelirdi. «Küttâb» denen sınıf içinde iyi Arabca ve Farsça bilenler daha çabuk yükselirlerdi. Reîsülküttâb'ın ikinci yardımcısı, âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn, daha çok dış muhabereler ile pâdişâh arasındaki ilgiye me'murdu ve onun da muazzam bir bürosu vardı. Yükselirse beylikci ve reîsülküttâb olurdu, ihtisas sınıfları idi. Medrese me'zunlarından değil, Bâb-ı Âlî kalemlerinden yetişen küttâb sınıfı içinden çıkan yüksek görevlilerdir. Bu teşkilâtın işlerinin çeşidi ve genişliği çok ve büyüktü. Meselâ 1804 yılına âid bir kayda göre (Cevdet, VII, 368), İngiltere parlamento nutukları tercüme edilip reîsülküttâba sunuluyordu.

1453-1650 arasındaki 2 asırda 39 şahıs, 56 defa nişancılık makaamına geldiler. Rekor kıranlar XVII. asrın 2. çeyreğinde 24 yıl bu görevde bulunan Mostarlı Mustafa Paşa ve Kaanûnî devrinde gene 24 yıl nişâncılık yapan büyük tarihçi Celâl-zâde Mustafa Çelebî'dir. İkinci Bâyezîd zamanında Kara Nişancı Dâvûd Çelebi 14 yıl, sonradan vezîr-i âzam olan Mevlânâ sülâlesinden Karamânî Mehmed Paşa ise Fâtih devrinde 12 yıl, Fâtih'in ilk nişancısı olan Cezerî-zâde Mehmed Çelebi 12 yıl, İkinci Bâyezîd ile Yavuz devirlerinde Tâcî-zâde Câfer Çelebi 2 defada 11 yıl bu görevde bulundular. Buna mukaabil 5

defa bu göreve tâyin edilen Okcu-zâde'nin nişancılık müddetinin toplamı 3 yıl, 2 aydan ibarettir. En kısa müddet, Dilâver Ağa-zâde Ömer Efendi'ninkidir (48 gün).

1650-1836 arasındaki 186 yılda 67 reîsülküttâb, 95 defa bu göreve getirildi. Hükûmette protokolde nişancı ve sadâret kethudâsı'ndan sonra gelmekle beraber, onlardan fazla ehemmiyet kazandılar. Makaamın çok büyük ehemmiyet kazanmasıyle makamda istikrarsızlık da başladı. En uzun müddet Lâle Devri'nde (1718-1730) Üçanbârlı Mehmed Efendi'nin riyâset'idir (12 yıl, 2 ay, 17 gün). Şâmî-zâde Mehmed Efendi, Dördüncü Mehmed devrinde 2 defada 10 yıl, 6 ay bu makamda kaldı. Reîsülküttâblık yapmış sadrâzamlar çoktur. Râmî Mehmed Paşa (2 defada 7,5 yıl), Dâmâd Koca Râgıb Paşa (3 yıl, 2 ay, 16 gün), Nâilî Abdullah Paşa (5 yıl, 11 ay, 16 gün), Hamza Hâmid Paşa (1 ay, 25 gün), Yağlıkcı-zâde Hacı Mehmed Emin Paşa (9 ay, 7 gün), Ispartalı Halil Hamîd Paşa (9 ay, 24 gün), Nizâm-ı Cedîd ricalinden Gaalib Paşa (3 defada 4,5 yıl), sonradan sadrâzam olmuşlardır.

11 mart 1836'da İkinci Mahmûd bu görevin adını «umûr-i hâriciyye nâzırı» olarak değiştirdi ve sonra sâdece «hâriciye nâzırı» oldu. Son reîsülküttâb ve ilk nâzır, Hacı Mehmed Âkif Paşa'dır (4 yıl, 2 ay, 5 gün). Tanzimat'tan 3 yıl önce başlıyan bu görev 86 yıl, 4 ay, 17 gün sürdü. 36 zât, 69 defa bu makaama geldi. Hâriciye nâzırlığı, sadâret'ten sonra kabinenin en mühim makaamı hâline geldi. Tanzimat ricalinden Âlî Paşa 8, Fuâd Paşa 5, Reşîd Paşa 3, Safvet Paşa 6 defa bu makaama geldiler. En uzun müddet hâriciye nâzırı olanlar şunlardır: Sadrâzam Âlî Paşa (14 yıl, 4 ay, 4 gün), Sadrâzam Tevfik Paşa (13 yıl, 3 ay, 7 gün), Kürd Saîd Paşa (10 yıl, 4 ay, 3 gün), Sadrâzam Keçeci-zâde Fuâd Paşa (7 yıl, 11 ay, 4 gün), Sadrâzam Büyük Reşîd Paşa (6 yıl, 3 ay, 4 gün).

5) Yabancı Devletlerin Türkiye'deki Elçi ve Konsolosları

Yabancı devletler, Osmanlı'ya iki çeşit elçi gönderirlerdi: Belirli bir mesele için gelen fevkalâde elçiler ve devamlı mukıym (ikaamet eden) elçiler. İlk ikaamet elçilerini 1454'den itibaren Venedik göndermiştir, Venedik büyükelçilerine «balyoz» denmiştir Zâten modern Avrupa diplomasisinin kurucusu Venedik'tir. XVI. asır ortalarında Fransa, sonlarında İngiltere, hemen sonra Holanda ve diğer Avrupa devletleri, Istanbul'a birer ikişer devamlı ikaamet elçileri gönderdiler. Asya devletleri ise yalnız fevkalâde elçiler gönderirlerdi. 1922'ye kadar bütün Osmanlı târihinde Osmanlı devletine tek dâimî elçi gönderen Asyalı devlet (daha doğrusu Avrupa asıllı olmıyan devlet) İran'dan

ibarettir. Ne Çin, ne Japonya ile dâimî legasyonlar karşılıklı kurulamadan Osmanlı devleti sona ermiştir.

Orta elçi ve büyükelçi ayırımı yenidir, modern diplomaside vardır, eskiden yoktu. Her elçi ayni derecede idi. Ama elçinin temsil ettiği devlet, elbette ayni ehemmiyette değildi. Klasik dönemde Osmanlı'nın en îtibâr ettiği İran (Safevî), sonra Hindistan (Timurlu) elçileri idi. Fakat bunlar fevkalâde elçi gönderir, ikaamet elçileri göndermiyen devletlerdi. Devamlı elçi bulunduranların arasında imparator'u temsil etmesi bakımından Almanya'nın Istanbul büyükelçisi, Osmanlı hükûmetince en muteber tutulanı idi (Ricault, l, 259). Hemen ondan sonra Fransa elçisi geliyordu. XVII. asırda sonra sırasiyle Venedik, İngiltere, Holanda, Polonya, İsveç, Rusya elçilerinin geldiğini söylemek mümkindir (Ricault, l, 278). Sonra Danimarka, Sicilyateyn, Sardunya, İspanya, Belçika, Birleşik Amerika, Norveç, İsviçre, Portekiz gibi devletler, Balkanlar'da zuhur eden devletler, Istanbul'da dâimî elçi bulundurmaya başladılar.

Klasik dönemde Safevî İran ve Timurlu Hindistan imparatorlukları için de en mühim elçi, Osmanlı'nın gönderdiği idi. Hindistan pâdişâhı Timuroğlu Şâh-ı Cihân'ın, yeryüzünde yalnız Osmanlı pâdişâhının gönderdiği elçinin nâmesini doğrudan doğruya elçinin elinden aldığını, Tavernier müşâhid olarak yazmaktadır. Belki Osmanlı hükümdarının halîfe olması dolayısıyledir. İran Şâhı'nın gönderdiği nâme'yi Hindistan sadrâzamı elçinin elinden alıp hükümdarına veriyordu. En büyük Avrupa hükümdarı olan XIV. Louis'nin nâmesi ise Fransa elçisinin elinden üç vezîrin elinde dolaştıktan sonra Şâh-ı Cihân'a takdim edilmişti; kendisi Fransız olan Tavernier bizzat teessürle yazmaktadır.

XIX. asra kadar dünyânın en kalabalık elçilik personeli ve en büyük yabancı sefarethaneleri Istanbul'da idi. Zîrâ gönderilen elçiler, bugün üzerinde 30 küsur devletin bulunduğu Osmanlı devleti nezdine tâyin edilmişlerdi. XVIII. asırda Fransa'nın Istanbul sefarethanesinde 29 diplomat, 52 Türkçe bilen tercüman ve buna göre yardımcı personel ve hizmetkârlar bulunuyordu. İngiltere'nin Istanbul sefaretinde yalnız diplomat olarak 56 kişi mevcuddu. Osmanlı imparatorluğunun çeşitli ülkelerindeki konsolosluklardaki personeli, buna eklemek gerekir.

Bütün dünyâda diplomasinin altın çağı XIX. asırdır. Diplomatlık, en üstün meslek sayıldı ve Reşîd Paşa, Türk sistemine de bunu getirdi. O zamana kadar asker menşe'lilerin yönetimde hâkim bulundukları Osmanlı devletinde diplomasiden gelenler öncelik aldılar. Yalnız büyük devletler biribirleriyle büyükelçi teati ederlerdi: İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye, Avusturya, Almanya (Prusya), İspanya, Birleşik Amerika. Asrın sonunda bunlara İtalya ve

asrın son yıllarında Japonya katıldı. Bunların dışında bütün devletler biribirleriyle ortaelçi (Fr. ministre) teati ediyorlardı. Yalnız Osmanlı devleti ile İran daha çok büyükelçi teati ediyorlardı. İran 1828'de büyük devletler arasından çıkmakla beraber Osmanlı devleti ona hâlâ büyük devlet muamelesi yapmak nezâketinde bulunuyordu. Diplomasi dili, 1945'e kadar olduğu gibi, Fransızca idi. Osmanlı diplomatları istisnasız Fransızca, bâzıları başka bir veya bir kaç dil biliyorlardı. Osmanlı hâriciye nezâreti ile elçilikleri Fransızca yazışırlardı. 1945'den sonra orta elçilik müessesesi hemen hemen ortadan kalktı. Bütün devletler büyükelçi (Fr. ambassadeur) teatisine başladılar.

4 derecede konsolos vardı: başkonsolos (Osm. başşehbender, Fr.consul général), konsolos (Osm. şehbender, Fr.consul), konsolos muavini (Osm. şehberder vekili, sonra muavini, Fr. vice-consul), konsolosluk ajanı (Osm. kançılar, Fr.agent consulaire) ki bu sonuncu derece bugün ortadan kalkmıştır. Başkonsoloslukta konsolos ve konsolos muavini derecesindeki görevlilere «maiyyet konsolosu, maiyyette konsolos muavini» denir.

İngiltere'nin 1839'da Osmanlı imparatorluğunun 7 şehrinde başkonsolosu, 10 şehrinde konsolosu, 10 şehrinde konsolos muavini vardı. 1912'de 10 şehrinde başkonsolosu, 10 şehrinde konsolosu, 38 şehrinde konsolos muavini, 7 şehrinde konsolosluk ajanı mevcuddu.

Fransa'nın 1839'da Osmanlı imparatorluğunda 4 başkonsolosu, 11 konsolosu, 2 konsolos muavini; 1912'de 6 başkonsolos, 11 konsolos, 18 konsolos muavini, 58 şehirde konsolosluk ajanı vardı.

Rusya'nın 1839'da 3 başkonsolos, 8 konsolos, 1 konsolos muavini; 1912'de 11 başkonsolos, 11 konsolos, 27 konsolos muavini, 17 konsolosluk ajanı vardı.

Avusturya-Macaristan'ın 1839'da 6 başkonsolos, 13 konsolos, 10 konsolos muavini; 1912'de 7 başkonsolos, 15 konsolos, 12 konsolos muavini, 31 konsolos ajanı mevcuddu.

18.1.1871'de Almanya imparatorluğu olan Prusya krallığının 1839'da 1 başkonsolos. 12 konsolos, 1 konsolos muavini; 1912'de 3 başkonsolos, 15 konsolos. 14 konsolos muavini, 9 konsolos ajanı vardı. 17.3.1861'de İtalya krallığı olan Sardunya (Piemonte) krallığının 1861 'de 9 başkonsolos, 5 konsolos, bir çok konsolos muavini; 1912'de 7 başkonsolos, 14 konsolos, 6 konsolos muavini, 56 konsolos ajanı mevcuddu.

İran'ın 1850'de 1 başkonsolos ve 1 konsolosu, 1912'de 10 başkonsolos, 7 konsolos, 6 muavin ve 8 ajanı vardı.

Birleşik Amerika'nın 1839'da 1 başkonsolos, 15 konsolosu; 1912'de 4 başkonsolosu, 12 konsolosu, 17 ajanı vardı (konsolos muavinliği yok).

İspanya'nın 1839'da 2 başkonsolos, 2 konsolosu; 1912'de 3 başkonsolos, 8 konsolos, 17 muavin, 18 ajanı mevcuddu.

Bu devletlerin şu şehirlerde devamlı veya dönemli başkonsolosluk kurdukları görülür: Istanbul, Kaahire, İskenderiyye, Tunus, Tarâbulus-garb, Beyrut, Şam, Bağdâd, Belgrad, Bükreş, Yenipazar, Yaş, Port-Saîd, Selanik, Sofya, Basra, Hanya, İzmir, Haleb, Kudüs, Edirne, Yanya, Rusçuk, Trabzon, Erzurum, Üsküb, İşkodra, Bosnasarayı, Adana, Van. Meselâ San'â, Hartûm, Cidde gibi şehirlerde hiç bir devlet hiç bir dönemde başkonsolosluk açmamış, fakat konsolosluk veya muavinlik açmıştır.

6) Yabancı Devletlerde Osmanlı Elçi ve Konsolosları

Osmanlı devleti, belirli işler için, Avrupa, Asya, Afrika devletlerine geçici elçiler gönderirdi. Elçi, görevini yaptıktan sonra döner, o ülkede oturmazdı. Bir kaç yıl kalanlar vardır ama, bu kalma, diplomatik misyonlarını neticeye erdirmek içindir. Nevşehirli İbrahim Paşa, Lâle Devri'nde (1718-1730) mukıym elçilikler kurmayı düşündü, hattâ Viyana ve Paris'ten başladı. Fakat onun devrilmesinden sonra bu iş XVIII. asrın sonlarına kadar gecikti.

Osmanlı elçileri, fevkalâde ve geçici misyonlarla gönderildikleri zaman, çok büyük ilgi görmüşlerdir. Zîrâ Osmanlı devletinin durumu, 1945'ten sonraki Birleşik Amerika'nın durumu gibiydi. Üstelik Osmanlı elçisi, başka, bambaşka bir kültürden geliyordu. Meselâ Avrupa'ya kahve'yi, Viyana'ya giden bir Osmanlı elçisi soktu, tanıttı, sevdirdi, yaydı. Elçilerin refakatindeki mehter takımını dinliyerek Avrupalılar, modern askerî bandolarını kurdular. Bir çok hususta Osmanlı modası yayıldı. Her Osmanlı sefiri, diplomatik misyonunu bitirip dönünce Dîvân'a yazılı raporunu sunardı. Bunlara «sefâret-nâme» denir. Bâzıları büyük bir kitab hâlinde olup o ülkenin bütün durumunu tanıtmaya çalışır. Osmanlı târihinin mühim kaynaklarındandır. Osmanlı' nın bambaşka bir medeniyete hangi gözle baktığını göstermesi bakımından büsbütün ilgi çekicidir. Sefâretnâme'leriyle Türk edebiyatında isim yapan diplomatlar görülür: XVIII. asrın başında Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi (Paris), asrın ortalarında Ahmed Resmî Efendi (Viyana ve Berlin) gibi. Sunulan yazı kitab hâlinde değil, teknik bir raporsa «sefâret-nâme» değil «tahrîrât» denirdi.

XIX. asırla beraber elçiler iki dereceye ayrılınca, Osmanlı, büyükelçiye (ambassadeur) «sefîr-i kebîr» dedi. «Sefîr» ise Osmanlı terminolojisinde hem orta elçi, hem de umumiyetle orta veya büyük bütün elçiler için kullanılır. «Sefâret-i kübrâ», büyükelçiliktir. 15.10.1793'te Londra, 1796 eylülünde Pa-

ris, 7.9.1797'de Viyana mukıym ve devamlı büyükelçilikleri kuruldu. Sonra Berlin, Petersburg, Roma, Tahran, Washington, Madrid büyükelçilikleri; Atina, Lahey, Brüksel, Napoli, Stockholm, Kopenhag, Berne, Belgrad, Bükreş, Çetine orta elçilikleri, XX. asırda ise Sofya orta elçiliği (22.9.1909) kuruldu. 1839'da Avrupa'nın yalnız 15 şehrinde konsolosluk açılabilmişti. 1850'de Avrupa'nın 14 şehrinde Osmanlı başkonsolosu, 33 şehrinde konsolosluk, pek çok şehrinde konsolos muavinliği, Birleşik Amerika'nın 1 şehrinde başkonsolos (Washington), 1 şehrinde konsolos (Boston), bir kaç şehrinde muavin bulunuyordu.

1908'de Osmanlı devletinin konsolosluk bulundurduğu ülkeler şunlardı: İngiltere'nin 6 şehrinde başkonsolos, 16 şehrinde konsolos, 20 şehrinde muavin; Fransa'da 3 başkonsolos, 14 konsolos, 2 muavin; Almanya'da 31 başkonsolos, 4 konsolos; Avusturya-Macaristan'da 4 başkonsolos, 2 konsolos; İtalya'da 3 başkonsolos, 13 konsolos, 20 muavin; İspanya'da 2 başkonsolos, 18 konsolos, 3 muavin; Birleşik Amerika'da 5 başkonsolos; Rusya'da 5 başkonsolos, 7 konsolos, 3 muavin; İran'da 4 başkonsolos, 3 konsolos, 3 muavin; Yunanistan'da 4 başkonsolos, 6 konsolos; Belçika'da 1 başkonsolos, 3 konsolos, 1 muavin; Holanda'da 4 başkonsolos, 1 konsolos; Romanya'da 3 başkonsolos,4 konsolos, 3 muavin; Sırbistan'da 2 başkonsolos, 1 konsolos, 1 muavin; Karadağ'da 4 konsolos; İsveç'te 3 konsolos, 1 muavin; Norveç'te 1 başkonsolos; İsviçre'de 2 başkonsolos; Portekiz'de 1 başkonsolos, 2 muavin; Brezilya'da 2 konsolos; Danimarka'da 1 başkonsolos, Siyam, Arjantin ve Habeşistan'da birer başkonsolosluk vardı.

Osmanlı devleti çeşitli dönemlerde şu şehirlerde başkonsolos bulundurmuştur: Londra, Paris, Viyana, Petersburg, Odesa, Roma, Cenova, Livorno, Washington, Anvers, Brüksel, Amsterdam, Lizbon, Berlin, Hamburg, Marsilya, Danzig, Venedik, Trieste, Atina, Pire, Ağrıboz, Patras, Vonitza, Şıra, Lamia, Manchester, Salford, Bombay, Capetown, Malta, Bordeaux, Leipzig, Peşte, Ragusa, Tameşvar, Tiflis, Palermo, Brindisi, Tebriz, Tahran, Lyon, Messina, Bakû, Batum, Tagonrog, Boston, Barselona, Madrid, Korfu, Cakarta, Kopenhag, Kolonya, Münih, Bückeburg, Rudolstadt, Gotha, Koburg, Arolsen, Stuttgart, Sonderhausen, Liverpool, Dessau, Karlsruhe, Darmstadt, Gera, Greiz, Altenburg, Meiningen, Weimar, Moskova, Sivastopol (Kırım), Kars, Messina, Napoli, Hoy, Kirmânşâh, Sine, Chicago, Rotterdam, Addis Ababa, Rio de Janeiro, Cenevre, Niş, Kalas, Yenişehir, Düsseldorf, Leipzig, Braunschweig, Detmold, Lübeck, Oldenburg, Schwerin, Strelitz, Lahey, Köstence, Bükreş, Belgrad, Berne, Bosnasarayı, Reşt, New York, Sofya, Filibe, Oslo, Bangkok, Buenos Aires, Harar, Sao Paulo, Göteborg, Stockholm, Bremen.

1900 yılında Osmanlı devletinin 25 müstakil devletle (18 Avrupa, 4 Amerika, 2 Asya, 1 Afrika) karşılıklı diplomatik münâsebetleri vardı. 280 Dünyâ şehrinde Osmanlı temsilcileri bulunuyordu, teker teker isimleri için bk. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-i Hâriciyye*, III, 1318=1900, s. 235-46.

7) İmparatorluk Arşivi (Osm. Hazîne-i Evrak)

1402'de Bursa'ya giren Timur'un orduları, Osmanlı devlet arşivini yaktı. Onun için XIV. asra âid elimizde çok yetersiz arşiv malzemesi kalmıştır. Sonradan da çeşitli kayıplara uğramasına rağmen Osmanlı arşivi, bugün de Avrupa'nın en zengin bir iki arşivinden biridir (Sauvaget, *Introduction*, 19). Osmanlı çatısı altında müşterek hayat yaşıyan 40 küsur devletin bir kaç asırlık mazisi, bu arşivde yatmaktadır. Ve bu arşivde, hakkında mühim vesikalar bulunmıyan pek az Avrupa devleti mevcuddur. Bu arşiv, bugün Istanbul'da toplanmıştır.

Arşive önce defter-hâne, sonra hazîne-i evrak denmiştir. Osmanlı'nın hazîne sözüne lâyık gördüğü üç hazineden biridir. Diğer ikisi gibi altın ve mücevher hazinesi olmayıp, kâğıdlardan, defterlerden ibarettir ama, büyük bir mazinin, geniş bir târihin hazinesidir. Arşivin başında, defter emîni bulunuyordu ve âmiri, nişancı idi. Defterler üzerine kayıt düşmek, değişiklik yapmak için, sadrâzam emri şarttı ve bu takdirde yalnız nişancı, kendi el yazısıyle bu değişikliği yapabilirdi. Bu elyazısı değişikliğe, sadâret fermânı eklenirdi. Zîrâ bir kalem oynatmakla, akıl almaz menfaatler el değiştirebilirdi. Bir defterin arşivden çıkması yazılı sadrâzam emri ile olurdu, sözlü sadrâzam emri geçersizdi. Sadrâzam, incelemesini bitirip iade edilince, deftere, hangi müddet içinde arşiv dışında kaldığı kaydı düşülürdü *(Mühimme Defteri*, III, 616, sene 1113).

Defter emîni istenen defter ve vesikayı, milyonlarca emsali arasında, bir kaç dakıyka içinde bulabilirdi. Fevkalâde bir şekilde tasnif edilmişti. En mühim koleksiyonlar içinde şunlar anılabilir: Pâdişâh *hatt-ı hümâyûnları*, her yılın hükûmet karâr-nâmelerini çok büyük bir defter hâlinde toplıyan *Mühimme* defterleri, bütün imparatorluğun tapu ve kadastrosu mâhiyetinde olan ve *Mufassal* tâbir edilen defterler, bunların sinoptik ve devlet adamlarının bir görüşte inceliyebilecekleri şekilde tanzim edilmiş *Defter-i Mücmel* veya *Defter-i İcmâl* tâbir edilen kısaltılmışları, Osmanlı devletinin imzaladığı muahedelerin karşı devletçe tasdik edilmiş aslî nüshaları...

Meselâ 1885-1922 arasındaki son 37 yıllık meclis-i vükelâ (kabine) müzâkere ve karar mazbataları, 224 büyük cild tutmaktadır. 1839-1922 arasındaki son 83 yıla âid 6 pâdişâhın evvelce hatt-ı hümâyûn denen irâde'lerinin yekûnu 80.000'dir.

Asıl Osmanlı Arşivi dışında, çok mühim başka arşivler de Istanbul'da toplanmıştır ki başta Topkapı Sarayı Arşivi gelir. Bir çok Osmanlı nezâretinin arşivleri de ayrı yerlerdedir. Ankara'da toplanan vakıflar arşivi, Genelkurmay Başkanlığı Harb Târihi Dâiresi'nde toplanan arşiv, Ankara'daki arşivlerin en ehemmiyetli ikisidir. Mahkeme-i şer'iyye arşivleri 18 ayrı şehirde toplanmıştır. Asırlardan beri imparatorlukta görülen bütün dâvaların celseleri, şâhid ifâdeleri, kadı hükümleri, ehl-i vukuf raporları, buradadır. Bu suretle Türkiye'de Osmanlı târihi üzerinde çeşitli arşiv ve kütübhânelerde bir kaç milyar vesika bulunduğunu söylemek mümkindir. Yeryüzünde başka hiç bir Türk ve İslâm devletinin, bu zengin malzeme ile uzaktan bile mukaayese edilebilecek bir arşiv malzemesi mevcud değildir.

Yüz milyonlarca Türkçe ve Osmanlı devletine âid arşiv malzemesi de bugün Osmanlı'dan ayrılan çeşitli devletlerde kalmıştır. Ayrıca Avrupa arşivlerinde Osmanlı ile ilgili vesikaların yekûnu da yüz milyonlara varmaktadır. Keza hiç bir başka İslâm devleti için, böyle bir durum, uzak bir mukaayese bile kabûl etmemektedir.

Osmanlı arşivinin ancak onda bir kadarı incelenebilmiş, yüzde birden az bir malzeme yayınlanabilmiştir. Bu da asıl Osmanlı târihinin XXI. asrın 2. yarısından önce kaleme alınamıyacağını gösterir.

Akla gelmiyen yerlerde Türkçe Osmanlı arşiv malzemesi vardır. Meselâ Kudüs Fransisken manastırında 2.644 Türkçe vesika mevcuddur (P. Eutimio Castellani, *Catalogo dei Firmani*, Kudüs 1922). Romanya arşivlerinde 210.000, Bulgaristan'da 500.000 kadar Türkçe defter ve vesika mevcuddur (Mihail Guboğlu, *VII. Türk Târih Kongresi Zabıtları*, 502). Gana ve Nijer arşivlerinde, Osmanlı'nın Orta Afrika'daki hâkimiyeti üzerinde vesikalar mevcuddur (Nada Zimova, *Ayni Eser*, 626).

8) Başdefterdâr ve Mâliye

Para ve mâliye işlerinin görüldüğü bakanlık başdefterdârlık'tır ki, 28.1.1838'de adı «mâliye nezâreti» olarak değiştirilmiştir. Başdefterdâr veya şıkk-ı evvel defterdârı yâhud defterdâr-ı şıkk-ı evvel denen bakan, hükûmet üyesidir. Selçuklular'ın «müstevfî» dedikleri vezîre Osmanlılar «başdefterdâr»

demişlerdir. 1453-1838 arasındaki 4 asra yakın müddet içinde 166 şahıs, 246 defa basdefterdâr olmuşlardır. Bakkal-zâde Sarı Mehmed Paşa 6 defa bu makaama getirilmiştir. 4 defa getirilen bir kaç şahıs da vardır. En uzun müddet Cebeci Ahmed Paşa'nın başdefterdârlığıdır (13 yıl, 3 ay, 25 gün). Başka 10 yıldan fazla kalan yoktur. Sarı Mehmed Paşa'nın 6 defterdarlığının toplamı 6 yıl, 10 ay, 13 günden ibarettir.

İlk mâliye nâzırı Abdurrahmân Nâfiz Paşa, 1838-1852 arasında 5 defa bu nezârete gelmişse de toplam müddeti 5 yıl, 9 ay, 20 gündür. Sârim Paşa, Şirvânî-zâde Rüşdî Paşa, Mehmed Sâdık Paşa, Ahmed Hamdî Paşa gibi Tanzimat sadrâzamları, mâliye nâzırlığı yapmışlardır.

Her eyâletin mâlî âmirine «defterdar» veya «eyâlet/vilâyet defterdarı» denmektedir. Beylerbeyi/vâlî'ye değil, Istanbul'daki başdefterdâr/ mâliye nâzırı'na bağlıdırlar.

XIX. asra gelinceye kadar dünyânın hiç bir devletinde Osmanlı mâliye teşkilâtı derecesinde muntazam ve geniş bir mâliyeye tesadüf edilmediğini, bir çok tarihçi kaydetmiştir. Başdefterdâr, daha çok politik bir şahsiyetti. Mâliyenin teknik işlerini başmuhâsib denen görevli, başmuhâsebe teşkîlâtıyle yürütüyordu. Bu teşkilâttan sonraları dîvân-ı muhâsebât (bugünki sayıştay) doğmuştur. Maliyecilik, mülkiyye denen sivil bürokrasinin ayrı bir branşı idi. Başdefterdârlıkta XVIII. asrın sonlarında 1.000'in üzerinde me'mur çalışıyordu (d'Ohsson, VII, 264). Eyâlet defterdarlıkları teşkilâtı da muazzamdı. Meselâ Şam eyâleti defterdarlık ve evkaf me'murlarının sayısı 1715 yılında 2.374 idi (Râşid, IV, 53).

En ustaca yapılmış mâlî sahtekârlıkların meydana çıkarılması mümkindi. Bir defasında son derecede ustaca düzenlenmiş bir sûistîmâli 3 mâliye müfettişi 6 ay çalışarak ortaya çıkarmışlardı (Râşid, IV, 53). Osmanlı mâliyesi, alacağına şahindi. 1481'de İkinci Bâyezîd'in büyük kızı Ayşe Sultân'ın devlet menfaati için, fakat mâliyeden izin almadan harcadığı 25.000 akça için, Sultân'ın dedesi Fâtih Sultân Mehmed'in gelinlik hediyesi mücevherlerine Mâliye, haciz koydurmuştu *(Topkapı Sarayı Arşivi,* no. 5.455). Binâenaleyh, Osmanlı Hânedânı da müsamaha ve istisna görmüyordu.

Devletin gelirlerinin bâzıları, islâmî vergilerdi: ganimet beşte biri, gayri müslimlerden askerlik yapmadıkları için alınan cizye, topraktan ve tarım gelirlerinden alınan ve umumiyetle onda bir olan haraç (âşâr). Bir kısmı, hâkan adına konmuş vergilerdi ki zaman zaman değişmiştir. Ancak vergiler, sıkışık zamanlarda bile ağır olmamıştır. Bugünki modern vergilerden çok hafiftir.

Her yıl merkez ve eyâlet büdceleri yapılıyordu (933-934 = 1527-28 yılına âid devlet büdcesini arşivden Ömer Lutfî Barkan yayınlamıştır: *İFM,* XV,

1954,243 v.dd.). Tâbî devletlerin maktûen ödedikleri vergilerin, ticarî vergilerin, gümrük ve liman gelirlerinin mühim yekûn tuttuğu söylenebilir.

Osmanlı devletinin giderleri ise, çok çeşitliydi. XVI. asırda Fransa'ya, İngiltere'ye mâlî, ticarî, bahrî, askerî yardım yapan bir devletti. İndonezya'ya, Türkistan'a ateşli silâhlar gönderiyordu. XVIII. asır sonlarında İsveç'e hibe para veriyordu. XIX. asır sonunda bile İkinci Abdülhamîd, Çin'e, Fas, Filipinler'e, İndonezya'ya, Hindistan'a yardımlar, ajanlar yolluyordu. Hâsılı bir imparatorluktu ki, bugünün millî devletleri, ne kadar çeşitli masraflarının olduğunu kolay kolay kavrıyamazlar. İkbâl asırlarındaki gibi inhitat asırlarında da durum bu idi.

Yavuz Sultân Selim, Istanbul'a gelen tahtını kaybetmiş Timuroğulları'ndan son Türkistan hâkaanı Sultân Bedîüzzamân Mîrzâ'ya (Hüseyin Baykara'nın büyük oğlu ve halefi idi) bugünki rayiçle 100 milyon dolar yıllık tahsis etmişti. Birinci Ahmed tahta çıkınca (1604) Medîne fukarasına 25.685, Mekke fukarasına 8.806, Kudüs fukarasına 1.622 altın sadaka göndermişti *(Topkapı Sarayı Arşivi,* no. E. 5.754). İkinci Abdülhamîd saltanatı boyunca (1876-1909) her yıl Mekke ve Medîne fukarasına bugünki rayiçle 13 milyon dolar sadakayı, hazîne-i hâssasından gönderdi. İkinci Bâyezîd (1481-1512) ki, halîfe değil, sâdece pâdişâh, fakat en büyük İslâm hükümdarı idi, Mekke ve Medîne'deki fukara, sulehâ, ulemâ, şürefâ, meşâihe her yıl bugünki rayiçle 5 milyon dolara yakın para gönderiyordu.

Osmanlı devleti 1854'e kadar dışarıdan tek kuruş almadı. İlk istikraz bu târihte (24.8.1854) %6 faizle İngiltere'den yapıldı (3 milyon altın), faizi ile beraber 13,5 yıl içinde ve 1868'de itfâ edilecekti. 1861 'de Sultân Mecîd ölünceye kadar 3 istikraz daha yapıldı. Bu pâdişâh devrindeki 4 istikrazın yekûnu 16.547.700 altındır (faizler hâriç); beşte biri Fransa'dan, beşte dördü İngiltere'dendir. Faizleri %4 ilâ %6'dır. Sultân Aziz devrinde ise (1861-1876) 15 yılda 7 istikraz yapıldı. En büyüğü 11. Osmanlı dış istikrazıdır ki 27.777.780 Victoria altınıdır, 1873'de %6 ile İngiltere'den yapılmıştır. Bu suretle ipin ucu kaçırıldı. Modern büyük kapitalizm, bankacılık, sermâye terâkümü, büyük sanayi ve işletmeler kuramıyan Osmanlı devleti, Batı Avrupa'ya ayak uyduramadı. Demiryolu, telgraf hatları, modern devlet yapıları, zırhlı donanma, modern ateşli silâhlar gibi yeni ihtiyaçlara adapte olamadı ve bunları dışarıdan borçlanma ile yapmaya kalkıştı. 1875'de Mısır eyâletinin dış borçları 19.149.000 altına ve Tunus eyâletininki de 7 milyon altına yükseldi. Zîrâ Bâb-ı Âlî, bu iki eyâlete de o yıllarda dış istikraz fermanı vermişti. Üzerine büyük Rus Harbi geldi (1877-78). İkinci Abdülhamîd, Rus harbi kayıp, yıkım ve harb tazminatının da altında kaldı. Çok dikkatli bir mâlî siyâset yürüttü. Bu

siyâseti, mâliye tarihçilerinin hepsi çok başarılı kabûl ediyorlar, İkinci Abdülhamîd'in, para işlerine de, daha şehzâdeliğinden beri, aklı çok iyi eriyordu. İkinci Abdülhamîd devrinde biri İngiltere, biri Almanya, ikisi Fransa'dan sâdece 4 istikraz (1878,1890,1893,1903) yapıldı ki yekûnu 13.376.000 altın ve son üçü %4, yalnız ilki %5 faizlidir.

1900 yılına doğru İkinci Abdülhamîd, hükümdar ve hânedân ve saray tahsisatı olarak devlet büdcesinden yılda 900.000 altın, Mısır hıdivi ise 255.361 altın alıyordu (İngiltere kralı 630.000 altın). Ancak bu rakamların üçü de aldatıcıdır. Zîrâ üçünün de şahsî servetlerinden gelen gelir, devlet'ten aldıklarını gölgede bırakmaktadır.

Osmanlı devleti, imparatorluğun pek çok yerindeki darb-hâneleri ile, pâdişâh adına altın, «akça» denen ve esas Osmanlı para birimi olan gümüş ve «mangır» denen bakır sikke kestirmiş, Tanzimat'ta altınla eş değerli olmak üzere banknot da ihraç etmiştir. Elimizde şu şehirlerde basılan Osmanlı sikkeleri mevcuddur: Istanbul, Söğüt, Bursa, Edirne, Amasya, Ayasluğ, Bolu, Ankara, Afyon, Tire, Serez, Novar, Üsküb, Kratova, Tire, Gelibolu, Kastamonu, Konya, Trabzon, Mardin, Urfa, Harput, Âmid (Diyarbakır), Hısn-Keyfâ (Hasankeyf), Siirt, Cezîre (Cizre), Musul, Kaahire, Şam, Bağdâd, Tarâbulusgarb, Cezâyir, Kayseri, Belgrad, Zebîd, Canca (Gümüşhane), Moldava (Transilvanya), Sidrekapsi (Selânik'in güney-doğusu), Serberniçe (Bosna), Novaberde (Priştine doğusu), Koçanya (Kosova), Haleb, Tlemsen, Sakız, Çaynıca, Ohri, İnegöl, Tebriz, Tokat, Tunus, Basra, San'â, Lefkoşe, Hanya, Tarâbulusşâm, Revân, Tiflis, Erzurum, Gence, Kars, Mâden, Selânik, Manastır, Kâşgar (Doğu Türkistan), Bahçesarayı.

9) Osmanlı Rütbeleri (Osm. Rüteb-i Resmiyye)

Osmanlı rütbeleri ve lakablarını bugün bilen kalmamıştır. En yetkili sanılan Türk ve Avrupalı tarihçiler, öyle basit hatâlara düşüyorlar ki, hayrete şayandır. Bu kitabımızda da Osmanlı rütbeleri pek çok geçiyor. Burada, Osmanlı rütbelerini sinoptik şekilde izah etmek istiyorum. Rütbelerin takarrür ettiği son devri, İkinci Abdülhamîd devrini esâs alacağım ve eski klasik dönemlerdeki mukaabillerine de işaret edeceğim. Rütbelerin uzun olan Osmanlı târihi boyunca çeşitli zamanlarda değişik mânâlarda kullanılması da, bir çok tarihçiyi yanıltmıştır. Zirveden aşağıya doğru Osmanlı devlet protokolü ve rütbeleri kısaca şu şekilde açıklanabilir:

- Hâkan-halîfe: imparator. Devlet başkanı ve İslâm âleminin lideri olarak, protokolün zirvesindedir ve kendisiyle eşit ikinci bir şahıs mevcud değildir. Adının başında «sultân», adının sonunda «hân» unvanlarıyle anılır: Sultân Abdülhamîd Hân-ı Sânî veya İkinci Sultân Abdülhamîd Hân. Avrupa protokolünde: S.M.I.

- Vâlide-sultân: ana-imparatoriçe. Pâdişâhın annesi. Evvelce ölmüşse, tablatiyle bu makam boştur. Adının sonuna «vâlide-sultân» getirilerek anılır: Pertev-niyâl Vâlide-Sultân. Avrupa protokolünde: S.M.I.

Velîahd-i Saltanat: imparatorluk velîahdi. Pâdişâhdan sonraki en yaşlı şehzâdedir. Adının sonuna «efendi» gelir: Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendi. Avrupa protokolünde: S.A.I.

Şehzâdeler: imparatorluk prensi, büyük-duka. Efendi denir: Ahmed Efendi. Avrupa protokolünde: S.A.I. Yaş sırasıyle protokole girerler. Yânî velîahd'den sonra gelen en yaşlı şehzâde, imparatorluk protokolünde 4. adam sayılır.- Sultânlar: şehzâdelerle ayni protokoldedir. İmparatorluk prensesi, büyük-düşes. Avrupa protokolünde: S.A.I. Bunlar da şehzâdelerden sonra kendi aralarında yaş sırasına girerler: Ayşe Sultân.

Kadınefendi: 4 aded kraliçe. Pâdişâhın 4 zevcesi. Avrupa'da: S.M. Evlenme târihleri sırasıyle protokole girip «Başkadınefendi, 2., 3., 4. kadınefendi» diye anılırlar: Servet-sezâ Başkadınefendi, Müşfika Dördüncü Kadınefendi.

- Sultân-zâde: prens. Avrupa'da: S.A. «Sultân» denen imparatorluk prenseslerinin erkek çocukları. Yaş sırasıyle protokole girerler. «Beyefendi» denir: Sultân-zâde Lutfullâh Beyefendi.- Hanım-sultân: prenses. Avrupa'da: S.A. Sultân'ların kız çocukları. Yaş sırasıyle protokole girerler.- 4 ikbâl: pâdişâhın «kadınefendi» denen 4 zevcesinden sonra gelen 4 zevcesi, prenses. Avrupa'da: S.A. «Hanımefendi» denir: Başıkbâl Fatma Hanımefendi, 4. ikbâl Hadîce Hanımefendi.- Velîahd ve şehzâde zevceleri: prenses. Avrupa'da: S.A. Ikbâl'ler gibi izdivaç târihlerine göre protokole girerler. Hanımefendi denir: Meziyyet Hanımefendi. Bu 4 kategoriden olanlar, ayni derecede prens ve prensesler sayılırlar, fakat ehemmiyet sıraları, sıraladığımız gibidir. Bunların hepsi Hânedân üyesi (şehzâde ve sultânlar) veya mensûbu (kadın'lar, ıkbâl'ler, hanımefendiler, sultân çocukları) olarak, protokolün üst tabakasıdır ki zâten asıl resmî devlet rütbelerinin dışında ve üzerinde sayılırlar. Devlet görevlilerinin asıl rütbeleri, aşağıda başlamaktadır. Bir şehzâde müşîr veya teğmen rütbesi taşıyabilir, müşîr veya teğmen protokolüne girmez, şehzâde protokolüne girer, ancak ordudaki görevi sırasında müşîr veya teğmen muamelesi görür.

- Rütbe-i Sadâret ve Meşîhat: rütbeler üstü fevkalâde rütbedir. Avrupa'da: prens (S.A.). Sadrâzam ve şeyhülislâmîların rütbeleridir. «Sadâret» rütbesi, sadrâzam sivil (mülkiye sınıfından) ise mülkiye rütbesidir; sadrâzam asker yani müşîr ise, askeriye rütbesi hâline gelir ve mareşal üstü bir rütbe olur. Şeyhülislâma verilen meşîhat rütbesi ise, bir ilmiyye pâyesidir. Sadâret veya meşîhat görevinde bulunmuş sâbıklar da, protokolde öne çıkarlar ve hayatlarının sonuna kadar Avrupa protokolünde prens muamelesi görürler. Sadâret payesi taşıyanlara «paşa», meşîhat payesi taşıyanlara «efendi» denir. Bu pâyeler, çok nâdir de olsa, fiilen sadrâzam ve şeyhülislâm olmıyan sayılı kişilere de verilmiştir, şunlardır: Osmanlı târihinde meşîhat pâyesi, Rumeli kazaskerlerinden üç kişiye verilmiş, bunlardan biri (Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi) sonradan şeyhülislâm olmuş, fakat diğer ikisi (Hâce-i Sultânî Ömer Efendi ve Feyzullâh-zâde Fethullâh Efendi), hiç bir zaman şeyhülislâm olmamışlardır. Sadâret payesi ise 1845'den 1914'e kadar gelen 6 Mısır valisi ve hıdîvine verilmiştir (Mehmed Ali, Abbâs, Saîd; İsmail, Tevfik ve Abbâs Hilmi Paşalar). Şeyhülislâmlık veya sadrazâmlık yapmadan bu pâyeleri alan 9 kişi bunlardan ibarettir. Bütün Osmanlı târihinde başkası yoktur.

Vezâret, Müşîriyyet ve Kazaskerlik rütbeleri: biribirine eşit sırasıyle mülkiye, askeriye, ilmiye rütbeleridir ve gerçek en yüksek rütbe budur. Avrupa'da duka'lara mukaabildir. Avrupa protokolünde yukarıda gösterilenler «Altes» diye anıldığı hâlde, artık bu rütbelerden itibaren «Ekselans» denmiştir. Tanzimat'tan önce vezir rütbesi, askerî rütbe olmakla beraber, mülkiye rütbesini de içine alırdı. Yâni vezir, îcâbında asker, îcâbında mülkiye sınıfından idi. 25.6.1832'de «müşîr» rütbesi ihdâs edilerek askerlere «mareşal» karşılığı olarak verildi ve «vezir» rütbesi yalnız mülkiye sınıfına yâni sivillere tahsis edildi. Kazasker rütbesi ise, iki derecedir: Rumeli kazaskerliği (Osm. sadâret-i Rûmeli) ve Anadolu kazaskerliği (sadâret-i Anadolu). Birincisi kıdemli rütbe idi, Anadolu pâyesini alanlar sonra Rumeli pâyesine yükselirlerdi. Her iki grup, rütbeyi aldıkları târihlere göre protokol sırasına girerdi. Vezir ve müşîrlere «zât-ı devletleri» diye hitâb edilir ve «devletlü» diye yazılırdı. Müşîr pâyesindekilere «paşa», kazasker pâyesindekilere «efendi», vezir pâyesindeki sivillere gene «paşa» denirdi. Ancak dârüssaâde ağası vezir pâyesinde olmakla ve protokolde vezirlerin en önünde gelmekle beraber istisna olarak «ağa» denmiştir. Harem-i Hümâyûn'un en büyük görevlisi olan kadın, başhazînedâr ise, vezir pâyesinde sayılır ve «kalfa» denirdi. Klasik dönemde hâsodabaşı ve silâhdâr gibi vezirlere eşit Enderûn kumandanlarına keza «ağa» denir, fakat bunlar Saray dışı göreve çıkınca «paşa» denmiye başlardı.

- Bâlâ ve Birinci Ferîk rütbeleri: orgeneral'e eşit mülkiye ve askeriye rütbeleridir. Bunlara isimleri sonuna «Hazretleri» getirilerek hitâb edilir, fakat «devletlü» ve «zât-ı devletleri» denmezdi. Bâlâ rütbesi 1846'da, 1. ferîk askerlik rütbesi ise, ferîklik iki dereceye ayrılarak ancak 1904 martında ihdâs olunmuştur. Binâenaleyh 1904'ten önce birinci ferîk yoktur. 1908'den sonra esasen müşîr, vezir, kazasker, bâlâ ve birinci ferîk rütbeleri, saltanatın sonuna kadar olan 14 yıl içinde, çok sayılı kişilere verilmiştir. Birinci ferîklere «paşa», bâlâ olanlara ise menşe'deki unvanlarına göre efendi veya bey denirdi, fakat son zamanlarda efendi diye anılan az sayıda bâlâ rütbeli kalmış, çoğuna beyefendi denmiştir. Bunlar da Avrupa protokolünde «ekselans»tır. Klasik dönemde, bu rütbelerin ikisine birden tekaabül eden rütbe beylerbeyi rütbesi idi, daha çok orgeneral karşılığı askerî rütbe idi ve Avrupa'deki marki mukaabilidir. Bahriye veya deryâ beylerbeyisi: oramiral. Bahriye birinci ferîkı: oramiral. Müşîrler, apolet taşırlardı. Diğer bütün subayların, teğmenden birinci ferîka kadar üniformaları ayni idi. Bahriye'de lâciverd idi. Fes giyerlerdi. Yalnız süvârî subayları kalpak giyerlerdi. Kurmay subaylar ve generaller de isterlerse fes yerine kalpak giyebiliyorlardı.

- Ferîk, ûlâ, Rûmeli ve Istanbul rütbeleri: biribirine eşit, bugünki 3 yıldızlı korgenerale eşit rütbelerdir. Bunlara da «Hazretleri» denir, Avrupa protokolünde «ekselans» diye hitâb edilir. Bu rütbelerden aşağısı artık ekselans ve hazretleri değildir (istisnası, bu rütbelerden daha aşağı rütbe taşımakla beraber, açık şekilde rütbesinin üst rütbesine ve en az ferîk'liğe âid görevleri asâleten yapanlardır). Feriklik, askerî rütbedir, «paşa» denir. Ûlâlık ve Rumeli beylerbeyiliği rütbeleri, sivil mülkiye rütbeleridir; ûlâ'ya efendi veya bey, Rumeli beylerbeyisine «paşa» denir, Istanbul kadılığı pâyesi ise ilmiyye rütbesidir, efendi denir. Buradaki Rumeli beylerbeyiliği pâyesini, klasik dönemin beylerbeyi pâyesiyle karıştırmamak lâzımdır (eski beylerbeyi pâyesi, daha çok askerî rütbedir; Tanzimat'ın Rumeli beylerbeyisi pâyesi ise, dâima sivildir). 1904'ten önceki ferîk rütbesi, hem kor, hem ör generale (3 ve 4 yıldız) tekaabül ediyordu. Zâten korgeneral rütbesi, Avrupa'da da XIX. asırda ortaya çıkmıştır. Aslında generallik 3 derecedir: tümgenerallik, orgenerallik ve mareşallik. Sonra Avrupa'da korgenerallik ve tuğgenerallik rütbeleri ihdâs-edilince, birincisi Osmanlı devrinde, ikincisi cumhuriyet devrinde Türkiye'de de ihdâs edilmiştir. Ferîk rütbesi 1830'da ihdâs edilmiştir. 1904'e kadar ferîk terfi ederse müşîr olurdu, 1904'ten itibaren birinci ferîk olmaya başladı. Bu rütbe isimleri ve «paşa» unvanı 1934'e kadar Türkiye'de kullanıldı, sonra general ve amiral denmiye başladı. Bu târihte «paşalık» unvanı resmen kalktı ise de, general ve amirallere Türkiye'de halk bugün de «paşa» demektedir.

1830'da ûlâ rütbesi ihdâs edilmiş, 1839'da rütbe-i ûlâ sınf-ı evveli ve rütbe-i ûlâ sınf-ı sânîsi (kısaca: ûlâ sânîsi, yâni, 2. ûlâ) olarak ikiye ayrılmıştır. Yalnız «ûlâ» denince, birinci ûlâlık anlaşılır. Ûlâ ve Rumeli beylerbeyi pâyeliler terfi edince bâlâ olurlardı. Buraya kadar olan bütün rütbe sâhibleri «ricâl-i devlet» denen sınıfı oluştururlardı.

- Mîrlivâ, Ûlâ Sânîsi, Mîrmîrân ve Haremeyn rütbeleri: bu rütbe sâhibleri artık ricâl'den değil, erkân-ı devlet'ten sayılırlardı. Kendilerine -yukarıda anılan istisnâî durumlar dışında- hazretleri ve ekselans denmezdi. Mîr-i livâlık (halk dilinde: mîrlivâlık, livâlık), askerî bir rütbedir, tümgeneral veya tuğ-tüm generalliktir. Paşa denir. Ûlâ sânîliği ve mîrmîrânlık ayni derecede ve eşit mülkiye rütbeleri olup birincilere bey ve daha çok efendi, ikincilere (mîrmîrânlara) paşa denir. Haremeyn-i Şerîfeyn veya daha önce Mekke pâyesi denen rütbe, karşılığı olan ilmiye rütbesidir. Bütün ilmiye mensubları gibi efendi denir.

- Mîralay, Mütemâyiz, Hamse rütbeleri: bugünki albaya eşit sırasıyle askerî, mülkî, ilmî rütbelerdir. Mîralay, karada ve denizde bugünki albay'dır. Mütemâyiz (tam adiyle: rütbe-i sâniye sınf-ı mütemâyizi), sivildir, efendi veya bey'dir (mîralay, dâima bey'dir). Bilâd-ı hamse mevleviyyeti (mollalığı) ise ayni derecede efendi denen ilmî pâyelidir. Klasik dönemde mîrlivâlara «sancak beyi» ve bahriye mîrlivâsı amirallere «deryâ sancak beyi», «bahriye sancak beyi» deniyordu. Mîralaylara da klasik dönemde süvârî iseler «alay beyi» deniyordu. Klasik dönemde sancak beylerine «bey», alay beylerine ve karşılığı kapıkulu albaylarına «ağa» deniyordu. 1830'da alay beylerine «mîralay» dendi. Bu sınıf rütbelilere, yarbay ve binbaşı ve eşitleri dâhil «ümerâ» (beyler) denmektedir. Binbaşıdan aşağı rütbedekiler ümerâ sınıfından değil, «zâbitân» sınıfından sayılırlar.

- Kaymakam, Sâniye, Mîr-i Ümerâ, Mahrec rütbeleri: bugünki yarbay'a eşit rütbelerdir. Kaymakam (askerî kaaimmekaam), kara veya deniz yarbayı ve bey'dir, ancak Harbiye, Bahriye, Mühendishâne me'zûnu değil kıt'adan yetişmişse bey değil, «ağa» denir. Rütbe-i sâniye sınf-ı sânîliği ve kısaca sâniye rütbeliler, sivildir, bey veya efendi denir. Mîr-i ümerâ, gene eşiti sivil rütbedir, farkı, bunlara «paşa» denmesidir. Istabl-i âmire müdîrliği pâyesi, gene bunlara eşit bir sivil rütbedir, farkı bunlara «ağa» denmesidir (daha çok Saray hizmetkârlarına verilirdi). Mahrec mevleviyyeti (mollalığı), eşiti ilmîye rütbesidir, efendi ve molla denir. Bu rütbe, ümerâ sınıfına dâhildir.

- Alay Emîni: kıdemli binbaşı askerî rütbesidir. Bir müddet kullanılıp terkedilmiştir. Bey, efendi, ağa diye anılmışlardır.

- Binbaşı, Sâlise, Kapıcıbaşı, Kibâr-ı Müderrisîn: bugünki binbaşı'ya eşit ümerâ sınıfı rütbeleridir. Kara ve deniz binbaşısı, bey, efendi veya ağa diye anılır. Klasik dönemde binbaşı'ya başbölükbaşı ve yeniçeri ise çorbacı deniyordu. Rütbe-i sâlise sahiblerine efendi veya bâzan bey denir, sivil rütbedir. Kapıcıbaşılık, eşiti sivil bir Saray rütbesidir, ağa ve bâzan bey denir. Kibâr-ı müderrisîn pâyeli ulemâ'ya efendi denir ve mollalardan sayılmazlar.

- Kolağası, Râbia, Müderris: bugünki kıdemli yüzbaşı'ya eşit zâbitân sınıfı rütbeleri. Kolağası rütbesi bir dönemde sağkolağası ve daha kıdemsiz olarak solkolağası diye ikiye ayrılmıştır. Karada veya denizde kıdemli yüzbaşıdır, efendi, paşa-zâde ise bey, alaylı ise ağa denir. Rütbe-i râbia, mülkîye rütbesidir, efendi, paşa-zâde ise bey denir. Müderris ise ilmî rütbe olarak bunlara karşılıktır.

Yüzbaşı, Hâmise, Hâcegân: zâbitân sınıfı rütbeleridir. Kara veya deniz yüzbaşısı efendi, paşa-zâde ise bey'dir. Hâmise («beşinci»), karşılığı mülkî rütbedir, efendi, paşa-zâde ise bey denir. Alaylı subaysa «ağa»dır. Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn, karşılığı ilmî pâyedir, efendi denir.

Mülâzım: teğmen karşılığı askerî rütbedir, efendi, paşa-zâde ise bey, alay'dan yetişme ise ağa denir. Zâbitân sınıfındandır. Bu rütbenin karşılığı mülkî ve ilmî rütbeler yoktur. Teğmenlik sonraları mülâzım-ı evvel (üsteğmen) ve mülâzım-ı sânî (teğmen) olarak ikiye ayrılmış, cumhuriyet devrinde kıdemli üsteğmenlik de ihdâs edilmiştir.

- Zâbit Vekili: son yıllarda Osmanlı devletinde asteğmen mukaabili kullanılmıştır. Durumu mülâzımlar gibidir. Zâbitân sınıfının ilk basamağıdır.

- Başçavuş: gedikli çavuş veya assubaydır. Daha sonra çavuş ve daha sonra onbaşı askerî rütbeleri gelir. Bunlar çavuş (erbaş) sınıfı rütbeli askerlerdir. Zamanla kıdemli çavuş, kıdemli başçavuş gibi dereceleri oluşmuştur. Rütbesiz askere ise Osmanlı'da nefer, bugün Türkiye'de er denmektedir. Bunların da acemi nefer, nefer, usta nefer gibi hizmet yıllarına göre dereceleri vardı.

10) Osmanlı Nişanları

Klasik dönemde nişan yoktu. Pâdişâhlar bunun yerine derece derece hıl'at (hırka), çeleng ve kılıç verirlerdi ki bunlardan son ikisi ekseriya murassâ (mücevherli) olurdu, İkinci Mahmûd, Tasvîr-i Hümâyûn nişanını ihdâs etti, sonra kaldırıldı,Tanzimat'tan sonra Osmanlı nişanlarının dereceleri -yukarıdan aşağıya- şu şekilde takarrür etti:

Hânedân-ı Âl-i Osmân Nişânı: 31.8.1893'de ihdâs edildi. O târihten sonra yaklaşık 50 kadar şahsa verilmiştir. Bulûğ yaşına gelen her şehzâde ve sultâna verilirdi. Bir kaç yabancı hükümdar ile bir iki görevliye (Hıdiv Abbâs Hilmi Paşa, Sadrâzam Tevfik Paşa) de verilmiştir. Bir çok ay yıldızlı bir kılâde ile boyna asılan kırmızı zeminli mücevherli madalyondur.

Ertuğrul Nişânı: 1908'de en yüksek nişan olarak ihdâs edildi, fakat Meşrûtiyet ilân edilince bu nişandan vaz geçildi.

- Nişân-ı İftihâr: İkinci Mahmûd ihdâs etti, sonradan şekli değiştirildi, eskisine «atîk nişân-ı iftihâr» dendi. Devlet adamlarına verilmiş en yüksek nişandır ve sadrâzamlar dışında sayılı görevliye verilmiş, sadrâzamların da hepsine verilmemiştir.

- Nişân-ı İmtiyâz: 1878'de ihdâs edildi. Sadrâzamların çoğuna verildi, onlar dışında çok az kişiye takıldı.

-Nişân-ı Osmânî: 1862 başında ihdâs edildi. 5 derecedir: murassâ, 1., 2., 3., 4. rütbe Osmânî nişanları. Asıl nişanlar Osmânî ve Mecîdî nişanları olup, diğerleri istisnâîdir. Bütün nişanlar gibi yabancılara da veriliyordu. İftihâr, İmtiyâz nişanları gibi Osmânî de kadınlara verilmezdi. Murassâ Osmânî, seçkin vezirlere, müşîrlere, kazaskerlere, sadrâzamlara, şeyhülislâmîara, bâlâ ve birinci ferîklere verilmiştir.

Nişân-ı Mecîdî: 1852'de te'sîs edildi. Osmânî'nin mineli zemini yeşil olduğu hâlde bu kırmızıdır ve 6 rütbedir: murassâ, 1., 2., 3., 4., 5. Mecîdî nişanları, Osmânî nişanının bir derece altıdır. Meselâ Murassâ Osmânî, Murassâ Mecîdî'den üst nişandır, fakat 1. Osmânî, Murassâ Mecîdî'den sonra gelir; yâhud 3. Osmânî, 3. Mecîdî'den değerlidir, fakat 2. Mecîdî'den sonra gelmektedir. Birinci Cihân Harbi'nde ihdâs edilen kılıçlı Mecîdî, üstün hizmet gösteren kahramanlık yapmış askerlere verilmiş Mecîdî olup, üzerinde çifte altın kılıç vardır. Mecîdî Nişânı, her rütbesiyle kadınlara verilebilirdi. Kadınlara verilenlerin kordon rengi değişiyor ve asılma şekli farklılık gösteriyordu. Osmânî ve Mecîdî'lerin en alt rütbeleri çıplak plaka şeklinde olup diğer bütün dereceleri, mücevherlidir. En çok elmas kullanılmıştır. Murassâ ve 1. rütbelerdeki elmaslar çok iri, çok değerlidir ve nişan baştan başa elmasla örtülmüştür. Bu nişanları isterlerse pâdişâhlar da takabilirdi.

- Nişân-ı Şefkat: 3 rütbe ve yalnız hanımlara mahsustur. 1878'de ihdâs edildi.

- Meziyyet Nişânı: İkinci Meşrûtıyet'te 5 rütbe olarak Osmânî nişânı üzerinde olmak üzere düşünüldü, vaz geçildi.

- Maârif Nişânı: 3 rütbedir. İkinci Meşrûtıyet'te Osmanlı kültürüne hizmet edenlere verildi.

Osmanlı madalyaları pek çoktur. Devamlı verilenleri gibi, belirli bir olay dolayısıyle verilenler de vardır. Çoğu gümüş, bâzıları altın ve gümüş iki derece, bâzıları üç derecedir, ilk madalya 1831 'de verildi. Belirli hâdiseler için bastırılan Osmanlı madalyonları da vardır, fakat madalyalar kadar çok değildir.

Kaanûnî Sultân Süleyman devrinde vezir ve kazasker rütbeliler ayni zamanda bir düzine kadardılar. Kaanûnî devri ve daha önceki devirlerin vezirinin, durumu, kudreti, Avrupa'nın ancak büyük hükümdarları ile nisbet edilebilir, orta dereceli hükümdarlardan üstündü. XVII. asırla beraber vezir ve kazasker sayısı çoğaldı. XIX. asrın başlarında ve ortalarında çoktu, fakat hâlâ belirli sayıda idi. İkinci Abdülhamîd'in bilhassa son yıllarında bu sayı fevkalâde arttı. 1897 yılında: 2 Sadâret pâyeli + 1 meşîhat pâyeli + 50 vezîr+ 40 müşîr+ 3 bahriyye müşîri+3 doktor vezir +14 Rumeli kazaskeri + 15 Anadolu kazaskeri =125 en yüksek rütbeli rical, 158 bâlâ, 48 Istanbul pâyeli, 403 ûlâ, 111 Rumeli beylerbeyisi vardı *(Sâl-nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniye,* 1315=1897,*53. Sene)*. Yekûnları 848'dir ve ferîkler hâricdir (1894'de ise bu yekûn 729 idi). 1907 sonunda *(Sâl-nâme, 1326):* 2 sadâret pâyeli +1 meşîhat pâyeli +53 vezir+39 müşîr +3 bahriye müşîri +3 doktor müşîr + 8 Rumeli ve 38 Anadolu kazaskeri 150 en yüksek rütbeli ricâl+ 245 bâlâ +43 Istanbul pâyeli + 648 ûlâ +156 Rumeli beylerbeyisi = 1.245 kişi olup birinci-ferîk ve ferîkler bu sayının dışındadır.

11) Bir Mutlakıyyet Hükûmeti

Örnek olarak 1907 aralığındaki durumuyle İkinci Abdülhamîd'in son mutlakıyyet hükûmetindeki müessese ve şahıslardan örnekler sunuyorum:

Sadrâzam: (Avlonyalı Mehmed) Ferîd Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişânlarını hâmil); şeyhülislâm: Mehmed Cemâleddîn Efendi (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); adliyye nâzırı: Abdurrahmân Nûreddîn Paşa (vezir, eski sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); serasker: Mehmed Rızâ Paşa (müşîr, hepsi murassâ iftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); bahriye nâzırı: Hasan Râmî Paşa (bahriye müşîri, murassâ Osmânî ve Mecîdî); Şûrây-ı Devlet reîsi: Hasan Fehmi Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); hâriciye nâzırı: Ahmed Tevfik Paşa (vezir, sonradan sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); dâhiliye nazırı: Mehmed Memdûh Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî); Tophâne-i Âmire müşîri: Mustafa Zeki Paşa (müşîr, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); mâliye nâzırı: Zıyâ Paşa (vezir,

1. Osmânî ve 1. Mecîdî); evkaaf-ı hümâyûn nazırı: Turhan Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî); ticâret ve nâfia nâzırı: Mustafa Zihni Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); maârif nâzırı: Hâşim Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî); müsteşâr-ı sadr-ı âlî: Mehmed Ali Paşa (vezir, murassâ İftihâr ve Osmânî, 1. Mecîdî). Kabine bu idi (sonuncu sadâret müsteşarı söz alıp konuşabilir, fakat rey veremezdi).

Onikinci Bahis
Ordu ve Donanma

1) Osmanlı Öncesi Türk Ordusu Hakkında

Türk ordusunun târihi, Türk milletinin târihidir ve târihin karanlıklarına kadar uzanır. Türkler, asker olarak târih sahnesine çıktılar. Mete, Hun Türk ordusunu, onar'lık esâs düzenine 10,100,1.000,10.000 kişilik atlı birlikler hâlinde düzenledi. Bu düzenlemenin esasları, günümüze kadar gelmiştir denebilir. İslâm'dan önceki Türk devletlerinde ordu, süvârî idi ve piyade var idiyse de, ehemmiyetsizdi. Binâenaleyh piyadenin ağırlık kazandığı Makedonya, Roma, Bizans ordularından farklıdır.

Cumhuriyet devrinde Türk ordusunun kuruluş târihi olarak uzun zaman 1363 yılı kabûl edildi. Tamamen yanlış bir târihti. 1974'te *Türk Kültürü* dergisine yazdığım bir başmakaale ve *Dünyâ* gazetesine yazdığım bir makaale neticesinde, Genel Kurmay tarafından bu yanlış düzeltilerek Türk ordusunun kuruluş târihi olarak M.Ö. 209 yılı kabûl edildi ki, Mete'nin tahta geçtiği yıldır.

İslâm'dan evvel en azametli Türk devletlerinin bile donanması olmadı. İlk donanmayı Selçuklular, 1074'de Türkiye devleti kurulur kurulmaz, İzmir'de Çaka Bey eliyle te'sîs ettiler. Bu hususu çeşitli kitaplarımda belirttim ve bunun üzerine Türk donanmasının kuruluşu olarak bu olay, Genel Kurmay ve Deniz Kuvvetleri tarafından kabûl edildi. Her yıl Ordu günü ve Donanma günü bu suretle tes'îd ediliyor.

Türk hava kuvvetleri ise, İkinci Meşrûtıyet'te kuruldu. Türk hava kuvvetlerinin târihini, iki arkadaşımla beraber, büyük bir cild hâlinde yazdım ve Türk Hava Kuvvetleri'nce bastırıldı.

Osmanlı ordusunun, başlangıçta Selçuklu ordusunu örnek aldığı âşikârdır. Osmanlı'da olduğu gibi Selçuklu'da asker, kapıkulu merkez askeri ve tımarlı eyâlet ordusu şeklindeydi ve atlı sınıflar hâkimdi. Ancak Selçuklular'la bera-

ber artık piyadenin ve bir çok yardımcı sınıfın da, süvârî yanında yer aldığını belirtmek gerekir.

2) *Osmanlı Ordusu Hakkında*

Osmanlılar bir ordu kurdular ki, daha 1396'da Dünyâ'nın -Timur'unkinden sonra- 2. kudretli ordusu hâline geldi, 1447'de Dünyâ'nın 1. ordusu oldu, bu vasfını ancak 1771'de kaybetti, 1871'e kadar Dünyâ'nın 3. ve 1878'e kadar 4. ordusu durumunda idi. 1517'den 1683'e kadar ise, Dünyâ'nın geri kalan bütün ordularının toplam gücüne eşit bir hâlde idi. Donanmanın durumu, buna paraleldir.

Bu üstünlük, pek çok Avrupalı tarihçinin dikkat ettiği gibi, çeşitli faktörere dayanır. Birincisi disiplin, ikincisi teknik üstünlüktür ve diğer faktörler daha sonra gelir. Böyle bir orduyu ayakta tutabilecek mâlî ve iktisâdî kudreti de unutmamak gerekir.

XV. asırdan itibaren Osmanlı subayları, topçuları, kapdanları, levendleri, yabancı devletlerce aranır oldular ve çok büyük maaşlarla celbedildiler. Osmanlı hükûmeti de, siyâseti îcâbı, subaylarını, belirli müddet veya kayd-ı hayât şartıyle, yabancı devletlere verdi. Bu subaylar, bilhassa çeşitli İslâm devletlerinde büyük hizmet gördüler ve el üzerinde tutuldular. Yüzlerce örnek vermek kaabildir.

Basra Körfezi'ndeki Hürmüz emirliği, istiklâlini ancak Osmanlı ücretli askerleri sayesinde muhafaza edebiliyordu (Huart, *Histoire des Arabes*, II, 261). Gücerât sultanlığını, Türkiye'de dökülmüş 300 Osmanlı topuyle, Osmanlı amirali Hudâvend Hân Rûmî savunuyordu (Erskine, *History of India*, Londra 1854, II, 49-50). Bâbur Şah, Hindistan'ı fethettiği 1526 ve 1527 meydan muharebelerini nasıl Mustafa Hân Rûmî idaresindeki Osmanlı topçusu sayesinde kazandığını, *Bâbur-nâme* adlı hâtırâtında bizzat anlatır (Rûmî = Anadolulu, Türkiyeli; Selçuklu ve sonra Osmanlı Türkü). Güney Hindistan Türk imparatorluğunda hânedân kurucu Yûsuf Âdil-Şâh, İkinci Murâd'ın oğlu ve Fâtih Sultân Mehmed'in kardeşi olduğunu ilân etmişti, topçu ve tüfekçi birliklerini Osmanlı topçu subaylarından Mustafa Ağa kurmuştu. Hindistan târihinin en büyük vak'alarından biri Talikota meydan muharebesidir (23.1.1565). Âdil-Şâhlar ve müttefikı Müslüman hükümdarlar, Hindistan'ın en güneyindeki Brahman Vijayanagar imparatorluğunu bu zaferle yıktılar. Müslüman ordusunun topçusuna, Rûmî Hân unvanını taşıyan Osmanlı topçu subayı kumanda etti. İmparator Ram Râc ve 100.000 Hindû askeri muharebe meydânında

kaldı. XVI. ve XVII. asırlarda Fas'ın en iyi ve modern birlikleri, Osmanlı subaylarınca yetiştirilmişti (A.Cour, *İ A*, III, 130b). Batı Sudan'ı (Mali) fetheden Fas ordusu da Osmanlı subaylarınca düzenlenmişti (G.Yver, *lA*, IV, 481 b). Habeşistan emîri Ahmed Gran, XVI. asırda Portekizliler ve Hıristiyanlar'a karşı zaferlerini, Osmanlı subayları ve topları sayesinde kazanmıştı.

Kont Marsigli, Osmanlı askerî teşkilâtı üzerinde en mühim eseri yazmış olan klasik yazardır. Bologna'lı İtalyan bir soylu olup Almanya imparatorluğu hizmetinde generaldir. Türkçe öğrenmiştir. 1683 Viyana muhasarasında ve Almanya'nın sonra Osmanlı'ya karşı yaptığı bütün savaşlarda, Almanlar'ın Budin'i almalarında bulunmuştur. Türkçe yazma kitaplardan müteşekkil zengin bir kütübhânesi vardır. 1737'de yazdığı ünlü eserinde şu mütâlâalarda bulunur (s. 16-8, 23-31, 36-7, 39-40, 44, 47-9, 50-1, 75, 275, 293, 325):

«1679 ve 1680 senelerinde Istanbul'da bulunduğum zaman, Türk imparatorluğunun hududu, Viyana'da Tuna'nın her iki sahilinin 16 mil mesafesinde idi. Hudud burada Vag ve Raab sularında bitiyordu ki, Viyana gibi büyük bir taht şehrini bu akarsular, muhafaza ve müdâfaa edecek durumda değildi... Hırvatistan'da küçük bir arazi parçası Almanya'da kalıyordu, gerisi Türkler'de idi. Kulpa, her iki imparatorluğu biribirinden ayırarak Adriya Denizi'nde Venedik sınırına ulaşıyordu. Buradan itibaren deniz, Istanbul'a kadar, mutlak şekilde Bâb-ı Âlî'nin hâkimiyetinde idi... Türk imparatorluğunun büyüklüğü, Roma imparatorluğu ile kıyas ve nisbet edildiği ve haritaya şöyle bir bakıldığı takdirde, insanın hayretlere düşmemesi kaabil değildir... Böyle bir devleti Türkler nasıl kurmuşlardı? Nasıl muhafaza edebilmişlerdi? Kitabımı bu suâllere cevab verebilmek için yazdım... Bu akıl almaz büyüklükte ülkelere o derecede sağlam yerleşmişlerdi ki, zulüm yapmıya, sertlik göstermiye bile lüzum görmeden, Hıristiyanlar'ın, imparatorluklarında serbestçe yaşamasına izin verdiler. Bugün (1737) de öyledir. İspanya'dan çıkarılıp Osmanlı'ya sığınan Yahudiler'i bile kabûl ettiler... Roma imparatorlarının tahtına oturan İkinci Sultân Mehmed'in (Fâtih) politikasında bu pervâsız durum açıkça görülür... Türkler, tebeaları olan Hıristiyan kadınlara tecâvüz etmek değil, yan gözle bakmazlar. Hattâ kadın oldukları için müsamahalı ve nâzik davranırlar. Osmanlı devletinin her Hıristiyan ülkesinde ayni durumu gördüm. Terbiyesini bozan hiçbir Osmanlı'ya tesadüf etmedim... Hattâ Hıristiyan tebealarını, kendi rûhânî reislerinden, râhiblerinden muhafaza edecek tedbirleri almışlardır. Kilise, Osmanlı tebeası Hıristiyanlar'dan, pâdişâh fermanları ile belirtilmiş meblâğlar dışında hiç bir para alamaz. Hıristiyanlar'ın âyinlerine Türkler, hiç karışmazlar... Eyâlet beylerbeyileri, eyâletlerinde Avrupa kralları gibidir. Bu durum, müşahede eden için yanıltıcıdır. Zîrâ Istanbul'a Dîvân-ı Hümâyûn'a

sormadan hiç bir şey yapamazlar. İdare, o derecede merkezîdir... Türk askeri, kanaatkârdır. Az bir şey yer. Fakat yemeğinde koyun eti şarttır. Etsiz yapamaz. İçki içmez. Yaş ve kuru meyve yer. Soğuktan fazla sıcağa dayanıklıdır...

«Türkler, din tefrikı yapmaksızın seyyahlara, râhiblere, dervişlere, yoksullara çok acırlar. Köyde olsun, şehirde olsun, sofralarına oturtur, giderken para da verirler... Biz Avrupalılar, Doğu dillerini bilmediğimiz için, Avrupa dili bilmiyen Türkler'i câhil sanırız. Öyle değildir. Her aydın Türk, Türkçe'nin yanında Arabca ve Farsça bilir. Bu iki dili bilmiyen adam aydın sayılmaz, ilim adamı olarak hiç kabûl edilmez. Bizim aydınlarımız arasında iki yabancı dil bilen kaç kişi çıkar?... Türk atlasları, kendi ülkeleri için, bizim haritalarımızdan çok üstündür. En küçük yerin adı kaydedilmiştir. Bunların çoğu Türkçe isimlerdir. Avrupa'da basılan atlaslar, Osmanlı ülkesinde merakla incelenir... Türk askerine çok iyi bakılır. Emekli olanların maaşları yüksektir. Bütün işlerinde o işi sür'atle bitirmek esastır. Savsaklama yoktur. İktisadî ve mâlî kaynaklarının zenginliği ve bize nisbetle çok iyi düzene alınmış olması, Türk ordusunun başarı sebeblerinden biridir. Buna rağmen Türkler'in yenilmez oldukları inancı, saçmadır. Saçmalığı 1683'den beri de anlaşılmıştır...»

Büyük savaşların masrafı ağırdır. Menzil teşkilâtı karmaşıktı. 26.1.1579 tarihli bir Dîvân-ı Hümâyûn emrinde (*Mühimme*, XXXIII, 533), Gümüşhane mâden emînine, İran üzerine serdâr olan vezîr Lala Mustafa Paşa'ya acele «otuz kerre yüz bin tüfeng fındığı» yâni 3.000.000 tüfek mermisi yapıp göndermesi yazılıdır. Diğer cebhâne fabrikalarının faaliyetini, bununla kıyâs ediniz.

93 Harbi'nde Kafkas cebhesinde Gedikler meydan muharebesinde yalnız bir yarım gün sabahtan akşama kadar (25.8.1877) Türkler'in 66 Krupp topu 10.000 ve Ruslar'ın 150 topu 50.000'e yakın mermi endaht etmişti. Her top mermisi dağılınca, çevreye şarapnel denen 500 mermi saçılıyordu. Kırım Savaşı'ndan 20 yıl geçmişti. Bu müddet içinde Osmanlı devleti, donanmasını %100 ve ordusunun silâhlarını %90 nisbetinde yenilemişti (Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 151,192, 246, 254, 259).

İstihbarat (haber alma) işine büyük ağırlık verilmiştir. Fâtih'in, İkinci Bâyezîd'in, Kaanûnî'nin, Avrupa ülkelerindeki ajanları ünlüdür. Bunlar, o ülkenin halkı arasına karışan ekserisi akıncı ve korsan sınıflarından Osmanlı komando subayları idi. İç haberleşme de çabuktu. Topal Sâdık adındaki postacı, Bağdâd'dan Istanbul'a 7 günde, her konakta at değiştirerek mektub getirerek rekor kırmıştı (İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 114). 2.500 km olan yol için günde 350 km kat'ettiği anlaşılır. XVIII. asır sonlarında bile Bâb-ı Âlî'nin Polonya'deki gizli istihbarat teşkilâtının mükemmel olduğunu bir Leh tarihçisi kaydeder (Jan Reychman, *Bel.*, no. 121, s. 86). Defterdar vezir Sarı Mehmed

Paşa *Nesâihü'l-Vüzerâ* adlı siyâset-nâmesinde şöyle der (ölm. 1717): «Ahvâl-i düşmeni dahi bilmek mühimm-i 'azıymdir. Düşmen ahvâli bilinmemek ile ve tefahhus ve istihbâr olunmamakla nice devlet berbâd olmuşdur. Ve her bir serhadden taraf-ı düşmene nihânî (gizli) câsûslar gönderilip pey-der-pey düşmen-i dînin keyfiyyetlerinden haber-dâr olmıya sâ'y eyliyeler» (Wright neşri, s. 75-6).

Menzil teşkilâtı mükemmeldi. Çok stratejik olan Istanbul-Budin (Budapeşte) yolu üzerinde her menzilde su depoları ve buz-hâneler vardı. Asker, her menzilde bedava su ve buz alıp yoluna devam ediyordu (Marsigli, 41). «Türk ordusu yürüyüşte fazlasıyle dikkatli ve uzun mesafeler almakta bizden daha tecrübeli ve kudretlidir» (Marsigli, 223). «Türk çadırları çok mükemmeldir. Yağmur, kar, güneş, rüzgâr, te'sîr etmez. Üstelik güzel ve süslü san'at eserleridir. İçlerinde halı ve minder vardır. Viyana seferinde elimize geçen (1683) Türk kumandanlarının çadırlarını gördüm, servet, ihtişam numunesi yürüyen saraylardı. Tualet için ayrı çadırlar vardı. Bir de büyük enformasyon çadırları vardı, şaşıran asker gidip ne yapacağını buradaki subaylardan öğreniyordu» (Marsigli, 180-1). Dördüncü Mehmed'in iki otağ-ı hümâyûnundan her birini 600'er deve taşıyordu. Bu yürüyen saraylar, bir günde kurulup bozulabiliyordu (Galland, *Journal*, II, 111).Türkler'in çadır tecrübesi iki bin yıllıktır. Bir millet bir şeyi en iyi yapmasını bir kaç yüz seneden önce öğrenememektedir.

Dördüncü Murâd'ın Bağdâd seferi için Birecik nehir (Fırat) limanında ağzına kadar mühimmat dolu 800 gemi toplanmıştı (1639) *(Mühimme*, LXXXVII, 312, 333). Yetmedi, Birecik tersanesinde 800 gemi daha tezgâha kondu. Hepsi nehir yoluyle Bağdâd önüne sevk edildi. Gemiler 800 km yol aldıktan sonra Fırat'ın Dicle'ye 40 km kadar yaklaştığı dirsekte yüklerini boşaltıyor, bundan sonra kara nakliyâtı başlıyordu *(Mühimme*, LXXXVII, 288,341). Nakliyâta Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi olan vezir nezâret ediyordu. Bağdâd önüne top gülleleri Bosna, Erzurum, Haleb, Birecik, Van ve Kiğı cebhâne fabrikalarından getirildi. Barut Kaahire, Ayntab, Haleb, Rakka barut fabrikalarından nakledildi ki Kaahire barutu çok ince ve çok makbuldü. Ağırlıkların büyük kısmı Musul'da toplanıp sevk ediliyordu *(Mühimme*, LXXXVII, 360-87). Bu sefere katılan halk şâiri Kayıkçı Kul Mustafa *Askerin bir ucu yürüdü Van'dan - Sağından vuruldun soluna yaslan* mısrâlarını yazarken mübalağa etmemişti.

Atlar çok seçkin, inanılmaz derecede iyi terbiye edilmiş, çok iyi bakılan hayvanlardı. XIX. asırda bile böyleydi. Gençliğinde İkinci Mahmûd'un kurduğu modern Osmanlı ordusunda hizmet eden Alman mareşali meşhur von Moltke, Türkiye hâtıralarında şöyle yazar (s. 261; 27.1.1839): «Dünyâda çok az ordu vardır ki Türk ordusundaki gibi çok sayıda mükemmel atları olsun.

Muhteşem Türkmen atları deve sütü ile besleniyordu. Necd ve 'Aneze ırkı Arab atları ise doğrusu göz kamaştırıyordu.»

Somali'deki Osmanlı'nın Harkova ve Zeylâ kalelerini Evliyâ Çelebi gezmiştir (X, 947,952). Hind Okyanusu üzerinde Osmanlı yapısı korkunç binalardı. Birinde 200, diğerinde 300 Türk muhafızı vardı. Toplarını denize çevirmişlerdi (1680). Somali'de Osmanlı kaleleri ve topları hâlâ görülmektedir.

3) Süvârî

İkinci Mahmûd'un modern ordu ve donanma için Osmanlı hizmetine aldığı İngiliz amirali Sir Adolphus Slade, İngiltere'ye dönüşünde yayınladığı hâtıralarında şunları anlatır *(Kapdan Paşa,* 238, 240-3): «Kelefçe meydan muharebesinde (1827) Türk süvarisini gördüm. 'Allah Allah' diye bağırarak atlarını Ruslar'ın üzerine sürdüler. Kale düzeni almış Rus piyadesi bu taarruza dayanamayıp çözüldü. Türk süvarisi spor yapıyor gibiydi. Rus piyadesinin acziyle eğleniyordu. Türk piyadesi ise muharebeye karışmayıp seyrediyordu. Bu oyun iki saat sürdü... Türk süvarileri günlerinin çoğunu at üzerinde geçirirler. Eğitimde atlarını alevli fıçılara sürer, duvarlardan atlatırlar. Dört nala giderken hedefi vurabilirler. Cirit atmakta üzerlerine yoktur. Hiç bir yabancı süvârî, Türk süvarisi ile teke tek döğüşemez, mağlûb olur... Türk süvarisi, 100 yarda gibi kısa bir mesafeden baskın tarzında taarruz edebilen nâdir dünyâ süvarilerinden biridir. Bu kaabiliyetin ârızalı arazide ne kadar ehemmiyet taşıdığı âşikârdır. Nitekim Ruslar'ın ünlü Ukrayna Kazakları, ârızalı arazide âciz kaldılar ve Türk süvarisine yetişemediler. Yanımda bulunan İngiliz süvârî yüzbaşısı arkadaşım Chesney de hayretler içinde seyrediyordu (Türkiye üzerinde mühim bir seyâhat-nâmenin müellifidir)... Muhteşem süvarilerdi, şövalyelik devrinin kahramanları gibiydiler... Dört nala ellerindeki mızrağı ileri atıp tekrar yakalıyorlardı. Yürük atları, uçan kuş sürüleri gibi ovaya akıyordu. Cepkenleri yaprak gibi açılıyor, yağız atlarının kuyrukları rüzgârda dalgalanıyordu. Ölüme göz kırparak ilerliyorlardı. Nâraları, 'Allah Allah' sesleri yeri göğü inletiyordu. Rus süvarisini biçip geçiyor, ölüp atlarından düşen arkadaşlarına aldırmadan ilerliyorlardı. Ric'at taktikleri göz kamaştırıcı idi. İki süvariyi yan yana görmenin imkânı yoktu. Rus topları âciz kalıyorlardı. Çok az Türk süvarisine şarapnel isabet etti... Ruslar, açıkta Türk süvarisini karşılıyamıyacaklarını anladılar. İstihkâmlarına sindiler. Bu def'a istihkâmlara saldırmaya başladılar. Ölümden zerre kadar korkmuyorlardı. Rus siperlerine, dehşetli tüfek ateşine rağmen yaklaştılar. Bir an siperlerin önüne gelip yıldırım gibi çeki-

liyorlardı. Ruslar şaşırmışlardı. Türk süvârî hareketini tâkıyb edememekten gözleri yorulmuştu. Türkler, şehirlerinin meydanında cirit oynuyor gibiydiler. Zâten yaptıkları süvariliğin ötesinde bir şeydi, apaçık at canbazlığı idi. Siperlere devamlı yaklaşıp piştovlarını boşaltıyorlardı. Ancak sonunda Rus top ateşine dayanamadılar. Çekilmeye karar verdiler... Başlarını atlarının karnına sokup çekiliyorlardı. Çevrelerini görmeksizin, Türk piyadesinin bulunduğu istikaamete yıldırım gibi at sürüyorlardı. Bu durumda, Türk başkumandanı Reşîd Paşa'nın atı üzerinde yapayalnız Rusların karşısında kaldığını göremediler. Bir kazak yüzbaşısı, Rus siperleri önünde şaşkın şaşkın bakan Paşa'yı fark etti. Üniformasından, bunun büyük bir Türk subayı olduğunu anladı. Atını sürdü, paşanın kolunu tuttu. Bir Türk başkumandanının düşmana târihte ilk defa olarak esir düşmesine bir saniye kalmıştı. Ki ric'at eden bir Türk süvarisi, paşasını gördü. Yıldırım gibi gelip piştovuyle kazak yüzbaşıyı alnından vurdu. Reşîd Paşa'nın dizginlerini kavrayıp çekti, Şumnu istikaametinde gözden kayboldu. Ruslar siperlerinin arkasında, bizim gibi, hayretle seyrediyorlardı. Hâdise bir kaç saniye içinde olup bitmişti. Paşasını kurtaran Türk süvarisi, akıncılar soyunun son ferdlerinden biriydi...».

1789 tarihli bir Alman imparatorluk askerî jurnalinde de «Avrupa'nın en âlâ süvarisi olan Osmanlı süvarisi» denmektedir (Cevdet, IV, 325).

Osmanlı ordusunun üstünlüğü, devletin kuruluşundan beri dâimî ordusunun olması idi. İlk Avrupa dâimî meslek ordusu idi. Bu işi Avrupalılar ancak XVII. asır ortalarında yapabildiler (İsveç, Fransa, Prusya). Savaş zamanı askere alınarak kurulmuş bir ordu yoktu. Ordunun işi sâdece savaşmaktı ve mesleği askerlikti. Avrupa, böyle devamlı bir orduyu besliyemiyordu. Böyle bir iktisâdî güce erişince, durum Osmanlılar aleyhine değişti.

4) Topçu

Osmanlı başarısında topçunun mükemmelliği faktörü üzerinde de çok durulmuştur. 1700 yıllarına kadar dünyânın üstün teknik sahibi topçusu sayılmıştır. Bu Osmanlı topçu üstünlüğü, 3 asır kadar dünyâya hükmetmiştir. 1700'e doğru Avrupa topçusu, teknik ve taktik olarak Osmanlı topçusuna erişebilmiştir.

Daha Makyavel (Machiavelli, 1469-1527) «Türkler, ateşli silâhlar sayesinde İran Şâhı (1514) ile Memlûk Sultânı'nı (1517) yendiler» cümlesini yazarak, Avrupalılar'ın dikkatini çekmek istedi *(De'Discorsi, Oeuvres Complètes,* II, 114,316). Tanınmış silâh tarihçisi Courtlandt Canby, 1453 Bizans bom-

bardımanının dünyâ topçuluk târihinde ilk düzenli topçu ateşi olduğunu kaydeder («le premier bombardement organisé de l'histoire», *Histoire de l'Armement*, Lozan 1964, 54b, 64b).

Balistik'in gerçek kurucusu şübhesiz Fâtih Sultân Mehmed'dir. Kaanûnî devrinde Esedullâh Ağa, balistik sahasının büyük isimlerinden biridir (Hammer, V, 373). Türk topları, devamlı geliştirilmiştir. 1736 gibi geç bir târihte bile Mehmed Saîd Efendi adlı Türk mühendisi topçu için ilk defa olarak «iki yaylı kadran»ı keşfetmiştir (Pertsch, *Katalog*, 166). 1770'lerde bile Osmanlı topçusunun çok iyi durumda olduğunu, dakıykada 5 gülle atan serî ateşli topları bulunduğunu, dakıykada 15 gülle fırlatan hârika bir roket-top'un da Osmanlı ordusunda kullanıldığını, pâdişâhın topçunun atış tâlimlerini bizzat seyrettiğini, kendisi de topçu subayı olan Baron de Tott yazmaktadır (II, 89, 120-1).

Osmanlı topçusunun XVI. asırda Avrupa topçusuna kesin bir üstünlük («une formidable supériorité») sağladığı dikkatle kaydedilmektedir (Hammer, V, 66; Pirenne, II,312,340). Osmanlı top mermilerinin kimyevî terkibinin Avrupa mermilerine çok üstün bulunduğuna da işaret edilmektedir (Arthur Thomas, 264-5). Avrupa'da ilk yivli top 1870'de Prusya'da yapıldığı hâlde, Fâtih'in ve Yavuz'un elimizdeki yivli topları, Osmanlı tekniğinin derecesini açıkça göstermektedir. Kaldı ki Prusya'nın da yivli topu, Kırım Harbi'nde Fransızlar vâsıtasıyle Osmanlı'dan öğrendiği kaydedilmektedir. Havan topunu (obüs) ise Fâtih îcâd edip kullanmıştır. Fâtih'in 22 ton ağırlığında, 500 kilo gülle atan bir topu bugün British Museum'dadır, Sultân Aziz tarafından Kraliçe Victoria'ya hediye edilmiştir. Bugün Topkapı Sarayı önünde Aya İrini kilisesi parkındaki Fâtih topu ise 20 ton, 7,5 m boyunda, 25 cm çaplı, namlusu 17 yivlidir (bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum*, s. 274,277).

Lord Rycault, Osmanlı toplarını XVII. asrın sonlarına doğru bile dünyânın en iyi topları olarak tavsif eder (II, 580: «leurs canons sont les plus grands, les mieux fondus, et les mieux moulez qui soient dans tout le reste du monde»). Dünyânın en büyük döküm-hânesi ve top fabrikasının Istanbul Tophanesi olduğunu XVI. asır ortalarında Fransız seyyahı Mourand yazar (*Itinéraire*, 204). Evliyâ Çelebi, Istanbul tophanesinin XVII. asır ortalarında 1.060 topu birden dökebilecek kapasitede olduğunu yazar. Kaldı ki başka tophaneler de vardır, büyüklerinden birisi Birecik'tedir (Naîmâ, III, 348). XVII. asrın sonlarında Osmanlı'nın top götürmediği ülkelerde henüz bu silâh meçhuldür. Evliyâ Çelebi, Sudan'da top olmadığını, ancak kızgın taş atan mancınıkların Osmanlı himayesindeki yerli hükümdarlarca kullanıldığını kaydeder (X, 851). Sayı ve kalite bakımından Osmanlı topçusu, düşmanlarına ümidsizlik vermiştir

(«L'Artillerie turque remise en quantité et qualité au premier rang dans le monde», Grenard, s. 97). En büyük barut-hâneler de Osmanlı'dadır (Istanbul, Kaahire, Selânik, Belgrad barut fabrikaları). Yalnız Istanbul barut-hânesi 1571'de ayda 300 kantar (17 ton) barut yapıyordu.

5) Osmanlı Ordusunun Başka Vasıfları

Osmanlı istihkâmcılığının üstünlüğüne de çok işaret edilmiştir. Avrupa'da modern istihkâmcılığının kurucusu Fransız Mareşal Vauban'ın (1633-1707), Kandiye'de (Girit) Osmanlı istihkâm ve tabyalarını inceleyip bunları ilk defa Fransa ordusunda uyguladığı bilinmektedir. XIX. asır sonlarında bile Osmanlı istihkâmcılığı mükemmeldi. Gazi Osman Paşa'nın 3 Plevne zaferinde Osmanlı istihkâm subaylarının maharetinin ağırlığına bir çok askerî tarihçi dikkat etmiştir.

«Sultân Süleyman öyle bir orduyu emri altında tutuyordu ki, kuruluşu ve silâhları bakımından dünyânın bütün diğer ordularından dört asır ilerideydi. Almanya imparatorluğu, İtalya, Fransa, İspanya gibi Batı ülkelerinin her biri için durum böyleydi» (Benoist-Méchin, s. 66-7). «Avrupa'nın en iyi askerî birlikleri, İspanyol taburları, İsviçre mızraklı piyadesi, Türk ordusu karşısında şaşırıyorlardı. Şübhesiz dünyânın birinci ordusu idi. Yalnız harbetmek için yaşıyordu, bunun için mevcuddu. Fevkalâde cesurdu. Şâhâne şekilde silahlandırılmıştı. Kudretli bir topçu tarafından destekleniyordu. Muntazam maaş alıyor, çok iyi besleniyordu. Demir disiplini, Avrupa için tasavvur edilmiyecek derecede idi. Tek emirle, iyi kurulmuş bir makine veya tek vücudlu bir canlı gibi harekete geçiyordu. Orduda sessizlik hâkimdi, çıt çıkmıyordu. Bu mutlak sessizliği bütün Batılı müşâhidler müttefikan ve hayretle anlatmışlardır» (Henri Hauser, *Les Débuts de l'Age Moderne,* Paris 1929, s. 394).

Üç kıt'a üzerinde muazzam imparatorluğu ayakta tutan kara ve deniz askerinin sayısı XVI-XVII. asırlarda yaklaşık 500.000'dir. Ancak imparatorluğun dağınıklığı sebebiyle hiç bir devirde hiç bir cebheye bu sayıda asker sürülememiştir. En büyük muharebeler 100.000 civarında askerle yapılmıştır. Bir cebheye sürülebilen asker sayısı âzamî 300.000 olabilmiştir. Koca ülkelerin ne kadar az sayıda askerle tutulduğu hayrete değer. Ancak İngilizlerin de Hindistan'ı ne kadar az askerle tutabildiklerini hatırlamak gerekir.

Almanya imparatorluk başkumandanı ve Avrupa'da modern askerliğin kurucularından Mareşal Kont Montecucculi (1609-1680), Avrupa'da Türkler gibi dâimî, meslek ordusu kurulmadıkça, Türkler'in yenilemiyeceğini, kurulursa,

Türkler'i yenmemek için hiç bir sebeb olmadığını belirtir ki, Viyana bozgunundan (1683) önce yazılmıştır *(Mémoires,* I, 222-3). Mütercim Âsım Efendi *(Târih, I,* 32,264), Avrupa'nın muntazam devamlı meslek ordusunu Osmanlı'dan aldığını ve ondan sonra Osmanlı'yı yenmiye başladığını bilmektedir.

XVII. asrın en büyük Avrupa askerlerinden olan Mareşal Montecucculi'nin -ki Osmanlı ile başkumandan olarak savaşmıştır- şu mütâlâaları dikkate değer: «Osmanlı devleti o derecede kudretli ve kuvvetli bir imparatorluktur ki, hesapsız sayıda, mükemmel eğitim görmüş askerlerden müteşekkil ordusu, her an harbe hazırdır. 1660 seferinde Türkler'in Tuna yoluyle Budapeşte'ye getirdikleri ordu ağırlıkları ve yiyecek stokunun derecesi akıllara sığmaz. Osmanlılar, harb hilelerini de çok kullanırlar. Her muharebedeki hileleri bir öncekine benzemez. Avrupa'ya Venedik'e sefer yapacaklarını yayıp Transilvanya'da görünüverirler. Malta'ya gideceklerini yayıp Girit'e çıkartma yapmışlardır. Savaşı çok iyi hazırlarlar. Roma savaş düzeni de bu idi. Çok iyi siper kazar, tabya yaparlar. Onları o siper ve tabyalardan söküp atmak bir mes'ele hâline gelir. Sığındıkları yeri başarıyle savunurlar. Türk askeri meşakkate katlanır, nadiren şikâyet eder.»

«Muharebe meydanında Türk askeri ölür, teslim olmaz. Yürüyüşte hiç konuşmaz, sâdece adım sesleri duyulur. Geçtiği yerlerde en küçük tahribat yapmaz. Bir Hıristiyan'ın ekilmiş tarlasına at sürmek, bağından üzüm yemek bile yasaktır, harb hâli ise asker idam edilir, sulh ise şer'î cezası ne ise görür. Avrupa ordularından üç misli hızlı yürür. Bu disipline rağmen Türk askeri, pasif bir şahsiyet değildir. Vazifelerini çok iyi bilir ve yapmak için hiç bir gayret esirgemez ama, bütün haklarını da ayni derecede bilir. Ayaklanmalar az değildir. Hakkının yendiğine kanâat getirince baş eğmez, hakkını arar, isyan da edebilir. Uzun seferlerden hoşlanmaz, bir mevsim içinde harbi bitirip kış için çekilmek, gelecek mevsimde gene savaşmak ister. Yavuz Selîm'i İran ve Mısır'ı terke mecbur eden, Kaanûnî'yi Viyana muhasarasından vaz geçirten, ordunun huysuzlanmasıdır. Askerin hakları fikri, Osmanlı fetihlerini, oldukça büyük ölçüde sınırlandırmıştır ki, buna az tarihçi dikkat etmiştir. Osmanlı azametinin 7 başlıca sebebi vardır, biri Osmanlı ordusudur» (Fernard Grenard, *Grandeur de l'Asie,* Paris 1939, s. 118 v.dd.).

Osmanlı askerinin gazi olmak şerefini kazanmak için savaştığını da ilâve etmek gerekir. Şehîd olmaktan zerre kadar pervâ etmemiş ve doğrudan doğruya Cennet'e gideceğine dâir olan îmânı zerre kadar sarsılmamıştır. Din kuvvetinin Osmanlı askerini şecî, pervâsız, fedakâr yaptığı bir gerçektir.

6) Tımarlı Sipahisi

«Tımarlı sipahisi, Türk ordusunun en iyi kısmıdır. Arz'ın o derecede büyük bir kısmını fetheden, işte bu süvârî askeridir». 20 yıl Türkiye'de diplomat olarak kalan (1661-81) Lord Paul Rycault (Ricaut), böyle yazar (II, 514). Gerçekten tımarlı sipahisi, fütuhat asırları Osmanlı târihinin en mühim ve en kalabalık ordu sınıfıdır. Osmanlı cihân devletinin fiilî kurucusu bu sınıftır.

Tımarlı sipahisi, atlı bir ordudur. Ordunun en mühim süvârî sınıfıdır. Anadolu ve Rumeli'nin her tarafına dağılmıştır, Istanbul'da bu sınıftan asker bulunmaz. Maaş almaz. Bunun yerinde devlet, tımarlı sipahisine bir toprağı dirlik (Ar. ıktâ') olarak verir. Dirlik küçükse «tımar», büyükse «zeâmet» denir. Zeâmet sahibi yüksek sipahi subaylarına «zaîm» tâbir edilir. Tımarlı, tımarındaki köylünün mahsul vergisini toplar ve kendisi için alır. Buna karşılık, tımarının gelirine göre atlı asker ve tam teçhizat ile sefere katılır. Aynı zamanda sulh'da üzerinde bulunduğu toprağın asayişinden mes'uldür. Bir tımar, büyüklüğüne göre, bir köyün bir parçası, tamâmı veya bir kaç köy olabilir. Kaanunda gösterilen vergilerden başkasını toplıyamaz. Sefer emri aldığı zaman her sipahi, derhâl zaîm'inin bulunduğu yere tam teçhizatlı olarak gider. Zaîmler, alay beyinin bulunduğu yerde askerlerini toplarlar. Alay beyleri, sancak beyinin bulunduğu yere, sancak beyleri, beylerbeyinin ve beylerbeyleri seraskerin bulunduğu yere giderek ordu toplanmış olur. Bu iş, belirli plan içinde, akıl almaz bir çabuklukla cereyan eder.

Bu çeşit askerlik, Selçuklulardan alınmıştır. Selçuklular'ın da tımarlı ve kapıkulu (merkezde maaşlı) olmak üzere iki çeşit askeri vardı. «Sipâhî», «süvârî» gibi bir Farsça kelimedir ve «atlı» demektir. Tımarlı sipahi, toprağının sahibi değildir. Toprağın sahibi devlettir ve devlet adına toprağı işliyen köylüdür. Tımarlı, bu topraktan vergi toplıyan, bu toprakta devlet düzenini ayakta tutan askerdir. Tımarlı ölürse tımarı tercîhan oğluna, kardeşine, yeğenine verilir. Tımarlı, seferde ise yerine tımarında «korucu» denen bir vekil bırakır. Bu sistem, bütün eyâletlerde kurulmamıştır. Daha çok imparatorluğun çekirdeğini oluşturan Anadolu ve Rumeli ve Suriye eyâletlerinde vardır. Meselâ Afrika eyâletlerinin hiç birinde, Yemen ve Bağdâd eyâletlerinde, tımar sistemi yoktur.

Bu sınıfın altın devri olan Kaanûnî çağında 166.200 tımarlı sipahinin 74.600'ü Rumeli, 91.600'ü Anadolu eyâletlerinde idi. Anadolu ve Rumeli sipahileri karıştırılmaz, iki ayrı kanat hâlinde muharebe meydanına sokulurdu. Evliyâ Çelebi 1650 yılında devletin 566.000 tımarlı ve ulûfeli (maaşlı) askeri olduğunu, otonom devletlerin ve gönüllülerin yardımcı birliklerinin bu sayının dışında bulunduğunu kaydeder.

XVI. asrın son çeyreğinden itibaren bu sınıf asker, devamlı şekilde azalmıya başladı. Son tımar, 1850'de ortadan kalktı. Zîrâ piyade, süvariye nazaran gittikçe ağır basmaya başladı.

Tımarlılar, Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesinde, İslâm'laşmasında da hizmet ettiler. Tımarlar ortadan kalkdıkca, Osmanlı toprak rejimi de bozuldu. Tımarlıların yerini, o toprağı şu veya bu şekilde ele geçirenler aldı. Sonra o şahıslar, o toprakların tapulu sahibi olduklarını iddiaya başladılar. 18. asrın sonlarında Rumeli'nde ve Anadolu'da o toprağı nasıl edindikleri meçhul, fakat ne fetih suretiyle, ne satın alarak gele geçirmedikleri muhakkak bulunan bir mütegallibe zümre doğdu ve «derebeyi» dendi. İkinci Mahmûd bu zümreye merhamet etmedi. Geniş ölçüde yola getirdi.

7) Yeniçeri Ocağı

Ocağı 1363'de Birinci Murâd ile vezîr-i âzamı Çandarlı Hayreddin Paşa kurdular. Rumeli ve daha az sayıda Anadolu'da iyi Hıristiyan ailelerin seçme çocukları çocuk yaşta alınıyor, Müslüman yapılıyor, bir kaç yıl Türk dilini, örfünü öğrenmek üzere muteber Türk çiftçi ailelerinin yanına veriliyor, sonra «acemi oğlan» adiyle kışlalara sevk ediliyor, orada askerî eğitim görüp «yeniçeri neferi» oluyorlardı. «Çeri», Türkçe'de «asker» demektir («sü» de Eski Türkçe'de «asker» demekle beraber daha çok «ordu» mânâsındadır, her iki Türkçe kelime de bir kaç asırdan beri Türkçe'de kullanılmamaktadır). Kaabiliyet gösteren yeniçeriler subay oluyorlardı. General de olabiliyorlardı. Ancak generaller, tercîhan orta dereceli saray okullarını ve sonra Enderûn saray akademisini bitirenlerden seçiliyordu.

Yeniçeri Ocağı, bir piyade sınıfı idi. Sâdece bâzı taburları atlı idi. XV. asrın son yıllarından itibaren tüfek verildi. Tüfek ve piştov gibi ateşli silâhlar verilmiyen, kılıç ve daha çok ok-yay'la savaşan taburlar çok azaldı. Daha çok bir ağır piyade tümeni şeklinde tarif edilebilir. Zîrâ silâhları, diğer yaya sınıflara nazaran ağırdı. Acemi oğlanlar dâhil, bütün yeniçeriler, maaşlı idiler. Maaşlarını gündelik hesabiyle, fakat üç ayda bir askerî törenle alırlardı. Yeniçeri maaşına «ulûfe» denmektedir. Büyük şehirlerde de yeniçeri olmakla beraber, ocağın en büyük kısmı Istanbul'daki kışlalarında idi. Disiplin ve tâlimleri, eğitimleri sert, belki amansızdı. Subay olmıyanlar evlenemezlerdi. Maaşları çok yüksekti. Bütün hakları kaanûnî te'mînât altına almıştı, işte «Kapukulu Ocakları» denen Osmanlı askerî sınıflarının en ehemmiyetlisi olan Yeniçe-

ri Ocağı, böyle bir sınıftı. Buradaki «Kapı», devlet ve devlet'i senbolleştiren hâkan'dır, onun kapısıdır.

Bu tarz asker, asırlardan beri, Avrupalı muhayyilesini pek çok meşgul etmiştir. Avrupalı'ya göre Türkler, Hıristiyan çocuklarını alıyor, «Türk yapıyor» (burada «Türk», «Müslüman» manasınadır), sonra Hıristiyanlar'a karşı döğüştürüp ülkeler fethediyorlardı. Onun için yeniçerilere çok ilgi göstermişlerdir. Bir çok Avrupalı, Osmanlı ordusunu hemen hemen yeniçerilerden ibaret sanmıştır. Bu sınıfın Osmanlı târihinde adının çok geçmesinin diğer bir sebebi, merkez askeri olmasıdır, Istanbul'dadırlar. İhtilâlleri dâima onlar çıkarmışlar, bütün imparatorluğa dağılmış durumdaki sipahiler ve diğer sınıflar yalnız vazifelerini yapmış politikaya girmemişlerdir. Târih ise, dâima fevkalâde olayları inceler. Pâdişâhların taht, bâzan hayat kaybettikleri, vezirlerin kelle bıraktıkları ihtilâller ise, târihin en fevkalâde olayları arasındadır.

Bu tarz kapıkulu askeri, Selçuklular'da da vardı. Şübhesiz Birinci Murâd, Selçuklu sistemini biliyordu. İmparatorluğa adım atınca, bu tarz bir sınıf askerin ihdâsına lüzum görmüştür.

Yeniçerilerin çok göz kamaştırıcı, karmaşık protokollü teşkilâtı, Istanbul'da gözler önünde de bulunduğu için, pek çok yazarı cezbetmiştir. Ancak yeniçeri sınıfı, asıl büyük fütuhatın yapıldığı XVI. asırda bir hassa ağır tümeninden ibaretti ve ordunun çok küçük bir kısmını oluşturuyordu. Binâenaleyh, bir çok tarihçinin sandığı gibi Osmanlı fütuhatını yeniçeri yapmamıştır. Sipahi ve akıncı yapmıştır. Aşağıda kaydedilecek sayıları zâten ordudaki durumlarını açıklıyacaktır. Ancak sipahi ve akıncı denen atlı askerin sayısı azaldıkça yeniçeri sayısı artmış, gerileme dönemlerinde, sayıca en büyük sınıf hâline gelmişlerdir. Bu asırlarda devşirme denen Hıristiyan çocuklarını toplamak âdeti de sona erdiği için, son asrın yeniçerileri, Rumelili, Anadolulu, Istanbullu Türk çocuklarıdır. Ocak, İkinci Mahmûd tarafından diğer bütün kapıkulu ocakları ile berâber kanlı bir şekilde ilga edilinceye kadar (1826) 463 yıl devam etmiştir.

8) Yeniçeri General ve Subayları

Ocağın kumandanı olan *yeniçeri ağası*, Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu) üyesi, beylerbeyi (orgeneral) rütbesinde, «ağa» denilen askerdir. Bâzılarına vezir (mareşal) pâyesi de verilmiştir, bunlara «paşa» veya «ağa-paşa» denir. Dîvân'da yalnız ocaklarını, askeri, savaşı ilgilendiren konularda konuşup rey kullanabilirler. Vezirler gibi her mevzuda rey kullanamazlar. Bundan, ikinci derecede bir nâzır olduğu anlaşılır.

Ekserisi Enderûn me'zûnu, Saray'a yakın, askerden çok politikacıdır. Terfî edip vezir olurlar. Bir çok sadrâzam, vaktiyle yeniçeri ağalığı yapmışlardır. *Sultân Süleyman Kaanûn-nâmesi*'ne göre (s.29) günde 400 akça maaş alırlar ki bugünki rayiçle ayda 60.000 dolar eder. «Ağa Sarayı» denen çok büyük konakta hem oturur, hem ocağı buradan yönetirler ki, son asırlarda Süleymâniye'de idi ve 1826'da meşîhat (şeyhülislâmlık) olmuştur (1922'ye kadar). Burada kendi başkanlığında yeniçeri generalleri ile «Ağa Dîvânı» kurarak ocağın mes'elelerini karâra bağlar ve yetkilerini aşan mes'eleleri Dîvân-ı Hümâyûn'a götürür. 1451'de Fâtih Sultân Mehmed, yeniçerilerin tahta geçişindeki bir edebsizliğine kızarak yeniçeri ağalığı makaamını ilga etti. Torunu Yavuz 1515'de tekrar kurdu. Bu suretle 64 yıl ocağı, yeniçeri ağası olmadığı için, segbânbaşı denen general yönetti.

Vezir pâyesi verilen ilk yeniçeri ağası Süleyman Ken'ân Ağa-Paşa'dır (şubat 1653). 1515-1826 arasındaki 311 yılda bu makamda 275 değişme olmuş, bâzı ağalar 2 defa ve bir ağa da 3 defa bu makaama gelmişlerdir. Ağaların 29'una vezir pâyesi verilmiştir. En çok bu makamda kalan üç kişi görevlerini sırasıyle 9,7 ve 6 yıl muhâfaza etmişlerdir. 25 ağa, sonradan sadrâzam olmuşlardır. Bâzıları görevde iken ölmüş, bâzılara şehîd olmuşlardır ki ilki, 1526'da Macaristan'ın fethinde şehîd olan Şücâeddîn Ağa'dır. XVI. asrın sonlarına (1594) kadar yeniçeri ağası, yalnız pâdişâh ile sefere çıkardı. Orduya sadrâzam kumanda ediyorsa, yeniçeriler segbânbaşı'nın kumandasında sefere katılır, yeniçeri ağası Istanbul'da pâdişâhın yanında katırdı. XVI. asırdan sonra pâdişâhlar az sefere çıktıkları için, yeniçeri ağaları da sadrâzamlar yanında savaşa katılır oldular (Naîmâ, I, 95).

Segbânbaşı (halk ağzında: seymenlerbaşı), ocağın 2. büyük generalidir. *Fâtih Kaanûn-nâmesi*, yeniçeri ağalığını lâğvettiği için, 1451'den 1515'e kadar 64 yıl ocağı, segbânbaşı yönetti. XVI. asırda günde 70 akça alıyordu ki bugünki rayiçle ayda 5.600 dolar eder. Yılda 20.000 akça da bir yan ödeneği vardı. Segbânbaşılar içinde çok değerli generaller, harb adamları yetişmiş, bâzıları sonradan sadrâzam olmuşlardır. Yeniçeri ağası ile kul kethüdâsı daha çok politik şahsiyetler olmakla, ocağı askerlik bakımından doğrudan doğruya segbânbaşı yönetmiştir. Yeniçeri ağasının gerçek kurmay başkanı idiler. Sancak beyi (tümgeneral) derecesindeydi. Terfi ederse yeniçeri ağası, büyük bir sancağa bey ve XVII. asırdan itibaren beylerbeyi olurdu.

Kul Kethüdâsı veya *Kâhya Bey*, ocağın 3. generalidir. Bâzı dönemlerde segbânbaşı'na takaddüm ederek 2. olmuştur. Tümgeneral olup terfi ederse beylerbeyi olurdu. XVI. asırda maaşı bugünki rayiçle ayda 2.800 dolardı (günde 35 akça). XVII. asrın 2. yarısında segbânbaşı'nın önüne geçti, Istanbul'daki

yeniçeri kışlalarından, garnizonundan, dolayısıyle şehrin asayişinden mes'ûl idi (d'Ohson, VII, 314; Rteault, II, 562).

Yeniçeri Kâtibi ve halkın tabiriyle Yeniçeri Efendisi, ocağın 4. generali idi. Fakat yeniçeri ve asker olmayıp, sadrâzamca tâyin edilen maliyeci bir tümgeneraldi. Ocağın muazzam büdcesi, ödemeleri ve maaşları, bu maliyecinin elindeydi. XVI. asır sonlarından itibaren yeniçeri ocağı sûistîmâller yuvası demek olduğu için, belâlı bir görevdi. Maiyyetinde 100 kâtib çalışırdı. Maaşı yüksekti (bugünki rayiçle ayda 5.650 dolar). XVI. asrın en büyük tarihçisi olan Âlî, bu görevde bulunmuştur.

Turnacıbaşı, ocağın 5. generalidir (Ricaut, II, 564). Aslında 68. orta (yeniçeri taburu) kumandanı idi, fakat bu taburu ona vekâleten bir binbaşı yönetir, turnacıbaşı, karargâhda çalışırdı. *Samsoncubaşı* 6. general olup gerçekte 71. orta kumandanı idi. *Zağarcıbaşı 7.* general ve gerçekte 64. orta kumandanı idi. Bu üç general terfi ederse seçkin bir sancağa bey veya doğrudan doğruya bir eyâlete beylerbeyi olurdu.

Solakbaşı, ocağın 8. generali olmakla beraber aslında pâdişâhın şahsına bağlı bir hassa kumandanı idi. 60, 61, 62, 63. yeniçeri ortaları, solak ortaları olup, pâdişâhın maiyyet askerinden bir kısmını teşkil ederlerdi. Solakbaşı, bu ortaların kumandanı idi. Mücevherli üniformalar giyerek pâdişâha refakat eden solaklar, harbde bilfiil savaşırlardı. Yakışıklı, mahir silâhşor olmaları gerekiyordu. Kaanûnî'nin böyle 400 solak askeri vardı. Solak'ların hepsini öldürmeden muharebe meydanında pâdişâha yaklaşmak mümkin değildi. 1922'ye kadar pâdişâhın hassa askeri sorguç takmıştır. Solakların da başlıkları sorguçlu idi. Harbde pâdişâha arkalarını dönmemek için sol elleriyle de atış yapabildikleri için «solak» denmiştir.

Başhaseki, ocağın 9. ve sonuncu generalidir. Haseki denen ve pâdişâhın muhafız askerlerinden olan 14,49,66,67. Orta'ların kumandanıdır. Maaşı ayda 2.200 dolardı.

Başçavuş, ocağın 9 generalinden sonra gelen en mühim albay'dı. «Çavuşbaşı» ile karıştırmamalıdır. Orta-çavuş ve küçük-çavuş denen iki yarbayla beraber ocağın protokol ve tören subayı idi. Terfi ederse başhaseki olurdu. *Muhzırbaşı* ocağın 2. albayıdır. «Muhzır» denen 60 yeniçeri ile doğrudan sadrâzamın hizmetinde, onun hem muhafızı, hem emirlerini icra eden askerdi (d'Ohsson, VII, 324). *Kethüdâ Yeri, 3.* albaydır. Kul kethudâsı'nın muâvinidir. Terfi ederse muhzırbaşı olurdu. Maaşı ayda 1.600 dolardı. *Devecibaşı*, 4. albaydır. «Başdeveci» ve Farsça olarak «ser-şütürbân» da denmiştir. Ocağın deve ile nakliyât yapan 25. Orta'sının kumandanı idi. *Başyayabaşı*, 5. albaydır. Gerçekte 101. orta kumandanıdır. Ocağın tüfek fabrikalarına bakardı. *Asesbaşı* 6.

albay olup ocağın inzibat kumandanı, askerî polis şefidir. *Peykbaşı,* 7. albaydır. Pâdişâhın hassa askerlerinden olan peyk'lerin kumandanıdır. *Başbölükbası,* 8. albaydır, atlı yeniçeri Orta'larının kumandanıdır. *Zenberekcibaşı,* 9. albaydır. 82. zenberekci ortasının kumandanıdır. Zenberek, katır üzerinde taşınan küçük havan topudur. *Tâlîmhânecibaşı,* 10. albaydır. Ocağın silâhlı tâlimlerinden sorumlu idi. *Avcıbası,* 11. albay ve keza eğitim subayı olup sâdece ateşli silâhlarla tâlimlere bakardı. *Tüfenkcibaşı,* 12. albay olup yeniçerilerin tüfeklerini kontrol ederdi. 1500'de yeniçerilere tüfek verilmiştir. *Bastüfenkci,* 13. albaydır. Ocağın tüfeklerinin îmâlinden sorumlu mühendisti. *Yeniçeri İmâmı,* 14. ve sonuncu albay olup asker değil din adamı idi.

Diğer yeniçeri subayları, sayıları 200'den çok olan binbaşılar ve çok sayıda küçük rütbeli subaylar idi. Orta (tabur) kumandanlarına çorbacı, bâzı Orta'larda ise yayabaşı ve başbölükbaşı denirken XVIII. asrın 2. yarısında «binbaşı» tâbiri yerleşmiye başlamıştır. Orta kumandan muavini olan yüzbaşıya «başkarakullukcu» deniyordu. Çavuşlara «karakullukçu» deniyordu. Her Orta'nın bir imâm ve bir müezzini vardı. Yukarıda teker teker sayılan 9 yeniçeri generali ile 14 albay sarı, diğer subaylar kırmızı, subay olmıyanlar ise siyah çizme giyerlerdi. Er, subay hepsinin üniforması kırmızı (al) çuha olup, çok değerli yünlü dokuma idi. Tüyü dökülmüş, parlaklığını kaybetmiş üniforma giyilemezdi. Subayların ayrıca merasim üniformaları vardı. Her Orta'nın kendi senbolünü taşıyan flaması mevcuddu.

Devşirme sistemi 220 yıl devam etti (1363-1583). 1583'den sonra ancak bir kaç devşirme yapıldı ki sonuncusu 1703'de devşirilen 1.000 çocuktur (Hammer, XIII, 137). Binâenaleyh Türk çocukları yeniçeri olmıya başladılar ve bunlar, devşirme disiplinine giremediler. d'Ohsson, bir kaç Zenci yeniçeri gördüğünü, fakat hiç bir Zenci subay olmadığını kaydeder (VII, 326-9). Kahire, Şam, Bağdâd, Budin gibi büyük merkezlerde Türk halk içinde gönüllü olanlar yeniçeri oluyorlardı. XVII. asırdan sonuna kadar yeniçeri sayısını azaltmak devletin mühim problemlerinden biri oldu. Reformcu pâdişâhlar ve sadrâzamlar bu sayıyı azalttılar, arkasından sayı gene şişti. Fütuhat asırlarında sayıları az ve mâkuldü: 1451 'de 3.000,1477'de 10.000,1481 'de 8.000,1520'de 12.900,1526'da 12.000, 1560'da 13.357, 1567'de 12.798, 1574'de 13.599, 1582'de 12.900, sonra hızla artarak 1595'de 26.100, 1597'de 31.000, 1598'de 35.000, 1609'da 37.627, Dördüncü Murâd'ın tedbirleri neticesi 1640'da 17.000, 1656'da 81.000, Köprülü'nün reformları neticesi 1663'de 39.078 ve 1679'da 26.374, 1684'de 31.974, 1687'de 70.394, Köprülü-zâde'nin tensîkatı ile 1689'da 40.000,1699'da 70.000, Amca-zâde'nin tedbirleriyle 1700'de 40.000, 1706'da 21.818,1750'de 34.188,1804'de 64.456, 1826'da kâğıt üzerinde 100.000. Sayıları bir ara 120.000'e kadar çıktı.

Taşraya yeniçeriler 3 yıllık hizmet için gönderilip bu müddetin sonunda Istanbul'a dönerlerdi. Taşrada daha fazla maaş alıyorlardı (Cevâd Paşa, *Târîh-ı Askerî-i Osmânî*, 105). Kuzey Afrika bahriye eyâletlerinde (Cezayir, Tunus, Tarâbulus=Libya) bulunan yeniçeri ocağı, Istanbul'dakinden bağımsız ocaklardır. Batı Anadolu'dan oralara giden gönüllülerce Istanbul'daki yeniçeri teşkilâtı taklîd edilerek kurulmuştur. Bunların Arab ve Berberî kızlardan olan çocuklarına «kuloğlu» denmiştir ki, Kuzey Afrika'nın bâzı şehirlerinde mühim bir nüfûs oluşturmuşlardır.

XVI. asırda kıdemli yeniçeri neferi bugünki rayiçle ayda 1.250 dolar alıyordu. Yemesi, içmesi, ısınması, meskeni, giyeceği, devlete âiddi. Ganimetten hisse alırdı. Fevkalâde hizmetlerde atıyye verilirdi. Muharebede sakat kalan yeniçeri er ise ayda 4.800, albay ise 19.000 dolarla emekliye sevk edilir, bu maaşı hayâtının sonuna kadar alırdı.

Istanbul yeniçeri kışlalarında 184 ahır, 90 atış poligonu, 20 köşk, 689 konforlu salon, pek çok mescid vardı. Duvarlar çini ile kaplı idi. Her odada bir kaç fener bulunuyordu (Galland, *Journal*, I, 212-3). 1751'de Aksaray'da Et Meydanı'ndaki en büyük yeniçeri kışlası yanınca Birinci Mahmûd, bugünki değerle 120 milyon dolar harcıyarak yeniden yaptırdı. Yeniçeri itfaiyesinde 531 tulumbacı bulunuyordu.

Aslında 80 orta olan ocak'ta orta sayısı zamanla 162'ye yükseldi. Bir Orta'da en az 9 subay bulunurdu. Çadırları kırmızı idi. Seferde orduda merkez'in ortasında yer alırlardı.

9) Kapıkulu Sipahisi

Yeniçeri Ocağı'ndan sonra en mühim kapıkulu ocağı, kapıkulu sipâhîsi'dir. Tımarlı sipahisi ile karıştırmamalıdır. Önce bunlar da devşirme olup XVI. asır sonlarından başlıyarak Türk çocukları alındı. Bu ocak, yeniçerilerin büyük rakıybi olarak Istanbul'da bulunuyordu. Onun için bir çok ihtilâle karışmamışlar, bâzılarında yeniçerilerin karşısında yer almışlardır. Yeniçerilerden fazla maaş alan seçkin bir sınıftı. Üstün binici, okçu ve kılıç dövüşçüsü olarak yetiştirilirlerdi.

6 alay'dan oluşan bir atlı tümendi. 6 alay'ın adları, ehemmiyet sırasına göre şöyledir: sipahiler, silâhdârlar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garîbler, sol garîbler. İlk iki alayın kumandanının derecesi tümgeneral olup ocağı «sipahiler ağası» denen 1. alay'ın kumandanı temsil ederdi.

«Sipâh Bölüğü» denen 1. Alay, kırmızı sancaklı olup en itibarlıları idi. Fâtih Sultân Mehmed tarafından büyük devlet adamlarının ve kumandanların çocukları alınarak kuruldu. Bu alay, muharebede hükümdarın veya serdârın arka tarafında yer alır, arkasını muhafaza eder, sancaklara da dikkat ederdi. Otağ-ı hümâyûnu geceleri silâhdâr alayı ile münâvebe suretiyle beklerdi. «Silâhdâr Alayı» sarı sancaklı idi, ordunun önünden giderek geçilecek yolları gözden geçirirdi.

1660'dan sonra kapıkulu sipahisinin ehemmiyeti azaldı. Herkes yeniçeri olmıya heves etti. Zâten bütün süvârî sınıflarında gerileme başladı.

Her alay'da birer albay, ikişer yarbay, üçer binbaşı vardı ve her alay bölüklere ayrılmıştı. Bu, ocağın sayısı 1453'de 8.000, 1566'da 5.885, 1655'de âzamîye çıkarak 51.000, 1660'da 15.177, 1713'de 22.169 idi. Sonra çok azaldı. 1826 Vak'a-i Hayriye'sinde devletin tarafını tutarak yeniçeri isyanına katılmadı. Buna rağmen bütün kapıkulu ocakları gibi İkinci Mahmûd tarafından ilga edildi.

10) Topçu

Top kullanan kapıkulu sınıfıdır. Top, Birinci Murâd devrinde (1362-1389) ordunun silâhlarından biri olarak kabûl edildi ve 1389 Kosova muharebesinde kullanıldı. Ancak ordunun vaz geçilmez silâhı olarak kabûlü ve ayni ehemmiyette donanmaya da uygulanması, 1453'dedir. Kaanûnî (1520-1566), Boğaz'ın Avrupa yakası girişinde büyük top fabrikası ve yanında topçu kışlası yaptırdı ki 1922'ye kadar imparatorluk topçu kumandanlığı burada kaldı ve bu semte «Tophane» dendi. Üçüncü Selim (1789-1807) kışlayı yenilemiştir.

Ocağın 6 tümgenerali vardı. «Topçubaşı», ocağın en büyük kumandanı idi. Dökümcübaşı, dünyânın asırlarca en büyük ağır silâh fabrikası olan Tophane'nin kumandanı mühendisti. Sonra gelen topçular kethüdası (veya odabaşı), kumandan muavini idi. Sonra topçu kâtibi (veya efendisi) gelirdi, maliyeci generaldi. Sonra dökücüler kethüdâsı ve tophane emîni geliyordu (Ricaut, II, 580).

İstanbul'dakinden başka imparatorluğun daha başlıca 7 top fabrikası vardı (Belgrad, Semendire yakınlarında Baç, Budin, İşkodra, Drama yakınlarında Pravişte, Tameşvar ve Asya'da İran sınırında Gülanber'de). Her eyâlet merkezinde küçük dökümhaneler, top onarma atölyeleri mevcuddu. Mâdenî top güllesi yapan 6 fabrika mevcuddu (Bilecik, Van, Kiğı, Bosna'dan Banyaluka yakınlarında Kamengrad, Morava kıyısında Nova-berde ve Baç'ta). Buralarda yapılan gülleler, 4 depoda biriktirilerek (İzmit, Pazarcık, Yenişehir, Edin-

cik) îcâb eden yerlere dağıtılırdı. Büyük kalelerdeki stok muazzamdı. Meselâ 1697'de Belgrad kalesinde çeşitli kalibrede 168.000 top güllesi mevcuddu. Avrupalılar'ı hayrette bırakan çok büyük çapta toplar dökülebiliyordu. 0,76 m çapında olanlar vardı.

Bir gülle fabrikası yılda 20 ilâ 24.000 gülle îmâl edebiliyordu. Esas maddesi demirdi. Münâsib mıkdarda bakır, kalay karıştırılır ve barut konurdu. Taş gülleler gittikçe daha az kullanılmaya başlandı. En küçük gülleler «şâhî» denen toplar için ve 320 gr idi. Şâhî bir top, katır üzerinde nakledilir ve sâdece 2 topçu tarafından kullanılabilirdi. İnce Donanma denen nehir gemilerinde şâhî toplar vardı.

1640'a doğru imparatorlukta faal halde 17.045 top vardı. Bunlar topçubaşı'nın emrindeki toplardı ve donanma toplan hâricdi. Çaptan düştüğü için eritilmek için fabrikalara sevk edilmek üzere bekletilen veya süs diye kullanılan eski toplar da bu yekûna dâhil değildi (topçubaşı Ali Balı Bey'in Evliyâ Çelebî'ye ifâdesi: I, 440) (krş. *Mühimme,* XII, 28).

Kaanun: Devlet-i Aliyye'de hiç bir ferd, pâdişâh adına olmaksızın ne kale sahibi olabilir, ne kale inşâ edebilir; ne top sahibi olabilir, ne top dökebilir.

Her fabrika yılda 230 top dökebiliyordu, Istanbul tophanesi hepsinin üstünde idi. Büyük kalelerdeki top sayısı fevkalâde idi. 1685'de Bağdâd kalesinde 2.191, Basra'da 182, Şam'da 277, Girit'in Hanya kalesinde 245 ve Kandiye kalesinde 307, Midilli'de 289 top mevcuddu.

Topçuların haftada iki gün atış yaparak yetişmesi, başarılı olamıyan erlerin diğer sınıflara nakli, kaanundu. XVII. asır ortalarında ocak 52 bölüktü, sonradan 72 bölüğe çıktı. XVI. asır ortalarında topçubaşı'nın aylığı bugünki rayiçle 9.600 dolar, diğer 5 generalin 4.000 dolar kadardı. Gene Kaanûnî devrinde topçu erlerinin maaşı yeniçerilerden fazla günde 6 ilâ 8 akça idi (ayda 960 ilâ 1.280 dolar). İçlerinde az devşirme vardı. Gönüllüler bu ocağa alınırdı. Ocağın sıhhiye teşkilâtı, doktorları, operatörleri mevcuddu.

1826 Vak'a-i Hayriye'sinde bu ocak, devletin yanında yer aldı. İkinci Mahmûd, ocağın adını değiştirerek az değişiklikle muhafaza etti. Zîrâ subayları, diğer ocaklarda olduğu gibi alaylı değillerdi. Yarım asırdan fazla bir zamandan beri Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn me'zûnu mühendis topçu subaylardı. Topçubaşılığı ilga eden İkinci Mahmûd, ocağın kumandanlığının adını «Tophâne Ferikliği»ne çevirerek bu makaama son topçubaşı Nûmân Ağa'yı korgeneral Nûmân Paşa yaparak getirdi. Sonra askerî fabrikalar da topçu'ya eklenerek Tophâne-i Âmire Müşîrliği kuruldu ve bu müşîr, kabine'ye 3. asker bakan olarak alındı.

Ocağın mevcudu 5.000 kadardı. Ayrıca taşrada 2.000 kadar tımarlı topçu vardı.

11) Toparabacıları Ocağı

Toparabacı ve kısaca arabacı ocağı, *topçu ocağı* ile ilgili, fakat ondan müstakil, küçük bir kapıkulu sınıfı idi. Topçu ocağını İkinci Murâd (1421-1451), arabacı ocağını da ondan ayırarak İkinci Bâyezîd (1481-1512) kurmuştur. Ocağın kumandanı arabacıbaşı ağa, albay ve sonradan tümgeneraldi. Ocağın görevi, topların nakli ve bir yerden bir yere götürülmesi, cebheye sevkı idi. 3 albayı, marangoz, dülger, demirci, nalband birlikleri vardı. Mevcudu 1550'de 678, 1574'de 400, 1660'da 282,1820'de 4.414 idi. Vak'a-i Hayriye'den sonra topçu ferikliği'ne bağlandı.

12) Humbaracı Ocağı

«Humbara» ve bunun halk ağzındaki şekli olan «kumbara», el bom-basıdır. Tüfekle atılanı da vardı. Kışlaları ve fabrikaları Üsküdar'da idi. 1733'de sayıları 601 idi. «Oda» denen 6 bölüğe ayrılmışlardı. Kumandanları humbaracıbaşı, albay pâyesinde idi. İlk Avrupa tarzında eğitim bu sınıfa 1728'de verildi. Nizâm-ı Cedîd'de bu sınıfa Üçüncü Selim husûsî îtinâ gösterdi. Amcası Birinci Abdülhamîd gibi atış ve manevralarında bulundu (Cevdet, III, 85; Subhî, 58).

13) Lâğımcı Ocağı

İstihkâm sınıfıdır. «Lâğım», yeraltı kale muharebelerinde açılan tünel-dir. Lâğımcıbaşı, bir tümgeneraldi. Muavini albaydı. Ocağın efradı 5.000 civarında idi. Bâzı bölükleri köprücü, kal'acı, tabyacı gibi ihtisas sınıflarına ayrılmışlardı. Ocağın malzeme kudreti çok büyüktü. Barut, fitil, katran ve daha pek çok malzemeyi ellerinde bol mıkdarda tutarlardı. Çok değerli mühendis subaylar, Osmanlı istihkâm sınıfında hizmet ettiler. Mimar Sinan, gençliğinde orduda bir köprücü subay'dı. Türk istihkâmcılığı üstündü. Avrupa'da modern istihkâmcılığın kurucusu da Türkler'dir. Avrupa ordularında modern istihkâmcılığın babası sayılan Fransız mühendis generali Vauban, Girit'te Kandiye'de Türkler'le yıllarca döğüşen Fransız birlikleri içinde Türk tabyalarını ve istihkâm tekniğini inceledikten sonra Türk usûlü tâbiye tekniğini ilk defa 1673'te Holanda'nın Maestricht kalesinde kullanmış, başarı kazanması üzeri-

ne, XVII. asır sonlarında belli başlı bütün Avrupa ordularınca kabûl edilmiştir (Lavisse-Rambaud, *Histoire Générale,* VI, 96) (Kandiye lâğım muharebeleri üzerinde geniş tafsîlât: Râşid, I, 167-84).

14) Cebeci Ocağı

Ordudonatım sınıfıdır. 7 kapıkulu ocağının sonuncusudur. Görevi yeniçeri ocağının silâhlarını seferden sonra toplamak, tamir ve muhafaza etmekti. Seferde silâhlara bakarlar, tevzi ederler, ayni zamanda savaşırlardı. Yalnız yeniçeri silâhlarıyle uğraşırlar, diğer sınıflar kendi silâhlarını kendileri muhafaza ederlerdi. Onun için yeniçeri ocağı ile sıkı irtibatı olan bir ocaktır. «Cebe» Eski Türkçe'de «zırh» demektir. Sonradan Türkçe'de «ateşli silâh malzemesi» mânâsına «cebehâne/cephâne» şeklinde kullanılmıştır.

Silâh taşımak için bu sınıfın elinde binlerce deve ve katır vardı. Düşman toprağına girmeden yeniçerilere silâhlarını vermeleri kaanundu. 1703 Edirne Vak'ası'na müncer olan uğursuz ihtilâli bu sınıf çıkarmıştır. Vak'a-i Hayriye'de de -bir kaç yüksek subayları dışında- yeniçerilerin yanında yer alan tek kapıkulu ocağı oldu ve son cebecibaşı Ali Ağa, idam edildi *(Üss-i Zafer,* 251).

Sayıları 1566'da 789, 1748'de 8.000 idi. Taşrada çok cebeci vardı. XIX. asrın ilk yıllarında Bağdâd'da 504, Van'da 155, Kars'ta 162 olmak üzere kalelerde toplam 1.560 cebeci bulunuyordu.

Kışlaları Ayasofya karşısında idi ki şimdi adliye sarayıdır (Ricaut, II, 581 -2; *Mühimme,* LVIII, 200). Cebecibaşı, tümgeneral derecesindeydi. 5 albayı vardı. Bulgaristan'da Samako'daki demir fabrikası cebeci ocağı için kazma, kürek, boru, külünk vs yapardı. Bir demir fabrikası da Edirne'de idi. Istanbul ve Gelibolu'da iki ok ve yay fabrikası vardı. Bir dökümhane de Köstence'de bulunuyordu. Fakat özel sektörden de malzeme satın alınırdı. Meselâ 1511'de bir şahsın fabrikasına 780.000 ok ısmarlanmıştı. Cebecilerin elinde büyük ölçüde istihkâm malzemesi de mevcuddu. Meselâ 1694 Varadin muhasarasına 30.000 kürek, 16.000 kazma ve başka âletler götürmüşlerdi. Ocak 60 bölük olup bir taburu, barutçu idi. Topçu'nun barut ve zeytinyağı biterse cebecilerden isterdi. İkinci Mahmûd, Vak'a-i Hayriye'den sonra cebecilerden 1.054 er ve subay seçerek Cebehâne-i Hümâyûn'u kurdu ki Tanzimat devrinde çok gelişti ve Tophane müşîrliğine bağlandı.

15) Osmanlılarda Ateşli Silâhlar Hakkında

Osmanlılar'ın ateşli silâhlara verdikleri ehemmiyet, diğer Avrupa Hıristiyan ve Asya İslâm devletlerinin bu ehemmiyeti verememeleri, teknik ve mâlî bakımlardan Osmanlı'ya yetişememeleri, büyük Osmanlı fütuhatının sebebleri arasındadır. Makyavel'den modern tarihçilere kadar bir çok Avrupalı yazar, bu hususa dikkat etmiştir. İki buçuk yıl içinde, 1514 ağustosundan 1517 ocağına kadar Yavuz Sultân Selim, doğuda Safevîler'i bozdu ve güneyde Mısır'ı fethetti. Kaahire'de son Memlûk sultânı İkinci Tumanbay'ı, niçin modern silâhlar edinmediğini sorup azarladı. Bu Osmanlı teknik üstünlüğü bu suretle Orta Doğu'nun kaderini, asrımıza kadar çizmiş oldu.

Bilindiği gibi Çin icadı olan barut, Çinliler'ce eğlence fişeği olarak kullanılmış, silâh olarak uygulanmamıştır. Terkibi de oldukça basittir (%75 güherçile, %12,5 kükürt, %12,5 kömür tozu). Bu maddelerden en az bulunanı kükürt elde edilebildiği takdirde, yapılması kolaydır. Barut olmayınca, ateşli hiç bir silâh da mümkin değildir. Çin medeniyeti kapalıdır. Barutu Avrupa'ya tanıtıp yayan Ortaçağ Müslümanları, Arablar'dır. Barutu Çinliler'den mi öğrendikleri, kimyada çok ileri oldukları için kendilerinin mi buldukları münâkaşasının târih bakımından ehemmiyeti yoktur. Ama barutu Avrupa'ya tanıtanın Arablar olduğu kesindir ve bu hususun târih bakımından ehemmiyeti büyüktür. Barut, sâdece barut olarak harb silâhı şeklinde kullanılmıya elverişli değildir. Fıçılara konan toz hâlinde barut, ateşlenince ancak kapalı binaları uçurabilir. Barutla mermi atmaktır ki, ateşli silâhları ve bu silâhların ilki ve en mühimmi olan top'u doğurmuştur.

İlk ve çok ilkel toplar 1320'ye doğru Avrupa'da yapıldı. 1360'da Mısır Memlûkleri'nde de, Osmanlı'da da top vardı. Sesiyle muharebe meydanında düşman süvarisinin atlarını ürkütüyorlardı. Kale sûrlarını yıkmakta âciz kalıyordu. 1453'e kadar Osmanlı dâhil hiç bir millet, top'un ne müdâfaa, ne taarruz, ne muhasara savaşında ciddi bir silâh olduğunu kabûl etmiş değildi. Gerçekten toplar küçük ve atış menzili kısa idi. Fâtih, hesaplarını yapıp 1452'de Edirne'de görülmemiş çapta ve teknikte topların dökümünü isteyince, mühendis ve ustalar itiraz etmişler, bu kadar geniş çaplı topların dökülemiyeceğini, dökümden sonra çatlıyacağını, çatlamasa bile ilk atışta parçalanacağını iddia etmişlerdi. Ama bu toplar döküldü; ne çatladı, ne de ilk atış tecrübelerinde parçalandı. Mâden terkibleri bronz olsun, demir olsun, fevkalâde iyi hesaplanmıştı (1464'de Fâtih'in döktürdüğü bir topun mâdeninin terkibini 1868'de İngiliz kimyageri F.A. Abel tahlil etmiş ve bronzun terkibi-

nin hayrete değer derecede yüksek kaliteli ve iyi hesaplanmış olduğunu, bugün de daha iyi terkib yapılamıyacağını ortaya çıkarmıştır: *The Chemical News*, no. 457, Londra, 4.9.1868, 5.111-2).

1453'de Fâtih'in topları yalnız Bizans sûrlarını değil, bin yıllık Orta Çağ'ı da yıkarak Modern Zamanlar'ı açtı. Fâtih barutu, Batılı tarihçilerin dikkatle belirttikleri gibi, uçan füzeleri tahrik için de kullandı. Bir Fransız tarihçisi (Benoit Mechin), V-1 ve V-2'lerin ilkel şekillerinin Fâtih tarafından yapıldığını bile yazmıştır. Osmanlı füze tekniği, çok üstün havâî fişeklerde kullanılmış, fakat harb vâsıtası hâline dönüştürülememiştir. Ancak Fâtih'in gene ilk defa Istanbul'un Fethi'nde kullandığı elips çizerek mermi düşüren havan topu (mortier, obusier), birer ikişer Avrupa devletlerinde kabûl edildi. Bugün de bütün ordularda mevcuddur.

Muhasara muharebesinde top'un kale yıkan silâh olduğunu kesinlikle isbât eden Fâtih, sonra top'un, meydan muharebesinde de neticeye müessir, düşman süvarisini, hattâ piyadesini dağıtacak bir silâh olduğunu iddia etti. İddiasını 1473'de Otlukbeli'nde isbat da etti ama, bu hâdise, bütün Avrupa ve Asya devletlerinin gözünden kaçtı. Otlukbeli'nden bir asır sonra bile top'un meydan muharebesindeki ağırlığını inkâr eden Avrupa, hele Asya devletleri çoktu. Çaldıran, Otlukbeli'nden 41 yıl sonradır. Fâtih'in torunu Yavuz, en büyük çapta meydan muharebesinde gene top ve tüfeği birinci derecede silâh olarak kullanarak devletler dengesini değiştirdi. Sonra Memlûk sultanlığını ortadan kaldırdı. Oğlu Kaanûnî'nin 1526 Mohaç muharebesinde top, gene birinci derecede rol oynadı. Otlukbeli'nden 53 yıl geçmişti. Artık Avrupa ayıldı.

Top, inhitat asırlarında bile Osmanlı ordusunda hiç ihmâl edilmedi. 1862 tarihli bir Prusya askerî raporunda *(Unsere Tage*, XXXVI, 580, 586-7), Osmanlı topçusunun Avrupa'nın hiç bir topçusundan geri kalmadığı kaydedilir. Ama artık en mükemmel toplar Istanbul'da değil, Essen'de dökülüyordu. Sultân Aziz (1861-1876), Krupp topları ve Amerikan Martini tüfekleri ile ordusunun silâhlarını en modern çizgiye getirdi. Bu topçu ile Cevâd Paşa, dünyânın o târihe kadar gördüğü en kudretli armadayı, Çanakkale Boğazı ağzında mahvetti (18.3.1915).

İslâm dünyâsının en büyük kısmı da ateşli silâhları Osmanlı'dan öğrendiler. Osmanlı topçu ve deniz subayları, XV. asırdan başlıyarak İslâm âleminde el üzerinde tutuldu. XX. asırda bile Osmanlı subayları Fas, Afganistan, Türkistan gibi Osmanlı dışı İslâm ülkelerinde görev yapıyorlardı.

Yavuz, Mısır'a yürüdüğü zaman, koca Memlûk devletinin donanması, Osmanlı denizcilerinin elindeydi. Memlûk donanması başkumandanı Osmanlı amirali Selmân Reis, Memlûk donanmasını ne yapacağını Mısır sultânına de-

ğil, Osmanlı pâdişâhına sordu. Barbaros Kardeşler, Tunus'a geldiği zaman, Hafsî sultanlarının topçusu olduğunu ve topçu subaylarının Osmanlı olduğunu gördüler. Böyle bir topçunun üzerlerine ateş açmıyacağının emniyeti içinde Mağrib'deki târihî misyonlarına başladılar. Fas'ın Sâdî sultanlarının da 1575'de 150 topu, tüfekli ve arkebüzlü birlikleri, Osmanlı subaylarının emrinde idi. 1591'de Mali'yi fetheden Fas Sultânı'nın topçu taburu, 6 havandan müteşekkil obüs bataryası, 500 tüfekli atlısı, 2.000 arkebüzlü Endülüs piyadesi, Osmanlı subaylarınca tanzim edilmişti. Bâzı Osmanlı tüfek subayları Tinbuktu'da kalıp Siyah Afrika'ya ateşli silâhları öğrettiler. Zâten bütün Kuzey Afrika'da kullanılan topçuluk terimleri Arabca değil, Türkçe'dir: tubcî (topçu), bunba (bomba), şeşhâne (altı köşeli top) gibi *(Encyclopédie de l'Islam, Nouvelle Edition,* I, 1.089b-90a).

Osmanlı'nın en kudretli rakıybi olan Safevîler ise ateşli silâhları hiç bir zaman Osmanlı derecesine getiremediler. XVIII. asırda bile sahrâ topunu meydan muharebesinde lâyıkıyle kullanamadıklarını İngiliz tarihçisi Savory kaydeder. Zâten topçu tâbirlerini aynen Osmanlı'dan almışlardı; Safevîler de «topçu, topçubaşı» diyorlardı. Osmanlı topu, çok değerli ganimet sayılırdı. Eğer Safevîler, Osmanlılar derecesinde denizcilik ve topçuluk bilselerdi, denilebilir ki, Osmanlı'nın başı doğuda iyiden iyiye belâya girerdi.

Türkistan'da durum keza öyledir. Top ve tüfek, XVI. asırdan beri Osmanlı'dan geliyor ve Osmanlı subaylarınca kullanılıyordu, Istanbul tophânesinin şâhâne topları, İndonezya'ya da, Türk topçu subayları ile beraber gönderildi. Muhteşem Hindistan imparatorluğunda (Timuroğulları) durum aynidir. Bu imparatorluğu Timuroğlu Bâbur Şah, Osmanlı topçusu sayesinde kurdu *(Bâbur-nâme,* varak 321 b). Torununun torununun oğlu Evrengzîb Âlemgîr Şah bile XVIII. asrın başlarında hâlâ Osmanlı topçu subayı kullanıyordu. Tüfek ve piştov da Osmanlı'dan Hindistan'a gitti. 15 ilâ 20 dirhemlik dâneleri tek mermi içinde atan «misket» denen top ve tüfeklerle (Naîmâ, I, 164) Osmanlı, asırlarca dehşet saçtı. Topçu ateşinin bilhassa kale sûrlarına nasıl tanzim edilerek yapılacağı, mühendislik kaaidelerine bağlanmıştı. Balyemez, çakaloz, şâhî, badaluşka, kolonborna, şayka, darbzen denen çeşitteki toplar ve bunların değişik çaptakileri, belirli metodlarla kullanılırdı. Rastgele topçu ateşi açılamazdı. Bunu Osmanlı'dan gayri İslâm ülkeleri ancak XX. asırda öğrenebildiler.

16) Akıncılar

Osmanlı fütuhat târihinin en mühim askerî sınıfı tımarlı sipahisi, sonra akıncılardır. Akıncı, atlı komandodur. Avrupa, «komando» adını verdiği akıncı askerini, Osmanlı'dan 500 yıl sonra kurdu.

«Akın» bir Türkçe kelimedir, «akmak» masdarından isim'dir, ism-i fâili «akıncı»dır. Akıncılık, Türk süvarisinin, târihin fecrinden beri çok maharetle yaptığı, üstün tecrübe kazandığı bir sahadır. Osmanlı akıncı ocağının gayesi, düşmanın askerî ve iktisâdî gücünü sarsmak, tahrîb etmek, muntazam orduya yol açmaktır. Haberalma işlerinde de birinci derecede akıncılar kullanılmaktadır.

Akıncılar, çoğunlukla Batı, bâzan Orta Anadolu menşeli, Rumeli'ne yerleşmiş ailelerin çocuklarıdır. Anadolu'da akıncı ocağı yoktur. Ancak Safevîler'e karşı büyük savaşlarda bâzan Rûmeli'nden akıncılar getirilmiştir. Akıncılık, babadan oğula kalmaktadır ve yabancının ocağa girmesi müşkildir. Bir kaç ünlü akıncı ocağı vardır: Mihâloğulları, Malkoçoğulları, Evrenosoğulları, Turhânoğulları gibi. Akıncı beyliği, babadan oğula kalır. Beylerine sancak beyi (tümgeneral), nadiren beylerbeyi (orgeneral) rütbesi verilir, vezir olanlar da vardır. XV-XVI. asırların çok büyük fâtih kumandanları, akıncılıktan yetişmişlerdir. Rûmeli'ni iyi tanımakta, Balkan ve Avrupa dillerini bilmektedirler. Cihâd ve gazâ idealiyle, bütün Orta ve Doğu Avrupa'yı vurmuşlardır.

Akın, fevkalâde tehlikeli bir iştir. Akıncı ordusu, çok sür'atle hareket etmekte, Avrupa'nın neresinde zuhûr edeceği belli olmamakta, düşman ordusuna çarpmamaya dikkat etmektedir. Akıncı ordusu kollara, onlar daha küçük birliklere ayrılmaktadır. Sonra ayrılan birlikler, evvelce ayrıldıkları yerden başka yerlerde birleşip dönmektedir. Namaz kılarken ve abdest alırken bellerinden kılıcı çıkarmazlar (Evliyâ, V, 528-9). Akınlarda büyük ölçüde şehid verilir.

17) Azablar

Azablar (Ar.'azeb), bir piyade sınıfıdır. Hafif piyadedir. Osmanlı piyadesinin esâsını teşkil ederlerken, XVI. asrın sonlarında yeniçeriler onların yerini almış ve azablık ortadan kalkmıştır. Bir çok tarihçi, fütuhat asırlarında Osmanlı piyadesinin azablar'dan müteşekkil olduğunu bilmediği için, başarıyı yeniçerilere isnâd etmiştir. Ankara muharebesinde (1402) sayıları 20.000, lstanbul'un Fethi'nde (1453) 20.000, Otlukbeli'nde (1473) 30.000, Rodos'ta (1522) 20.000 idi. Kaanûnî Sultân Süleyman bu sınıfı piyade sınıfı olmaktan

çıkarıp, kale muhafızı hâline getirdi. Bu suretle azablar, kale muhafızı olarak hizmetlerine devâm ettiler. Kale azablığını Fâtih ihdâs etmişse de, bu sınıfı olduğu gibi bu hizmete tahsis eden Kaanûnî'dir. Zîrâ onun zamanında kaleler çok çoğalmış ve kalelerin asker ihtiyâcı çok artmıştı. Sultân Mahmûd, 1826'da kale azablığını da, deniz azablığını da lağvetti. Deniz azabı, bahriye silâhendâzı, deniz piyâdesidir. Donanmaya bindirilen tüfekli piyadedir.

18) Yayalar ve Müsellemler

Yeniçeriler, nasıl azablar'ın yerine geçtiyse; azablar da, yaya ve müsellemler'in yerine geçtiler. «Yaya», Farsça «piyâde» kelimesinin Türkce'sidir. Ata binmiyen, yürüyen askerdir. Yaya ve müsellemler, daha çok Türkmen aşîretlerinden toplanan gönüllü askerdir. Önce yaya, sonra müsellem denmiştir. XVI. asrın son yıllarında sayıları 26.500 iken lağvedildi *(Kavânîn-i Âl-i Osmân, 45)*. Sonraları Türkmenler'den gene gönüllü asker kullanılmaya devâm edildi. Fakat bunlar atlı idiler ve *Yürükler* dendi.

19) Eyâlet Askeri

Tımarlı sipahilere, sancak beyi ve onun üzerinde beylerbeyi kumanda ederdi. Yâni bir sancaktaki sipahilerin kumandanı o il'in askerî valisi olan sancak beyi ve bir eyâletteki sipahilerin kumandanı da o eyâleti oluşturan sancak beylerinin kumandanı olan askerî eyâlet valisi beylerbeyi idi. XVII. asırdan itibaren tımarlıların sayısı azaldı. Sancak beyleri, bilhassa beylerbeyilerin maiyyet askeri ihtiyâcı doğdu. Beylerbeyiler, gönüllü ve ücretli asker edinmeye başladılar. Bunlar atlı ise *sekbân*, yaya ise *sarıca* deniyordu. Sonra hepsine *levend* dendi (bahriye levendleri ile karıştırmamalıdır).

20) Gönüllüler

Tımarlı sipahisi ve akıncı sınıfları izmihlâle uğrayıp yeniçeriler de savaş değerlerini kaybettikleri devirlerde gönüllü asker, ehemmiyet kazandı. Gönüllü asker, yalnız bir savaşta ücretli olarak hizmet görmek üzere müracaat eden eli silâhlı kişilerdi. Eşraftan «binbaşı» denen bir adamın çevresinde top-

lanarak orduya katılıyorlardı (d'Ohsson, VII, 377). Tanzimat, mecbûrî askerlik kaaidesi getirince ortadan kalktılar.

Başka sınıflar da vardır: *Voynuklar,* Hıristiyan Bulgarlar'dan seyislik yapmak için alınan gayri muhârib askerdir. *Mortoloslar* ve *derbendciler,* dağ geçitlerini muhafaza gibi işlerde kullanılmışlardır. *Meş'aleciler,* Suriyeli Arablar'dan oluşan, başlarında bir albay bulunan gece yürüyüşlerinde ordunun yolunu aydınlatan bir sınıftır. *Yasakçılar,* inzibat askeridir (Hammer, VI, 218). *Bozanalar,* bağırarak düşmanın maneviyâtını kıran bir sınıftır (Neşrî, 300).

21) Mısır Askeri

Mısır'da tımar teşkilâtı, dolayısıyla tımarlı sipahi yoktu. Mısırlılar, askerlikten hoşlanmazlar, Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında da askerliğe fazla iltifat etmezlerdi. Mısır'daki Memlûk askerinin bir kısmını Osmanlı hükûmeti de muhafaza etli. Ama Mısır'a Istanbul'dan da asker gönderdi. Mısır Memlûk askeri nadiren Mısır dışında görev alıyor ve cebhelere gönderiliyorlardı. Memlûk askeri dışında 1675'de Mısır'da ve çoğu Kaahire'de Istanbul'dan gönderilmiş 20.045 asker vardı (Evliyâ, X, 141, 146-7). İskenderiyye, Süveyş, Reşîd, Dümyât amiralliklerindeki deniz askeri bunun dışında idi.

Keza Cezâyir, Tunus ve Tarâbulus (Libya) eyâletlerinde de deniz askeri yanında kara askeri vardı ki, en mühimmi, yeniçeri ocakları idi. Kale topçusu ve diğer sınıflar da bulunuyordu. Bunlar da Anadolu ve bâzan Rûmeli'nden gitme idi. Yerli Arablar, Berberîler, Endülüs göçmenleri de gönüllü olarak askerlik yapıyorlar, fakat savaş sona erince dağılıyorlardı.

22) Kırım Askeri

Kırım askeri, Osmanlı ordusunun mühim bir gücünü oluşturuyordu. 100 ilâ 200 bin atlıdan müteşekkil bir ordu idi. Büyük birlik tabiyesi bilmiyorlardı. Osmanlı askeri gibi eğitim görmemişti. Fakat hilkaten süvârî ve muhârib idiler. Topçusu yoktu. Osmanlı topçusu alarak hareket ederlerdi. Korkunç disiplindeki Osmanlı ordusu içinde az bir disiplinli ordu manzarası arz ediyorlardı. Son asırda harb kaabiliyetlerini tedricen kaybettiler ve değişen çağa hiç uyamadılar. XIX. asırda Çerkes gönüllülerinden de atlı birlikler kuruldu.

23) Tâbî Devletlerin Askerleri

Erdel (Transilvanya) Macar prensliği en çok 50.000 asker çıkarabiliyordu. Fakat bu sayıya nadiren erişmiştir. Eflak (Romanya) ve Boğdan (Moldavya) Romen prenslikleri de nadiren 25.000'er asker çıkarabiliyorlardı; fakat en çok 10 ilâ 15 biner askerle Osmanlı'nın Avrupa seferlerine katılmışlardır. Gürcî prensliklerinden de bir kaç bin asker alındığı savaşlar oldu. XVII. asırdan sonra tâbî devlet askeri hemen hiç kullanılmaz oldu.

24) Nizâm-ı Cedîd Askeri

Avrupa tarzı askerî eğitim Osmanlı ordusunda humbaracı (el bombacı) sınıfında ve Lâle Devri'nde başladı (1728). Gene bu devirde Mühendis-hâne açılarak Avrupa bilgisiyle istihkâm, topçu subayları yetişmeye başladı. Bu müessese sonra Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn adiyle gerçek bir askerî teknik üniversite hâline getirildi. Daha sonra Üçüncü Selim, 1793'de Nizâm-ı Cedîd ordusunu kurmaya başlıyarak, modern süvârî ve bilhassa piyade yetiştirmeye başladı. Mühim bir modern ordu kuruldu. Avrupa dışındaki bütün ülkelerde kurulan ilk modern ve Avrupa tarzı ordudur. 1807'de lağvedildi. 1808'de Segbân-ı Cedîd adiyle ihya edildi. Ertesi yıl 1809'daki Alemdar Vak'ası ile tamamen ilga edildi. 1826'ya kadar yeniçerilik, Osmanlı devletine tam bir irticâ dönemi yaşattı. 1826'da Kapıkulu Ocaklan'nı ilgaa eden İkinci Mahmûd, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'yi kurdu ve az sonra buna «Asâkir-i Şâhâne» ve «Orduy-ı Osmânî», «Orduy-ı Hümâyûn» dendi. Modern ordu kuruldu ve açılan Mekteb-i Harbiyye'den piyade ve süvârî subayları yetişmiye başladı. Çok radikal bir başarı idi ve neticesi çabuk alındı. Ancak uzun süren Nizâm-ı Cedîd tecrübesini unutmamak gerekir. Bu tecrübeye dayanılarak bu derecede radikal hareket edilebilmişti.

25) Modern Türk İmparatorluk Ordusu (1826-1922)

1826'da meşakkatler, ümidsizlikler, Rus harbi belâları, pâdişâhın çamurlar içinde tâlime çıkmasıyle kurulan modern ordu, tuttu. Ve 1839'a kadar gelişti. Dünyânın sayılı büyük ordularından biri hâline geldi. Tamamen politikadan çekildi. Pâdişâhlar zâten orduyu, Osmanlı târihinin başından sonuna kadar,

hiç bir devrede şahsî politikaları için kullanmamışlardır. Orduyu politikaya sokan, subayları, kumandanlarıdır. Bu iş 1876'da oldu. İkinci Abdülhamîd pek çok tedbir ile orduyu politikadan kurtardı. Ancak 1908'de ordu, daha doğrusu kurmay subay bu defa boğazına kadar politikaya girdi. Ve artık politikadan çıkamadı. İmparatorluk da yıkıldı. Jandarma ve zabtıye (polis) teşkilâtı da kurularak, ordunun görev sahası hafifletildi. Bütün askerî okullar kuruldu.

Vak'a-i Hayriye'den hemen sonra İkinci Mahmûd, seraskerlik makaamını ihdâs etti. Serasker, Osmanlı ordusunun başıdır. Hem savunma bakanıdır, hem genel kurmay başkanıdır, hem kara kuvvetleri kumandanıdır. Şu fark ile ki, donanma ve deniz kuvvetleri, sahasının dışındadır. Serasker, nâzırdır ve kabine üyesidir ve kabine protokolünde ekseriya sadrâzam ve şeyhulislâm'dan sonra gelir. Müşîr (mareşal) rütbesi taşıyan bir askerdir. Üniformasıyle kabineye katılır. Başkumandan olan pâdişâhın ordu için yetkili vekilidir. Fiilen başkumandandır. Ancak savaş sırasında «serdâr-ı ekrem» ve Meşrûtıyet'ten (1908) sonra «başkumandan vekili» unvanını alır, yetkileri artar. 1908 Meşrûtıyeti'nde seraskerin adı «harbiye nâzırı» olarak değiştirilmiştir. «Cihân Seraskeri» denen Rızâ Paşa 8 defa bu makaama gelerek rekor kırmıştır (1843-1876 arasında toplam 10,5 yıl). Sadrâzam da olan Mehmed Husrev Paşa ise makamda 10 yıl, 2 ay kalmıştır (1827-1836 +1845-1846). Mehmed Rızâ Paşa ise 16 yıl, 10 ay, 18 günle rekor kıran son seraskerdir (5.9.1891-23.7.1908) Ünlü Gazi Osman Paşa 3 defada 6 yıl, 4 ay seraskerlik yapmıştır (1878-1885 arası). Enver Paşa'nın harbiye nâzırlığı 4 yıl, 9 ay, 12 gündü (3.1.1914-14.10.1918). Harbiye nâzırlarının hepsi müşîr değildir, birinci ferîkler, ferîkler, hattâ mîrlivâlar da vardır.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi, bugünki genel kurmay başkanı değildir. Serasker veya harbiye nâzırının kurmay başkanıdır. Rütbesi müşîr, birinci ferîk veya ferîk'tir. Jandarma umum kumandanlığı 1877'de kurulmuştur. Rütbesi ferîk veya mîrlivâ'dır. Zabtıyye müşîrliği veya nezâreti 1846'da kurulmuştur. Bâzı dönemlerde kabineye katılmıştır. Fakat ekseri kabine dışı «nâzır» denen görevlilerdendir. Müşîr ve ferîkler, fakat çok defa vezir pâyesinde bir mülkîyeli bu göreve getirilmiştir.

Tophâne-i Âmire Müşîrliği, 1826'da kuruldu. Topçu, istihkâmlar, kaleler, askerî fabrikalar, sonra askerî okullar, bu nezârete bağlandı. Tophâne Müşîri, kabine üyesi nâzırdı. Serasker ve kapdân-ı deryâ (bahriye nâzırı)'dan sonra kabinenin 3. asker üyesi idi. Rütbesi müşîr, nâdiren (1826-1832 +1837-1844 +1872-1876) ferîk'tir. Mustafa Zeki Paşa 16 yıl, 10 ay 24 gün (30.8.1891-23.7.1908) bu makamda kalarak rekor kırmıştır. Son Tophane müşîridir.

1908'de bu müşîrlik ilgâ edilerek harbiye nâzırlığına bağlandı. Dâmâd Ahmed Fethi Paşa 2 defada 11 yıl, 10 ay bu makamda kalmıştır (1845-52 +1853-57).

Son zabtıye nâzırı, vezir Şefik Paşa, 11 yıl, 8 ay, 19 gün bu makamda kalarak rekor kırdı (4.11.1896 - 23.7.1908). Ondan sonra bu nezâret «emniyyet müdîriyyet-i umûmiyyesi» adiyle dâhiliye nezâretine bağlandı

Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne 1834'de ve Mekteb-i Erkân-Harbiyye-i Şâhâne 1848'de kuruldu. İkisinin kumandanı bir ve ferîk rütbesinde idi. 1909'da iki askerî okul biribirinden ayrıldı. Bir ara Edirne ve daha bir iki şehirde de harbiye (harb okulu) açıldı. Askerî ortaokul ve liseler ise imparatorluğun pek çok şehrinde mevcuddu, en ünlüleri Istanbul'da Boğaziçi'ndeki Kuleli ve Bursa'daki Işıklar'dır.

1871'e kadar Osmanlı ordusu, Dünyâ orduları içinde Fransa ve Rusya'dan sonra 3. sayılıyordu. 1877'ye kadar da Almanya, Rusya, Fransa'dan sonra 4. idi. 700.000 asker silâh altında idi ve silâhlar çok moderndi. 93 yıkımından sonra bu çizgi muhafaza edilemedi. Ancak Büyük Devlet orduları içinde hatırı sayılır ve Balkan devletlerinin toplam gücü üzerinde bir ordunun muhafazasına dikkat edildi. 1908'de Osmanlı kara ordusunda silâh altında 405.000 (jandarma ve Hamîdiye milis kuvvetleriyle 535.000) asker vardı ve asker sayısı bakımından Dünyâ devletleri arasında 5. idi (Rusya 1.260.000, Almanya 610.000, Fransa 575.000, İngiltere 450.000, Avusturya-Macaristan 380.000, İtalya 280.000, Amerika 190.000, Japonya 175.000, İspanya 130.000). Bu târihte Balkan devletleri orduları Romanya 70 + Karadağ 36 + Sırbistan 30 + Yunanistan 20 bin'den ibaretti. Ayni 1908 yılında Osmanlı kara kuvvetleri büdcesi 7 milyon altındı ve Dünyâ Devletleri arasında 10. idi (Rusya 73,5, Almanya 44, İngiltere 37, Fransa 34, Amerika 31, Avusturya 16,5, İtalya 14, Japonya 11,25, İspanya 7,25, İsveç 3,5, Holanda 3 milyon altın). Balkan devletlerinin kara kuvvetleri büdcesi Romanya 2 +Sırbistan 1 + Yunanistan 0,75 milyon altın olup Karadağ'ınki ehemmiyetsizdi ve yalnız Yunanistan'da deniz kuvveti vardı.

1876'da Osmanlı kara kuvvetleri büdcesi 10 milyon altın ve o yıllarda Avrupa devletlerininki de buna yakın olup, arada büyük fark hâsıl olmamıştı.

Tanzimat ordusu, «ordu» denen 7 en büyük-birliğe ayrılmıştı (Fr. armée, İng. army). Bu orduların sıra numarasıyle merkezleri Istanbul, Edirne, Manastır (bir ara Selânik'e nakledildi), Erzincan, Şam, Bağdâd ve San'â idi. Mekke'deki ve Tarâbulusgarb'deki birer tümen, hiç bir orduya bağlı olmaksızın, ordular gibi Istanbul'a bağlı bulunuyordu *(Almanach de Gotha,* 1909, s. 1136,1145-6). Ordu kumandanlarının rütbesi müşîr veya birinci-ferîk veya ferîk idi. Meşrûtiyet'ten sonra mîrlivâ rütbesinde ordu kumandanları da görüldü.

1880, 1886, 1888 ve 1904 kaanunlarına göre askerlik, mecbûrî idi (piyade ve bahriye 3 yıl, süvârî ve topçu 4 yıl). 50 altın bedel verenler 3 ayda terhis ediliyordu. Yedek subaylık yoktu. Terhis müddetinden 6 yıl sonrasına kadar «ihtiyât»ı, ondan sonraki 9 yıl «redif»i, ondan sonraki 2 yıl «müstahfız»ı teşkil ediyordu. Anılan sınıflar seferberlik hâlinde bu sıraya göre askere alınıyorlardı. Terhisi üzerinden 17 yıl geçmiş kişi savaşta askere alınamıyordu (bu kaaide Birinci Cihân Savaşı'nda bozuldu). Silâh altındaki askere «nizâmiye askeri» deniyordu. Devlet, yılda en az 70,000 kişiyi askere alıp eğitiyordu. Tezkire bırakılabiliyor, yâni istiyen er (Osm. nefer-i merkuum) meslek olarak askerliği seçip orduda kalabiliyordu. Yedek subaylık (Osm. ihtiyat zâbitliği) ilk defa 1914'de uygulandığı için, tahsilliler ve me'murlar, askerlik yapmıyorlardı. Subayların hepsi meslek subayı idi. Bu devirde «alaylı zâbit» denen, Harbiye veya eşiti bir okuldan çıkmamış, kıt'adan yetişmiş, fakat bâzıları çok tecrübeli subayların sayısı çok azalmıştı.

Gene ayni düzene göre kara kuvvetleri, 7 ordu'ya ayrılıyordu. Sulh zamanında bu ordular, gerçekte birer nizâmiye kolordusu hâlinde idiler. Seferberlikte her ordu'ya 2'şer redif kolordusu ve 1'er müstahfız tümeni ekleniyordu. Bu suretle her ordu, 3 kolordu +1 tümen şeklinde planlanmıştı. Her nizâmiye kolordusu 4 tümen idi. Bu suretle savaş hâlinde 1 ordu =4 nizâmiye +11 redif+1 müstahfız tümeni =16 tümen x 7 =112 tümen +2 müstakil tümen =114 tümen, Osmanlı harb ordusunu teşkil ediyordu. Bu 114 tümen, piyade tümenleri idi. Süvârî tümenleri, bunun dışındaydı. Ancak ordu, kolordu ve tümenlerdeki süvârî tugay (Osm. livâ) ve alayları, topçu tugay ve alayları, istihkâm tugay ve alayları, dâhildi. Ancak 1904'te fazladan 5 nizâmiye tümeni kuruldu. Bu suretle tam seferberlikte 7 ordu, 21 kolordu, 117 tümen; hazar'da ise 7 ordu ve 35 nizâmiye tümeni ortaya çıktı.

Bir piyade tümeni=4 taburlu 4 alay + bir avcı taburu + topçu, istihkâm vs. birlikleri şeklindeydi. Bir piyade tümeni =17 tabur olup bir piyade tümenindeki 4 piyade alayı, 2 ayrı tugay şeklinde teşkilâtlanmıştı, yâni her tümen, 2 tugay ve bağlı birliklerden oluşuyordu. Meselâ merkezi Mekke'de olan Hicâz müstakil tümeni şu şekildeydi: 17 piyade taburu+ 2 dağ topçu taburu +3 kale topçu taburu + süvârî jandarma birlikleri. Merkezi Tarâbulusgarb'de bulunan müstakil tümen=17piyâde taburu +4 taburlu bir topçu alayı + bir süvârî tugayı (her biri 10 bölüklü 2 alaydan müteşekkil).

Sayıları az olan süvârî tümenleri 3 tugaydan kurulu idi. Bu suretle bir süvârî tümeni =6 süvârî alayı idi. 1903'te bir kolorduya 1, diğer bıı kolorduya 2 ek süvârî alayı daha verildi. Bu suretle bâzı süvârî tümenlerinde alay sayısı 7'ye çıktı.

Bir piyade alayı 10, bâzan 13 bölük; bir süvârî alayı ise 5 bölüktü. Bir topçu alayı 3, bâzan 4 veya 2 taburlu idi. Her taburda 3 batarya (topçu bölüğü) mevcuddu. Bu suretle bir topçu alayında 10, fakat bâzan 13 veya 7 batarya oluyordu. 2 topçu alayı bir araya gelince, bir topçu tugayı oluşturuyordu. Her ordu'nun 20 bataryalı bir topçu tugayı vardı. Ayrıca kale ve istihkâmlarda 3 çakılı topçu tugayı daha vardı. Bu şekilde 10 topçu tugayı bulunuyordu. II. ve III. kolordulara ayrıca birer obüs alayı verilmişti. Bir obüs alayı, 2 tabur ve 6 batarya idi.

İstihkâm birliklerine gelince, her ordu'ya bir istihkâm taburu verilmişti. Ayrıca Tophâne Müşîrliği'ne bağlı istihkâm alay ve taburları mevcuddu. Bunlar harb hâlinde, îcâb eden Ordu'ların emrine verilecekti.

Her Ordu'nun bir veya iki nakliye taburu ile 2 telgraf-telefon bölüğü vardı. V. Ordu'nun fazladan 2 nakliye taburu (yânî 4 nakliye taburu) mevcuddu. Ayrıca 5 itifâiye taburu bulunuyordu.

Hazar'da bir tabur'da 400 ilâ 600 er mevcuddu. Gene hazar'da bir süvârî bölüğü 60 ilâ 120 attan müteşekkildi. Piyade 5 ve 9 kartuşlu 7,65 ve 9,5 milimetrelik Mauser tüfekleri taşıyordu. Süvarinin kılıcından başka flintası (kısa tüfek), tabancası vardı, bâzıları mızraklı idi.

Topçu 15 tugaya ayrılmıştı. 15 tugayda 35 topçu alayı vardı. Hepsi 271 batarya idi. Bir bataryada hazarda olsun, seferde olsun 6 top bulunuyordu. Bu suretle topçu 1.626 seyyar topdan oluşuyordu. 271 bataryanın dağılışı şöyle idi: I. Ordu 39, II. Ordu 58, III. Ordu 77, IV. Ordu 39, V. Ordu 26, VI. Ordu 17, VII. Ordu 7, Tarâbulus tümeni 6, Hicaz tümeni 2 batarya. Bunların dışında kale topçusu 146 batarya olup 79 bataryası seraskerliğin değil Tophâne müşîrliğinin emrindeydi. Bu bataryalarda 876 top bulunuyordu. Şu hâlde Osmanlı kara kuvvetlerinde 1.626 seyyar + 876 çakılı olmak üzere 2.502 top bulunuyordu. Kalelerin çakılı bataryalarının 24'ü I., 11'i III., 23'ü IV., 3'ü V., 3'ü VII. Ordu, 3'ü Hicâz tümeni emrine verilmişti.

I. Ordu'da 5, II.'de 2, III.'de 1, IV.'de 1 tabur istihkâm; V. Ordu'da 1, VI.'da 1, VII'de 1 bölük istihkâm askeri vardı. Ayrıca Tophâne Müşîrliği emrinde 63 sanayi bölüğü bir tugay hâlinde teşkilâtlanmıştı. Mütehassıs işçi ve usta yetiştiriyordu.

Jandarma = 544 piyade+ 200 süvârî bölüğü idi. Orduda 519 piyade taburu bulunuyordu. 1908'e doğru 410.000 nizâmiye askeri ve 50.000 jandarma silâh altında idi. Hamîdiye alaylarının mevcudlarını bu mıkdarlara eklemek gerekir.

Hamîdiye alayları şu idi: Doğu Anadolu'da Kürtler'den ve Libya'da Arab ve Berberîler'den gönüllü olanlardan kurulmuş, hafif süvârî alayları idi. Doğu

Anadolu'da Ermenî isyanlarına, Libya'da muhtemel İtalyan tasallutuna karşı kurulmuştu. O devirde İngiltere ve Fransa'nın da bu tip asker kullanmasına rağmen, emperyalist devletler bu şekilde milis kuvvetleri kurduğu için İkinci Abdülhamîd'e çok çullanmışlardı. Bu alayların subayları, yerli eşraf veya oğulları idi. En çok albay rütbesinde olabiliyorlardı. Rütbeleri ancak kendi alaylarında geçerli idi. Osmanlı subaylarınca Libya'da bu şekilde 17 piyade alayı ve toplam 30 süvârî bölüğü teşkil eden 6 hafif süvârî alayı kurulmuştu. Bu birlikler, 1930'lara kadar İtalyanlar'a kan kusturdular.

Seferberlikte imparatorluk 1.683.000 kara askeri çıkarabiliyordu. Ancak bunun 123.000'i muntazam askerî eğitim görmemişti (40.000 Hamîdiye Kürd gönüllüsü, 40.000 Libyalı Arab Hamîdiye gönüllüsü, 40.000 Arnavud gönüllüsü, 3.000 Lübnanlı). Mısır kuvvetleri bu hesabın dışında tutulmuştu. Zîrâ bir harb hâlinde Mısır'ın İngiltere'den yakasını kurtarabilip imparatorluk ordusuna katılabileceği şübheli idi. 1908'e doğru Mısır ordusu 709 subay, 123 ücretli İngiliz subayı, 18.381 asker, 207 polis subayı, 3.127 polis, 153 jandarma subayı, 1.697 jandarmadan oluşuyordu. Mısırlı subayların büyük kısmı Türk (veya Türk'leşmiş Arnavud, Çerkes, Abaza) asıllı idi.

Türk zâbıta kuvvetleri, yukarıda verilen rakamların dışındadır.

Meşrûtıyet'ten sonra kara kuvvetleri 40 nizâmiye tümeni + seferberlikte 58 redif piyade tümeni =118 tümen olarak teşkilâtlandı. 1911 'de 14 kolordunun merkezleri şöyle idi: l Istanbul, II Tekirdağ, III Kırklareli, IV Edirne, V Selânik, VI Manastır, VII Üsküb, VIII Şam, IX Erzurum, X Erzincan, XI Van, XII Musul, XIII Bağdâd, XIV San'â. Ayrıca Mekke ve Tarâbulus'da müstakil tümenler. Kolordu kumandanlarının rütbeleri ferîk veya mîrlivâ idi.

Askerî okulların başlıcaları şunlardı: Istanbul'da Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne (Harb Okulu), Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne (Harb Akademisi), Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne, Mekteb-i Baytâriyye-i Askeriyye, Topçu Mektebi, Piyâde Endaht Mektebi, İhtiyat Zâbitânı Mektebi, Küçük Zâbitân (Assubay) Mektebi, Kuleli Îdâdîsi, Küçük Zâbitân İbtidâî Mektebi; Binicilik Mektebi, Süvârî Küçük Zâbitân Mektebi, Levâzım Mektebi, Dâire-i Harbiyye Mektebi, Askerî Rüşdiyye. Istanbul dışında: Edirne, Selânik, Beyrut, Erzincan'da birer küçük zâbitân mektebi; Bursa, Edirne, Erzincan, Bağdâd, Şam, Manastır, Tarâbulusgarb'de birer askerî lise; 22 şehirde askerî ortaokul (Edirne, Erzincan, Erzurum, Bursa, Trabzon, Diyarbekir, Kastamonu, Konya, Van, Mâmûretülazîz, Bitlis, Sivas; Manastır, Üsküb, Selânik, İşkodra; Süleymâniye, Bağdâd, Şâm, Haleb, San'â, Taiz).

DONANMA

1) Osmanlı Öncesi

TÜRK ordusunun mazisi 3.000 yıla dayanmakla dünyânın en eski ve gelenekli ordularından biridir, belki en eskisidir. Ancak donanma yâni deniz kuvvetleri için ayni şeyi söylemek mümkin değildir. Anadolu'ya gelinceye, XI. asrın sonlarına kadar bir Türk donanması olmamıştır. Orta Çağ'da Müslüman Arablar'ın ise çok kudretli donanmaları vardı. Türkler, ikinci anayurd olarak Anadolu'ya yerleşince, başka bir coğrafyaya geçtiler: Anadolu, eski anayurdlarına nazaran daha sıcak, daha mutedil iklimli idi. Eski anayurdlarından toprak bakımından çok daha küçüktü. Eski anayurdlarından tamamen farklı olarak üç tarafı denizle çevrilmiş bir yarımada idi. Fetih, Bizans'tan yapılmıştı. Bizans ise, XI. asırda en kudretli donanmaya sâhibdi.- Binâenaleyh bu topraklarda kalmak istiyorlarsa, ki buna azimli idiler, deniz kuvvetlerine de mâlik olmaları gerekiyordu. Deniz kuvvetlerini çok çabuk ve. çok kudretli bir şekilde oluşturdular. Örnek olarak Bizans ve bilhassa İtalyan denizciliğini aldılar. Akdeniz'e ve Hind Okyanusu'na hükümrân olan Müslüman Arab denizciliği (ki hem askerî donanmayı, hem bahrî ticâreti ihtivâ ediyordu) ile ilgisiz kaldılar. Türkiye devletinden, Selçuklu-OsmanlıTürkiyesi'nden başka hiç bir Türk devleti de donanma kuramadı. Binâenaleyh Türk denizcilik târihi 900 yıldan ibarettir.

Selçuklu donanmasının XI. asrın son yıllarında Çaka Bey, İzmir'de kurdu. Bizans donanmasını alt etti. Ancak hemen Birinci Haçlı Seferi oluştu. Türkler, Anadolu'nun bütün sahillerinden ve denizlerden sürüldü. XIII. asır başlarken Türkiye devleti, yeniden deniz yüzü gördü. Gerçi eskisi gibi Marmara ve Ege'ye erişemedi. Fakat Karadeniz ve Akdeniz'e erişip sahillerini gittikçe genişletti. Sinop'ta Karadeniz ve Alâiye ile Antalya'da Akdeniz'de mecburen iki

ayrı donanma kuruldu. Alâeddîn Keykubâd, Karadeniz donanması ile Kırım'ı bile fethetti.

Bu ikinci donanma da uzun ömürlü olmadı. Türkiye, Moğol istilâsına uğradı. Donanması çok zayıfladı. Moğollar, donanmaya hiç ehemmiyet vermediler. Ancak XIII. asrın son yıllarında Selçuklular'ın Batı Anadolu'da Bizans'a karşı yerleştirdikleri Türkmen uç beyleri, Ege Denizi'ne, hattâ Marmara'ya ulaştılar. Bütün Ege Denizi kıyılarını Bizans'tan aldılar. Ege'de sahil edinen Türkmen beylikleri, donanmalarını da kurdular ki, Türkiye'nin 3. donanmasıdır. Bu beylikler kuzeyden güneye Karası, Saruhân, Aydın ve Menteşe'dir. En kudretlileri Aydın, sonra Menteşe donanmaları idi. Aydınoğlu Gazi Umur Bey, Çaka Bey'den iki-iki buçuk asır sonra, büyük bir amiral hüviyyetiyle Ege Denizi'ne hâkim oldu. Yunanistan'a, Makedonya'ya, Adalar'a pek çok çıkartma yaptı. İzmir kalesi önünde Haçlı şövalyelerine karşı şehid düştü (1348). Onun şehid düştüğü yıllarda Osmanoğulları, Karası beyliğini fethetmiş, Marmara'ya, Ege'ye, Çanakkale Boğazı'na dayanmışlardı. Ve Karası filosuna, bu filonun denizcilerine de sâhib oldular. Böyle bir filo ile Osmânoğlu Gazi Süleyman Paşa, Rumeli'ni fethe başladı (1354). Sonra Yıldırım Bâyezîd bir hamlede Saruhân, Aydın, Menteşe beyliklerini ilhak etti (1390). Hepsinin donanmaları Osmanlı'ya geçti.

2) Osmanlı Donanmasının Oluşması

1390'dan itibaren Osmanlı donanması, hatırı sayılır bir deniz gücü hâline geldi. 1402 Ankara darbesi bu donanmanın gelişmesini engelledi. Fâtih tahta çıktığı zaman (1451), donanmasının da ordusu derecesinde dünyâ birincisi olmamasına canı sıkıldı. Cihân devletinin temellerini atabilmek için, böyle bir donanmayı kurmak üzere çok büyük fedâkârlıkları göze aldı. Dünyânın rakıybsiz şekilde birinci deniz kuvveti, Venedik donanması idi. 1470'e doğru Osmanlı donanmasını Venedik'le denk hâl getirebilen Fâtih, 1480'den önce 2 Venedik donanması gücünde bir deniz kuvvetine erişerek tahtı oğlu İkinci Bâyezîd'e bıraktı (1481). İkinci Bâyezîd, donanmayı ayni çizgide tutmaya, yenileştirmeye büyük gayret gösterdi. Oğullarından Sultân Korkut Hân, denize, gemiye ve denizcilere âşıktı, onları çok himaye etti. Bir korsan (deniz akıncısı) sınıfının oluşması için elinden geleni yaptı. Osmanlı'nın Ege ve Akdeniz üzerindeki illerinde çok uzun müddet valilik yaptı. Barbaros Kardeşler'i himaye etti.

Yavuz Sultân Selim (1512-1520) donanmaya çok itinâ etti. Kaanûnî Sultân Süleyman (1520-1566) ise bütün Türk târihinde ilk ve son def olmak üzere donanmaya ordu ile eşit ehemmiyet ve bâzı yıllarda donanmaya daha ağırlık verdi. Osmanlı donanması, tıpkı ordusu gibi, dünyânın geri kalan deniz kuvvetlerinin toplam gücünün üzerine çıktı.

Bir seri dehâ sahibi Osmanlı amirali, biribiri ardı sıra zuhur etti. İlki Kemâl Reîs'dir (ölm. 1511). Batı Akdeniz'e, Endülüs'e seferler yaptı. Dünyâ çapındaki ilk Türk açık deniz muharebesini XV. asrın son yılında Venedik'e karşı kazandı (Sapienza=Burak Reis adası muharebesi). Oruç Reis (ölm. 1518), Kuzey Afrika'yı İspanyollar'dan fethe başladı ve İspanya'nın Mağrib'i Endülüs ve Latin Amerika hâline getirmesini önledi. Selmân Reis (ölm. 1529), Memlûk devletine deniz kuvvetleri kumandanı oldu, Portekizlileri İslâm sularından kovmak için çok değerli Osmanlı amiralleri ile beraber Hind denizlerinde büyük mücâdele yaptı. Gençliğinde Memlûk hizmetinde de bulunan Aydın Reis (ölm. 1535), Barbaros Kardeşler'in en değerli amiralleri arasında yer alarak, arkadaşı Sinan Reîs ile beraber Batı Akdeniz'de İspanya ile savaştı. Oruç Reîs'in kardeşi Barbaros Hayreddîn Paşa (asıl adı: Hızır Reis) (ölm. 1546), bütün Cezâyir'i fethetti ve Osmanlı kapdân-ı deryâsı oldu. Oğulları Barbaros-zâde Büyük Hasan Paşa (ölm. 1549) ve Barbaros-zâde Küçük Hasan Paşa .(ölm. 1572) onun yolunda gittiler, uzun müddet Cezâyir'de beylerbeyilik yaptılar. Muhyiddîn Pîrî Reis (ölm. 1555) -ki Kemâl Reîs'in yeğenidir- Barbaros Kardeşler'in amirali olarak Akdeniz'de, sonra Hind denizlerinde hizmet eden asrın en büyük kartografya ve deniz coğrafyacısı oldu. Kazdağlı (Çanakkaleli) Sâlih Paşa (ölm. 1556), Barbaroslar'ın en yakın amirali oldu, Fas'ı fethetti, Cezâyir beylerbeyisi iken öldü. Seydî-Ali Reis (ölm. 1563) keza Barbaros'un amirali olarak parladı, Hind denizlerini dolaştı, çok değerli bir coğrafya ve matematik bilgini olarak tanındı. Menteşeli Turgut Paşa (ölm. 1566), Barbaros'un yanında yetişti, çok uzun yıllar korsan sınıfının amirali sıfatıyle Akdeniz'e hâkim oldu ve Malta'da şehid düştü. Dâmâd 2. vezir Piyâle Paşa (ölm. 1578), Osmanlı donanmasına çok uzun müddet kapdân-ı deryâ olarak onu tâkıyb etti. Kılıç Ali Paşa'nın kapdân-ı deryâlığı çok parlak geçti. Ramazân Paşa (ölm. 1589), Fas'ı fethetti ve Portekiz devletine son verdi. Murâd Reis (ölm. 1608), bu fâtih amiraller neslinin sonuncusu olarak Rodos'ta öldü. XVII. asrın sonlarında Mezomorta Hüseyin Paşa'yı ve XVIII. asrın son yıllarında Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa'yı, bu altın zencirden kopmuş son halkalar olarak anmak gerekir.

XVII. asırda bir önceki asrın dehâ sahibi amiralleri, büyük deniz zaferleri yoktur. Hâlâ Osmanlı donanması dünyâ birincisi ve Akdeniz hâkimidir.

18. asrın ilk yarısında da öyle. Asrın ikinci yarısında İngiltere donanmasının bütün denizlerde üstünlüğü kesinleşir. 1878'e kadar Osmanlı donanması, İngiltere ve Fransa'dan sonra dünyâ 3.'lüğünü muhafaza etti. Sonra hızla geri sıralara kaydı. Zîrâ büyük donanma politikası yürütecek mâlî kaynaklardan mahrumdu.

XVII. asrın sonlarında Mezomorta Hüseyin Paşa, kürekli donanmayı kalyon yâni yelkenli donanma hâline getirdi. Üçüncü Selim, yepyeni bir donanma yaptı. 1826'da bu donanma Navarin'de yandı. İkinci Mahmûd yenisini yaptırdı. Zırhlı donanmayı ise Sultân Abdülazîz (1861-1876) kurdu.

3) Kapdân-ı Deryâ

Selçuklular devrinde Karadeniz donanması amiraline «reîsü'l-bahr» denir. Sinop'ta otururdu. Antalya'da oturan Akdeniz donanması amiraline ise «emîrü's-sevâhil», hattâ «melikü's-sevâhil» deniyordu. Osmanlılar, deniz kuvvetleri kumandanına «kapudân-ı deryâ/kapdân-ı deryâ» dediler (halk dilinde: kapdan-paşa). Yalnız deniz kuvvetleri kumandanı değildi. Dîvân-ı Hümâyûn üyesi bahriye nâzırı idi. Üstelik Cezâir-i Bahr-i Sefîd denen kapdan-paşa eyâletinin bahriye umûmî valisi (Fr.gouverneur maritime) idi. Bu eyâlet, Ege Denizi adalarını, Gelibolu yarımadasını ve Doğu Akdeniz'de, Orta Akdeniz'de bir çok bahriye sancağı olan deniz üssünü içine alan, dağınık bir eyâletti. Kapdân-ı Deryâ, hiç bir şekilde kara kuvvetlerine tâbî değil, tamamen bağımsızdı, ilk âmiri sadrâzam, sonra pâdişâh idi.

Ancak devletin kapdân-ı deryâ'nın emrinde bulunmıyan, doğrudan doğruya Dîvân'a ve sadrâzama bağlı deniz kuvvetleri de vardı. Tuna, Fırat, Nil gibi nehirler üzerindeki ince filolar, Hind Okyanusu ve bağlı denizlere bakan Süveyş veya Hind Kapdanlığı, bir ara, Hazar (Denizi) Kapdanlığı, böyle idi. Kapdân-ı Deryâ; Akdeniz, Karadeniz ve bütün bağlı denizler ve Atlas Okyanusu'nun kumandanı idi. Cezâyir, Tunus, Tarâbulus (Libya) bahriye eyâletlerinin filoları o eyâlet beylerbeyilerinin ermindeydi ama, kapdân-ı deryâ'nın büyük seferlerde o filoları istediği denize çağırmak hakkı vardı. Zîrâ oraları da Akdeniz'di.

Fâtih'in cülûsu ile kapdân-ı deryâ'ya «bahriye nâzırı» denmesi arasında geçen 416 yıl, 1 ay, 8 gün içinde (3.2.1451-13.3.1867), 159 amiral, kapdân-ı deryâlık yaptı ve bâzıları mütedîd defa bu makaama geldi. 1451-1463 arasındaki 6 kapdân-ı deryâ bahriye ancak beyi (tümamiral) olup «Bey» denir. Sonrakiler bahriye beylerbeyi (oramiral), XVII. asırdan itibaren çoğu bahriye

vezîri (büyük-amiral)'dir. Hayli sadrâzam, evvelce kapdân-ı deryâlık yapmıştır. Sadrâzam Dâmâd Mehmed Ali Paşa 6, Dâmâd Halil Rif'at Paşa 4 defa kapdân-ı deryâ olmuşlarsa da, bu makamda 10 yılını dolduran 7 kapdân-ı deryâ şu aşağıdaki amirallerden ibarettir.

Sadrâzam Cezâyirli Gaazî Hasan Paşa 18 yıl, 1 ay, 19 gün (III. Mustafa, I. Abdülhamîd, III. Selim devirlerinde 2 def'a); Kılıç-Ali Paşa 15 yıl, 8 ay, 15 gün (II. Selîm, III. Murâd); 2. vezir Dâmâd Piyâle Paşa 14 yıl (Kaanûnî, II. Selîm); Barbaros Hayreddîn Paşa 12 yıl, 2 ay, 28 gün (Kaanûnî); Sadrâzam Dâmâd Mehmed Ali Paşa 12 yıl, 1 ay, 2 gün (6 defada, I. Abdülmecîd ve I. Abdülazîz); Küçük Dâvûd Paşa 12 yıl (2 defa, II. Bâyezîd); Sadrâzam Koca Mehmed Husrev Paşa 10 yıl, 4 ay, 12 gün (2 defa, II. Mahmûd).

Kapdân-ı deryâ, 1354'den 15.5.1516'ya kadar Gelibolu'da oturdu. 162 yıl sonra Yavuz'un emriyle Istanbul'da Kasımpaşa'ya yerleşti. Kasımpaşa denen büyük semt, hemen hemen bahriyelilerle dolu idi. Kapdân-ı deryâlığın bütün teşkilâtı, bahriye kışlaları, dünyânın en büyük tersanesi, tersane zindanları, hep burada idi. 1922'ye kadar bahriye nezâreti de Kasımpaşa'da kaldı.

4) Süveyş Kapdanlığı

Süveyş Kapdanı veya Hind Kapdanı, bâzan Mısır Kapdanı denen amiral, Süveyş limanında oturan bir tümamiraldir. İdârî işler için Mısır beylerbeyisi olan vezir ile işbirliği yapar. Fakat âmiri Mısır beylerbeyisi değil, Dîvân ve Sadrâzam olup, kapdân-ı deryâ'ya bağlı değildir. Zîrâ Süveyş Kanalı açılmadığı için Akdeniz'e geçit yoktur. Osmanlı, Kızıldeniz'i iç deniz hâlinde elinde tuttuğu için, Ümid Burnu yolunu hiç kullanmamıştır, zîrâ o takdirde Avrupalılar gibi Asya yolunu çok kısaltmış değil, fevkalâde uzatmış olurdu. Süveyş Kapdanı, Süveyş şehrinin valisi idi, oradaki tersane ve filo emrinde idi. Kızıldeniz, Aden Körfezi, Umman Denizi, Basra Körfezi, Hind Okyanusu'ndaki en yüksek Osmanlı amirali idi. Bu denizlerde meselâ Cidde'de, Basra'da, Katıyf'te, Aden'de başka Osmanlı tümamiralleri vardı ama, Süveyş Kapdanı, onların âmiri bulunuyordu. 1517'de Yavuz tarafından kuruldu. Memlûk deniz kuvvetleri kumandanı, fakat aslında Osmanlı amirali olan Selmân Reis, ilk Süveyş kapdanıdır.

Süveyş Kapdanı, doğuda İndonezya'ya ve güneyde Mozambik'e kadar filolar gönderirdi. Mendeb Boğazı'ndan da sorumludur ve bu boğazı kapalı tutar. Kızıldeniz'e, Osmanlı sancağı taşımıyan hiç bir gemi giremezdi. Ancak Basra Körfezi'nde böylesine mutlak bir hâkimiyet kurulamadı. Bir defa Hürmüz Bo-

ğazı, Bâbü'l-Mendeb'e nazaran çok açıktı, kapatılması o çağın deniz kuvvetlerince mümkin değildi. Sâniyen Basra Körfezi; Kızıldeniz gibi Osmanlı gölü değildi. Körfez'in bütün doğu kıyıları İran'ın elinde bulunuyordu. İran'ın bir donanması yoktu ama, kıyılarına da Osmanlı'yı yaklaştırmıyordu.

Osmanlı'nın Hind sularına inmesi 1517'de Mısır'ın fethi ile mümkün oldu. Bu târihten önce Osmanlı'nın Hind Okyanusu'na bağlı hiç bir deniz ve körfezde sahili yoktu. 1517'de Yavuz, uzun müddet Kaahire'de kalarak, Kızıldeniz'i kapatmak için çok gayret gösterdi (o târihte Kızıldeniz'e musallat olanlar Portekizliler idi). Oğlu Kaanûnî, 1534'de Basra Körfezi'ne indi ama, bu körfezi kapatmak mümkin olmadı.

Ancak hulâsa ettiğimiz bu durum, resmî durumdur. Gerçekte Osmanlı, 1517'den önce Hind denizlerine nüfuz etmişti. Zîrâ 1517'den önce iki büyük İslâm imparatorluğunun, Memlûk ve Gücerât sultanlıklarının donanmasını fiilen eline geçirmişti. Selmân Reis, İkinci Bâyezîd'in emriyle, Mısır Sultânı'nın daveti üzerine Memlûk deniz kuvvetleri kumandanı oldu. Ve Anadolu'dan 2.000 levend ile, Osmanlı topçu ve bahriye subayları ile Mısır'a gelmişti. Yavuz'a, donanmasına babası İkinci Bâyezîd tarafından muslihâne hulûl politikasıyle el konulmuş Mısır'ın sâdece ordusunu halletmek işi kalmıştı. Selmân Reis, amirallerinden Hâmid Reîs'i ve onun muavini olarak Hasan Reîs'i, Hindistan'ın kudretli devleti Gücerât Şahlığı'na gönderdi. Şâh'ın davetiyle bu Osmanlı amiralleri, Gücerât'ta donanma yaptılar. Gücerât'ın yalnız donanması değil, topçusu da uzun müddet Osmanlı subaylarının emrinde kaldı. Binâenaleyh Osmanlı, çoktan Umman Denizi'ne inmiş, bu denizi Portekiz'le çekişmeye başlamıştı (İbnü Ayas, IV, 220, 365-6).

Zîrâ 1498'de Portekiz amirali Vasco de Gama, Ümid Burnu'ndan târihte ilk defa olarak Hind Okyanusu'na geçti. Rehberi *Kitâbü'l-Fevâid* müellifi mâruf Arab deniz coğrafyacısı İbnü Mâcid idi. Osmanlı bayrağı çekerek Doğu Afrika kıyılarına ayak bastı. Doğu Afrika halkı, Osmanlı pâdişâhı İkinci Bâyezîd'in amirali sandıkları Portekizli'ye büyük ikrâm ettiler. Mozambik kıyılarında Arab asıllı Şîrâzî sultânları vardı ki, 1517'de Yavuz'a tâbî olduklarını bildirdiler. Şihâbüddîn ibni Mâcidi'n-Necdî'yi Şîrâzî sultânından alan Vasco de Gama, Hindistan'a geldi.

Kaanûnî, Aden'de Yemen kapdanlığını kurup Süveyş kapdanına bağladı. Cidde'de bir amirallik daha kurdu. Basra Körfezi'nde de Basra ve Katıyf'de iki tümamirallik kurdu. 1554'de Necd bölgesini ve Basra Körfezi'nin bütün batı kıyılarını Basra eyâletinden ayırarak Lahsâ eyâletini kurdu *(Mühimme,* II, 167). Bu eyâlete evvelce Yemen'de sancak beyliği yaptığı için iyi Arabca bilen

Trabzon sancak beyi Bıyıklıoğlu Mustafa Bey'i paşalıkla getirdi ki, Diyârbekir fâtihi Akkoyunlu Bıyıklı Mehmed Paşa'nın oğludur (Peçevî, I, 224).

Benim görebildiğim vesikalara göre Ümid Burnu yolundan Atlas Okyanusu'ndan Hind Okyanusu'na çıkan ve Basra'ya gelen ilk Türk denizcisi, 1864'de deniz üsteğmeni Süleyman Faik Efendi'dir, gemisinin adı Basra'dır, Süveyş kanalının açılmasından az öncedir, sonradan amiral olmuştur (1845-1909). Bu işi bir fantezi olarak, denizciliğe çok meraklı Sultân Azîz'in emriyle yapmıştır.

Sumatra ve Malezya'ya bir çok sefer yapan Osmanlı filoları, Siyam'a da (Tayland) gittiler. Kaanûnî devrinde Hayreddîn Mehmed Reis, 1538 Hindistan seferine Süleyman Paşa'nın kapdanlarından biri olarak katıldıktan sonra, Gücerât'ın Dîv (Diu) limanında Süleyman Paşa'nın (ki sonra sadrâzam oldu) emriyle Bengal Körfezi'ni keşif için ayrıldı. Palk Boğazı'ndan Bengal Körfezi'ne geçti. Tenaserim limanına demirledi. Ayuthia'da bulunan Siyam kralı, limanına bir Osmanlı gemisinin ilk defa girdiğini öğrenince Osmanlı deniz albayını davet etti. Hizmetine aldı. Mehmed Reis, 15 yıl Siyam'da kaldı. Ayuthia'da 7 cami açtı, Arab dîn adamları getirdi. Siyam'da bugün sayıları 2 milyona varan Müslümanlar'ın nüvesini kurdu (Fernao Mendes Pinto, *Peregrinaçam*, Lizbon 1910, III, 37, IV, 161). Siyam kralından yılda 12.000 altın ücret alan Türk denizcisinin bu ülkedeki diğer faaliyetleri Siyam kaynaklarında herhalde olacaktır.

Türk denizcilerinin Kuzey ve Orta Hindistan'dan başka Güney Hindistan'da da faaliyet gösterdiklerini, Malabar mihrâcesinin resmen pâdişâhı metbû tanıdığını biliyoruz (Cevdet, III, 158-9). 1780'de Güney Hindistan'ın yerli hükümdarları hâlâ Istanbul'a pâdişâha tâbî olduklarını bildiren nâmeler gönderiyorlardı.

Klasik dönemde Osmanlı denizcilerinin Büyük Okyanus'a da eriştiklerini sanıyorum. Fakat o taraflardaki faaliyetler için Güneydoğu Asya'nın yerli kaynaklarını incelemek gerekir. Osmanlı vesikaları ancak XIX. asrın 2. yarısında Osmanlı'nın Filipinler'le ilgisinden bahsediyorlar. Sultân Azîz'in ajanı Hoca Bekir Efendi, Filipinler'de büyük faaliyet göstermiş ve güneyde büyük kitleleri ihtidâ ettirmiştir, Istanbul'a döndükten sonra *Seyâhat-nâme-i Filipin* adlı eserini kaleme almıştır, İkinci Abdülhamîd, Filipinler'e yeniden din adamı göndermiştir.

Sumatra, Malezya ve aradaki adalara hâkim olan Açe sultanlığı ise, 1517'den itibaren Osmanlı pâdişâhı adına hutbe okutmuştur. Buraya külliyetli Osmanlı gemisi, denizcisi, topçusu gitmiştir (Danvers, *The Portugues in India*, I, 480-1; *Topkapı Sarayı Arşivi*, E-8.009; Serjeant, *The Portugues in South*

Arabian Coast, 119; Kâtib Çelebî, *Cihân-nümâ,* 145; Mehmed Zıyâ, *Târîh-ı Açi;* A.J.S.Reid, *Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia,* Kuala Lumpur 1968; A.Asrar, *Kaanûnî Devrinde Osmanlılar'ın Dînî Siyâseti).* Açe sultânları Kaanûnî Sultân Süleyman'a «Hâmiyyü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn, Halîfet'Ullâh fi'l-'Ard» diye hitâb ediyorlardı. İngiliz tarihçisi Reid şöyle diyor: «Güney Asya ve Uzak Doğu'da Muhteşem Süleyman, İslâm halîfesi ve dünyânın en kudretli hükümdarı sıfatlarıyle büyük nüfuz te'mîn etti; bu ülkelerin halkları için «Osmanlı» kelimesi en şanlı kelime idi.»

5) Tuna Kapdanlığı

Tuna Kapdânı, tümamiral (çok nadiren oramiral) rütbesindedir. Tuna deltasından Estergon'a kadar bütün Tuna nehri üzerindeki askerî veya ticarî trafikten sorumludur. Bunun için emrinde «ince donanma» denen şâhî top taşıyan küçük kadırga ve firketelerden müteşekkil mühim bir deniz kuvveti vardır. Kapdân-ı Deryâ'ya değil, doğrudan sadrâzama bağlıdır. Almanya üzerine bütün seferlere mutlakaa katılır. Ayrıca orduya Budin'e (Budapeşte) doğru cebhâne, yiyecek ve her türlü ağırlık de nakleder. İnce donanmada azablar (deniz piyadesi) ve yeniçeriler gib kara askeri de vardır. Amiralliğin merkezi Silistre nehir limanıdır. En büyük tersanesi ise Rusçuk nehir limanındadır. İki komodorluğa ayrılmıştır: Deltadan Vidin'e ve Vidin'den Budin'e ve ötesine kadar olan sahalar bu iki komodorluk arasında paylaşılmıştır. Tuna su trafiğinin devamlı açık tutulmasından ve nehir yatağının temizlenmesinden de Tuna amiralliği sorumlu idi.

6) Fırat Kapdanlığı

Tuna kapdanlığı gibidir. Teşkilâtı daha küçüktür. Birecik'ten Basra'ya kadar olan nehir trafiğinden sorumludur. İran'a karşı en büyük kale olan Bağdâd'a bir kısım askerî mühimmatı nakleder, İran savaşlarında ehemmiyeti artar. Merkezi Birecik nehir limanıdır ki büyük tersane vardı. 1565'de Fırat ince donanmasının 700 gemisi ve her geminin 70 mürettebatı vardı (49.000 kişi). Gemilerin 200'ü, Bağdâd nehir limanında yâni Dicle üzerinde idi. Amiral, Birecik'te otururdu. «Şat Kapdanlığı» da denmiştir. Her iki nehrin yatağının dikkatle temizlenmesinden mes'uldü. Meselâ 30.1.1702'de Fırat yataklarının temizlenmesi işi bitirilmişti ki bu işte 40.000 işçi çalışmıştı. Amiraline nâ-

diren oramiral (beylerbeyi) pâyesi verilen bu amirallik, XVIII. asırda eski ehemmiyetini kaybetti. Bir sebeb devletin gerilemesi ve eyâletlerin başı boş b□rakılması, dîğer sebebi de artık 1750'lerden sonra İran'la mühim harblerin olmamasıdır *(Mühimme,* III, 259, V, 164, VII, 557,609).

7) Hazar Kapdanlığı

27.8.1579'da Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından kuruldu. Merkezi Hazar Denizi üzerinde Dağıstanda Derbend (Tr. Demirkapı, Ar. Bâbü'l-Ebvâb) idi. Bakû limanında bir komodorluğu vardı. İlk amirali, Azak bahriye sancak beyliğinden (Rostov) bu göreve getirilen Mehmed Bey'e Özdemiroğlu oramirallik verdi. Dağıstan ve Şirvan'ın Osmanlı'dan tekrar Safevîler'e geçmesi üzerine devletin Hazar Denizi ile irtibâtı kesilince nihayet buldu.

8) Kür Kapdanlığı

Merkezi Ardahan'dır. Burada küçük bir nehir tersanesi vardı, yılda 4 veya 5 küçük harb gemisi yapabiliyordu (1579, *Mühimme,* XXXVII, 380). Kür (Kura) ve Aras nehirlerini kontrol eder, İran savaşlarında ve Gürcistan'ın kontrolünde hizmet ederdi. Başında bir deniz albayı vardı.

9) Fasa Kapdanlığı

Fasa, Fas veya Riyon Kapdanlığı da bir albayın nezâretinde idi. 1579'da Kılıç-Ali Paşa kurdu. Merkezi Poti (Osm. Fas, Fasa) idi. Batum'da küçük tersanesi vardı. Bu da Gürcistan'ın kontrolü için kurulmuştur (1579, *Mühimme,* XXXII, 147, XXXIII, 219).

10) Nil Kapdanlığı

1517'de Mısır fethedilince Yavuz tarafından kuruldu. Başına Hâmidoğlu Aydın Reis getirildi. Nil üzerindeki trafiği kontrol eden tümamirallikti. Merkezi Kaahire idi.

11) Kapdân-ı Deryâ'ya Bağlı Tümamirallikler

Cezâyir, Tunus ve Tarâbulusgarb'daki oramirallikler, doğrudan kapdân-ı deryâ'ya bağlı olmamakla beraber, kapdân-ı deryâ, büyük Akdeniz harekâtında, bu filoları, oramiralleri olan bu eyâletlerin beylerbeyileri ile beraber çağırmak salâhiyetini hâizdi. Batı Akdeniz'den bu üç oramirallik mes'uldü. Doğu Akdeniz, Karadeniz, Ege, Marmara, Boğazlar ve kısmen Orta Akdeniz, doğrudan kapdân-ı deryâ'nın yetki ve sorumluluğunda idi. Kapdân-ı deryâ'ya bağlı başlıca bahriye sancakları (tümamirallikler) şunlardı ve doğrudan kapdân-ı deryâ'nın emrinde bulunuyorlardı: Mısır'da İskenderiyye, Reşîd ve Dümyât deniz üslerinde üç bahriye sancağı; Sığla (İzmir), Rodos, Sakız, Midilli, Alâiye (Alanya), Karadeniz'de Azak (Rostov), Gelibolu, Kavala, Selânik, Girit'te Kandiye, Hanya, Resmo, Kıbrıs'ta Magusa, Kırım'da Kefe (Feodosia), Mora'da Navarin, Modon, Yunan (İyonya) Denizi'nde Preveze ve İnebahtı (Lepanto), Tunus'ta Mehdiye.

Doğu Akdeniz, Türk gölü sayılıyordu. Geç devirlerde bile böyleydi. Meselâ 1746'da Bâb-ı Âlî, biribirleriyle harb hâlinde bulunan İngiltere ile Fransa'ya birer nota vererek (Cevdet, II, 138-9), Doğu Akdeniz'in Osmanlı devletinin mutlak hâkimiyetinde bulunduğunu, hiç bir Fransız ve İngiliz harb gemisinin 23° tûlünün doğusuna geçemiyeceğini, geçerse batırılacağını, ancak ticâret gemilerinin geçebileceğini, ancak İngiliz ve Fransız ticâret gemileri Doğu Akdeniz'de biribirlerine sataşırlarsa, Bâb-ı Âlî'nin bu gemilere el koyup İngiltere-Fransa harbinin sonuna kadar iâde etmiyeceğini bildirdi.

12) Kapdân-ı Deryâlık Teşkilâtı

XVI. asır Osmanlı amiralleri, dünyânın en zengin adamları arasında idiler. Zîrâ ganîmet hisseleri çok büyüktü. Sonraki asırlarda maaşlarıyle geçinmeye mecbur kaldılar.

Osmanlı deniz kuvvetlerini, 4 amiral Kasımpaşa Sarayı'nda meclis kurarak yönetirdi ki İngiltere'deki amirallik lordlarına karşılıktır. Bu amiraller sırasıyle kapdân-ı deryâ, kapudâne, patrona ve riyâle idi. Kapudâne, bir tüm ve sonra oramiral olup her türlü işte kapdân-ı deryâya vekâlet ederdi. Diğer ikisi, tümamiraldi ve «bey» denirdi. Büyükamiral (bahriye vezîri) al, oramiral (bahriye beylerbeyisi) yeşil, tümamiral (bahriye sancak beyi veya deryâ beyi) mavi asâ taşırdı (d'Ohsson, VII, 429). Sırasıyle kadırgalarına üç, iki ve bir fener asarlardı ki, kara generallerinin üç, iki ve bir tuğ'una mukaabildir.

Kadırga ve galer gibi bir büyük harb gemisine kapdan olabilmek için, o deniz subayının, bir düşman harb gemisini batırmış veya zabtetmiş olması, kaanundu. Subaylık gibi levendlik (deniz erliği) de çok defa babadan oğula geçiyordu. Mezomorta Hüseyin Paşa kaanûnu bunu daha da kısıtlıyarak, babası Osmantı donanmasında subay olmıyan hiç bir levendin subay olamıyacağı maddesini koydu. Subaylar, levendlikten yetişiyorlardı. Ancak 1770'e doğru Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn yâni bugünki deniz harb okulu kurularak subayların okuldan yetiştirilmesine başlandı.

Donanma, çok masraflı bir saha idi. 1711'de Karadeniz'e açılan Donanmay-ı Hümâyûn'un büyük parçasının nelerden ibaret bulunduğunu devrin tarihçisi Râşid şöyle anlatıyor (III, 353): «3.300 levend ile memlû baştarda-i hümâyûn (kapdân-ı deryâ'nın sancak gemisi) ve 22 kıt'a ümerây-ı deryâ (tümamiral) çekdirileri ve 16.000 cengâver levendât ile memlû 27 kıt'a kalyon ve 220'şer levendli 30 kıt'a kalite ve 80'er levendli 60 firkate ve 30'ar levendli 120 kıt'a nakliye için kancabaş ve 7'şer levendli 121 vulık ki, cem'an 360 kıt'a sefâin-i İslâm derûnlarında olan 35.000 nefer-i guzât-encâm ile Tersâne'den hareket etdi.»

XIV. Louis'nin Istanbul büyükelçisi Marquis de Nointel, Sakız'da yatan Donanmay-ı Hümâyûn'un düzenini hayretle anlatan mektubunun sonuna şu cümleyi yazmıştır: «pâdişâhın bahriyesinde düzen, işte bu derecede büyüktü» (tant l'ordre est grand dans la marine du Grand Seigneur) (Galland, *Journal*, II, 176).

Fâtih'ten itibaren 1770'lere kadar tam 3 asır, hiç bir devletin Karadeniz'de kıyı edinmek ve sancak göstermek hakkı olmadı. Bir Hıristiyan tüccar sandalının bile Karadeniz'e girmesi yasaktı (Mantran, *La Vie Quotidienne*, 159; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 340). 1692'de Kont Marsigli, Osmanlı bahriyesinde 62.573 asker bulunduğunu, Çanakkale Boğazı'nın asla cebren geçilemiyeceğini kaydeder (s. 262, 263, 267-8, 287, 288). Bir Osmanlı deniz üssüne yaklaşmak da mümkin değildi, İskenderiyye'ye koruyan Ebû-Kıyr kalesi «yirmişer karış yetmiş pâre şâhâne balyemez top» ile donatılmıştı (Evliyâ, X, 702).

Ancak Osmanlı donanması, XVIII. asrın sonlarından itibaren değerini kaybetti. Tekne bakımından gene en büyük donanmalardan biri idi. Fakat Osmanlı denizcilik rûhu ölmüş, hiç olmazsa dumûra uğramıştı. Bahriyelilere verilen maaşlar o kadar azalmıştı ki, önce Üçüncü Selim, sonra İkinci Mahmûd, teşvik için ehemmiyetli zamlar yaptılar. Batı Anadolu halkının denizciliğe eski rağbeti kalmadı. Doğu Karadeniz halkı denizci olmıya başladı.

13) Tersâne-i Hümâyûn

«Tersâne-i Hümâyûn» denince, Istanbul tersanesi anlaşılır. Devletin en büyük tersanesi idi, bugün de öyledir. Vaktiyle dünyânın en büyük tersanesi ve yeryüzünün en büyük sanayi kuruluşlarından biri idi. «Tersâne» kelimesi de, «amiral» kelimesi gibi, Avrupa dillerinde de, Türkçe'de de Arabca'da «dârü's-sınâ'a» ve «emîrü'l-mâ» kelimelerinden alınmıştır (Dauzat, *Dictionnaire Etymologique*, 10. baskı: 1938, s. 31 b, 50b). Orta Çağ Arabları, denizciliğin ve gemiciliğin üstâdı, Akdeniz ve Hind denizlerinin hâkimi idiler.

Tersâne-i Hümâyûn'un en büyük âmirleri sırasıyle *tersâne emîni, tersâne kethüdâsı* ve *tersâne başmîmârı* (ser-mî'mâr-ı tersâne-i âmire) idi. Üçü de tümamiral, sonuncusu gemi inşâ mühendisi idi. Tersane Emîni'nin âmiri kapdân-ı deryâ idi. Emrinde 50.000 işçi, usta, marangoz ve 10 kadar gemi mühendisi vardı. Açık deniz için makam kadırgası, Boğaz için 6 çifte makam kayığı vardı (Râşid, V, 316; Marsigli, 146; Lutfî, III, 148; Evliyâ, 1,417). Tersâne'de bir de eski muharebelerde kullanılmış kadırgaları sergiliyen deniz müzesi mevcuddu (Galland, *Journal*, I, 81).

Tersâne'nin albay derecesinde görevlileri şunlardı: forsa ve esirlerin âmir ve muhafızı olan forsa zindanı kâtibi; mahzen kâtibi denen maliyeci; inzibat âmiri olan tersane başçavuşu; tersane kâtibi, tersane reisi, tersane defter emîni, tersane defter kethüdâsı, tersane rûznâmçecisi, tersane icâre kâtibi, kereste mahzeni kâtibi, kurşun mahzeni kâtibi, kalyonlar kâtibi. Binbaşı derecesindekileri saymıyorum. *Tersâne Ağası* ile limanda yatan harb gemilerinin emniyetinden sorumlu *Liman Reîsi* ise tümamiral idiler.

Tersâne-i Âmire'nin küçük bir kısmı üzerinde bugün Haliç Tersanesi vardır ve 75.000 m²'dir. Diğer tersaneler içinde Gelibolu'daki büyüktü. Fâtih 1470'e doğru burada Venedik donanmasını geçmek için 100.000 işçi birden çalıştırmıştı (Babinger, 332). Cezâyir tersanesi de çok büyüktü. Kaahire ve Birecik tersaneleri daha sonra gelen büyük tersanelerdi. İmparatorlukta bunlardan başka 81 devlet tersanesi ve özel sektöre aid yüzlerce küçük tersane veya tezgâh bulunuyordu. İnhitat asırlarında bile çok güzel gemiler yapılırdı. «Sinop'ta bugün Osmanlı devleti için büyük gemiler inşâ eden bir tersane vardır» (Râhib Bıjıskyan, 28) (1819). «Samsun tersanesinin çok güzel inşâ tezgâhları var» (Mareşal von Moltke, 154) (1838). Yabancı devletler, hattâ Venedik için de gemiler yapılıyordu. Esir işçiler devrinin geçtiği XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarında işçilerin dörtte üçü Türk, dörtte biri Hıristiyan (çoğu Rum, bir mıkdar İtalyan) idi.

Tersâne'de çalıştırılan ve sayıları 30 ilâ 50 bin arasında olan esirler (Schweigger, *Teutschland nach Konstantinopel,* Nürnberg 1619, s. 154) ve kadırgalarda kürek çektirilen forsalar, Hıristiyanlar'dan alınmış harb esirleri idi. Bizzat forsalık yapan Danimarkalı râhib Olaf Egilsson, esaretten döndükten sonra yazdığı kitabında «biz forsalara verilen yemek, Türk subaylarının kamaralarında yedikleri yemeğin ayni idi; ayrıca Türkler sudan başka bir şey içmedikleri hâlde istiyen forsalara bira, şarap ve brandi veriyorlardı» diyor (Kopenhag 1641, s. 22). Forsalara iyi bakan tek devlet Osmanlı idi. Hazar'da ücret alırlar, sefer'de ücretleri kesilirdi. «Türkler, Hıristiyan forsalarına, Venedikliler'in kendi öz denizcilerine baktıklarından daha iyi bakıyor, daha çok yemek veriyorlardı» (Lord Paul Ricaut, II, 616). «Toulon tersane zindanını da, Istanbul'dakini de gezdim, Istanbul zindanında mahbuslara yapılan muamele insânî idi ve Toulon'daki gayri insânî muamele ile hiç bir ilgisi yoktu» (Amiral Sir Adolphus Slade, s. 64-6).

14) Kürekli Donanma Devri

1700'e kadar olan devrede kürekli gemiler vardı. XVII. asırda kürekli gemilerin yanında «kalyon» denen yelkenli gemiler de kullanıldı. Fakat kürekli gemiden ancak 1700'e doğru tamamen vaz geçildi. Kürekli geminin standart tipi kadırga idi. Kürekleri, forsa denen Hıristiyan savaş esirleri, mahkûmlar veya ücretli kürekcilerce çekilirdi. Kürekli gemilerin de yelkeni olurdu. Kürek ve küreği çeken forsa sayısına göre gemiler başlıca şu tiplere ayrılıyordu:

1 - *Firkate:* 10 ilâ 17 oturak (çifte kürek), her kürekte 2-3 forsa, forsa sayısı 40 ilâ 102. 2- *Perkende:* 20-24 oturak, her kürekte 3 forsa, forsa sayısı 60-144. 3- *Kalita:* 20 ilâ 24 oturak, her kürekte 3-4 forsa, forsa sayısı 120-192. 4- *Kadırga: 25* oturak, her kürekte 4 forsa, forsa sayısı 200. 5- *Baştarda* (Fr. galère royale): 26-36 oturak, her kürekte 5-7 forsa, forsa sayısı 260-504 (Kâtib Çelebî, *Tuhfetü'l-Kibâr,* 152). Baştarda'nın yüksek ve enlisine «mavuna» deniyordu.

Bir kadırga'nın 4 yelkeni, 2 tente'si olur. Toplam 5.950 arşın bezden yapılır. Bir yelken her 3 veya 4 yılda, bir tente 2 yılda bir, kapdân-ı deryâ baş tardasının yelkenleri ise her yıl yenilenir. Her kadırga'ya 20 kantar barut verilir, savaşlarda arttırılır. Flandra ve bayraklar, ipekten îmâl edilir. Bir bayrak, 50 altına mâl olur. Geminin şeref yerleri için her kadırgaya 70 arşın al çuha harcanır ve iki yılda bir yenilenir. Her gemide iki tecrübeli kapdanın bulunması kaanundur. Devletin yelken bezi yapan 11 şehirde fabrikası, katran ve zift yapan 8 şehirde fabrikası, kürek yapan 4 fabrikası vardır.

Donanma için fiilen 200.000, büyüklük devirlerinde 250.000 insan çalışmıştır. Bunların 50.000 kadarı levend, topçu ve sâir asker, gerisi tersane işçisi, forsa'dır. 1500'e doğru Donanmay-ı Hümâyûn'a 63.000 asker ve forsa bindirilebiliyordu. Bu târihte bir harb gemisi 20 ilâ 24 bin altına mâl oluyordu *(Tuhfe,* 18). Her yıl ortalama 50 kadırga denize indirildiğine göre yılda yalnız harb gemilerinin inşâ ve donatımı için 1.100.000 altın harcanıyordu. 7 ilâ 8 yılda bütün donanma yenileniyordu. Hiç bir harb gemisi 8 yıldan fazla donanmada bulundurulmaz, özel sektöre satılırdı. Bu hesaba, Mağrib Ocakları donanmaları ile ince donanma gemileri dâhil değildir. Fevkalâde şartlarda imparatorluk yılda 100, çok zorlandığı takdirde 200 kadırga inşâ edebiliyordu. Pâdişâhlar, imparatorluk donanmasından «donanmay-ı hümâyûnum» diye bahsederlerdi. İkinci Selim, fazladan 8 kadırganın tezgâha konulması için, Haliç'teki has bahçesinin bir kısmını tersaneye vermişti (Peçevî, I, 498).

Esas deniz askeri «levend» denen bahriyeli tayfa idi. Gemiyi yürütür ve savaşırdı. Levend, top dışında her türlü kesici, ateşli ve delici silâh kullanırdı. Gemi toplarını topçu sınıfından bahriyeli asker kullanırdı. Bahriye azabı sınıfı ise deniz piyadesi idi, gemiyi yürütemez, yalnız denizaşırı çıkartmalarda kullanılır, açık deniz muharebesinde de savaşırdı. Büyük seferlerde donanmaya tımarlı sipahisi ve bilhassa yeniçeri yüklenirdi. Bunlar çıkartma askeri idi. Geminin büyüklüğüne göre her gemide en az birer mühendis, mimar, marangoz, demirci, halatçı, yelkenci, kâtib, hekim, cerrah, imâm, müezzin bulunurdu.

XVI. asır Osmanlı deniz stratejisinin üstünlüğünün başlıca iki sebebi şu idi: Osmanlı gemileri yürük ve manevra kaabiliyeti büyüktü. Zîrâ lüzumsuz hiç bir yük alınmazdı, kaanûna aykırı idi. Gösteriş için lüzumsuz büyüklükte ve ek inşâatı olan gemiler kullanılamazdı. İkinci sebeb, deniz toplarının menzil üstünlüğüdür. 1500'den önce Kemâl Reis, donanmaya uzun menzilli toplar koydurdu. En az bir asır Avrupalılar, Osmanlı'nınkinden daha uzun menzilli top yapamadılar. Bu da Osmanlı gemilerinin düşman teknelerini uzaktan vurup kendisinin isabet almamasını sağladı. Nihayet Osmanlı denizcilerindeki disiplin, Avrupa'ya nazaran çok üstündü. Fakat bu üstün disiplin XVIII. asırda bozuldu.

1488'de dünyâ târihinde ilk defa olarak Osmanlılar 2.500 tonluk bir baştardayı denize indirdiler. 2 katlı, 54 m boyunda, 21 m eninde, anbarları hâriç 2.200 m^2 yüzeyi olan, seren direklerinin kutru 3 m; lüks döşenmiş, 120 toplu, 2.000 mürettebatlı bir devdi. Bugünki rayiçle 19 milyon dolar harcanmıştı. Sonra 3.000 tonluk gemi de yapıldı. Fakat bunlar nâdirdi. Asıl harb sefînesi olan kadırga tipi, çok daha küçüktü, «Istanbul'da gördüğüm kadırgalar çok büyük ve devamlı alarm durumunda. Yaldızlı süslemeleri göz kamaştırıyor.

Gemiler çok bakımlı. Forsalar çok iyi besleniyor ve çok iyi muamele görüyor» (1711) (De la Montraye, I, 168). «Istanbul limanında, İngiliz donanmasının en büyük gemisi olan Royal Souvereign'den 12 kadem daha büyük bir çok Türk harb gemisi yatıyordu. 55,51 m uzunluk, 14,85 m genişlik, 6,48 m yükseklikte idiler. Dört güverteli, kablolarının kalınlığı 81,28 m, 110 toplu, 1.600 mürettebatlı, 95 kantar demirli, dev gemilerdi» (Richard Pococke, *A Description of the East* Londra, 1745, II/II, 135). 1710'da dünyânın en büyük yelkenlisi olarak 3.300 mürettebatlı bir baştarda kalyon denize indirildi. 21.3.1715'de hareket eden Donanmay-ı Hümâyûn, 189 harb gemisinden müteşekkildi. Büyük teknelerde 120 küsur top, ayrıca «saçma» denen minik toplar vardı. Bu suretle kalyon devri başladı. Bahriyelilere «levend» yerine «kalyoncu» denmeye başlandı.

1640'a doğru Istanbul tersanesinde yılda 72 gemi inşâ ediliyordu. IV. Murâd'ın yaptırdığı iki mavuna ile bir pâdişâh baştardasının her biri 3.120 mürettebatlı (1.120'si forsa), 150 toplu idi. Toplardan 50'si balyemez idi ve 40 okka demir gülle atıyordu. Bu üç dev gemi 3 ayda tezgâhlanıp donatılmıştı. Her gemi için tersanede bir «göz» gerekiyordu. Müneccim-başı'na göre her göz'ün maliyeti XVI. asır başlarında 50.000 akça idi (330.000 dolar).

Pâdişâh ve sadrâzamın denizaşırı sefere çıkmaması kaanundu. Denizaşırı sefere ancak serdâr vezirler, amiraller, kapdân-ı deryâlar kumanda edebilirlerdi. Ancak bâzı pâdişâhlar çok kısa mesafeli denizaşırı sefere çıktılar: Fâtih'in Midilli (1462) ve Ağrıboz (1470) ve Kaanûnî'nin Rodos (1522-23) seferleri ve bu adaları bizzat fethetmeleri gibi. Ama pâdişâh, pâdişâh baştardası denen makam gemisiyle Marmara'da gezerdi. Üç fener ve ilâveten altın tuğralı sancak çekilir, yelkenleri, kürekleri, direkleri ve her yeri yeşile boyanırdı.

15) Kalyon Devri

XVIII. asır sonlarında kapdân-ı deryâ kalyonunda 80 kadar subay, 1.000 ilâ 1.500 mürettebat bulunurdu. Subayları şunlardı (d'Ohsson, VII, 427): bir süvârî kapdan (deniz albayı), 3 yardımcı kapdan (ki ikinci, üçüncü, dördüncü kapdan diye anılırdı), 20 yelken ve güverte subayı, bir topçubaşı ve 6 topçu subayı, 7 inzibat subayı, bir dümencibaşı ve 6 dümen subayı, 2 filika subayı, 22 levazım, mâliye, jurnal subayı, 4 vardiya subayı, birer imam, müezzin, doktor, operatör subay, daha 8-10 subay.

Üçüncü Selîm, Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn'dan yetişecek mektebli deniz subaylarına o kadar îtinâ etti ki, buraya alınan ve çoğu kapdan çocukları olan talebeye bugünki rayiçle ayda 480 dolar maaş verdi.

1830'da İkinci Mahmûd'un inşâ ettirip Üçüncü Selîm'in hâtırasına *Selîmiye* adını verdiği kapdan-paşa kalyonu 1.400 mürettebatlı, 120 toplu idi. Ayrıca 19 küçük top vardı. 120 büyük top 36'lık, 26'lık, 20'lik idi. Ayrıca taş gülle atan 4 top bulunuyordu. Saatte 9 mil yapıyordu. Gene İkinci Mahmûd' un 1829'da yaptırdığı *Mahmûdiye* kalyonu «dünyânın en mükemmel ve en büyük tonajlı saff-ı harb gemisi idi, inşâ eden Türk gemi mühendisi ile görüştüm» (Amiral Slade, s. 62-4). Keza 79 toplu Âsâr-ı Nusret, dünyânın en büyük saff-ı harb gemileri arasında bulunuyordu. 1836'da İzmit tersanesinde yapılan Fevziye kalyonunu mühendis Mahmûd Efendi çizip Musa Kalfa inşâ etmişti. 96 toplu, 960 mürettebatlı, 198 m boyunda, 55 metre eninde dünyânın en büyük harb gemilerindendi. 1830'da Gemlik tersanesinde Osman Kalfa'nın yaptığı Fethiye, 96 toplu, 960 mürettebatlı, 193 m boy ve 52 m eninde idi (Cevdet, VII, 349-51). Yelkenli kalyonlar, kürekli kadırgalardan çok daha uzun müddet kullanılabiliyordu. Meselâ son yelkenli kalyonlardan biri (zîrâ zırhlı donanma devri başlamıştı) olarak Istanbul tersanesinden 14.12.1856'da denize indirilen Fethiye, 1903'e kadar 47 yıl, mekteb gemisi olarak donanmada hizmet gördü.

1801'de Küçük Hüseyin Paşa'nın yelkenli donanması, İngiltere'ninkinden sonra dünyâ 2.'si, yepyeni harb gemilerinden oluşuyordu: 4 üçanbarlı, 24 kalyon, 24 firkateyn, 15 korvet, sâir küçük gemiler (nakliye, topçeker, nehir, ateş vs.). Bu donanma 1826'da Navarin'de yandı, İkinci Mahmûd, yenisini yaptırdı. Gene İkinci Mahmûd ayni yıllarda ilk buharlı gemiyi de donanmaya soktu. Sonra buharlı; sonra hem buharlı, hem zırhlı gemilerden oluşan modern donanma kuruldu.

16) Korsan Sınıfı

XV-XVI. asır fütuhatının temelinde akıncı denen atlı komando sınıfı asker ne derecede hayâtî bir ağırlık taşıdıysa, XVI. asır Osmanlı deniz üstünlüğünde de, Donanmay-ı Hümâyûn yanında, korsan sınıfının faaliyetleri, ayni derecede mühim oldu. Zâten bu asrın dâhî amirallerinin hepsi korsan sınıfından yetişmedir. Piyâle Paşa gibi Enderûn akademisi me'zûnu olanlar nâdirdir. Korsan, devletin deniz kuvvetinin bir kısmını oluşturan deniz akıncısı sınıfıdır. 1513'de Mağrib'de ve kesin şekilde Cezâyir üssünde merkezîleşmiştir. «Korsan», Fransızca «corsaire» karşılığı olup Fr. pirate (Osm. deniz harâmîsi, deryâ

şakıysi) denen devletten bağımsız deniz haydutluğu ile hiç bir ilgisi yoktur. Korsan sınıfının aldığı ganimetin beşte biri Hazîne'ye âiddir. Düşman teknesi zabtedilmişse, bütün tekne ve toplar keza devlete âiddir. Top dışındaki silâhlar, ganimet olarak paylaşılabilir, satılabilir. Hıristiyan denizci devletlerin de korsan sınıfı vardır. Fakat bunlar, Osmanlı korsanları ile başa çıkamamışlar, faaliyetlerini Atlas Okyanusu'na, bilhassa Karayib Denizi'ne nakletmişlerdir. Bununla beraber Akdeniz'de Saint-Jean (Hazret-i Yahyâ) tarîkatinin Rodos ve sonra Malta korsanları, Osmanlı'ya ve Müslümanlar'a büyük zarar vermişlerdir. Bu sınıfın gerçek kurucusu, İkinci Bâyezîd'in 3. oğlu ve Yavuz Sultân Selîm'in ağabeyi olan Sultân Korkut Hân'dır. Bir çeyrek asır, bütün imkânlarıyle bu sınıfı oluşturmaya çalışmış, valisi olduğu Batı Anadolu'nun Menteşe, Antalya, Aydın, İzmir, Karası gibi sahillerinin gençlerini bu sınıfa girmek için teşvik etmiş, Oruç Reis, Turgut Reis (Paşa) gibi fâtih denizciler yetiştirmiştir. Turgut Paşa, çok uzun müddet korsan filosunun başında kalarak, az mübalağa ile denilebilir ki, Osmanlı'nın Akdeniz hâkimiyeti için, Donanmay-ı Hümâyûn derecesinde, hizmet etmiştir. Ancak devletle harb hâlinde olan Hıristiyan gemilerini ve sahillerini vurabilen ve bâzan gerçek bir donanma büyüklüğünde olan korsan filoları, Osmanlı devletinin aman verdiği, ticâret izni bahşettiği, himaye ettiği, sulh yaptığı, dost olduğu ülkeleri ve gemilerini vuramazlardı. Korsan filosu, büyük deniz seferlerinde, Donanmay-ı Hümâyûn'a katılırdı. Meselâ Turgut, hem Preveze'de, hem Cerbe'de, hem Tarâbulus ve Korsika'nın fethinde, hem şehîd olduğu (1565) Malta'da, filosu ile hazır bulunmuştur.

Oruç Reîs'in 1513'de Mağrib'e ayak basmasıyle korsan filosu, Kuzey Afrika'da ve kesin şekilde Cezâyir limanında üslenmiştir. Oruç Reis, öylesine cür'et gösterdi ki, 1516'da Tiber ırmağı ağzında avlandığını istihbâr ettiği Papa X. Leo'yu (1513-21) buraya asker çıkararak esir almastna ramak kaldı (Pfeffermann, *Renaissance Paepste mit den Türken,* Bern 1946, s. 175,178). Bununla beraber Batı Akdeniz'e ilk ayak basan Osmanlı amirali Oruç Reis değil, ondan çeyrek asır önce Kemâl Reîs'tir. Pek çok İspanya seferi yaparak Endülüs'ü desteklemiş, bu seferler ve Osmanlı korkusu, İtalyan tarihçisi Marinescu'nun uzun uzun anlattığı gibi *(TAD,* II, 231-4, 267 v.dd.), Gırnâta'nın düşmesini çeyrek asır geciktirmiştir. Kemâl Reis, 1501 'de Côte d'Azur sahillerine çıkartma yaparak Catanzara Dukası'nı esir alıp Türkiye'ye götürmüştür (Kissling, *TM,* XV, 68). 1488'de 12 kadırga ile Malta, Gozo, Pantelleria, Sicilya adalarına çıkartması da ünlüdür.

Osmanlı'nın Hind denizlerinde ayrı bir filo bulundurmak mecburiyeti, Hazar Denizi'ne esaslı şekilde girememesi, güneyde ve kuzeyde, Asya târihi için menfi te'sirler yapmıştır. Süveyş Kanalı'nı Yavuz, Kaanûnî, İkinci Selim, Üçün-

cü Murâd, Üçüncü Mustafa ayrı ayrı ele almışlarsa da, kanalın kazılmasına başlanamadı. Dedesinin ve babasının bu hususta projelerine vâris olan İkinci Selim, 12.1.1568 tarihli hatt-ı hümâyûnu ile, Mısır beylerbeyisine şu emri veriyordu (*Mühimme*, VII, 258): «Donanmay-ı Hümâyûnum denizden Süveyş Deryâsı'na (Kızıldeniz) geçmek içün, bir hark (kanal) kesilmek lâzımdır. Buyurdum ki, vusûl buldukda, aslâ te'hîr-ü terâhî etmeyip, ol yerin tamâm ehl-i vukuufmî'mârların ve mühendislerin cem' edip dahi yarar âdemler koşup irsâl eyliyesin ki, varıp Akdeniz ile Süveyş Deryâsı'nın mâbeynlerin (aralarını) tetebbu' edip (ilmî şekilde inceleyip), ol yer mahallinden hark olmaya (kazılmaya) kaabil midir ve tûlü (uzunluğu) ne mıkdâr olur ve yanaşır (yanaşık düzende) kaç gemi gitmeye kaabil olur, tamâm mâ'lûm (bilgi) edinip arz eyliyesin ki, ana göre tedârükü görülüp kesdirilip (kazdırılıp) inşâ 'Allâhü'l-'Azîz tamâm oldukda...». Ama gene ayni pâdişâh devrinde kazılmasına başlanan Don-Volga (Karadeniz-Hazar) kanalı gibi, Süveyş Kanalı da gerçekleşemedi.

Türk korsanlarının Akdeniz'de vurmadıkları ülke, ada, liman, şehir yok gibidir. Bunlardan örnekler, siyâsî târih kısmında verilmiştir. Binlerce korsan akını ve korsan deniz muharebesi vardır ve hepsi Osmanlı korsanlarının başarısı ile kapanmıştır. Zîrâ çok dikkatli hazırlanmıştır. Korsanların Batı Avrupa'nın büyük limanlarında ajanları olduğu, hangi gemilerin ve filoların ne zaman kalkıp rotalarının ne olacağının Cezâyir'e bildirildiği malûmdur. XVI. asırda âzamî dereceyi bulan bu Akdeniz mücâdelesi, XVII. asırda da devâm etti, sonra yavaşladı.

17) Atlas Okyanusu'nda Türkler

Türk filolarının Atlas Okyanusu'ndaki faaliyetleri üzerinde bir kaç örnek vermek gerekir. Barbaros Hayreddîn Paşa bile Donanmay-ı Hümâyûn ile pek çok defa Cebelitârık'dan (Osm. Sebte Boğazı) Atlantik'e çıkmıştır. Ama okyanusta asıl harekât, Cezâyir donanmasına bağlı filolarca yapılmıştır. Bu devirde Cezâyir donanması 30 ilâ 40 toplu 70 kadırgadan oluşuyordu ve gücü büyük Avrupa devletlerinin deniz kuvvetlerine denk, ekserisine üstündü. 1613-1621 arasındaki 8 yılda Cezâyir limanına ganîmet olarak 936 Hıristiyan gemisi getirilmişti, batırılanlar bunun dışında idi. 1609'da İspanya kralı III. Felipe'nin yeğeni bile esir edilip Cezâyir'e getirildi ki bu mühim olay, levend şâir Gedâ Muslu'nun bir *koşma*'sında terennüm edilmiştir. 1580'de Akdeniz'e giren 49 parça İngiliz donanmasının tamâmı çevrilip Cezâyir'e getirilmişti. 1619-21 arasında 400 küsur İngiliz gemisi zabt edilip Cezâyir'e sevk edilmişti.

Türk korsanları Karayib Denizi'nde de faaliyet gösterdiler *(History of the County of Cornwall,* I, 496). Bu denizdeki hâlâ bir takımada Türk Adaları adını taşır. 1617 Madeira seferi için bk. Pierre Dan, *Histoire de Barbarie et de Ses Corsairs,* Paris 1637, s. 275-6; Salvatore Bono, *I Corsari Barbareschi,* Torino 1964; s. 178; Ali Haydar Emîr, *Cezâyir Hakkında,* Istanbul 1930, s. 44-5.1674'de Lizbon halicine giren Türk korsanları, Lizbon halkının gözü önünde 36 toplu ve 400 mürettebatlı bir Portekiz firkateynini yakıp içindekileri esir ettiler. 1693'de Finister Burnu açıklarında Portekiz'in Noterdam del Bilar gemisi batırıldı. Bu olaydan 10 ay sonra Cadiz önünde Nortar adlı İngiliz korveti zabtedildi. 1695 ocağında Ali Baba, Saint Vincent Burnu'nun 40 mil açığında Holanda'nın 36 toplu Schantaklar gemisini zabtetti (C.F.Duro, *Armada Espanola,* Madrid 1895, III, 237-40). Türkler'in Asor adaları seferleri için bk. Bono, s. 177-8; *Delta Citta e Regno di Algeri,* Floransa 1783, s. 24. Bâzılarına Barbaros Hayreddîn Paşa, Piyâle Paşa gibi kapdân-ı deryâların kumanda ettiği 1530,1553,1574 vs. Cadiz Körfezi seferlerini de anmak gerekir. Cadiz, İspanya'nın bütün Amerika kıt'ası ile ilişkisini sağlıyan en mühim limandı.

Büyük (Koca) Murâd Reîs'in ve kayınpederi Ali Biçin Reîs'in Atlantik seferleri de ünlüdür. Murâd Reis, Kılıç-Ali Paşa'nın yanında yetişmiştir. İngiltere kralı I. James'le bile mektublaşmıştır (Knolles, *History,* 1603, s. 825; Grammont, s. 178-9; *State Papers,* 71.1 .f.12). Murâd Reîs veya Bey, 2 yıl üstüste Kanarya adalarını, bilhassa Lanzarote'u vurmuştur (1586, 1587). İkinci kanarya seferini 18 kadırga ile yapmıştır *(V.S.P,* 273, 277; Duro, *Armada Espanola,* II, 399). Sonraki 20 yılda, hemen her yıl Atlas Okyanusu'na açılmıştır.

Diğer bir Murâd Reis (Küçük Murâd Reis), İrlanda'nın Baltimore limanını basmasıyle ünlüdür (haziran 1631) (W. Laird Clowes, *The Royal Navy,* Londra 1897, II, 23; Bono, 178; Fisher, *Barbary Legend,* Oxford 1957, s. 323). Brich, Knolles, Knight, Frizell, Amiral Button, Lane-Pool, Oppenheim gibi bir çok tarihçinin tasvir ettiği bu akında 237 İrlandalı'yı Cezâyir'e götürdü. Baltimore limanında yalnız bir gece kaldı ve limana iki kadırga soktu (20.6.1631). Limanı savunmak istiyen 3 gemiyi batırdı. Olayı, uzun bir destan hâlinde İrlandalı şâir Thomas Usborne Daweys nazma çekmiş, Cork Kontu, Avam Kamarası'na şiddetli bir mektub yazmıştır. I. Charles, olayda ihmâli görülenleri şiddetle cezalandırmıştır.

Diğer bir ünlü İngiltere akını, 1625 ağustosunda Plymouth yakınlarında Looe limanı ve Scilly adalarına yapılan çıkartmadır (Fisher, 322-3). Bu seferde Türkler, 10 gün içinde, Plymouth limanına girip çıkan 27 gemiyi zabtettiler. Scilly adalarını fethedip burada bir üs kuran ve uzun müddet muhafaza eden Türkler, Plymouth limanına girip çıkışı yıllar boyunca kestiler.

Bristol Kanalı ile İrlanda Denizi'nde devamlı 30 Osmanlı kadırgası dolaşıyor. Scilly veya Lundy adalarındaki Osmanlı üssüne dönüyordu. Lundy adası da uzun yıllar Osmanlı'nın elinde kaldı ve bizzat İngiltere Kralı'nın bir çok teşebbüsüne rağmen Türkler buradan sökülüp atılamadı. Lundy'nin fethi de 1625' dedir ve Bristol Kanalı açığında, Devon kontluğu kıyılarından 20 km' dir. Scilly adalarından 175 km olduğu için, Türk filoları, bu mesafedeki bu iki üslerine dayanarak çok başarılı deniz harekâtı yapabiliyorlardı. 1631'de bir çok İngiliz limanı Osmanlılar'ca haraca bağlanmıştı. Bu vergiyi vermiyen gemiler batırılıyor, İngiliz limanlarına sokulmuyordu. 1654'de Osmanlı korsanları hâlâ Bristol Kanalı'nda geziyorlardı. Devrin İngiliz ve Fransız gazeteleri, Türkler'in Bristol Kanalı'ndaki harekâtından devamlı şikâyet ediyorlardı (*Gazette de France,* 1650, s. 1.133, 1654, s. 99, 171; Grammont, *Histoire d'Alger sous la Domination Turque (1516-1830),* Paris 1887, s. 28). Manş Denizi ile Biskay (Gaskonya) Körfezi'nde de Osmanlı gemileri eksik olmuyor, bu suretle İngiltere-Fransa ve Fransa-İspanya deniz muvâsalasını kesiyorlardı.

Küçük Murâd Reîs'in İzlanda seferi de ünlüdür. Cezâyir'den hareketle dönüş arasında 3 ay sürdü. 20.6.1627'de İzlanda'ya çıkıp adada 26 gün kaldı, 12 ağustosta Cezâyir'e döndü. 400 esir getirdi (gemilerin istîâb ve yiyecek mes'elesi yüzünden ve ihtiyaç da olmadığından fazla esir alınmıyordu). Sefere 12 Osmanlı kadırgası katıldı. Bu seferde esir olarak Cezâyir'e getirilip 2 yıl sonra salıverilen İzlandalı Protestan (Lüteryen) râhib Olaf Eigilson'un İzlanda dilinde yazdığı ve az sonra Danca'ya da çevrilen seyâhat-nâmesi, en mühim kaynaktır. Ali Reis, 1642'de bir İzlanda seferi daha yaptı. Türk korsanları Holanda, Danimarka, Norveç, İsveç sahillerini de vurdular. Asıl Baltık Denizi'ne girdiklerine dâir bir kayda ise bugüne kadar tesadüf edemedim.

Pîrî Reis, dünyânın en mükemmel Amerika haritasını yapıp pâdişâha takdîm ettikten sonra Barbaros Hayreddîn Paşa, Yeni Dünyâ'ya bir donanma sevkını istedi. Sadrâzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa «ittisâl-i memleket yokdur ve arada düvel-i uhrâ vardır» diyerek Barbaros'u atlattı. Türkler, denizaşırı seferlerden hoşlanmazlardı. Denizaşırı sefer yapan tek Türk devleti Osmanlılar'dır (Alâeddîn Keykubâd'ın Kırım seferini ve Çaka Bey'le Umur Bey'in Adalar Denizi seferlerini bir geçiş dönemi telâkkıy ediyorum). Amerika seferi ise, artık okyanus ötesi idi. Osmanlı'nın sömürge ihtiyâcı da yoktu. Onun için İbrahim Paşa'yı fazla kınamamak gerekir. Zîrâ bu olaydan iki asırdan fazla bir zaman sonra Voltaire gibi bir dâhî, Amerika gibi sefil topraklarla uğraşıp Avrupa işlerini ihmâl ettiği için kralı XIV. Louis ile alay ediyordu. Hattâ XIX. asır ortalarında Prens von Bismarck gibi bir adam, Avrupa'da bir nahiye elde etmeyi, sömürgelerde bir ülke elde etmekten üstün tutuyordu. Ama Pîrî Reîs'in ve Barbaros'un uzak görüşlülüğünü de takdîr etmek gerekir.

Boston ile Plymouth ve Bristol limanları arasında işliyen pek çok İngiliz gemisinin XVII. asırda Osmanlı korsanlarınca vurulduğunu biliyoruz. Amerika'dan gelen 2 gemiyi 1625'de Manş Denizi'nde zabtettiler. 1678'de Massachusetts'den İngiltere'ye gelen bir gemiye el kondu ki gemide Harvard me'zûnu Dr. Daniel Manson da vardı, hayâtının sonuna kadar Cezâyir'de kalıp hekimlik etmiştir. 1660'da bir Osmanlı filosu, Newfoundland adasını vurdu. Sonra Kanada kıyılarından Virginia'ya kadar Amerika sahillerini tâkıyb etti. Çok güzel bir Virginialı kız, Dördüncü Mehmed'in haremine hediye gönderildi. 1681 'de bir Osmanlı filosu, gene Newfoundland, Kanada ve Birleşik Amerika'nın New England sahillerini vurdu. Bu seferi yapan filo, önce İrlanda'yı vurarak oradan hareket etmişti (Salvatore Bono, 178; Sir Godfrey Fisher, 323).

18) XVIII-XIX. Asırlarda Korsanlık

XVIII. asırda korsanlık, eski aktivitesini kaybetmekle beraber, devâm etti. Meselâ 7.9.1791 'de Üçüncü Selîm'e takdim edilen beşte bir pâdişâh hissesi ganîmetin değeri bugünki rayiçle 60 milyon dolardı. Hazîneyi, pâdişâhın huzuruna omuzlarına kaplan postu atmış 61 Cezâyirli gazi levend taşımıştı. Eşsiz güzellikte bir inci tesbih, 4 arslan, 2 kaplan, 5 boğa, külçe altın, çok değerli silâhlar, ganimeti oluşturuyordu (*Belleten*, XXXVII, 613). Cezâyir'de şöhret kazanan kapdanlar, Istanbul'a gelip amiral, hattâ kapdân-ı deryâ oluyorlardı. Biri Mezomorta Hüseyin Paşa, diğeri onun yetiştirmesi Canımhoca Mehmed Paşa'dır ki 1707'de 20 kalyonla İspanya kıyılarını yakıp yıkmış, iki İspanyol kalesini yerle bir etmiş, bunun üzerine Istanbul'a tâyini çıkarak 1714'de kapdân-ı deryâlığa getirilmiştir. XVIII. asır, Vahrân'ın (Fr.Oran) fethi gibi parlak bir başarıyle açıldı. Mehmed Bektaş Dayı, Vahrân'ın limanı olan Marse'l-Kebîr'i vire ile teslim aldı. 10.000 Türk, 15.000 Arab-Berberî, 15 muhasara ve 150 sahrâ topu ile 93 gün Vahrân'ı kuşattı. 7.500 şehid verdi. 15.000 ölü ve 5.200 esir veren İspanyollar teslîm oldu (3.4.1708). Şehrin anahtarları, 2 İspanyol kalyonu ve ganimet, Bartınlı Ali Reis tarafından Istanbul'a getirilip Üçüncü Ahmed'e takdîm edildi. Pâdişâh, Vahrân'ın atası Kanûnî devrinde alınamadığını biliyordu. Bektaş Dayı'ya beylerbeyi (orgeneral) rütbesi verdi (*Mühimme*, CXVI, 103; Râşid, III, 258; Fisher, 285-6). 18 yıl Cezâyir'de İngiltere'nin konsolosluğunu yaptıktan sonra Cezâyir'de ölen (1712) Robert Cole, hoş görünmek için konsolos-hâneyi 3 gün aydınlatmıştır.

Gene XVIII. asrın başlarında Cezâyirli korsanlar Yeşilburun adalarından birini ele geçirerek, Atlantik seferleri için üss olarak kullandılar. Kör Abdi

Paşa'nın beylerbeyliğinde İspanya, Vahrân'ı geri almak istedi. 16 İspanyol kalyonu ve 500 nakliye kayığı 28.000 askeri Vahrân'a çıkardı (29.6.1732). Vahrân bahriye sancak beyi Mustafa Bey'in çok az Türk askeri, 3.000 kuloğlu (Türk-Arab melezi), 30.000 Arab askeri, 137 topu vardı. 1 temmuzda Vahrân ve Marse'l-Kebîr düştü. Bu suretle Vahrân'da Osmanlı hâkimiyeti 24 yıl, 2 ay, 28 günden ibaret kaldı. Asrın sonuna kadar pek çok muhasara edilmesine rağmen Vahrân, Türkler'ce istirdâd edilemedi. Bu devirde yeniçerilerin evvelce levendlerde yâni denizcilerde olan üstünlüğü ele geçirip Cezâyir eyâletine hâkim olmaları artık Anadolu'dan çok az gönüllü gelmesi, Avrupa devletlerinin çok güçlenmeleri gibi sebeblerle Cezâyir, inhitâta girdi. 1767-1773'de Kabîliye halkı baş kaldırdı. Binlerce Türk, ihtilâl Kosantîne sancak beyi Sâlih Bey tarafından yatıştırılıncaya kadar öldü. Öyle ki 1770'de pâdişâh, çok azalan Türk asker sayısını takviye için Cezâyir'e 200 topçu gönderdi. Cezâyir'i alabileceğini sanan İspanya, 44 kalyon ve 344 nakliye kayığına bindirilmiş 22.600 askeri Cezâyir'e çıkardı (2.7.1776). 7.000 ölü verip 12 top kaybederek çekildiler, Istanbul'da Birinci Abdülhamîd şenlik irâde ederken, Madrid'de Üçüncü Carlos mahcûb oldu. Beylerbeyi Mehmed Paşa, mânevî oğlu Hasan Bey'i Istanbul'a yollayıp ganimet beşte birini gönderdi. Pâdişâh, Mehmed Paşa'yı murassâ kılıç ve sorguçla taltif etti. 1780'de Cezâyir donanması, Cadiz limanında yatan İspanyol donanmasını basarak ağır hasar verdirdi. 75 parça İspanyol donanması, Cezâyir önüne geldi (13.7.1783). Ancak Cezâyir donanması tarafından püskürtüldü. Cezâyir donanmasından filolar, Istanbul'un emriyle Batı Akdeniz'e de çağırılıyordu. Meselâ 18.11. 1781 tarihli fermanla 29 (sonra 15) kalyon Cezâyir, 6 kalyon Tûnus, 8 kalyon Tarâbulus filoları Istanbul'a çağırılıp Donanmay-ı Hümâyûn'un hareketine katıldı *(Mühimme*, CLXXX, 151). Geçen yılki mağlûbiyete rağmen (Vâsıf, 202), ertesi yıl İspanya, teşebbüsünü tekrarladı. 136 parça İspanya -Papalık-Malta- Napoli-Portekiz donanması, Cezâyir'e geldi (28.6.1784) (Cevdet, III, 81). 67 parça Cezâyir donanmasınca karşılandı. 21 temmuz sabahı sabah 8'den 12'ye kadar geçen 4 saatlik korkunç top düellosu sonunda, müttefik armada çekilip gitti. Zîrâ bu devirde bile Türk denizciliği ve topçuluğu İspanya'dan üstündü. 3.379 bomba, 10.680 gülle, 2.145 kumbara, 401 kutu misket atmalarına rağmen İspanyollar, ancak 30 Türk levendini şehîd edebilmişlerdi. Bu suretle târihin son fiilî Türk-İspanyol savaşı sona erdi (22.7.1784) Kemâl Reis ile başlayıp Oruç Reis ile cihânşümul bir mâhiyet alan bu savaş, hiç sulh yapılmaksızın, tam 3 asır sürdü. Bu savaş, İspanyollar'ın Mağrib'i tanassur ettirmesini önledi.

Devamlı Osmanlı muhâsarasına dayanamıyan Vahrân, Osmanlı'ya teslîm oldu (16.12.1791). Bu suretle Vahrân'da İkinci İspanyol hâkimiyeti 59 yıl,

7 ay, 24 gün sürdü. Garb sancak beyi Osmânoğlu Mehmed Bey, şehre girdi (24.2.1792) ve şehrin iki altın anahtarı ile şehrin çeşmelerinden alınan su ile doldurulmuş iki murassâ testi, beylerbeyi Hasan Pasa tarafından, Üçüncü Selîm'e gönderildi.

1815 Viyana Kongresi'ne kadar korsanlık serbestti. Bu kongrede yasaklandı. Cezâyir, en mühim gelir kaynağından mahrûm oldu. İkinci Mahmûd, bu sırada beylerbeyi olan Ömer Paşa'ya tâyin hatt-ı hümâyûnunda şöyle diyordu (7.8.1815): «Cezâyir beylerbeyiliği sana tevcîh olunmuş ve emr-ü irâdemin hılâfı ahvâlden mücânebet şartıyle, büyük küçük ocak müntesibi kullarımın sebk eden kusûr ve kabâhatleri afv olunmuş ve bundan böyle kemâ-fi'l-evvel hüsn-i nazar-ı mülûkânem der-kâr bulunmuşdur».

2.12.1817'de Cezâyir yeniçeri ocağı ilga edildi. 700'ü emekli 3.400 yeniçeri kalmıştı. Bunların çoğu servetlerini alıp anayurdları olan Batı Anadolu kasabalarına döndüler. Zenginleri İzmir ve Istanbul'a yerleşti. Bu da, 1830 Cezâyir savunmasında ülkeyi en tecrübeli askerden mahrum bıraktı. Son beylerbeyi Hüseyin Paşa, 1779'da Denizli'de doğmuş, delikanlılığı İzmir'de geçmiş, Cezâyir'e gelip yeniçeri olmuştu, 1.3.1818'de beylerbeyi oldu. Yunan İhtilâli'nde 2 yıl ard arda Donanmay-ı Hümâyûn emrine birer filo gönderdi (*Mühimme*, CCXLI, 266).

19) Tûnus

İkinci Mahmûd, 25.7.1831 tarihli hatt-ı hümâyûnu ile, Tûnus valisi Hüseyin Paşa'ya, eyâletindeki yeniçeri ocağını ilga etmesini ve Istanbul'da yürürlüğe konan bütün kaanunları eyâletinde uygulamasını emretti. Tanzimat devrini yaşamadan Fransız istilâsına uğrıyan Cezâyir'e mukaabil, Tunus'ta da Tanzimat dönemi başlamış oldu. Sonraki valilerden Ahmed Paşa, Istanbul'a gelip İkinci Mahmûd'un ayağını öptü ve eyâletinde pâdişâhın reformlarını nasıl uyguladığını anlattı (1836). 1840'da yeni tahta çıkan Birinci Abdülmecid, hâriciye nâzırı Mustafa Reşîd Paşa'nın tavsiyesiyle, bu Ahmed Paşa'ya «vezir» pâyesi verdi. Bir teki hâriç hiç bir Cezâyir beylerbeyisine ve Tûnus beylerbeyisine o târihe kadar vezir pâyesi verilmemişti. Hepsi beylerbeyi (oramiral) idiler. Ayni fermân ile pâdişâh (9.8.1840) reformları yetkiyle uygulıyabilmesi için, Ahmed Paşa'nın valiliğinin «kayd-ı hayât» ile olduğunu bildirdi. Sultân Mecîd'in 1841 ve 1846 fermanları ile köleliği kesin şekilde ilğâsı, Ṭunus'ta da müşkilât doğurdu. Ancak Ahmed Paşa, ülkedeki esir pazarlarını kapatmıya mecbur kaldı. Bu Ahmed Paşa'nın oğullarından Mehmed Bey, 1854'de Istanbul'a gelerek hayâtının sonuna kadar Osmanlı donanmasında amirallik yap-

tı. Sonra vali olan Sâdık Paşa'ya (23.9.1859-12.5.1881) gene vezir pâyesi ve 1871'de Tunus eyâleti valiliğinin Türk asıllı olan Hüseynî hânedânı erkeklerine inhisâr edeceğine dâir ferman verildi. Bu fermânı sağlayan Tûnus reîs-i müdîrânı (eyâlet başbakanı) Çerkes Hayreddîn Paşa, sonra Istanbul'a gelip sadrâzam olmuştur. Mehmed Sâdık Paşa'nın son zamanlarında Fransa, 23.000 askerle (3 tümen=1 kolordu) Cezâyir'den Osmanlı sınırını geçerek Tûnus'u işgal etti. Tûnus, 1878 Berlin Kongresi kulisinde Fransa'ya vaad edilmişti. Osmanlı hükûmeti, 1923 Lozan anlaşmasına kadar Tûnus'taki Fransız işgalini kabûl etmedi ve ülkenin Osmanlı imparatorluğunun bir parçası olduğunu savundu. Denizden de 8.000 askerini Bizerte'ye çıkaran Fransa, 12.5.1881'de Tûnus'ta himâye rejimi kurdu. Hüseynî hânedânını «bey prens» sanıyle Tûnus tahtında bıraktı. Bugünki Tûnus nüfûsunun üçte birinde Türk kanı olduğunu tahmîn edilmektedir (Aziz Sâmih, II, 184b). Cezâyir'in sahil kesiminde bu mıkdar, daha aşağı değildir. Fransa, Birinci Cihân Harbi'nde Cezâyir'den 250.000 ve Tûnus'tan 89.000 asker alıp Almanya'ya karşı sürdüğü hâlde, bu ülkelere istiklâl vermedi. İkinci Cihân Harbi'nde ayni oyunu oynadı. Büyük mücâdelelerden sonra Fas, Tûnus ve Cezâyir, Fransa'dan yakasını kurtarabildi. Bu arada Cezâyir, bütün Afrika kıt'asının bütün târih boyunca en büyük ve en kanlı savaşını Fransa ile yapıp bir milyon şehid verdikten ve Fransa'da Dördüncü Cumhûriyet'i düşürdükten sonra, istiklâline kavuşabildi.

20) A.B.D. ile Savaş

1776'da İngiltere'den istiklâlini kazanan A.B.D., 1783'den itibaren Avrupa ölçülerine göre mütevazı' da olsa, denizlerde bayrak gezdirmeye başladı. Amerika kıt'asındaki Beyazlar'ın ilk müstakil devleti idi. 1790'da nüfûsu 3,9 ve 1800'de 5,3 milyondan ibaretti. Osmanlı'nın Kuzey Afrika (Mağrib) eyâletlerinin (Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus) nüfûsu, bundan fazla idi. Henüz İngiltere, Fransa, İspanya gibi büyük devletler bile Mağrib Ocakları'na söz geçiremiyorlardı. Daha 25.7.1785'de, Cadiz açıklarında bir A.B.D. gemisi, Cezâyir korsanlarınca zabtedildi. Boston limanına bağlı Kapdan Isaak Stevens'in Maria'sı idi. Az sonra Philadelphia'ya bağlı Kapdan O'Brien'ın Dauphin'i ayni âkıbete uğradı, Cezâyir'e getirildi.1793 ekim ve kasım aylarında 11 A.B.D. gemisi daha Türk korsanlarınca zabtedildi. Kongre, Türk korsanlarına karşı koyacak güçte kalyonlar inşâsı için Başkan George Washington'a 688.888 altın dolar harcama yetkisi verdi (27.3.1794). Pennsylvania'lı Joshua Humphreys, bu gemileri inşâ taahhüdünü üzerine aldı. Türk korsanları sayesinde A.B.D.

donanmasının ve gemi sanayiinin temelleri atılıyordu (G. W. Ailen, *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 65-6).

Ancak Cezâyir'le başa çıkacak bir donanma yapmak uzun vâdeli idi. Washington, Cezâyir'le temas etti. 21 safer 1210 (5.9.1795) muahedesi Türkçe ve 22 maddedir: A.B.D., Cezâyir'e defaten 642.000 altın dolar ve her yıl 12.000 Osmanlı altını ödiyecekti. Buna karşılık Cezâyir'deki Amerikan esirleri serbest bırakılacak, Cezâyir, gerek Atlantik, gerek Akdeniz'de hiç bir Amerikan gemisine dokunmıyacaktı. Muahedeyi George Washington ve Beylerbeyi Hasan Paşa imza ve tasdıyk ettiler. Bu vesika, A.B.D.'nin 2 asrı geçen târihinde, yabancı dille (İngilizce olmıyan) imzaladığı tek muahededir. Ayni zamanda A.B.D.'nin bütün târihi boyunca yabancı bir devlete vergi (Türkçe metinde: seneviyye) ödemeyi kabûl ve taahhüd ettiği tek anlaşmadır. National Archives of the United States'de muhafaza edilen muahedenin orijinalinin faksimilesi ve 1795'de Türkçe'den yapılan İngilizce tercemesi: Hunter Miller, *Treaties of the United States*, Washington 1939, I, 276-317.

1785'de ilk A.B.D. teknesi, Istanbul'a, 1800 sonbaharında da George Washington firkateyni Cezâyir limanına dostluk ziyaretleri yaptı. Kapdan William Bainbridge'in idaresindeki G. Washington firkateyni, Cezâyir'den Istanbul'a geldi. Bu Amerikan gemisiyle Cezâyir beylerbeyisi Osmânoğlu Mustafa Paşa, Üçüncü Selîm'e 2 arslan, 2 pars ve başka hediyeler göndermişti. Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa, bu yeni devletin kapdanı ile konuşmak istedi. Deniz albayı Bainbridge'i kabûl ve iltifât etti (Thomas Harris, *Life and Services of Commodore William Bainbridge*, Philadelphia 1837, s. 45-61).

Ancak Tarâbulus eyâletine bağlı Osmanlı gemileri, Akdeniz'e giren Amerikan gemilerini vurmaya başladılar. Bunun üzerine Bainbridge, bir harb filosu ile Tarâbulusgarb limanına geldi (7.10.1803). 35 toplu Philadelphia ve Vixen, Tarâbulus gemileriyle top teatisine başladı. Bu suları tanımıyan ve o târihte en büyük Amerikan harb gemisi olan Philadelphia, karaya oturdu. 300 mürettebatı esir edildi. Libya beylerbeyisi Karamanlı Yûsuf Paşa, gemilerin Tarâbulus limanına zarar verdiklerini söyleyip, A.B.D.'nden 3 milyon altın dolar tazminat ve yılda 20.000 dolar vergi istedi. A.B.D.'nde umûmî efkâr, bu paranın ödenmesini istiyordu. Amerikan denizcilerinin 5'i ölmüş, 5'i ihtidâ edip salıverilmiş, 290'ı Tarâbulus'da mahbustu. Tûnus beylerbeyisi (3.1782-6.9.1814) Mehmed Hammûde Paşa da A.B.D.'nden yılda 10.000 dolar vergi istiyordu. Bunun için Hammûde Paşa, Menemenli Süleyman Ağa adlı dil bilir adamını Washington'a müzâkereye yolladı. Tûnus'a gelen Amerikan deniz albayı Rodgers'in Congress adlı teknesiyle 1.9.1805'de Tûnus'tan ayrılan Süleyman Ağa, 14 kasımda Hampton Road'a çıkıp maiyyetindeki Türkler'le

beraber Washington'a gitti. Başkan Thomas Jefferson tarafından kabûl edildi *(Naval Documents, Barbary Wars,* VI, 365).

Süleyman Ağa, Amerikan dış işleri bakanı ile de görüştü. Amerikalılarca zabtedilen iki Osmanlı teknesinin iadesini ve ayrıca tazminat istiyordu. Nihayet Tûnus'a, ağzına kadar gemi inşâat malzemesi dolu bir Amerikan teknesinin hediyesi kararlaştırıldı. Süleyman Ağa, Tûnus'a tâyin edilen Amerikan konsolosu James L.Catchcart ile Baltimore, Philadelphia, New York ve Boston limanlarını ziyaret ederek Tûnus'a döndü *(Barbary Wars,* VI, 428, 448). Bu şehirler bu târihte 45 ilâ 60 bin nüfuslu idiler. Menemenli Süleyman Ağa hâtıralarını yazsa, bize ilgi çekici şeyler anlatabilirdi. Mütevazı Amerika şehirleri ile Istanbul, İzmir, Tûnus gibi dev Osmanlı şehirlerini mukaayese edebilirdi. Süleyman Ağa'nın maiyyetindeki 3 Türk, geri dönmeyi reddederek Amerika'ya yerleşti. Kayserili ve Giritli olan 2'si 2 yıl Amerika'da kalıp 1807'de Istanbul'a döndüler, Kapdân-ı Deryâ'ya A.B.D. üzerinde bir rapor verdiler. Üçüncü Türk'ün âkıbeti meçhuldür, ihtimâl Amerika'ya yerleşen ilk Müslüman'dır *(Barbary Wars,* VI, 457). Süleyman Ağa, Franklin adlı Amerikan harb teknesi ile Tûnus'a geldi. A.B.D.'nin Cezâyir konsolosu Lear, beylerbeyi Amasyalı Hoca Hacı Ali Paşa'ya 1812'de 26.000 altın dolarlık son yıllık vergiyi ödedi. Bu da A.B.D.'nin Osmanlı'ya ödediği son vergi oldu. A.B.D., Osmanlı'nın harâç-güzârı (Fr.tributaire) olmaktan çıktı. Almanya imparatorunu, Venedik doçunu, Rusya çarını ve emsalini yıllık vergiye bağlıyan Osmanlı devleti için mühim bir şey değildi. A.B.D.'nin bugünki pozisyonu bakımından bugün bize ilgi çekici gelmektedir. 7.5.1830 Istanbul Muahedesi, A.B.D. ile Osmanlı devleti arasındaki münâsebetleri yoluna koydu.

Tarâbulus korsanlığı ise 1826'ya kadar devâm etti. İkinci Mahmûd, bu târihte beylerbeyi (24.1.1796-5.8.1832) Karamanlı Yûsuf Paşa'ya gönderdiği bir fermân ile korsanlığı yasakladı ve eyâletteki yeniçeri ocağını ilga etmesini emretti. Libya'daki yeniçeriler, nizâm askeri olarak yazıldılar ve Cezâyir'deki yeniçeriler gibi direnmediler. Sonra Sultân Abdülmecîd, Libya'da köleliği de yasak etti. Tanzimat esaslarının eyâlette uygulanması için Tarâbulus'a ferman gönderildi. Bugün Amerika deniz piyade (İng. marine) marşında hâlâ «Tripoli» (Tarâbulus) kelimesi geçer.

21) Tanzimat Donanması

13.3.1867'de kapdân-ı deryâ'ya «bahriye nâzırı» dendi. Fakat fonksiyonu hiç değişmedi. Kabine üyesi deniz kuvvetleri kumandanı ve deniz savunma bakanı idi. Bu göreve ekseriya büyükamiraller, fakat bâzan generaller, ma-

reşaller, siviller getirilmiştir. 3.11.1922'ye kadar son bahriye nâzırı, sadrâzamlık da yapmış olan Sâlih Hulûsi Paşa'dır (3 defada 3 yıl, 9 ay, 16 gün). Cumhuriyet devrinde de 3 yıla yakın (1924-27) bahriye vekilliği oldu, sonra bu bakanlık ilga edildi. Yetkileri bugün genel kurmay başkanlığında, millî savunma bakanlığında, deniz kuvvetleri kumandanlığındadır. Ünlü Cemâl Paşa bu makamda 4 yıl, 7 ay, 9 gün bulunmuş (6.3.1914-14.10.1918), Şam'da iken de bu makaamı işgal etmiştir. Mahmûd Nedim Paşa (1868-71), Ahmed Es'ad Paşa (1872,1875), Hüseyin Avnî Paşa (1873), Ali Rızâ Paşa (1909), Rauf (Orbay) Bey (1918) gibi sadrâzamlıkta ve başvekillikte bulunmuş zevat da bahriye nâzırlığı yapmışlardır. Bu isimlerden yalnız Rauf Bey deniz albayı, diğerleri müşîr (mareşal)'dir (Mahmûd Nedim Paşa sivil vezîr'dir). 1876-77'de 8 ay Kayserili Ahmed Paşa, tekrar «kapdân-ı deryâ» adiyle bahriye nâzırı olmuştur. Büyükamiral Bozcaadalı Hasan Hüsnî Paşa tam 20 yıl, 7 ay, 25 gün (3.12.1882-27.7.1903) bahriye nâzırı olarak bütün kapdân-ı deryâlar içinde rekor kırmıştır.

1907'de Osmanlı donanmasında 3 büyükamiral, 5 oramiral, 20 koramiral, 17 tümamiral, 21 albay bulunuyordu. En şişkin kadro budur. Amirallerin bâzıları doktor ve mühendis idi *(Sâl-nâme,* Altmışıncı Sene, s. 327-50). 1912'de ise donanmada 1 koramiral ve 5 tümamiral bırakılmıştı. Osmanlı donanmasının Dünyâ 3.'sü olduğu 1875'de 3 oramiral, 6 koramiral, 11 tümamiral, 208 binbaşı, yarbay, albay, 704 subay, 50.000 efrat, yedekte bir büyükamiral; 21 zırhlı, 173 diğer harb gemisi (toplam 225.080 ton ve 816 top) vardı. Yalnız 20 devletin deniz kuvvetinin bulunduğu 1875'de Dünyâ 5.'si olan A.B.D. donanması 163.275 ton ve 9. olan Almanya imparatorluğu donanması 66.958 ton, 357 top, 10 zırhlı, 41 sâir gemi, 4 tümamiral, 58 yüksek subay, 622 subay, 7.061 efrat idi.

1914'te Osmanlı donanması deniz kuvvetleri sahibi 27 devlet arasında 9.'luğa düşmüştü, toplam tonajı 127.097 tondu *(Sâl-nâme,* LXVI, 348-50). İngiltere tezgâhlarında parası peşin ödenmiş ve bitmiş zırhlılar gelseydi, donanmanın gücü esaslı şekilde artacaktı. Ancak Cihân Harbi çıkınca İngiltere gemilere el koydu ki, Osmanlı'nın savaşa katılması sebeblerinden biridir.

Denizaltı (Osm. tahte'l-bahr) dünyâda ilk defa olarak Osmanlı donanmasına harb gemisi olarak kabûl edilmiştir. Haliç tersanelerinde yapılan Abdülmecîd ve Abdülhamîd denizaltıları dalış, çıkış, seyir denemelerinden sonra 5.2.1887 ve 22.3.1888'de sancak çekilerek denize indirilmiştir. Torpito da Donanmay-ı Hümâyûn'a bir çok devletin donanmasından daha önce İkinci Abdülhamîd devrinde girmiştir.

Onüçüncü Bahis

Din ve Hukuk - Adalet ve Eğitim

1) Din

Osmanlı devletinin resmî dini ve mezhebi, İslâm ve Sünnî-Hanefî idi. Devlet dini ve mezhebi idi. Diğer 3 Sünnî Mezheb (Şâfiîlik, Mâlikîlik, Hanbelîlik), Hanefîlik ile eşit şartları hâizdi. Pâdişâh, 4 mezhebin de halîfesi ve bütün İslâm dininin, daha doğrusu Dünyâ'daki bütün Müslümanlar'ın lideri, birlik senbolü, halîfe, Peygamber'in meşrû halefi idi. Kendisi Hanefî olmakla, diğer 3 Sünnî mezheb arasında tefrik yapamazdı. Her mezhebin ayrı müftîsi vardı. Kadı denen hâkim dâima şahsen Hanefî idi ama, davacı veya dâvâlı dâvasının diğer 3 hukuk (fıkh) mezhebinden birine göre görülmesini istediği takdirde, bu isteğe uymaya mecburdu. Ancak Hanefîlik en liberal mezheb olduğu için, böyle bir istek sık vuku bulmazdı.

Ama Osmanlı devleti, bir cihân devleti idi. Cihân devletlerinin her din ve mezhebden tebeası olur. Osmanlı devletinde bir anavatan-sömürge ayırımı yoktu. Ne Roma cihân devletinde olduğu gibi bir Romalı vatandaş-yabancı, ne Emevî cihân devletinde olduğu gibi Arab-Acem, ne Britanya cihân devletinde olduğu gibi Büyük Britanya ve sömürgeler ayırımı mevcud değildi. Bütün tebeası biribirine eşitti. Fonksiyon bakımından bâzı farklar vardı, fakat bu, hukukî bir farklılaşma, insan haklarına aykırı durum yaratacak bir şey değildi.

Dâima Hanefî olan beylerbeyi; eyâletinde, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî eyâletler ise, o eyâlet ileri gelenleri ile âhenk içinde çalışıp ülkesini yönetirdi. Ama bâzı pâdişâhların Istanbul'da merkezde büyük görev alan Arab ve Kürd asıllı ve dolayısıyle Şâfiî devlet adamlarına Hanefî'liğe geçmelerini teklif ettikleri görülür. Çoğu ise, hiç aldırmamıştır. Ama mes'ele yalnız Sünnî hukuk görüşünde, fıkh'da ufak tefek farklar değildir. Dini anlayış farkı da vardır. Zîrâ bütün Hanefîler, îtikad mezhebi olarak Mâtürîdî'dirler. Mâtürîdiyye'de, irâde-i

cüz'iyye (ki insanın elindedir) irâde-i külliyye'den (ki yalnız Cenâb-ı Hakk'ın iradesindedir) iyice ayrılmıştır. Hanefî Türk, gündelik her işin Tanrı iradesiyle olduğunu kabûl etmez. Kulun kendi irâdesini kabûl eder. Cenâb-ı Hak, kulunun nasıl davranacağını bu şekilde daha iyi sınar. Eş'arîler'e göre ise, hemen her şey Allah'ın iradesindedir. Maksat bu olmamakla beraber, bu inanış, tenbel ve özürlü Müslüman'ı, her şeyi Allah'a yüklemek çizgisine götürebilir. Eş'arî inanış, Osmanlı Türk toplumunun aktivitesine, Mâtürîdî inanış derecesinde uygun gelmemiştir. Bir Türk'e göre «inşallah» Allah'ın ismi anılarak yapılmış güzel bir temenni, insan karar ve irâdesini bileyecek ve teşvîk edecek bir cümledir. Gayri Türk bir Müslüman'a göre, o iş üzerinde beceriksizliğini, isteksizliğini, iradesizliğini Allah adına örtecek bir bahane şeklinde kullanılabilir. Osmanlı devletinin mûcizevî yükselişinde, irâde-i cüz'iyye'nin Allah tarafından kullarına bahşedildiği inanışının te'sîri olduğunu sanıyorum.

Ama Osmanlı imparatorluğunun Sünnî olmıyan İslâm tebeası da vardır. Çok değildir, fakat mevcuddur: Yemen'de Şîî Zeydîler, Irak'da Şîî İsnâ-Aşerîler veya Câferîler, Cezâyir ve Tûnus'un bâzı yerlerinde Hâricî İbâdîler, Lübnan ve Suriye'de Dürzîler, bâzı yerlerde Şîî İsmâîlîler (Şîa-i Seb'iyye), Nuseyrîler, Alevîler... Bunların durumu ne idi? Bunlar kendi inanışlarını kendi aralarında devam ettirebilirlerdi. İbâdet ve inanışları için hiç bir baskı yapılamazdı. Medreselerinde kendi fıkh sistemlerini tedris edebilirlerdi. En meşhurları Necef'deki Şîî yüksek medresesi idi ki Osmanlı devleti burada üniversite derecesinde Şîî fıkhı okutulmasına ses çıkarmamıştır. Ama Sünnî olmıyan bir Müslüman, mühim bir devlet görevlisi olamazdı, merkezde (Istanbul) hiç görev alamazdı. Ya Sünnî olmalıydı, ya hiç olmazsa inancını saklayıp Sünnî görünmeliydi. Bugünki anlayışımıza ters gelebilir, fakat fiilî durum bu idi. Bütün dünyâda bu idi. XIX. asra kadar İngiltere'de Katolik, XX. asra kadar İspanya'da Protestan da bu durumda idi, devlet görevi verilmezdi. Aslında Osmanlı devlet zihniyeti tebeasının bir kısmının Alevî, Şîî, Hâricî olmasına aldırmazdı. Aldırsa idi, tazyik eder, Sünnî'leştirmek için çaba gösterirdi, böyle bir şey hiç bir devirde olmadı. Devlet hizmetine almaması, onların inanç sisteminin farklılığından değildir. İçlerine Şâh'ın ajanlarının sızacağı korkusudur ki gerçekten de sızmıştır. Zîrâ İran Safevî devleti de Türk idi. Şâh'ı imâm tanıyordu. Halk şâiri Pîr Sultân Abdal, Alevî ve Şîî inancından dolayı asılmadı. Zîrâ imparatorlukta bu inançta olan yüz binlerce tebea vardı. Anadolu halkını, Osmanlı hâkan-halîfe'sinden ayrılıp Safevî şâh-imâm'ına itaate teşvîk ettiği için asıldı. Zîrâ Safevî devletini, Şah İsmail'in Anadolu'dan götürdüğü, Sünnî iken Şîî'leştirdiği yarım milyon Türkmen kurmuştu. Bu kardeşlerinin kopmasından, Osmanlı'nın, Anadolu halkının canı yanmıştı.

İmparatorluğun büyük nüfûs oluşturan Ortodoks, oldukça Katolik, az bir Protestan olarak Hıristiyan tebeası da çoktu. Bir Mûsevî azınlığı da vardı. Bunların statüsüne aşağıda temas edeceğim. Afrika'da epey putperest, animist, fetişist, natüralist tebeası bulunuyordu. Onları kendi hâllerine terk etmişti. Gerçi Afrika'da İslâm'ın yayılmasında Osmanlı devleti çok büyük misyon îfâ etti. Ancak ihtidâlar, kendiliğinden, görerek, inanarak oldu. Avrupalı misyonerlerin metodları, Arab ve Türk din adamlarının İslâm'ı telkin metodu ile ilgisiz bir sistemdir ki çok defa kan ve ateşe dönüşmüştür. Ne Arab, ne Türk müslümanlığında kan ve ateşle din telkini görülmüş şey değildir. İmparatorluğun hattâ Budist tebeası vardı (Hazar bölgesinde Moğol Kalmuklar gibi). Kafkasya kuzeyinde şaman, hattâ inanışı belirsiz kabîleler de bulunuyordu. Osmanlı; Hindistan, dolayısıyle Brahman (Hindû) dini ile de ilgiliydi. İstisnalar dışında Gayrı Müslim'i devlet görevlisi ve asker olarak kullanmazdı. Fakat devletin tebeası idiler. Hepsinin her türlü hakkı, devletin te'minâtı altında idi.

Bütün Türkler, yâni Türkçe konuşanlar Hanefî-Mâtürîdî mi idi? Hayır! Sünnî olan bütün Türkler, Hanefî'dir. Şâfiî ve diğer iki mezhebden Türk asıllılar istenirse isim isim tesbît edilebilir ama, hepsi şahsî ve istisnaî durumlardır. Ama Sünnî olmıyan, Şîî olan Türkler vardı. Şîa'yı Şah İsmail, Türk'lüğe sokarak, büyük bir bölünme yapmıştı. Osmanlı, bu bölünmeyi hiç bir zaman hazmedememiştir. Müslüman olmıyan Türkler de vardır (Gök Tanrı dîni, Şaman, Budist, Nestûrî veya Ortodoks yâhud Katolik Hıristiyan, Mûsevî). Ancak sayıları fevkalâde azdır ve hemen hepsi Osmanlı toplumu dışındadır. Gayri Müslim Türkler'in sayısı, Gayri Müslim Arablar'ın sayısından ve nisbetinden çok azdır.

Osmanlı, kendi tebeası olmıyan Hıristiyanlar'a «kâfir» ve çoğul olarak «küffâr, kefere» demiştir. Bu bir hakaaret lafzı değildir. Bir zihniyet ifadesidir. «Barbar, yabancı, Devlet-i Aliyye tebeası olmıyan» mânâsındadır. Yunanlılar'ın ve Romalılar'ın başka medeniyetlerden olanlara «barbar», Emevîler'in Arab olmıyanlara «Acem» demeleri gibidir.

Osmanlı Türkü için İslâm, Hak dinidir. Bugün de öyledir. Bu dîne, bu dinin bütün gelenek ve kaaidelerine candan ve samimiyetle inanmıştır. Bugün de öyledir. Pâdişâh, bu dînin hâmîsi, hizmetkârı, başıdır. Devletin, düzenin koruyucusudur. Devlet ve her şey pâdişâhındır. Dine çarpmadıkça, pâdişâh, kutsaldır. Allah iradesiyle tahtında oturmaktadır, «nâzım-ı âlem»dir. O olmayınca düzen bozulur, din de, diyanet de elden gider. Osmanlı düşüncesi budur. Din ve pâdişâh üzerine kurulmuştur.

Gerçeğin, fiilî durumun pek böyle olmadığını söyliyeceğim. Bu hükmüm, din bakımından bir çok Müslüman'ı, pâdişâh bakımından bir çok Türk'ü bel-

ki incitir. Fakat nazarî durumla fiilî durumu dikkatle tefrik etmek, tarihçinin görevidir.

Fiilî durum nedir? Osmanlı'ya göre her şeyin üzerinde «devlet» vardır. «Devlet» olmayınca hiç bir şey yoktur. Pâdişâh kutsaldır, din en kutsaldır ama, devlet olmayınca, pâdişâh da, din de ayaklar altında kalır. Bu husus fazla talaffuz edilmez. Fakat Osmanlı şuûru budur. Gerçi devlet, Müslüman tebeasını, ümmeti, millet-i islâmiyyeyi ayakta tutmak, ona hizmet etmek, onu bahtiyâr etmek için kurulmuştur. Pâdişâh da bütün bunların birleştirici, vaz geçilmez senbolüdür. Ama bütün bunlar, devlet sayesinde sağlanabilmiştir. Devlet mefhûmu hele o çağlar için muğlâk olduğu için, çok defa devlet yerine pâdişâh denmiştir. Ancak vesikalar az bir dikkatle okunursa, bahsedilenin pâdişâhın şahsı değil, devlet olduğu hemen anlaşılır. Binâenaleyh, devlet'i ayakta ve güçlü tutmak için, pâdişâh zarara uğrıyabilir. Din incitilemez ama, dinî hükümler yerine devlet için başka hükümler de getirilebilir. Bu hükümlerle din, daha sağlam ayakta durabilir. Buradan, kolayca Osmanlı hukuk sistemine geçebiliriz.

2) Hukuk

Osmanlı devleti, bir din devleti değildir. Olabilmesi için zâten yalnız Müslümanlardan oluşması gerekti. İki hukuk sistemi vardır: şerîat ki, ne olduğunu îzâha hacet yoktur. Osmanlı'nın «sultânî» ve daha çok «hâkaanî» dediği sistem ki, Eski Türk sistemidir. Devlet'in, dolayısıyle dinin yüce menfaatleri için, hâkaan adına, şerîat'te olmıyan hükümler getirilip kaanunlar konabilir. Şerîat'le açıkça aykırı düşmemesine dikkat edilir. Millet meclisi olmadığı için kaanun, hâkaan adına yayınlanır. Binâenaleyh teşrî (yasama) hakkı, hâkaan adına kullanılır. Medenî hukuk'ta Hanefî fıkhı hemen hemen tamamen uygulanmıştır. Ama ceza, vergi, politika gibi sahalarda, yepyeni hükümler getirilmiş, kaanunlar yayınlanmıştır. Esasen Hanefî mezhebinin *istihsân* ve Mâlikî mezhebinin *istislâh* müesseseleri, devletin teşrî (kaanun koyma) yetkisine, dinî bakımdan da hayli kolaylık, rahatlık ve serbestlik getiriyordu. Kaanûnî'nin Şeyhülislâm Ebüssüûd Efendi'ye hazırlattığı kaanunlar, en güzel örneklerdir. Şerîat hükümlerine hiç karşı gelinmeden, bir hukuk dehâsı ile, çağın cihân devletinin ihtiyaçlarına, çok güzel cevap verilebilmiştir.

Hayvanların eziyyet görmemesine kadar kaanûnî tedbirler getiren Osmanlı hukuuku, medenî hukuk sahasında, 1926'ya kadar, Hanefî fıkhından ayrılmamıştır. Cevdet Paşa'nın tedvîn ettiği *Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliyye*, cumhu-

riyetin ilk yıllarına kadar yürürlükte kalmıştır ki bugün de bâzı İslâm ülkelerinde yürürlüktedir. Hanefî fıkhının modern zamanlarla ne dereceye kadar bağdaşabileceğini gösteren bir şâheserdir. Osmanlı hukuk sistemini anlatmak, kitabımızın hacmini çok taşırır. Ancak gerek siyâsî, gerek medenî târih bahislerindeki bir çok olay ve durum, bu sistem hakkında açık fikir verebilir. Hulâsaten, o çağlar için dünyânın en liberal hukuk sistemi olduğunu, insan haklarını en iyi te'mînâta aldığını, bilhassa yükseliş asırlarında liyâkatle uygulandığını söyliyebiliriz. Bu hususta Avrupalı tarihçilerin fikri de budur.

3) Hıristiyanlar ve Mûsevîler

Daha Ertuğrul Bey'in -imparatorluğun atom çekirdeği olan- uc beyliği (1231-1281) çağında, devletin Hıristiyan tebeası vardı. İmparatorluğun sonu olan 1922'de de mevcuddu. Bugün de Türkiye'de ve Osmanlı devletinden ayrılan İslâm devletlerinde Hıristiyan azınlıklar vardır. Mûsevîler de vardır. Ancak Istanbul, Selânik, İzmir gibi büyük Türk limanlarına yerleşen Mûsevîler'in çoğu, XV. asır sonlarında İspanya ve Portekiz'den çıkartılan, diğer Avrupa devletlerince kabûl edilmiyen, -mutaassıb Müslüman olmakla ithâm edilen- İkinci Bâyezîd tarafından Osmanlı devletine kabûl edilen, İspanyolca'nın bir lehçesini konuşan Mûsevîler'dir. Sonra Rus zulmünden kaçan Ukrayna Yahûdîleri de gelmiştir, fakat bunların sayıları azdır. Almanca konuşan Alman Yahudîleri (Yidiş'ler) daha azdır. Arabca konuşan Mûsevîler ise, Arab ülkelerinde, meselâ Yemen'de, Cezâyir'de, Mısır'da idiler.

Ancak her zaman için Osmanlı devletinin en büyük Gayri Müslim azınlığı, Ortodoks Hıristiyanlar idi. Bunların «Cihân Patriki = Patrik Ökümenik» denen liderleri Istanbul'da idi. Bizans imparatorları patrik'in metbuu ve Ortodoks dininin hâmîsi idiler. Fâtih resmen bu iki sıfatı da kabûl etti. Sonraki pâdişâhlar da devâm ettirdiler. Fâtih'in Ortodokslar'ın Katolik olup Papa'ya itaat edecekleri endîşesi açıktır, pek çok defa izhâr etmiştir. Binâenaleyh, ister Yunanca (Rumca), ister başka bir dil konuşsunlar Ortodoks tebeaya, Bizans devrinden daha iyi şartlar te'mîn edildi. Jüstinyen devrindeki huzur ve refah ile yaşadılar. Tek fark ile, devletin yönetimine katılamıyorlardı. Türkçe öğreniyorlardı ama, devlet görevlisi olmak için Sünnî Müslüman bulunmak gerekiyordu. Tercemanlık, hekimlik gibi resmî veya yarı resmî bâzı görevlerde kullanılıyorlardı. 1856 Islâhat Fermânı bu barajı da yıktı. İmparatorluğun son 66 yılında ilmiyye ve askeriyye görevleri dışında bütün devlet görevleri Gayri Müslimler'e açıldı. Yalnız subay olamıyorlardı. Ama sadrâzamlık dışında her

göreve getirildiler. Hâriciye nâzırı, mâliye nâzırı oldular. Bir çoğu vezir ve bâlâ gibi en yüksek rütbeler aldı. Büyükelçi ve eyâlet valisi oldular.

İmparatorluğun mühim Katolik tebeası, Macarlar idi. Ancak Osmanlı idaresinde 2 asırdan az yaşadılar. Dîğer Katolik tebea Hırvatlar, Slovenler, bir kısım Arnavudlar, bir kısım Romenler, Lübnan'da Mârûnî Arablar, Slovaklar idi. Sayıları fazla değildi. Ermenîler'in bir kısmı da Katolik oldu. Protestan tebea ise Transilvanya Macarları dışında çok küçük azınlıklardır.

Bütün din ve mezheblerin, bütün teşkilâtı ile kiliselerini muhafaza etmeleri, ibâdet ve âyinlerine en küçük kayıt konulmaması, başından sonuna kadar Osmanlı'nın değişmez prensibi oldu ve bu hususta bütün dünyâya öncülük etti. «Şu vâkıaya itiraz edilemez ki, Osmanlılar, Yeni Zaman târihinde devletlerini kurarlarken, dînî hürriyet prensibini temeltaşı olmak üzere vaz'etmiş ilk millettir» (Gibbons, 63). XVI. asır sonlarında Fransız mütefekkiri Jean Bodin, Fransa'nın Osmanlı devleti gibi yönetilmesini kralına tavsiye etmekte, pâdişâhın yalnız İslâm dininin başı olmadığını, imparatorluğundaki Ortodokslar'ın, Katolikler'in ve Mûsevîler'in de başı olduğunu, bu 4 dine eşit muamele ettiğini, nimetleri eşit şekilde paylaştırdığını yazmaktadır (*Discours*, V, 655). Bilindiği gibi Bodin (1520-1596), Avrupa'da devletler hukuukunun kurucusu sayılmaktadır. 1717'de Cenevizli Chénier, «Türkler, bütün dinlere karşı cihânşümûl bir anlayış ve değişmez bir müsamaha gösterirler» der (Hammer, XV, 350). Osmanlı toplumunda ne linç, ne ateşte yakma, ne ateşe verme olayı meçhuldür. Kadın, îdâm edilemez. Doğrudan pâdişâh aleyhine suç işlemişse kadın, boğulup denize atılır. Dînî sorgulama yapılamaz. Kimse, İslâm dinine açıkça küfretmek dışında, dînî bir mütâlâası için cezâ görmez. Ancak kimse peygamberlik iddia edemez, cezâsı îdâmdır. Cezâ gören, îdâm edilen râhibler vardır. Devlete ihanet etmişlerdir. Hiç birisi dînî bir davranışı yüzünden cezâlandırılmamıştır.

Gayri Müslim cemâatler, bütün medenî dâvalarını kendi aralarında kiliseleri vâsıtasıyle hallederler. Kiliselerinde kendi dillerinde eğitim yapabilirler. Ancak cezâ dâvalarına kadı bakar. Kezâ bir Hıristiyan'la bir Müslüman arasındaki dâvaya da ancak kadı bakar. Bu takdirde kadı, taraf tutma endişesi içinde, Hıristiyan'ın hakkını, kılı kırk yararcasına gözetir. 1856'dan sonra Hıristiyanlar da hâkim olmuşlardır. «Türkler, biz Hıristiyanlar'a karşı öylesine bir müsamaha gösteriyorlar ki, bunun sebebi, ancak sarsılmaz İslâm îmanlarıdır» (Mareşal von Moltke, 1837, s. 90-1). Gerçekten Osmanlı toplumunda tanassur, bir kaç hâdiseye münhasırdır. Tanassur eden İslâm'a davet edilir, reddederse îdâm edilir. Evvelce ihtidâ etmiş biri olması, bu kaaideyi bozmaz. Hiç bir Müslüman kızı ve kadını, ihtidâ etmiyen bir Gayri Müslim'le evlenemez. Ayrılıp tevbe etmediği takdirde böyle bir kadın, boğulup öldürülür.

Ayni asırlarda Avrupa'da rakıyb mezheblerin biribirlerine yaptıkları muameleyi, Avrupa târih kitaplarından okumak gerekir. Aradaki mukaayese, Osmanlı'nın ne derecede modern prensipler getirdiğini gösterir. Bu değişmez prensipler, inhitat döneminde, Osmanlı aleyhine, alçakça kullanılmıştır.

«Dîn ayrılığının yerli Hıristiyan halkta az mukaavemet yaratmış olması, hayrete değer... Fakat Hıristiyan halk, kendisine Türkler'ce bahşedilen ve o çağ Avrupa'sında meçhul olan din hürriyetinden memnundu... Türkler gelmeden önce üstelik ülkelerinde devamlı asayişsizlik vardı. Osmanlı ise sükûn ve asayiş getiriyordu. Artık Balkan milletleri, çoktan unuttukları bir güvenlik içinde yaşıyorlardı. Türk idaresinde yalnız bir defa Macar köylüsü baş kaldırdı. O da Osmanlı yönetimine karşı değil, Macar derebeylerine karşı. Türkler, kendilerinden önce Macaristan'ı kasıp kavuran «haydut» (bu bir Macarca kelimedir ki Türkçe'ye de geçmiş, hattâ Arabca kaaideyle 'hayâdît' şeklinde çoğulu yapılmıştır) sürülerini ortadan kaldırmışlardı. Köylü, en değerli ziynet eşyasını takıp gezebiliyordu. Yüksek ücret alan Osmanlı askeri, Hıristiyan köylülerin en iyi müşterileri idi. Osmanlı vergisi, Bizans vergisinden çok hafifti. Gerçi Hıristiyanlar'dan «cizye» denen fevkalâde islâmî vergi alıyorlardı. Ama buna karşılık da Hıristiyanlar askerlik yapmıyor, Bizans zamanında olduğu gibi kanları akmıyor, rahatça çoğalıyorlardı. Hıristiyan, Osmanlı yönetimine katılamıyordu. Ama ihtidâ ettiği takdirde, bu hakkı da elde ediyor, sadrâzam olabiliyordu. Bir sürü, henüz ihtidâ etmiş sadrâzam vardır. Türkler, târihî karakter bakımından, az sömüren bir millettir ve az sömürmüşlerdir. Hıristiyan köylünün toprağına asla dokunmadılar. Yalnız Hıristiyan feodallerin geniş topraklarını ellerinden alıp kendi tımarlı sipahilerine verdiler. Şehirde, asla Hıristiyan'ın tezgâhına, dükkânına el atmadılar. Büyük şehirlerde, hele Istanbul'da öyle zengin bir Hıristiyan, bilhassa Rum zümre vardı ki, ihtişam içinde yaşıyor, karıları kızları Avrupalı prenseslerden farksız giyinip takıştırıyor, Türkler bunlara yan gözle bakmıyorlardı (böyle tek vak'a yoktur). Büyük Hıristiyan tacirler, armatörler, bankerler, mültezimler vardı. Bunlara yeniçerilerden muhafızlar bile verilirdi ki servetlerini gözetsinler. Viyana bozgunundan sonra Venedik kısa müddet Sakız'ı ve uzunca müddet Mora'yı işgal etti. Öyle ağır zulüm yaptı ki, bu adalara Osmanlı idaresi avdet edince, Rumlar, en samimî sevinç ve şenliklerle Türkler'i karşıladılar» (Fernard Grenard, *Grandeur de l'Asie*, 126-8).

«Şübhesiz Osmanlılar, fethettikleri ülkelerdeki halkın dîn ve medeniyetini ortadan kaldırmak için hiç bir şey yapmadılar» (Pirenne, II, 312). Hıristiyanlar, medenî dâvalarını kendi kilise mahkemelerinde görürlerken, râhibler, bâzan Osmanlı kaanunlarını uyguluyor, meselâ erkeğe iki, kıza bir hisse verip

servetin bölünmesini önlüyorlardı (A.Soloviev, *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, 1938, III, 549).

İmparatorlukta, bilhassa limanlarda, Osmanlı tebeası olmıyan çok Avrupalı vardı. Bunlar Osmanlı toprağında «müste'min» idiler. Devlet, bunların her şeylerini korumakla görevliydi. Ticâret yaparlar, dînî yerleri ziyaret ederlerdi, sırf turistik maksat için de gelirlerdi (d'Ohsson, V, 37). John Morritt of Rokeby, 1794'te 22 yaşında iken Istanbul'a geldiğini, Türkler arasında Londra'daki kadar rahat dolaştığını, üstelik çok yardım gördüğünü yazar *(The Letters*, Londra 1914, s. 67, 70).

Osmanlı, kendi topraklarındaki eski medeniyet eserlerine karşı da saygılı idi. İmparatorluğun 1453'den 1922'ye kadar protokolde 1 numaralı camii olan Ayasofya'daki mozaikler ancak XIX. asırda badana edilmiştir, fakat silinip kazılmamıştır. Haleb'de bir camiin yanı başında, Müslümanlar'ın zevkle seyrettikleri harikulâde motifli bir taş vardı. Azîze Helena'nın yaptırdığı kiliseden kalmıştı. Yabancı konsoloslar, bu taşın altınla tartılıp satılmasın istediler. Haleb beylerbeyisi paşa, taşın Büyük Konstantin zamanından beri orada olduğunu, orada kalacağını bildirdi (Tavernier, *Voyages*, I, 123-4).

Patrikler, başpiskoposlar, piskoposlar, imparatorluğun sonuna kadar devlet protokolüne dâhildiler. En mühimleri Fener'deki sarayında oturan Ortodoks Patriki idi. Derecesi vezîr idi, murassâ Osmânî ve Mecîdî nişanları vardı. İskenderiyye, Antakya ve Kudüs patriklerinin 1. rütbe Mecîdî nişanları bulunuyordu. Ermenî patrikinin murassâ Osmânî ve 1. Mecîdî nişanı mevcuddu. Ermenî Katolik patriki 1. Mecîdî taşıyordu. Bütün metropolitlere 3., bâzılarına 2. ve 1. rütbe Mecîdî nişanı verilmişti.

4) İlmiyye Sınıfı

İlmiyye sınıfı mensublarına «ulemây-i rüsûm» denirdi. Zîrâ bu sınıf mensubu olmıyan, resmî olmıyan, devlet hizmetinde bulunmıyan bilginler de vardı. En büyük yazarlar da bu sonunculardan çıkmıştır (Kâtib Çelebî, Evliyâ Çelebî, Âlî, Peçevî, Müstakıym-zâde, İbrahim Hakkı ve daha binlercesi ki, hiç biri ulemây-ı rüsûm'dan yâni İlmiyye sınıfından değildir).

Osmanlı düzeninde devlet görevlisine «askerî» denirdi. Sonradan bu kelime sâdece asker sınıfı için kullanıldı. «Askerî» denen devlet me'mûru, üç sınıftı: İlmiyye, seyfiyye (ki sonra yalnız bunlara askeriyye dendi) ve kalemiyye (ki sonradan mülkiyye dendi).

İlmiyye sınıfına adım atabilmek için, medrese'nin yüksek kısmından rüûs (diploma) almak şart olup hiç bir istisna yapılmamıştır. İlk basamak da orta dereceli bir medresede müderrislik, veya nâib'lik yâni nahiye müdürlüğü ve hâkimliği veya kadı yardımcılığıdır.

Seyfiyye sınıfı, muhârib sınıftı. Orta dereceli saray okulları ve yüksek dereceli Enderûn-i Hümâyûn denen askerî akademiden me'zûn olanlar çabuk yükseliyordu ama, şart değildi. Klasik dönemde kara veya deniz askeri, erlikten başlıyarak yükselir, paşa, vezîr, sadrâzam olabilirdi. Bunların içinde okuma yazması olmıyanlar da vardır. Mülkiye hizmetleri de bu sınıfın üzerinde olup İkinci Mahmûd'un 1826 radikal reformuna kadar ikisi arasında bir ayırım yoktu.

Kalemiyye sınıfı, bir devlet dâiresine kâtib yardımcısı olarak girilerek oluşurdu. Gencin, daha önce ilk tahsilini yapmış, husûsî suretle bir şeyler öğrenmiş, yâhud medresenin yâhud câmî derslerinin herhangi bir sınıfını bitirmiş olması gerekirdi. Geri kalan tahsilini, intisâb ettiği devlet kalemi'nde hizmet ederek tamamlardı. Bu sınıf aydınları, umumiyetle ilmiye sınıfı aydınlarından daha bilgili idiler. Zîrâ daha geniş bir tahsil görürlerdi. Yalnız XIX. asra kadar resmen diplomaları yoktu. Başlıca mâliye, hâriciye veya nişancılık denen devlet yazışmaları dallarında ihtisaslaşırlardı. Yükselip vezir ve sadrâzam olabilirlerdi. İşte 1826'dan sonra İlmiyye ve seyfiyye sınıflarının görev sahalarını fevkalâde daraltan İkinci Mahmûd ve muakkıbi Reşîd Paşa, bu sınıfa mülkîye adını verdi ve devlet görevleri üzerinde en büyük saha bu sınıfın oldu. Maârif, adliye, belediye gibi evvelce İlmiyye sınıfı üzerindeki görevler de bu sınıfa verildi.

İlmiyye sınıfı için Arabca bilmek şarttı. Meraklılar Farsça da öğrenirlerdi. Kalemiyye sınıfı için, bu iki dili birden bilmiyen, yükselemezdi. Asker ise; bulunduğu ülkenin dilini öğrenmezse, dil bilmezdi. Merak edip Arabca ve Farsça öğrenenler istisnadır veya Enderûn me'zunlarıdır. Ama akıncı ve korsan sınıfları içinde Avrupa dillerini pratik şekilde bilenler yânî konuşanlar çoktu.

Sadrâzam olmak için okuma yazma bilmek şartı aramıyan, fakat İlmiyye sınıfına adım atmak için bile yüksek diploma istiyen bir sistem, nasıl bir sistemdir? İlmiyye sınıfı, tedrîs eder ve adalet tevzi ederdi. Bunun için yüksek tahsil şarttı. Meselâ kadı'nın Hanefî fıkhı dışında diğer üç mezhebin fıkhını da ayni derecede olmasa bile az çok bilmesi gerekiyordu. İlkokul öğretmeni veya mescid imâmı yâhud camilerde küçük görevler için, yüksek rüûs şart değildi. Fakat büyük cami görevlileri için elzemdi. Ulemâ, Hıristiyan dinindeki clergé değildir. Zîrâ İslâm'da her kul, Allah ile doğrudan temas edebilir. Hıristiyanlık'da olduğu gibi râhibe muhtaç değildir. Ulemâ, bir müderrisler ve hâkimler hey'eti idi. Buna rağmen diğer bütün sınıflardan esirgenmiş hakları vardı. Ne idam edilebilir, ne habsedilebilirdi. Sâdece azledilebilir ve sürü-

lebilirdi. İlmiyye'nin ilk basamağına bile hapis ve idam cezası verilemezdi. Nadiren bu cezaya uğrıyanlar önce ulemâ silkinden ihraç edilip kendilerine askerî rütbe tevcîh edilmiştir.

Tanzimat'ta ilmiyye sınıfı; camilerde, medreselerde, şer'iye mahkemelerinde (ki artık yalnız Müslümanlar'ın medenî dâvalarına bakabiliyorlardı) hizmet etmekle yetindi. Ancak, mülkî ve adlî görev alabiliyorlardı.

5) Şeyhülislâm

Şeyhülislâm, Osmanlı düzeninde, Osmanlı Hânedânı hâriç, sadrâzam'dan sonra, devletin ikinci büyük me'mûru idi. İlmiyye sınıfının başı idi. 1425'de taht müftîsine bu unvan verilerek «meşîhat» veya «meşîhat-i islâmiyye» denen müessese başladı. Ancak şeyhülislâmın otoritesinin tam teşekkülü, XVI. asırdadır. Mutlak mânâda «Müftî Efendi» veya «Müfti'l-Enâm» denirse, şeyhülislâm anlaşılırdı. Meşîhat pâyesi, sadâret pâyesine eşit ve vezîrlik'ten ileri idi. Bu pâye, şeyhülislâm olmaksızın 3 kazaskere de verilmiştir. 3 şeyhülislâm öldürülmüş veya idam edilmiştir (1634, 1656, 1703). Tanzimat'tan sonra şeyhülislâm, nâzırlardan biri hâline getirilmiş, sadrâzam'dan sonra protokol'de kabine'nin 2. üyesi olmuş, görevi dinî işler ve dînî tedrisâta inhisar ettirilmiştir. Osmanlı imparatorluğu ile beraber târihe karışmıştır.

1425'den 1922'ye kadar 131 şeyhülislâm, 175 defa bu makaama tâyin edilmiştir. 38'i 4 yıldan fazla bu makamda kalmıştır ki en fazla kalanlar sırasıyle şunlardır: Ebüssuûd Efendi 28 yıl, 10 ay; Molla Fahreddîn 24 yıl; Zenbilli Ali Efendi 22 yıl, 8 ay; Molla Husrev 19 yıl; Yahyâ Efendi 18 yıl, 2 ay, 24 gün (3 defa); Cemâleddîn Efendi 17 yıl, 11 ay, 13 gün (2 defa); Mekkî-zâde Âsım Efendi 17 yıl, 7 ay, 18 gün (3 defa). 17 ulemâ ailesinden birden fazla şeyhülislâm çıkmıştır: Hoca-zâdeler'den 7 şeyhülislâm 34 yıl, 8 ay, 7 gün; Ebüssüûd-zâdeler'den 2 kişi 34 yıl, 5 ay, 8 gün; Feyzullâh-zâdeler'den 3 kişi 21 yıl, 8 ay, 24 gün; Dürrî-zâdeler'den 6 kişi 20 yıl, 11 ay, 27 gün; Bayrâm-zâdeler'den 2 kişi 19 yıl, 4 ay, 27 gün; Mekkî-zâdeler'den 2 kişi 19 yıl, 1 ay, 14 gün; Ebû-İshâk-zâdeler'den 5 kişi 9 yıl, 6 ay, 6 gün...

Bir şeyhulislâm'ın ortalama müddeti için yaklaşık 3 yıl, 10 ay düşmektedir. 131 şeyhulislâm'ın yalnız 9'u Türk asıllı değildir (Arab, Boşnak, Gürcî, Çerkes, Arnavud'dur). Büyük ekseriyetinin babası ve dedesi de ilmiyye'den, bazılarınınki kazasker, hattâ şeyhülislâmdır. Şeyhülislâmların çoğu Batı ve Orta Anadolulu, Istanbullu ailelerden gelir. Rumeli Türkü, ilmiyye mesleğinden fazla askerliğe heves etmiştir. Şeyhülislâmlar içinde müstesna bilgin-

ler, yazarlar, şâirler, hattatlar, bestekârlar, hukukçular, büyük devlet adamları vardır. Vasat şahsiyetler azdır. Liyakatsiz olanlar çok azdır. Zîrâ çok sıkı disiplinle meşîhat makaamına yükselmek kaabildi. Şeyhülislâm, pâdişâhça, Rumeli kazaskerliği pâyesinde olanlar, tercîhan fiilen Rumeli kazaskerliği yapanlardan seçilirdi. 1589, hattâ 1601 yılına kadar şeyhülislâm, lâyenazildi, hayat boyu meşîhat makaamına getirilirdi. Sonradan da ancak yakın yerlere sürülenler oldu, uzağa sürülen şeyhülislâm pek görülmez. Pâdişâhların, bâzı şahsî mes'elelerde tutumlarının şer'-i şerîfe uygun olup olmadığına dâir şeyhülislâmdan fetvâ istemeleri, nüfuzlarını arttırıyordu. Zîrâ pâdişâh, halîfe idi ama, halîfe İslâm dininde Müslüman kardeşlik ve birliğinin senbolü, toplayıcısı, dînin en büyüğü ve lideridir. Bizzat dîn adamı ve din bilgini değildir. Papa gibi lâyuhtî değildir ve papa gibi dîn işlerine şahsen hükmedemez. Bu işlerini Osmanlı hâkan-halîfesi, şeyhülislâm vasıtasıyla yürütüyordu.

Şeyhülislâmın durumu öyle müstesna idi ki, şahsen Dîvân-ı Hümâyûn (hükûmet) üyesi olmadığı hâlde, iki muavini, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, hükûmet üyesi idiler. 1830'da şeyhülislâm, kabine'ye alındı ve dolayısıyle nüfuzu azaldı ve iki yardımcısı kazasker, kabine dışında bırakıldı. Klasik dönemde şeyhülislâm «meşîhat dâiresi» denen makaamında kendisi bir meclis toplardı. Kazaskerlerden gelen kadı tâyinleri teklifleri, bizzat şeyhülislâmdan gelen müderris tâyinleri burada görüşülüp karâra bağlandıktan sonra, sadrâzamın tasdikıne sunulurdu. Şeyhülislâm, sadrâzamın tasdıyk etmediği hiç bir mühim tâyini, ilmiyye sınıfı içinde bile yapamazdı. Bu da devletin iki başlı bir ucûbe olmaması, tek mercie bağlanması içindir. 1567'de şeyhülislâmın aylık maaşı bugünki rayiçle 120.000 dolara yakındı (Hammer, VI, 306). Ricaut (II, 338) XVII. asrın 3. çeyreği için bunu 82 bin dolar olarak veriyor ki XVI. asırda devlet görevlilerinin bütün Türkiye târihinin en yüksek maaşını aldıkları, 1590'dan günümüze kadar me'mur maaşlarının devamlı ve hiç şaşmadan gerilediği bilinmektedir.

Vak'a-i Hayriye'de (1826) yeniçeri büyük-karargâhı olan Süleymâniye'deki Ağa Sarayı, meşîhat makaamı olarak şeyhülislâma verildi ve 1922 kasımına kadar burada kaldı. 1836'da iki kazaskerlik ve Istanbul kadılığı da bu binaya taşındı (Lutfi, V, 66). Bu bina 1927'de yanmıştır.

Tanzîmât'da olduğu gibi Meşrûtıyet'de de şeyhülislâm seçimi Anayasa'ya göre, sadrâzam seçimiyle beraber, pâdişâha bırakılmıştır. Fakat pâdişâh kayıtlı idi. Bir defa seçeceği zâtın Rumeli kazaskerliği pâyesinde olması gerekiyordu. İkincisi, sadrâzamın zımnî tasvibini alması, onunla âhenk içinde çalışabilecek bir kişi olması gerekiyordu. Meşrûtıyet'de pâdişâhın, seçimi kazanan iktidar partisinin adayını sadrâzam tâyini gerekiyordu.

Şeyhülislâm, beyaz ziblin kürk (ferve-i beyzâ) giyer, başkası giyemezdi. Yazın gene beyaz atlastan veya beyaz softan yerlere kadar uzanan cübbe giyerdi. Şimdiki üniversite rektörlerinin cübbesinde, şeyhülislâmın yazlık resmî kıyafeti örnek alınmıştır. Azledilen şeyhülislâm, tekrar şeyhülislâm olması dışında nadiren başka bir ilmiyye görevine getirilmiştir.

Şeyhülislâmın çok büyük imtiyazlarından biri, pâdişâhın kendisini oturduğu yerde karşılıyamaması, merasimlerde ayağa kalkarak karşılaması, pâdişâhın ellerini ve omuzlarını iki eliyle tuttuktan (Osm. musâfaha) sonra hükümdârın yakasını veya omzunu öpmesi, asla elini öpmemesidir. Büyük imtiyazdı. Bu suretle pâdişâh; din, ilim ve adalete, onun başı olan şeyhülislâmın şahsında saygı göstermiş olurdu. Sadrâzam'ı ise pâdişâh oturarak karşılardı. Tanzimat'ta bile sadrâzam, pâdişâh ile gündelik görüşmelerinde pâdişâh ayakta karşılar, fakat resmî merasimlerde (Osm. mu'âyede) sadrâzamı oturarak karşılardı. Pâdişâh, sefer-i hümâyûna çıktığı zaman, şeyhülislâmı da götürebilirdi. Bu suretle sefere katılan hayli şeyhülislâm vardır. Ancak şeyhülislâm, sadrâzam-serdâr-ı ekrem'in başkumandanlık ettiği seferlere asla katılmaz, kazaskerlerinden birini gönderirdi. Kadir Gecesi iftarını sadrâzam, şeyhulislâm'ın konağında yapar, ramazânın ertesi 27. gecesi ise şeyhülislâm iftar için sadrâzama giderdi. Ramazânın 15. günü Ayasofya Câmii'nde öğle namazından sonra sadrâzam'la şeyhülislâm, Topkapı Sarayı'na gelirler, pâdişâh, Hırka-i Şerîfi bizzat kendisi kucaklıyarak resmî davetlilere gösterirdi. Büyük dînî merasimdi. Şeyhülislâmın makam arabası yeşil, kazaskerlerin kırmızı çuha kaplı idi (d'Ohsson, IV, 181).

Şeyhulislâm'a bütün ilmiye mensubları gibi «efendi» denir. Ancak paşazâde, vezir oğlu veya torunu bir kaçına «bey», daha doğrusu «bey-efendi» denmiştir. Eski asırlarda şeyhülislâm için kullanılan Molla, Çelebi, Mevlânâ gibi unvanlar, XVI. asırda terkedildi.

Şeyhülislâmın aslî görevi fetvâ vermekti. Ancak çok meşgul olduğu için, kendisinden istenen fetvaları «fetvâ emîni» denen kazasker pâyesindeki büyük ilmiyye görevlisi hazırlar ve sonra şeyhülislâmın tasdikıne arz ederdi. Fetvâ eminleri, devrin en değerli fakıyh'leri idiler. En basit bir vatandaş bile meşîhat'ten bir konuda fetvâ istiyebilirdi. İsteği mutlakaa cevablandırılırdı. Bir çok şeyhülislâm verdikleri fetvâları mecmua hâlinde toplamışlardır ki, hem islâmî ilimler, hem Osmanlı sosyal ve hukuk târihi bakımından değerli kaynaklardır. Fetvâ istiyenin Müslüman, baliğ ve âkil olması şarttı. Şeyhülislâmın yazışma işlerini, genel sekreteri olan meşîhat mektubcusu (mektûbî-i meşîhat) efendi yönetirdi.

Fetvâ müessesesi, istişârîdir. Müftî, istiftâ ve istişare edilen adamdır. Kadı'nın hükmü ise -temyize açık olmak şartıyle- kesindir, derhâl infaz ve icra edilir (Ö. N. Bilmen, *Hukuuk-ı İslâmiyye*, I, 258). Fetvâ, kesin bir iddia taşımaz. Şerîate göre o konunun nasıl olduğu bildirilmekle beraber, sonunda dâima «Allâhü â'lem = Allah en iyi bilendir» şer'î ibaresi vardır. Gerçekte bu, devlet politikasına açık bırakılmış bir kapıdır. Son karar, bu politikanın temsilcisi olan kadı'ya âiddir.

Şeyhülislâmın büyük yardımcılarından biri de, ders vekili denen ve ekseriya kazasker pâyesinde bulunan zâttır. Medreselerin ders programlarını, medrese talebesine âid işleri düzenlerdi.

6) Nakıybüleşrâf ve Hâce-i Sultânî

Nakıybüleşrâf, seyyid ve şerîf olanların işlerine bakan, Peygamber'den inen veya öyle olduğuna inanılan ailelerin müşkil durumda kalmamaları için tedbir almakla görevli bir kazasker olup bizzat kendisinin seyyid veya şerîf (Hazret-i Hüseyn ve Hazret-i Hasan nesli) olması şarttır. Bir çoğu şeyhülislâm da olmuştur. Bâzıları pâdişâha kılıç kuşatmışlardır. Protokolde yerleri kazaskerlerden önde idi. Fakat devlet işleri ve politikası ile ilgileri yoktu.

Hâce-i Sultânî'ler ise, politikaya girmeleri ve pâdişâhlar üzerindeki nüfuzlarıyle Osmanlı târihinde mühim rol sahibidirler ve çoğunun rolü müsbettir. Pâdişâh tahta çıkınca, şehzâdeliğinde başmuallimi olan ilmiye mensubûnu, henüz almamışsa kazasker pâyesi vererek, «hâce-i sultânî» resmî unvânı ile şereflendirirdi. Bu unvan, pâdişâhın tek hocasına verilebilir, diğer hocalarına verilemezdi. Hâce-i sultânîler, protokolde kazaskerlere takaddüm ederlerdi. Hâcelik ile şeyhülislâmîığı şahsında birleştirene «câmi'ü'r-riyâseteyn» denirdi. Osmanlı târihinde 3 şeyhülislâmdır: Üçüncü Mehmed'in hocası Sâdeddîn Èfendi, İkinci Mustafa'nın hocası Erzurumlu Seyyid Feyzullâh Efendi ve Sultân Azîz'in hocası Hasan Fehmi Efendi. Hâce-i sultânîler, devirlerinin en seçkin bilgini idiler. Zîrâ bu değerde bilginler velîahd-şehzâde'ye başmuallim tâyin edilirdi. Azledilemezdi. Resmî görevi yoktu. Fakat pâdişâhın birinci husûsî müşaviri idi. Genç yaşta tahta çıkan pâdişâhlar, hükümdarlıklarında da tahsile devâm ettikleri için, hâce-i sultânîlerin ne derecede nüfûz edinebilecekleri âşikârdır.

7) Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri

İlk kazasker, Bursa kadısı iken, 1363'de henüz tahta çıkan Birinci Murâd tarafından bu göreve getirilen Çandarlı Kara Halil Hayreddîn Efendi'dir ki, sonra ölünceye kadar vezîr-i âzam olmuştur ve Osmanlı imparatorluğunun kurucu ve teşkîlâtlandırıcılarındandır. 1480'e kadar 117 yıl tek kazasker vardı. Bu târihte Fâtih, sayılarını ikiye çıkardı. 1922'ye kadar 442 yıl iki kazasker bulundu (Osm. sadreyn efendiler).

Kazasker, «kaadî-i asker» ve tam Arabca «kaadıyyü'l-'asker» kelimesinin Türk ağzında aldığı şekildir. «Asker, ordu kadısı» demektir. Ancak görevi bu değildi. Rumeli kazaskeri, Avrupa'daki ve Anadolu kazaskeri ise Asya ve Afrika'deki bütün kadıların âmiri, en büyük hâkimlerdi. Kadıları onlar tâyin eder, önce şeyhülislâmın, sonra sadrâzamın, çok büyük kadılarsa sonra pâdişâhın tasdikıne sunarlardı.

Rumeli ve Anadolu kazaskerliği, pâye (rütbe) olarak da kibâr-ı ulemâ'ya verilirdi, Istanbul kazâsı rütbesinden sonraki ilmiyye rütbesi idi ve vezir rütbesine (mareşal) eşitti. Bu rütbe, önce Anadolu, sonra Rumeli kazaskerliği olarak iki kıdem derecesine ayrılmıştı, Istanbul kazâsı rütbesinden Anadolu, sonra Rumeli rütbesine terfî edilirdi. Bu rütbeleri, fiilen Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile karıştırmamalıdır. Fiilen Rumeli ve Anadolu kazaskeri, ekseriya Rumeli (kazaskerliği) (Osm. sadr-ı Rûmeli) rütbesine yükselmiş ulemâ arasından seçilirdi. Bunlar 1830'a kadar Dîvân üyesi yâni nâzır idiler. Şeyhulislâm'ın iki gerçek muavini idiler. Fiilen Rumeli kazaskerliği yapan zât, çok defa meşîhat makaamına nâmzeddi. En kıdemli Rumeli kazaskerine, bu rütbeyi en önce almış olana «reîsü'l-'ulemâ» resmî unvânı verilirdi. Bütün kazaskerlere birden «sudûr» denirdi, «sadr» kelimesinin Arabca'da çoğuludur. Dîvân'da sadrâzam'ın sağındaki ilk minder 2. vezîr'e, solundaki ilk minder Rumeli ve ikinci minder Anadolu kazaskerine âiddi.

İki kazasker, imparatorluğun en yüksek hâkimleri idiler. Kadı'ların kararlarını bozmaya me'zûn tek mercî idiler. Dîvân-ı Hümâyûn'a getirilmiş dâvalara da birinci elden ve tek celsede bakarlardı. Rumeli kazaskerinin, Anadolu kazaskerine danışarak Dîvân toplantısına getirilen dâvâ üzerinde verdiği karârın temyizi, pâdişâh katında da mümkin değildi, derhâl icrâ ve infâz edilirdi. Her iki kazaskerin emrinde 20'şer muhzır (adlî polis), «tezkireci» denen kâtibler ve diğer yeterli elemanlar vardı. Her iki kazaskerin gene kazasker rütbesinde birer müşaviri olurdu *(Nuhbetü'l-Vekaayî'*, III, 190).

8) Kadı ve Mahkeme

Osmanlı'da muhakeme, mutlak şekilde umûma açık ve alenîdir. Kadı'nın kapalı celse karârı alması çok nâdirdir. Kadı, önüne getirilen her mevzuu bildiği iddiasında değildir. Bu da diğer bir prensiptir. Onun için kadı, dâvanın mevzuuna göre mahkemede bir veya birkaç ehl-i vukuf bulundurur. Onların söyledikleri sicille geçer. Fakat kadı, hükmünde, ehl-i vukuufun mütâlâası ile kayıtlı değildir. Kezâ fetvâ ile de kayıtlı değildir. İsterse kadı, isterse dâvâlı, isterse davacı, mahallin 4 mezheb müftîsinden birinden (Hanefî olması şart değildir) istiftâ edebilir (fetva istiyebilir). İstenen fetvâ, mahkeme siciline geçirilir. Fakat kadı, fetvâ'daki görüşü kabûl edip etmemekte muhtardır. Zîrâ müftî, dînin ve mezhebinin görüşünü temsil eder. Kadı ise, açıkça anlaşıldığı üzere, din adamı değildir, devlet'in görüşünün savunucusu ve temsilcisidir.

Kadı'nın verdiği karârın temyizi pratik bakımdan hemen hemen mümkin değildi, hiç olmazsa pek müşkildi. Zîrâ bir ara mahkeme yoktu. Doğrudan doğruya Istanbul'a kazasker mahkemesine müracaat gerekiyordu. O zamanın ulaştırma imkânlarına göre ancak çok büyük dâvalarda göze alınabiliyordu. Bu hususta Istanbul'da oturan vatandaş şanslı idi. Fakat Budin'deki veya Kaahire'deki vatandaş ne yapsındı? Kazasker mahkemesinde karârı bozulan kadı, çok kötü sicil almış olurdu. Eğer kadı, zâlim ve rüşvetçi ise, mahallin sancak beyine veya beylerbeyine müracaat eden davacı, dâvâlı veya halkın şikâyeti, Istanbul'a duyurulurdu. Çünki beylerbeyi'nin şahsen yapacağı bir şey yoktu. Kadı ya Rumeli, ya Anadolu kazaskerine bağlı idi, beylerbeyi onun âmiri değildi. Sancak beyi ve beylerbeyi, ancak devlet güvenliği (Osm. siyâseten) sebebiyle bir kadıyı tevkıyf edebilirdi. Verdiği karâr için hiç bir müdâhalesi olamıyordu. Şikâyet edilen kadı, kazasker müfettişi veya Dîvân müfettişi gönderilerek tahkıyk edilirdi.

Kadı, mahallinin hâkimi ve belediye reisi idi. Öğleden önce dâvaya, öğleden sonra belediye işlerine bakardı. Nâib denen küçük kadı, nâhiye'sinin hem mülkî âmiri (nahiye müdürü), hem belediye reisi, hem hâkimi idi. Kadı denen zât ise, hem kazâ'sının (ilçe) mülkî âmiri (kaymakamı), hem belediye reisi, hem de hâkimi idi. Sancak merkezlerinde ve eyâlet merkezlerdeki kadı'lara «molla» denirdi ki «büyük kadı» demektir. Molla, o şehrin hem belediye reisi, hem en büyük hâkimidir. Fakat mülkî âmiri değildir. Mülkî âmir, sancak beyi ve eyâlet merkezlerinde beylerbeyi'dir.

Tanzimat'ta belediye meclisleri ve reislikleri kuruldu. Müslümanlar'ın medenî dâvalarına gene kadı, bakmakta devâm etti. Fakat bunun dışındaki bütün hukuk ve ceza sahaları, kurulan sivil mahkemelere verildi. Ancak bu mahke-

melerde ilmiyye mensubları da hâkim veya üye olabiliyorlardı. O kasaba veya şehrin esnaf kethüdâsı, kadı'nın belediye işlerinde büyük yardımcısı idi.

Kadı, mutlakaa medresenin yüksek kısmından rüûslu (diplomalı) idi. Belli suçu olmadan azlolunamaz, ancak daha yüksek bir kadılığa getirilmek üzere makaamından alınabilirdi. Ticâret yapması, bir şirkette ortak olması yasaktı. Borç alıp veremez, hediye kabûl edemez, umûmî ziyafetlerde bulunamazdı. Halîfe olan pâdişâhın adına adalet tevzi ederdi. Onun için kendini sadrâzamın emrinde saymazdı. Sadrâzamca tâyin edilir, fakat sadrâzamca, vereceği karâra müdâhale edilemezdi. Bütün kadı'ların tâyini Istanbul'dan yapılırdı. Müftîler ise, mahallerinin din adamlarından seçilen yerlilerdi. Resmen devletçe tâyinleri yapılırdı. Fakat me'mur değillerdi, maaş almazlardı. Fetvâ'ları için belirli bir harç tahsil ederlerdi. Mahallerinin camileri ile de ilgilenirlerdi. Müftî'nin mezhebi, mahallinin mezhebi idi. Kaahire, Cezâyir gibi büyük şehirlerde birden fazla, hattâ 4 Sünnî mezhebin ayrı müftîleri vardı. Kadı, Hanefî mezhebinde idi. Kadı, medenî hukuk sahasında, iki tarafa, 4 mezhebden hangisine göre dâvaya bakılmasını istediklerini sorar, isteğe uyardı. Hanefî fıkhı dışındaki sistemleri iyi bilemiyeceği için, yanına kitablarını getirir, mühim dâvalarda o mahallin mezheb müftîsini müşavir olarak mahkemeye çağırırdı. Nazarî olarak, pâdişâhı bile mahkemeye çağırmak hakkını hâizdi. Ancak ceza ve âmme dâvalarında kadı, dâima Hanefî fıkhına ve devletin hâkan adına yayınlanmış kaanunlarına göre amel ederdi. «Kadı hükmü olmaksızın kimsenin ceza tertib ve infâz edememesi, Osmanlı idâresinin temel prensiplerinden biridir» (Robert Anhegger, *Kaanûn-nâme-i Sultânî*, s. XVII). Devlet güvenliği ile ilgili mes'eleler bunun dışında idi. Bu mes'elelere sancak beyi, beylerbeyi müdâhale ederdi.

Kadı, dâvâlı ile davacıya eşit muamele etmekle mükellefti. Dâvada taraf olanlarla hiç bir şahsî alâka kuramaz, onlarla gizlice konuşamaz, muhâkeme ederken espri, husûsî jest, mimik, işaret yapamaz. Taraflardan birinin tarafını tutan söz söyliyemez. İki tarafı dinlerken dikkatsiz ve kayıtsız davranamaz. Celse hiç bir kuvvet tarafından ihlâl edilemez. Bizzat pâdişâh bir celseye müdâhale edemez. Kâtib, bütün söylenenleri yazar, zabta geçer. Sonra kadı, hükmünü imzalar. Kadı, yakınlarından birinin dâvasına, aleyhine de hükmetse bakamaz. Hiç bir yakınını âmme şahidi gösteremez (d'Ohsson, VI, 182-4, 204).

Osmanlı düzeninde derhâl tevzî edilmiyen adalet, adaletsizlik sayılır. Hızlı yargı, Osmanlı hukuk sisteminin esâsıdır. «2 veya 3 celse nâdirdir; ekseri dâvalar, bir saat içinde hükme bağlanır» (d'Ohsson, VI, 204-5). «En mühim dâvalar, bir saat içinde hükme bağlanır ve hüküm derhâl infâz edilir. Avrupa'mızda olduğu gibi hükmü geciktirecek oyunlardan hiç biri uygulanamaz»

(Lord Paul Ricaut, II, 327). İlki XVIII. asır sonlarında, ikincisi XVII. asrın 3. çeyreğinde, bir çeyrek asır Türkiye'de kalan iki Avrupalı (İsveçli ve İngiliz) diplomat, Osmanlı üzerinde yazdıkları klasik olmuş kitablarında böyle diyorlar. Daha pek çok şehâdet getirilebilir. Elimizdeki on binlerce şer'î mahkeme sicilli de bu hususta kaynaktır. «Medenî olsun, cezaya müteallik bulunsun, hiç bir dâva, Türkiye'deki kadar hızla halledilmez. En büyük dâvalar üst üste celse ile 3 veya 4 gün sürebilir» (Stochove, *Voyage du Levant*, 148). VIII. Henry, Osmanlı adlî sistemini Kaanûnî devrinde inceleterek İngiliz adli sisteminde reform yapmıştı. Dâvada üst üste celselerle derhâl neticeye gidilmesi, bugünki Anglo-Sakson hukuk sisteminde de esastır.

Bir kaç bin hâkimle, akıl almaz genişlikte bir imparatorlukta nasıl oluyor da bu derecede sür'atle adalet tevzi edilebiliyordu? Bu suâlin cevâbı şudur: Ufak tekef anlaşmazlıklar, asla kadı huzuruna getirilmezdi. Gerçi kadı, bir akçalık dâvaya bakmıya bile mecburdu. Ancak iki taraf da, kadı huzuruna gitmeden dâvalarını hallederlerdi. Bu hususta otoritesi büyük olan aile reisi, esnaf loncalarının liderleri, köy muhtarı, mahalle imâmı, eşraftan zâtlar, hakem olurlar, anlaşmazlıkları hallederlerdi. Millet, biribiriyle ihtilâflı, biribiriyle anlaşamaz, biribiriyle kavgalı bir toplum değildi.

İdam hükmü dışında kadı'nın verdiği karar, derhâl infaz ve tatbik edilirdi. İdam hükmünde ise, mahkûm, kadı'nın hücceti ile beraber, sancak beyinin ve eyâlet merkezi ise beylerbeyinin huzuruna çıkarılırdı. Zîrâ kadı, idam hükmünü kendisi infâz ettiremezdi. Sancak beyi veya beylerbeyi infâz için emir verebilirdi. Sancak beyi, idam hükmünde tereddüd ederse, mahkûmu, hüccetiyle beraber Istanbul'a sevk ederdi. Orada hangi kazaskerin sahası ise, kazaskerin vereceği karar, son karardı.

Sefere çıkan ordu veya donanmaya yüksek dereceli bir kadı «orduy-ı hümâyûn kadısı» veya «donanmay-ı hümâyûn kadısı» unvânıyle verilirdi. Bunlar, serdârın adlî müşavirleri olarak görev yapar ve sefer dönüşü derhâl rütbe atlarlardı (Râşid, I, 304, II, 105, 516).

Büyük kadıların maiyyetinde kassâm denen kadılar vardı ki, bunlar miras hukukunda ihtisas yapmış hukukçulardı.

9) Istanbul Efendisi

En büyük kadı, Istanbul halkının «Istanbul Efendisi» dediği Istanbul kadısı idi. Anadolu kazaskeri rütbesiyle bu makaama getirilir ve görevini tamamlayınca ekseriya fiilen Anadolu kazaskeri olurdu, Istanbul kadılığı yapmıyan

hiç kimse fiilen Anadolu kazaskeri olamazdı. Belâlı makamdı. Zîrâ her şey pâdişâhın ve Dîvân'ın gözü önündeydi. Dünyânın en büyük şehrinin belediye başkanı ve büyük-hâkimi idi. Ayrıca Istanbul pâyesi, ilmiyye rütbelerinde, Anadolu kazaskerliği pâyesinden önceki rütbe idi ve korgeneral'e eşitti. Galata, Eyüb, Üsküdar kadıları, bir çok merkez nâibi, Galata'ya bağlı 44, Eyüb'e bağlı 26, Üsküdar'a bağlı 44 nâib, Çatalca ve Silivri kadıları, büyük bir adlî polis ve kâtib zümresi, Istanbul Efendisi'nin emrindeydi. İlk Istanbul kadısı (1453) Hızır Bey-Çelebî'dir. Nasreddîn Hoca'nın torunlarındandır. «Kadıköyü» onun adını taşımaktadır. 1.500 kadar köy, Istanbul kazası hükmüne bağlı idi.

Kaahire, Bursa, Edirne'de mollalık yapan kadı, Mekke veya Medîne'de kadılık yaptıktan sonra, XVI. asır sonlarından itibaren Anadolu kazaskeri rütbesiyle Istanbul kadısı olurdu. Âmiri, Rumeli kazaskeri idi *(Mühimme,* IV, 64).

10) Mollalar

Büyük şehirlerin kadılarına «molla» denirdi. Yüksek medrese me'zûnu derece derece müderris veya nâib olduktan sonra kadı, sonra molla, sonra Istanbul kadısı olurdu. Tabîî her ilmiyye mensûbu bu derecelere yükselemezdi.

İmparatorluğun Istanbul'dan sonra en mühim ve kalabalık şehri Kaahire idi. Kaahire kadısına «Mısır Kadısı» denirdi (Evliyâ Çelebî, X, 147-50). İlk Mısır kadısı (1517) sonra şeyhülislâm olan en büyük Osmanlı bilginlerinden Kemâlpaşazâde Ahmed Şemseddîn Efendi'dir ki Arabca, Türkçe, Farsça yüzlerce eser yazmıştır. Mısır Efendisi'nin emrinde 100 kadar me'mur ve 100 kadar hizmetkâr vardır. 4 Mezheb'den müşavirleri bulunur. Mahkeme sicilleri bir kâgir kubbeli binadadır ve Hazret-i Ömer zamanından beri olan vesikalar dağlar gibi yığılmıştır. 300 muhzır (adlî polis) Mısır kadısı efendinin emrindedir. Kaahire'nin belediye başkanı da olan kadı, 80 kadar Mısır kadısının âmiridir. Bu kadı'lardan çoğu Istanbul'dan gitme değil, Mısırlı ve Şâfiî'dir, Mâlikî ve Hanbelî olanları da vardır. Mısır'da 174.000 kişi din, ilim ve adaletle uğraşır (Evliyâ, X, 150). Ezher'in 12.000 talebesi vardır, 57.000 kişi *Kur'ân'ı* hıfzetmiştir. Mısır'ın mahallî kadıları, bu ülke dışında kadılık yapamıyorlardı.

Mollaların da protokol sırası olmakla beraber, zaman zaman bu protokol değişmiştir. Sonunda Istanbul kadısından sonra protokolde Mekke, sonra Medîne, Edirne, Bursa, Mısır, Budin, Bağdâd, Şam, Kudüs mollalarının gelmesi kabûl edildi. Mekke kadılarına, Istanbul pâyesi verildi. Mekke veya Haremeyn pâyesi ise, Istanbul pâyesinden önceki ilmiyye rütbesi idi, tümgeneral'e eşitti.

Tanzimat'tan sonra kadı'lar, şer'î mahkemelerde Müslümanlar'ın medenî dâvâlarına bakan ve bu sahada işlerini gören kişiler oldu. Diğer bütün yetkileri alındı.

11) Müderris ve Medrese

Medrese, XI. asır sonlarında Selçuklular'ın kurduğu ve geliştirdiği bir müessesedir. Klasik dönem Osmanlı devletinde de esas öğrenim müessesesidir. Orta kısmına girebilmek için ilkokulu bitirmek veya bu derecede bilgi sahibi olduğunu isbât etmek gerekiyordu. Sonra medrese dereceleri okunmaya başlanırdı. Yüksek medreseler belirli şehirlerde idi (Istanbul, Kaahire, Edirne, Bursa, Bağdâd, Şam, Haleb, Konya...). Orta dereceli medrese ise her şehir ve kasabada mevcuddu. İmtihanla sınıf atlanırdı. Bir yılda birden fazla sınıf atlamak da mümkindi, bir sınıfta yıllarca dirsek çürütenler de vardı. Istanbul'da bilhassa Süleymâniye ve Fâtih yüksek medreselerinin diplomaları («Istanbul rüûsu») çok makbûl idi. XV. asırdan sonra Mısır, Suriye medreselerine gidip yüksek tahsillerini orada yapan Anadolulu gençler çok azaldı, belki hiç kalmadı.

Hangi derecede olursa olsun medrese muallimine «müderris» denir. Müderrisliğin pek çok derecesi vardır ve bu dereceler kat'edilerek yükselinir. Tanzimat devrinde 1933'e kadar kullanılan üniversite müderrisliği ile medrese müderrisliğini karıştırmamalıdır. Zîrâ üniversitede «müderris», «ordinaryüs profesör» karşığılı kullanılmıştır (muallim= profesör, muallim muavini=doçent).Medrese müderrisi ise ortaokul öğretmeni derecesinde olabildiği gibi, üniversite ordinaryüs profesörü derecesinde de olabilmektedir. «Türkiye'de profesörler, Almanya ve diğer bütün ülkelerdekilerden hem daha yüksek maaş alır, hem daha fazla saygı görürler. İngiltere ve Fransa için bile böyledir» (Hammer, XVII, s. XLI ve XIX, 52b).

Medrese'de erkek çocuk okuyabilir. Kızlar alınmaz. İlk ciddi medreseleri Osmanlı ülkesinde 1330'da İznik ve az sonra Bursa'da Orhan Gazi açtı. 1400'den önce Bursa medresesi çok gelişti, tıb dâhil yüksek ilimler okutuyordu. XV. asrın 2. çeyreğinde Edirne'de de yüksek medreseler açıldı (Üç Şerefeli ve Dârül-hadîs). 1453'de Fâtih, Fâtih Medresesi'ni kurdu ki Istanbul Üniversitesi'nin çekirdeğidir. Sonra Kaanûnî, Süleymâniye medresesini de kurdu, Istanbul'da başka yüksek medreseler de vardı. XVI. asırda artık Mısır, Suriye, Irak, İran, Türkistan'a yüksek ihtisas için gidenler görülmemektedir.

XVI. asır ortalarından XIX. asır ortalarına kadar medrese, ilkokul tahsilinden sonra gelmek üzere, 12 dereceye ayrılmıştı. Son 4 basamak, yüksek

tahsil idi. Son 4 basamağın müderrislerine «kibâr-ı müderrisîn= büyük profesörler» denirdi. Yüksek medrese talebesine «talebe-i 'ulûm» veya «softa» denirdi. Saygı gören öğrencilerdi. Müderrisi tarafından asistan olarak seçilene «dânişmend» denirdi. Yüksek diploma alan dânişmend «mu'îd» olurdu. Başasistanlıktı. Sonra «mülâzım» olur, sonra müderrislik derecelerini kat'etmeye başlardı. Kadı olmak istiyen müderris'in, kibâr-ı müderrisîn derecesinde bulunması gerekiyordu. Orta dereceli medrese müderrisi, kadı olamazdı.

XVII. asır ortalarında -banliyöler hâriç- Istanbul'da orta dereceli 63 ve yüksek 2 medrese mevcuddu. Son 2 medresenin talebe sayısı 7.000 kadardı. Her talebe, yüksek kısımda okumaz, çoğu daha alt bir sınıftan ayrılarak, yüksek diploma gerektirmiyen imamlık, ilkokul muallimliği gibi işlere girerdi. Fâtih Medresesi 300 odalı, 70 kubbeli mutfaklı, 300 hizmetkârlı idi (Evliyâ, I, 314-5). «Sahn-ı Semân» denen 8 fakültesi vardı. En büyük müderris, Süleymâniye medresesi rektörü olan «darülhadîs müderrisi» idi. İmparatorlukta daha büyük müderris yoktu. Aylık maaşı bugünki rayiçle 20.000 dolar kadardı (Hammer, VI, 256-7). İsterse, en büyük kadılıklardan birine geçip molla olabilirdi. Bugün Fâtih Medresesi'nin büyük kısmı yıkılmıştır. Süleymâniye Medresesi'nin mühimce kısmı ise mevcûd olup çeşitli maksatlarla kullanılmaktadır.

Medrese düzeni, XVI. asrın son senelerinden itibaren bozulmaya başlayıp, XVIII. asır sonlarında tamamen yetersiz, hattâ zavallı ve çağ dışı hâle geldi. XVIII. asır müderrisinin, XVI. asır softası kadar bilgisi yoktu. Kanûnî'nin Şam, Mekke, Medîne'de yüksek medrese olarak açtırdığı müesseselerde, orta dereceli din ilimleri için bile muntazam bir tedrisât kalmamıştı. 1854'de şer'î hâkim yetiştirmek için ayrıca Muallim-hâne-i Nüvvâb kurulması, devletin, kendi medreselerinin me'zunlarına îtimâd etmediğini gösterir. 3.1.1914'de ise doktora kısmı da açılarak dinî ilimler için Dârü'l-Hılâfeti'l-'Aliyye (Istanbul) Medresesi, örnek bir dinî üniversite hâline getirildi. Ayrıca üniversitede ilâhiyat fakültesi kuruldu. Kudüs'te ayni mâhiyette Salâhaddîn Eyyûbî Medresesi kurulacakken, Cihân Harbi patladı, Istanbul Medresesi, ikinci bir Ezher olmaya nâmzed iken, Cihân Harbi'nin yıkıntıları altında kaldı. 1916'da 100'ün üzerinde çok değerli müderrisi ve 1.354 talebesi vardı *(İlmiyye Sâlnâmesi*, 174 v.dd.).

12) Medrese Dışı Eğitim

İlkokula «mekteb», öğretmenine «hoca» ve Tanzimat'ta «muallim, muallime» deniyordu. Kaanûnî devrinde de, İkinci Mahmûd devrinde de ilk öğrenimin mecbûrî olduğu fermanları yayınlandıysa da hiç bir zaman uygulana-

madı. Hattâ XVI. asırda çok yaygın olan ilk öğretim, sonraki asırlarda çok geriledi. Ancak XIX. asrın sonlarında çok esaslı bir gelişme gösterebildi. 1910'dan sonraki harb yıllarında gene esaslı şekilde geriledi. Hele kızlar, hele köylü kızlar, ilk öğrenime az alâka gösteriyorlardı. Az mübalağa ile, okuyan kız çocukların, me'mur kızlarından ibaret olduğu söylenebilir.

İlk öğretim bugünkinden basitti. Türkçe okuyup yazmak, *Kur'ân* okuyabilmek, matematikte dört işlem, lüzumlu din bilgileri, iyi yazı yazabilmek (hatt) gibi şeylerdi. Tanzimat'ta târih ve coğrafya kondu. Ama Istanbul gibi büyük şehirlerde nâdir ve seçkin ilkokullar vardı, zengin vakıfları bulunuyordu. Bunlarda meselâ ayrıca getirtilen bir mûsiki, bir hat, bir Farsça öğretmeninin katkısıyle öğrenim, daha.canlı hâle gelebiliyordu.

Çocuk 4 ilâ 6 yaşında okula veriliyordu. İlkokulda umumiyetle 4 yıl, fakat küçük yaşta verilenler daha çok okurlardı. «İlkokul öğretmeni umumiyetle iyi yetişmiştir, Istanbul, dünyânın bütün başkentlerinden fazla eğitim ve öğretim müesseselerine sâhibdir» (Hammer, XIX, *Atlas*, 52b). Bu, inhitat devri olan XIX. asır başlarına, henüz Tanzimat'ın büyük eğitim müesseselerinin kurulmadığı bir devre âiddir ve Istanbul'a âid bir müşahededir. Osmanlı imparatorluğu ise Istanbul'dan ibaret değildir.

Mekteb-i sübyân veya kısaca mekteb, muhtelitti. Yâni kız oğlan karışık okurdu. Ayni sınıfta, ayrı sıralarda otururlardı. Oğlanın da, kızın da başında bir şey bulunurdu. Açık baş, saygısızlık, düzensizlik alâmeti idi. Zengin ve kibar çocukları, hele kız iseler, mahalle mekteblerinde değil, konaklarında ilk öğrenim görürlerdi. XVI. asırda ilk öğretim gerçekten yaygındı. «Her köyde mutlakaa bir mekteb vardır ve burada yalnız oğlanlar değil, kızlar da okur» (Belon, II, 180v). Bu, Kaanûnî devrine âid bir Fransız seyyahının müşâhedesidir. XVII. asır ortalarında banliyöleri dışında nefs-i Istanbul'da 1.993, Amasya şehrinde 200, Erzurum şehrinde 110 kadar «sübyân» mektebi vardı. İlkokulların bugünkiler gibi olmadığını, küçük, 100'den az talebeli, bâzılarının 20-30 talebeli olduğunu kaydetmek gerekir. Büyükleri azdır ve bunlara «taşmekteb» denmektedir, umumiyetle pâdişâh vakfı ilkokullardır. Edirne'de böyle pâdişâh vakfı 14 ilkokul vardı. XVII. asrın sonlarında Kaahire ve çevresinde 6.176 ilkokul bulunuyordu. Hocaları içinde Anadolulu Türkler de bulunuyordu (Evliyâ, X, 234-5). 1875 ilâ 1900 arasında Türkiye'de okuma yazma nisbeti, Ahmed Emin Yalman'a göre, yaklaşık 3 misli arttı (B.Lewis, *The Emergence*, 462). Büyük şehirlerde 1900'e doğru okuma yazma bilmiyen oğlan çocuk hemen hemen kalmadı. Büyük şehre yeni göçmüş taşralı ailelerin çocukları hâricdir. Ama imparatorlukta şehir nüfûsu, çok az bir nisbet oluşturuyordu.

Kur'ân kursları, ilk öğretimi başka bir metodla veren diğer bir kaynaktı ve yaygındı. Buna konakların ve sarayların tâlîm-hâne'lerini, tekkelerin meşkhâne'lerini eklemek gerekir. Büyük saraylarda ve dergâhlarda bu öğretim, yüksek öğretim seviyyesindeydi. Kışlalar ve tâlim-gâhlar da gerçek askerî okullardı. Diğer bir sistem, usta yanında yetişme, çıraklık sistemi, çalışarak öğrenmekti.

Kızların okuyan kısmının %99'u ilkokulun üzerinde tahsil görmezlerdi. Esasen Tanzimat'tan önce böyle bir kız okulu da yoktu. Şâir, bestekâr, âlim hanımlar nasıl yetişti? Bunlar merak sahibi hanımlardır ki, konak, saray, dergâh gibi yerlerde yüksek öğrenim görmüşlerdir. Meselâ Harem-i Hümâyûn'da istîdâdlı cariyeleri ve Hânedân kızlarını, devrin en değerli üstâdları okutuyordu. Pratik eğitim daha yaygındı. Meselâ ebelik, nakış, halıcılık gibi meslekler, kadınların inhisarında idi. Usta kadınların yanında pratik şekilde yetişirlerdi. Büyük san'at şâheseri halıları ve emsalini bu şekilde dokuyup meydana getirmişlerdir. İlk ebe okulu 1843'de Istanbul'da açıldı, tahsil müddeti 3 yıldı.

«Türkler'in tâlim ve terbiye sistemleri, siyâsetlerinin başlıca dayanağıdır ve imparatorluklarını ayakta tutan mühim bir unsurdur. Bu iş liyâkat ve disiplin içinde olmaktadır» (Ricaut, l, 75,78). XVI. asırda Osmanlı'da eğitim ve öğrenimin dünyânın en üst seviyyesi olduğu muhakkaktır. Sonra Avrupa ile eşitlik, sonra Avrupa'dan geri kalma ve çok geri kalma dönemleri başlar. Bununla beraber 1832'de bile bir Amerikalı müşâhid, Osmanlı eğitimini küçümsememektedir: «3 yılda topçu ve istihkâm subayı yetiştiren Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn'u gezip inceledim, öğrencilerle konuştum. Mükemmel bir müessese idi. 16 medresenin her birinde 300 ilâ 500 talebe Istanbul'da yüksek öğrenim görmektedir, diğer medreseler bunun dışındadır. Şehrin her sokağında bir ilkokul vardır ve sayıları 1.000'in üzerindedir» (J.de Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York 1833, s. 142-4).

Medreselerin yanında câmî eğitimi de devam etmiştir. İslâmî eğitim, cami eğitimidir. Selçuklular, XI. asır sonunda yüksek öğretimi camiden ayırmışlar, «medrese» denen ilk müesseseleri kurmuşlardı. Ama câmî dersleri de devam etmiştir. Câmî hocasına müderris değil «ders-i âm» denmektedir. Burada öğrenim medrese'de olduğu gibi ezbere ve müderris'in otoritesine dayanmaz. Münâkaşa ve münâzara ile yapılan bir öğretimdir. Talebe, beğenmediği ders-i âm'ın dersine devam etmemekte, ders-i âm'dan müderristen korktuğu gibi korkup çekinmemektedir. Câmî dersleri için ders-i âm'ın verdiği diplomaya «icâzet» denmektedir. İcâzet sâhibleri, medresede imtihan verip «rüûs» denen resmî diploma alabilmektedir. Meselâ Sultân Aziz devri şeyhülislâmlarından bir turşucunun oğlu olan Ahmed Muhtâr Efendi, câmî derslerini tamamlayıp

müracaat edip imtihan kazanarak «Istanbul rüûsu» almış ve ilmiyye sınıfına girmiştir.

Medrese dışı öğrenimde Enderûn-i Hümâyûn denen saray askerî ve güzel san'atlar akademisini ve oraya öğrenci veren orta derecede saray okullarını unutmamak şarttır. Nihayet tekkeler ve bâzı büyük dergâhlar, çeşitli ilim ve san'atlarda gerçekten yüksek bir öğrenim veriyorlardı. Tekkelerden çok değerli şâirler, bestekârlar, hattatlar, âlimler, müellifler yetişmiştir.

Ama pratik öğrenim sahası, en geniş saha idi. Mimar mimarın, mühendis mühendisin, hekim hekimin yanında çalışarak öğreniyor, yetişiyor, ehliyet imtihanı verip «icâzet-nâme» alarak mesleğe giriyordu. Gerçi bu alanlar ve benzerleri için medreseler ve saray okulları vardı, fakat imparatorluğun ihtiyâcını karşılıyamıyordu. Onun için bu meslek sahiblerinin her biri, yanlarında en az bir kaç «şâkird» denen öğrenci bulundurarak yetiştiriyorlardı.

13) Vakıflar ve Sosyal Yardım

Osmanlı düzeninde devlet; vatandaşın canını, malını, hürriyetini muhafaza ve asayişi te'mîn etmekle mükellefti. Bayındırlık eseri yaptırmakla, vatandaşı okutmakla, ibâdeti için mâbed yapmakla mükellef değildi. Yollar, köprüler yapmıştır ama, bunlar, askerin geçebilmesi ve dolayısıyle devlet düzeninin ayakta kalması içindir. Doğrudan vatandaşa müteveccih değildir. Vatandaşa müteveccih bayındırlık ve maârif eserleri, Tanzimat ile modern dönemde başlar. Klasik dönemde devletin yaptırdığı tek câmî, mekteb, medrese, imaret, hastahâne, çeşme ve emsali yoktur. O hâlde bu çeşit eserlerin binlercesi, on binlercesi kimlerden kaldı? Kimler yaptırdı? Gene vatandaşlar!

Ya şahıslar yaptırmasaydı? Böyle bir şey olmadı! Sosyal ihtiyaçlar neyse hepsini zengin vatandaşlar karşıladı. Başta pâdişâhların gelmesi tabiidir. Zîrâ imparatorluğun en zengin adamı, pâdişâh idi. Devletin tarihi boyunca hiç bir kişi, pâdişâhdan zengin olmamıştır.

Bütün bu sosyal eserler, vakıf müessesesi sayesinde sağlandı. Vakıf, Allah rızâsı için yapılır. Vakıf, kuru bir bina yaptırmak değildir. Bir sosyal müessese olan o binayı asırlarca yaşatacak gelir kaynaklarını da sağlamaktır. Kanûnî Sultân Süleyman'ın sadrâzamlarından eniştesi Dâmâd Lutfi Paşa, *Âsaf-nâme* adındaki klasik siyâset-nâmesinde, ideal bir devlet adamının, gelirini üçe ayırmasını, birini harcamasını, birini hayır eserlerine tahsis etmesini, birini tasarruf etmesini yazar. Osmanlı düzeni aşağı yukarı bu idi.

«Vâkıf» denen vakıf sahibi, eserini ayakta tutabilmek için akla gelen her türlü gelir kaynağını vakfedebilirdi: nakid para, çiftlik, han, hamam, ev... «Vakfnâme» denen vakfının nasıl işletileceğine dâir resmî protokolü, arzû ettiği gibi düzenlerdi. Vakfa hizmet edenler, bu gelirden maaşlarını alırlardı. Vakfın yöneticisine «mütevellî» denirdi ve ekseriya vâkıfın neslinden biri olurdu.

Akıl almaz sahalar için vakıflar vardır: yoksul kızların cihazı, kaldırımsız sokakların kaldırımlanması, bir kalenin barut ihtiyâcının karşılanması, sakat ve hasta leyleklerin bakımı, köpeklere et ve kedilere ciğer verilmesi, borçtan habse düşenlerin borçlarının ödenmesi... Osmanlı vakıflarının çeşitliliği, vakıf-nâmelerdeki şartların orijinalliği, insanın başını döndürür. Bursa'da Tahtakale semtindeki Gurebâ-hâne-i Lâklakaan denen leylek hastahânesi, sanıyorum sahasında yeryüzünün tek vakfıdır. Güvercinlere âid vakıflar pek çoktur. Türkler, aslında eti lezzetli olan güvercini asla yemezler. Onların şehirlerde cami avlularında uçuşmasından çok hoşlanırlar. «Türkler'in hayırseverliği, hayvanlara da şâmildir. Hiç kimse hayvanlara kötü muamele edemez. Türk zabıtası derhâl yakasına yapışır. Hayvanları fazla çalıştırmak da yasaktır. Her gün her yerde Türkler'in hayvanlara ne kadar iyi davrandıkları görülür. Zîrâ onlar da Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkaatıdır. Bu husus da şübhesiz, bir millet için, şeref teşkil eder» (d'Ohsson, IV, 307-8).

Tabiî vakıf hayır eserlerinin başında cami, mescid, çeşme, medrese, mekteb, imaret, hastahâne, hamam, kervansaray, han gibi, çok mühim sosyal ihtiyaçları karşılıyan müesseseler gelir. Birden fazla, imparatorluğun çeşitli yerlerinde bir düzineden fazla cami, çeşme yaptıran hayır sâhibleri hiç az değildir. Ama hayır sâhibleri, akla gelen her şeyi inşâ ettirip zengin gelir kaynakları (Osm.'akaaret) ile techîz etmişlerdir: külliyye, sebîl, selsebîl, şadırvan, yalak, fıskıye, havuz, kuyu, kaplıca, çifte hamam, ılıca, helâ, yol, köprü, kütübhâne, namazgâh, musallâ, gaslhâne, tekke, rıbât, zâviye, hücre, dergâh, türbe, künbed, çarşı, pazar, bahçe, tarh, lâğım, kışla, kale, hisar, hisâr-beçe, palanka, burç, hendek, tabya, istihkâm, kaldırım, sokak, park, bulvar, miskinhâne, kalender-hâne, dârülkurâ, dârülhuffâz, dârülhadîs, muvakkıt-hâne, liman, fener, deniz feneri, yunak (çamaşır-hâne), yağ-hâne, mum-hâne, şeker-hâne, demirhâne, döküm-hâne, hadde-hâne, fırın, tezgâh, mezbaha, tophâne, gülle-hâne, şiş-hâne, ahır, hara, ağıl, ders-hâne, tımar-hâne, dârüşşifâ, nişân-gâh, fetvâhâne, menzil-hâne, nişântaşı, sâyebân, kameriyye, çardak, suyolu, sarnıç, tâbhâne (prevantoryum), müftî-hâne, mahkeme, sığınak, kabristan, köşk, konak, saray, sâhil-saray, yalı, ev, meşrûta-hâne, liman, iskele, koru, kahvehâne, bozahâne, şıra-hâne, kırâat-hâne, eczâhâne, mahzen, cedvel (kanal), sukemeri, baraj ve daha pek çok şey...

Meselâ hastahâneler, fevkalâde teşkilâtlı, ciddi, klinik ders de görülen, muazzam müesseselerdir. Kaanûnî'nin zevcesi Hurrem Sultân'ın Haseki ve Birinci Abdülmecîd'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân'ın Gurabâ hastahâneleri, bugün de Istanbul'un en büyük hastahâneleridir. Kaanûnî'nin Süleymâniye Dârüşşifâsı ise bugün askerî matbaadır. Süleymâniye Medresesi'nin tatbikat hastahânesi idi. Belirli hastalıklar, yalnız kadınlar için hastahâneler de vardır. Edirne (1451) ve Istanbul Karacaahmed (1514) cüzzâm hastahâneleri misâldir. Hastanın bakımı, ayakta tedavisi, ilâçları, hayrat idi. Üsküdar Çinili dârüşşifâsı, Kösem Vâlide-Sultân hayrâtı ve yalnız kadın akıl hastaları için idi.

İmâret, bir diğer büyük hayır eseri çeşididir. Yoksullara ve yolculara bedava yemek verir. Her yerde kurulmuştur. Daha çok kervansaraylarla birliktedir. Birinci Murâd'ın İznik imâret-hânesi günde 2.000 kişiye iki öğün yemek veriyordu, Istanbul'da İkinci Bâyezîd'in imareti günde 1.000 kişiye iki öğün çıkarıyordu (Sarraf Hovannesyan, v. 72; İnciciyan, 135). Süleymâniye ve Fâtih imaretleri, keza muazzam müesseselerdi. Gerçi en ücra köyde bile yoksullar davet edilip yedirilirdi. Her yerin eşrafının en tabii sosyal vazifesi idi. Fakat imaret, bu âdetin resmî ve müesseseleşmiş şeklidir. d'Ohsson, Istanbul imaretlerinde günde 30.000'in üzerinde kişinin iki öğün yediğini kaydeder (II, 460-1). İkinci Murâd'ın Edirne Murâdiye İmâreti'nin (1436) geliri bugünki rayiçle yılda 4,8 milyon dolardı. Süleymâniye İmareti'nin (Istanbul) yıllık büdcesi 30 milyon dolara yakındı *(Vakıflar Dergisi,* IX, 113,122). Fâtih İmâreti'nde günde 1.650 kişi iki öğün yiyor ve ayrıca 3.300 fodla (ekmek) bedava dağıtılıyordu. XV. asrın ilk yıllarında Bursa'da 7 imaret vardı. «Buralarda gelenlerin Hıristiyan, Musevî, Putperest olmalarına bakılmaksızın herkese yemek çıkarılıyordu» (Schiltberger, Telfer neşri s. 404) (bu devirde Bursa nüfûsu 200.000 kadardı). İmaret yemeklerinde koyun eti bulunması şarttır.

Kervansaray ise, yedirip içirdikten başka barındıran, büyük ticâret yolları üzerinde, şehirlerin dışına doğru yapılmış çok büyük, bâzıları müstahkem ve kale gibi hanlardır. Küçüklerine «han» denmektedir. Yalnız bugünki Türkiye sınırları içinde Selçuklular 112 ve Osmanlılar 221 dev kervansaray inşâ ettirmişlerdir (listesi: İsmet İlter, *Târihî Türk Hanları,* Ankara 1969). Mimarî bakımından büyük san'at eseri muhteşem yapılardır (Ricaut, II, 495).

Türbelerin bakımı için de vakıflar yapılmıştır. Osmanlılar'da meselâ Hindistan Türkleri'ninki gibi muazzam türbeler yaptırmak hoş görülmemiş, en büyük pâdişâhlar mütevazı' bir kubbenin altına defnedilmiştir. Fakat bakımlı tutulmuşlardır, Istanbul'daki en kutsal türbe, Peygamberimizin sancakdârı Ebâ-Eyyûbi'l-Ensârî'nin türbesidir ki Istanbullular «Eyüb Sultân» derler. Bu türbenin hizmetinde 10 türbedâr, 24 saat *Kur'ân* okuyan 72 hâfız ve toplam

117 kişi bulunuyordu (T.Öz, *Istanbul Camileri*, I, 55). Istanbul Fâtihi'nin türbesinin 12 devamlı hizmetkârı vardı ve ayrıca 90 kadar hâfız her gün 16 dakıyka Hazret-i Fâtih'in baş ucunda *Kur'ân* okurdu. 1481'den 1925'e kadar 444 yıl Fâtih'in başı ucunda *Kur'ân* sesi bir an susmadı. Gene Eyüb Türbesi çevresine biriken binlerce leylek ve güvercinin beslenmesi ve bakımı için her türlü tertibat alınmıştı (şimdi leylek, çok azalmıştır).

Su vakıfları, bir diğer zengin çeşittir. Büyük şehirlerde, suyun uzaktan getirilmesi gerektiği mahallerde büyük mes'ele idi. Meselâ birden nüfûsu artan Istanbul'un su ihtiyâcı için Kaanûnî 1564 yılında Mimar Sinan'ın emrine 140 milyon dolar tahsis etmişti ki büyük hükümdarın Istanbul şehrine son hizmetidir. Gene Kaanûnî, Mekke'ye bol su getirtmiş, Harem-i Şerîfi 360 kubbe ile örtmüştü. Gene Kaanûnî, Çekmece Köprüsü ve çevre yollar için Sinan'a 108 milyon dolar tahsis etmişti (Hammer, VI, 169,456). Kaahire'de 55 büyük vakıf hamam, 9.060 saray ve konak hamamı vardı (Evliyâ, X, 258-9).

Osmanlı devleti can çekişirken de hayrat rûhu devam etti. Hıdiv İsmail Paşa'nın kızı Prenses Fatma Hanım, 18.11.1920'de 67,5 yaşında ölürken, Istanbul Üniversitesi'ne, 2 milyon altın servetini bıraktı.

14) Evkaaf-ı Hümâyûn Nezâreti

İkinci Mahmûd, vakıfların bir elden ve kabine üyesi bir nâzır tarafından yönetilmesi için 1829'da evkaaf-ı hümâyûn nezâretini kurdu. Daha önce Haremeyn (Mekke ve Medîne) vakıflarına dârüssaâde ağası, selâtıyn (Hânedân) vakıflarına Saray rûz-nâmecisi, diğer vakıflara mütevellîler bakıyordu. Hasîb Paşa 10 yıl, 1 ay (1834-1859 arasında 5 defa), Abdullah Gaalib Paşa 8 yıl (1894-1902), Turhan Paşa 6 yıl (1902-1908), Ahmed Kemâl Paşa 5 yıl, 7 ay (1870-1877 arasında 2 defa), sonradan sadrâzam olan Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa 4 yıl, 2 ay (1880-1885 arasında 2 defa) bu nezârette bulundular. Meşrûtiyette sonradan şeyhülislâm da olan Mustafa Hayrî Efendi, evkaf nâzırı oldu.

Istanbul, Edirne, Bursa, Mekke, Medîne gibi büyük hayrat yapılan beldelerdeki vakıfların gelirlerini te'mîn eden akarlar, zamanla imparatorluğun elinden çıkan ülkelerde kaldığı için, eski vakıfların ehemmiyetli bir kısmı harâb oldu. Meselâ Süleymâniye vakıflarının bir kısmı Macaristan'da idi. Bugünki Slovakya topraklarında Haremeyn'e vakfedilmiş köyler vardı. 1683' den itibaren imparatorluğun bayındırlığı gittikçe azaldı.

15) Câmîler

Osmanlı Türkleri, cum'a namazı kılınan mescidlere «cami» demişlerdir. «Mescid» ise, cum'a namazı kılınmıyan, hutbe okunmıyan, minbersiz küçük câmîler için kullanılmıştır. Osmanlılar, mütevazı' köylerde iki cami, bâzan kubbeli câmî yapmışlardır. Osmanlı şehirleri, başta Istanbul «camiler şehri» olarak tanınmıştır. Meselâ Kırım'da, Ruslar 1771'den 1805'e kadar epey câmî yıktıkları hâlde, 1805'de 1.558 câmî ve 5.139 imâm-hatîb vardı. 1914' de 942 imâm-hatîb kalmıştı. Bugün hiç yoktur. Macaristan'da bugün ayakta tek câmî vardır. Bir çok eski Osmanlı ülkesi ayni durumdadır.

Istanbul'da yalnız Fâtih devrinde (1453-1481) 28 yılda 192 câmî ve mescid yapılmıştır. 95'i bugün de ayakta ve ibâdete açıktır (E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarîsinde Fâtih Devri*, 1973, s. 538-41). Hammer, XIX. asır başları için Istanbul'da teker teker 877 câmî adı verir, 19'unun selâtıyn camii ve 44'ünün kiliseden çevrildiğini kaydeder, banliyöler hâriç Istanbul'daki 275 medresenin de adını verir (XVIII, 109, 128). «Türkler'in camileri fevkalâde muhteşemdir. İhtişamları yalnız mimarîlerinde değildir. Kurucularının vakfettiği gelirin büyüklüğü ve bu gelirden ihtiyaçları karşılanan yoksulların sayısı bakımından dikkati çeker. Bu durum, Kilise'nin ihtiyaçları için az bağışlarda bulunan biz Hıristiyanlar için, utanç vericidir» (Ricaut, II, 343, 345).

Edirne İkinci Bâyezid Câmii'nin personel sayısı 160 idi *(Edirne ve Paşa Livası*, II, 3 v.dd.). Fâtih Camii vakıflarının yıllık geliri bugünki rayiçle 54 milyon dolardı (Sanderson, *The Travels*, 169-70). Kaanûnî'nin Sinan'a yaptırdığı camilerden Şehzâde için bugünki rayiçle 81 milyon dolar ve Süleymâniye için 208 milyon dolar (bütün külliye için 600 milyon dolar) harcandı (Hammer, V, 377, VI, 88,4).

Selçuklu ve Osmanlı pâdişâhları veya Hânedân üyelerince yapılmış ve birden fazla (2, nadiren 4, yalnız Sultânahmed'de 6) minareli çok büyük camilere, «selâtıyn camii» denmektedir, Istanbul'da bunlardan 38 aded mevcuddur. Hepsinin protokol sırası vardı (d'Ohsson, II, 448-50; *'İlmiyye Sâl-nâmesi*, 137-8): Ayasofya (bânîsi Fâtih), Sultânahmed (I. Ahmed), Süleymâniye (Kanûnî), Bâyezid (II. Bâyezîd), Fâtih (eski adı: Sultânmehmed) (Fâtih), Nûr-ı Osmâniye (I. Mahmûd-lll. Osman), Sultân Selim (Yavuz), Eyübsultân (Fâtih), Yeni Câmi (Tarhan Vâlide-Sultân), Lâleli (III. Mustafa), Şehzâde (Kaanûnî), Üsküdar Vâlide (Gülnûş Vâlide-Sultân), Üsküdar Ayazma (III. Mustafa), Beylerbeyi (I. Abdülhamîd)...

Aya Sofya, bütün Dünyâ camileri arasında, Hilâfet merkezinin en büyük camii ve 1. cami sayılmıştır. Protokolde 3. gelen Süleymâniye'nin yalnız cami

personeli Sultân Süleyman'ın vakıf-nâmesine göre 280 kişidir. Süleymâniye Külliyesi'ni oluşturan diğer büyük müesseselerin personeli bunun dışındadır. Süleymâniye inşâatının 164 muhasebe defteri bugün Topkapı Sarayı arşivindedir ve en mühim kısımları Ömer Lutfi Barkan'ın *Süleymâniye İnşââtı* adlı 2 muazzam cildlik eserinde 1972'de yayınlanmıştır. Bütün külliye'ye bugünki rayiçle aşağı yukarı 600 milyon dolara yakın para harcandığı anlaşılmaktadır. Bunun yaklaşık yarısına epey yakını asıl cami ile imarete gitmiştir. Sultânahmed Camii ve müştemilâtına da harcanan para 444 milyon doları bulmaktadır. Bu gibi çok büyük inşâat, şehrin en değerli yerlerinde yapılıyor ve daha kazma atmadan, istimlâk masrafları astronomik boyutlara ulaşıyordu. İstimlâk için arsa veya gayri menkul sahibi ile anlaşılıp fiat tesbît ediliyordu. Çok defa fazlası veriliyordu. Zîrâ beddua ile elinden arazi alınarak yapılan te'sîsin Allah'a adanamıyacağı, hayrat teşkil etmiyeceğine dâir kesin bir Osmanlı inanışı vardır. Bizzat pâdişâh ile çetin ve fâhiş pazarlığa kalkışıp istediği fiatı alanlar görülmüştür.

Ortaçağ'da Avrupa'da taştan inşâ edilen saray, katedral, şato ve benzeri yapılarda, taşın, yerinden ihraç veya satın alınma fiatını, taşın nakliyesinin, çok defa 4, bazen 6 defa arttırdığı hesaplanmıştır. Bu surette bir bina, taşın bulunduğu yerde inşâ edilseydi, çok defa yarı fiata çıkacaktı. Zîrâ yollar kötü, dolambaçlı ve arabaların taş çekme kapasitesi sınırlı idi. Bir çift öküzle çekilen bir araba ancak 1,5 ton gelen 1 m3 bir tek taşı taşıyabiliyordu. Taş ocağı 30 km'de ise bir araba 2 günde, 60 km ise 4 günde bir taş taşıyabiliyordu. Zîrâ bir araba günde ancak 15 km gidebiliyordu. Yol yokuşlu ise araba 10, bâzan 20 çift öküzle çekilebiliyordu. Yâhud masraflı kızaklar yapmak gerekiyordu. Bu sebeble, imkân varsa, nehir veya deniz yolu tercih ediliyordu. Taş ocağı çok uzaksa, büyük inşâat yapmak hiç kaabil değildi. O zaman, Antikite'de yapılan bol taşlı harabelerden yararlanılıyordu. Bir çok Antikite şehri bu suretle ortadan kalkmıştır. Meselâ Rönesans Roması'ndaki yapıların çoğu, Eski Roma devri binaları yıkılıp taşları alınarak inşâ edildi. Bu paragraf, Osmanlı camilerinin ve kalelerinin ve benzeri yapılarının ne meşakkatle inşâ edildiğini anlatabilmek için yazılmıştır.

Meselâ Süleymâniye'nin ak mermerleri Marmara adasından, yeşil mermerleri Arabistan'dan, bâzı sütunlar Mısır'dan getirilmiştir. Mısır'da Eski Mısır mâbedlerinden birinden kalma bir sütun seçildi. 15 arşın uzunluğunda, 7 arşın eninde, 6 parmak kalınlığında 460 kalas döşenerek sütun İskenderiyye'ye getirildi ve gemiyle Istanbul'a sevk edildi. Süleymâniye'deki 4 büyük sütundan diğerleri Lübnan'da Baalbek'den, Istanbul'da Kıztaşı'ndan, Topkapı Sarayı içinden getirildi. Bu sütunları, oralara gönderilen hâssa mi-

marları seçtiler. Taşlar ise Eminönü limanından kısa mesafe olan Süleymâniye'ye, gemilerden indirilerek tek taş için 7 çift öküzle çekildi. Demir kirişler 206,8 ve 103,4 okka olarak iki tip hâlinde Bulgaristan'daki Samakov mâdeni ve döküm-hânesinden getirildi. Sinan, her taş için 3 ilâ 5 demir kanat kullanarak taşları biribirine bağladı. Ayrıca taşları her biri bir okka gelen «zıvana» denen çok büyük demir çivilerle çiviledi. Ayrıca oluklar açılarak taşların içine kurşun akıtıldı. Bu sebeble meşhur Istanbul zelzelelerinden hiç biri zarar verememiştir. Kurşun, bir partide 10.300 kantar olarak Kuzey Sırbistan ve Bosna'daki mâdenlerden sevk ediliyordu. Kubbeler kalın kurşunla örtüldüğü için sarfiyyât fazla idi. Kiremit yapmak için 1.400 kayık, harmanlara siyah balçık taşıyordu. Kiremitler, bir defasında 403.900 kiremitlik partiler hâlinde geliyordu. Kereste ihtiyâcı da, devamlı yükselen iskeleler sebebiyle, çok büyüktü. Diğer malzeme, bunlarla mukaayese edilebilir.

Sultânahmed Camii için 5 saray ve pek çok ev istimlâk edildi. Bunlardan Ayşe Hanım-Sultân Sarayı için pâdişâh 30.000 altın ödedi ki değerinden fazla idi. Sinan Paşa Sarayı için de büyük para ödendi ki Sinan Paşa 1553'de bu sarayı 300'e yakın evi istimlâk ederek yaptırmıştı. Bir büyük cami inşâatı o idi ki, Sultânahmed mimarı Koca Mehmed Ağa, inşâatın içinde muvakkat bir mescid yaptırmıştı. İşçiler namaz için uzağa gidip vakit zayi olmasın diye. Sultânahmed inşâatında kullanılan 12 cins mermer ve geldikleri yerler şöyle idi (*Risûle-i Mî'mâriyye*, v. 54b, 57a-b): beyaz Mâlikî mermeri; beyaz Marmara (adası) ve Kapıdağı mermeri; siyah Şam mermeri; siyah Üsküdar mermeri; yeşil Dehne (Necd) mermeri; yeşil Yeşim mermeri; kırmızı Somaki mermeri; kırmızı Serçegözü mermeri; beyaz üzerine mavi alacalı Kurtbağrı mermeri; türlü renklerde alaca Serçegözü mermeri; çeşitli renklerde alaca Gebze, Mihalıç, Tekirdağ mermerleri. Necd'den mermer blok naklinin o zamanın şartlarında ne olduğu düşünülebilir.

16) Tarîkatler ve Tekkeler

Tarîkat ve tekke, Osmanlı toplum hayâtının vaz geçilmez ihtiyaçlarıdır. Her kasabada tekke vardır. Her şehirde bir çok tarîkatin dergâhı mevcuddur. Zamanın klüpleridir. İlim, san'at, tasavvuf, din sohbetleri; o tarîkatin âdâbı gereği âyinler yapılır ve pek çok san'at, ilim, edebiyat, dil öğretilir. Bu bakımdan zamanı için emsalsiz eğitim ve öğretim müesseseleridir. Tekke şeyhleri saygı görür. Büyük dergâh şeyhlerine pâdişâh bile saygı göstermektedir. Pâdişâh halîfe olarak dinin başıdır. «Sultânü'l-meşâih» olarak bütün tarîkat-

lerin de hâmîsidir. Pâdişâhın Mevlevî tarîkati veya bir başka tarîkat müntesibi olması durumu değiştirmez. Birden fazla tarîkate intisâb edilebilmektedir. Ancak tekkede siyâsetle uğraşılmaz. Uğraşan şeyhlere karşı Osmanlı devleti çok sert davranmıştır. Zîrâ şeyh, gönüller sultânıdır. Dünyâ sultanlığı da iddia ederse, gönüller sultanlığını inkâr etmiş olur. Kendisine bu şekilde muamele yapılır. Zâten Osmanlı, bilhassa Pâdişâh, şeyh'in politika ile uğraşmasına karşı çok hassastır, alerji sahibidir. Zîrâ böyle bir şeyh, Şah İsmail olarak, Osmanlı, Türk ve İslâm âleminin bütünlüğünü parçalamıştır.

Türkistan'dan çıkma Nakşbendiyye (Nakşîlik, Nakşbendîlik) çok yaygındır. Bugün de bilhassa Doğu'da, Türkiye'nin en yaygın tarîkatidir. Kaadiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye gibi Arab menşe'li tarîkatler de yaygındır. Ama Türk tarîkatleri de vardır: Mevleviyye, Bektâşiyye, Kalenderiyye, Sünbüliyye (Halvetîlik kolu), Celvetiyye, Bayrâmiyye, Gülşeniyye, Melâmetiyye, Uşşâkıyye (Halvetî dalı), Sâdiyye (Rifâî dalı)... Ancak çok yaygın olanları, halk arasında Bektâşîlik ve aydınlar arasında Mevlevîlik idi. Yeniçeriler, Bektâşî idi. Bu iki tarîkat, XIII. asırda, Selçuklular'ın Birinci Türkiye İmparatorluğu'nun felâketli çöküş zamanında, her ikisi de Horasan'dan Anadolu'ya gelen Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ve Hacı Bektaş Velî adına kurulmuştur.

Tekke'nin küçüğüne zâviye, büyüğüne dergâh, çok büyüğüne âsitâne denir. Hepsinin birer şeyhi vardır. Bir şeyh, bir diğerine intisâb ederek yetişmiştir. Bu suretle şeyhlik silsileleri asırlar önceki mutasavvıflara doğru yürür. Tasavvuf, Osmanlı hayâtının vaz geçilmez bir parçasıdır. Şeyhlik çok defa aynı aile arasında dolaşır. Ünlü şeyh aileleri vardır. Başta Mevlânâ Sülâlesi gelir. Bu sülâleden biri «çelebî» unvânını alarak Konya'da Mevlânâ dergâhında oturur. En ünlü Osmanlı dergâhıdır (bugün müze). Bütün Mevlevî-hâne denen Mevlevî tekkeleri şeyhini o tâyin eder. Mevlevî çelebî, vezir pâyesindedir. Bir kaçı, pâdişâhlara kılıç kuşatmıştır. Bektâşî tarîkatinin başı, Hacı Bektaş neslindendir ve Hacıbektaş kasabasındaki dergâhda otururdu. 2.9.1925'te Türkiye'de tekkeler kapatılmıştır. Tasavvuf ve tarîkatler, bir gönül işi, bir zevk olarak, gönüllerde yaşamaktadır. Osmanlı kadını da tasavvufa çok düşkündür. Şeyhlerin, hanımları kabûl ettikleri ayrı saatler vardı.

Tarîkati ayakta tutan, tarîkatin «muhibb», kadınsa «muhibbe» denen tarafdarlarıdır. Bugünki spor klüplerinin tarafdarları gibidir. Muhib, doğrudan doğruya tarîkatin adamı değildir. Bir tekkede bir şeyhi sevmiş, o tekkeye devam eden, istifâde eden, varlıklıysa tekkesine yardım eden adamdır. Asıl tarîkat adamları, tekkede şeyhin çevresinde bulunan, tekkede yatıp kalkan dervîş'lerdir. Dervîş'in şeyhine itaatinde disiplin, orduda olduğu gibidir. Şeyhin emri münâkaşa değil, muhakeme bile edilemez. Yüzlerce dervişin hiz-

met ettiği muhteşem, saray gibi dergâhlar mevcuddu. Küçük yerlerde bir iki dervîşli zaviyeler de vardı. Osmanlı tekkesinin, son asırlarda, eski asırlardaki kadar parlak olmadığını söylemek gerekir. Miskinlik ve tenbellik ve hazırdan yeme yuvaları olan tekkeler gittikçe çoğalmıştır. Ama sonuna kadar seviyyesini muhafaza eden, hattâ ilerliyen, hattâ modernleşen dergâhları, bunlardan istisna etmek gerekir. Eski fonksiyonunu yapamıyanları da ifrât ile tenkıyde lüzum yoktur. Zîrâ bir toplumda müesseselerin kaderi, birleşik kaplar kaanûnuna göredir.

Osmanlı toplumunda şeyhin ve dervişin ehemmiyet kazanmasının bir sebebi, devletin kuruluşuna fiilen katılmış olmalarıdır. Bunlara «dervîş-gazîler» denir. Osman Gaazî'nin yoldaşlarıdır. Rumeli'nin iskânı ve islâm'laşmasında, İslâm idealinin canlı tutulmasında, birinci derecede hizmet etmişlerdir.

Osmanlı düzeninde medrese-tekke ve ulemâ-şeyh dengesi de çok düzenlidir. Gerçi icraya hâkim olan ulemây-i rüsûm'dur. Ancak şeyhler de gönüllere hâkim olmuşlardır. Bâzan iki zümre biribiriyle zıdlaşmış, pâdişâh araya girmiştir. Ama hiç bir zaman Osmanlı'da, .başka İslâm ülkelerinde olduğu gibi şeyhlerin muazzam nüfuz edinmeleri mümkin olmadı. Zîrâ devlet fikri dine, pâdişâha bile galebe çalan bir sistemdi, nerede kaldı ki tekkeye bu imtiyazı versin. Dördüncü Murâd, böyle şeyhlere karşı da sert davrandı, bir kaçını hakladı. Doğu Anadolu'da şeyh, toprak ağası durumuna inkılâb etti. Anadolu'nun ve Rumeli'nin diğer kısımlarında gönüller sevgilisi, san'at ve tasavvuf adamı olarak kaldı.

Tekke, muhiblerinin bağışlarına, vakıflarına dayanarak yaşıyan bir teşekküldü. Şeyh, devletçe resmen tanınan ve protokole sokulan kişi idi ama, devlet me'mûru değildi, maaşı da yoktu. Ulemây-i rüsûm'un içinde, şeyhülislâmlar arasında da tarîkat mensubları çoktur. 1640'larda Istanbul'da 15.714 câmî ve mescid ve namazgah, 557 tekke, dervişlerin yaşadığı 22.000 zâviye ve hücre vardı. Evliyâ Çelebî'nin verdiği bu rakamdan 150 kadarı ehemmiyetli tekkelerdir.

Hıristiyanlar, camiler gibi tekkelere de girip görebilir, âyinlerini seyredebilirlerdi. En ünlüsü, Mevlevîler'in «âyîn-i şerîf-i Mevlevî» denen ve aslında bir mûsiki formu olan okuyup çalarak yaptıkları tasavvufî rakstır ki «semâ» denir. Mevlevî Âyînleri'nin güftesi, Mevlânâ dîvânından seçilmiş gazellerdir. Büyük bestekârlar tarafından bestelenmiştir. Her Mevlevî-hâne'de haftada bir gün semâ yapılır, «mukaabele» denir, pâdişâhın gelip seyrettiği, dinlediği olurdu. Istanbul'daki büyük Mevlevî-hâneler, Galata (Kuledibi), Yenikapı, Eyüb (Bahariye) ve Üsküdar'da idi. Mevlevî-hâneler, gerçek birer konservatuar ve Farsça'nın öğrenildiği gerçek okullardı.

17) Tanzimat'ta Adalet Teşkilâtı

Tanzimat'ta, Avrupa'dan muktebes ceza ve ticâret kaanunları yürürlüğe kondu. Medenî hukukta Hanefî fıkhı 1926'ya kadar yürürlükte kaldı ki bunu Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliyye* adlı İslâm medenî hukuukunun âbidesi olan eserinde muazzam bir kaanun külliyâtı olarak, çok veciz şekilde tertlb etti. Bernard Lewis, «dâhî hukukçu» (jurist of genius) demektedir (s. 122). «Türk hukukunun en büyük başarılarından" (one of the great achievement of Turkish jurisprudence) olan *Mecelle* (Lewis, 123), Türkçe'den Arabca, İngilizce, Fransızca'ya da tercüme edilerek yayınlandı.

Tanzimat'ın gerek liberal, gerek otoriter hâkanları, adliyeye karışmadılar. Zîrâ klasik Osmanlı'da da hükümdarın mahkemeye karışması olayı görülmez. Bütün hâkanların en otoriteri olan Dördüncü Murâd bile böyle bir şey yapmadı. Karışmadığı saha kalmıyan İkinci Abdülhamîd'in hiç müdâhale etmediği iki saha, adalet ve ilim'dir. Adliye nâzırı Abdurrahmân Paşa'nın zamanında Osmanlı adliyesi ve mahkemesi, dünyânın örnek sistemlerinden biri hâline geldi.

Kaanunları Şûrây-ı Devlet hazırlayıp hükûmetin ve hâkaanın tasdîkıne arz ediyordu. Meşrûtıyet'te bu işi, iki meclisli parlamento üzerine aldı. 5.3.1868'de kurulan Şûrây-ı Devlet'in «reis» denen başkanları, 1922'ye kadar hükûmet üyesi olarak kaldılar. İlk ve başarısız Şûrây-ı Devlet reisi Midhat Paşa'dır (11 ay, 23 gün). Şûrây-ı Devlet, Âlî Paşa'nın kurduğu zamanının hârikulâde bir müessesesi idi. İkinci Abdülhamîd zamanında da büyük fonksiyon îfâ etti. Fakat Meşrûtiyet sisteminde meclisler teşekkül edince, idârî bir mahkeme durumuna düştü. Sadrâzam olan ve aslında diplomat bulunan Ârifi Paşa 6 yıl, 10 ay, 5 gün (1879-1891 arasında 3 defa), sadrâzam da olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın damadı Yûsuf Kâmil Paşa 3 defada (1869-1876) 6 yıl, 2 ay, 21 gün, bu makamda bulundular.

1854 eylülünden 14.7.1861'e kadar devletin en yüksek organı olarak «Meclis-i Âlî-i Tanzîmat» fonksiyon ifâ ederek büyük reformlar yaptı. «Reis» denen başkanı, hükûmet üyesi idi. 6'sı da sadrâzamlıkta bulunan 6 şöhretli vezir, 10 defa bu makamda bulundular (sırasıyle Âlî Paşa, Yûsuf Kâmil Paşa, Keçeci-zâde Fuâd Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Mustafa Reşîd Paşa, Mütercim Rüşdî Paşa). En çok Kıbrıslı Mehmed Paşa (2 yıl, 7 ay, 26 gün) ve Âlî Paşa (2 yıl, 21 gün) bu görevi yaptı. Sonra bu meclis, Meclis-i Vâlâ ile birleştirilerek, görevleri Meclis-i Vâlâ'ya verilerek ilga edildi.

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye ve kısaca Meclis-i Vâlâ, 1838 nisanında İkinci Mahmûd tarafından kuruldu. «Reis» denen başkanı, gerçekte adliye nâzırı idi ve reformlardan sorumlu bulunuyordu. Bir Meclis'le danışarak ve iş bölüşerek görevini yürütüyordu. Sonra «Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye», nihayet 25.4.1870'de «adliye nezâreti» veya «adliye ve mezâhib nezâreti» dendi. Bütün Gayri Müslim azınlıkların mes'elelerine de bakıyordu. İlk adliye nâzırı, Hıdiv İsmail Paşa'nın kardeşi Kavalalı Prens Mustafa Fâzıl Paşa'dır. Meclis-i Vâlâ başkanları da kabine üyesi idiler. Adliye nâzırı ise kabine'de sadrâzam, şeyhülislâm, serasker'den sonra 4., bâzan serasker'den önce 3. protokol sırasında idi.

Reşîd, Âlî, Fuâd Paşalar gibi Tanzimat'ın en büyük simaları Meclis-i Vâlâ riyasetinde bulundular. Vâlâ reisi veya adliye nâzırı olarak en çok bu makamda kalanlar, sadrâzam Germiyânoğlu Abdurrahmân Nûreddîn Paşa (12 yıl, 8 ay, 29 gün) (1895-1908); Ahmed Cevdet Paşa (10 yıl, 2 gün) (1868-1890 arasında 5 defa) olup, Abdurrahmân Paşa'nın oğlu Dâmâd Ârif Hikmet Paşa da 3 defa bu nezârette bulunmuştur.

İkinci Mahmûd, «sadâret kethudâsı»nın adını «umûr-ı mülkiyye nâzırı»na çevirdi, sonra «dâhiliyye nâzırı» dendi. Son kethüdâ ve ilk nâzır, Mustafa Reşîd Paşa'yı yetiştiren ünlü reformcu Mehmed Pertev Paşa'dır. Bu nezâret 2.7.1839'da lağv, 19.3.1869'da tekrar te'sîs, 8.1871'de lağv, 5.2.1877'de tekrar te'sîs edildi. Lağvedildiği târihlerde dâhiliye işleri sadrâzamın şahsına ve kabineye katılan sadâret müsteşarına verildi (vaktiyle sadâret kethüdâsı da sadâret müsteşarı ve kabine üyesi idi). Mehmed Memdûh Paşa, bu nezârette 12 yıl, 8 ay, 27 gün (1895-1908), Ahmed Münir Paşa 5 yıl, 11 ay, 14 gün (1885-1891), sadrâzam Halil Rif'at Paşa 4 yıl, 2 ay, 3 gün (1891-1895), İttihâd ve Terakkî lideri sadrâzam Tal'at Paşa 6 yıl, 7 ay, 13 gün kaldı.

18) Maârif Nezâreti

Önce Tanzimat'ta okullara bakmak için kabine dışı mekâtib-i umûmiyye nezâreti (8.11.1846), sonra kabine üyesi olarak maârif-i umûmiyye nezâreti (17.3.1857) kuruldu. Ahmed Kemâl Paşa 12 yıl, 7 ay, 19 gün (1848-1878 arasında 7 defa); Ahmed Zühdî Paşa 10 yıl, 7 ay, 8 gün (1891-1902); Münîf Paşa 9 yıl, 1 ay, 9 gün (1877-1891 arasında 3 defa); Hâşim Paşa 5 yıl, 1 ay (1903-1908); sadrâzam diplomat Safvet Paşa 4 yıl, 9 ay, 15 gün (1868-1876 arasında 3 defa); Abdurrahmân Sâmî Paşa 4 yıl, 8 ay, 9 gün (1857-1861) bu makamda bulundular. Şükrî Bey 5 yıl, 5 ay, 28 gün nâzırlık yaptı (1913-1918). Cevdet

Paşa 3 defa nâzır oldu. Tarihçi Hayrullâh Efendi, sadrâzam Ahmed Vefîk Paşa, Recâî-zâde Mahmûd Ekrem- Bey, tarihçi Mansûrî-zâde Mustafa Nuri Paşa, tarihçi Abdurrahmân Şeref Efendi, ansiklopedist Emrullâh Efendi, Dâmâd Çavdaroğlu Mehmed Şerif Paşa, şâir Rızâ Tevfik Bölükbaşı, gazeteci Ali Kemâl Bey, Osmanlı maârif nâzırı olan Türk edebiyatının tanınmış şahsiyetleridir.

Nezâretin Meclis-i Maârif veya Meclis-i Kebîr-i Maârif denen bir ilmî kurulu vardı ki sonradan Tâlim ve Terbiye Dâiresi dendi. Üniversite ve yüksek okullar, müzeler, kütübhâneler, bu nezârete bağlı idi.

19) Tanzimat Eğitimi

Tanzimat eğitiminin felsefesi: Batı ilmi + Doğu kültürü'dür. Medrese ve Enderûn eğitiminin yetmediği daha XVIII. asra girerken anlaşıldı. Batı ilmi getiren ilk büyük yüksek okullar, XVIII. asırda açıldı. İşe, askerî teknik ilimler ve okullarla başlandı. 1728'de Humbaracı (bombacı) okulu, 27.12. 1734'de istihkâm subayı yetiştirmek için Üsküdar'da Hendese-hâne-i Hümâyûn açıldı ve uzun müddet askerî mühendis yetiştirdi. Bu müessese, 1759'da Kâğıdhâne'den Karaağaç'a nakledildi. 1784'de çok genişletilip tamamen Batı tarzında ıslâh edilerek Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn adını aldı. Topçu ve istihkâm subayı askerî mühendis yetiştirmeye devâm etti. Bugünki Istanbul Teknik Üniversitesi'dir. 1793'de Kasımpaşa'dan Eyüb'de Bahâriye Sarayı'na, sonra Hasköy'e, sonra Maçka'ya taşındı. Deniz subayı ve mühendisi yetiştirmek üzere açılan (18.11.1776) Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn, 1796'da genişletilerek Kasımpaşa Tersâne sarayından Hasköy'e taşındı. Bu okulların Batı dillerinde kütübhâneleri, matbaaları, yabancı hocaları vardı. Medresede olduğu gibi bağdaş kurarak değil, sıralarda oturularak ders görülüyordu.

Asıl inkılâb, İkinci Mahmûd'un açtığı iki askerî yüksek okulla başladı. Tıbhâne-i Âmire (14.3.1827) ve hemen sonraki adiyle Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Adliyye-i Şâhâne, askerî tıb fakültesidir (bugünki Gülhâne). Bütün dersler Fransızca olduğu için, Batı kültürüne içinden bakan bir nesil yetişti. Tanzimat rejiminin 3 numaralı şahsiyeti Keçeci-zâde Dr. Büyük Mehmed Fuâd Paşa buradan me'zundur ki, babası, asrının büyük şâiri İzzet Molla, dedesi de Konyalı Kazasker Sâlih Efendi'dir. Tıbbiye, Galata Sarayı'nda açıldı. Arkasından Maçka'da -sonra Harbiye'ye nakledilen- Mekteb-i Fünûn-i Harbiyye-i Şâhâne (1834) en az ayni derecede mühimdir. Artık ordunun esâsını oluşturacak piyade ve süvârî subayları buradan çıkmaya başladı. İlk me'zunlara Sultân Mahmûd, albay maaşı verdi. Zîrâ devleti ayakta tutacak ordu, orduyu

ayakta tutacak subay idi. Sonradan dünyâ ordularında kurmay sınıfı ihdâs edilmiye başlanınca, Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne açıldı ve ilk me'zunlarını 1849'da verdi ki bu me'zunlardan üçü müşîr olmuştur, biri sadrâzam ve serasker olan Hüseyin Avnî Paşa'dır. Osmanlı ordusu, gittikçe, kurmay subayların eline geçti. Diğer devletlerde pek de görülmiyen bir kurmay imtiyazı başladı ki, Prusya ekolünün te'sîri olabilir. Gerçi öğrenim, Fransa askerî okulları sistemine göreydi. Fakat Prusya sistemi de yavaş yavaş hulûl ediyordu. 1878'den sonra Fransa sistemi bırakılarak, Prusya sistemi uygulamasına geçildi.

1826'da Asâkir-i Mansûre için açılan Tâlîm-hâne, Harbiye'nin menşeidir. 8 yıl öğrenim görmüş olanlar Harbiye'ye girebiliyordu. Tıbbiye'de ise öğrenim 4 yıldı. Sonra operatör yetiştirmek için Cerrâh-hâne-i Âmire kuruldu (9.1.1832). İkinci Mahmûd, Harbiye me'zunlarını daha yüksek bir öğretim, dil ve staj için Viyana, Paris, Londra'ya göndermiye başladı. Muzıkay-ı Hümâyûn ile Batı Mûsikisi öğreten ilk konservatuarı da açtı. Bâb-ı Âlî Terceme Odası kuruldu. Burada me'murlara çok iyi Fransızca öğretildi. Bu dili öğrenemiyen me'mur, yeni rejimde yükselemedi. O târihten 1945'e kadar Türkiye'de, Batı kültüründe Fransız kültürü esastı. Gerçi İngilizce ve Almanca da öğretiliyordu. Fakat Tanzimat edebiyatını ve sonraki Türk edebiyatını oluşturanlar, hep Fransız edebiyatını okuyarak yetiştiler. İngiliz edebiyatında ancak Şekspir'in bir te'sîri olduğu söylenebilir. Diğer Avrupa edebiyatlarının Türk edebiyatına te'sirlerinden bahsedilemez, fevkalâde sathîdir. Şiir'de İran şiiri te'sîri ise, cumhuriyet devrine kadar devam etmiştir. XVI. asırdan sonraki Türk edebiyatında Arab şiirinin te'sîri yok gibidir. Ama islâm! ilimlerde ise Arabca, Türkiye'de, bugün de esastır.

İkinci Mahmûd, ölümünden az önce Mekteb-i Maârif-i Adliyye'yi açtı (11.2.1839) ki, Mülkîye ve bugünki Siyasal Bilgiler'in çekirdeğidir.

Mühendis-hâne denen iki askerî teknik fakülte, gelişerek devam etti. Tahsil 4 yıldı. Fransızca mecburî idi. Ayrıca Arabca ve Farsça da okutuluyordu. 1842'de Mühendis-hâne-i Bahrî'de İngilizce mecbûrî, Fransızca ihtiyârî oldu. Daha Üçüncü Selim devrinde (1789-1807) çok iyi Fransızca bilen topçu ve istihkâm, çok iyi Fransızca, bilen, bâzıları İngilizce de öğrenmiş deniz subayları vardı (Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople*, Paris 1819, I, 76). İkinci Mahmûd, Harbiye için 5 Prusya subayı getirtince (ki birisi ileride Mareşal von Moltke olacaktır), Almanca öğrenenler de çıktı ve Viyana'ya giden Harbiye me'zunları bu dili daha iyi öğrendiler *(Târîh-ı Enderûn*, I, 126-7). İkinci Mahmûd önce Paris'e 1827'de 4 talebe göndermiştir. Ama daha önce Üçüncü Selîm devrinde de İngiltere'de tahsîl edenler vardı. Harbiye, Saint Cyr örneğine göre açıldı. 1831 'de Donizetti Paşa da, İtalya usûlü bir konservatuar açtı.

Onun için daha ciddî olan Fransız ve Alman mûsikîleri, Türkiye'ye daha geç girmiştir. Esasen İtalyan mûsikîsi, Beyoğlu'ndaki opera ve tiyatrolar vâsıtasıyle, asırlardan beri Istanbul'a yabancı değildi. Ancak Batı Mûsikîsi, aydınların zevk aldıkları bir san'at oldu. Bugün de asla Türkiye halkına inebilmiş değildir, inmesinin lüzumu da yoktur. İkinci Mahmûd, büyük inkılâbçı, modern Türkiye'nin kurucusu, bir edebiyat fakültesinin çekirdeği olarak Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'yi bile açtı.

1847'de Istanbul askerî tıb fakültesinin diploması, bütün Avrupa'da tıb doktorluğu diploması olarak kabûl edildi. Osmanlı doktorlarının, Avrupa'da da mesleklerini icraya ehil oldukları tasdıyk edildi. Bu sırada Tıbbiye, 4 yıllık bir tıbbiye lisesi kurdu ve öğrencilerini bu liseyi bitirenlerden aldı. Tıb tahsilini 4 yıldan 5 yıla çıkarttı. Operatör ve eczacı olacaklar, 3 yıl okuyorlardı. Bir ara 4 yıllık bir tıbbiye orta okulu bile açıldıysa da sonra kapatıldı. Orta okul me'zunları tıbbiye lisesine alındı. İkinci Mahmûd, bir de askerî baytar mektebi açtırdı.

İkinci Mahmûd'un Tıbbiye'yi açarken öğrencilere söylediği çok mühim nutuktan şu cümleler, büyük hükümdârın tasarladığı hedefi göstermektedir: «Burada Fransızca olarak fenn-i tıbbı tahsîl edeceksiniz. Fransızca okutmaktan benim murâdım, Fransız lisânı tahsîl ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbı öğrenip refte refte kendi lisânımıza almaktır. Hocalarınızdan ilm-i tabâbeti tahsîle çalışın ve tedrîcen Türkçe'ye alıp lisânımız üzre tedâvülüne sâ'y eyleyin.»

Tanzîmât'ın büyük devlet adamlarının çoğu, 23.4.1821'de açılan Bâb-ı Âlî Terceme Odası'ndan çıktı. Reşîd Paşa, buradan me'zûn olanları diplomasi mesleğine sevk ederek modern Türk diplomasisini kurdu. Bir müddet sonra Lisân Mektebi kuruldu. Burada Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Yunanca, Arabca, Farsça okutuluyordu. Me'murlara mahsustu. İstiyen me'mur devam ediyor, lisanlardan birinden diploma aldığı takdirde, hızla yükseliyordu. Bu okul me'zunları içinde de çok değerli devlet adamları vardır. Ancak hemen hepsi Fransızca öğrenmişlerdir. Arabca öğrenmek istiyenler, medrese ve câmî derslerini tercih etmişler, Farsça öğrenmek istiyenler Mevlevî-hâneler'e gitmişlerdir.

1839'da İkinci Mahmûd'un bıraktığı yerden oğlu Sultân Mecîd ve Reşîd Paşa, sonra Âlî Paşa ve Sultân Aziz, sonra ikinci Abdülhamîd devam ettiler. İkinci Abdülhamîd, eğitim ve maârif sisteminde tamamen Tanzlmatcı'dır. Tanzimat maârifini de en çok o geliştirdi ve ücra köşelere kadar o yaydı, Istanbul tekelini o kırdı. Bu hususta Kemâl Paşa, Münîf Paşa, Cevdet Paşa gibi çok seçkin maârif nazırlarının yardımını gördü. Sultân Hamîd, yaygın bir eği-

tim sistemi kurdu ve hem Batı, hem Doğu kültürlerini cem'etmiş kalabalık bir nesil yetiştirdi. Osmanlı birliği idealini telkin etti ve hükümdarı olduğu milliyetler arasında tefrik yapmadı. Türkler'in ve Arablar'ın daha çok ortaya çıkması tabiîdir. Zîrâ imparatorluk nüfûsunun büyük kısmını bu iki millet oluşturuyordu. Ancak nüfusları nisbetinde her milliyetin eğitimi üzerine eğildi ve Gayri Müslimler'i de buna dâhil etti. Ona göre Osmanlı mektebinde okuyan her Gayri Müslim, peşinen yarı yarıya kazanılmış demekti. Eğitimin yaygınlığı nisbetinde kalitesi arttı. Çok değerli ve bilgili profesörler, öğretmenler yetişti. Ebüz-ziyâ Tevfîk Bey'e göre 1868 ilâ 1909 arasında imparatorluktaki Türk nüfûs arasında okuma yazma bilenlerin sayısı 10 misli arttı *(Yeni Osmanlılar,* Ziyâd Ebüzziyâ neşri, I, 193). Baskı san'atı çok gelişti. Müzeler açıldı. Kütübhâneler düzenlendi.

Kızlar için resmen orta öğretim veren ilk okul, 1858'de açılan inâs (kız) rüşdiyyeleridir. İlkokula «mekteb-i ibtidâî», ortaokula «rüşdiyye», liseye «îdâdî», koleje «sultânî» deniyordu. 1847'de dârü'l-mu'allimîn (erkek öğretmen okulu), sonra lise derecesinde öğretim veren okul olarak dârü'l-mu'allimât (kız öğretmen okulu), sonra bunların yüksek kısımları açıldı. Bütün bu okullar, Türk maârif sisteminin belkemiğini teşkil etti. Bütün yeni okullar, bunlara dayanılarak açıldı. Mahalle mektebleri dışında maârif nezâretine bağlı ilkokullar 1872'de açılmaya başlandı. Çok ilgiye değer bir okul da, İkinci Mahmûd'un 1834'da Paris'te açtırdığı Türk Lisesi'dir.

Yabancı okullar da açıldı. Fransız, İngiliz, Amerikan kolejleri ve diğerleri. Bunlar Istanbul, Beyrut, Selânik, İzmir, Trabzon, Harput gibi pek çok şehirde açıldı. Gayri Müslimler gibi Müslümanlar da bu okullara devam ettiler.

Sultân Mahmûd'un me'mur yetiştirmek için açtığı okul Mekteb-i Fünûn-ı Mülkîyye adıyle geliştirilerek 1860'da ilk me'zunlarını verdi. Sonra İkinci Abdülhamîd, Paris'te Sciences Politiques seviyesinde düzenlenmesini emretti. Bu yeni Mekteb-i Mülkîyye-i Şâhâne de ilk me'zunlarını 1879'da verdi. 3 yıllık bir lise kısmı vardı. Buradan, Galatasaray kolejinden ve diğer lise me'zunlarından imtihanla talebe alıyordu. 3 yıldı, sonra 4 yıl olmuştur. Askerî yüksek okullar Hıristiyanlar'a kapalı olduğu hâlde, gerek Mülkîye, gerek her derecedeki sivil okul, Hıristiyanlar'a da açıktı. Sultân Hamîd, sivil tıb fakültesi de açtırdı. Hukuk fakültesi, başka fakülteler açıldı ve bu fakülteler Beyrut, Bağdâd, Selânik gibi bir çok şehirde açıldı. Edirne'de bir harbiye daha açıldı. En elit zümre Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye, Mekteb-i Harbiyye, her iki Mekteb-i Tıbbiyye, Galata Sarayı, Mülkîye, Hukuk me'zunlarınca oluşturuluyordu. Yavaş yavaş bu okullar me'zunları devlet yönetimini ele geçirdiler. Sultân Hamîd rejiminin yetersizliğini, imparatorluğun geri kaldığını id-

râk ettiler. Mekteb-i Mülkîye'den 7 kişi vezir pâyesine kadar yükselmiştir ki, biri sadrâzamdır. Suriye'de cumhur başkanı olan Hâşim Atâsî Bey, Mülkîye 1893 me'zûnudur, 1918'de Burdur mutasarrıfı idi. Arnavudluk'ta başbakan olan Mehdi Fraşerî Bey, 1897 me'zûnudur, 1913'de Kudüs mutasarrıfı idi, bir Türkçe hukuk kitabının müellifidir. Suriye'de cumhur başkanı olan Atâullâh Eyyûbî Bey, 1897 me'zûnudur, 1918'de İçel mutasarrıfı idi. Arnavudluk'ta başbakan olan Süleyman Fehmi Bey 1899 me'zûnudur. 1905'den 1919'a kadar Galatasaray'da Türk edebiyatı okutmuştur. Lübnan'da başbakan olan Reşîd Talî Bey, 1900 me'zûnudur, 1918'de Lâzıkıyye mutasarrıfı idi. İlyâs Viron Bey, 1905 me'zûnudur, Mehmed Ali Paşa'nın oğludur, o da Arnavudluk'ta başbakan oldu. Sâdullâh Câbirî Bey 1913 me'zûnudur, Suriye'de başbakan oldu. Suriye cumhur başkanı Şükrî Kuvvetli Bey, 1913 me'zûnudur. Ürdün'de başbakan olan Mazhar Arslan Bey (Paşa), 1918'de Zaho kaymakamı idi. 1909 me'zûnudur. Tevfik Bey 1909 me'zûnudur, Irak'da başbakan oldu. Mustafa Âsım Kuruya Bey, 1910 me'zûnudur, Arnavudluk'ta başbakanlık yaptı. Ârif Hikmet Süleyman Bey, 1910 me'zûnu, Sadrâzam Mahmûd Şevket Paşa'nın kardeşidir, Irak'da başbakan oldu. Paçacı-zâde Ahmed Hamdî Bey, Abdülvehhâb Rüşdî Paşa'nın oğludur, 1908 me'zûnudur, Irak'da başbakanlık yaptı. Zekî Hatîb Bey 1907 me'zûnudur, 1918'de Viranşehir (Urfa) kaymakamı idi, Suriye'de başbakan oldu. Sâdullâh Koloğlu, 1901 me'zûnudur, Bingöl valisi idi, Libya'da başbakan oldu. Osmanlı imparatorluğundan ayrılan İslâm devletlerinde, devlet ve hükûmet başkanlığı dışında yüksek görevler alanlardan misâl vermiye üzüm yoktur. Diğer Osmanlı yüksek okullarından me'zûn olanlardan örnek vermeye sahifelerimiz müsâade etmez. Yüksek okul derecesinde itibârı, 40.000 cildlik kütübhânesi olan ve Fransızca tedrisât yapan Fuâd Paşa'nın kurduğu Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi (Collège Impérial) me'zunları içinde, Balkan devlet adamları da okumuşlardır. 1905' de kurulan Galata Saray ve bu yıllarda kurulan Fenerbahçe ve Beşiktaş spor klüblerinde de çok ünlü isimler bulundu.

Ondördüncü Bahis
İlim ve San'at - Kültür Târihi

1) Osmanlı Kültürüne Giriş

Türkler, bir Kuzey Asya kavmidir. Kuzey Asya'nın batısında ortaya çıkmış, doğusunda ve Uzak Doğu'nun kuzeyinde imparatorluk kurmuş, oradan ağırlık merkezlerini Milâdi 840'da orta-güneye, Doğu Türkistan'a intikal ettirmiş, sonra Batı Türkistan ve Horasan yoluyle Orta Doğu'ya gelmiş, 1074'te Türkiye devletini kurmuşlardır. Bu suretle Büyük Okyanus'a komşu iken Hind Okyanusu'na inmiş, Atlas Okyanusu'na bağlı denizlere, Karadeniz'e ve Akdeniz'e intikaal etmişlerdir. Hind Okyanusu'na dayanmış Arablar'ın Atlas Okyanusu'na gelerek İspanya'da ve Fas'ta devlet kurmaları gibidir. Bu işi yapan Türkler de, Arablar da, aslen göçebe idiler. Tabîî şehirleri de vardı ama, esas kitle göçebe idi. Ancak Türkler'in Ârî ve Arablar'ın Sâmî bir ırk olmaları dolayısıyle, kültür farkları derindi. Esasen Türkler soğuk, Arablar sıcak iklim insanları idiler. Coğrafya faktörü ve benzemezliği de mühimdir.

Bir kültür, yüzlerce unsurdan oluşur. Bu unsurların ortaklığının az olduğu kültürler, biribirinden ayrılır. Kültür de, o milletin karakterini ortaya çıkarır. Eski Türk kültürünün ve dolayısıyle Türk ırkının karakterini bir kaç faktörle izaha çalışmak elbette çok doğru olmaz. Ama bir fikir verebilir. Bunu yapmıya çalışacağım.

Menşe'de Türkler, *savaşçı* bir ırktır. Göçebe'dirler. *At*'ı erken zamanlarda çok iyi kullanmasını bilmeleri ve Altaylar'daki demir mâdenlerinden üstün silâh yapmalarıyle târih sahnesine çıkarlar. Süvari olup, ordularında piyade yok gibidir. Her eli silâh tutan askerdir. Kadın'ın sosyal durumu yüksektir, kaç-göç yoktur, ancak kadının ırzı ve namusu, kızın bâkireliği vaz geçilmez prensiplerdir. Domuz eti yemez ve domuz beslemezler. Koyun ve at, gerekir-

se keçi, deve, sığır yerler. Et, birinci besin maddeleridir. *Tek Tanrı'ya* inanırlar. Moğol şamanizminin te'sîri sathîdir. Eski Türkler'in Tengri'si, gerçi tek ilâhdır ama, yalnız Türkler'in ilâhıdır, Allah gibi «rabbü'l-â'lemîn» değildir. Dinlerinin hemen hemen mabedi, rahibi, kesin şekilde kutsal kitabı, peygamberi yoktur. Onun için kolayca başka dinlere geçebilirler. Budist, Manihaist, Nestûrî Hıristiyan olabilirler. Onları başka dine geçebilmekten men'eden tek kalkan İslâm olmuştur. Müslüman olan Türk, hayâtı bahâsına, başka dine geçmez.

Türkler, *bozkır* kavmidir. Denizden hoşlanmazlar. Denize ve bâzan ulu dağlara gelince dururlar. Japon Denizi ile Orta Avrupa arasında dünyânın en büyük bozkırı olduğu için, bu muazzam arazide -ki on milyonlarca kilometre karedir- babalarının toprağı gibi gelip giderler. Bu topraklarda dolaşmalarına engel olan kavimler karşılarına çakarsa, şaşırırlar. Onları hükümleri altına alırlar. *Yayılma* ve *fütuhat* fikri, ülküsü ve felsefesine, Mîlâd'dan Önce 200 yılında, hattâ M.Ö. 700'e doğru tamamen erişmişlerdir. Fütuhatı mümkin kılmak için erken zamanlarda *teşkîlâtçılık* tecrübe ve yeteneğine erişmişlerdir. Yabancı ülkeleri ve kavimleri hızla teşkilâtlandırıp idarelerine alırlar. O kavimlerin inanış ve kültürlerine asla karışmazlar. Bir din ve kültür politikaları yoktur. Ancak o kavimler, asla Türk devletine çarpmamalıdır. *Her şey devlet için* prensibini yalnız diğer kavimlere karşı değil, kendi içlerinde de yürütürler. Büyüğe itaat ederler. Emir alma ve emir verme, tablatleri hâlindedir. Sosyal bir toplumdur. Ancak mutlak şekilde itaat edebilmeleri için, o kişinin, «Oğuz Hân» unvânıyle tebcîl ettikleri Mete Han'dan inmesi, onun kanını taşıması gerekir ki, M.Ö. 174'de ölmüştür. Gerçekten, hâkanlık hânedanları Mete Sülâlesi'dir. Osmanoğulları, Mete'nin 6 oğlunun büyüğü olan Gün Han'ın 4 oğlunun büyüğü olan Kayı Han'dan inerler.

Soyluluğa inanırlar. Bütün Türkler hürdür. Hiç bir Türk köle ve câriye olamaz. Ama sosyal sınıflar vardır. Bilhassa askerî görevler, soyluların, hattâ bizzat Hanedan üyelerinin elindedir. Bu anlayışla evlenirler. Bu geleneği İslâm yıkmış, Osmanlılar büsbütün ortadan kaldırmıştır. Osmanlı toplumunda soyluluk, sosyal sınıf, imtiyazlı kişi yoktur. Osmanoğulları, imparatorlukta, doğuştan imtiyazlı kabûl edilen tek ailedir.

Türkler, târihteki nâdir imparatorluk ırklarından (Fr. race impériale) biridir. Küçük devletten hoşlanmazlar. Bir coğrafya parçasında küçüldüklerini anlayınca, bambaşka bir iklime intikaal edip orada yeni bir imparatorluk kurarlar. Nüfusları fazla değildir. Kaç Türk boyu Çinliler ve başka kavimler arasında erimiştir. Ancak aslâ imhâ edilememişlerdir. Kültür politikaları olmaması ve başka kavimlere karşı liberallikleri ve müsamahaları, târihte çok

felâketlerine sebeb olmuştur. Akıl almaz coğrafya dağınıklığının da lehlerine işliyen bir faktör olduğu iddia edilemez. Esasen ana-çizgilerini verdiğim Eski Türkler'in karakterinin meziyetleri kadar kusurlarını da sayın okuyucularım hemen farketmişlerdir. Eski Türkler'in diğer bir kusuru, çiftçilikten hoşlanmayışları, çobanlığı sevmeleridir. Bu kusurlarını mâdene hâkimiyetleriyle telâfiye çalışmışlardır. Demir'i M.Ö. 1500'e doğru diğer mâdenlerden ayırıp işlemeye başlamışlardır ki, Mısır'dan 300 ve Avrupa'dan 700 sene evveldir. Her türlü mâdeni işleyip üstün san'at eserleri meydana getirmişlerdir ki bu Türk mâden san'atının üstünlüğü üzerinde bilhassa Fransız Akademisi'nden René Grousset çok durmuştur.

Dizgin, eğer, üzengi, ata biniş stili, süvariliğe uygun pantalon ve şalvar, ceket, gömlek, mendil, kuşak, uzun kılıç, Türk çizmesi, deriyi işleme san'atı, meydan muharebesi taktiği, hep Türkler'in önce Çinliler'e, sonra Yunanlılar'a, Romalılar'a, Avrupa'ya öğrettikleri unsurlardır. Bunların çoğunun askerî keşifler olduğu söylenebilirse de, san'at unsurlarını da gözden kaçırmamak gerekir (Latimore, *Inner Asian Frontiers of China*, 465; Grenard, 7-13; Darko, *Influences Touraniennes sur l'Evolution de l'Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byzantion*, XII, 1937,119-47; von Le Coq, *Bilderatlas*, 9; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 67,91; Moravcisk, *Byzantinoturcica*, I, 239-40, 250-3; Türk tarihçilerinden Mehmed Köymen, Faruk Sümer, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Bahâeddin Ögel'in kitabları).

Bu karakterde olan bir ırk, 921'de resmen İslâm'ı kabûl edince, yeni bir medeniyet ve kültürle karşı karşıya geldi. Bir İslâm, bir Arab kültürü idi ve zengin Fars kültür unsurları da taşıyordu. Türkler, İslâm'ı elbette bütün vecîbeleriyle kabûl ettiler. Kurtûba'da bir Müslüman neye inanıp neye inanmıyorsa, Kâşgar'da bir Türk de tastamam ayni şeye inanıp ayni şeylere inanmıyordu. Ama kültür ve san'at başka bir şeydir. İslâm'a geçişte Türkler, kültür ve inanışlarından bâzılarını elbette terkettiler, zira bunlardan bir kısmı yeni dinlerine uygun düşmüyordu. Ama kültür unsurlarının çoğunu da muhafaza ettiler. Belki terkettiklerinin boşluğunu kapatmak için, Arab, Fars, daha doğrusu İslâm kültür ve medeniyetinden pek çok yeni unsur aldılar. Daha doğrusu, Eski Türk medeniyeti çevresinden çıkıp İslâm medeniyeti çevresine girdiler. O medeniyetin faal bir parçası oldular. Ama kültür, medeniyet demek de değildir. Yavaş yavaş bir İslâmî Türk kültürü oluştu ki Osmanlı döneminde mükemmel hâle geldi. Ve Osmanlı, bu kültürünü, bütün imparatorluğa yaydı. İmparatorluğu dışında da kültür te'sirleri mühim oldu. Osmanlı dışı Türk kültürü de, İran'da, Türkistan'da, Hindistan'da, gene İslâm medeniyetinin bir parçası olarak devam etti ki, mevzuumuza dâhil değildir. Bu bahsimizde, Os-

manlı kültürünün mâhiyeti hakkında ancak mahdud örnekler verilebilir. Zira çok geniş mevzudur. Tarihçiliğin bir çok branşını ihtivâ eder: mûsiki tarihçiliğinden mimari tarihçiliğine, ilim tarihçiliğinden hukuk târihçiliği ne kadar...

2) Osmanlı Kültür ve San'atının Yaygınlığı

Osmanlı mimarlarının Hindistan'daki faaliyetleri malûmdur. Bâbur, Ekber, Şâh-ı Cihân, Osmanlı mimar ve hattatları kullanmışlardır (A.Tchagataî, *Le Tadj Mahal*, 11; H.A.Rose, *İA*, V, 505b). Delhi, Agra ve çevresindeki dev mimari eserlerinin bir kısmı ve ünlü Tâc-Mahall, Osmanlı mimarlarınca yapılmıştır. Dünyânın en büyük kubbesi olan Gül-Künbed (1656) bâriz şekilde Osmanlı stilindedir; üstelik kubbeye konan hilâl alem, yalnız Osmanlılar'a hastır. Zâten türbeyi yaptıran Âdil-Şâhlar, Osmanlı Hânedânı'ndan indiklerini iddia etmişlerdir ve bu iddiaları doğru da olabilir. 1518'de Cezâyir'de, 1528'de Kaahire'de, 1534'de Tûnus'ta Osmanlı mimari eserleri görülmiye başlar (Diez, *İA*, no. 80, s. 96a, 97b). Mimar Sinan, Kırım'da bile câmî yapmıştır (Gözleve Han Camii, 1552). Hiç beklenmedik yerlerde Osmanlı âbideleri görülür. Eritre'de Musavvâ'da, Sudan'da Sevâkin'de olduğu gibi (Sudanlı Ahmed Salâh Buhârî, *Milletlerarası I. Türk San'atları*, 93). Cezâyir'de Türk mîmârîsi, giyecekleri, yemekleri, «Türk kahvesi», Cezâyir Arabcası'nda yaşıyan Sî Muhammed bin Şeneb'in yayınladığı 634 Türkçe kelimelik liste, bugün de devam etmektedir (Georges Marçais, *Milletlerarası l. Türk San'atları*, 283-5). Tûnus'ta bu te'sirler daha fazladır. Fas'taki Osmanlı te'sirleri için bk. O.B.Riottok, *Ayni Eser*, 335.

Rusya'daki Osmanlı san'at te'sirleri için bk. *Ayni eser*, 370-1,377-8. Tûnus mimari, mutfak, mûsiki, kadın modası, Tûnus Arabcası ve küçük san'atlarında Osmanlı te'sirleri için bk. Süleyman Mustafâ Zbiss (Tûnus Millî Arkeoloji Müzesi müdürü), *Ayni Eser*, 417. Çekoslovakya'deki Osmanlı te'sirleri için bk. Josef Blaskovics, *VI. Türk Târih Kongresi*, 294.

Biribirine hiç benzemiyen bir kaç ülkeden misâller verdim. Osmanlı san'at ve kültürünün yaygınlığı, pâdişâh başta olmak üzere, ilim ve san'at adamlarının devlet adamlarınca ve devletçe himayesiyle besleniyordu. Fikir hürriyeti de vardı. Devletin Rumeli kazaskeri olan en büyük Osmanlı şâirlerinden Bâkî, pâdişâhı Üçüncü Mehmed'i *Memleketdê fitne peydâ oldu Sultan bî-haber* mısraiyle kınayabilmiştir. Nedîm'in, Üçüncü Ahmed'e lâubâlî îmâlar yapan şiirleri meşhurdur. Büyük şâir Fehîm, delikanlı yaşında, Dördüncü Murâd gibi yavuz bir pâdişâh ile lâubalilik edebilmektedir *(Dîvân-ı Fehîm*, 15). Nef'î'nin

Sihâm-ı Kazâ'sında devrin sadrâzamları hakkında söylediklerini, bugün demokratik ülkelerde bile bir başbakan için söylemek kolay değildir. Sonunda hayâtını kaybetmiştir ama, kellesini verinceye kadar, yıllarca, istediğini yazıp söylemiştir. Bu kadar örnek yeter. Kaanûnî, saltanatının sonuna doğru, hükümdarlığında bir kaç başarısı olduğunu, bunlardan birinin Bakî gibi bir şâiri keşfedip himaye edebilmesi bulunduğunu söylemiştir.

Bâzı sahalarda Osmanlı kültür te'sirleri, o milliyetlerin kültüründe vaz geçilmez temel unsurlar hâlindedir. Osmanlı mûsikîsinin ve mutfağının bütün Balkan milletlerine hâkim olması gibi. Kültür ve san'atın her sahasında Macaristan'daki Osmanlı te'sirlerinin derinliği için bk. Gertrud Palotay, *Les Influences Turques dans la Broderle Hongroise, La Nouvelle Revue Hongroise,* 1937; Geza Fener ve Nandor Paradi, *Macaristan'daki Türk Zanâati,* Türkçe trc. *Belleten,* XXIV, 548, 557. Ayni derin Osmanlı te'sirleri Polonya'da da görülür (Jan Reychman, *Influences Turques dans l'Art Polonais, IIe Congrès International d'Art Turc,* Venedik 1963; Ayni Yazar, *Lehistan Uygarlığında Türk Etkilen, Belleten,* XXVIII, 758-67; Wendt, *Schlesien und der Orient,* Breslau 1916; van Lutterwelt, *De Turske Schilderijen,* 1958; Reychman, *Orient w Kulturze Polskiego,* Breslau 1964). Polonya'da Osmanlı mîmârî ve kumaşçılığının büyük te'sirlerinden çok bahsedilmiştir. Türkçe öğrenen ve konuşan çok Polonyalı soylu da bilinmektedir.

«Türk ordusunun mûsikîsi bütün Avrupa milletleri tarafından iktibâs edilerek bugünki askerî muzıkaları kurulmuştur» (Hammer, XVII, s. XLII). «Osmanlı mîmârîsinin mükemmelliği insanı şaşırtır. Te'sirleri Hindistan'a kadar uzanır» (Hammer, XVII, s. XLII). «Büyük Osmanlı şâirleri, Hâfız ve Mütenebbî derecesindedir» (Hammer, XVII, s. XLII). Bilindiği gibi Hammer; Arab, Fars, Türk şâirlerinin dîvânlarını Almanca'ya terceme etmiş, her üç dilin şiir târîhi üzerinde de çok büyük kitablar yazmış, belki en büyük müsteşrikdir.

«Yunanistan'daki Osmanlı te'sîri, İspanya'deki Arab te'sîri ile ölçülebilecek kuvvettedir» (Fransız Akademisi'nden André Siegfield, *Milletlerin Karakterleri,* 31). Fransız bahçe mimarîsinde bile Osmanlı te'sîri görülür (Lavisse-Rambaud, VII, 779). Fransızlar, Cezâyir'i işgal edince, Osmanlı teşkilât ve düzenini devam ettirmekten başka çâre bulamamışlardır (Lavisse-Rambaud, X, 882, 896). Emîr Abdülkaadir de, mücâhidlerini Osmanlı askeri tarzında ve Türkçe askerî terimler kullanarak düzenlemiştir. Osmanlı askerî tâbirleri, bütün Afrika ve Asya Arab devletlerinde hâlâ yaşamaktadır.

Rönesans İtalya'sındaki Türk kıyafet, minyatür ve renklerinin te'sîri bilinmektedir (Hauser ve Renaudet, *Débuts de l'Age Moderne,* Paris 1929, s. 118,442,455). İskandinavya'ya kadar Osmanlı dokuma san'atının te'sirleri ve bütün Avrupa ülkelerine idhâl edilen Osmanlı kumaşları için bk. A.J.B.

Wake, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, 3, 4. Romanya'daki Osmanlı san'at te'sirleri için bk. Popescu-Judet, *TM*, XVI, 117-8, 126. Çek folkloru da Osmanlı kültür te'sirleriyle doludur (Josef Blaskovic, *Çek Folklorunda Türkler, XI. Türk Dil Kurultayı*, 1968, s. 189-207). Polonya tiyatrosunda Osmanlı te'sirleri incelenmiştir (Jan Reychman, *Polonya Tiyatrosunda Türk Te'sirleri, Türk Kültürü*, no. 71, s. 33-6). XVI. asır Rönesans İtalya, Avusturya, Almanya, Holanda'sında Osmanlı mimarî, kuyumculuk, makineli oyuncak, mâden işleme, çiçekçilik, tezyînî san'atlarının derin te'sirleri için bk. Heinrich Glück, *Historische Blaetter*, 1/2, Viyana 1921, 303-25.

Lâle, leylak, sünbül ve tûğ-ı şâhî çiçeklerinin tohumlarını ilk defa olarak Avrupa'ya (Holanda'ya ve oradan diğer ülkelere) XVI. asır ortalarında Kanûnî nezdinde Almanya büyükelçisi olan Baron von Busbecq getirmiştir. Her yıl lâle tohumunun Türkiye'den Holanda'ya getirilişi millî bayram olarak bugün de Holanda'da kutlanmaktadır. Diğer bir elçi, Ulrich von Königsberg de 1579'da safran, at kestanesi, fındık ağaçlarının tohumlarını Türkiye'den Avrupa'ya götürdü (Karl Teply, *TAD*, VII, 262).

Osmanlı şehirleşmesi üzerinde de durmak gerekir. Osmanlılar, bir çok mütevazı' mahalli; büyük, canlı, zengin şehirler hâline getirmişlerdir. Meselâ Osmanlı gelmeden önce Cezâyir şehri, ülkenin büyük beldesi olmaktan uzak, basit bir Berberî kasabası idi; Osmanlılar, 300 yıl boyunca, Akdeniz'in en aktif şehirlerinden biri hâline getirdiler. Bosnasarayı'nı (Sarajevo) bir köy hâlinden büyük kültür merkezi hâline getiren Osmanlılar'dır. Binlerce örnek vermek kaabildir. Bilhassa Balkanlar'da gerçek şehirleşme, Osmanlı ile başlamaktadır. Osmanlılar ayak basmadan önce Balkanlar'da çok az şehir vardı. Meselâ Sırbistan'da şehir denilebilecek hiç bir meskûn mahal yoktu. Osmanlılar muazzam şehirler kurdular ki bunların nüfusları 1683'den sonra azalmıya başladı (P. Skok, *Restes de la Langue Turque dans les Balkans, Etudes Balkaniques*, II, 585-98; Karel Kadlec, *L'Histoire du Droit Public des Peuples Slaves*, Paris 1933, s. 103; Rostovtzeff, *La Vie Economiques des Balkans dans l'Antiquité, Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, II, 396). İslâm dini ve Türk dili gibi en kudretli iki kültür unsuruna dayanarak Osmanlılar, Gayri Müslim küçük milliyetler üzerinde, onların kültürlerini geliştirici çok müsbet te'sirlerde bulundular. Meselâ Türk halk şiirinin te'sîri Macarlar, Ukraynalılar, Bulgarlar, Sırplar, Romenler, Arnavudlar'da derindir. Türk mûsikîsinin te'sîri daha derindir. Bir Ermenî mûsikisi ve halk şiiri yoktur; ikisi de Osmanlı'dan alınmıştır. Rum ve Ermenî kiliselerinde tamamen Türk mûsikisi ile ibâdet edilmiştir, bugün de öyledir. Bektaşi ve Mevlevî tarîkatlerine -Hıristiyan dinlerini muhafaza ederek- giren pek çok Ermeni ve Rûm'u biliyoruz.

3) Türk Dili

Burada mevzuumuz, Osmanlı lehcesidir ki, Anadolu ve Türkiye lehçesi de denir. Türkçe'nin Oğuz veya Batı lehçesinin üç lehçesinden biridir. Bütün Türk lehçelerinin mukaayese kabûl etmez şekilde en ehemmiyetlisi ve dünyânın büyük edebiyat dillerinden biridir. Örnek şîvesi, Istanbul şîvesi ve Istanbul şîvesinin eski Bâb-ı Âlî ağzıdır.

Osmanlı imparatorluğun resmî dili olması bakımından Türkçe'nin, bu imparatorluğu oluşturan irili ufaklı kavimlerin dillerine te'sîr edeceği âşikârdır. Zira bu kavimlerden 600 sene Osmanlı idaresinde yaşıyanlar vardır. Türkçe'nin de bu kavimlerden alıntılar yapmış bulunması normaldir. İmparatorluk dilleri, yabancı dillerden çok kelime alıp bir çok dile çok kelime veren dillerdir. Yabancı kelime almıyan dil, en ilkel dildir. Zâten böyle bir dil bugün mevcud değildir. Dünyânın üç büyük klasik dili, Arabca, Yunanca ve Latince bile her asırda çeşitli dillerden kelime almışlardır. İslâm âleminin klasik dili Arabca'dır. Farsça'da olduğu gibi Türkçe'de de Arabca kelime sayısı 10.000'in çok üzerindedir. Türkçe'deki Farsça kelime sayısı da binlercedir. Bir kaç bin Fransızca kelime Türkçe'ye son bir buçuk asırda girmiştir. Diğer dillerden alıntılar, 1.000 kelimenin altındadır. Yunanca ve İtalyanca kelimeler gibi ki eski Osmanlı asırlarında girmiştir. İngilizce kelimeler ise Türkçe'ye son 50-60 yılda girdi.

Türkçe'de Yunanca asıllı 900 kelime vardır. Bugünki Yunanca'da ise Türkçe asıllı 3.000 kelime mevcuddur (C. Coukidis, *Türkçe'den Geçme Yunanca Kelimeler Sözlüğü*, Yunanca, Atina 1960). Sırpça'da 9.000 Türkçe kelime mevcuddur (A.Skaljic, *Turcizmi v Srpskohrvatskom Jeziku*, Sarajevo 1966). Bulgarca'da Türkçe kelime sayısı 6.778'dir. Skalyic (Şkalyiç), 700 sahifelik lügatinde Sırp, Hırvat, Boşnak lehçelerindeki 9.000 Türkçe kelime ve 1.000 Türkçe tâbiri sıralamıştır. Bulgarca için: Najden Gerov, *Reçnik na Blgarskıy Yazık*, Filibe, 1895-1904; Stefan İlçev, *Reçnik na Liçnitei Familni İmena u Blgarite*, Bulgar İlimler Akademisi, Sofya 1969. Bulgarca'nın Makedonya lehcesindeki Türkçe kelimeler: Mile Körvezirovski ve Kevser Seyfullah, *Makedonsko-Turski Reçnik*, 700 s., Üsküb 1967. Çekçe, Slovakça, Ukranca, Rusça, Beyaz Rusça, Lehçe gibi Kuzey Slav dilleri de binlerce Türkçe kelimeyle doludur (Miklosich, *Die Türkischen Elemente in den Südost-Europaeischen Sprachen*, 2 c., Viyana 1884). Arnavudca'da ise 3 kelimeden biri Türkçe'den alınmıştır. Rusca'daki Türkçe kelimeler için bk. Dmitriev, *Turetskie Elementi v Russkikh Argo, Yazık i Elementi*,

Yazık i Literatüri, 1931, VII, 157-79; Ayni Yazar, *O Tyurskikh Elemantakh Russkogo Slovarya, Leksikagrofiçeskiy Sbornik*, III, 1958.

Romence'de Türkçe'den alınma 1.000 kadar kelime bir sözlük hâlinde Bükreş'te yayınlanmışsa da, eksik bir derlemedir. Macarca'daki Türkçe kelimeler de binlercedir (Geza Féher, *Türk San'at Târihi Araştırmaları*, II, 205). Ermenice, fevkalâde kesif Türkçe kelimeyle yüklüdür ve herhalde bu sayı 10.000'den aşağı değildir. Fransızca'deki Türkçe kelimeler için bk. L.-M. Devic, *Dictionnaire Etymologique des Mots Français d'Origine Orientale*, Paris 1876. İtalyanca ve her Avrupa dilindeki Türkçe kelimelerden bahse lüzum yoktur.

Arabca'nın pek çok lehçesi, Türkçe kelimelerle doludur. Fakat Farsça'da Türkçe asıllı kelimeler daha fazladır (G.Doerfer, *Türkische Elemente im Neupersischen*, 2 c., Wiesbaden, 1963-65; *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 127-57). Türkçe şiir yazan İngiliz, Fransız, İtalyan, Romen, Macar, Arab, Fars, Yunan, Ermeni, Sırp-Hırvat ve diğer milletlerden şâirler vardır.

Çince'de ve Hindistan dillerindeki Türkçe kelimeler mevzuumuzun dışındadır. Zira Osmanlı lehçesinden değil, diğer Türk lehçelerinden alınmıştır. Nihayet Kürdce'nin, Türkçe ile dolu olduğunu söylemek gerekir. Kafkas dillerinin hepsi (Gürcîce, Çerkesce, Abhazca, Çeçence vs.) Türkçe kelimelerle doludur.

Türk dilinin te'sirleri, coğrafya sahasında çok göze çarpar. Asya ve Avrupa ülkelerindeki coğrafya kelimelerinde Türkçe'den geçilmemektedir *(The New Caxton Encyclopedia*, 1969, *Atlas*, fihrist). Afrika'da da çoktur. Tûnuslu Hacı Muhammed, 1559'da yazdığı ünlü coğrafyasına «bu eseri Türk dilinde yazdım; zira bu dil bugün dünyâya hükmeder» diye başlar.

4) Osmanlı Şiiri

Osmanlı şiiri, dünyânın en zengin şiirlerinden biridir. Arûz vezni kullanılır (İran arûzu). Şekil (form), Arab ve Fars şiirinden alınmıştır; Eski Türk şiiri formları daha çok halk şiirinde muhafaza edilmiştir. Halk şiirinde de arûz vardır, fakat daha çok Eski Türk şiir vezni olan hece kullanılmıştır.

Burada yalnız gerçek dehâ sahibi Osmanlı şâirlerinin adı anılmakla iktifa edilecektir. Türk tasavvuf edebiyatının en büyük şâiri olan Yûnus (1240-1320), Osmanlı devletinin oluştuğu sırada Sakarya boyundan neş'et etmiştir. Nesîmî (ölm. 1405), çok büyük bir klasik tasavvuf şâiridir. Osmanlı sahası dışında yetişmiş, fakat Osmanlı şiirine büyük te'sîri olmuştur. «Hatâyî» mahlasıyle Türkçe şiir söyliyen Şâh İsmail (1487-1524) ayni karakterdedir. An-

cak Osmanlı klasik şiirinin kurucuları Ahmedî, Şeyhî, Atâyî, Necâtî, bilhassa Ahmed Paşa (1420?-1497) gibi büyük şâirlerdir. Ahmed Paşa'dan başlıyarak klasik Osmanlı şiirinin dehâ sahibi şâirleri şunlardır:

Bağdâdlı bir Şîî olan ve bâzılarına göre en büyük Türk şâiri sayılan, sonra Osmanlı toplumuna dâhil bulunan Fuzûlî (1480?-1556); bundan sonrakilerin çoğu Istanbullu olan ve mutlak şekilde hepsi Istanbul'da yetişip yaşıyan: Bâkî (1527-1600), onun gibi kazasker olan Nev'î (1533-1599), Bağdâdlı Rûhî (ölm. 1605), Şeyhülislâm Yahyâ (1553-1644), Dulkadıroğulları'ndan olan en büyük Türk kasîde şâiri Nef'î (1572-1635), Nev'î'nin oğlu olan Atâyî (1583-1635), Şeyh Neşâtî (1600?-1674), Nâilî (1610?-1666), 21 yaşında ölen Fehîm (1627-1648), Urfalı Nâbî (1642-1712), Nedîm (1681-1730), Sadrâzam Râgıb Paşa (1699-1763), Şeyh Gaalib (1758-1799), Keçeci-zâde İzzet Molla (1785-1829), Yenişehirli Avnî Bey (1827-1884), Leskofçalı Gaalib Bey (1829-1867), Zıyâ Paşa (1829-1880), Nâmık Kemâl Bey (1840-1888), Abdülhak Hâmid Tarhan (1851-1937), Tevfîk Fikret Bey (1867-1915), Cenâb Şehâbeddin Bey (1870-1934), Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936), Ahmed Hâşim Bey (1884-1933), Yahyâ Kemâl Beyatlı (1884-1958).

5) Târih ve Coğrafya

Osmanlı'da târih ve coğrafya edebiyatı muazzamdır. Bu sahalarda Osmanlılar, İran edebiyatını geçmişlerdir. Tarihçilikte Arablar derecesine çıkamamışlarsa da, coğrafyada Arablar'la ayni seviyede sayılabilirler.

Arz'ın yuvarlak olduğunu biliyorlardı. Rükneddîn Ahmed, Çelebî Sultân Mehmed'e (1413-1421) sunduğu *'Acâibü'l-Mahlûkaat'*ında Arz'ın yuvarlak olduğunu söyler. Bir asır sonra Pîrî Reîs'in eserinde bu husus kesinleşmiştir. Zira Pîrî Reîs eserini yazdığı zaman, Kopernikus kitabını neşretmiş ve Kolomb, Amerika seyahatlerini tamamlamış ve Magellan da dünyâ turuna çıkmak üzere idi. Pîrî Reîs'ten sonraki Osmanlı coğrafyalarında artık Arz'ın yuvarlak olduğu kesinleşmiştir.

XVI. asır başlarının dünyâ çapında coğrafyacı ve kartografı, Karamanlı Kemâl Reîs'in yeğeni, tanınmış amiral Muhyiddîn Pîrî Reîs'dir (1474?-1554). Seydî-Ali Reis (1498?-1563), mühim eserlerleriyle tanınmış diğer bir coğrafyacı ve matematikçi amiraldir. Müteâkıb asırda coğrafya sahasının en büyük isimleri «Kâtib Çelebi» ve Batı'da «Hacı Halîfe» diye tanınan Mustafa Efendi (1609-1657) ve Evliyâ Çelebî (1611-1684)'dir.

Arz'ın kesin şekilde yuvarlak olduğunu bildiren Pîrî Reîs'in 1513'de Yavuz Sultân Selîm için yaptığı ceylan derisi üzerine renkli dünyâ haritasının Amerika-Avrupa paftası bugün Topkapı Sarayı'ndadır. «Hayret verici doğrulukta olup, çağının coğrafya ilminin ve Batılılar'ın coğrafya bilgisinin pek çok üzerindedir» (Jane Laroche, *Connaissance des Arts*, Paris 1963, s. 125a). Pîrî Reîs'in Akdeniz'i yüzlerce harita ve kroki ile kaya kaya, koy koy, akıntı akıntı tasvir eden *Kitâb-ı Bahriyye*'si de muazzam bir eserdir.

XVI. asır sonunda Istanbul rasadhânesi müdürü Takıyyeddîn Efendi'nin Arz küresinin Afrika, Avrupa, Güney Amerika ve kısmen Asya tarafı, zamanında yapılan bir minyatürde görülür ve yalnız pafta ve atlas üzerinde değil, küre üzerinde de çalışıldığını gösterir (Süheyl Ünver, *Istanbul Rasadhânesi*, s. 16, 43).

Kâtib Çelebî'nin *Cihân-nümâ*'sı, muazzam bir dünyâ coğrafyası olup daha müellifin zamanında Batı dillerine terceme edilmiştir. Kendisinden önceki ve sonraki coğrafyacılar gibi Kâtib Çelebî de Batı coğrafya kitablarından ve atlaslarından faydalanmış, esasen Latince *Atlas Mayor'u* Türkçe'ye de terceme etmiştir. *Cihân-nümâ*'nın Japonlar'ın ahlâk ve âdetlerini anlatan pasajını hayretle okumak mümkindir. Osmanlı ülkeleri üzerinde ise çok mühim bilgi verir.

Evliyâ Çelebî, 40 yıl Osmanlı ülkelerini ve bâzı komşu ülkeleri dolaşmış, 10 yıl kadar Kaahire'de kalmış, Sudan'ı ve Habeşistan'ı da gezmiştir. Eseri 10 cild ve 10.000 sahifedir. XVII. asır Osmanlı târihinin en büyük kaynağıdır. Emsalsiz bir hazinedir. Belki en büyük Osmanlı muharriridir. Mutlak şekilde Şark'ta yetişmiş en büyük seyyahtır. Kâtib Çelebî gibi ilmî bir dille değil, çok tatlı ve halk diline yakın bir edebî üslûb ile yazmıştır. Eserinin şurası burası bütün dillere çevrilmiştir. Nîl'in kaynakları ve Victoria Gölü hakkında Sudan'da görüştüğü yerlilerden topladığı bilgiyi (X, 927), ancak XIX. asır ortalarında Batılılar toplıyabilmişlerdir.

Jan Blaer'in 1662'de Avusturya'da yayınlanan 11 cildlik *Atlas Major*'unu Dördüncü Mehmed çok beğenmişti. Onun emriyle Ebû-Bekr Efendi, Doğu ülkeleri üzerine mühim düzeltmeler ve ekler yaparak Latince'den terceme etti. Paul Kahle, «Ebû-Bekr Efendi, Blaer'den üstün bir coğrafyacıdır» der *(İslâm Tedkıykleri Enstitüsü Dergisi*, II, 89). Tûnuslu Hacı Mehmed Efendi'nin de 1559'da yazdığı dünyâ coğrafyası mühimdir ve emsali Osmanlı coğrafyacıları gibi Avrupa yayınlarını da görmüştür.

Bir diğer çok mühim isim, Matrakçı Nasûh Bey'dir (1480?-1564). Sancak beyi yânî tümgeneral olup Kaanûnî devrinin bir çok seferlerine, bu arada Barbaros'un Fransa seferine katılmıştır. Matematikçi, silâh mütehassısı, kar-

tograf, ressam, tarihçidir. Mühim eserlerini kendi yaptığı minyatürlerle zenginleştirmiştir.

«Osmanlılar'ın karakteri, kendi yazdıkları târihlerde açıkça görülür. Klasik Osmanlı tarihçileri, ileri ve bilgili adamlardır. Eserleri, Osmanlı kültürünün en başarılı branşlarındandır» (Bernard Lewis, s. 329-30). Kâtib Çelebî'nin yalnız târih sahasında 1.300 kitab okuyarak eserlerini, yazdığını biliyoruz. Binlerce kitap okuyarak elyazılarıyle notlıyan Osmanlı bilginlerini de biliyoruz. Târîh üzerinde en mühim eserleri vermiş en büyük Osmanlı tarihçileri şunlardır:

Karamânî Mehmed Paşa (ölm. 1481), Mevlânâ soyundan, Fâtih'in son sadrâzamıdır. Devrinin büyük hukukçusudur. Osmanlı târihini, Arabca kaleme almıştır. Kemâlpaşa-zâde Ahmed Şemseddîn. Efendi (1468-1534), ünlü şeyhülislâmdır. Devrinin büyük hukukçusudur. 10 cildlik Türkçe muazzam ve son derecede değerli bir Osmanlı târihinin müellifidir. Taşköprülü-zâde Ahmed Isâmeddîn Efendi (1495-1561), *Mevzu'âtü'l-'Ulûm* adlı ansiklopedinin *ve eş-Şekaaiku'n-Nû'mâniyye* adlı Osmanlı ulemâ ve şeyhlerinin büyük biyografyasının müellifidir, her iki eseri de Arabca'dır. Celâl-zâde Mustafa Çelebî (1495?-1568), Kaanûnî'nin ünlü nişâncı'sıdır. En mühim eseri *Tabakaatü'l-Memâlik* adlı Osmanlı târihidir (Arabca olduğu zikredilmiyen bütün kitaplar, Türkçe'dir). Hoca Sâdeddîn Efendi (1536-1599), şeyhülislâm ve hâce-i sultânîdir. *Tâcü't-Tevârîh* adlı 2 cildlik çok mühim Osmanlı târihinin müellifidir. Âlî (Gelibolulu Mustafa Âlî Çelebî veya Paşa) (1541-1600), bir ara Şam beylerbeyisi olmuş bir maliyeci, pek çok pek mühim ve ekserisi târih üzerinde eserin müellifidir. Büyük dünyâ târihinin adı *Künhü'l-Ahbâr*'dır. Selânikî Mustafa Efendi (1540?-1600), *Târîh-ı Selânikî* müellifidir. Atâyî (Nev'î-zâde Atâullâh Efendi) (1583-1635), en büyük şâirlerden ve biyografi üzerinde şâhâne bir eser olan *Hadâiku'l-Hakaaik fî Tekmileti'ş-Şekaaik*'ın müellifidir. Peçevî İbrahim Efendi (Paşa) (1574-1649), ana tarafından Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın yeğeni, bir akıncı subayıdır. Çok temiz Türkçe ile yazılmış ve Rumeli serhad hayâtını canlı olarak tasvîr eden Osmanlı târihinin, *Târih-ı Peçevî*'nin yazarıdır. Kâtib Çelebî'den (1609-1657) yukarıda bahsedildi. XVII. asrın en büyük âlimidir. Osmanlı târihi 2 cild *Fezleke*, Osmanlı denizcilik târihi *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* adlarını taşır. En büyük eseri Arabca kaleme aldığı *Kesfü'z-Zunûn* adlı muazzam bibliyografya ansiklopedisidir. *Mîzânü'l-Hakk* en mühim fikir eseridir. «Müneccimbaşı» denen Şeyh Ahmed Dede (1631-1702) *Câmi'ü'd-Düvel* adlı 3 cildlik Arabca muazzam bir dünyâ târihinin müellifidir. Naîmâ (Mustafa Efendi) (1655-1716) 6 cildlik çok meşhur *Târîh-ı Naîmâ* adlı XVII. asrın ilk yarısındaki Osmanlı devletini çok canlı

olarak bize anlatan eserin müellifidir. Müstakıym-zâde Süleyman Sâdeddîn Efendi (1719-1788), XVIII. asrın en büyük âlimi bir ansiklopedisttir, 3 dilde pek çok eserin müellifidir. *Tuhfe-i Hattâtıyn* adlı en büyük hattatlar tezkiresi eserlerinden biridir. Mütercim Âsım Efendi (1756-1819), 2 cildlik *Târih-ı Âsım*'ın müellifi olmakla beraber, en mühim eserleri, Farsça, bilhassa Arabca lügatidir. *Kaamûs* adlı Arabca-Türkce ansiklopedik lügati çok meşhurdur. Şânî-zâde Atâullâh Efendi (1764?-1826) keza 4 cildlik *Târîh-ı Şânî-zâde*'nin müellifi olmakla beraber, asıl tıb bilgini olarak ünlü bir hekimdir. Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), XIX. asrın en büyük hukukçusu ve tarihçisi olan Tanzimat'ın büyük devlet adamıdır. 12 cildlik *Târîh-ı Cevdet*'i (1774-1826), sonraki Osmanlı târihini anlatan *Tezâkir* ve *Mâ'rûzât*'ı, büyük kaynaklardır. *Kısas-ı Enbiyâ* adlı İslâm târihi de büyük itinâ, çok güzel Türkçe ile yazılmıştır. İbnülemîn Mahmûd Kemâl İnal (1870-1957), en büyük Türk biyografıdır, son devir Osmanlı iç târihinin en büyük mütehassısıdır, eserlerinin çoğunu cumhuriyet devrinde yazmıştır, en mühimleri 12'şer cildlik *Son Sadrâzamlar* ve *Son Asır Türk Şâirleri*'dir. Mehmed Fuâd Köprülü (1890-1966), modern tarihçiliğin kurucusudur *(Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* 1918).

6) Tıb

Osmanlılar, İbnü Sînâ tıbbına ilâveler yapmıya çalışmışlardır. XVII. asırdan itibaren Batı tıbbı da girmeye başlamıştır. Bilhassa amelî tıbba ehemmiyet vermişler, hastahânelerini iyi şartlar içinde tutmaya gayret göstermişlerdir. Bu derecede savaşan bir devletin, pratik tıbba ve cerrahiye ağırlık vermesi tabiidir. Operatör Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddîn, 1465'de Fâtih'e sunduğu Türkçe *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'sinde, devrinin operatörlük san'atını renkli resimler de koyarak çok iyi îzâh etmiştir. Sonraki asırda Antakyalı Dâvûd, bu yolda devam etti. XV. asırda Ahî Çelebi, idrar yolları üzerindeki mühim eserini yazdı. XVII. asır başlarında Şeyhu'l-Haremeyn Şemseddîn Efendi'nin *Teşrîhü'l-Ebdân*'ında Vasabius'un *De Humani Corporis Fabrica*'sından faydalandığı görülür. Osmanlı tıb kitablarının bir kısmı resimlidir.

Istanbul'un fethinden önce Hacı Paşa'nın *Şifâ'ü'l-Eskaam*'ında hastalıkların klinik ârâzı ve teşhisinin çok iyi açıklandığı görülür. XVI. asır sonlarında *Kaamûsü'l-Hikme ve't-Tıbb*'da Arabca tıb terimlerinin Türkçe'leştirildiği görülür. Ahmed oğlu Mehmed, Istanbul'da tıb tahsil etmiş, Hindistan'a gidip Şâh-ı Cihân'ın husûsi hekimi olmuş, Istanbul'a dönüp *Kaamûsü'l-Enbbâ*'sını te'lîf etmiştir. Organ naklinin ilk emareleri de görülmektedir. Dördüncü Murâd'ın hekimi Emîr Çelebî 1624'de *Enmûzec fi't-Tıbb*'ında cesetler üzerinde teşrih yap-

tığından bahseder. Ayaşlı Şabân Efendi'nin *eş-Şifâ fî Tedbîri'l-Mevlûd*'u, kadın, doğum ve çocuk hastalıkları üzerinde devrinin en iyi eseridir. XVIII. asırda artık Avrupa tıb kitabları doğrudan Türkçe'ye terceme edilmiye başlanmıştır.

Akıl ve ruh hastalıkları çoktan ayrı branş olarak ayrılmıştı. Daha Sinoplu Mü'min Çelebî, 1453'den önce İkinci Murâd'a sunduğu *Zahıyre-i Murâdiyye*'sinde 25 bâb hâlinde akıl, ruh, sinir hastalıklarını incelemişti. Sonra ünlü Osmanlı akıl ve ruh hastahâneleri yükselmiye ve tıb medreselerinin ihtisas klinikleri olarak da kullanılmaya başlandı.

Osmanlılar XIX. asra kadar akıl ve ruh hastalarının tedavisinde dünyânın en üstün çizgisini muhafaza ettiler. Delilere kötü muamele etmek meçhuldür. Şuûrî Efendi, *Mir'ât-ı Emzice*'sinde, ruh hastalarının mûsiki ile tedavisini anlatır. «Akıl hastalarını tedavi etmeyi Avrupa, Türkler'den öğrendi. Türkler, bizden çok önce akıl hastalarına mahsus hastahâneler yaptılar. 1788'de bile İngiliz Dr. John Heward, Türk akıl hastahânelerinin eskisine nisbetle inhitat hâlinde, fakat hâlâ Avrupa'dan üstün bulunduğunu kaydeder» (Dr.Kraft-Ebing, *Traité Clinique de Psychiatrie*, Paris 1897, s. 53). Bu satırları, son asrın en büyük psikiatrlarından birinin kitabından aldım. «1818'de Fransa'da akıl hastaları hasta kabûl edilmez, hayvanlardan ve canilerden kötü muamele görür, eski asırlarda ise yakılırdı» (Esquirol, *Rapport*, Paris 1874, s. 2; Jean Vinchon, *Les Malades de l'Esprit*, Paris 1930, s. 24). Osmanlı devletinde yaşıyan Rumlar da, Türkler'in delileri hastahâneye yatırması ile alay edip, kendi cemâatlerindeki delileri, vücudlerine giren Şeytân'ı kovmak için döğer, aç ve susuz bırakırlardı (Sarraf Hovannesyan, İnciciyan'da, 120). Kaatilin deli olduğu sabit olursa, asılamaz, hastahâneye sevk edilirdi (Cevdet, VII, 148).

Osmanlı hekimleri, ateh-i kable'l-mîâd dedikleri erken bunama (schizophrénie), mâl-i hülyâ dedikleri mélancolie ve kara sevdâ dedikleri hystérie' yi biribirinden ayırmasını bilerek ayrı ayrı tedavi ediyorlardı. Kaanûnî'nin zevcesi Hurrem Sultân, kadın; ve bizzat Kaanûnî, Süleymâniye külliyesi içinde, erkek deliler için birer hastahâne yaptırdı. Zâten Istanbul ve diğer şehirlerde de daha önceden yapılmış benzeri hastahâneler mevcuddu. En ünlüsü, Kaanûnî'nin dedesi İkinci Bâyezîd'in Edirne'deki Bâyezîd Hastahânesi'dir (Evliyâ, III, 468-70).

Edirne hastahânesinde ruh ve akıl hastaları, çiçek, yemek ve mûsiki ile tedavi ediliyordu. Hangi hastalara hangi çiçek, yemek ve hangi makamdan mûsikinin iyi geldiği hekimlerce tesbît edilirdi. Bu iş için hastahânenin 10 profesyonel müzisyeni bulunuyordu. Diğer hastahânelerde de mûsiki ile tedaviye tesadüf ediyoruz.

Fâtih'in şeyhi meşhur Ak Şemseddîn, *Mâddetü'l-Hayât*'ında, aynen şöyle yazmaktadır (Ali Emîrî, Tıb, no. 126, v. 50): «Cümle marazların (hastalıkların), sûret-i nev'iyyesi hasebiyle (çeşitleri bakımından), nebât ve hayvânlarda olduğu gibi, tohumları ve asılları vardır, ot tohumu ve ot kökü gibi, bunlar gözle görünmez.» 1450 yılında bulunduğumuz, mikroskopun olmadığı, Pasteur'den 4 asır öncesinde olduğumuz unutulmamalıdır. Pasteur'ün de mikroskopu olmasa idi, daha fazlasını söyliyemezdi.

Çiçek aşısı da Türk icadıdır. 1695'de Istanbul'da çocuklara çiçek aşısı yapıldığını biliyoruz ('A.'A.Adıvar, *Osmanlı Türkleri'nde İlim*, 194). 1721 'de Lady Montague, Istanbul'da İngiltere sefîresi iken bu aşının nasıl yapıldığını görüp İngiltere'ye dönünce anlatmıştır. Türkler'in asırlarca uyguladıkları çiçek aşısına Avrupa uzun müddet direndi. Ancak 1764'de Fransız Tıb Akademisi bu aşının «faydalı olabileceğini» kabûl etti. Ama XV. Louis 1774'de çiçeğe yakalandı, aşı yapılması teklifini reddetti ve öldü. Avrupa'da ilk aşı ancak 1796'da İngiltere'de yapıldı (Lavisse-Rambaud, VII, 756; Cevdet, I, 234-7,353-4). Keşfin Türkler'den gelmesi, Avrupa'yı çok uzun müddet tereddüdde bıraktı. Râhibler, bu aşıyı yaptıranın dinden sapıtacağını ilân ettiler. Halbuki Lady Montague, Istanbul'da çocuğunu aşılatmıştı. 1759'da Voltaire, çiçek aşısını savundu. Ama uzun müddet hekimler, Kilise'den çekindiler. Avrupa'da dinsiz olarak şöhret yapmış Voltaire'e kulak asan olmadı. Lady Montague, Türkiye'de aşılanıp da ölen tek kişinin olmadığını yazıp söylemesine rağmen, inandırıcı olamadı.

Kesin şekilde Batı tıbbının kabûl ve tatbıyk edilmesi, Şânî-zâde Mehmed Atâullâh Efendi ile başlar. Batı dillerinin bir kaçını ve Doğu dillerini de biliyordu. Batı tıb terimlerini Latince'den Arabca'ya aktardı. Osmanlı icadı olan bu Arabca köklerden (cezr) üretilmiş binlerce kelime, Arab ülkelerinde de kabûl edildi. 1897'de Dr. Es'ad Feyzi Efendi ile, Osmanlı tıbbında röntgen devri de başladı.

7) Müsbet İlimler

Osmanlı'nın «riyâziyyât» ve «ilm-i riyâziyye» dediği matematik, ileri idi. Osmanlı âbideleri, Osmanlı tekneleri, bunun şâhidleridir. Osmanlı topları, balistik'te Osmanlı kesin üstünlüğünü gösterir, Istanbul'da Fâtih Medresesi'nde okutulan cebir, XV. asrın sonlarından başlıyarak sırasıyle Venedik, Padova, Bologna, Floransa üniversitelerinde aynen iktibas ile okutulmıya başlandı (*II. Türk Târih Kongresi*, 632). Fâtih devrinin büyük matematikçisi Kadızâde-i Rûmî, bir derecelik (1°) kesir ceybinin yarım kutur 1 sayıldığına göre

0,017452406437 olduğunu bulmuştu (*Âsâr-ı Bâkıye*, l, 133-9). Velî oğlu Ali, 1591'de Istanbul'da yazdığı *Tuhfetü'l-Â'dâd*'da, Napier'den 23 yıl önce, logaritma'yı keşfetmesine ramak kalmış, logaritma'yı açıklamış, fakat sayı silsilesine 0 yerine 1'den başladığı için neticeye varamamıştı (*Âsâr-ı Bâkıye*, II, 290).

XVI. asır Osmanlı duvar ve masa saatlerinin tekniği, Avrupa'da yapılanlardan üstündü. Pâdişâhdan 9.000 altın alarak Istanbul'da rasad-hâne kuran Takıyyeddîn Efendi (1520-1585), çarklı saatin ve zâtü's-sukbeteyn dediği astronomi âletinin mucididir. Çarklı saati, sâniye'yi de gösteriyordu (*Istanbul Rasadhânesi*, s. 23, 27, 30, 43). 1734'de açılan Üsküdar hendese-hânesi (mühendis okulu) profesörlerinden Yenişehirli Saîd Efendi, üçgenlerin açılarını ölçen ve arazî ölçmekte de kullanılan «rub'-ı müceyyib-i zü'l-kavseyn» adını verdiği âleti îcâd etti (Pertsch, *Katalog*, no. 166). 1784'de Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn'un hocaları arasında Amerika ve Hindistan'a gitmiş, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca bilen Türk kapdanları bulunduğunu Toderini (s. 166) kaydediyor. 1699'da müderris olan Yanyalı Hoca Mehmed Es'ad Efendi, Latince ve Yunanca öğrenmiş, bu dillerden tercümeler yapmış, İbnü Sînâ'nın *es-Şifâ*'sını Arabca'dan çevirmiş, teleskop ve mikroskop'la uğraşmış bir ansiklopedist idi. Binâenaleyh yüksek matematiği 1834'de ölen Hoca İshâk Efendi getirmiş değildir. O sâdece Avrupa matematik, fizik ve mekaniğini Türkçe'ye nakletmiş, 4 cildlik *Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye*'yi yazmış, İkinci Mahmûd bu eseri bastırmıştır. İbrânîce, Yunanca, Latince, Fransızca, Arabca, Farsça biliyordu. 1815'de Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn'a başhoca olmuştu (Es'ad, *Mir'ât-ı Mühendis-hâne*, 34-42). Nihayet Osmanlı; Sâlih Zeki Bey (1864-1921) ile son büyük matematikçisini yetiştirdi. Yüksek matematik müderrisi ve Istanbul Üniversitesi rektörü idi. Büyük romancı Hâlide Edîb Adıvar'ın ilk zevcidir. *Kaamûs-ı Riyâziyyât* adlı matematik ansiklopedisi ile *Âsâr-ı Bâkıye* adlı ilimler târihinin müellifidir.

Astronomideki seviyye, Osmanlı muvakkıt-hânelerinde ve her boy ve çeşitteki Osmanlı saatlerinde görülür. Daha XVI. asrın ilk yarısında Matrakçı Nasûh Bey, Güneş Sistemi'ni fevkalâde doğru şekilde açıklamıştır (*Mecmâ'ü't-Tevârîh*, l, v.12a-b).

Mekanik ileriydi. Fakat yüksek matematiğe değil, pratiğe dayanıyordu. 1640'dan önce Hezârfenn Ahmed Çelebî'nin planörle Dördüncü Murâd'ın huzurunda Galata Kulesi'nden karşıdaki Üsküdar'a yâni Avrupa'dan Asya'ya yumuşak iniş yaparak uçması böyledir. 3.12.1719'da Haliç'te yapılan başarılı denizaltı tecrübesi de aynidir. Bir çok insanın binip daldığı gemi, uzun müddet deniz altında kalıp yeniden çıkmıştı. Üçüncü Ahmed'in huzurunda yapılan tecrübeye mevzu gemiyi Tersâne-i Hümâyûn sermîmârı İbrahim Efendi

inşâ etmişti. 1753'de tulumbacıbaşı yâni itfaiye kumandanı Mehmed Ağa, hortumlu yangın tulumbasını îcâd etti (*Mür'ü't-Tevârîh*, 413b). Bu tulumba, en derin sarnıç ve kuyulardan bile su çekebiliyordu, çeşme bulmak mecburiyeti ortadan kalktı. XVIII. asrın son yıllarından itibaren Istanbul'a gelen Avrupalılar ve Avrupa'da tahsil eden Türkler, insan bindirilmiş balon uçurtmaya başladılar. 1786 eylülünde topçu generali İngiliz Mustafa Paşa, Istanbulluların gözleri önünde insan taşıyan balon uçurtmuş, General Miranda (s. 63) bizzat seyretmişti.

Zirâat üzerinde de değerli kitablar yazılmıştır. Sun'î civciv çıkartılması XVII. asırdan önce de biliniyor ve uygulanıyordu. XVII. asırda Türk haritacılarının çok mükemmel harita yaptıklarını Galland kaydeder (*Journal*, I, 168, 253).

Ansiklopedi, bilhassa XV. asırda rağbette olan felsefe, ahlâk, politika, mantık gibi sahalarda büyük Osmanlı eserleri yazılmıştır. Bunların isimlerini, bu mevzuda yazılmış kitaplarda görmek mümkindir. Burada örnek vermiye sahifelerimiz müsâid değildir. Erzurumlu Şeyh İbrahim Hakkı Efendi'nin (1703-1780) *Mârifet-nâme* adlı eseri, Türk fikir târihinin mühim mahsulleri arasındadır. Kopernik astronomisinden psikiatriye, atom (cüz'-i lâ-yetecezzâ)'dan felsefeye kadar çok ilgi çekici bahisler vardır. Darwin'den (1859) 105 yıl önce *Mâ'rifet-nâme*'de (s. 28-9) şu satırlar okunabilir: «İmtizâc-ı anâsırdan ibtidâ mâ'deniyyât hâsıl olup, andan nebâtat peydâ olup, andan hayvânât vücûde gelmişdir. Ve hayvân kemâlini buldukda, insân zâhir olmuşdur... Ammâ hayvânât ile insân arasında, mutavassıtların azharı, maymundur. Zîrâ ki, şa'ar ve zenbden mâ'adâ bîrûn-ü derûnu, insâna müşâbihdir.»

8) Mimarî

Osmanlı mimarisi, İslâm medeniyetinin ortaya koyduğu en büyük medenî tezahürlerinden biri, insanlık san'at târihinin de en mühim bahislerindendir. Bir şehre çok uzaktan bakıldığı zaman Osmanlı mimarisi eserleri hemen fark edilir. O kadar karakteristik ve ayrı bir mimari üslûbdadır. Osmanlı mimarî eserlerinin Yugoslavya sınırları içinde bulunanlarının % 90'ı 1976'da tahrîb edilmiş bulunuyordu (Nîmetullâh Hâfız ve Mücâhid Âsım, *Vakıflar Dergisi*, XI, 205). Yunanistan, Bulgaristan, Romanya'dakilerin % 99' u, Macaristan'dakilerin % 99,9'u, bugünki Türkiye sınırları içinde olanların % 40 kadarı tahrîb edilmiştir.

«Türkler'in devamlı tamir ve ihtimâmı sayesinde Ayasofya, bugün, ayakta kalan en eski Avrupa mîmârî eseri durumundadır» (Süssheim ve Taeschner, *Encyclopédie de l'Islâm*, nouvelle édition, I, 799). Osmanlı bayındırlığına «Osmanlı imar humması» denmiştir. XV. asrın büyük imarcı pâdişâhları olarak İkinci Murâd ile torunu İkinci Bâyezîd ünlüdür. İlkinin oğlu ve ikincisinin babası olan Fâtih İkinci Mehmed'in (1451 -1481) böyle bir şöhreti yoktur. Zîrâ her yıl savaşa gitmiş, îmâr ile fazla uğraşamamıştır. Öyle olduğu hâlde, onun 30 yıllık saltanatında şu eserler inşâ edildi (E. H. Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarîsi*, 6b, 37, 87, 447b): 17'si kiliseden bozma 308 câmî (184'ü Istanbul, 33 Bursa, 28 Edirne, 59'u dîğer şehirlerde), 57 medrese (24 Istanbul, 13 Bursa, 7 Edirne, 13 diğer), 59 umûmî hamam (32 Istanbul, 11 Bursa, 6 Edirne, 10 diğer), 29 bedesten ve kervansaray (12 Istanbul, 6 Bursa, 11 diğer) ve bu sayıda diğer yapılar.

Osmanlı mimarlarının görgüsü çok genişti. Sinan, İran'dan Macaristan'a kadar bütün ülkeleri gezmiş, Antikite'den zamanına kadar ölü ve yaşıyan bir çok medeniyetin yapılarını hem teknik, hem estetik bakımından incelemişti. Sultânahmed Camii mimarı Koca Mehmed Ağa, gençliğinde 1591 'de bir inceleme seyahatine çıkmış, Anadolu, Arabistan, Balkanlar, Kırım, Macaristan, Malta, İtalya, Almanya, İspanya ve başka ülkeleri gezmiş, mimarî eserlerini incelemiş, dönüşünde raporunu Üçüncü Murâd'a sunmuştu (Câ'fer Çelebî, *Risâle-i Mî'mâriyye)*. Osmanlı mîmârı, inşâ edeceği eserin önce planını çizer, sonra maketini yapar, eseri kimin hesabına yapıyorsa maketini beğendirdikten ve inşâat büdcesi üzerinde tasvibini aldıktan sonra, inşâya başlardı. Mehmed Ağa'nın Sultânahmed Câmii'nin maketini Birinci Ahmed'e nasıl gösterip tasvibini aldığını Câ'fer Çelebî yazmaktadır. Birinci Mahmûd da Nûrosmâniye Câmii'nin maketini görüp beğenmişti *(Târîh-ı Câmî'-i Şerîf-i Nûr-ı 'Osmânî*, 6). Âbidenin nakışları da önce kâğıd üzerinde yapılır, nakkaş, mimarın tasvibini alırdı (Barkan, *Süleymâniye Camii*, I, 64). Zira her türlü süs ve bezemenin âbideye estetik uygunluğundan, mimar mes'ûl idi. Sinan, Topkapı Sarayı'nda yeni bir salon inşâsı için çizdiği resimleri İkinci Selîm'e gösterip tasvibini aldıktan sonra inşâata başlamıştı (Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, 74). Mimar yapılan harcamalarla meşgul olmazdı. Bunun için inşâata «binâ nâzırı» veya «binâ emîni» denen bir mâliyeci-muhâsebeci tâyin edilirdi. Binada çalışacak san'atkâr, mimar, usta ve işçileri seçmek hakkı, san'atla ilgili her türlü tasarruf, ser-mîmâra âiddi.

Âbidelerin estetik bakımdan korunmasına îtinâ edilirdi. Caddeleri daraltan inşâat yapılamazdı. Her hangi bir cami ve mescidin her hangi bir yönüne 5 arşından fazla yaklaşan binalar derhâl yıktırılırdı. Ayasofya için yasak bölge

35 arşındı. Hiç bir inşâat Ayasofya'nın her hangi bir tarafında 35 arşın yaklaşamazdı. Istanbul sûrlarına içeriden ve dışarıdan 5'er arşın yaklaşan binalar yıktırılırdı. Sûrlara 5 arşından yakın evleri Sinan, 1539'da yıktırdı. Gene yasak ihlâl edildi. Sinan, 1559'da bir daha yıktırdı, Istanbul sûrlarının 1453' ten sonra asla askerî gayeyle kullanılmadığı, asker bulunmadığı, estetik bakımdan ve Antikite hâtırası olarak muhafazasına îtinâ edildiği malûmdur. Bozuk kaldırımlar derhâl tâmîr edilirdi (Ahmed Refik, *XVI. Asırda Istanbul*, 67).

İmparatorluğun bayındırlık bakanı, hâssa ser-mîmârı idi. 1453"te ihdâs edilen bu makamda Mîmâr Sinan, 50 yıl bulundu (31.8.1538-9.4.1588). İmparatorluğu, kendi estetik anlayışına göre düzenledi. Ser-mîmâr, pâdişâha bağlı idi. Dîvân-ı Hümâyûn üyesi değildir. Fakat izahat istenmek üzere Dîvân'a çağrılabilirdi. 1831'de İkinci Mahmûd ser-mîmârlığı ve kılâ (kaleler) nezâretini ilga edip birleştirerek ebnie-i hâssa müdîriyyetini, 1836 sonunda meclis-i umûr-ı nâfia'yı, nihayet kabine üyesi olarak umûr-ı ticâret ve nâfia nezâretini kurdu (1839). Son hâssa ser-mîmârı (1825-1831), Abdülhalîm Efendi ilk ebnie-i hâssa müdürü oldu. Hâssa mimarları Hâs Bahçe Mîmârî mektebinden yetişirlerdi. İkinci Mahmûd, bu saray mektebini de kapattı. İşi askerî mühendislere verdi. Ancak mühendislerin inşââtının estetik bakımdan kusurlu görülmesi üzerine 1881'de Sanâyî-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi (Güzel San'atlar Akademisi) kuruldu. Meşhur arkeolog ve ressam Osman Hamdi Bey, ilk müdür oldu.

Osmanlı mimarîsi, Selçuklu mimarîsinin devamıdır. Ancak Selçuklu mimarîsinin girift bezemelerini, fazla süslerini Osmanlı mimârları, Acem ve Arab zevkıne uygun, Türk zevkıne aykırı bulmuşlardır. Osmanlı minaresi de, daha önceki İslâm, hattâ Selçuklu minarelerine benzemez. Çok ince ve uzundur. Türk kalelerinin dört köşesindeki kuleler örnek alınarak geliştirilmiştir.

Bu mimarîye klasik üslûbunu Sinan kazandırmıştır. Alman mimarî tarihçisi Heinrich Glück'e göre (s. 487) Michelangelo'dan büyük bir mîmârdır. «Osmanlı mîmârlarının en büyüğü ve dünyâ mimarlarının en büyüklerinden biridir» (Thomas Menzel. *İA*, V, 392b). «Sinân'ın yaptığı eserler, san'at bakımından Rönesans devri Avrupa mîmârî eserlerinden hiç de aşağı değildir» (Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 140). Sinan imparatorluğun çok çeşitli ülkelerinde, Istanbul başta olmak üzere 441 eser inşâ etmiş, umumiyetle ayni planı iki eserinde tekrarlamamıştır (81 cami, 50 mescid, 55 medrese, 19 türbe, 14 imaret, 3 hastahâne, 7 baraj, 8 köprü, 16 kervansaray, 33 saray, 32 hamam, 6 mahzen, 7 dârülkurâ).

Edirne'de Selimiye (İkinci Selim) Camii, Sinan'ın şâheseri sayılır. 3'er şerefeli 4 minaresi 70,89 m'dir. Yeryüzünde bu 4 minareden yüksek tek minare

Delhi'deki Kutb-Minâr'dır (72,50 m), fakat 14 m'lik bir kaaide üzerinde ve kalındır. İki minaresinde 3 şerefeden her birine ayrı merdivenle çıkılır, çıkanlar biribirlerini görmez, yalnız ayak seslerini işitirler. Muhteşem tek kubbesi 31,28 m çapındadır. Ayasofya kubbesinden 6 arşın yüksek ve 4 arşın derindir. Cami 1568-74 arasında bugünki rayiçle 265 milyon dolar harcanarak yapılmıştır.

Merkezde cami olmak üzere Osmanlı külliye'lerinin kapladığı alan muazzamdır. Meselâ Süleymâniye külliyesi 700.000 m² üzerinde kurulmuştur (krş. Topkapı Sarayı 699.000 m², Edirne Saray-ı Hümâyûnu 3.000.000 m², Vatikan devleti 500.000 m², Monako devleti 1.500.000 m², Moskova'da Kremlin sitesi 120.000 m², Istanbul'da Fâtih Külliyesi 120.000 m²).

Süleymâniye Camii 4 minarelidir. Sinan'ın Istanbul'daki en muhteşem eseridir. Mimar Koca Mehmed Ağa, Sinan'ın talebesinin talebesidir. Sultânahmed mimarıdır. Bu camie 6 minare koymuş, mekâna, bâzı eski Bursa camilerinde (Yıldırım Bâyezîd'in Ulu Camii, oğlu Çelebî Mehmed'in Yeşil Camii) görülen iç mekânda büyük ışık, ferahlık te'mînine çalışmıştır. Avrupa'da -çinileri dolayısıyle- «Mavi Cami» diye bilinir. Kubbesi 33,60 m kutrunda ve Ayasofya'nınkinden 2,60 m büyüktür (Tahsin Öz, I, 126). 6 minaresinde toplam 16 şerefe vardır. 22.000 kandille (bugün ampul) aydınlatılır. XVII. asırda 740 görevli ve hizmetkârı vardı. Bugünki rayiçle 450 milyon dolara yakın para harcanmıştır. Zira üzerine yapıldığı arazide çok değerli saraylar vardı, bunlar istimlâk edildi.

En büyük Osmanlı mimarları şunlardır: Bursa Yeşil Cami ve Yeşil Türbe mimarı 2. vezir Hacı İvaz Paşa (ölm. 1429); Istanbul'da Yavuz Sultânselîm Camii mimarı Alâeddîn Ali Bey (ölm. 1537?); 98 yıl yaşıyan Mimar Koca Sinan Ağa (29.5.1490-9.4.1588); Sultânahmed mimarı Koca Mehmed Ağa (1553?-1625?); Yeni Cami mimarı Mustafa Ağa (ölm. 1666).

Fevkalâde mütenevvî ve her çeşitte bir çok şâhesere sâhib Osmanlı mimarisinin başlıca eserlerini, hattâ her çeşitten bir eseri zikretmek bile, mevzuumuzu çok taşıracaktır. Dindışı mimari eserlerden köprü nev'i için bir kaç örnek vermekle iktifa ediyorum.

Kaanûnî'nin 1526'da Tuna-Drava dirseğindeki bataklık üzerinde kurdurduğu 8.665 adım uzunluğundaki köprü, uzun zaman Avrupa'nın en uzun köprüsü olarak kaldı *(TAD,* VII, 262). «Osiyek Köprüsü» diye Osmanlı târihinde çok geçer. Üzerinden çok büyük Osmanlı orduları Macaristan'a gidip gelmiştir. İkinci Murâd'ın (1421-1451) Ergene Köprüsü (Uzun Köprü) 174 kemerli, 1.240 m uzunluğundadır, Türkiye'de ve hâlâ ayaktadır (Sedâd Çetintaş, I, 3a). Kaanûnî'nin Sinan'a yaptırdığı Hersek'te Narenta suyu üzerinde-

ki Mostar Köprüsü'nün eni 27,34 m'dir. Yükseklik 19 m'dir. 1566 tarihlidir. Uzunluğu 100 adımdır. Yüksekliğin tek kemerle aşılmış olması, hayret ve hayranlık uyandırır. 1658'de köprüyü gören Fransız seyyahı A.Poullet «inşâsının mukaayese kabûl etmez cür'eti karşısında sarsıldım; tek kemeri, Venedik'in mimari hârikası sayılan Realte köprüsünden bile genişti» diye yazar. İnşâsından 346 yıl sonra 1912'de ziyaret eden Avusturyalı R. Michel «taş kesilmiş bir hilâl... Bütün dünyâda eşi olmıyan bir eser...» şeklinde heyecanını ifâde eder (Mostar, *İA*, 430a). 1529'da 2. vezir Dâmâd Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın hayrat olarak yaptırdığı Cisr-i Mustafapaşa, şimdi Türkiye sınırına 10 km, Bulgaristan'da ve ayaktadır. 295 m uzunluğu ile Meriç'i baştan başa aşar (S. Eyice, *Belleten*, XXVIII, 730-1, 747-52). 1960'da Bulgar tarihçisi Radzeff «planı o kadar mükemmeldir ki, âdetâ başka bir plan düşünülemez. Bulgaristan'daki bütün eski âbidelerin en hayran olunmaya lâyıkıdır. Bugün de sapasağlamdır» diye yazar. Bu köprünün yanında Mustafa Paşa 4.725 m² üzerine muazzam bir kervansaray inşâ ettirmişti ki ahırları 3.000 at alabiliyordu. Kervansarayın yanında ayni paşanın hayratı cami, imaret, han, hamam, çarşı, pazar, mekteb yükseliyordu. Ayni paşa Gebze ve Eskişehir'de de buna benzer külliye'ler yaptırmıştı (Salomon Schweigger, *Reysebeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel*, Nürnberg 1608, 47-8). Köprüyü 1723'de gören Cornelius von de Driesch «bütün Avrupa'da bir benzerine nâdir rastlanabilecek hârikulâde güzel bir köprü» (ungemein schönen Brücke, dergleichen man in ganz Europa wenig senen wird) diyor *(Historische Nachricht*, Nürnberg 1723, s. 125-6). Cisr-i Mustafapaşa köprü ve külliyesine Mustafa Paşa, bugünki rayiçle 42 milyon dolar harcamıştır. «Osmanlılar'ın, dünyâ târihinin en büyük köprü yapıcılarından olduklarını söylemek gerekir. Osmanlı köprüleri, gerçek medeniyet ve san'at eserleridir» (K.Kienitz, *Alte Türkenbrücken, Mitteilungen d.Deutsch-Türk.-Gesel.*, no.51, Bonn 1963, s. 6-10). Sinan'ın Alpullu'da (Doğu Trakya) Sinânlı, Istanbul yakınlarında Silivri ve 32 gözlü Büyükçekmece, Gebze, Sokollu Mehmed Paşa hesabına yaptığı Bosna'da Višgrad yakınlarında Drina köprüleri de, Osmanlı mîmârîsinin şâheserleri arasında yer alır. Drina Köprüsü, Nobel sahibi İvo Andriç'in romanında ölümsüzleştirilmiştir *(Na Drini Euprija =Drina Köprüsü*, 1945). Selânik yakınlarında 210 m Vardar Köprüsü, Tesalya'da Pintos üzerinde Yenişehir (Larissa) Köprüsü, Arahtos üzerinde 142 m Narda (Arta) Köprüsü, bugün Yunanlılar'ca yıkılmıştır. Osmanlı köprücülüğünün en güzel örnekleri arasında idi.

Osmanlı suyolları, «cedvel» denen kanalları, su kemerleri, «bend» denen barajları da büyük mühendislik eserleridir. Kaanûnî 1532'de Mekke'ye, 1552'de Kudüs'e çok uzaktan su getirtmişti. 1544'de Kaanûnî'nin yaptırdığı Fırat'ı

Ubeyd suyuna bağlıyan Kerbelâ Kanalı da büyük Osmanlı eserlerinden biridir (Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574,* Urbana 1942, s. 81).

Osmanlı yol şebekesinin ve bu şebeke üzerinde ticâret gaayesiyle yapılmış kervansaray ve hanların düzeni, mîmârî ihtişâmı, san'at değeri, çarpıcı bir azamettedir. Istanbul-Mekke hac yolu, Istanbul-Erzurum, Istanbul-Bağdâd, Istanbul-Kaahire, Istanbul-Budin gibi ana ticâret yolları kadar, Tûnus ve Cezâyir gibi daha uzak ülkelerde ve ikinci derecede daha ıssız yerlerde, bu Osmanlı yapıları yükselir (J.Sauvaget, *Les Caravansérails Syriens du Hadjdj de Constantinople, Ars Islamica,* IV, 1937, 98-121). Kıbrıs Fâtihi sadrâzam Lala Mustafa Paşa'nın gençliğinde Şam beylerbeyisi iken bu şehirde yaptırdığı ticâret hanı 360 odalı idi, bugün yalnız mescidi kalmıştır (Wulzinger ve Watzinger, *Damaskus,* Berlin 1924,52-4). Ayni paşanın Şam yakınlarında Kuneytıra'daki külliyesi (Evliyâ, III, 133), 1574-84'de Ilgın'da yaptırdığı külliye, Kars, Tiflis, Lefkoşe gibi bir çok şehirdeki camileri, hep hayrattır.

Osmanlı kapalı çarşıları ve bedestenleri de hayret verici eserlerdir. Istanbul Kapalı Çarşısı, yeryüzündeki bugün de en büyük kapalı çarşıdır. İşgal ettiği saha 300.000 m²'dir. 20.000 esnafı sînesinde toplar. 4.000 dükkân, 5 cami, bir ilkokul, 10 umûmî çeşme, 61 sokağı içine alır; çarşı dışında, fakat hemen bitişik 21 büyük işhanı bunların dışındadır.. Sokakları tamamen damla örtülüdür ve bu kadar sokak ve dükkân tek çatı altındadır. At, araba, otomobil giremez. Osmanlı devrinde yalnız pâdişâh atla ve vâlide-sultân araba ile girebilirdi. Şehre açılan 18 kapısı zencirlidir. Tarhân Vâlide-Sultân'ın yaptırdığı (1662) ve Mimar Mustafa Ağa'nın eseri olan Istanbul'daki Mısır Çarşısı da, en büyük kapalı çarşılardan biridir.

Osmanlı askerî mimarîsi, ayni derecede üstündür. Akla gelmez ülkelerde Osmanlı kalelerinin yükseldiği görülür. Osmanlılar, iç ülkelerdeki eski kaleleri de iyi muhafaza etmişlerdir. Askerî değeri kalmadığı için yıkmamışlardır. 1528'de sonradan sadrâzam olan Mısır beylerbeyisi Süleyman Paşa'nın yaptırdığı İskenderiyye (Ebû-Kıyr) kalesi, dört tarafı Akdeniz'le çevrili muazzam bir eserdi (Evliyâ, IX, 701). Macaristan'da Budin, Estergon, Sigetvar'daki Osmanlı kalelerinin kalan kısımları hâlâ durmaktadır. «Berîd» (posta) teşkilâtı için yapılan menzil-hâneler de, ulak ve tatar'ların at değiştirdikleri istasyonlardı. Osmanlı tersane, top ve barut fabrikalarından kalabilen kalıntılar da, muazzam te'sislerle karşı karşıya bulunduğumuzu gösterir.

Osmanlı bahçe mimarisi, su mimarisi, iç mimarîsi, ayni seviyededir. Osmanlılar'ın çiçek merakı, meşhurdur. Târihinin bir dönemi bir çiçeğin adını taşıyan tek devlet Osmanlı devletidir (Lâle Devri, 1718-1730). Ahmed Kâmil Efendi, 1753'de yazdığı lâle üzerindeki kitabında, 558 lâle mütehassısının

adını kaydeder. Osmanlılar, tek teker adlandırdıkları tam 1.350 çeşit lâle yetiştirmişlerdir.

İç dekorasyon sâde, basit, metin, gösterişsiz, vakurdur. Fazla eşya yoktur. Tanzimat ile iç mimaride fazla eşya ve gösteriş devri başlar ve eski vekar ortadan kalkar.

9) Resim (Minyatür) ve Yazı (Hat)

Eski Türkler'de heykel vardı. İslâm'ın yasağına rağmen Selçuklular bu geleneği devam ettirdiler. Alâeddîn Keykubâd bir çok heykel yaptırdı (İbnü Bîbî, 254). Konya'daki heykellerden bir çok seyyah bahsetmiştir. Ancak sonradan bunlar, İslâm'a aykırı sayılıp kaldırıldı. Bununla beraber Selçuklu çağından kalma heykel figürleri bugün de pek çoktur. Osmanlılar, mezar taşları ile heykel zevklerini tatmin ettiler. Osmanoğulları'nın Sakarya boyuna gelmeden önce bir buçuk asır yaşadıkları Ahlat'taki kabristan, Türk taş san'atının şâheserleriyle dolu bir ölüler şehridir. Osmanlı mezar taşlarında da ayni âbidevî san'at görülür.

İki boyutlu resim de İslâm'da günah sayılmıştır. Ama minyatür tarzı tek boyutlu resim vardır. Batı tarzı tablo da tabîatiyle Osmanlı'ya yabancı değildir. Zira nice Avrupa ülkesjni asırlarca elinde tutan bir devlettir. Fâtih, Venedikli ressam Bellini'ye poz vererek yağlıboya tablosunu yaptırmıştır. Ama Türk ressamlarının yetişmesi, heykelini de ilk defa olarak yaptıran ve bizzat ressam olan Sultân Abdülazîz'in (1861 -1876) himayesiyle başlar. En büyük Osmanlı ressamı, büyük bir arkeolog olan Osman Hamdî Bey (1842-1910), sadrâzam Edhem Paşa'nın oğludur.

En büyük Osmanlı minyatür ressamları ise Nigârî Haydar Bey (ölm. 1572), Nakkaş Bosnalı Seyyid Osman Efendi (ölm. 1590?), Lâle Devri'nde Levnî'dir (ölm. 1732). Saray'da her zaman kitabları minyatürliyen nakkaaşân-ı Hâssa vardı. Fâtih'in gül koklıyan Topkapı Sarayı'ndaki ünlü profil portresini yapan Bursalı Sinan Bey, Fâtih tarafından resim tahsili için Venedik'e gönderilerek Mastori Pavli Dragoza'dan ders almıştır. Seyyid Lokmân'ın bağdaş kurup karanfil koklıyan Fâtih portresi de resme yakın minyatür tarzının şâheserlerindendir. Yavuz'un da ressam olduğunu ve Çaldıran muharebesini çizdiğini biliyoruz. 1525'de Saray'ın 41 ressamı vardı. 1520'ye doğru Tebriz' den Istanbul sarayına gelip yerleşen Şâhkulu, minyatür tarzı resmin târihteki en büyük üstâdı olan dâhî Doğu Türk minyatürcüsü Bihzâd'ın (1455?-1537?) talebesidir. «Kat'» denen kâğıd oymacılığı da bir çok üstâd yetiştirmiştir.

Ancak Osmanlı Türkleri, târihin en büyük yazı san'atkârlarını yetiştirmekle mârufdur. En büyük Osmanlı hattatları Şeyh Hamdullah (1429-1520), Karahisârî Ahmed Şemseddîn Efendi (1468-1556), Tâc-Mahall'in yazılarını yazmak için Hindistan'a giden Istanbullu Settâr Efendi (ölm. 1670?), Hâfız Osman Efendi (1642-1698), Kazasker Mustafa Râkım Efendi (1758-1826), Kazasker Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi (1776-1849), ayni zamanda büyük bir bestekâr olan Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'dir (1801-1876). Tâ'lîk yazıda Osmanlılar, İranlılar'ı geçememişlerdir. Diğer bütün yazı çeşitlerinde, Osmanlılar birincidir (yalnız kûfî yazıda Arablar'ı istisnâ etmek gerekir, Osmanlılar kûfî yazıyı pek kullanmamışlardır). Pâdişâhlar içinde de büyük hattatlar çıkmıştır: Üçüncü Ahmed, İkinci Mahmûd, Birinci Abdülmecîd gibi. Dünyânın en güzel yazma *Kur'ân*'ları Türk hattatlarının elinden çıkmıştır. Bütün dünyâ İslâm âleminde Osmanlı hattı, büyük îtibâr görmüştür. «Hattat» unvanı resmî idi. En az bir hattât'ın yanında yıllarca çalışarak onun imzâsıyle icâzet (diploma) almak gerekiyordu, Istanbul'da her devirde binlerce hattat bulunmuştur. Osmanlılar'ın resim ihtiyaçlarını, bu san'atla tatmin ettikleri söylenebilir. Her Türk, hat san'atına büyük sevgi göstermiştir.

10) Çinicilik

Üstün Osmanlı san'atlarından biri çini'dir. İranlılar'ın «kâşî» dedikleri bu san'ata Osmanlılar, porselen tekniği Çin'den geldiği için «çînî» demişlerdir. Osmanlılar'ın cihânşümul şöhret yaptıkları san'atlardan biridir. Osmanlılar, ellerinde pek çok nümûne olmasına rağmen, Bizans'ın mozaik san'atıyle uğraşmamışlar, çiniyi tercih etmişlerdir. Büyük çini ressamları, hattatları, renk cünbüşünün ve âhenginin büyük üstâdları yetişmiştir. Büyük yapılara giden çini mıkdârı muazzamdır. Sultânahmed Camii için 21.043 aded çini pano kullanılmıştır. İznik'te XVI. asırda 300 çini îmâlât-hânesi vardı. Diğer şehirleri bununla mukaayese ediniz. Zira Osmanlılar çiniyi çok seviyor ve askerî, dinî, sivil her türlü yapılarında kullanmaktan zevk alıyorlardı. Çelebî Mehmed'in Yeşil Cami ile Yeşil Türbe'sini Deli Mehmed adlı çini san'atkârı, cennetten nümûne köşeler hâline getirmiştir. Sinan'ın Istanbul'daki (Eminönü) Sadrâzam Rüstem Paşa Camii, gene Sinan'ın Topkapı Sarayı'nda yaptığı Harem dâiresi, gene onun Ayasofya avlusundaki İkinci Selim, Üçüncü Murâd türbelerinin içi, Osmanlı çini san'atının şâheserleriyle doludur. «Türk mavisi» , «Osmanlı domates kırmızısı», mor, sarı, yeşil, en çok kullanılan renklerdir.

11) Halıcılık

Diğer bir büyük Osmanlı san'atı, halıcılıktır. Çok eski bir Türk san'atıdır. Minyatür ve halı, Türkler'den İranlılar'a geçmiştir (Alessio Bombaci, *TK*, no. 20, 38-9; Rasonyi, 48). 1918'e kadar Osmanlı devleti, yabancı ülkelere yılda 8 milyon altının üzerinde halı satıyordu. Bu rakamdan, halı sanayiinin ehemmiyeti anlaşılır. Türkiye'nin her yerinde halı ve kilim dokunur. Türkmen motifleri çok orijinal ve âhenklidir. Kök boya, asırlar geçse de solmamaktadır. 1 cm^2'ye akıl almaz sıklıkta ilmik atılabilmektedir. Yün halılar yanında ipek halı da dokunur. Fakat ipek halıcılık İran'da daha üstündür. 1860'dan bu güne kadar çok üstün kalitede halılar, Sultân Abdülmecîd'in kurduğu Hereke fabrikasında yapılır. Bütün Tanzimat sarayları, Hereke ile döşenmiştir. XVI. asrın en büyük Osmanlı halı ustalarının isimlerinin bir listesi için bk. *Türk San'atı Târihi Araştırmaları*, I, 731.

12) Kumaşçılık

Bugün de Türkiye, dünyânın sayılı tekstil, konfeksiyon ve moda ihrâcâtcılarındandır. Osmanlı pamuk, keten, yün, ipek kumaşları bütün dünyâda lüks idhâl maddesi olarak XV. asırdan itibaren değerini kaybetmedi. İpekli dokumacılığın merkezi Bursa idi. «Sof» denen tiftik (Angora) dokumacılığının merkezi ise Ankara idi. XVI. asır Osmanlı dokumaları, en lüks ve san'at bakımından en değerlileri olarak kabûl edilmektedir. 650 ayrı Osmanlı dokumasının kaynak tasrihi ile isimleri için bk. M.E. Özen, *Türkçe'de Kumaş Adları*, *Târih Dergisi*, XXXIII, 1982, 291-340.

13) Dericilik

Deri işleme, Türkler'in târihin fecrinden beri üstünlük gösterdikleri bir sahadır. Türk çizmesi, eyeri, ayakkabısı, terliği, at koşumuna âid her türlü deri eşya, Osmanlı döneminde de üstünlüğünü korudu. XVIII. asra kadar deri sanayii, Anadolu ve Rumeli'nin inhisarında gibiydi. İngiltere ve Fransa, Osmanlı devletine ustalar göndererek, san'atın inceliklerini öğrendiler. Osmanlı nalınları (nâ'lin) da çok meşhur ve san'at eseridir.

14) Cildcilik, Kitabcılık, Tezhîb

Teclîd (kitab cildleme), başlı başına bir mühim san'at branşı idi. Bir kitabın yazılması, tezhîbi, teclîdi için sarfedilen emek ve kitabın ayni zamanda san'at eseri hâline getirilmesi için harcanan para, şaşırtıcıdır. Üçüncü Selim, 34 yaşındaki devrin en büyük şâiri Şeyh Gaalib'in *Dîvân*'ını yazdırmak için 3.000 altın harcamıştı ki bu kitap şimdi Istanbul Üniversitesi Kütübhânesi Müzesi'ndedir (no. 5.531). Ayni pâdişâhın kız-kardeşi Beyhan Sultân, Şeyh Gaalib'in kendisine sunduğu bir tek kasîde için 10.000 altın atıyye (te'lîf ücreti) vermişti. Türkçe *Siyer-i Nebî*'nin Üçüncü Murâd (1574-1595) için hazırlanan dünyâca meşhur 6 cildlik nüshasının emsalsiz minyatürleri, tezhîbi ve teclîdi için 284.930 akça harcandı ki bugünki rayiçle 2,7 milyon dolardır.

Tezhîb, altınlama demektir (Ar.zeheb=altın).Lüks yazma kitablar, varak (yaprak) hâlindeki altın tabakası ile yaldızlanırdı. Bu altın yaprakları yapana «altın varakçı» ve bu yaprakları işliyene «müzehhib» denirdi. En yüksek örnekleri Istanbul'da yapılmıştır. Bu şehirde 1640'a doğru 345 müzehhib çalışıyordu (Evliyâ, I, 608-9), altın-varakcılar bu sayının dışındadır. Tezhîb, çok olmamakla beraber sivil mimaride, bilhassa harem dâirelerinin duvar ve tavanlarında da kullanılmıştır. Pâdişâh ve kapdân-ı deryâ bastardalarının altın yaldızla badana edildiğini biliyoruz. Nihayet cami kubbe ve minareleri üzerindeki «alem» denen hilâller, kalın yaldızla kaplanıyor ve selâtıyn camilerine bu suretle çok altın harcanıyordu.

15) Porselen, Cam, Mücevher

Porselen sanayii vardı. Ancak Çin'deki seviyyeye erişemedi. Onun için bilhassa XVI. asır pâdişâhları, Topkapı Sarayı'nda, dünyânın en zengin Çin porselenlerini topladılar ki bir kısmı satın alınmamış, Asyalı hükümdarlardan hediye veya vergi olarak gelmiştir. Bu koleksiyon bugün de mevcuddur, eski Çin porseleninin ne demek olduğunu ve fiatını bilenlerce hayretle seyredilmektedir.

Topkapı Sarayı'ndaki 12.000 küsur Çin porseleninin terkibi bilinmiyor, bugün taklidleri mümkin değildir. XVI. asırda Çin gibi bir ülkeden bu derecede büyük bir koleksiyonun toplanabilmesi şaşırtıcıdır. Topkapı Sarayı Çin porselenlerinin 269'u murassâ yâni mücevherlidir. Dünyânın geri kalan bütün ülkelerindeki kataloga geçmiş murassâ porselen sayısı ise, müzeler ve

husûsî koleksiyonlar dâhil olmak üzere 5 (beş)'dir. Artık Topkapı koleksiyonunun ne idüğü anlaşılır. Persolenlere kakılan mücevherlerin başında zümrüd ve yâkut gelmektedir. İnci, gökyâkut, fîrûze, mercan, altın, gümüş ve sâire ile yapılmış işlemeler bunu tamamlar.

Osmanlı camcılığı ve renkli camcılığı da çok üstündü. Süleymâniye'nin renkli camlarını yapan Sarhoş İbrahim, bu san'atın en büyük üstâdıdır. XIX. asrın 2. yarısında Osmanlı porselen ve cam san'atının yalnız lüks îmâlât olarak canlandığı görülür. Nihayet Yıldız fabrika-i hümâyûnu ve Paşabahçe cam fabrikası kurulmuştur. Çok üstün değerde porselen, çini, cam eşya, bugün aynısı yapılamıyan «çeşm-i bülbül» denen Osmanlı'ya has cam vazo, kâse ve benzeri eşya, tamamen müzeliktir. Kehribar (Fars. keh-rübâ), tesbihcilik, çubukçuluk, ağızlıkçılık, bugün tamamen ölmüş çok büyük Osmanlı küçük san'at dallarıdır. İnci ve zümrüdden de tesbih yapılırdı. Osmanlı kuyumculuğu da meşhur olup bir iki pâdişâh kuyumculukla uğraşmıştır, zâten hemen hepsi değerli taş mütehassısları idiler. Kuyumculuk, bir ölçüde bugün de devâm etmektedir. Mürekkebcilik, bunlara ilâve edilebilir. Fabrika mürekkebi çıkınca ortadan kalkmıştır.

16) Mobilya

Osmanlı mobilyacılığı, ev ve mutfak eşyası, bugün, tamamen Batı tarzı eşya kabûl edildiği için ortadan kalkmıştır. Yalnız bakırcılık gibi bir iki branş yaşamakta ve güzel eserler vermekte devâm ediyor. Osmanlı sandıkları, sadef işlemeli rahleleri, masaları, kutuları, makasları, bıçakları, kaşıkları ve daha akla gelebilecek her türlü ev eşyasından pek de çok olmıyan nümûneler bugün müzelerde, saraylarda, husûsi koleksiyonlarda görülür. Çok yakın zamanlara kadar kimse bunların müzelik eşya olacağını tahmîn edemediği için, savrulup atılmış, kırılıp dökülmüş, toplanmamıştır. Esasen Osmanlılar, bilhassa çözülme asırlarında, göçebe şehirliler milleti olmuştur. Bir evde doğup büyüyüp ölen adam nâdirdir. Ayni aileden bir kaç neslin ayni meskende oturması, büsbütün nâdir bir şeydir.

17) Silâhcılık

Osmanlı silâhları, ayni zamanda derin bir san'at endişesi ile yapılmış nesnelerdir. En basitinde bile estetik, hemen göze çarpar. Büyükler için yapılmış

olanları, bahâ biçilmez değerdedir. Kesici silâhlar da, ateşli silâhlar da böyledir. En güzel örnekleri Topkapı Sarayı Hazîne ve Silâhlar dâirelerinde, Istanbul'da Askerî Müze'de ve çeşitli yabancı koleksiyonlarda görülür.

Demir, üstün bir işçilikle imâl edilmiştir. Bir çoğunun üzerine güzel yazılar, âyetler yazılmıştır. Bir çoğu murassâ (mücevherli)'dır. Kın, sadak gibi silâhları muhafazaya yarıyan deri ve kumaş eşya da böyledir. Mücevherlerle örtülmüş sadaklar (ok muhafazaları) Topkapı Hazînesi'nde hayretle müşahede edilir. Zırh (Tr.cebe), miğfer (Tr. togulga, halk dilinde: tulga), kalkan gibi koruyucular, büyük san'at eserleridir ve XIII. asırdan bu yana elimizde zengin nümûneleri mevcuddur. Ateşli silâhlardan piştovlar ve tüfekler, boy boy, çeşit çeşittir. Mızrak, harbe (kısa mızrak), balta, «teber» denen mızraklı balta gibi dürtücü ve vurucu silâhlar da çok çeşitlidir. Bunlara şeşber, topuz gibj örnekleri eklemek gerekir. Pala, yatağan, bıçak, kama, çakı nümûneleri merakla seyredilir. Ancak üstün san'at eserleri hançer denen ucu kıvrık ve en yakından savaş âleti olan bıçakta ve kılıç'ta, bu iki kesici silâhta görülür. Murassâ hançer ve kılıçlar, Topkapı Hazînesi'ndedir.

18) Sandalcılık

Türk tekne, gemi ve sandallarının san'at eseri olarak düşünüldüğü malûmdur. Osmanlı saltanat ve makam kayıkları, pek çok çifte kürekle çekilen Boğaziçi sandalları, zarâfetleriyle, bütün seyyahların dikkatini çekmiştir. Nâdir nümûneler Istanbul Deniz Müzesi'nde saklanabilmiştir. Osmanlı Boğaziçi tipi sandal, asrımızda görülmemektedir, kullanılmamaktadır. XIX. asrın 2. yarısının son büyük Boğaziçi sandal ustalarının isimleri için bk. *Istanbul Ansiklopedisi*, III, 1.652a.

19) Mûsikî

Osmanlı klasik ve halk mûsikîleri ve tasavvuf mûsikîsi çok zengindir. Osmanlı, mûsikîye fevkalâde düşkündür. «Yeryüzünde Türkler kadar mûsikîyi ihtirasla seven belki hiç bir halk yoktur» (il n'y a peut-être aucun peuple sur la terre qui soit plus passioné qu'eux pour la musique) (d'Ohsson, IV, 414). Mûsikî, şu branşlara ayrılır:

1) Halk Mûsikîsi: kapalı halk mûsikîside vardır. Şehir mûsikîsinin te'sîrinde olan halk mûsikîsi daha yaygın ve daha güzeldir. Bölgelere göre hususi-

yetler gösterir. Saz mûsikîsi azdır. Daha çok söz mûsikîsidir. Klasik mûsikî ile ayni makam ve usûlleri, daha dar bir çerçevede ve daha basit bir üslûb içinde kullanır. En zengin örnekleri Rumeli Türküleri'nde ve Istanbul Türküleri'nde görülür.

2) Dînî Mûsikî: câmî mûsikîsi ve tasavvuf veya tarîkat (tekke) mûsikîsi olarak ikiye ayrılır. Câmî mûsikîsinde saz kullanılmaz, yalnız ses kullanılır. Önce *Kur'ân* okumak gelir. Her hâfız, mutlakaa mûsikî öğrenir. Türk makamları ile *Kur'ân* okumak, Türk hattatlarının yazdığı *Kur'ân* gibi çok makbuldür. *Mevlid*, Türkler'e mahsus dîğer bir câmî mûsikîsidir. Türkler, her vesîleyle mevlid okuturlar. Süleyman Çelebî'nin, XV. asrın ilk yıllarında Bursa'da nazmettiği, Peygamber'in hayâtı üzerinde mesnevî formunda çok te'sirli uzun bir manzumedir. Mûsikî ile, câmîde veya herhangi bir meskende, merasimle okunur.

Tasavvuf mûsikîsi, mutasavvıf şâirlerin, başta Yûnus Emre olmak üzere, manzumelerinin bestelenmesidir. Başlıca formu (şekli) «ilâhî» denen dînî şarkıdır, güfte Arabca ise «şugl» denir. Başka formlar da vardır. Tasavvuf mûsikîsinin en büyük şubesini, Mevlevî Mûsikîsi oluşturur. «Mukaabele» denen Mevlevî âyinlerinde, «Âyîn-i Şerif» denen çok uzun beste okunur ki, umumiyetle Mevlânâ'nın Farsça güfteleri üzerine bestelenir. Tasavvuf mûsikîsine, sazlar da katılır. Meselâ ney, Mevlevîler'in kutsal sazıdır. Saz mûsikîsi de vardır. Fakat esas bakımdan sözlü mûsikîdir.

3) Lâdînî (Dindışı/Profan) Mûsikî: klasik dindışı mûsikîdir. Saz mûsikîsi ve söz mûsikîsi olarak ikiye ayrılır, ikincisi çok daha zengindir. Söz mûsikîsi de «küçük eserler» (ki başlıca şekli şarkı'dır) ve «büyük eserler» diye ikiye ayrılır. «Büyük formlu söz eserleri» en klasik parçaları oluşturur (Kâr, Beste, Semâî).

4) Askerî Mûsikî: mehter mûsikîsidir.

«Türk sazları» tanbûr, kemençe, ney'dir. Ûd ve kaanûn Arablar'dan, santur Farslar'dan alınmıştır, zaman zaman Osmanlı mûsikîsine girip çıkmıştır. Daha bir çok çalgı vardır. Bir asırdan fazla zamandan beri, başta keman olmak üzere, bir çok Batı çalgısı da kullanılmaktadır.

Kesin şekilde en büyük ve dehâ sahibi Osmanlı bestekârları şunlardır: Hoca Abdülkaadir Merâğî (1353-1435), Şeyh Abdülalî Efendi (ölm. 1575?), Hatîb Zâkirî Hasan Efendi (1545?-1623), İkinci Gaazî Giray Hân (1554-1608), Hâfız Post (1620?-1694), Şeyh Ali Şîrüganî Efendi (1635?-1714), Receb Çelebî (ölm. 1701), Buhûrî-zâde Mustafa Itrî Efendi (1638?-1712), Kutb-ı Nâyî Şeyh Osman Dede (1652?-1730), Tanbûrî Mustafa Çavuş (ölm. 1745?), Ebû-Bekr Ağa (1685?-1759), Tab'î Mustafa Efendi (1705?-1785?), Hacı Sâdullâh Ağa

(ölm. 1808), Küçük Mehmed Ağa (ölm. 1800?), Üçüncü Sultân Selîm (1761-1808), Hammâmî-zâde İsmail Dede Efendi (1778-1846), Dellâl-zâde İsmail Efendi (1797-1869), Tanbûrî Osman Bey (1816-1885), Zekâî Dede (1825-1897), Hacı Ârif Bey (1831-1885), Tanbûrî Ali Efendi (1836-1890), Şevki Bey (1860-1891), Rahmi Bey (1865-1924), İsmail Hakkı Bey (1866-1927), Tanbûrî Cemil Bey (1871-1916), Sâdeddîn Arel (1880-1955).- En büyük müzikologlar (mûsikî âlimleri): Abdülkaadir Merâğî, Dr. Subhî Ezgi (1869-1962) ve Arel'dir. Ancak müzikoloji, Safiyyüddîn Abdülmü'min Urmevî'ye (1237-1294) dayanır.

Bu listede en mühim bestekârlar Abdülkaadir, Itrî, Dede, Ârif Bey, Cemîl Bey, Arel'dir. Abdülkaadir, Osmanlı değildir, Âzerî'dir. Osmanlı ülkesine gidip gelmiş, pâdişâha eser sunmuştur, Tebriz, Bağdâd, Semerkand, Herât'taki Türk saraylarında yaşamıştır. Farsça güfteler bestelemiştir, Arabca ve Türkçe güfteleri azdır. Itrî klasik ve Dede neoklasik ekolün büyük bestekârlarıdır. Ârif Bey, şarkı lormunun büyük bestekârı ve romantik devri açan müzisyendir. Cemîl, en büyük Türk virtüozu (tanbûr, kemençe) ve büyük saz eserleri bestekârıdır. Arel, modern ekolün büyük bestekârıdır, tasavvuf mûsikîsinde ve saz mûsikîsinde en büyük bestekârdır.

Bugünki mûsikî makamlarının yarısından çoğunu Osmanlılar ihtirâ etmişlerdir. Diğerlerini Selçuklular'dan almışlardır.

Osmanlı halk raksı, dinî raksı (bilhassa Mevlevî semâı) ve dindışı klasik raksı da çok zengin ve çok câzibdir.

ONBEŞİNCİ BAHİS

MÂNEVÎ VE MADDÎ HAYÂT İÇTİMÂÎ VE İKTİSÂDÎ TÂRİH

1) Osmanlı Ahlâk ve Karakteri

OSMANLI İMPARATORLUĞU nasıl bir ahlâk ve karakter yapısı ile kuruldu? Bunu da gözden geçirmek gerekir. Osmanlı ahlâkının karakteristik çizgilerini, daha tarafsız müşâhidler olmaları bakımından, çeşitli devirlerin Avrupalı yazarlarından vermeyi tercih ediyorum.

Osmanlı'nın *vatanseverlik* duygusu, dîn, devlet, pâdişâh, aile, namus mefhumlarının kutsal sayılması üzerine kurulmuştur. Bu mefhumların zedelenmemesi, devletin ayakta kalabilmesi için, feda edilmiyecek hiç bir şey tasavvur olunmamıştır. Şehîd olmak gerekince hiç tereddüd edilmemiştir. Bu mertebeye çıkamıyanlar malla fedâkârlık yapmışlardır. Sonradan kazasker olan Kadı Çapanoğlu Abdülfettâh Efendi (ölm. 1840), 1829'da Rusya ile ölüm kalım savaşında aile serveti olan 18.000 altını devlete bağışladı, «devletin verdiği maaş bana kâfidir» dedi (Lutfî, II, 58).

Osmanlı'nın *üstünlük şuûru* (Fr. complexe de supériorité) açıktır. En şerefli devletin tab'ası olduğundan hiç şübhe etmemiştir.

Osmanlı *vekaar'ı* meşhurdur. Osmanlı, vekaarı içinde, ciddî, ağırbaşlı, mütevâzı'dır. Vekaarın kibir ve azametle hiç bir ilgisi yoktur, bambaşka şeylerdir. «Türkler nadiren gülerler. Konuşmaları ciddîdir. Kısa söz söylerler. Kendilerine de kısaca meram ifâde edilmesini isterler» (Kont Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman,* La Haye 1732, I, 42a). «Osmanlılar, vakur, terbiyeli, edebli bir millettir. Terbiye ve nezâket kaaidelerini hiç ihmâl etmezler. Hangi sosyal tabakaya mensûb olurlarsa olsunlar, hareketlerinde açıkça vekar görünür.

Huzur ve sükûna çok düşkündürler. Kimseyi rahatsız etmezler, kendilerini rahatsız edeni de hoş görmezler. Az heyecanlı, az meraklıdırlar. Sokakta bir şey için toplanmak, biribirini kovalamak, taşkınlıkta bulunmak gibi hareketler, Osmanlı şehirlerinde görülmez» (d'Ohsson, IV, 356,370,402-3). «Türkler, ağırbaşlı, düşünceli, vakur, nâzik, heybetli, mehâbetli bir millettir. Gürültü ve şamatadan nefret ederler. Sessizlikten çok hoşlanırlar. Erken yatıp namaz için gün doğmadan kalkarlar» (Thornton, *Etat Actuel de la Turquie*, Paris 1812, II, 226,311,314). «Türkler, ciddî, vakur, azametli bir millet olmakla beraber öğünmezler. Öğünenleri acâyib karşılarlar. Yakışıklı, boylu boslu, temiz bir millettir. Yalnız su içerler. Türk esnafı, bizimkilerin şamatasından tamamen uzak, nâzik insanlardır. Herkes kendi işiyle meşgul olur, başkasının işine karışmaz. Sıkıntı ve felâkete karşı dayanıklı ve sabırlıdırlar» (Ubicini, 1855, s. 288, 342). «Türk çocukları sokaklarda sükûnet içinde oynarlar, ağlamazlar, gürültü etmezler, bağırmazlar» (A. Brayer, *Neuf Années à Constantinople*, Paris 1836, 224-5). «Türkler'de babaya saygı son derecede büyüktür. İzin almadan babalarının karşısında oturmazlar. Babanın her sözü, kesin bir emir sayılır» (Amédée Jaubert, *Voyage*, Paris 1821, 298-9).

Osmanlı *terbiye ve nezâketi* ünlüdür. «Türkler son derecede terbiyelidirler ve terbiye kaidelerine tamamen riâyet ederler. Dikkat ettikleri kaaideler, Roma'daki veya dünyânın her hangi bir medenî ülkesindeki kaaidelerden geri değildir... Hele Saray mensublarının biribirlerine muameleleri ve hitab tarzları, yeryüzünde tasavvur edilebilecek en ince terbiye ve nezâket kaaidelerine göre cereyan eder» (Lord Ricaut, 1677, I, 97,100). «Osmanlı sarayında, tasavvur edilemiyecek kadar ince bir terbiye, her muamelenin temeli idi. En âdî işi gören hademe veya hizmetçi kız, ayni şekilde eğitilirdi» (Ziyâd Ebüzziyâ, II, 261). «Türkiye'de kabalıktan eser görülmez, her tarafta nezâket göze çarpar» (Prens Demetrius Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman*, Paris 1743, I, 178). «Türkler asla yere tükürmezler» (Marsigli, 1732, I, 37). «Türkler'in biz kadınlara muameleleri, bütün milletlere örnek olmalıdır. Sokaklarda kadın en küçük saygısızlık görmez» (Lady Craven, *Voyage à Constantinople*, Paris 1789, 201). «Türkler'e göre fazla tevazu dalkavukluk ve vekaara aykırı, fakat saygısızlık, daha büyük kusurdur» (Guer, *Moeurs et Usages des Turcs*, Paris 1746, I, 393). «Türkler, sevimli, sâde, samîmi, nâziktir. Hareketlerinde asla yapmacık yoktur. Oldukları gibi görünürler. Bu terbiyeyi aldığı için mütevazı' menşe'den gelen bir Türk, pek çok görüldüğü gibi, çok yüksek bir makaama çıktığı zaman hiç yadırganmaz. Kim önce görürse o selâm verir. Büyük küçüğü basit, küçük büyüğü çok saygılı şekilde selâmlar. Türk dili pek çok ve pek ince nezâket tabirleriyle doludur» (d'Ohsson, IV, 367-70). «Türkiye'de nezâket,

insanlarının tabîati îcâbıdır. Avrupa'daki sahte, yapmacık nezâket bilinmez. Türkiye'de nezâket, millî karakterdir. Türkler sakin, temiz, kıyâfetleri îtinâlı bir millettir. Dilleri mantıklı ve âhenklidir. Türkçe'de kısa hecelerin arasına uzun hece karışması kulağa mûsikî gibi gelir. Mükemmel bir dildir. Tek kişi konuşur ve dikkatle dinlenir. Dedikodu ve iftira ayıp ve günahtır. Meclisleri sakin, nezîhtir. Mûsikîyi sessizce dinler, raksı sessizce seyrederler. Bizim benzeri meclislerimizdeki şamatadan eser görülmez» (A.Brayer, *Neuf Anneés à Constantinople*, 1836, I, 293-5). «Türkler, kâinatın en kibar milletidir. Muhteşem şekilde zarîf ve nâzik insanlardır» (Ubicini, 1855, 144). «Sokak satıcısı olsun, vezîr olsun, Türk; ağırbaşlı, vakur, âdetâ muhteşemdir. Terbiyeleri o kadar aynidir ki, ancak kıyafetinden paşa mı, ayak takımı mı olduğu anlaşılır. Bir Avrupalı geçerken kibarca yan gözle bakarlar, asla seyretmezler. Camilerini görmek için Avrupalılar girince, hiç başlarını çevirmezler. Sokağı, dükkânı lüzumundan fazla işgal etmek ayıb sayılır. Fuhuş meçhuldür» (Edmondo da Amicis, *Constantinople*, 1883, 415, 420). «Pâdişâh kızları olan Osmanlı imparatorluk prensesleri sultânlar, yüzlerini örtmezler. Avrupalı erkeklerle bile yüzleri açık konuşurlar. Şehre çıkarken taktıkları yaşmak şeffaftır, yüzleri görünür. Diğer bütün kadınlar yüzlerini örter» (Castellan, *Lettres*, 1811, II, 226). «Kibir ve gurur ayıb sayılır. Hele gerçekten yüksek makam işgal eden birinin kibir göstermesi, rezâlet telâkkıy edilir. Zâten hilkaten sâde ve mütevazı' insanlardır. Resmî törenlerde protokol subayları pâdişâhın yüzüne karşı «mağrûr olma pâdişâhım, senden büyük Allah var» cümlesini bağırırlar. Kibir ve gurur, Şeytân'a mahsus hasletler sayılır» (Brayer, 1836, 198-9).

Büyüğe saygı, küçüğe şefkat, diğer bir karakter, çizgisidir. Büyüklük unsuru üç'tür: yaş, makam ve servet. Genç yaşlıya, ast üst makamdakine, yoksul zengine saygı gösterir ve gene bu sıra bozulmaksızın şefkat görür. «Türk toplumunda baştan çıkmış, yüz kızartıcı işler yapan çocuk, nâdirdir. Ana ve baba saygısı çok büyüktür. Aile büyüklerinin sözleri dinlenir» (Guer, 1746, I, 374). «Erkeklerde de, kadınlarda da evlâd sevgisi çok bârizdir» (Brayer, 1836, I, 224). «İhtiyarlık, Türkiye'de olduğu gibi hiç bir yerde hürmete mazhar değildir. Çocuklarını daha fazla şefkat ve alâka içinde yaşatan bir memleket de bilmiyorum. Sokaklarda çocuğunu omuzuna, kucağına alarak yürüyen, onu fazla yürütmekten, yormaktan sakınan çok baba görülür. Ama büyüyen çocuk, babasına büyük saygı gösterir. Emretmedikçe oturamaz. Yalnız «baba» değil, babasının unvanı neyse «efendi baba», «ağa baba», «bey baba», «paşa baba» diye hitâb eder. Küçük kardeş, büyüğüne saygı gösterir. Büyük kardeş asla ismiyle çağırılamaz, «abla» ve «ağabey» denir ki bizim dilimizde bu keli-

meler meçhuldür. Baba oğlunu, sadrâzam olsa bile, yalın ismiyle çağırır. Baba ölünce ailede otorite büyük oğula geçer» (Ubicini, 1855, 343, 284-6).

Osmanlı için *sadâkat* bir görevdir. Fakat *vefâ* insanlığın en belirgin duygusudur. Sadakatsiz olan hâindir. Fakat vefasız olan, insan bile değildir, hayvandan aşağıdır. «Türkler vaadlerine ve yeminlerine mutlak sadâkat gösterirler» (Comte de Bonneval, *Anecdotes*, 1740, I, 24).

Hayırseverlik, Osmanlı'nın en bâriz vasıflarından biridir. Kıt'alar üzerindeki bir imparatorluğu hayrât ile donatmaları, hayırseverliklerinin görünen, okunan şâhidleridir. Gizlice yapılan yardımlar ise sâdece Allah'a malûmdur. «Türkler çok hayırsever bir millettir. Çeşmesiz sokak yoktur. Hepsi hayrattır. Köylerde, yol üzerinde, hattâ çöllerde çeşme yaptırmışlardır» (Ermenî râhibi Simeon, 1608, s. 27). «Cezâyirli kapdân-ı deryâ Gazi Hasan Paşa'nın sarayının muazzam parkı halka açıktır. Halkın bahçesini gezip çiçeklerini görmesinden hazzeder» (General Miranda, 1786, s. 44). «Bir Türk kervansarayına indim. Üç gün bedava yiyip oturdum. Hıristiyanlar da aynen Türkler (Müslümanlar) gibi kabûl görüyordu» (Villamont, 1596,227b). «Türk hayır eserlerinin hayvanlara mahsûs olanları da vardır. Her tarafta hayrattan geçilmez. Maalesef bu kadar servet, doğru bir din için harcanmamıştır» (Du Loir, *Les Voyages*, Paris 1654, 189-90). «Zengin Türkler bol sadaka verirler. Zaruretlerini söylemekten kaçınanları arayıp bulur, bilhassa onlara yardımdan zevk alırlar. Borçlunun borcunu öderler. Yoksul komşularını gözetirler. Herhangi bir hayvanın acı çekmesine asla izin vermezler. Köpek ve kediler için vakıf yaptıranlar vardır» (de Thévenot, *Relation d'Un Voyage Fait au Levant*, 1665, 95-7). «Istanbul'da 100 kadar muazzam binalı ve teşkilâtlı hastahâne, 417 kervansaray, han ve imaret, 5.935 çeşme ve sebil vardır, istisnasız hepsi hayrattır» (Grelot, 1680, 293-4). «Bütün camiler, imaretler, hastahâneler, tımarhaneler, medreseler, çeşmeler, sebiller, zenginlerin hayır eserleridir, hiç birini devlet yaptırmamıştır» (de la Croix, *Mémoires*, 1684, I, 128, 132). «Osmanlı ülkesinde dilencilik ve dilenci yok gibidir» (de la Montraye, *Voyages*, 1727, I, 263). «Yoksul çobanlar dağ başlarında yolcuya ikram eder, bir şey almazlar; Osmanlı köyünde yolcuya daha fazla ikram edilir. Şehir ve kasabada ise bu ikram âdetâ teşkilâtlıdır» (Kont Marsigli, 1732,34a, 38-9). «Türkler'in biz Hıristiyanlar'dan çok fazla hayır eseri yaptırdıkları inkâr edilemez. Hıristiyanlar ve Museviler de Müslümanlar gibi bunlardan faydalanırlar. Bir zengin hacca, yanına bir kaç yoksulu alarak gider ve onun her türlü masrafını öder. Çok zengin Türk tacirleri vardır ki, fukara babasıdırlar. Böyle çok zengin bir Türk taciri ile beni konsolos Torelli tanıştırdı. Adam 84 yaşında idi. 8 defa hacca gitmiş ve her hac kendisine 20.000 altına mâl olmuştu. Yılda 10.000

altın zekât veriyordu. Yaptığı hayratın ise hesabı yoktu. O derecede saygı kazanmıştı ki herkes eteğini öpüyordu. Ben de Kudüs'e hacca gidiyordum. Bana dua edince şaşırdım ve Türkler'in din tefrikı yapmadıklarını anladım» (Corneille le Bruyn, 1732, I, 357-8, II, 60-1). «Türkler hayır yapmakta mübalağaya düşerler. Bir defa din farkına bakmazlar. İnsanın geçmişine de bakmazlar. Hayvanlara ve bitkilere mahsus hayrat da yaparlar. Mahallenin zengini, o mahallede ihtiyaç sâhiblerinin hepsini himaye eder» (Comte de Bonneval, 1740, I, 213). «Hayrat yaptıran Türkler arasında epey kaçıklar bulunur. Şam'daki kedi ve köpeklere mahsus hastahâne böyle bir kaçığın vakfıdır» (Guer, 1746, I, 221). «Türkler'in hayrete şayan bir müesseseleri de dev binalar olan hastahânelerdir. Bahçeli, havuzlu olan hastahânelerde hastaları eğlendirmek için mûsiki hey'etleri bile gelip gider» (Anguetil Duperron, *La Législation Orientale*, Amsterdam 1778, 28). «Türkler'in kendileri mütevazı' binalarda otururlar. Görülen muhteşem binaların hepsi hayır olarak yaptırdıklarıdır» (Durdent, *Histoire de Turquie*, 1818, 466).

Cömertlik bir diğer Osmanlı karakteridir. Osmanlılar, hasislerden nefret ederler. Cömert davranmasını severler.

Merhamet ve *müsâmaha*, Osmanlı ahlâkının temel unsurlarındandır. Merhametsiz ve müsâmahasız adam sevilmez. Zira böyle bir kişinin zâten hemcinslerini sevdiğine inanılmaz. «Türkiye'de taassub Türkler'de değil, Osmanlı tebeası Hıristiyanlar'da görülür» (Gérard de Nerval, 1843, 29-30). «Türkler sâde, açıkyürekli, iyi niyetli insanlardır. Muhteris ve cimri olanlarını araştırırsanız, eski Türk olmadıkları, devşirme oldukları ortaya çıkar. Rumlar ise hîlekâr, hâin, üstelik mağrur bir ırktır» (Du Loir, 1654, 166). «Türkler biz Avrupalılar'a nazaran tenbel ve gevşektir. Ancak yardımdan hoşlanırlar, sıkıntıda kalana acırlar, kibarlıkları da inkâr edilemez» (Delamarre, *Voyage*, 1802, 208-9). «Türkler dinleri mevzuunda mutaassıb, mağrur, kendini beğenmiş, paraya haris, yabancılara karşı müstehzidirler. Ancak bu kusurlarına karşılık meziyetleri de vardır. Sabırlı, cesur, kaabiliyetli, misafir sever, âlîcenâbdırlar» (Amédée Jaubert, 1821, 315-6). «Türkler'in merhamet hisleri çok gelişmiştir. Bu hissin temelinde Allah korkusu yatar. Zekât, fitre, sadaka ve hayratlarını hiç ihmâl etmezler. Kölelerine ve hizmetkârlarına en iyi davranan millet Türkler'dir. Onlara aile efradı gibi muamele ederler. İftiradan korkarlar, îtikadlarınca büyük günahlardan biridir. Mecbur olmadıkça ağaç kesmeyi barbarlık sayarlar ve böyle bir adama barbar muamelesi yaparlar» (Brayer, 1836, I, 281-7). «Eski Türkler'in, şimdikilere (1855) nazaran daha yüksek ahlâklı insanlar oldukları doğrudur. Eski Türkler'in sadeliği, itidali, vekaarı, kanaatkârlığı, dindarlığı, doğruluğu, görev aşkı, servet harcıyarak hayrat yaptırma

merakı, yenilerde pek görülmüyor» (Ubicini, 1855, 322-3). «Türk'ün şefkat, insanlık, merhamet, vefa, itidal hislerini inkâra imkân yoktur. Ama bu hislerinde mübalağaya düşmüşlerdir. Bu suretle toplumda atâlet ve tenbellik yaratıp yoksulluğa sebeb olmuşlardır. Zira hiç bir miskinin ve yoksulun korkusu yoktur. Varlıklılar tarafından aç ve açıkta bırakılmıyacağının emniyeti içinde rehâvetine devam eder. Türkler'in bence en övülmeye değer tarafları, sosyal sınıfları, insan olarak biribirinden ayırmamalarıdır» (Amicis, 1883, 428).

Tevekkül, bir başka Osmanlı karakteridir. Tevekkülün meziyyet olduğu muhakkaksa da, ölçü kaçırılırsa, felâket hâline gelir. Esasen fazla tevekkül, Mâtürîdî inancına aykırıdır. Zira insan, irâde-i cüz'iyye'sinin mâlikidir. Cenâb-ı Hak insana bu irâdeyi bahşetmiştir. İşleri sermek ve neticeyi Allah'a havale etmek, Allah'ı suçlamaktır. Sir Adolphus Slade aşağıdaki vak'ayı anlatır (s. 112-3): «Türkter'in «bakalım» sözü, iyi veya kötü her teklifi geçiştirmek maksadıyle verdikleri, mânâsız bir cevabdır. İmparator Napoléon'un Istanbul'daki büyükelçisi Mareşal Kont Sebastiani -ki Napoléon gibi Korsikalı idi-, Istanbul'da Türk devlet adamlarının «bakalım» sözüyle gittikçe âsâbını bozdu. O sırada Türkiye, hem Rusya ve hem İngiltere ile harb hâlinde ve dolayısıyle Fransa ile müttefikti. Sebastiani bir gün Üçüncü Selim ile konuşurken dayanamadı: «Majesteleri, dedi; Türkler'in İngilizler ve Ruslar'dan çok daha kuvvetli üç düşmanı vardır». Pâdişâh: «ne demek istiyorsunuz? dedi; bizim için İngiltere ve Rusya'dan büyük düşman olması mümkin değildir.» Sebastiani «evet Majeste, diye cevab verdi; Türkler'in üç büyük düşmanı vardır ve şunlardır: inş'Allâh, Allah kerîm, bakalım!».

«Türkler, kadere inanır ve rızâ gösterirler. Yabancı ülkeye sığınan hemen hiç bir Türk yoktur. Pâdişâhlar bile tahttan indirilirken hiç karşı koymaz, 'Allah'ın takdiri ne ise öyle olur' derler» (Castellan, 1811, II, 229-30). «Türkler kaza ve kadere inandıkları için âtıl ve hareketsiz yaşar, bir işin neticesini alamazlar» (Jaubert, 1821, 317). «Ama İran'da durum daha da kötüdür. Zira İran'da üstelik fal, sihir ve istikbâli okumak gibi ulûm-ı gaybiyye'ye de inanılır. Türkiye'de de bu mevzular vardır ama, eğlence ve vakit geçirmek içindir, gerçekte inanılmaz» (*Ayni Eser,* 318). «Türkler, zaman mefhûmunun değerinden gaafil olarak yaşarlar. Bol dua edip her şeyi Allâh'dan beklerler» (de Amicis, 1883, 424).

Nâmûs, Osmanlı ahlâkının bir diğer unsurudur. «Türk tüccarı ve esnafı son derece namusludur. Rum tüccarı ve esnafı ise son derece hîlekârdır» (de la Montray, 1727, I, 259). «Türkler için gayri meşrû kazanç en nefret edilen şeydir. Namus ve dürüstlük bütün hareketlerinin ruhudur» (d'Ohsson, 1791, IV, 261). «Türkler arasında, başka milletlerde olduğu gibi senet ve yazılı ve-

sikaya lüzum yoktur. Verdikleri sözün, yaptıkları vaadin esiridirler. Din farkı gözetmeksizin bütün insanlara karşı ayni şekilde hareket ederler. Başkasının hakkını yemekten çok korkarlar. Bütün endişeleri helâl ile haramı ayırmaktır» (d'Ohsson, IV, 309-12). «En yoksul Türk, hırsızlığa tenezzül etmez. Namusluluk, Türk milletine şeref veren bir haslettir» (Castellan, 1811, II, 222-3). «Hile ve dolandırıcılık Türk tüccarı ve esnâfınca meçhuldür. Bu vasıflan dolayısıyle Rum, Ermeni ve Yahûdîler'den hemen tefrik edilirler» (Thornton, 1812,323-4). «Emânete hiyânet Türkler'ce korkunç bir şeydir. Halk tabakaları çok dürüsttür. Ahlâksızlık yeniçerilerden geliyordu. Onları ortadan kaldırdıktan sonra İkinci Mahmûd, bütün asayişi iade etmiştir. Şimdi pâdişâh korkusu o derecededir ki imparatorluğun en ıssız yerinde bir torba altınla gezmek mümkindir. Bununla beraber rüşvet, büyük devlet görevlileri arasında yaygındır» (Mac Farlane, 1829, l, 177,268). «Çocuklar da çok dürüsttür. Sokakta bir şey bulan çocuk derhâl sahibini aramıya başlar» (Lamartine, *Voyage en Orient*, 1897, II, 247).

Fuhuş meçhuldür. Belirli yaşa gelen kızı ve delikanlıyı evlendirmek için herkes seferber olur, büyük sevâb sayılır. Müslüman kadını resmen fâhişe olamaz. Gizli fuhuş, nâdirdir; 1918'de Türk kadınına bulaşmıştır. Irza tecâvüzün cezası idamdır. Kumar nâdirdir. Satranç, dama gibi oyunlar kazançsız oynanır. Bâzı kadı'ların içki içen ve kumar oynıyanların şehâdetini kabûl etmediği, şer'iyye sicillerinde görülmektedir. Kumar yasaktır ve baskında ortadaki paraya Hazine el koyar (Jaubert, 313; Le Bruyn, l, 434; Guer, l, 394).

Temizlik, Osmanlı'ya göre, imandan gelir. 1655'de Istanbul ve Batı Anadolu'yu gezen Jean de Thévenot, şöyle der: «Türkler normal boylu, mütenâsib vücudlü bir ırktır. Avrupa'da görülen beden kusurları, meselâ topallık, hele kanburluk fevkalâde azdır. Dilimizdeki (Fransızca) «Türk gibi kuvvetli» meseli boş yere söylenmemiştir. Sıhhatli, kuvvetli, uzun ömürlü insanlardır. Az hasta olurlar. Hastalarına evlerinde çok ihtimam ile bakarlar. Oburluk etmez, ölçülü yer, bir öğünde çok çeşitli şeyler yemezler, sık sık yıkanırlar, şarabı nadiren içerler. Avrupa'daki bir çok hastalık, meselâ böbrek taşı, meçhuldür». «Türkler'in tualetleri çok temizdir» (Miranda, 64). «Dünyânın en temiz insanlarıdır» (Belon, II, 199). «Yemekten önce ve sonra mutlakaa ellerini ve ağızlarını y□karlar» (Ricaut, 285).

«Türk mutfağı çok temizdir. En küçük bir kire tahammülleri yoktur. Sofra takımları temizlikten parıldar» (Tavernier, 1678, 77-8,117). «Avrupa'nın büyük bir tek şehrinde tesadüf edilen sakat, biçimsiz insanların yekûnuna bütün Türk imparatorluğunda tesadüf etmedim. Az yerler, çok yıkanırlar. Sanıyorum bu yüzden az hastalanırlar. Kadınları uzun etekleriyle boylu boslu, âdetâ

muhteşem görünürler» (Le Bruyn, 1732, I, 422). «En yoksul bir Türk köylüsünün evinin temizliği hayrete şayandır. Türk hastahâneleri, Avrupa hastahânelerinden çok daha temizdir. Türkler bu hayâtı asırlardan beri yaşıyorlar. Bizde ise temizlik yarım asır önce başlıyabilmiştir» (Dr.A.Brayer, *Neuf Années à Constantinople*, Paris 1836, 335-8). Yere tükürmek bir Frenk âdetidir ve Türkler'ce hayret mevzuudur, zira Türk, mendilini çıkarıp tükürür (Cevdet, VII, 115).

Hayvan ve Bitki sevgisi, Osmanlı'nın vaz geçilmez bir karakter çizgisidir. Hayvan ve bitki yetiştirmekte de çok ileri dereceye ulaşmışlardır. Sun'î kuluçkadan yumurtayı gömerek civciv çıkartırlar (Busbecg, 134). Hayvana eziyet eden kadı huzuruna çıkartılır, zâten herkes müdâhale eder (Busbecq, 145-6). Ağaçlar, hele asırlık olanları, en büyük ihtimamlarla muamele görür (Baron de Tott, I, 39). Hastalara çiçek gönderilir (Naîmâ, V, 48). Çiçek ve hayvan dükkânları çoktur. XVII. asır ortalarında yalnız Istanbul'da yalnız ötücü kuş satan 500 kadar dükkân vardır (Evliyâ, I, 585, 587). Üsküdar'da kedi hastahânesi vardır (von Moltke, 1837, 80-1, 261). Kedilerine, hattâ sokak kedilerine elleriyle yediren anlı şanlı vezirler görülür (Du Loir, 1654, 192-3). Hayvanların eziyet görmemesi Türk kaanunlarının te'mînâtı altındadır (Avukat Guer, 1746, I, 369). Etleri yenmiyen hayvanların öldürülmesi vahşet sayılır (d'Ohsson, 1791, IV, 307-9). Türkiye'de hiç kuduz görülmemiştir (Thornton, 1812, 287-9).

Avrupa'da çok yaygın olan intihar, Osmanlı toplumunda meçhul gibidir (Dr.Brayer, 1836, I, 302). Şartlı, kefalete bağlı, pişmanlık yeminine bağlı hapisten salıverme sistemi vardır *(Topkapı Sarayı Arşivi,* E10.422). Ancak suçun tekerrürü hâlinde ceza çok ağırlaştırılır.

Sosyal denge ve adalet iyi kurulmuştu. XVIII. asırda Voltaire, Türk pâdişâhının 20 türlü din ve mezhebdeki 20 milleti âhenk içinde yaşatabilmesini ve gösterdiği müsamahayı, Avrupa hükümdarlarına ve kendi kralına örnek göstermektedir. XVIII. asrın 2. yarısında Istanbul'daki İngiltere büyükelçisi Porter, dünyâda en iyi asayişin Osmanlı devletinde olduğunu, hiç bir devletin teşkilâtının daha düzenli olmadığını yazmaktadır. «Başka memleketlerde hilkati ürperten, mahkemeleri utandıran, insanlık şerefini ihlâl eden vahşet olayları, Türk toplumunda görülmez» (d'Ohsson, IV, 473). «Orta sınıf çok kudretli ve çok ahlâklıdır. Gerçek Türkler bunlardır. Entrika, yüksek sınıfta başlar» (Thornton, 1812, II, 323-4). «Osmanlılar, muhteşem bir toplumdur» (lorga, *Voyageurs,* 14). «Türkler, kimseyi Türk usulünce yaşamıya zorlamazlar. Herkesin kendi mevzuatı ile yaşamasına müsâade eder ve izin verirler» (Les Turcs ne contraignent personne à vivre à la mode turquoise. Ils souffrent et permettent chascun vivre en sa loy) (Geuffroy, II, 180). Bir kale veya şato-

yu aldıkları zaman, resimleri dâhil, hiç bir şeyi tahrîb etmeden olduğu gibi bırakırlar (Les Turcs ont tousiours en ceste coustume que, quelque chasteau ou fortresse qu'ilz aient iamais pris, est demeure au mesme estat en quoy ilz l'ont trouve, car ilz ne demolissent iamais rien des eddifices et en graveures) (Belon, 90). Son iki şehâdet, XVI. asra âiddir. «Türkler için murâbaha, ihtikâr, kumar büyük günahtır. Bekçiler geceleri sokakları sâdece ellerinde sopa gezerler. Askerler şehirde kılıç taşıyamazlar. Kavga olmaz, olursa ilk görenler hemen müdâhale eder, kavganın devamı mümkin değildir, ihtilâfı hemen hallederler. Pâdişâhlarını çok sayar ve büyük samimiyetle severler. Pâdişâhına sâdık olmıyan bir Türk tasavvur bile edilemez» (Thévenot, 1665, 111-2).

Örf, kaanun derecesinde geçerli idi. Emine Hanım adlı dul bir paşa karısı, Tanzimat'ın ilk yıllarında, uşağı Hüseyin ile münâsebet kurmuştu. Hanımın büyük oğlu Bâb-ı Âlî Terceme Odası'nda kâtib, küçüğü rüşdiyye (ortaokul) talebesi idi. Olay duyuldu. Laik Cinayet Mahkemesi'ne intikaal etti. Mahkeme, her iki delikanlının da hayat boyu devlet me'mûriyeti yapamıyacaklarına, devleti hiç bir kademede temsil edemiyeceklerine, annelerinin durumunu bildikleri hâlde ses çıkarmamalarının Osmanlı örf ve âdetlerine meydan okumak olduğuna, hükmetti. Hiç bir kaanun maddesine dayanmıyan bu hükmü Birinci Abdülmecîd, aynen tasdıyk etti *(Istanbul Ansiklopedisi,* IX, 5.068b).

Yukarıdan beri Batılı seyyah ve müşâhidlerinin kullandıkları «Türk» kelimesinin bir çok yerde «Osmanlı», hattâ sâdece «Müslüman» demek olduğunu, sayın okuyucularım elbette farketmişlerdir. «Türk» kelimesinin eskiden Avrupalılar'ca «Müslüman» mânâsına kullanılması yaygındır. Bir çok eski Avrupa metninde «Türk oldu» şeklinde geçen tâbiri «Müslüman oldu, ihtidâ etti» mânâsına anlamak gerekir. Sâde Osmanlı toplumu için de kullanılmaz, Osmanlı dışı başka Müslüman Asya toplumları için de kullanılmaktadır.

2) Osmanlı Karakterinin Bozulması

XVII. asrın en büyük Osmanlı âlimi ve mütefekkiri Kâtib Çelebî, *Takvîmü't-Tevârîh*'inin sonunda şöyle der: «Kişinin ihtiyarlığına alâmet, saç ve sakal ağarmasıdır. Devletin kocadığına alâmet de, baştakilerin, saltanata ve ziynete düşkünlüğüdür ki, inhitâta delildir. Duraklama devresinden sonra bu devre gelir. Ziynet, refah ve lükse rağbet fevkalâde artar. Eski hayat tarzı terkedilir. Herkes şan ve şerefini arttırmak hevesindedir. Unvanlar herkese verilmeye, herkes her makaama geçmiye başlar. Halkın orta tabakası gittikçe mesken ve giyim kuşamda pâdişâhlara ortak olmak derecesinde azıtır. Zevk ve rahat,

keyif ve konfor, vaz geçilmez örf ve âdet hâline gelir, tabîî görülür. Herkes bu nimetlere hak iddia eder. Askerler, savaş meşakkatine rağbet etmeyip sulh ve sükûn isterler. Türlü mihnetler îcâb eden memleket işlerine kimse el atmaz. Savaştan el çeken asker, halk içinde gittikçe îtibârını kaybeder.»

Eski Osmanlı aktivitesinin, kıt'aları alt üst eden cihânşümul bir politikanın sonradan pek eseri görülmez. Herkes köşesine çekilmiş, hayatiyet dumura uğramıştır. «Türkler, başka ülkelere seyahat etmek, oraları görmek temayülünü taşımıyorlar. Bundan dolayıdır ki bir çok mes'elelerine çözüm bulamıyorlar. Devletin bâzı hayâtî mes'elelerinde pâdişâh (İkinci Mahmûd), canını ortaya koymak derecesinde fedâkârlık edebiliyor. Devlet ricâli, onu tâkıyb edemiyor» (Amiral Slade, 137, 204).

Türk orta sınıfı, XX. asrın ilk çeyreğinde fevkalâde sarsılmıştır. İmparatorluğun iki kanadı vardı ve ancak iki kanatla uçmak mümkindi: Rumeli ve geniş mânâda Anadolu (Asya). Rumeli kanadının yarısı 1878'de ve diğer yarısı 1913'de koptu. Rumeli Türkü, 500 yıldır tasarrufunda bulunan toprakları ve servetleri bırakarak Adriyatik ve Tuna'dan Meriç'e çekildi. Kim derdi ki daha büyük, bu def'a Anadolu'yu da içine alarak topyekûn bir felâket olabilir? 2 yıl sonra bu felâket de başladı ve başlangıçtan 4 yıl sonra tamamlandı. 1914-18 Cihân Harbi'ne kadar, şehirde evciği, köyde bir kaç baş hayvanı ile mütevazı', fakat nâmerde muhtaç olmadan yaşıyan Osmanlı burjuvazisi ve köylüsü mahvoldu. İsraf etmeksizin onurlu bir refah içinde yaşamaya alışmış orta sınıf, korkunç derecede sarsıldı. Yüksek sınıf ise hemen tamamen çöktü. Bayındırlık ve sanayi kalmadı. Enflasyon devam etti. Dış güçler, Türkiye'nin ham maddelerini ucuza kapatmak için devamlı Türk lirasının değerini düşürdüler. Altın parite'si çoktan kayboldu. Altınla maaş alan me'mur, kâğıd parayla maaş almıya başlıyarak enflasyonun oyuncağı hâline geldi. Eğitim düzeyi alt üst oldu. 1914 seferberliğinde köylünün bütün hayvanlarına bedava el kondu. Koskoca Türk köylerinde 2 inek ve 2 kısrak bırakıldı. Toplananların çoğu toplıyanların ellerine takıldı. Harb zenginleri denen felâket sınıf doğdu. Sonra o derecede millet mahvedilerek toparlanan güçlü ordu, Sarıkamış buzullarında, Gelibolu yarımadasında, Süveyş kanalında, Arabistan çöllerinde, Galiçya bataklıklarında, Kafkas dağlarında mahvedildi. Her Türk askeri şehîd olurken, onunla beraber yurd içindeki kadın, ihtiyar, çocuk 5 Türk de açlık, hastalık ve bakımsızlıktan öldü. Türk ekonomisi ve sosyal dengesi ile beraber Osmanlı ahlâkı da, daha 1914'de harbe girilmeden mahvedilmişti. 18 ilâ 50 yaş arasındaki bütün Türk erkekleri tarlalarından, işlerinden, kadınlarından alınarak cebhelere sürüldü. Vuruşacak durumda olmıyanlar amele taburlarında Ankara-Sıvas, Kudüs-Gazze demiryolunda, Toros tünellerinde, benzeri yerlerde çalıştırıldı.

3) Halk Tabakaları

Sosyal sınıfların aşağısında dilenciler bulunuyordu. «Dilenci var idiyse bile, Batı'daki mânâsında değildir. Bunlar imaretlerde, konaklarda bedava yiyen, sadaka kabûl eden takımı idi. Istanbullu'nun hayat seviyyesi, Parisli ve Londralı'nınkinden üstündü, Istanbul'da gerçek mânâda hayat mücâdelesine bile lüzum yoktu. Her Istanbullu, hayâtını kazanacağının emniyeti içindeydi» (Robert Mantran, 158). «Türkler'de açık dilenci yoktur» (Deshayes de Cormenin, *Voyage de Levant*, 1624, 110). «Tek dilenci görmedim» (De La Montraye, 1727, I, 263). «Değil dilenci, gerçek mânâda yoksul bile yoktur» (Marsigli, I, 48). «Istanbul ve çevresinde 2 milyon nüfus yaşar. Tek dilenci görmedim» (Comte de Bonneval, I, 212). «Istanbul'da hiç dilenciye tesadüf etmedim» (Guer, 1746, I, 219). «Osmanlı ülkesinde pek az dilenci gördüm» (Le Bruyn, 1732, I, 357). «Osmanlı ülkesinde az bir dilenci vardır ve onlar da Fransa'daki gibi gelip geçeni rahatsız etmezler» (Du Loir, 1654,191). Zâten Istanbul'da dilencilik yasaktı. Görülenler doğudan gelme profesyonellerdi. 24.9.1759'da bunlar yakalanarak İzmir'e gönderildi, 43 dilenci idiler (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı*, III, 194-5).

Albay rütbesinde bir Çingene subaşısı veya çeribaşısı, imparatorluktaki bütün Çingeneler'den mes'uldü. Subayları ile her yerdeki Çingeneler'i kontrol ederdi. Müslüman Çingeneler, şehirlerde ancak kendi mahallelerinde oturabilirler, hiç bir Çingene, başka mahallede bir ev tutamazdı. Çingene'den kesin şekilde kız alınmaz ve kız verilmezdi. Tek itibarlı Çingene, pâdişâhın cellâdbaşısı idi. Çingeneler'den seçilirdi. En meşhurları Dördüncü Murâd (1623-1640) ile kardeşi İbrahim Hân'ın (1640-1648) cellâdbaşısı Kara Ali Ağa'dır ki, kendisiyle görüşen Evliyâ Çelebî «neûzü b'illâh yüzünde nûrdan zerre kalmamıştı» diye tavsif eder. Cellâdlığı Çingeneler yaparlardı. İçlerinde meşhur müzisyenler çıkmıştır, bunlar bu hünerleriyle servet sahibi olmuşlardır. Ünlü rakkaaseler de Çingene idi. Fâhişeliklerine ses çıkarılmazdı. Bir Çingene, asla câriye ve hizmetkârı olarak eve alınamazdı. Oynamak ve çalıp okumak için eve, hattâ saraya girebilirdi.

Istanbullu, ne hizmetçilik, ne uşaklık yapmazdı. İmparatorluğun her tarafından gelenler Istanbul'da bu mesleklere girerlerdi. Devlet adamlarının, Hıristiyan uşak kullanmaları yasaktı. Zenginler uşak ve hizmetçi değil, köle ve câriye kullanırlar, evlâdlık olarak yetiştirip bir müddet sonra evlendirirlerdi. Kölelikten sadrâzam olan hayli kişi vardı.

Istanbul'da çok kalabalık olan bir sınıf hammallardı. Bunlar da taşralı idiler. Liman hamalları ve pazar hamalları olarak başlıca ikiye ayrılırlardı, teşkilâtlı, sendikalı (loncalı) idiler. Liman hamalları, büyük kontrolle işe alınırdı. Zira çok değerli mallar taşırlardı. Hemen hiç bir ciddi hırsızlık da olmamıştır. İkinci Abdülhamîd, Istanbul'un ekserisi Doğu Anadolulu liman hamallarına çok güvenirdi. İşçi'ye klasik dönemde «işeri» denirken sonraki asırlarda Arabca'laştırılarak «amele» dendi. Vasıflı işçi amele sayılmaz, zanaatkâr ve esnaf denirdi. Loncalaşmıştı. İşçi gündelikleri yüksekti ve zaman zaman işçi sıkıntısı çekilir, işçi getirtilirdi. 1581'de 12 Alman mâden işçisi, Almanya'dan gelerek Fülek sancak beyinden işçi ücretlerini ve şartlarını sordular, kabûl edip kendilerine Osmanlı topraklarında işçilik yapabilmek üzere vesika verildi (Vojtech Kopçan, *VII. Türk Târih Kongresi*, II, 623).

At, katır, eşek, araba, el arabası ile şehirleri sokak sokak paylaşıp dolaşan seyyar satıcılar, mallarını hanımların ayağına getirirlerdi. Kalabalık bir zümre idiler. Sendikalı (loncalı) değillerdi.

Küçük sanayi ve ticâreti ve şehir ekonomisini ellerinde tutan esnaf, ayrı, büyük, itibarlı bir sınıftı. Aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Tabîî imparatorluğun nüfusça en kalabalık zümresi köylü idi. Çiftçilik, zirâatle uğraşırlardı. Hayvancılık da yaparlardı. İkisini birden yürütenler de mevcuddu. Cümlesine «reâyâ» denirdi ki son asırlarda bu kelime Hıristiyan tebea için kullanılmıştır. Köylü, Osmanlı ekonomisinin temeli idi. Aynî veya nakdî olarak vergi verirdi. Şerefli bir sınıftı. Kaanûnî «cümlemizin efendisi, bizi besliyen köylüdür» demiştir. Serflik, yâni Avrupa'da olduğu gibi toprağa bağlı kölelik yoktu.

Göçebeler, münhasıran hayvancılıkla geçinirlerdi. Hayvanları üzerinden vergi verirlerdi. Asırlar boyunca devlet, bunları toprağa yerleştirmek için büyük gayret gösterdi, çiftçi yaptı ve sayılarını çok azalttı. Göçebeler, bu devlet politikasını hemen dâima mukaavemetle karşılamışlardır. Köylü olmak istememişlerdir. Türkmenler ve Kafkas kavimleri iskâna tâbi ve mecbur tutulmuş, Kürd ve Arab aşiretleri, dağlık ve çöllük ülkelerde yaşadıkları için, onların iskânı o derecede başarılı olamamıştır. Oğuz Türkü'ne Müslüman olunca «Türkmen», toprağa yerleşirse «Türk», şehre gelip devlet âdâbı öğrenirse «Osmanlı» deniyordu.

Mühtedîler, hızla Türk'leşip İslâm'laşmışlardır. Ama Osmanlı imparatorluğu, nüfus bakımından, dünyânın yalnız en büyük İslâm devleti değildi. Ayni zamanda dünyânın en büyük Hıristiyan ve Mûsevî devleti idi. Musevi köylü yoktur, liman şehirlerine yerleşmişlerdir. Ancak Arabca konuşan Museviler,

içerilerde de yaşamışlardır. Çeşitli Hıristiyan kavimler ise, kendi köylerinde ve şehirlerde yaşıyorlardı. Muhtelit yâni İslâm-Hıristiyan köyler nâdirdi.

Soyluluk yoktu. Aileler ancak dedelerinin devlete yaptıkları hizmetler ve devlette aldıkları görevlerle iftihâr ederlerdi. Osmanlı aristokrasisi, Batılı mânâda değildir. Zira Batı'daki ailevî imtiyazların hepsinden mahrumdu. Yüksek devlet görevlilerinin çıktığı ailelerin, imparatorlukta en yüksek tabakayı teşkil ettikleri ise muhakkaktır. «Bizim anladığımız mânâda bir aristokrasiye gelince, Türkiye'de mevcud değildir. İrsî hakları ve imtiyazları olan bir sınıf yoktur, eskiden de yoktu. «Ricâl-i Devlet» denen yüksek devlet görevlileri, sâdece ierarşik bir sınıftır. İçinden çıktığı halk ile ilgisini kesmiş değildir, imtiyazlı da değildir» (Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris 1855,320-1). Ünlü Osmanlı aileleri olmakla beraber soyluluğun bu derecede mutlak mânâda reddi, sanıldığı kadar sosyal sıhhat alâmeti değildir. Köleden ve en mütevazı' aile çocuğundan sadrâzam, şeyhülislâm yapan, onları pâdişâh kızı ile evlendiren bir sistem, tehlikeli de olabilir. Hele aile an'anesinin devâm etmemesi, babasından ve dedesinden maddî ve mânevî miras sahibi olmıyan insanlardan müteşekkil bir toplum, sosyal kopukluk meydana getirebilir.

4) Köleler ve Câriyeler

Köle (Ar.'abd) ve câriye (çoğulu: cewârî), satın alınmış insandır. Savaşta ele geçirilen esir (çoğulu: üserâ) ve esîre (çoğulu: esîrât) ile karıştırmamalıdır. Türkçe «kul» ise Ar.memlûk (çoğulu: memâlîk), devlet ve ordu hizmetinde bulunan eski köleler için kullanılır. Gulâm (çoğulu: gılmân), evde kullanılan köledir.Köle Fr.esclave (kölelik=esclavage) karşılığıdır, esir ise Fr. captif, captive'dir (esâret=captivité). Bu tâbirler karıştırıldığı için, Osmanlılar'ca hangi mânâlarda kullanıldığını yazdım.

Batı'da, köle, toprak işçisi olarak çalıştırılan, Afrika'dan avlanmış esirlerdir. Zencî'dirler. Beyaz esirler de Avrupa'da saray ve konaklarda çalışmışlardır. Toprak işçisi olarak Zenci köle, Osmanlı ve umumiyetle İslâm ve Asya âleminde meçhul bir XVI. asır Avrupa icadıdır. Osmanlı'da köle ve câriye, ev hizmetlerinde kullanılan insanlardır. Çoğunun menşei gene harb esîridir. Son asırlarda ise Kuzey Kafkasya'dan satın alınmış çocuklardır. Siyah olanlar umumiyetle Habeşistan ve Somali'den getirilmiştir. Hadım ağaları saraylarda bulunurdu. XVIII. asırda Istanbul'da sayıları 500 kadardı, gittikçe azaldı. Hadım operasyonu Güney Mısır'da çocukken yapılırdı. Hür adamın cariyeden doğan çocuğu hür olurdu (islâm hukuuku bu hususta Roma hukuukunun

aksine hükmetmiştir). Osmanlı devletinde Hıristiyanlar, Hıristiyan köle ve câriye kullanabilirlerdi. Müslüman köle ve câriye kullanamazlardı.

«Türkiye'de bir köle ile, Antil Adaları'ndaki köle arasındaki fark, dağlar kadar büyüktür. Satın alınmış bir Türk hizmetkârı, kiralanmış olandan çok daha iyi durumdadır. Efendisinin pahalı bir malı olduğu için, çok iyi korunur. Fazla çalıştırılmaz. Hastalanırsa bütün ihtimamı görür. Tarlada çalışmak gibi ağır işler hiç bir zaman bahis mevzuu değildir. Avrupa'daki toprağa bağlı yerli kölelere (serfler) nisbetle hürriyetleri çok daha fazladır. Evin bir üyesidir. Evin çocuklarıyle beraber yer içer, onlar gibi giyinir. Köle ve câriye sâhibleri zâten zengin insanlardır. Çoğunun işi, hanımına refakat etmek, efendisinin çubuğunu hazırlamak gibi şeylerdir. Hemen hepsi belirli bir müddet sonra âzâd edilirken, efendisi onu evlendirir, ev sahibi eder ve mutlakaa hayat boyu geçimini sağlar. Kendisini efendisine beğendiren köle, efendisine dâmâd da olabilir» (Mareşal von Moltke, 1836, s. 26-7).

Kölenin bütün insan hakları mahfuzdu. Kırbaçlanamaz, zulmedilemez, öldürülemezdi. Köle ve cariyenin efendisini kadı'ya şikâyet hakkı vardı. Avrupa'da olduğu gibi asla damgalanmazlardı.

5) Şâhâne Şenlikler (Fr.fête impériale)

Halk kendi arasında, evinde, erkekler çalgılı kahvehanelerde ve emsalinde, mesîrelerde eğlenirdi. Büyüklerin eğlencelerine katılırlardı. Pâdişâhın şehzâdelerin sünnet ve sultânların zifaf düğünlerinde yaptırdığı, şehzâde ve sultân doğumları vesilesiyle yapılan şenlikler de, daha çok halka dönüktü. Bu Osmanlı şenlikleri çok meşhur olduğu için, bir nebze bahsetmekte fayda vardır.

Bu şenliklerde kuyumculardan ressamlara kadar hemen her san'at zümresinin emeği geçerdi. Donanma şenliklerine ve gece atılan havâî fişeklere «şehrâyîn» denir. Bunu hazırlıyanlar, donanma mühendisleri idi. Bu şenliklerin en ünlüsü, Üçüncü Murâd'ın oğlu Velîahd-Şehzâde (Üçüncü) Mehmed'i sünnet ettirmesi vesilesiyle yapılmış, 55 gün, 55 gece devam etmiştir. «XVI. asırda yeryüzünde yapılan en büyük şenliktir» (Elliot Stout, *The Sûr-i Hümâyûn of Murad III*, 1966, s. 48). Bütün Istanbul halkı, yabancı ülkelerden çağırılan davetliler, taşradan gelen halk katıldı. «Akıllara durgunluk veren hünerler, gösteriler, donanmalar yapıldı» (Lebelski, *La Description à Constantinople*, 1583, s. 80).

XVII. asrın en büyük şenliği ise, 1675'te Edirne'de yapıldı. Dördüncü Mehmed, büyük kızı Hadîce Sultân'ı evlendirirken, büyük oğlu Velîahd-Şehzâde (İkinci) Mustafa'yı da sünnet ettirdi. Şehzâde ile beraber 6.000'i Anado-

lu'dan getirilen 8.000 çocuk da sünnet edildi. Sünnet işini 300 operatör yaptı (Hezârfenn, *Telhîsu'l-Beyân*, 166a). Bu şenliklere ordu ve donanma da binlerce askerle katılıp harb oyunları, âdetâ gerçek manevralar yapıp halkı heyecanlandırıyordu. Caddelere, meydanlara kurulan sofralarda halk yiyip içiyordu.

6) Spor

Avcılık ve atlı sporlar, Osmanlılar'da başta gelir. Batı Türkleri'nin «cirit», Doğu Türkleri'nin topa vurarak oynadıkları «çevgân», mızrak ve çomakla oynanan bir atlı spordur ki İngilizler tarafından «polo» adiyle Batı'ya intikaal ettirilmiştir. At yarışı da vardır. Atletik koşu da mevcuddur. Ancak çok rağbette olan spor, güreş'tir. Nihayet atıcılık, okla olsun, ateşli silâhlarla olsun, çok yaygındı, Istanbul'da Zeyrek'teki güreş klübü (Evliyâ, I, 583), Bâyezid'deki atıcılık ve eskrim klübü (Lubenau, I, 183-4) ünlü idi. Her şehirde benzerleri mevcuddu. Pâdişâhların bâzıları, devirlerinin okçuluk sahasında şampiyonları idiler. Yaklaşık 800 m'den itibaren her isabet kaydeden okçu adına nişan taşı dikilir ve rekor, kitâbe hâlinde târihe intikaal ettirilirdi. Bâzı atıcılar 800 m'den çok açık bir mesafedeki hedef üzerine üst üste 10-12 defa isabet kaydedebiliyorlardı (Thévenot, 1687, s. 109; Tavernier, 1675, s. 71; İnciciyan, 79).

7) Ev Hayâtı

Osmanlı evi ahşâb, bâzan kâgir, bâzan ikisinin karışımıdır. Bahçesi vardır. Evin dış kapısı müstakil ve bir aileye mahsustur. Apartman sistemi yoktur. Kira da azdır. Ev, umumiyetle oturanın malıdır. Eşya az ve basittir. Büyük evlerde, konaklarda harem ve selâmlık kısımları vardı. Selâmlıkda, evin erkeği misafirlerini kabûl eder. Basit evlerde bu iş ilk katta olur ve ikinci katta yatılır. Osmanlı evi çok temizdir. Ayakkabı girerken çıkartılır. Bahçesinde muhakkak bir yeşillik bulunur.

Sokaklar temizdir. Herkes kapısının önüne isâbet eden kısmın temizliğinden mes'uldür. Ama kışın çamur, yazın toz boldur. Şehirler kaldırımlıdır ve kaldırımlara devamlı bakılır (Ahmed Refik, I, 13, 67, III, 21, 30). Londra ve Paris'e kaldırım, Istanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinden asırlarca sonra yapılmıştır. Meskenler umumiyetle ahşâb'dır. Askerî, dinî, umûmî binalar kâgir (taştan) yapılır. XIX. asra kadar Osmanlı şehrinde hayat şartları Avrupa şehirlerine nisbetle daha rahat, daha ucuz, daha iyi, daha müreffehtir. XVIII.

asırdan önce ise mukaayese edilmez şekilde üstündür. Pahalılık, hele kıtlık nâdirdir. Ama salgın hastalık olabilir.

Avrupa toplumunda derd olan piç çocuk, kimsesiz çocuk diye bir derd meçhuldür. Zira zinâ yoktur. Anası babası ölmüş çocuk olabilir. Hemen en yakın akrabasına sığınır. Bu yüzden yetîmhâne diye bir şey bilinmez.

8) Yemekler ve İçkiler

Osmanlı'nın içkisi su'dur. Alkollü içki günahtır. Ama şarab, rakı içen erkekler vardır. Meyhaneler de mevcuddur. Boza, şıra, şerbet gibi alkolsüz içkiler içilir. Osmanlılar, Doğu Türkleri gibi kımız içmezler. Süd içilir. Su zevki bilhassa Istanbul'da çok gelişmiştir. Kibar bir Istanbullu, bir yudum alarak, hangi kaynağın suyu olduğunu hemen söyler.

Mutlakaa ekmek ve pide yenir. Üstün kalitede undan îmâl edilir, Istanbul francalalarının nefaseti dünyâca meşhurdur. Pilav da çok yenir. Koyun eti mutlakaa yenir. Yaş ve kuru meyve, sebze, dîğer yiyecekleri teşkîl eder.

Istanbul mutfağı Saray ve konaklardan kaynaklanarak gittikçe dünyânın en nefîs ve îtinâlı yemeklerinin yapıldığı mutfak hâline gelmiştir. 1908'de zirvesini bulmuşken, bu târihten sonra zirveden düşmeye başlamıştır. Sonra hemen hemen mahvolmuştur. Börek, hamur tatlısı, turşu, süd tatlıları, kebab çeşitleri, bugün de devam ediyor. Ancak eski kalitede un, yufka, et olmadığı için, ayni nefasette değildir.

9) Esnaf

«Esnâf» orta sınıfın temel direğidir. Hem îmâl eden, hem satan ve şehirlerde yaşıyan, îmâl edip sattığı maddeye göre ihtisaslaşmış, teşkilâtlanmış büyük, kalabalık, itibarlı, müreffeh bir sınıftır. XVII. asırda Istanbul'da 1.100 çeşit esnaf mevcuddu. Her biri işinde mütehassıstı. Birinden diğerine geçiş imkânsız gibiydi.

«Lonca» dışı esnaf olmak kaabil değildi. Her esnaf, «lonca» denen sendikasının mecburî üyesiydi. Her loncanın otokontrol sistemi mükemmelen işliyordu. Kalitesiz standart dışı mal yapıp satmak mümkin değildi. Umumiyetle esnaf, babasının branşına intisâb ediyordu. Mesleğe girmek için dükkân sahibi usta'nın yanına «çırak» olarak girmek şarttı. Çıraklık devresi tamamlanınca, artık delikanlı yaşına gelen çocuk, «kalfa» unvanını alırdı. Kalfa'nın usta, yâni müstakil dükkân açabilmesi için, lonca karârı şarttı. Kimse geli-

şi güzel, ihtiyaçtan fazla dükkân açamazdı. Her dükkân, bir îmâlât-hâne ve bir satış ünitesi idi. «Usta» unvanını alabilmek için, ustası tarafından tezkiye edilmek ve lonca huzurunda imtihan vermek gerekiyordu.

Her loncanın «Altılar» denen 6 ustadan oluşan yönetim kurulu vardı. Lonca üyeleri arasından reyle seçilen yaşlı, doğru, tecrübeli, akıllı, zengin, nüfuzlu ustalardı. Her loncanın «avârız sandığı» denen kasası vardı. Bâzı lonca sandıkları banka derecesinde zengindi. Üye aidatı, bağışlar, vakıflar, tasarruf, miras gibi yolla zenginleşen sandıklar, lonca üyelerinin hiç birinin müşkil durumda kalmamasına dikkat eder, kredi verirdi. Lonca başkanına «şeyh», muavinine «kethüdâ» veya «kâhya» denirdi. Bunlar, devlete muhâtabdı. İlk muhâtabları, şehrin belediye başkanı olan kadı idi. Hiç kimse lonca üyesi olmaksızın dükkân açamazdı. Hıristiyanlar da lonca üyesi olmıya mecbur idiler. Seyyar satıcılar, lonca dışı idiler. Bir dükkân umumiyetle bir usta, bir kalfa, bir veya iki yâhud üç çıraktan oluşuyordu. Büyük dükkânlar da vardı. Fakat gerçek mağazalar, bedesten'de idi. Onlar lonca üyesi ve esnaf değil, tüccar idiler. 1637 sayımına göre Istanbul şehrinde 79.264 çırak, kalfa, usta yâni esnaf vardı ki en az 400.000 kişinin esnaflıkla geçindiği anlaşılır. Dükkân ve usta sayısı 23.214 idi. 158 lonca mevcuddu, zira biribirine yakın meslektekiler ayni loncada toplanmıştı. Binlerce üyeli loncalar yanında 100'den az üyeliler de mevcuddu. Diğer şehirlerdeki loncalar, Istanbul'la irtibatlı idi. Gerçek sanayi, esnaf sektörünün dışında ve asıl büyük ve ağır sanayi Devlet sektöründe idi.

«Türkler bütün sahalarda fevkalâde ustalara ve işçilere sâhibdir» (Philippe du Fresne-Canaye, *Voyage en Orient*, 1572, 264). «Avrupa îmâlâtı, Türkler'inkinin yanında alelâde yamacılıktır» (Pierre Belon, *Observations*, 451). «Terzilik, kitap cildciliği ve süslemeciliği, dericilik, ayakkabıcılık, çizmecilik, Türkiye'de bizimkinden üstündür. Saraçlık ve at koşumlarında ise bu üstünlük hayret vericidir. Diğer sahalarda Türk imalâtı, bizdeki gibidir» (Pietro della Valle, 46-7).

10) İktisâd ve Para

Gerçek bir cihân imparatorluğunda ekonomi, otarsik'tir (Fr.autarcique). Akla gelebilecek her türlü ham ve mâmûl maddede Devlet, kendi kendine yeterlidir. Osmanlı imparatorluğu da bir kaç asır bu durumda idi. Ticâret, kazanç için yapılırdı. Ordu ve donanmaya âid hiç bir madde XV.-XVII. asırlarda idhâl edilmemiştir. İhracı yasak maddeler ise at, silâh, barut, kurşun mâdeni idi ama, zaman zaman bu yasak gevşetildiği gibi pâdişâh hediyesi olarak da bu maddeler dışarıya gönderiliyordu.

Osmanlı imparatorluğu, uzun bir savaş devresine girmedikçe, veya çok kötü yağışsız yıllar biribirini tâkıyb etmedikçe, bolluk ve bereket, ucuzluk ve refah ülkesi idi. XVIII. asır sonlarına kadar dünyânın hayat şartları en yüksek ülkeleri arasında idi. Tabîî, bölgeler arasında denge yoktu. O kadar biribirine benzemez ülkeleri elinde tutan bir imparatorlukta bölge dengesi de mümkin değildir. Ancak imparatorluğun en zengin yerleri ile en yoksul yerleri arasındaki fark, o zamanki İngiltere ile Hindistan sömürgesinin arasındaki fark kadar muazzam değildi. Fransa ile Senegal'in farkı da değildi. En müreffeh Osmanlı bölgeleri, Istanbul, Marmara ve Batı Anadolu bölgesi, Bursa, Edirne, Manisa gibi büyük şehirler ve çevresi, Selânik, Cezâyir, Beyrut, Tûnus gibi dışa açık limanlar, umumiyetle Rumeli idi.

Bolluk ve bereket, ucuzluk ve refah, inhitat asırlarında da devam etti. 1912'ye kadar devam ettiğini söylemek mümkindir. Ancak şu inceliği gözden kaçırmamak gerekir: imparatorluğun refah grafiğinin âzamî noktası, 1540 yılına doğru, Kaanûnî devri ortalarındadır. Nüfûs XVII. asra nisbetle az olduğu için refah, daha da belirgindi. XVI. asır Osmanlı şehri, XVII. asır şehrine nisbetle daha az nüfuslu, daha derli topludur. XVI. asır Osmanlı köyü düzenlidir. XVII. asır Osmanlı köy kesiminde asayişsizlik, çiftbozanlık (toprağını terkedip şehre göçme) başlamıştır. Gene XVI. asır, Avrupa'nın Dünyâ'ya açılma asrıdır. Dünyâ'ya açılmıştır ama, henüz dünyâ servetini ele geçirememiştir. Amerika'yı sömürmeye çalışmaktadır. Asya ve Afrika'ya henüz hulûl edememiştir. Deniz ticaretiyle zenginleşmek yolundadır. Binâenaleyh, köklü servetleri biriktirmiş olan Doğu ve Doğu'nun en kudretli organizasyonu olan Osmanlı ile arasındaki mesafe büyüktür. 1912'de Osmanlı ülkelerinde ḥâlâ bolluk ve ucuzluk vardır, Hindistan'da, İrlanda'da olduğu gibi açlıktan kitleler ölmemekte, milyonlarca Avrupalı göçmen Amerika'ya can atmamaktadır. Ama, Avrupa artık başını almış gitmektedir ve Doğu için ona yetişmek ümîdi bile kalmamıştır. Avrupa, bütün servet kaynaklarının başını sıkıca tutmuştur.

1843'de Istanbul gibi Osmanlı imparatorluğunun pahalı bir şehrinde 1 kişi, 10 para ile günde 3 öğün yemek yiyebilmektedir. 10 para, 1 Altın'ın 400'de 1 'idir. Bugün 1 Altın'ın 400'de 1'i ile Istanbul'da 3 öğün değil, tek öğün yemek yemek bile mümkin değildir (Gérard de Nerval, s. 60, 66). 1912'ye kadar bu ucuzlukta fazla bir değişiklik de olmamıştır, enflasyon cüz'î kalmıştır. Gene 1912'de Istanbul gibi bir şehirde, hiç de kötü bir semtte olmamak üzere, bir kaç altına, müstakil bir ev satın almak mümkindi (Istanbul'un nüfûsu imparatorluk devrinde, bütün banliyöleri dâhil, hiç bir zaman bir buçuk milyonu geçmemiştir). Bugün böyle bir şey mümkin değildir. Kiralar, buna göre ve fevkalâde düşüktü.

1908 temmuzunda başlıyan enflasyon, 1912 ekimine kadar hafifti. Ekim 1912-mayıs 1913 yükselişi büyük oldu. Mayıs 1913-temmuz 1914'de tekrar hafifledi. Temmuz-kasım 1914 arasındaki 3,5 ay içinde enflasyon % 50 oldu ki senelik olarak hesâb edilirse korkunçluk derecesi anlaşılır. Osmanlı halkı belki târihi boyunca eşya fiatlarının böylesine fırladığını görmemişti, sosyal ve iktisâdî perişanlık oldu. Hükûmetin seferberlik bahanesiyle mağazaları, dükkânları yağmalaması, köylerin erzak ve hayvan varlığına el koyması, enflasyonu canavar hâline getirdi. 1916 aralığında Istanbul şehrinde enflasyon %300'ü buldu. Ekilen toprakların yarısı ekilmemeye başladı. Dehşetli kıtlık oldu. *Tanin* gazetesinde Muhiddin Bey (30.10.1916) Eskişehir'den Konya'ya giderken, tek hayâtî faaliyete tesadüf etmediğini yazıyordu. İttihâd ve Terakkî Partisi'nin kurucusu, eski genel başkanı, o sırada Meclis-i Meb'ûsân reisi ve hayat boyu senatör olan Ahmed Rızâ Bey gibi bir adam (ki siyâsî hatâları bir yana, dürüst ve namuslu ve vatanperverdi), Meclis-i Âyân denen imparatorluk senatosunda sert konuşma yaptı. Sûistîmâller dolayısıyle Istanbul halkına bile ekmek verilemediğini söyledi. Böyle bir adam, teşrîî masûniyyetine rağmen 24 saat tevkıyf edildi ve benzeri bir konuşma yapmıyacağına söz verdikten sonra salıverildi. Enver Paşa'nın adamı olan Harbiye Nezâreti levazım dâiresi başkanı Topal İsmail Hakkı Paşa'nın tutumu, ayyûka çıktı. İaşe nezâreti kurulup başına Kara Kemâl Bey getirildi. Sûistîmâlleri önlemeye çalıştı. Fakat başaramadı. Zîrâ bir çok imtiyazlı ve para getirir işi, İttihadçı ileri geleni arkadaşlarına, onların adamlarına, akrabasına dağıttı. Zengin için her şey vardı. Daha bir kaç yıl önce refahtan patlıyan Istanbul ve Beyrut gibi imparatorluğun en zengin iki şehrinde, sokakta açlıktan yere serilenler görüldü. Cesedlerini çöpçüler toplamıya başladılar. 1913'de şekerin kilosu 20 paraya (1 Altın'ın 200'de 1'i) çıktığı zaman halk feryâdı basmıştı. 1916 ağustosunda francalanın kilosu 16 kuruşa fırladığı zaman ise, ortada ses duyulmuyordu. Zira 16 kuruş verecek çok az insan vardı. 1917'de Istanbul halkına günde 150 gram süpürge tohumu karıştırılmış kara ekmek verildi, Istanbul halkının onda dokuzu için başlıca gıda maddesi ekmekti, doyamadı. Anlı şanlı vezir ve kazasker ailelerinin kızlarının, nereden çıktığı bilinmiyen, dedesinin adını bilmiyen harb zenginleri ile evlendikleri görüldü, Istanbul orta sınıfından ise bir çok kızın fuhşa sürüklendiği işitildi. O orta sınıf ki, dürüstlük bakımından, yüksek sınıftan çok daha titizdi. Vardakosta Türk kadını cılızlaştı, bitkinleşti. Pehlivan yapılı ihtiyarların kadîdi çıktı. İğne ipliğe dönmüş, vereme müstaid çocuklar görüldü. Genç erkek ise hiç görülmüyordu, cebhedeydi. 1916'da Irak cebhesinde İngilizler'le yedek subay olarak savaşan babam Muhiddin Öztuna bana şunları anlatmıştı: «1915'den sonra askerin iaşesi de tamamen bozuldu.

Günlerce yalnız şalgam, karpuz, hattâ karpuz kabuğu yiyen birlikler vardı. Ben de bir kaç defa karpuz kabuğu yedim. Subayların ceplerinde umumiyetle bir avuç kuru üzüm, fındık veya iğde bulunurdu, fakat askerimizden utandığımız için bunları yiyemiyorduk.» Hastalık başladı. Dizanteri dehşet saçıyordu.

Istanbul'da halk, 1914 yazında şekerin kilosunun 0,5 (yarım) kuruşa fırladığı, Sultân Hamîd devri fiatlarının bir kaç misli arttığı için şikâyetçi idi. Şeker 1916 ağustosunda 60 ve 1917 temmuzunda 120 kuruşa (1,2 altın) fırladı. Bir bidon gaz (16 kg) 50 kuruş yâni yarım altın oldu. Istanbul dolayısıyle karanlıklar içinde kaldı. Zira elektrik ancak zengin evlerinde ve Beyoğlu, Şişli gibi semtlerde vardı ve havagazı ile aydınlanma da bütün şehre şâmil değildi. Tekrar mum devrine dönüldü. Sonra mum da bulunmaz oldu. Çıra, sonra ağaç yakılarak aydınlanma başladı ve Istanbul, Mağara Devri şartlarına döndü. Zîrâ petrolün bidonu 1917'de 250 kuruşa (2,5 altın) yükseldi. İttihâd ve Terakkî organı yarı resmî gazete şunları yazıyordu: «Gecelerinizin karanlık geçtiğine üzülmeyiniz. Yakında zaferin ışıklarıyle bütün Osmanlı dünyâsı aydınlanacaktır!». 1916 kasımda Istanbul kasapları dükkânlarını kapattılar. Zira artık satacak etleri yoktu. O zamana kadar Osmanlı toplumunda hiç görülmiyen bir problem doğdu: ailesi ölerek kimsesiz kalan çocuklar.1917'nin ilk yarısında yalnız Istanbul şehrinde böyle 20.000 çocuk tesbît edilip hükûmetin himayesine alındı. Zira bu çocukları, kendileri yiyecek bulamıyan akrabası, komşuları kabûl etmedi. Osmanlı toplumunda görülmemiş bir sosyal kopukluk oldu. Herkes kendisini kurtarmıya çalıştı. Kimse başkasının derdiyle ilgilenmiyordu. 24.3.1917 kararnamesiyle Istanbul'da halka kişi başına karne ile kilosu 20 kuruştan ayda 150 gram şeker ve kilosu 10 kuruştan 300 gram kuru fasulye veriliyordu. Büyük facia, büyük şehirlerde oldu. Kasaba ve köy, düşman istilâsı görmedikçe, bu derecede felâketten masûn kaldı. Zira toprağa yakındı, beslenebiliyordu, Istanbul denen imparatorluk ve hilâfet merkezi, artık bu ağırlığını taşıyamaz, perişan bir belde durumuna girdi. Nüfûsu dağılmaya, şuraya buraya gitmeye başladı. Sonra düşman istilâsı başladı ve Ankara'dan top sesi duyulacak mesafeye geldi. Kasaba ve köy de ayaklar altında kalıp mahvoldu.

1 Altın =1 Osmanlı banknotu paritesi bozuldu. Kimsenin devletin banknotuna itimâdı kalmadı. Eline yarım altın geçiren, yatağının içine saklamıya başladı. 1914 yazında 1 TL (Osmanlı banknotu)=18,45 DM= 3,70 dolar = 17 FS (İsviçre frankı) idi. 11.6.1916 tarihli *Temps* gazetesi (Paris) Osmanlı'nın Haleb, Şam, Beyrut eyâletleri ile Lübnan ve Kudüs sancaklarında 1 İngiliz altınının ancak 137 Osmanlı kuruşu ile satın alınabildiğini, Osmanlı banknotunun altın karşısında bu derecede vahîm (!) bir değer kaybettiğini, 1 Osmanlı

banknotuna İsviçre gibi tarafsız ülkelerde ancak 3 dolar verildiğini, Türk ekonomisinin mahvolduğunu yazıyordu. Sonra Istanbul'da 1 altın 3 Osmanlı kâğıd lirasına ve Anadolu'da 4 ve Bağdâd'da 5 liraya yükseldi. 1919'da Mütâreke'de 1 altın =7 kâğıd lira olarak, altın paritesinin artık iflâs ettiği ilân edilmiş oldu. Bunun bir sebebinin, halkın piyasadan devamlı altın çekip saklaması olduğunu söylemek gerekir. 1914'de Osmanlı imparatorluğunda 40.000.000 Osmanlı altını nakid para tedâvülde idi, kâğıd para emisyonu buna nisbetle azdı. Üstelik bu rakam, yalnız tedâvüldeki Osmanlı altınıdır (Aziz, Hamîd, Reşâd). Yabancı altın para bunun hâricindedir. Hâlbuki bütün dünyâda olduğu gibi Türkiye'de de yabancı altın liralar pek çoktu ve tedâvül ediyordu (bilhassa İngiliz, sonra Fransız, Avusturya, Alman, İsviçre, Holanda, Belçika, hattâ Rusya altını). 1917 başında kâğıd para emisyonu 46.000.000 TL'nı buldu (1.000 TL banknotlar da vardı). 1917 yılı içinde tedâvül eden banknot, tedâvül eden altını geçti. Bu da altını yükseltti. 1915 savaş büdcesi 83 milyon TL idi ve o sırada 1 altını, 1,5 TL olarak kabûl etmek mümkindir. Bu muazzam harb masrafı, yalnız görünür para idi. Gerçekte angarya ve el koyma yoluyle hükûmet, halkın pek çok şeyini alıyordu.

Osmanlı devleti, Cihân Harbi'nden, yalnız orduları mağlûb, ülkeleri istilâ altında, imparatorluğu dağılmış olarak çıkmadı. İktisâden de mahvolmuştu. Köylüsü ve şehirlisi artık yoksuldu. Sosyal bağlar zayıflamıştı. O zamana kadar bilinmiyen ahlâkî çöküntüler başlamıştı, Istanbul artık bütün devlete işaret verecek manevî ve kültürel güç ve potansiyelini kaybetmişti. Osmanlı ticâret, zirâat ve zâten mahdûd olan sanayii, mâdenleri mahvolmuştu. Belki hepsinden vahîmi, o kadar yüz senelik devlet'e mutlak îtimâd, temelinden sarsılmıştı.

11) Sanayi

Kaanûn: Memâlik-i Şâhâne'de bulunan altın, gümüş, demir, kurşun, bakır ve bütün diğer mâdenler, bulan şahsa âiddir. Çıkardığının beşte birini Hazîne'ye vermiye mecburdur (d'Ohsson, IV, 24-6). İmparatorluk mâden bakımından kendine yeterli idi. Değerli mâdenler de vardı (Bozkır, Gerger, Şiru, Gümüşhane, Espiye'de altın, İspir'de fîrûze, Asyût'ta zümrüd, pek çok yerde gümüş vs.). İmparatorluk sanayiinde mâdenler, çok mühimdi.

Ağır sanâyî ile büyük sayıda işçi kullanan büyük sanâyiin ehemmiyetli kısmı, devletin elinde idi. Ve savaş sanayiine dönüktü. Ordu, donanma, sarayın ihtiyaçları içindi. Ama özel sektörden de ordu, donanma ve saray için satın

alma revaçta idi. Binâenaleyh özel sektördeki ağır ve büyük sanayi de halktan çok devlet için çalışıyordu. Halkın ihtiyaçlarını daha çok esnaf denen imalâtçı, zanaatkâr zümre karşılıyordu.

İhracâta da dönük ve çok gelişmiş tekstil, bütün imparatorluğa yayılmıştı. Devletin de ordu için ağır yünlü kumaşlar (keçe, çuha) îmâl eden fabrikaları vardı. Şeker fabrikaları her yerde vardı ve özel sektörün elindeydi. Kıbrıs'ta bile Limasol ve Baf'ta iki şeker fabrikası mevcuddu *(Belgeler,* IV, 11). «Dünyânın bütün diğer milletlerinden üstün» (Ricaut, l, 88) bakır eşya, yaygın bir sanayi idi. Mutlak şekilde dünyânın en kaliteli malları olan deri eşya da öyle *(La Cour Ottomane,* 158). Beykoz'da, Kâğıdhâne'de, Yalova'da ve pek çok yerde kâğıd fabrikaları bulunuyordu. Özel sektöre âid de top hâriç kaliteli ateşli ve kesici silâhlar yapan fabrikalar vardı. Dünyâ ipekli dokumacılığının merkezi bir kaç asır için Bursa idi. Sonra Lyon, Bursa'nın yerini aldı. 1914'de bile Bursa'da 35 fabrikada 1.000 ton ham ipek dokunuyordu (1958'de Bursa'da dokunan ham ipek: 140 ton). Tül, vale (ipek tül), tülbend, şal gibi her çeşit ince dokuma mevcuddu. Yavuz Sultân Selim, 1514'de Şah İsmail'in Tebriz sarayındaki dâiresine girdiği zaman, Şâh'ın elbiselerinin 91'inin Bursa kumaşından olduğu tesbît edildi. Osmanlı'nın tekstilde büyük rakıybi Hindistan idi. Istanbul, Bursa, Selânik'teki altın ve gümüş tellerle dokuma yapan üç sîmkeşhâne, devlete âiddi. 1800 yılında Türk tekstil tekniği henüz Avrupa'dan üstündü. Bu târihten itibaren yeni icadlarla Batı Avrupa tekstili çok gelişti ve Osmanlı da ayni makineleri kullanmak mecburiyetinde kaldı. Ama İngiltere'nin modern tekstil makineleri XIX. asırda gerek Osmanlı, gerek Hindistan tekstil üstünlüğünü yıktı. Birinci Abdülmecîd (1839-1861) 150 kadar Batı'dan gelme makinelerle işliyen modern fabrika açtı (Lewis, *The Emergence,* 457). 1863 Istanbul Sanayi Sergisi'nin geçici pavyonlarına 30.000 altın harcanarak bunlar teşhîr edildi. Avrupa'dan büyük siparişler alındı. Ancak 93 bozgunundan sonra Batı sanayiine yetişmek ümîdi kalmadı.

Eskiden de halı, tekstil gibi sanayide kadın ve çocuk vardı, Modern makineli sanayi kadın ve çocuk işçi sayısını Osmanlı'da da çoğalttı. 1897'de Istanbul kibrit fabrikasındaki 201 işçiden 121'i kadındı. Bakırköy bez fabrikasının ayni târihte 1.000 işçisinin yaklaşık yarısı delikanlı yaşına yaklaşmış çocuktu (Lewis, 475-9). Esnaf loncaları dışında ilk işçi sendikası 1871 'de Ameleperver Cem'iyyeti adiyle kuruldu ve 1872'de Kasımpaşa'da Tersâne'deki 600 işçi, ilk grevini yaparak ücret artışını sağladı. 1908 ağustos ve eylülü içinde 30 grev kaydedildi.

12) Ticâret

Osmanlı ticâreti hakkında Orgeneral Kont Marsigli, ünlü kitabında (s.57-61), XVIII. asır başları için, şu dikkate değer mütâlâalarda bulunmaktadır:

«Gerek Türkler, gerek Türk imparatorluğunda yaşıyan diğer milletler, ticâret sahasında çok faaldirler. Bilgili, mahir, dirayetli tacirlerdir. Bâb-ı Âlî'nin değişmez politikası, ticâretle uğraşanlara her türlü kolaylığı göstermektir. Osmanlı hükûmeti, ticarî mallar mümkin olduğu kadar gelsin gitsin ister. Ne kadar çok gelir giderse, devletin varidatı o kadar artar, halk da zenginleşir. Ağır vergiden kaçınır. Ağır verginin bir çok malın gelip gitmesini engellediği, üstelik kaçakçılık doğurduğu fikrindedir. Kaçak mala, Hazine adına el koyar. Hiç bir tacir buna cesaret edemez. Zira ticâret lisansı elinden alınır. Türk imparatorluğunun niçin bu kadar müreffeh olduğu iyi düşünülürse, bunun sebebinin ticâret olduğu anlaşılır. Toprak büyüklüğü ve verimliliği ikinci derecededir. Zâten imparatorluğun bir çok ülkesi de verimli yerler değildir. Önceleri Türkler'i yakından tanımazdım. Zira biz Avrupalılar, Beyoğlu'nda Avrupa kolonisi içinde vakit geçirir, Osmanlı'yı tanıdığımız iddiasıyle Avrupa'ya döneriz. Osmanlı ailesinin içine girmek lâzımdır. Dışarıdan bakılınca temiz giyinen, fakat giyimlerinde Avrupa'deki âlâyiş ve süs görünmiyen, gösterişi sevmiyen, ağırbaşlı, kanaatkar bir Müslüman toplumu görünür. Bu, sokaktaki Türk'tür. Evlerine girince de masraflarının az olduğu göze çarpar. Ama Türkiye'de çok kalınıp mahremiyete girince, her Türk ailesinin kendine göre bir varlığı, bir tasarrufu olduğu hemen anlaşılır. Sokakta dilenen yoktur. Yoksulları vardır ama, yardım görmiyen yoksul yoktur. Bu sosyal yapı, ileri Türk sanâyiinden fazla, çok ileri Türk ticâreti sayesinde oluşmuştur. Zira Osmanlı imparatorluğunun coğrafyası, ticâretten çok para kazanmalarına elverişlidir ve bu elverişliliği çok önceden anlayıp faaliyete geçmişlerdir. İmparatorluk, üç kıt'anın ortasındadır. Biribirine benzemez ham ve mamul maddeleri satacak ve bu sattığı ile Asya ve Avrupa'dan keyfinin istediğini satın alacak durumdadır. Hiç bir Avrupa devleti yoktur ki, Osmanlı ile ticâreti kestiği takdirde çok müşkil şartlara düşmesin. Bâzı maddeleri, kesin şekilde Osmanlı'dan idhâl etmeye mecburdurlar. İmparatorluğun ham madde zenginliği, tükenir gibi değildir. Gemi inşâat kerestesi, ipek, yün, pamuk, balmumu, yağ, küçük ve büyük baş hayvan, Türkiye'den Avrupa'ya ihraç edilir. Sanayi mâmûlâtı olarak her çeşitten kumaş veya iplik, deri ve bakır mâmûlâtı ihracı başta gelir. Silâh ihracı yasaktır ama çok güzel Türk ateşli ve kesici silâhları Avrupa'ya kaçırılıp fâhiş fiatlarla alıcı bulur. Türkler, bâzı malları takas ederek de ticâret yaparlar. Fakat ne olursa olsun, en kötü yıllarında bile, ihracatları, idhâlâtla-

rından fazladır. Bu yüzden Türkiye'ye giden Avrupa malı yetmez. Avrupa devletleri, Amerika'nın altın ve gümüşünü de sikke olarak Osmanlı'ya kaptırırlar. Bu, bizim için ağır bir durumdur. Üstelik Türkler sâdece kendi mallarını satmazlar. Asya devletlerinden çok büyük ölçüde ucuza mal alıp büyük stoklar yapar, bunu Avrupa'ya ihraç ederler. Artık bu, soygunculuğun daniskasıdır. Şimdi Türkler, Avrupa'yı eskisi nisbetinde soyamamaktadırlar. Zîrâ Avrupa gemileri artık Hind Okyanusu'na iyice girmiştir. Ama kara ticâret yolları hâlâ Osmanlı tekelindedir. Türk boyaları solmaz, çok ileri bir teknikle yapılır, Avrupa'da çok pahalı satılır. Halılarını bu boya ile boyarlar. Halı, deri, lüks kumaş, Avrupa'nın zengin tabakasının çok aradığı Türk sanayi mamulleridir. Türk halıları ve kumaşları, desenleme zevki bakımından da üstün san'at eserleridir. Şu sıralarda Istanbul'da yeni açılan cânfes (ince ipek) fabrikasının mamullerini gördüm, doğrusu fevkalâde zevkli şeylerdir. Türkler, ısınmaktan çok ihtişam alâmeti olarak, kadın erkek, çok kürk kullanır ve kürkü çok severler. Kendi ham kürkleri yetmez. Rusya'dan ham kürk idhâl edip Türkiye'de çok iyi işler, işlenmiş kürkü Avrupa'ya satarlar ki, Avrupalı soylular arasında çok makbuldür. Ruslar, Türkler gibi kaliteli kürk terbiye edip işliyemez ve dikemezler. Türk müreffeh ve zengin tabakası, Venedik'in cam eşyasına, kristaline, kâğıdına, biblolarına, boy aynalarına bayılırlar. Bu idhâl malları ile konaklarını süslerler. Osmanlı'nın Fransa'dan idhâl ettiği şeyler ise orta tabaka içindir. Almanya'dan da mâdenî eşya alırlar. Yakın zamana kadar Türkler, Venedik'in çok güzel kesilmiş süslü duka altınına bayılırlardı. Türkiye'de Osmanlı altını derecesinde duka altını tedavül ettiğini söylemek mümkindi. Şimdi flori denen Holanda altını, dukanın îtibârını sarsmıştır. Türkler, kendi altınlarını verip çok beğendikleri flori almaktan hoşlanırlar. Böyle garib zevkleri vardır. Türk idhâlâtının pek az şey olduğu bu tablo ile ortaya çıkar. Avrupa her zaman için Osmanlı'ya çok ağır şekilde peşin para verip mal satın almıya mecbur kaldıkça kendine gele-miyeceği âşikârdır. Şimdi İngiltere ile olan Osmanlı ticâret hacmi, Venedik'i, hattâ Fransa'yı geçmiştir. İngiltere'den ham madde olarak kurşun ve kalay alırlar. Osmanlı mâdenleri bu iki maddede yetmez. Zira bu iki mâdeni Türkler, dünyânın bütün milletlerinden fazla kullanırlar. İngiltere ise Osmanlı'dan koyun, keçi, deve yünü, ham ipek, ibrişim, ipekli kumaş ve benzeri şeyler alır. Bu maddeler başta gelir, fakat daha pek çok madde değiş dokuş edilir. İngilizler, çok akıllı tacirlerdir. Osmanlı'dan aldıkları kumaşları Amerika'ya götürüp fâhiş fiatlarla satarlar, hattâ başka Avrupa ülkelerine bile satarlar. Türkiye'den yün gelmezse, İngiliz tekstil fabrikaları işliyemez. Büyük sıkıntı olur. İngiliz gemileri yılda iki defa Osmanlı limanlarına filo hâlinde gelip yün alıp giderler. İngiltere'de işçi çok düşük

ücretle çalışan sefil bir tabakadır. İngiltere bu yünlü kumaşlarını bütün dünyâya satar. Fransa'nın nüfûsu çok büyük olduğu için, Osmanlı'dan külliyetli buğday ve yağ satın alır. Osmanlı ile arası bozuk olunca, Osmanlı, buğday ihraç yasağı koyar. Fransa'da kıtlık olur. Ham ve işlenmiş değerli taş, kuyumculuk eserleri, Osmanlı'nın ihraç ettiği maddeler arasındadır. Bâb-ı Â'lî, Avrupa'dan büyük paralar çektiğinin idrâki içindedir. Onun için formaliteleri asgarîye indirmiştir. Avrupa tacirlerine her türlü kolaylığı sağlamıştır. Bir Avrupa taciri Osmanlı toprağının neresinde olursa olsun, kendi ülkesinden daha fazla te'mînât altındadır. Doğrusu bu ortamı sağlamak, Osmanlı devletine şeref kazandırmıştır. Verilen bu imtiyazlara Avrupalılar «kapitülasyon» demişlerdir. Bâb-ı Âlî, Avrupa'dan idhâl ettiği mallardan düşük bir gümrük vergisi alır. İdhâl ettiği malları, imparatorluğunun hangi ülkesinin ne kadar ihtiyâcı varsa, mâhirâne şekilde ve derhâl dağıtır. Bunu Osmanlı tacirleri yapar. Avrupalı, malını ancak Osmanlı limanına kadar getirir. Malını Osmanlı ülkesi içine sevk edemez, yasaktır. Keza Osmanlı malını, Osmanlı limanlarından peşin para ile satın almıya mecburdur. Osmanlı ülkesinin içine girip doğrudan doğruya müstahsilden satın alamaz. Bu malları yerinden satın alıp limanlara sevk eden Osmanlı tacirleri, çok kazanç elde ederler. Kendi mallarını kendi gemileriyle Avrupa limanlarına götüren Türk armatörleri de vardır ve Venedik'te büyük bir Türk işhanı mevcuddur. Bâb-ı Âlî, kendi tebeası olması şartıyle, tüccarın Müslüman ve Hıristiyan olmasını tefrik etmez. Her ikisi de ayni statüye tâbîdir. Hıristiyan tebeasının zengin olmasından hiç çekinmez. Şübhesiz bu husus da Osmanlı yönetimine şeref kazandırır.»

13) Kara ve Deniz Trafiği

Kara olsun, deniz olsun bütün yollar, Istanbul'da düğümlenir. Osmanlı, cihân devleti olduğu asırlarda, Istanbul'a, haklı olarak Pây-taht-ı Cihân (dünyânın merkezi) demiştir. Osmanlı karayolları, dünyânın en bakımlı yolları idi (Braudel, *La Méditerranée*, 244). Granit taş döşeli idi. Ordular, kervanlar, atlılar, yayalar geçebilirdi. Sürüleri yollara sürmek yasaktı. İkinci derecedeki yollar, tesviye edilmiş topraktı. Balkanlar'daki anayol Istanbul-Budin yolu idi. İlk kısmını teşkîl eden Istanbul-Edirne, yeryüzünün en yoğun trafiğine sâhibdi (XVI-XVII. asırlar). Bu yolun en mühim düğüm noktaları Edirne, Filibe, Sofya, Niş, Belgrad, Osiyek idi. Budin'den sonra yol batıya kıvrılıyor, Estergon ve Yanık (Györ) yoluyle Bratislava ve oradan Viyana'ya uzanıyordu. Sonra Istanbul-Selânik, Selânik-Bosnasarayı, Selânik-Mora yolları geliyordu.

Edirne'den kuzeye Karadeniz'in batısına paralel olarak çıkan yol Romanya ve Kırım'a gidiyordu. Bosna yolları Venedik'e kadar uzanıyordu. Istanbul-Venedik yolu kervanla 30 ilâ 45 gün, Dubrovnik'e kadar kara, sonra denizden Venedik yolu ise 20 ilâ 25 gündü. Split'e kadar kara, oradan deniz yoluyle ise Istanbul-Venedik 30 gündü.

Asya'da büyük cadde Istanbul (Üsküdar) - Bağdâd-Basra yolu idi. Basra Körfezi'ni Marmara'ya bağlıyordu. Istanbul-Suriye-Filistin-Kaahire yolu da mühimdi ve her iki yol da İzmit'ten geçiyordu. Istanbul-Edirne trafiğinin benzeri, Istanbul-İzmit için bahis mevzuu idi. Çok mühim bir yol Istanbul-Ankara-Erzurum yolu idi ve Tebrîz'e uzanıyordu.

Bir kervan 300 ilâ 2.000, nadiren 2.000-12.000 hayvan arasında idi. Hayvanların çoğu deve idi. At, katır da vardı. Kervanların hareketleri ve hangi konağa hangi gün gelinip nerede ne kadar kalınacağı tarifeli idi. Meselâ İzmir' den Istanbul'a her sabah bir kervan kalkardı. Fakat asıl Istanbul-İzmir trafiği denizdendi. Tebriz'den Istanbul'a 3 ayda bir, Dubrovnik'ten yılda bir, Haleb'den 3 ayda bir, Basra'dan 6 ayda bir, Polonya'dan (Krakovi) ayda bir kervan geliyordu. 300 hayvandan aşağı topluluğa kervan değil kaafile deniyordu, onlar bu hesaba dâhil değildir. Kervanlar Istanbul'dan Edirne'ye -mevsime göre- 5-6 günde, Filibe'ye 9-10, Sofya'ya 13, Niş'e 15, Belgrad'a 20-30 günde; gene Istanbul'dan olmak üzere Bursa'ya 2-3, İzmir'e 10-20, Ankara'ya 13, Sinop'a 20-25 günde, ağır ağır, acele etmeden gidiyordu. Tacir olmıyanların, kervanbaşı'ndan izin alarak kervana katılıp yolculuk etmeleri mümkindi.

7 denize hâkim olduğu söylenen bir imparatorluğun deniz trafiğinin ehemmiyeti âşikârdır. Denizden de bütün yollar Istanbul'a bağlanıyordu. Devletin resmî ticâret filosu yoktu. Bütün ticâret gemileri, özel sektöre, şahıslara âiddi. Hem mal, hem insan taşırlardı. Hepsi bir limana tescilli idiler. Zira devletten gemilerinde top ve silâh bulundurmak izinleri vardı. Hiç bir tekne, devlete tescil ettirmeden top taşıyamazdı. Silâhlanma, korsanlara karşı idi. Çok mühim ticâret filolarına ve hacı taşıyan filolara, Donanma'nın harb gemileri refakat ediyordu. Devlete âid malları, Donanma taşırdı. Donanma'nın çok büyük sayıda her çeşitten nakliye gemisi vardı. Ancak ticâret yapamazdı. Karadeniz ve Azak Denizi, Marmara, şimdi Ege denen Adalar Denizi, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz, Osmanlı gölü idi. Orta ve Batı Akdeniz'in güney kıyıları, Basra Körfezi'nin batı kıyıları, keza Osmanlı'ya âid bulunuyordu. Süveyş Kanalı olmadığı için, Akdeniz'in Kızıldeniz ve Hind denizleri ile irtibatı yoktu. Ticâret gemileri, tıpkı donanma gibi, ayrı idi. İlkinde gemi işleten armatörlere «Akdeniz Tüccârı», ikincisinde gemi işletenlere «Hind Tüccârı» deniyordu, Istanbul'dan Tuna ağzındaki limanlara gemiyle 3 ilâ 4, Kırım limanları 6

gündü. Uzun deniz yollarının en ehemmiyetlisi Istanbul-İskenderiyye olup 15 gündü; bunun 7 gününde seyredilir, 8 günü çeşitli Ege limanlarında yatılırdı. Donanmaya âid gemiler için Istanbul-İskenderiyye 7 gündü. Istanbul-Kaahire kervanla 5 aydı. Atla seyahat edilirse çok daha kısa idi. Fakat umumiyetle Mısır için deniz yolu tercih edilirdi, zira zamandan büyük tasarruf ediliyordu. Hacılar İskenderiyye'den Süveyş'e yürütülür, oradan gemilerle Cidde'ye çıkartılırdı. Ancak devlette görevi olmıyan hacılar Istanbul'dan kara yolu ile Anadolu ve Suriye'yi geçerek Mekke'ye giderlerdi, bu daha sevab sayılırdı. Bu vesileyle ülkeler görür, görgüleri de artardı, Istanbul'dan sonra çok işlek limanlar arasında İzmir ve Selânik başta geliyordu. Pire de anılabilir. Denizden Istanbul-Venedik ve Istanbul-Marsilya, ticâret gemileri için 30 ilâ 60 gündü. Kışın Avrupa ile Türkiye arasında deniz trafiği çok azalıyordu. Her ticâret gemisi Istanbul'dan hareketinde Çanakkale'de (Gelibolu gümrüğü) ve Istanbul'a dönüşünde gene Çanakkale'de kontrol edilir, kâğıdlar doldurulurdu.

1500-1650 arasında Osmanlı imparatorluğunda gemi sahibi armatör ve kapdanların %93'ü Müslüman ve bunun büyük ekseriyeti Türk, %7'si Rum iken, 1650-1800 arasında Rum nisbeti %21'e yükseldi. Bunlar Akdeniz Tüccarı idiler. Karadeniz Tüccarı ve kapdanlarının ise %96,5'i Türk idi. Hind denizleri tarafındaki armatörlerin hepsi Arab ve Türk idi. XVII. asır ortalarında Istanbul limanına kayıtlı yalnız 600'ü büyük tekne olmak üzere 2.600 ticâret gemisi vardı. 3.000 kadar denizci, ticâret teknesi kapdanı ruhsatı almıştı. Devamlı çalışan 27.000 tayfa vardı. İhtiyâca göre fazla tayfa, toplanıyordu. 1640'a doğru en büyük Istanbullu armatörler Hacı Kasım, Hacı Envâr, Hacı Ferhâd ve Hacı Nîmetullâh idi. Gerçi «Akdeniz Tüccarı» ruhsatını hâizdiler, fakat Hindistan'dan da külliyetli mal getirtiyorlardı. Hacı Kasım'ın serveti 2 milyar akça tahmin ediliyordu ki bugünki rayiçle 5,4 milyar dolara yakındır. Diğer üçünün serveti, buna yakındı. Her birinin konağında 100'e yakın köle ve câriye hizmet ediyordu. Asya ve Avrupa'nın her ülkesindeki şirketlerle ortaklıkları vardı. Savaş zamanında Hazîne'ye borç veriyor, fakat bu borçları sonra geri almıyorlardı. XVI-XVII. asırlarda bugünki Bengladeş'te Çittatong limanının az kuzey-batısında uzunca Sandvip adası, Osmanlı'nındı, Ganj deltasının ağzındaki adaların en doğusunda kalanıdır (Bouvier ve Maynial, *Vie d'Aureng Zeb*, 208). Burada Osmanlı deniz üssü, ticâret antrepoları vardı. Özel sektörün de tersaneleri bulunuyordu. Venedik bile Osmanlı Istanbul ve Karadeniz tersanelerine gemi ısmarlardı (L.Febvre, *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, VII, 1935, 83). Tuna, Fırat, Dicle, Nil üzerinde işliyen Osmanlı ticâret gemilerinde on binlerce tayfa çalışıyordu.

14) Bedesten Tüccarı

Üç çeşit ticâret erbabına «tâcir» ve çoğul olarak «tüccâr» deniyordu: biri yukarıda gördüğümüz armatörlerdir. İkincisi toptan mal, bilhassa yiyecek maddesi alıp satanlardı. Üçüncüsü, lüks idhâl malları ile pahalı eşyayı büyük şehirlerde satanlar. Şehirlere et sevkedenlere «celeb», meyve ve sebze sevkedenlere «kabzımal» deniyordu. Bu suretle un ve dîğer zarurî gıda maddeleri sevkedenler vardı. Fakat asıl tüccar, bedesten'de mağaza sahibi olup lüks ve değerli mal satanlardı. Ayrıca depo ve anrepoları bulunurdu. Dış ülkelerle irtibatlı idiler. XVII. asır ortalarında Istanbul'a kayıtlı böyle 3.188 bedesten tüccarı vardı. Her birinin iş yerinde 15 ilâ 160 personel çalışıyordu. Yalnız değerli mal satarlardı. Hükûmet ruhsatı ile çalışır, ağır vergi öderlerdi.

Osmanlılar, halka mahsus mal satan dükkânlar kompleksine çarşı, bu çarşı üzeri kapalı bir dam altına alınmışsa kapalı çarşı, sergi hâlinde fakat gene toplu olarak çeşitli malları ayrı tezgâhlarda açık havada satan komplekse pazar, değerli mal satan mağazalara bedesten demişlerdir. Bedesten, yalnız mühim şehir ve ticâret merkezlerinde olmaktadır. Küçük şehirlerde yoktur, Istanbul'da böyle iki bedesten vardı ki ikisi de Kapalı Çarşı içinde ayrı bir yerde idi, bugün de ayni yerde faaliyettedir. Birinde mücevherler, diğerinde «sandal» adlı çok değerli atlas (kalın ipek) kumaşlar satılırdı. Kürk, porselen, billur, değerli silâhlar, pahalı kokular, antika eşya, her türlü değerli idhâlât malı, bedestende satılırdı. Bedestende dükkân sahibi olacak tacirin ticarî sicilinde en küçük leke bulunmaması gerekiyordu. Çok defa dîğer meslekler gibi babadan oğula kalıyordu, Istanbul bedestenini 1453'te Fâtih, Edirne bedestenini 1420'ye doğru dedesi Çelebî Sultân Mehmed kurmuştu. Kaahire bedesteninin zengin malları, dillere destân idi. Istanbul'da yalnız pâdişâhın ve şeyhülislâmın resmen giyebildiği bir ziblin kürk 100 altın, Paris'te 450 altındı. Kaanûnî devrinde çok uzun müddet Istanbul'da kalarak İkinci Felipe'nin emri üzerine gördüklerini kaleme alan Pedro (s. 183), Istanbul Bedesteni'ndeki bir tek mücevherci dükkânında, Madrid'in Medina del Campo Meydanı'ndaki bütün mücevherci dükkânlarının toplamından fazla ve değerli mücevherat bulunduğunu yazar.

Köle ve cariyeler, kapalı işhanlarında satılıyordu. «Esirci» denen satıcılar da büyük ve zengin tüccar arasında idi. XVII. asrın 3. çeyreğinde Istanbul'a yılda ortalama 20.000 köle ve câriye geliyordu (Ricaut, l, 252). Güzelce bir Macar kızı 34 altındı. 500 ilâ 1 .000 altın ve bâzan daha fazlaya satılan cariyeler, ya görülmemiş güzellikte olanlar, yâhud sâzende, hânende, rakkaase olanlardı. Esir Pazarı, Kapalı Çarşı dışında idi. Saray için buradan köle ve câri-

ye satın alınmazdı. Zîrâ Saray'a girecek olanların çocuk olması şarttı. Bunlar, eyâlet vâlîleri tarafından seçilip Saray'a gönderilirdi.

Istanbul Kapalı Çarşısı'ndaki «Bedesten-i Atıyk=Eski Bedesten» de denen Cevâhir Bedesteni, gerçek bir mîmârî âbidedir. 1.365 m²'dir. Sandal Bedesteni'ne «Bedesten-i Cedîd = Yeni Bedesten» de denir, 1.280 m²'dir. Bütün duvarlar baştan başa gömme demir kasalarla doludur. Kapalı Çarşı'nın gerçek kaleleridir.

15) Çarşılar, Pazarlar, Hanlar

Her şehirde bedesten olmamasına rağmen, her şehirde, hattâ her kasabada çarşı vardır. Büyük şehirlerde pek çok çarşı vardı. Bir sokağın iki tarafına dizilmiş dükkânlar kompleksidir. Büyük şehirlerde, yalnız bir çeşit malın satıldığı müstakil çarşılar mevcuddur. Meselâ Istanbul'da Saraçhane Çarşısı, yeryüzünde deri eşyanın her çeşidinin satıldığı en büyük çarşı idi. Büyük çarşılar, bir kaç sokak ihtivâ eder. Nâdiren sokakların üzeri damla kapatılır, «kapalı çarşı» olur. Osmanlı kapalı çarşısı, Batı'nın shopping center'larının gerçek öncüsüdür. Istanbul Kapalı Çarşısı, en büyükleri idi. Eskisinden küçülmüş olmakla beraber, bugün de öyledir. XVII. asırda Istanbul'daki 48.000 dükkânın beşte biri Kapalı Çarşı'da toplanmıştı. Çok ünlü bir Istanbul çarşısı, yalnız kitab satan Sahhâflar Çarşısı'dır.

Pazarlar, açık çarşılardır, Istanbul'un Tavuk Pazarı, Bit Pazarı, Kuş Pazarı, At Pazarı, ünlü idi. Bugün Istanbul pazarları, daha çok taze yiyecek satan, mahdud gelirli halka dönük hâle gelmiştir. Bir de mevsimlik «sergi»ler vardı. Mevsimine göre meyveler satılırdı.

Otellere de han denmektedir. Bir de ticâret hanları vardır. Toptancı tüccarın hem depo, hem büro olarak kullandıkları yerlerdi. Bugünki işhanları gibidir. XVII. asırda meselâ Şam şehrinde böyle 240 han vardı ve bâzılarının oda sayıları 170, dükkân ve mahzen sayıları 100'e kadar çıkıyordu (Evliyâ, IX, 543). Edirne'de 18 büyük işhanı, 28 otel-han vardı, küçük işhanları başka idi. Kösem Sultân'ın İstanbul'da Cağaloğlu'nda hayrat olarak yaptırdığı Vâlide Hanı, 366 büyük odayı muhtevî idi. Bir kısmı bugün de ayaktadır, hayretle seyre değer bir âbidedir.

16) Dış Ticâret

Kapitülasyon anlaşmaları mütekaabiliyet üzere olduğu için, Osmanlı tüccarı da faydalanıyordu. Meselâ Fransa'dan mal çıkaran bir İngiliz gemisi vergi ödediği hâlde, Osmanlı gemisi ödemiyordu (Uzunçarşılı, lll-ll, 582-3). Ancak zamanla Osmanlı gemileri Avrupa'ya gitmez oldular. Zira buharlı gemiler tarifeye bağlanarak Avrupalılar'ın tekeline geçti. Osmanlı şirketleşemedi, bankalaşamadı, sermâye biriktiremedi ve neticede rekaabet de edemedi. Makine, düzeni temelinden değiştirdi. Şımaran Avrupa ise kendi düzenini zorla empoze etti. 1850'ye kadar ihrâcâtı idhâlâtından fazla olan Türkiye, bu târihten sonra ihrâcâtından fazla idhâl etmiye mecbur kaldı. Zira Avrupa'nın makine ile büyük hacimde ürettiği daha ucuz mallara karşı çıkamadı. Dışarıdan hiç bir dönemde silâh veya ordu ve donanması için bir şey almamış olan Osmanlı, silâh ve ağır silâh idhâline mecbur kaldı. Zîrâ bu silâhları edinememiş Doğu ülkelerinin başına gelenleri biliyordu. Osmanlı ise, Avrupa'nın burnunun ucunda, âdetâ içinde idi. Sınırı Orta Avrupa'ya dayanıyordu. Demiryolu, telgraf gibi mutlakaa edinilmesi gereken unsurlar, Osmanlı ticâretini ve mâliyesini alt üst etti.

1878'den sonra İngiltere'nin an'anevî Osmanlı dostluğunun yerini mutlak Osmanlı düşmanlığı aldı, belki Almanya korkusundan Fransa da İngiltere'nin peşine takıldı. Her iki devlet de Osmanlı ülkelerine göz diktiler. İkinci Abdülhamîd, bu iki devlete, idhâlâtını kısmak ve rakıybleri Almanya ve Avusturya'ya kaydırmakla karşılık verdi. Bu da Fransa, bilhassa İngiltere'de İkinci Abdülhamîd'e karşı daha büyük düşmanlık doğurdu. Onu, çok büyük kazançlarını engelliyen kişi olarak da görmiye başladılar. Durum, şu rakamlarla ortaya çıkar: 1878'de Osmanlı idhâlâtının %61'i İngiltere'den yapılırken bu nisbet 1910'da %35'e, Fransa'dan idhâlât ayni târihler arasında %18'den %11'e düştü. Ayni târihler arasında Almanya'dan idhâlât %6'dan %21'e, Avusturya'dan %12'den %21 'e yükseldi (Jaeck, *Şark'da Almanya,* 14; Mandelstam, 531; *Almanach de Gotha,* ilgili yıllar). İtalya'dan yapılan idhâlât da %3'den %12'ye yükseldi. 1861'de İngiltere'ye Osmanlı ihrâcâtı 13 milyon altın iken 1865'de 28 milyon altına yükseldi, 1867'de 20 milyon altına düştü. XIX. asrın son yarısında Osmanlı, İngiltere'ye başlıca şu maddeleri satıyordu: her çeşit dokuma, iplik, bakır eşya, deri eşya, rakı, halı, kilim, sabun, zeytinyağı, gülyağı, bakır, afyon, buğday, ceviz, fındık, deri, kahve, pamuk, çavdar, tütün, üzüm... İngiltere'den başlıca şu maddeleri satın alıyordu: her çeşit dokuma, bira, demir eşya, fildişi, kadife, ecza, ilâç, kurşun, şarap... Diğer devletlerle olan dış ticâret, bununla mukaayese edilebilir.

Balkan ve Birinci Cihân savaşları ise Osmanlı ekonomisini temelinden

mahvetti. Meselâ Yunanlılar, İzmir'e çıktıkları zaman (1919) imparatorluğun bu 2. büyük şehrinde binden fazla Türk ticâret şirketi vardı, Yunan yağmasından 3 milyon altın zarara uğrıyan ve ticâretlerini de devâm ettiremiyen bu şirketlerin tamâma yakını kapandı. Kır-zâdeler, Şeyh-zâdeler, Zaîm-zâdeler, Alâiyeli-zâdeler, Süleyman Şevket Bey gibi milyoner Türk tacirleri iflâs etti (Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücâdele Başlarken*, I, 137, 160).

XVI. asırdan itibaren Osmanlı refahının gerilediğini söylemek mübalağa olmaz. Şu bakımdan ki, artık Avrupa da kazanıyordu. Bir çok saha, Osmanlı tekelinden çıktı. Osmanlı, kendisine tâbi İndonezya'daki Açe sultanlığından tek partide 21.000 kental karabiber ve diğer baharatı kendi gemileriyle getirip Kaahire antrepolarına yığabiliyordu (6.6.1564). Sonra bunları kendi halkına çok ucuz olarak, Avrupa'ya ise kâr koyarak satıyordu. Zamanla bu sahaları ya Avrupa ile paylaşmıya mecbur kaldı, ya tamamen Avrupa'ya terketti. XVII. asırda hâlâ o derecede zengindi ki, Avrupa'nın yapıp ettiklerini küçümsemek gafletinde bulundu. XVIII. asırda artık gerçekler görünmeye başlayınca aklı başına geldi ama, eski düzenden memnûn olanlar mutlak ekseriyetteydi, fazla bir şey yapamadı. XIX. asırla beraber artık bir şeyler yapmak ihtiyâcı, hayat memat mes'elesi hâline geldi. Ancak iç zorluklar büyüktü. Dış zorluklar ise daha büyüktü. Avrupalılar, daha zengin olabilmek için, biribirlerini yiyorlardı. Kendilerinden olduklarına inanmadıkları Osmanlı'ya karşı ise büsbütün merhametsiz idiler. Çılgınca, akılsızca içine düşüverilen savaşlar, Osmanlı'nın nefesini tüketti. Avrupa'ya yetişebilmek, 1793'de Nizâm-ı Cedîd başladığı zaman çok kolaydı, az sabır ve azim istiyordu. 1826'da zorlaşmıştı ama, mümkindi. 1876'da hâlâ imkânsız değildi. Ancak bu târihten sonra hayâl oldu. İkinci Abdülhamîd, tek çâreyi zaman kazanmakta gördü. Zamanla Avrupa emperyalizminin geriliyeceğine, belki kırılacağına inanıyordu. Ama o düştükten sonra, onu düşürenlerin ilân ettikleri sloganların hemen hiç biri gerçekleştirilemedi.

XIX. asırda bile açıkça yürütülmeye çalışılan klasik Osmanlı ticâret ve ekonomi anlayışı şu idi: Osmanlı ülkesinde her mal bulunsun. Parası olan istediğini alabilsin. Mümkin olduğu kadar alım satın yapılsın ve nakid para devretsin. Devletin vergi geliri sağlam olsun. Hiç bir maddenin kıtlığı çekilmesin. Gümüş ve altın mümkin olduğu kadar ülkeden çıkmasın, ülkeye girsin. Buğday ve balmumu (başlıca aydınlatma maddesi) stokları dâima büyük olsun. Kurşun ve demir gibi imparatorluğun ihtiyâcına ancak yetişen maddelerin dışarıya kaçırılmamasına dikkat edilsin. Bu ticarî aktiviteden en çok Fransa, İngiltere, Holanda gibi Avrupalılar yararlansın ki, Osmanlı'nın büyük düşmanları olan İspanya, Almanya, İtalya'ya karşı ayakta kalabilsinler (1533'de Fransa, 1581

'de İngiltere, 1609'da Holanda'ya verilen Türkiye'ye %3 gümrükle mal sokabilmek ve Türkiye'den istenen malı satın alıp götürmek hakkı ki, sonradan kapitülasyon denmiştir). 10-12.000 hayvanlık kervanlar, ülkeler geçerek her türlü ticarî eşyayı nakletsin (Pedro, *Kaanûnî Devrinde İstanbul*, 90). Hindistan ve Asya mallan Basra'ya, Bağdâd'a, Kaahire'ye yığılsın, Osmanlı bunları istediği fiata Avrupa'ya satabilsin (bu transit satışta Osmanlı kârının doğrudan doğruya satış olarak yılda 500.000 altın olduğu, bir 500.000 altının da mallar Asya'dan Osmanlı toprağına girerken gümrüklerce elde edildiği tahmîn edilmektedir, Grenard, 90-1). Avrupa'dan mal idhâl eden Osmanlı tüccarı %5 gümrük vererek korunsun ve Avrupalı tüccarlardan %10 gümrük alınarak devamlı Osmanlı tebeası kâr etsin, İstanbul'un Anadolu ve Rumeli'nden ihtiyâcı olan yılda 7 milyon koyun, 200.000 sığır, günde 500 ton un, buna göre pirinç, yağ ve sâir ihtiyâcı, en az 6 aylık stoklar hâlinde rahat, ucuz, kaliteli gelerek Pâytaht sıkıntı yüzü görmesin. Istanbul'un çok fazla harcadığı ve şehrin kendi fabrikalarının yetmediği kâğıd, şeker gibi sanâyî maddeleri de büyük stoklar hâlinde devamlı elde bulundurulsun. Dîğer şehirler az nüfuslu ve kır kesimine yakın oldukları için, daha az bir gayretle, ayni netîce alınabilsin. Spekülatif kâr mümkin olmasın. Herkes normal kârla iktifa etsin. Herkes ayni fiata ve ayni kalitede, ayni standartta mal yapsın. Istanbul'daki 29 büyük fabrikanın 10.000 işçisine, 23.214 îmâlât-hâne-atölyenin 79.264 işçisine, 65 lonca hâlinde teşkilâtlanmış 48.000 esnafına, bu özel sektör dışında Devlet'in ağır ve büyük ve askerî sanayi kuruluşunda çalışanlara, düzenin bozulmaması için fevkalâde dikkat edilsin (XVII. asır). Bu zihniyet, serbest rekaabeti önleyici, binâenaleyh ticâretin gelişmesini, hattâ sanâyiin ilerlemesini engelleyici mâhiyette olup, sâdece vatandaşın ucuz ve iyi yaşamasını istihdâf ediyordu ve daha üst düzeyde bir hayâtı pek tasavvur ve hayâl edemiyordu (Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*, 1962, s. 287). Ancak taşra, İstanbul'a yakın derecede müreffehti. Meselâ Trabzon'a 1834'te bile yılda 100 milyon altın gibi çok büyük meblâğda Asya'dan mal geliyor ve doğrudan Avrupa'ya ihrâc ediliyordu, bu meblâğın %7,5'ini devlet, %7,5'ini tüccar ve Trabzon kazanıyorlardı (lorga, V, 445-6). Trabzon zâten keten dokuma sanayiinin merkezi idi ve Hindistan'dan Avrupa'ya kadar olan ülkelere keten, fındık, tütün, şarap satıyordu. Bu kâr da eklenirse, Trabzon gibi büyük olmıyan bir şehrin refahı anlaşılır. Meselâ tütünden bu bölge yılda 10.000 altın kazanıyordu. Dünyâ ipek sanayiinin merkezi Bursa'da yalnız ipek tacirleri devlete 1485'de bugünki rayiçle 35 milyon dolar (5,4 milyon akça) vergi veriyorlardı, XVI. asırda bu vergi pek çok artmıştı (Mustafa Akdağ, II, 184-5, 188, 349). Binâenaleyh refah yaygındı, istanbul'a münhasır ve mahsus değildi. Ama bu denge ve düzen XIX. asırda bozuldu ve XX. asırda yıkıldı.

Onaltıncı Bahis
Osmanlı İmparatorluğu'nun Coğrâfî Tasvîri

1) İmparatorluğun Coğrafî Yapısı

1607 sayımında imparatorlukta 553.000 şehir, kasaba ve köy olduğu anlaşılmıştır. Bu rakama göçebe aşîretler, mezraalar, imparatorluğun iç idarelerinde otonom eyâletleri dâhil değildir. Böylesine geniş ve sınırları çeşitli asırlarda pek çok değişiklik geçiren bir devletin coğrafî tasvîrini yapmak kolay değildir. Ancak bir tecrübeye ihtiyaç, zarûrîdir.

Telgraf ve demiryolundan, 1850'den önce bu geniş imparatorlukta en hızlı muhabere vâsıtası -bütün dünyâda olduğu gibi- attan ibaretti. «Tatar» ve «ulak» denen devlet postacıları Istanbul-Bağdâd yolunu 14 ve Istanbul-Akkâ yolunu 13 günde alıyorlardı. Bir postacı, Istanbul'dan Bağdâd'a 9 günde gelerek rekor kırmıştı (Adolphus Slade, 300-2). Akarsu ve deniz trafiği de akıllıca kullanılıyordu. Zamanın ihtiyaçlarına iyi cevab veren bir mülkî taksîmât ve her ülkeye uygun statülerle Osmanlılar, çok büyük bir imparatorluğu, asırlarca devâm ettirebildiler.

2) Eyâletler ve Sancaklar

1231 -1326 arasında 95 yıl Osmanlı beyliğinin bir eyâlet oluşturacak toprağı yoktu. Bir sancaklık (il) toprağı mevcuddu. 1326'da Bursa'nın fethiyle ilk Osmanlı eyâleti teşekkül etmiş sayılır. Eyâletlerin sınırları zamanla çok değişmiştir. Büyüklükleri de çok farklıdır. Askerî, idarî, kavmî hususiyetler düşünülerek kurulmuşlardır. Fütuhat ile eski eyâletlerin sınırları genişlediği gibi, yeni fethedilen toprak üzerinde de yeni eyâletler kurulmuştur. Bir çok eyâlet de, bir eyâletten bâzı topraklar alınıp bölünmek suretiyle teşkil edilmiştir. Milyonlarca kilometre karelik (Mısır gibi) eyâletler olduğu gibi,

bir kaç bin kilometre karelik, iki üç sancaklı küçük eyâletler de vardır. Çok devamlıları bulunduğu gibi, ancak bir kaç yıl devam eden, bir kaç yıl sonra kaybedilen veya başka bir eyâlete katılanlar da vardır. Tanzimat'tan önceki Osmanlı eyâletleri için, kuruluş sırasıyle, şöyle bir liste vermek, mümkindir:

1) ANADOLU Eyâleti (merkezi Bursa, sonra Ankara, 1451'de Kütahya) 1326'da kuruldu. 2) RUMELİ 1361 (Edirne, sonra Manastır, Sofya). 3) KARAMAN 1397-1402 ve sonra 1470'den itibaren (Konya). 4) RÛM veya Rûmiyye-i Sugrâ 1398 (Tokat, Amasya, 1526'da Sivas). 5) DİYÂR-I BEKR 1515 (Kara Âmid= Diyarbakır). 6) ŞÂM 1516. 7) MISIR 1517 (Kaahire). 8) YEMEN 1517 (San'â) (1567-69'da Zebîd eyâleti ayrıldı). 9) CEZÂYİR bahriye eyâleti 1519. 10) HALEB 1516. 11) DULKADIR 1522 (Maraş, bâzan Elbistan). 12) ERZURUM 1534 (daha önce bir ara Erzincan eyâleti). 13) CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD 1534 (kapdan-paşa'nın bahriye eyâleti). 14) IRÂK-I ACEM (Hemedân)1534 (az sonra lağvedildi, sonraki dönemlerde iki defa daha kısa müddet için kuruldu). 15) BAĞDÂD 1535. 16) BOSNA 1541 (Bosnasarayı, Travnik, Banyaluka). 17) BUDİN 1541 (Macaristan). 18) VAN 1548. 19) KÜÇÜK NOGAY 1548-1555 (Kuzey-doğu Kafkasya). 20) TARÂBULUSGARB bahriye eyâleti 1551 (Libya). 21) BASRA 1552. 22) TAMEŞVAR 1552. 23) HABEŞ 1554 (Musavvâ, sonra Sevâkin, sonra Cidde) (bâzı dönemlerde Habeşistan'dan ayrılarak ayrı Hicâz eyâleti ve bâzı dönemlerde Mekke ve Medîne ayrılarak bunlar için iki ayrı eyâlet statüsü). 24) KIBRIS 1571 25) TÛNUS bahriye eyâleti 1574. 26) ŞEHR-İ ZOR 1578 (Kerkük). 27) ÇILDIR 1578 (Çıldır, Ahıska), 28) SOHUM 1578 (Abhazistân, bir kaç yıl sonra lâğvedildi). 29) DAĞISTAN 1578 (Derbend). 30) ŞİRVÂN 1578-1604 (Bakû). 31) TİFLİS 1578-1586. 32) KAKHETİ 1578 (Gürcistan'da, bir kaç yıl sonra lağvedildi). 33) ERDELÂN 1578-1607 (Nihâvend). 34) PELENGÂN 1578. 35) DÎNEVER 1586 (Pîlever). 36) KÜRDİSTÂN (Kirmân-Şâh, bâzan Sine) 1534,1588-1607,1630 ve müteâkıb yıllar, 1723 ve müteâkıb yıllar; bu son üç eyâlet 1588-1607'de Sine Eyâleti adı altında birleştirildi. 37) FAS 1579 (Poti). 38) LAHSÂ 1579 (Katıyf). 39) KEFE 1581 (Kırım'da). 40) LORİ 1584 (Gürcistan'da). 41) TUMANİS 1584 (Gürcistan'da). 42) ŞEMÂHI 1583 (bir kaç yıl sonra lağvedildi, Arrân = Karabağ). 43) REVÂN 1583-1604, 1774 ve müteâkıb yıllar (Erivan). 44) GORİ 1588 (Gürcistan'da, bir kaç yıl sonra lağvedildi), 45) GENCE 1588-1606, 1723-1735. 46) TRABZON 1588. 47) KARS 1589. 48) RAKKA 1594 (Urfa). 49) YANIK 1594-1598 (Györ). 50) EĞRİ 1596 (Macaristan'da Eger). 51) KANİJE 1596 (1600'e kadar merkezi Sigetvar). 52) ÖZÜ 1599 (1620'ye kadar merkezi Silistre, sonra Ukrayna'da Özü =Oczakov). 53) NAHÇIVAN 1603 (bir müddet sonra lağvedildi). 54) AZAK(Azov, Rostov

yakınları). 55)BATUM 1617. 56) TÂRABULUSŞÂM 1593. 57) MUSUL 1624. 58) MORA 1661. 59) ADANA 1660. 60) SAYDA1660 (Sayda, Beyrut). 61) GİRİT 1669.62) VARAD 1661. 63) YANOVA 1661 (Jenöe). 64) UYVAR 1663 (Slovakya güneyi). 65) KAMANİÇE 1674-1699 (Podolya). 66) ISTANBUL 1453, bir beylerbeyisi olmamakla, doğrudan sadrâzama bağlı bulunmakla, müstakil eyâlet durumunda idi.

Otonom eyâletler ve tâbî devletler için de şöyle bir liste düzenlenebilir: 1) EFLAK 1391-1878 (Targovişte, sonra Bükreş). 2) BOĞDAN 1455-1878 (Suçava, sonra Yaş). 3) ERDEL 1526-1691. Bunlar sırasıyle Romanya, Moldavya, Transilvanya prenslikleri olup sonuncusu o devirde Macar'dır. Bu Erdel prenslerine bâzan Osmanlılar «kral» pâyesi de verdiler. 4) MACARİSTAN Krallığı (Budapeşte), Budin eyâleti olarak ilhâkından önce, tâbî devlet statüsünde idi: 1526-1541.5) ORTA MACAR Krallığı, Slovenya taraflarında XVIl. asırda Osmanlı'ya tâbî Macar devleti. No.1 ve 2 Ortodoks, 3, 4, 5 ise Katolik veya Protestan (Kalvenist veya Lüteryen)'dır. 6) UKRAYNA Kazak Hetmanlığı (prensliği), Ortodoks ve XVII. asırda zaman zaman Osmanlı'ya tâbîdir. 7) POLONYA Krallığı (Krakovi, sonra Varşova) ve buna bağlı -Beyaz Rusya'yı da içine alan-LİTVANYA Büyük-Dukalığı, XVI. asır sonlarında Osmanlı'ya tâbî ve Katolik'dir. 8) GÜRCİSTAN'daki krallıklar ve prenslikler XVI-XVIII. asırlarda zaman zaman Osmanlı'ya tâbî oldular, Ortodoks'tur.

9) KIRIM Hanlığı (Krallığı) 1475-1783, Cengizoğulları'nın Sünnî-Hanefî Türk devleti (Bağçesarayı). 10) KAZAN Hanlığı 1521-1531 + 1533-1546 + 1546-1551, Cengizoğulları'nın Sünnî-Hanefî Türk devleti (Kazan). 11) KASIM Hanlığı 1486-1512 (bunlar Osmanlı'ya tâbîiyyet seneleridir), Cengizoğulları'nın Sünnî-Hanefî Türk devleti (Moskova yakınlarında Kasîm). 12) ASTIRHÂN Hanlığı 1543-1557, Cengizoğulları'nın Sünnî-Hanefî Türk devleti (Astırhân). 13) BAŞKURDİSTÂN Hanlığı, XVIII. asırda bir müddet Osmanlı'ya tâbî Cengizoğulları'nın Sünnî-Hanefl Türk devleti, Kazak Hanları. 14) KÂŞGAR Hanlığı, XIX. asrın sonlarına doğru Osmanlı'ya tâbî Sünnî-Hanefl Türk devleti. 15) TÜRKİSTAN'da bâzı Türk hanlıkları bâzan Osmanlı'ya tâbîyyet arzetmişlerdir (Sünnî-Hanefî). 16) KAFKASYA'da bâzı Türk ve Kafkas hanlıkları da ayni durumdadır (Sünnî-Hanefî, bâzan Şâfiî). 17) GEYLÂN Hanlığı (Reşt), 1534'de tâbî oldu, İranlı ve Sünnî-Şâfiî'dir. 18) KÜRD Beyleri, İran'daki Kürd beyleri XVI-XIX. asırlarda ayni durumdadır, Sünnî-Şâfiî. 19) AÇE Sultanlığı, XVI. asırda Osmanlı tâbii idi, Sünnî-Hanefî ve Şâfiî (Sumatra ve Malezya). 20) HİNDİSTAN'da bir çok devlet XVI-XIX. asırlarda Osmanlı'ya tâbîyyet arz ettiler, bir kısmı Sünnî-Hanefî, bâzısı Şîî, bir kısmı Brahman (Hindû)'dır.* 21) Katolik

* Bütün Hindistan târihinin gördüğü en haşmetli devlet olan Hindistan Timurlu imparatorluğu

İtalyan Venedik ve Ceneviz beyleri (duka, prens, kont vs.), Adalar ve İyonya Denizleri'ndeki adalarında Osmanlı'ya tâbî olmuş, sonra çoğu doğrudan ilhâk edilmiştir. 22) BİZANS İmparatorluğunun da 1390'larda Osmanlı'ya tâbî durumu görülmektedir. 23) RUSYA Çarlığı'nı keza bir çok eski ve modern tarihçi XVI-XVII. asırlarda Osmanlı'ya tâbî bir Ortodoks devlet olarak göstermektedir. 24) FÂS Sultanlığı ve tâbii Zencî devletler (Sünnî-Mâlikî) XVI. asrın 2. yarısı ile XVII. asırda zaman zaman Osmanlı ile beraber oldu. 25) UMMÂN Hâricî-İbâdî İmamlığı, XVI. asrın 2. yarısından XIX. asra kadar ayni durumdadır. 26) HÛZİSTÂN'da Arab Muşâşâ emîrleri 1534'den itibaren Osmanlı'ya tâbî oldular. 27) ŞÎRÂZÎ Arab devleti XVI. asırda Osmanlı tâbii idi (Sünnî-Şâfiî) (Mozambik, Tanzanya, Kenya kıyıları). 28) HABEŞİSTAN'da başta Harar ve Somali emîrlikleri olmak üzere yerli Sünnî-Şâfiî hükümdarlar, XVI-XIX. asırlarda Osmanlı'ya tâbî oldular. 29) BORNU Zencî devleti (Kuka) (Sünnî-Mâlikî), XVI-XIX. asırlarda zaman zaman ayni durumda idi (Kuzey Nijerya, Kuzey Kamerun, Çad). 30) SÛDÂN ve daha güney ve batıdaki bir çok Zencî devlet XVI-XIX. asırlarda ayni durumda idi. Sünnî-Şâfiî, bâzan Mâlikî, bir kısmı Putperest idi. 31) HADRAMÛT emîrleri ve şeyhleri, başta Lâhic sultânı olmak üzere, 1517-1919 arasında ayni durumdadır. 32) YEMEN'de Şîî-Zeydî İmâmları 1517-1919 arasında ayni durumdadır. 33) Tûnus'ta Hüseynî, Libya'da Karamanlı, Mısır-Sûdân-Uganda'da Kavalalı hanedanları tâbî devlet değil, irsî valiler statüsünde, hepsi Türk ve Sünnî-Hanefî'dir. 34) MEKKE EMÎRLERİ, Osmanlı ile tam bir işbirliği hâlinde olup, Peygamber sülâlesi şerîfler olarak imparatorlukta çok itibar görmüşlerdir.

Eyâlet valisine «beylerbeyi» denmektedir. Bu kelime ayni zamanda orgeneral karşılığı askerî rütbedir. Eyâlet bahriye eyâleti ise oramiraldir. Fakat bilhassa XVII. asırdan itibaren bütün ehemmiyetli eyâletlerin beylerbeyilerine vezir (mareşal) rütbesi verilmiştir, küçük eyâletler için buna lüzum görülmemiştir. Beylerbeyi, eyâletinde pâdişâhın mutlak temsilcisi idi. Pâdişâh bütün beylerbeyileri şahsen tanır ve eyâletlerine gitmeden kabûl ederdi.

Bir eyâlet 2 ilâ 40 sancak'tan (il) oluşuyordu. Binâenaleyh, zâten yukarıdaki listeden anlaşılacağı üzere eyâletler, biribirinden çok farklı idi. Her

bile, Osmanlı üstünlüğünün te'sîrinden uzak değildi. Bu imparatorluğun kurucusu Timuroğlu Bâbur Şâh'ın oğlu ve halefi Hümâyûn Şah, bir Osmanlı tümamirali olan ünlü coğrafyacı Seydî-Ali Reîs'e sadrâzamlık teklîf etmişti. Ayni Hümâyûn Şah, Kaanûnî Sultân Süleyman'a gönderdiği Topkapı Sarayı Arşivi'nde mahfuz 25.10.1548 tarihli nâmesinde, Kaanûnî'ye «azîz pâdişâh babam» diye hitâb ediyor, dünyâ ve âhırette babası kabûl ettiğini yazıyor, İran'ı ortadan kaldırmayı teklîf ediyor, yapılacak paylaşmada sâdece Horasan'ı istiyor, geri kalan İran ülkelerinin Osmanlı'nın olacağını belirtiyordu. Hümâyûn Şah da, babası derecesinde olmamakla beraber, Türkçe'de şâirdi.

sancağın başında «sancak beyi» denen askerî vali bulunuyordu ki bu kelime ayni zamanda tümgeneral rütbesini gösterir (deryâ veya bahriye sancak beyi =tümamiral). XVII. asırdan itibaren büyük sancakların valilerine beylerbeyilik rütbesi verilmiş, gene sancak beyi adını taşımışlar, fakat «bey» değil, beylerbeyi ve vezirlere mahsus «paşa» diye anılmışlardır. Pâdişâhlar sancak beylerinin hepsini şahsen tanımazlar, fakat hepsinin adını ve hizmetlerini bilirlerdi. Ancak XVII. asırda bütün sancak beylerinin adını bilemiyen pâdişâhlar görülmüştür. Sancaklar kazâ denen ilçelere ayrılıyordu. Kazâların bir kaç nâhiye'si (bucak) oluyordu. Her nahiyeye bağlı bir çok karye (köy) vardı.

3) Tanzimat Devri Mülkî İdaresi

Tanzimat devrinde kurulan eyâletler, eski eyâletlere nisbetle daha küçüktür. Eyâlet valilerine «vâlî» denmiştir. Büyük eyâlet valilerine vezîr pâyesi verilmiştir ki Tanzimat'ta artık bu pâye askerî mareşal (Osm. müşîr) pâyesi değil, en yüksek mülkiye rütbesidir. Bâlâ, Rumeli beylerbeyisi, ûlâ rütbelerinde de valiler vardır. Asker olarak müşîr, birinci-ferîk, ferîk rütbelerinde de valiler görülmektedir. Eyâlet vâlilerinin eyâletlerine giderken pâdişâhı ziyaret etmeleri âdeti muhafaza edilmiştir ki büyükelçiler de için de durum ayni idi.

Eyâletlere Tanzimat'ta «vilâyet» dendi. Bir vilâyet, bir kaç sancak'tan (il) oluşuyordu. Sancak kelimesi muhafaza edildi. Fakat sancak valilerine «mutasarrıf» dendi. Sancaklar gene kazâ'lara ayrılıyordu. Kazaları eskiden olduğu gibi artık kadı'lar değil, mülkiye sınıfından «kaymakam» denen yöneticiler yönetiyordu. Keza nahiyelerin başında da artık «nâib» denen küçük kadılar değil, «müdîr» ve «nâhiye müdîri» denen mülkî yönetici vardı. Köy yöneticileri seçimle geliyor ve «muhtar» deniyordu. Vilâyet, sancak ve kazâ'ların seçimle gelen üyelerden oluşan meclisleri vardı. Nezâretlerde (bakanlıklarda) olduğu gibi vilâyetlerde de «mektubcu» denen bir eyâlet genel sekreteri vardı.

Hammer'in 18 cildlik Osmanlı târihine zeyl olarak muhteşem bir *Atlas de l'Empire Ottoman* (Paris 1844, in folio, çok nâdirdir) yayınlıyan J. J. Hellert, Tanzimat yılı olan 1839'da Osmanlı imparatorluğunda 628.000 köy, nüfûsu 10.000'in üzerinde 94 şehir, bir kaç bin kasaba olduğunu kaydeder. 25 şehri 50.000'den fazla nüfuslu büyük şehir olarak gösterir.

Tanzimat devrinde de mülkî idarede bir çok değişiklik oldu. 1908 yılında imparatorluğun mülkî durumunu örnek olarak veriyorum:

Osmanlı İmparatorluğu (1908): 9.129.880 km², 62.689.000 nüfus (Dünyâ nüfûsunun 27'de 1 'i): Asya'da 3.582.112 km² ve 30.177.000 n. + Afrika'da

5.213.180 km² ve 17.671.000 n. + Avrupa'da 333.588 km² ve 14.841.000 n. Bunun 4.161.825 km² ve 36.655.000 nüfûsluk kısmı, doğrudan doğruya Istanbul'dan yönetiliyordu ve bugün Türkiye'de kalan 352 kazalı 63 sancak+bugün Türkiye dışında kalan 327 kazalı 62 sancak = 679 kazalı 125 sancak (il) idi. Gerisi, tâbî ve muhtar devlet, eyâlet, sancak, prensliklerdi. Bütün imparatorlukta 50.000'in üzerinde toplam nüfûsu 7.744.000 olan 55 şehir olup, bunların 4.944.000 nüfuslu 19'unun nüfûsu 100.000'in üzerinde idi. 10 yıl sonra, 1918'de, bu imparatorluktan elde 3.606.254 km² kalmıştı ve 1919'da imparatorluk, bugünki Türkiye sınırlarına çekilmişti. 1908'de Istanbul'dan dâhiliye nezâretince yönetilen vilâyet (eyâlet mânâsına) ve sancak'lar (vilâyet=il mânâsına) şunlardı: ISTANBUL 3.900 km² ve 1.400.000 nüfus (şehir 1.300.000) (10 dâire-i belediyye).- ÇATALCA Sancağı 1.900 km² ve 85.000 n. (3 kazalı 1. sınıf sancak).- EDİRNE Vilâyeti 46.400 km² ve 1.524.000 n. (km²'ye 33 kişi nüfus yoğunluğu) (Edirne şehri 140.000) (sancakları: 7 kazalı 1. Sınıf Edirne merkez, 7 kazalı 1. sınıf Kırkkilise (Kırklareli), 3 kazalı 2. sınıf Dedeağaç, 6 kazalı 3. sınıf Gümülcine, 5 kazalı 3. sınıf Gelibolu, 4 kazalı 3. sınıf Tekfurdağı (Tekirdağ), toplam 32 kazalı 6 sancak). - SELÂNİK Vilâyeti 35.000 km² ve 1.415.000 n. (40,5 yoğunluk) (Selânik şehri 250.000) (14 kazalı 1. s. Selânik merkez + 8 kazalı 2. s. Siroz (Serez)+ 5 kazâlı 3.s. Drama+ 1 kazâlı3.s. Taşoz = 28 kazâlı 4 sancak).- MANASTIR Vilâyeti 28.500 km² ve 1.061.000 n. (37) (6 kazalı 1.s. Manastır merkez + 6 kazalı 2. s. Serfice+4 kazalı 2.s. Debre+4 kazalı 3.s. Görice+3 kazalı 3. s. Elbasan = 23 kazalı 5 sancak).- KOSOVA Vilâyeti 32.000 km² ve 1.726.000 n. (52) (11 kazalı 1. s. Üsküb merkez+6 kazalı 2. s. Priştine+5 kazalı 2. s. İpek+4 kazalı 2.s. Prizrin+4 kazalı 2. s. Senice+2 kazalı 3.s. Taşlıca = 32 kazalı 6 sancak). Vilâyât-ı Selâse denen bu son 3 Makedonya eyâletinin toplamı 96.400 km² ve 4.202.000 n.- İŞKODRA Vilâyeti 10.000 km² ve 368.000 n. (34) (5 kazalı 1 .s. İşkodra merkez + 5 kazalı 3. s. Draç =10 kazalı 2 sancak).- YANYA Vilâyeti 17.900 km² ve 649.000 n. (36) (7 kazalı 1. s. Yanya merkez+ 6 kazalı 2.s. Ergiri+4 kazalı 2. s. Berât + 3 kazalı 2.s. Piruze=20 kazalı 4 sancak). Şimdiye kadar tâdâd edilen 7 vilâyet + 1 müstakil sancak (Çatalca)'dan oluşan Rûmeli'nin toplamı: 177.300 km² ve 8.228.000 n.

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD Vilâyeti 6.900 km² ve 415.000 n. (60) (6 kazalı 1. s. Rodos merkez + 4 kazalı 1 .s. Sakız +3 kazalı 1.s. Midilli + 3 kazalı 3. s. Limni = 16 kazalı 4 sancak).- İZMİT Sancağı 8.100 km² ve 349.000 n. (6 kazalı 1.s. sancak).- BİGA (Çanakkale) Sancağı 6.600 km² ve 187.000 n. (6 kazalı 1.s. sancak).- HUDÂVENDİGÂR Vilâyeti 65.800 km² ve 1.890.000 n. (Bursa şehri 100.000, Afyon şehri 120.000) (7 kazalı 1.s. Bursa merkez + 9 kazalı

3. s. Karası (Balıkesir) +5 kazalı 3.s. Kütahya +5 kazalı 3. s. Ertuğrul (Bilecik) +4 kazalı 3.s. Karahisâr (Afyon)=29 kazalı 5 sancak).- AYDIN Vilâyeti 55.900 km² ve 1.873000 n. (İzmir şehri 300.000, Manisa şehri 100.000) (13 kazalı 1.s. İzmir merkez +11 kazalı 1 .s. Saruhân (Manisa) +6 kazalı 2.s. Aydın+6 kazalı 3.s. Denizli +6 kazalı 3.s. Menteşe (Muğla)= 42 kazalı 5 sancak).- KONYA Vilâyeti 102.100 km² ve 1.380.000 n. (11 kazalı 1 .s. Konya merkez+ 7 kazalı 3.s. Niğde +5 kazalı 3.s. Hamîd (Isparta) + 5 kazalı 3.s. Teke (Antalya) + 2 kazalı 3.s. Burdur=30 kazalı 5 sancak).- ADANA Vilâyeti 39.900 km² ve 538.000 n. (3 kazalı 1 .s. Adana merkez + 4 kazalı 2.s. Kozan + 4 kazalı 2.s. İçel (Silifke)+ 5 kazalı 3.s. Cebel-i Bereket+2 kazalı 3.s. Mersin =18 kazalı 5 sancak).- ANKARA Vilâyeti 70.900 km² ve 1.277.000 n. (10 kazalı 1.s. Ankara+3 kazalı 2.s. Kaysariyye (Kayseri)+3 kazalı 2.s. Yozgat+ 4.kazâlı 3.s. Çorum + 4 kazalı 3.s. Kırşehir = 24 kazalı 5 sancak).- KASTAMONİ Vilâyeti 50.700 km² ve 1.211.000 n. (8 kazalı 1.s. Kastamoni merkez + 9 kazalı 3.s. Bolu +3 kazalı 3.s. Sinop+ 2 kazalı 3.s. Kengırı (Çankırı)=22 kazalı 4 sancak).- SIVAS Vilâyeti 62.100 km² ve 1.318.000 n. (22 kazalı 1.s. Sivas merkez+ 7 kazalı 3.s. Amasya+ 5 kazalı 3.s. Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar) +4 kazalı 3.s. Tokat=27 kazalı 4 sancak).- TRABZON Vilâyeti 32.400 km2 ve 1.589.000 n. (9 kazalı 1.s. Trabzon merkez +6 kazalı 1.s. Cânik (Samsun) +3 kazalı 2.s. Lâzistân (Rize) + 4 kazalı 3.s. Gümüşhâne = 22 kazalı 4 sancak).- ERZURUM Vilâyeti 49.700 km² ve 859.000 n. (Erzurum şehri 140.000) (8 kazalı 1.s. Erzurum merkez+ 5 kazalı 1.s. Bâyezîd (Ağrı) + 5 kazalı 2.s. Erzincan + 1 kazalı 3.s. Hınıs = 19 kazalı 4 sancak).- MÂMÛRETÜ'L-AZÎZ Vilâyeti 32.900 km² ve 502.000 n. (6 kazalı 1.s. Mâmûretü'l-Azîz (Elazığ) merkez + 5 kazalı 2.s. Malatya + 5 kazalı 2.s. Dersim (Tunceli) =16 kazalı 3 sancak).- BİTLİS Vilâyeti 27.100 km² ve 451.000 n. (4 kazalı 1.s. Bitlis merkez+5 kazalı 1.s. Muş + 5 kazalı 1.s. Siird+3 kazalı 1.s. Genc (Bingöl) =17 kazalı 4 sancak).- VAN Vilâyeti 39.300 km² ve 315.000 n. (6 kazalı 1.s. Van merkez+5 kazalı 1.s. Hakkâri =11 kazalı 2 sancak).- DİYÂR-I BEKR Vilâyeti 37.500 km² ve 468.00 n. (6 kazalı 1.s. Diyâr-ı Bekr merkez + 5 kazalı 1.s. Mardin + 3 kazalı 3.s. Ergani Mâdeni = 14 kazalı 3 sancak). 13 Anadolu vilâyeti ile 2 müstakil sancağın yekûnu: 687.900 km² ve 14.632.000 n. (Haleb vilâyetine bağlı 2 Anadolu sancağı hâriç).

HALEB Vilâyeti 86.600 km² ve 1.040.000 n. (12) (Haleb şehri 240.000) (14 kazalı 1.s. Haleb merkez +5 kazalı 2.s. Urfa + 5 kazalı 2.s. Mar'aş= 24 kazalı 3 sancak) (Hatay ve Ayntab=Gaziantep, Haleb merkez sancağına bağlı kazalar idi).- SÛRİYYE Vilâyeti 95.900 km² ve 973.000 n. (10) (Şâm şehri 320.000) (10 kazalı 1.s. Şâm merkez +7 kazalı 2.s. Havrân+4 kazalı 2.s.

Hamâ + 4 kazalı 3.s. Kerek=25 kazalı 4 sancak).-DEYRÜ'Z-ZOR Sancağı 78.000 km² ve 90.000 n. (1) (4 kazalı 1.s. sancak).- BEYRÛT Vilâyeti 16.000 km² ve 801.000 n. (50) (Beyrût şehri 170.000) (4 kazalı 1.s. Beyrut merkez+4 kazalı 1.s. Akkâ+4 kazalı 2.s. Tarâbulusşâm +3 kazalı 2.s. Nâblus + 4 kazalı 3.s. Lâzıkıyye=19 kazalı 5 sancak).- LÜBNÂN Sancağı 3.100 km² ve 550.000 n. (177,5) (merkezi Dayrü'l-Kamer olan otonom sancak).- KUDS-İ ŞERÎF Sancağı 17.100 km² ve 420.000 n. (25) (Kudüs şehri 100.000) (6 kazalı 1.s. sancak).-MÛSUL Vilâyeti 91.000 km² ve 420.000 n. (25) (Musul şehri 100.000) (6 kazalı 1.s. Mûsul merkez+6 kazalı 1.s. Kerkük + 5 kazalı 1.s. Süleymâniye =17 kazalı 3 sancak).- BAĞDÂD Vilâyeti 182.000 km² ve 888.000 n. (5) (Bağdâd şehri 200.000) (12 kazalı 1.s. Bağdâd merkez +4 kazalı 1.s. Dîvâniye +4 kazalı 2. s. Kerbelâ=20 kazalı 3 sancak).- BASRA Vilâyeti 184.500 km² ve 819.000 n. (4,5) (4 kazalı 1.s. Basra merkez + 3 kazalı 2.s. Necd=Ahsâ +4 kazalı 2.s. Müntefik+ 2 kazâlı 3.s. Amâre=13 kazâlı 4 sancak).- YEMEN Vilâyeti 197.000 km² ve 3.000.000 n. (15) (San'â şehri 100.000) (9 kazalı 1.s. San'â merkez+ 9 kazalı 1.s. Hudeyde + 7 kazalı 1.s. Asîr+ 6 kazalı 1.s. Ta'izz =31 kazalı 4 sancak).- HİCÂZ Vilâyeti 589.975 km² ve 3.200.000 n. (5,5) (Mekke şehri 100.000) (1 kazalı 1.s. Mekke merkez +4 kazalı 1.s. Medîne +2 kazalı 1.s. Cidde =7 kazalı 3 sancak). Arab ülkelerini oluşturan 8 vilâyet ve 3 sancağın toplamı: 1.581.175 km² ve 12.220.000 n.

TARÂBULUSGARB Vilâyeti 1.059.450 km² ve 900.000 n. (1) (9 kazalı 1. s. Tarâbulus merkez + 5 kazalı 1.s. Fizân + 5 kazalı 3.s. Hums+4 kazalı 3.s. Cebel-i Garbî =23 kazalı 4 sancak).- BİNGAAZÎ Sancağı 700.000 km² ve 330.000 n. (0,5) (5 kazalı 1.s. sancak). Bu ikisinin toplamı olarak Libya: 1.759.450 km² ve 1.230.000 n.

MISIR Hıdîviyyeti (1914'te ayrıldı) (Kaahire şehri 752.000, İskenderiyye 402.000): Mısır 994.300 km² ve 12.416.000 n. (13) + Sudan 2.294.600 km² ve 4.050.000 n.(2) (Hartûm) = 3.468.900 km² ve 16.466.000 n. Mısır'ın 20 sancağı: Kaahire, İskenderiyye, Dümyât, Kanal (Port-Sa'îd), Süveyş, Sînâ (el-'Arîş); Garbiyye (Tanta), Dakaliye (Mansûre), Şarkıyye (Zekâzîk), Buhayre (Demenhûr), Menûfiyye (Şîbînü'l-Kûm), Kalyûbiyye (Benhâ) (Aşağı = Kuzey Mısır sancakları bitti); Asyût, Girge (Sohâg), Kena, Minye, Cîze, Feyyûm, Benî-Süeyf, Nübye (Asvân) (Yukarı = Güney Mısır sancakları). Mısır Sûdânı'nın 9 sancağı: Mâvi NîI (Vâd Meydânî), Kordofan ('Ubeyd), Dârfûr (Faşer). Yukarı NîI (Malakal), Kassala, Bahrü'l-Gazel (Vo), Nübye (Damer), Hartûm, Hatt-ı İstivâ (Cûbe).

BULGARİSTAN Prensliği (1908'de ayrıldı) (Sofya 103.000): Asıl Bulgaristan Prensliği 63.751 km² ve 3.088.000 n. (48) + Doğu Rûmeli Vilâyeti 32.594

km² ve 1.250.000 n. (38,5) (Filibe) = 96.345 km² ve 4.338.000 n. (46). Bulgaristan'ın 9 sancağı: Sofya, Şumnu, Köstendil, Plevne, Rusçuk, Tırnova, Varna, Vidin, Vraça. Doğu Rûmeli'nin 3 sancağı: Filibe, Burgaz, Eski Zağra.

BOSNA-HERSEK Vilâyeti 51.564 km² ve 1.932.000 n. (37) (Bosna-sarayı) (1908'de ayrıldı), 6 sancak: Bosnasarayı, Banyaluka, Bihaç, Tuzla, Travnik, Hersek (Mostar). Geçici Avusturya-Macaristan yönetiminde.- YENİPAZAR Sancağı 133.000 n. Bu da geçici Avusturya-Macaristan işgaalinde iken 1908'de Türkiye'ye iade edildi, 1912'de Türkiye'den ayrıldı.- KIBRIS Sancağı 9.282 km² ve 280.000 n.(30), 6 kaza. İngiltere geçici işgaalinde, 1914'de ayrıldı.

GİRİT Vilâyeti 8.379 km² ve 344.000 n. (41) (otonom Rum adası, 1912'de ayrıldı): 4 kazalı Hanya merkez +5 kazalı Kandiye +3 kazalı Resmo + 4 kazalı Laşid+3 kazalı İsfakiya = 19 kazalı 5 sancak.- SİSAM sancağı 833 km² ve 80.000 n. (96) (otonom Rum adası, 1912'de ayrıldı), 4 kazalı prenslik.

Osmanlı'ya dâhil Arab Emîrlikleri: NECD Vehhâbî Emîrliği 1.390.000 km² ve 2.800.000 n.(2) (2 emîrlik: Suûdîler ve Reşîdîler).- KÜVEYT Emîrliği 5.000 km² ve 55.000 n. (11).- BAHREYN Şeyhliği 552 km² ve 55.000 n. (100).- KATAR Şeyhliği 2.000 km² ve 20.000 n. (10).- HADRAMÛT Emîrlikleri ve LÂHİC Sultanlığı 153.850 km² ve 400.000 n. (7,5) (Ta'izz sancağına bağlı 9 nahiye). Sâir Arab emîrlikleri ve şeyhlerini zikretmiyorum.

1893 yılında eyâlet valilerinin taşıdığı rütbeler şöyleydi: 3 müşîr (mareşal), 4 ferîk (korgeneral), mülkî rütbelerden 1 sadâret (Mısır hıdîvi), 14 vezîr (mareşale eşit mülkiye rütbesi), 6 bâlâ (orgenerale eşit mülkiye rütbesi), 6 Rûmeli (korgenerale eşit mülkiye rütbesi). 1907 yılında durum şudur: 1 bahriye müşîri (büyük-amiral), 3 müşîr (mareşal), 2 birinci-ferîk (orgeneral), 1 ferîk (korgeneral); 1 sadâret (Mısır hıdîvi), 9 vezîr, 10 bâlâ, 6 Rûmeli, 1 ûlâ (korgenerale eşit mülkiye rütbesi).

4) Istanbul

Istanbul, 1520'den 1820'ye kadar yaklaşık 3 asır, tahminen Dünyâ'nın en kalabalık beldesidir. Bizans devrinde Istanbul'un nüfûsu, VI. asrın başlarından XII. asrın son yıllarına kadar 1.000.000 civarında oynadı, bâzan hafifçe geçti. 1204 Latin istilâsı bu nüfûsu tamamen dağıttı (M.Andreades, *De la Population de Constantinople sous les Empereurs Byzantins, Metron*, Rovigo 1920, I, no. 97). 1453'de Fâtih'in fethettiği Bizans'ın sûr içi nüfûsu 50.000 ise de, Boğaz ve Marmara sahilleri, Adalar, Üsküdar, Eyüb ile beraber Istanbul şehrinin gerçek sınırları içinde nüfûsun 150.000'i bulduğu tahmin edilebilir.

1478'de bu nüfûsun 300.000'i geçtiği, belki 400.000'e yaklaştığını tahmin etmek de mümkindir. Bu nüfûsun 148.000'i sûrlar içinde idi ve bunun takriben 90.000'i Müslüman, 58.000'i Hıristiyan idi (pek az Mûsevî). 1520'de Büyük Istanbul'un nüfûsu 800.000'i bulmuş olacaktır. 1478 sayımından sonran 1577 sayımının neticeleri de elimizdedir ve bu sayıma Haleb kadısı Zekeriyyâ Efendi nezâret etmiştir (Osman, *Mir'ât-ı Cihân*, 46). Bu sayıma göre şehir, 3.973 Müslüman;+ 4.585 Hıristiyan+ 2.585 Mûsevî sokağından oluşuyordu. Saray, kışla gibi yapılarda Müslümanlar biriktiği için, gerçekte İslâm nüfus daha fazla idi. 1.653 ilkokul, 485 cami, 4.494 mescid, 948 çeşme, 4.985 musluk, 150 büyük ve 285 küçük tekke, 285 fırın, 743 kilise ve buna göre diğer binalar mevcuddu. Çok kozmopolit şehirdi. Kavimler meşheri idi. XVII. asırda şehirde köle ve câriye olarak 20.000 kadar Leh, 20.000 kadar Rus ve Ukran vardı. Artık diğer milliyetleri bununla mukaayese ediniz. 1638'de Dördüncü Murâd'ın yaptırdığı sayımda 9.990 İslâm, 957 Mûsevî, 304 Rum, 27 Ermeni, 17 Freng (Avrupalı) sokağı, 74 selâtıyn camii, 1.985 cami, 6.665 mescid, 19 imâret, 9 hastahâne, 1.993 ilkokul, 180 medrese, 979 kervansaray, 556 işhanı, 686 han (otel), 91 misâfir-hâne, 557 imâret misâfir-hâne, 55 sarnıç, 155 çarşı hamamı, 200 sebil, 22.073 çeşme ve musluk, 600 fırın ve emsali sayıldı (Evliyâ, I, 510). Şehir Osmanlı devrinde hiç bir zaman bir buçuk milyonu geçmemiştir (Büyük Istanbul). 1680'e doğru şehrin âzamî nüfûsa eriştiği söylenebilir. 1804'de ünlü Ermeni coğrafyacısı İnciciyan «şehrin nüfûsu milyondan fazladır, ancak 400.000 kadarı Türk'tür, 300.000 Rum, 300.000 Ermeni, 10.000'den fazla Mûsevî, bir kaç bin Avrupalı vardır» diyor (s. 14, 25, 35). 1.255 ilkokul, 518 medrese, 490 cami, 4.494 mescid bulunduğunu, 10 kadar camiin dünyânın en büyük ve meşhur yapıları arasında sayıldığını ekliyor, Istanbul'un yalnız en büyük Türk değil, ayni zamanda en büyük Yunan ve en büyük Ermeni şehri olduğunu belirtiyor.

1638'de Evliyâ Çelebî, 40.000 nüfûsun Topkapı Sarayı ve bağlı binalarında yaşadığını, bunun 12.000 'inin bostancı (muhafız) olduğunu, Galata-Beyoğlu'nda 200.000 «kâfir» ile 60.000 kadar «Müslüman» bulunduğunu, 1.160 sokak, 8 çarşı, 3.080 dükkân olduğunu, Kâfirler'in çoğunun Rum, küçük kısmının Avrupalı, Ermeni, Yahudi olduğunu söylüyor. Şehrin Anadolu yakasında belki 500.000 nüfus tahmin etmek mümkindir (Evliyâ, III, 76).

Istanbul şehrinin hususiyeti, çok dağınık olması, çok büyük sahaya, hem de toplu olarak değil, şeritler hâlinde yayılmasıdır. Tabîî en büyük hususiyeti, iki kıt'a üzerinde bulunan dünyânın tek şehri olmasıdır. Şehir nüfûsunun kabaca üçte ikisi Avrupa, üçte biri Asya tarafında yaşamıştır, Istanbul Boğazı'nın batı kıyısı Avrupa (Rumeli), doğu kıyısı Asya (Anadolu)'dır. Asya

tarafında çekirdek Üsküdar, Avrupa tarafından «nefs-i Istanbul» denen asıl şehirdir, ki Halic'in güneyinde kalır. Halic'in kuzeyinde kalan kısma Galata ve Beyoğlu, Halic'in kuzey kıyılarında kalan kısnıa Eyüb denir. Sonra Boğaz'ın iki tarafında, Bizans'tan sefil ve nüfûsu az köyler hâlinde alınıp şâhâne kasabalar hâline getirilen Boğaziçi meskûn mahalleri dizilir. Ve Karadeniz'e yakın Rumeli Kavağı ve Anadolu Kavağı kasabalarında sona erer. Diğer taraftan Üsküdar, Marmara boyunca, Bostancı Köprüsü'ne kadar sahilde ve içeride meskûn mahallerle uzayıp gider. Avrupa tarafında nefs-i Istanbul ise, gene Marmara kıyısı boyunca, Küçük Çekmece'ye kadar uzanır. Bütün bu sınırları içinde kalan şehir Istanbul'dur (Büyük Istanbul). Venedik'in Istanbul büyükelçisi Contarini *(Relazioni,* I, 337) şehrin nüfûsu için «1.000.000'un üzerinde» (1640), diğer bir Venedik büyükelçisi Civrano *(Relazioni,* II, 268) «800.000» (1680), General Mİranda (s. 56) «1.100.000 nüfustur, fazlası mübalağadır» ifâdesinde bulunur, fakat yangın felâketleriyle eski nüfûsunun 200.000 kadar eksildiğini belirtir. Bir ara Büyük Istanbul'un nüfûsunun 2.000.000'a yaklaştığını söylemek de mümkindir. XIX. asırda umumiyetle 1 ilâ 1,5 milyondur. 1915'den 1930'lara kadar nüfus devamlı azalarak 1927'de 691.000'e düşmüş, sonra 741.000 (1935), 794.000 (1940), 844.000 (1945), 1.010.000 (1950), 1.215.000 (1955), 1.460.000 (1960) olmuş, sonra târihte hiç bir zaman ulaşamadığı rakamlara ulaşarak çılgın bir tempo ile artarak 1985'e doğru 5 milyonu bulmuştur.

Napoléon şöyle demiştir: «Eğer Arz, tek devlet olsa, taht şehrinin Istanbul olması gerekir» (Cevdet, I, 37, 356). Büyük Petro ise vasıyyetnâmesinin 9. bendine şöyle başlar: «Istanbul'a hükmeden, bütün cihânın hükümdârı olur. Bu fikrin üzerinde münâkaşa bile edilemez, Istanbul'a mümkin olduğu kadar yaklaşan devlet, istikbâli en açık devlettir.»

«Istanbul'un harikulâde mevkıi, bütün Avrupalı seyyahları şaşırtmıştır. İstisnasız hepsi, yerinin güzelliğini, manzarasının ve âbidelerinin âhengini, limanının pratik üstünlüğünü öğmüştür. Nüfus bakımından dünyânın en büyük şehri olması, İslâm'ın merkezi bulunması, Istanbul'u dâima bir cazibe ve hayranlık mihrâkı yaptı. Taht şehri olduğu devlet, gerileme çağlarında bile, san'at ve kültür bakımından, Istanbul'u inkişâf ettirdi» (Robert Mantran, 22-3,20). «Bütün dünyâda Istanbul kadar coğrafî bakımdan uygun yere kondurulmuş ikinci bir şehir yoktur» (Pedro, *Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 178, 182). «İkinci Ekaterina'nın hayatta en büyük arzusu bir defa olsun Istanbul'u görmekti. Bir Alman burjuvası kılığına girip şehri ziyaret edeceğini sık sık söylerdi. Bunu yapamamanın üzüntüsü içinde öldü» (Gérard de Nerval, 39,40; 1843). «Istanbul, dünyânın başkentidir. Coğrafî mevkıi bakımından rakıybi yoktur. Bu mevkıin

yeryüzünde yegâne olduğunda herkes müttefiktir. Boğaziçi, şehre, dünyânın en güzel limanlarından birini şekillendirmiştir. Eski Roma gibi Istanbulda 7 Tepe üzerine kurulmuştur» (Hellert, *Atlas*, 53b, 55 b; 1844) (Constantinople, capitale du monde... Constantinople n'a pas de rivale sous la rapport de la situation. Tous sont d'accord: c'est une position unique. Ce canal lui forme un des plus beaux port du monde. Comme la Rome antique, elle occupe sept collines). En büyük Osmanlı târihinin müellifi olan Baron von Hammer, 1.7.1799 günü ilk defa Istanbul'a girişini hâtıralarında (*Erinnerungen*, Viyana 1940, s. 37,40) şöyle anlatır: «Gözlerim kamaşmıştı, şaşırmıştım, hayran kaldım... Bir mimari fantazyanın düzensiz örneği, Binbir Gece masallarından ancak rüyada görülebilecek bir tablo idi... Tam bir imparatorluk şehri idi...» (ich war geblendet, erstaunt, entzücht... ein regolloses Bild architektonischer Phantasie, ein hingetraumtes Gemalte aus Tausendundeiner Nacht... Kaiserstadt...). «Istanbul şehri, Avrupa'nın nihâyetinde ve Karadeniz'le Akdeniz arasında, Kuzey Yarımküresi'nin hemen merkez noktasındadır; eski ve yeni müelliflerin hepsi, şehrin dünyânın en seçkin mevkıinde olduğunu belirtmişlerdir» (İnciciyan, 3; 1804). «Eğer kâinata hükmetmek arzûsuyle dünyâ haritasına bakılsaydı, dünyânın başkenti olarak en müsâid mevkı sıfatıyle şübhesiz Istanbul tercih edilirdi» (Baron de Tott, l, 3; 1785). Büyük şâir Lamartine, *Voyage en Orient*'da şöyle der: «Istanbul, biricik ve kıyas kabûl etmez şehirdir. Ayni zamanda şehir, kır, deniz, liman, akarsu yalıları, bahçeler, ormanlar içinde dağlar, derin vadiler, evler okyanusu, sokak ve gemiler meşheri, sakin göller ve sihirli ıssızlıklar beldesidir ki, manzarasını hiç bir fırça, teferrüâtıyle tasvîr edemez» (La ville unique et incomparable, à la fois ville, campagnes, mer, port, rives de fleuves, jardins, montagnes boisées, vallées profondes, océan de maisons, fourmilière de navires et de rues, lacs tranquilles et solitudes enchantées, vue qu'aucun pinceau ne peut rendre que par détails). Alphonse de Lamartine, Istanbul'a girişini şöyle ifâde eder: «Tanrı'nın ve insanın, tabîatin ve san'atın, yeryüzünde beşer nazarının müşahede edebileceği en hârikulâde görüş noktasını yaratıp yerleştirdiği yer, burası idi. Ve o anda, Napoli'yi ve bütün hârikulâde güzelliklerini ebediyyen unuttum. Napoli ile bu muhteşem ve latif âhengi mukaayese etmek, Yaradan'a küfür teşkîl edecekti» (C'est là que Dieu et l'homme, la nature et l'art, ont placé ou créé de concert le point de vue le plus merveilleux vue le regard humain puisse contempler sur la terre. J'oubliai pour jamais Naples et tous ses enchantements; comparer quelque chose à ce magnifique et gracieux ensemble, c'est injurier la création).

A.B.D. büyükelçisi Morgenthau (s. 57), Boğaziçi'ne girişini şu cümle ile anlatır (1913): «Bu kadar güzel bir manzarayı, gözlerim aslâ görmemişti.»

Istanbul limanının fevkalâde şartlarını XVI. asrın 2. yarısında Istanbul'a gelen Nicolay şöyle anlatır *(Voyages,* 118): «Istanbul limanı, dünyâda eşi bulunmıyan bir güzelliktedir. Kullanış imkânları bakımından da eşsizdir. 4-5 mil gibi çok geniş bir çevresi vardır. Genişliği girişte bir mile yakındır, bâzan yarım mile kadar düşer. Derinliği o derecede elverişlidir ki, en büyük tonajda tekneler, sahildeki binaların hemen bitişiğine yanaşabilir.»

Evliyâ Çelebî'ye göre limanda 800 gemi, 8.000 peremeci, 7.000 kayıkçı çalışır. Grelot limanda 16.000 ve Fermanel 15.000 kayık ve sandalın iki yaka ve sahiller boyunca devamlı bir trafikle insan ve yük taşıdıklarını kaydederek, Çelebî'nin verdiği rakamları te'yîd ederler. İmparatorluğun hem en büyük deniz üssünün, hem en büyük askerî tersanesinin gene Istanbul'da olması, denizin içinde yer alan şehirde denizin ehemmiyetini gösterir. XVI. asırda Tersâne'de 30.000 forsa ve işçi vardır, XVII. asırda 48.000'e çıkmıştır. Hiç bir forsa tersaneden kaçamamış ve asayişsizlik çıkaramamıştır. Tersâne'de 110, bâzan 150 kadırga birden tezgâha koymak mümkindir (Evliyâ, I, 417). Galata ve Eminönü'nde iki gemiciler çarşısı, gemiciliğe âid akla gelen her türlü malzemeyi, Osmanlı armatör ve gemicilerine satmaktadır. XVII. asır sonunda Tournefort şunları yazar (I, 464-5): «Eski tarihçilerin ve günümüzün bütün seyyahlarının belirttiği gibi Istanbul, kâinatın en-zevkli ve avantajlı yerindedir (la plus agréable et la plus avantageuse de l'univers). Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının, dünyânın dört köşesinin zenginliklerini bu şehre taşımak için halkedildiği sanılır. Moğol'un, Hindistan'ın, en uzak Kuzey'in, Çin'in, Japonya'nın zenginlikleri, Karadeniz yoluyle; ve Arabistan'ın, Mısır'ın, Habeşistan'ın, Afrika sahillerinin, Antiller'in, Avrupa'nın zenginlikleri, Akdeniz yoluyle, bu muazzam beldeye yığılır».

Şehir içi deniz trafiğinin böylesine hayâtî olduğu bir beldede bu ihtiyâcı «pereme» denen Boğaziçi'ne mahsus zarîf sandal ve «kayık» denen büyük sandallar karşılıyordu. Evliyâ Çelebî (I, 553) 8.000 peremecinin Boğaz'da 4.614 limana kayıtlı pereme işlettiğini yazar. 1802 tarihli bir arşiv defteri *(Târih Dergisi,* XVI, 127) Boğaziçi'nde 6.572 kayıkçının 3.996 kayık ve sandal işlettiğini yazıp teker teker hem isimlerini, hem kefillerinin isimlerini verir. Kayıkçıların 5.184'ü Müslüman, 924'ü Hıristiyan, 464'ü Yahudi'dir. Ayrıca «aylakçı» denen, kayık sahibi olmıyan, iş çıktıkça çalışan, fakat gene Istanbul liman idaresinden ruhsatlı 1.189 kayıkçı mevcuddur. Bu işe gittikçe daha fazla Doğu Karadeniz halkı rağbet etmiştir. «Kayığa binen yolcu, arka tarafdaki bir mindere oturup arkasını dayar. Kürekçiler tunç tenli, ipek gömlekli, atlas kuşaklıdır. Çok terbiyeli ve dürüst insanlardır. İşlerini zevkle, bir çeşit güzel san'at hâlinde icra ederler» (Gérard de Nerval, s. 87; 1843). «Şimdi Boğaz'da

buharlı gemiler de çoktur. Ancak binlerce kayığın Boğaz üzerinde, şâhâne bir ana caddede dolaşır gibi ay yıldızlı al bayraklarla rüzgâr gibi gidip gelmesi, görülecek manzaradır» (von Moltke, 120-1; 1837).

Yeryüzünde Boğaz kadar çeşitli ve lezzetli balıkların bir arada bulunduğu hiç bir yer yoktur. XVI. asırda Gyllius (s.9) şöyle der: «Marsilya, Venedik ve Taranto, balıklarıyle ünlüdür. Fakat Istanbul, bu şehirleri geride bırakır. Liman, iki denizden gelen sayısız balıkçı kayığıyle dolup taşar. Balığın bolluğu şaşırtıcıdır. Bir tek ağ, 20 kayık dolusu balık yakalıyabilir. Ancak Türkler koyun etine o kadar düşkündürler ki, az balık yerler. Bu kadar balığı ve kabuklu hayvanı, Istanbul'un Gayri Müslimler'i yer», «Istanbul balık pazarı doğrusu görülmeye değer bir yerdir. Galata'daki (Beyoğlu) Istanbul'dakinden (Eminönü) daha güzeldir. Balık çeşidinden insanın aklı karışır. Bu iki çarşıda yalnız balık satılır» (Tournefort, I, 507). «Gözlerimin önünde bir ağ'ı denizden çıkardılar ki, bizzat görmeseydim inanmazdım. Ağda yarım milyon uskumru vardı. Bu da 1.000 altın demekti» (von Moltke, 75; 1836).

En değerli ve nefis Istanbul balıkları kılıç, levrek, barbunya, sonra tekir, kırlangıç ve benzerleridir. İstakoz, karides, midyeyi ilâve etmek lâzımdır. Bugün kılıç'ın nesli imha edilmiştir, Istanbul'un en lüks lokantasında 1973'de bu satırların yazarına kılıç diye köpek balığı şişi yedirilmek istenmiştir. Kılıç şiş, İkinci Mahmûd'un en sevdiği yemekti.

Eski seyyahlardan naklettiğim Istanbul intıbâlarını okuyup da, şimdiye kadar Istanbul'u görmemiş bir kişi Istanbul'a gelse, bir mıkdar hayâl kırıklığına uğrıyacağını bildirmem gerekir. Zirâ bir milyon nüfusla bu kadar güzeldi. On milyon nüfûsu taşıyamaması tabîîdir. Her türlü estetik anlayıştan mahrum bir zihniyet de, epey çirkinliğe sebeb olmuştur. Osmanlı mimarisinin incileri yıkılarak, beton bloklar yapılmıştır. Böylesine katliâma uğramış bir Paris, bir Londra düşünün, kim bilir ne hâle gelirdi...

Yükseliş asırlarında şehr'in estetiğini bozan veya sağlam yapılmıyan bir inşâat, derhâl yıktırılırdı. Bunun için 140 müfettiş mimar, her gün Istanbul binalarını teftişe çıkardı (Evliyâ, I, 627). O devirde değil bir iki milyon, yüz bin nüfus bile fevkalâde büyük sayıldığı için, başka çâre yoktu. XVI. asırda Istanbul şehrinden Edirne şehrine giden dünyânın en yoğun trafiğine sâhib karayolunu bir cadde farzedip iki tarafına kâmilen kaldırım döşeten (Polonyalı Râhib Simeon, s. 23; 1611) bir medenî seviye, çok saygıya değer. Zîrâ Londra şehrine 1824'de kaldırım döşenmiye başlanmıştır. Paris'e ilk mezbahayı, Osmanlılar'dan asırlarca sonra 1813'de Napoléon yaptırmıştır. 1850'lere kadar dünyânın en ileri ve büyük şehirleri olan Londra ile Paris'in aydınlanma ve su bakımından ne derecede ilkel şartlarda bulunduğu için bk. Hatier, *L'An-*

cien Régime et Le Monde Contemporain (1715-1870), Paris 1966, s. 198. Ancak 1850'lerden sonra Avrupa şehirlerinde belediye hizmetleri çok gelişir ve Istanbul dâhil Osmanlı şehirleri bu terakkiye ayak uyduramaz, zîrâ o kadar para harcıyamaz. Daha 1843'de Istanbul'un, Gérard de Nerval gibi büyük bir şâirde ne kadar heyecân uyandıracak güzellikte olduğu (s. 19-22), bir kaç yıl sonra en büyük Fransız şâiri Lamartine'in de böyle bir güzellik karşısında içten sarsıldığını hatırlamak lâzımdır. Asrın sonlarında Loti ve Farrère gibi büyük yazarların intibaı da ayni şekildedir. Ama artık makineleşmiş bir dünyâ teşekkül etmiş, Istanbul, tabiat hârikaları ve mimari âhengi ile baş başa kalmıştır.

Yeryüzünde ilk defa olarak 1813'de Londra'da bir kaç caddenin havagazı ile aydınlatılması, Paris'in onu tâkıyb etmesi, şehircilikteki büyük inkılâblardan biridir. 1850 ilâ 1860 arasında Batı şehirleri, havagazı ile aydınlanarak parıl parıl hâle geldi. 1853'te Istanbul'da Dolmabahçe Gazhanesi yapıldı. Dolmabahçe Sarayı, bahçeleri, sokakları aydınlatıldı. Sonra 1856'da Câdde-i Kebîr (İstiklâl Caddesi) havagazı ile aydınlandı. 1864'te Istanbul, Üsküdar, Boğaz sokaklarına da havagazı verildi. 1856'dan itibaren sokaklara isim gösteren levhalar konmaya, Beyoğlu'nda Batı tarzında büyük otel, gazino, lokantalar açılmaya başlandı. 1864'de Kuzguncuk'ta ikinci, 1880'de Yedikule'de üçüncü, 1891'de Hasanpaşa'da dördüncü gazhaneler açılarak, havagazı ile aydınlanma yaygın hâle geldi. Ancak Istanbul'un yoksul semtlerinde sonraki târihlere kadar petrol gazı lambası, hattâ mumla aydınlanmanın devâm ettiğini de söylemek gerekir. 1875 ocağında Türkler'in «Tünel» dedikleri Karaköy-Galata metro hattı yapıldı. Fevkalâde dik bir yokuşu kat'ettiği için bu tünel halkın çok işine yaramıştır. 1869 eylülünde çelik hatlar döşenerek iri Macar katanalarınca çekilen tramvay seferleri başladı ve 1914 şubatında elektrikli tramvaya çevrildi. 1908'den önce yalnız Yıldız Sarayı ve çevresinde elektrik ve otomobil vardı. Selânik, Beyrut, İzmir çoktan elektrikle aydınlanmaya başladığı hâlde Istanbul'da 1908'den itibaren elektrikle aydınlanma, otomobil ve taksi başladı. Şehrin su ihtiyâcı ise, her devirde çok büyük yatırımlarla sağlanabildi. Fâtih şehre girdiği zaman, sarnıç suları ile iktifâ edildiğini hayretle görmüş, ilk suları getirmişti. Sonuncu büyük Osmanlı te'sîsi İkinci Abdülhamîd'in hayrâtı olan Hamîdiye suyu ve çeşmeleridir ki bilhassa yoksul Istanbul halkı için içecek, kullanacak su olarak büyük işe yaradı, bugün de öyledir. 1850'lerde Istanbul telgraf, demiryolu, sonra telefonla donatıldı.

Istanbul târihinin felâketi, yangındır. Osmanlı'nın ahşâb meskende oturmak zevki ve merakı, ancak âmme binalarının kâgir olması, bu felâketin

başlıca sebebidir. 80.000 küsur ev yakan büyük yangınlar vardır. Son felâketler 1894 zelzelesi, 1908, 1911, 3.1918, 13.6.1918 yangınlarıdır.

Istanbul'un asayişi fevkalâde idi. Kaanûnî devrinde şehirde cinayet sayısı yılda ortalama 1 (bir) idi. XVIII. asrın son ve XIX. asrın ilk çeyreğinde yeniçeriler bu asayişi bozdular. Sir James Porter (1769) (s. 311), Istanbul polisini çok över (The police of that great city of Constantinople is admirable. No riots, no mobs, no desorders are known in the streets). 1665'deThévenot (s. 112), şehrin 1 milyon nüfûsu olduğunu, son 4 yılda 4 cinayet vuku' bulduğunu kaydeder. Du Loir 1654'de, Istanbul'da cinayet olmadığını, taşrada da çok nâdir bir hâdise sayıldığını kaydeder (s. 188). De la Montraye 1727'de, Türkiye'de 14 yıl kaldığını, tek hırsızlık vak'ası duymadığını, 6 eşkıyanın kazıklandığını, hepsinin Rum olduğunu yazar (I, 258). Evliyâ Çelebî, Istanbul'da bilhassa gece asayişinden, hepsi kefile bağlanmış, silâh olarak yalnız bir sopa taşıyan 12.000 bekçinin mes'ûl olduğunu, bunların sokaklarının insanlarını teker teker tanıdıklarını yazar.

«Türkiye'de hırsızlık, soygun, yol kesme, dolandırıcılık ve yankesicilik, meçhul gibidir. Yollar, harb hâlinde ve asker seferde iken de, sulh hâlindeki derecede emniyetlidir. Bilhassa ana yollar tâkıyb edilirse, imparatorluğun bir başından öteki ucuna, en küçük hâdiseye mâruz kalmaksızın geçmek kaabildir. Halbuki bu yollar hiç de tenhâ değildir. Devamlı yolcu trafiği vardır. Fakat en küçük vak'a çıkmaz. Bir kaç yılda ancak bir vak'aya tesadüf edilir. Hükûmetin hangi sistemle böylesine bir asayişi sağladığını araştırmak istedim. Anlıyabildiğim kadarıyle, imparatorluk, dar bölgelere bölünmüş ve o bölgedeki bütün asayiş sorumluluğu tek kişinin üzerine verilmiş. Bir de adalet çok s'ür'atli uygulanmaktadır ve bir suçun cezasız kalma ümîdi yoktur. En küçük vak'ada Istanbul'dan bir müfettiş gelmekte, olayı didik didik etmekte, üstelik bütün masraflarını, olayı çıkaran kasaba veya şehirden almaktadır. Ama bu sebebler de bana bu derece mükemmel bir asayiş için yetersiz göründü. Zîrâ Türk imparatorluğu, pek geniştir. Aklına hırsızlığı koyan bir adamın böyle bir imparatorlukta bir tarafa savuşması ihtimâli kuvvetlidir. Ama bilhassa orta sınıfın, halkın, devlet cezasından çok ürktüğünü, cezayı mûcib bir şey yapmamak için çok dikkatli davrandığını müşâhede ettim. Bu ürküş sâdece hapis veya para cezasından korku değildi, halk böyle bir cezayı şerefsizlik saydığı için korkuyordu. Yolculuğumda, tek başına ve Avrupalı kıyafetini hiç değiştirmeksizin Istanbul'dan İran'a giden bir Avrupalı'ya tesadüf ettim. Benim için iyi ve tarafsız bir müşâhid olduğu için konuştum. Yolda başına neler geldiğini sordum. Bir şey gelmediğini, yolun büyük kısmını Türk ordusunun içine girerek yaptığını, bunun kendisine daha emniyetli geldiğini, ama böyle yapmasa

bile kendisine kimsenin dokunmıyacağını sonradan anladığını söyledi. Türk askerinin kötü muamelesine mâruz kalıp kalmadığını sordum. Askerin kendisine hiç aldırmadığını, ordu içinden uzaklaşması için bir subaydan ihtar da almadığını söyledi. Hele Istanbul'da yankesicilik, dolandırıcılık ve hırsızlık, fevkalâde nâdir bir olaydır. Bâzı dolandırıcılık vak'alarını, sorarak ve araştırarak dinledim. Daha fazla araştırınca yapanların Türk değil, Bulgar ve Rum olduğu anlaşıldı. Zâten Istanbul halkının, hırsızlığa karşı hiç bir emniyet tedbirine lüzum görmediği hemen müşâhede ediliyordu ki, bu da hiç şübhesiz asayişe güven duymaktan ileri geliyordu» (Sir James Porter, 1769, II, 51-3).

«Hırsızlığa, haksız ve zorba bir davranışa hiç tesadüf edemezsiniz. Sebebini de anlıyamadım. Ceza korkusu da, vicdanî bir terbiye olduğu da düşünülebilir. Belki ikisi birden bahis mevzuudur. Ama imparatorlukta yaşıyan Hıristiyanlar'dan, hattâ Istanbul'da yaşıyan Avrupalılar'dan çekinmek, dikkatli olmak gerekir. Bilhassa Rumlar çok hîlekârdır» (General Comte de Bonneval, 1740, I, 215). «Türkler çok medenî insanlardır. Yalnız Istanbul'daki değil, bütün imparatorluklarındaki asayişin mükemmelliğini görmek kâfidir» (Guer, 1747, II, 188). «Istanbul'da gece asayişi de gündüzki gibi mükemmeldir. Nadiren hırsızlık olur. Hırsız bulunamazsa çalınan mal, o sokağın sâkinlerine ödetilir. Hırsız bulunursa, ağır bir hapis cezası verilir. Silâhlı hırsızlık büsbütün görülmez, zirâ cezası idamdır» (Castellan, 1811, II, 221). «Korkarak yolda bir Türkmen kulübesine gece misafiri olmaya mecbur kaldım. Zîrâ görünüşleri âdetâ vahşî idi Ama kulübenin içinde bana yaptıkları nâzik muamele ile utandım. Avrupa'nın en lüks otelindeki kadar emniyet içinde bulunduğumu hemen, anladım» (Mac Farlane, 1829, I, 360). «Böylesine asayişin, hele Istanbul gibi büyük olduğu nisbette kozmopolit bir şehirde nasıl te'mîn edilebildiği, bir Avrupalı için inceleme mevzuudur. Güneş battıktan sonraki sessizlik bir acâyibdi, âdetâ mutlak bir sessizlikti. Avrupa şehirlerine hiç benzemiyordu. Sebeblerini anlamakta gecikmedim. Gece sokaklarda az insan vardı. Hele kadın, gece sokağa hiç çıkmıyordu. Silâh taşımak yasaktı. Türkler içki içmiyor, kumar oynamıyorlardı. Gece erken yatıyorlardı. Zîrâ sabah erken kalkmıya mecbur idiler. Şehirdeki Hıristiyanlar ise korkularından hiç bir asayişsizlik yapamıyorlardı. Üstelik Avrupa'deki Hıristiyanlar gibi değillerdi. Derin Osmanlı terbiyesi almışlardı, Türkler gibi hareket etmiye alışmışlardı. Şehirde bir çok zabıta teşkilâtı vardı. Ama hepsi işsiz güçsüzdü, yapacak bir işleri yok gibiydi. Düello, intihar, büyük Avrupa şehirlerindeki tarzda dehşet verici cinayetler, hiç bilinmiyordu. Biribirine ters bakan insan bile görmedim» (Brayer, 1836, I, 196-7). «Istanbul'da yılda ortalama 6 hırsızlık olayı olduğunu öğrendim. Zâten durum hemen belli oluyordu. En zengin dükkânların öğle

namazı için kepenk indirip kapı kapatmadan namaza giden insanlarından, nasıl bir emniyet içinde bulundukları anlaşılıyordu» (*Aynı Eser*, I, 234-5).

«Istanbul'da yılda ortalama 4 hırsızlık olayı olur. Beyoğlu ve Galata, bu statistiğin dışında kalır. Orada hırsızlık, hattâ cinayet görülür. Taşrada asayiş ayni derecededir. Türk askerinin hırsızlık yaptığı ise hiç işitilmemiştir, zâten askerin hırsızlığı, siviilerdeki gibi hapisle ceza görmez, hemen kurşuna dizilirler. Türkler'in bu ahlâkının Londra kiliselerinin pazar vaazlarında örnek olarak anlatılması gerekir» (Ubicini, 1855, 329-30). «İstiyen şahıs, hangi dinden olursa olsun, bir Türk camiine değerli bir malını veya parasını, hiç bir ücret ödemeden bırakabilir. Camilerin üst kat balkonlarındaki kasalara konur. Yıllar geçse de gidip aynen alır. Bu hususta hiç bir şikâyet duyulmamıştır» (Eudel, 1872, 190).

Klasik dönemde gündüz asayişine subaşı, gece asayişine asesbaşı denen subaylar, bakıyordu. Askerî polisin başı ise muhzır ağa idi. Bütün bekçiler, asesbaşı'na bağlı idi. Sivil polisin başı «böcekbaşı» idi. Kimse polis olduğunu bilmezdi, kadın ajanları da vardı. Polis, vak'a çıkartmıyan hiç bir şahsa hiç bir şekilde müdâhale edemiyordu. Tophane'nin asayişinin yüksek sorumlusu Topçubaşı, Kasımpaşa'nın, Halic'in, Beyoğlu, Galata'nın Kapdân-ı Deryâ, umûmî park ve bahçelerin Bostancıbaşı idi. Belediye hizmetlerinden Şehremîni, Istanbul Kadısı'na karşı sorumlu idi. İmar düzeninden Mimarbaşı, şehrin su ihtiyâcından suyolu nâzırı, temizlik ve çöplerden çöplük subaşısı mes'ûl idi. Mahallenin şerefinden mahalle imâmı mes'uldü. Mahalle muhtarı varsa, hükûmete muhâtabdı. Maktûl'ün ailesine, maktûl'ün yaşı ve içtimâi mevkiine göre 250 ilâ 700 altın, kaatil'in ailesi, kaatilin ailesinin varlığı yoksa kaatilin mahallesi halkı tarafından ödenmek, kaanundu. Cerh (yaralama) vak'ası neticesinde sakatlık hâsıl olursa, ayni tazminat sistemi geçerli idi.

XVI. asırda Istanbul'da 100'e yakın Ortodoks ve Gregoryen, 12 Katolik kilisesi, müteaddid sinagog, Avrupa sefâret-hânelerine bağlı Protestan kiliseleri vardı. Bu sayı sonraki asırlarda da aşağı yukarı ayni kaldı. Kiliseler hiç bir zaman ve şekilde çan çalamazlardı. Diğer ibâdet ve âyinleri, Avrupa'da olduğu gibiydi. Bütün imparatorlukta kiliseler, ancak mutlak bir Hıristiyan çoğunluğun yaşadığı şehir ve köylerde çan çalabilirlerdi. Ehemmiyetlice bir Müslüman'ın yaşadığı beldede çan çalınmıyordu. Tanzimat'ta bu yasak bir mıkdar gevşetildi. Hıristiyan cemâatler biribirleriyle hiç geçinemezler, biribirlerinden nefret ederlerdi. İki cemâat çatışırsa, Osmanlı zabıtası müdâhale edip hem çatışanları cezalandırır, hem o mahaldeki en büyük rûhânî kimse onu sorguya çeker, îcâbında rûhânîyi azledip değiştirirdi. Fener'deki Ortodoks Cihan Patriki vezir, diğer patrikler beylerbeyi, başpiskoposlar sancak be-

yi, piskoposlar alay beyi protokolünde idiler. Osmanlı makamları bu protokol mucibince kendilerine muamele edip saygı gösterirdi. Suç işlerlerse, diğer Osmanlı tebeası görevliler gibi muamele görürlerdi.

Istanbul Rumları'nın hepsi Bizans aslından değildir. Daha Fâtih; Edirne, Gelibolu, Bursa, Filibe, İzmir, Samsun, Sinop, Trabzon, Taşoz, Semendirek ve Mora'dan gelen Rum ailelerini Istanbul'a yerleştirmiş, XVI. asırda da şehre Yunanistan'dan, Trakya'dan, Anadolu'dan akın olmuştur. Beyoğlu'nda, Boğaz'ın Rumeli yakasında, Haliç boyunda merkezleşen mahallelerinde yaşarlardı. 30 kadar kiliseleri vardı. Yenisini yapmaları yasaktı, eskisini tamir edebilirlerdi.

Osmanlılar, pek çok şehre olduğu gibi, Istanbul'a da kan dökmeden girdiler. Zîrâ Peygamber'in müşrik Mekke'ye giriş üslûbu, Osmanlı terbiyesinin esâsıdır. Bizans'ta pek az bir Yahudi vardı. Istanbul Yahûdîleri'nin büyük kısmı, 1500'e doğru İspanya ve Portekiz'den kovulup Avrupa'da hiç bir ülkenin kabûl etmeyip Osmanlı'nın iltica taleblerini kabûl ettiği, vatandaş hakkı verdiği 60.000 kadar Yahudi'dir ki büyük kısmı Istanbul'a, bir kısmı İzmir ve Selânik gibi yerlere iskân edildi. İspanya ve Portekiz'e Yahudiler asırlarca transit olarak da giremediler. Yakalanan Yahudi, diri diri yakılıyordu. Bunlar Eskenazi Mûsevîleri'dir ki Istanbul'da hâkimdiler. İspanyolca'nın bir lehçesini konuşurlar. Sonra 1470'e doğru Bavyera ve başka Orta Avrupa ülkelerinden kovulanlar Osmanlı toprağına geldi, sayıları eskiler derecesinde değildir. Bunlar Yiddiş denen Yahudi Almancası konuşurlar. Bunlar Sefardid Mûsevi'dir. Romaniot Mûsevîler'in sayıları azdır, İtalyanca konuşurlar ve İtalya'dan Osmanlı toprağına gelmişlerdir. 1648-1680 arasında Ukrayna, Rusya, Polonya'dan kaçıp gelenler ayrı bir zümre olup Ukranca konuşurlar. Bunların Hazar Türkleri'nden indiği ileri sürülmüştür. Karaim veya Karay Mûsevîleri ise kesin şekilde Türk ve Hazar menşe'li olup sayıları bir kaç bindir. Ana dilleri Türkçe'dir. Bunlar Kırım'dan gelip Istanbul'da Karaköy'e iskân edildiler. Apartman sistemini daha XVI. asırda Istanbul'a Yahudiler getirdiler. Ancak hahamlarının bir kısmı İbrânî dilini biliyordu ve bu dili anadili olarak konuşan hiç bir Osmanlı Yahûdîsi yoktu. Yahudiler daha 1494'de Istanbul'da bir de matbaa kurdular. Daha çok para işleriyle uğraşmışlardır.

Fâtih, şehri fethettiği zaman şehirde Ermeni sayısı pek azdı. Kayseri, Tokat, Sivas, Bursa, Ankara, Adana, Bayburt gibi yerlerden pek çok Ermeni ailesi getirterek Istanbul'a iskân etti. XVII. asır başında Doğu Anadolu'dan da Ermeni geldi. Ticâret, pastırmacılık, kuyumculuk, sarraflık, müzisyenlik gibi meslekler icra ederlerdi. Mahalleleri daha çok Marmara, Haliç ve Boğaz'ın Rumeli kıyılarında, Üsküdar'da idi. 9 kiliseleri vardı.

Bütün Osmanlı imparatorluğundaki Rumlar'dan ve diğer Ortodokslar'dan Osmanlı hükûmetine karşı Istanbul Fener Ortodoks Cihan Patriki mes'uldü. Bütün Yahûdîler'den Istanbul'daki hahambaşı sorumlu idi. Bütün Gregoryen Ermenîler'den Istanbul'daki patrik sorumlu idi, fakat bu patrik, Eçmiadzin Gregoryen patrikine bağlı idi ki, Revân yakınlarındadır. Sonra Papa'ya bağlı bir Ermeni Katolik patrikliği de ihdâs edildi.

Avrupalılar, Beyoğlu'nda yaşardı. Bunlar İtalyan, Fransız, İngiliz ve diğer milletlerden olup kendileri ve ana babaları hiç anayurdlarını görmemiş olanlar vardı. Dilleri Fransızca idi. Çoğu Rum, Ermeni, Yahudi kızları ile evlenmişlerdi. Bunlara «Levanten» denir. 5 Katolik kiliseleri vardı.

Istanbul'da Arnavud, Çerkes, Abaza, Boşnak, Giritli, Gürcî, Arab, İranlı, Kürd ve daha pek çok kavimden Müslüman vardı. Bunlar bir iki nesilde anadillerini unutup Türk olmuşlardır.

«Istanbul sâdece pâdişâhlar ve Istanbullular tarafından bina edilmiş değildir. Vatanın dört bucağından, Konya'dan, Bursa'dan, Edirne'den, Sivas ve Tokat'tan, Erzurum'dan, Üsküb'den, Macaristan'dan, Hicaz'dan, Bağdâd'dan; Tûnus, Tarâbulus, Cezâyir gibi Mağrib topraklarından; buralara gidip gelen, yâhud buralardan gelip Istanbul'da kalan, burada yerleşen nice Müslüman Türkler; kadınları, çocukları, ihtiyarlarıyle; el san'atları, mûsikîleri, halk ve dîvân şiirleri ile; şehir, sokak, ev ve oda mimarileri ile; câmî, hamam, kubbe anlayışları ile, hâsılı vatanın ve târihin her bucağı ile, her asırdan getirdikleri hünerler ve hâtıralarla bu şehri, hep birden inşâ etmişlerdir. O kadar ki, Istanbul, bütün Türk târihinin, Türk coğrafyasının, bir terkîbi, hulâsası, tecellîsi olmuştur. Bu idrâk, beni gün geçtikçe sarmıya ve Istanbul'a bağlamıya başladı. Anladım ki, hakiki vatan ve insanı mes'ûd edecek tek yer, bütün vatanın ruhunu teşkil eden bu şehirdir» (Yahyâ Kemâl Beyatlı, *Hâtırât*, 51). En büyük Türk şâiri, böyle diyor.

Yabancı elçiler, izin alarak, Istanbul'un her türlü dinî, ilmî, askerî, sıhhî, içtimâî, husûsî âbidelerini ziyaret ederler, ekserisi, yeryüzünde Istanbul'a eş bir şehir bulunmadığını tasdîka mecbûr olurdu (Hammer, XI, 151).

Pedro, XVI. asırda şehre günde 50.000 kişi girdiğini tahmin eder (s. 31, 136).

«Istanbul'un güzelliği, dünyâ çapında bir güzelliktir. Bu güzellik karşısında şâir ve arkeolog, elçi ve tacir, prenses ve gemici, Kuzeyli ve Güneyli, ayni hayranlığı duyar. Istanbul'u bize anlatan başlıca yazarları hatırlamak kâfidir. Perthusier'nin nutku tutulur. Tournefort, tavsifinde bütün dillerin âciz kaldığını yazar. Pouqueville, başka bir âleme geçtiğini sanır. La Croix, mest olur. De Marcellus vecde gelir. Lamartine, böyle bir güzelliği yaratıp kendisine

görebilmeyi nasîb ettiği için Tanrı'ya şükreder. Gauthier, gözlerine inanamaz. Chateaubriand, ayni şeyleri söyler. Bu güzelliği yarattığı için ben de Tanrı'ya hamdettim. Ve bu güzelliği bu kadar ahenkli âbidelerle süsliyen insanların zevkine hayran oldum» (Edmondo de Amicis, *Constantinople*, 1883, 2-3, 17-8).

«1.200 ilkokulu, 518 medresesi, 36 umûmî kütübhânesi ile Istanbul, Avrupa'nın edebî şehirleri derecesinde maârifi gelişmiş bir şehirdir» (Hellert, 1843, 57b) (L'instruction publique est aussi florissante à Constantinople que dans nos villes littéraires de l'Europe).

«İnanılmaz sayıda kocaman kubbeler ve minareler, alelâde binaların arasından yükselir. Bütün kubbeler kurşunla, bütün alemler altınla kaplanmıştır» (Grelot, 1680, s. 83-4). «Selâtıyn camileri, Ayasofya'dan sonsuz derecede daha güzeldir» (infiniment plus belles) (Hellert, 56a).

Bizans sûrları, şehir içinde 20.000 kulaç sûr ile çevrili (Hellert, 57b) ayrı bir şehir olan Topkapı Sarayı, 7 kuleli bir kale olan Yedikule'si, Cenevizlilerden kalma Galata Köprüsü, İkinci Mahmûd'un yaptırdığı Bâyezid Kulesi, Boğaz'ın ağzında ve deniz ortasında Üçüncü Ahmed'in yaptırdığı Kız Kulesi, nihayet Haliç Köprüsü, Istanbul siluetinin belirgin işâretlerindendir.

Bizans devrinde Haliç üzerinde köprü yoktu. Muhasara sırasında bir köprü yaptıran Fâtih, askerî maksatla inşâ edilen bu köprüyü yıktırdı. 1502-6 arasında oğlu İkinci Bâyezid, iki defa köprü yaptırmak istedi, sonu gelmedi. İlk köprüyü İkinci Mahmûd açtı (3.9.1836). Açılışından iki gün sonra köprüden geçen Helmuth von Moltke(s.61) «637 adım uzunluğunda, 25 adım genişliğindedir; bu köprüyü kurmak için dibine en güzel direklik ağaçlardan bir orman saplandı» diyor. Köprü Istanbul Tersânesi'nde yapıldı, adı «Hayrâtiye Köprüsü» olup sonradan «Cisr-i Atıyk =Eski Köprü» dendi. Azabkapısı ile Unkapısı arasında idi. 9 yıl sonra ikinci Haliç köprüsünü, İkinci Mahmûd'un zevcesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân 1845'de gene Tersâne'ye ısmarlıyarak ve Karaköy-Emînönü arasına yaptırdı. «Cisr-i Cedîd=Yeni Köprü» dendi. Bu suretle Haliç üzerinde iki köprü oldu. Haliç'teki kayıkçılara artık iş kalmadığı için bunlar Boğaz'a çekildiler. Halkın Vâlide Köprüsü dediği köprüyü 18 yıl sonra İkinci Mahmûd'un küçük oğlu Sultân Abdülazîz kaldırdı. 1863'te yeni bir köprü yaptırdı ki 1875'e kadar 12 yıl kullanıldı. 1870'de Sultân Aziz, yaptırdığı köprüyü beğenmiyerek 105.000 altına yenisini inşâya başlattı ve 1875'de monte edildi. 1912'ye kadar 37 yıl kullanıldı. 24 dubalı, demir, 480 m uzunluk ve 14 m genişlikte idi. 1912'de yerine yenisi yapılınca bu eski köprü, Azabkapısı-Unkapanı arasına takıldı ve 1936'ya kadar 24 yıl da orada ikinci köprü olarak toplam 61 yıl hizmet etti. 1875'de Sultân Aziz, 135.000 altına Azabkapısı-Unkapanı köprüsünü de yaptırmıştı. 26 dubalı, 480 m uzunluk, 18

m genişlikte idi. Bu köprü sökülerek Karaköy'ün eski köprüsü yerine 1912'de monte edilmiştir. 1912'de 350.000 altına Almanlar'a yaptırılan sonraki Karaköy Köprüsü, 12 parçalıdır. Sabaha karşı gemilerin geçmesi için kısa müddet açılır. Istanbul halkınca «Köprü» denince burası anlaşılır. 1936'da fırtınada parçalanan Unkapanı köprüsünün yerine ise 1940'ta yenisi açıldı. Üçüncü Haliç Köprüsü ise, Boğaziçi Köprüsü'nden bir yıl sonra, 1974'te açıldı.

XIX. asırda Boğaz'da istimbot, çatana, motor denen buharlı deniz vâsıtaları, nihayet Şirket-i Hayriyye'nin vapurları işlemiye başladı. Hemen her yalı sahibinin de sandalı, XIX. asır sonlarında kik'leri vardı. Bu suretle «dolmuş» yapan Boğaziçi sandalcılığı (peremeciler) ve kayıkçılığı hemen hemen ortadan kalktı.

Haliç'in kuzeyine, koyu bir Müslüman Osmanlı şehri olan Eyüb, Istanbul'un bir parçası olarak yerleşir. İlmiyye mensublarının tercîhan oturdukları semtti ve Haliç kıyısında kalan kısmına «Bahâriye» denirdi. Burada Ebâ-Eyyûbi'l-Ensârî Hâlid bin Zeyd'in türbesi ve büyük cami vardır ki, Fâtih yaptırmış, Üçüncü Selîm hemen hemen baştan başa yenilemiştir. Topkapı Sarayı Hırka-i Saâdet Dâiresi gibi buraya asla Müslüman olmıyanlar giremezdi. Batı hükümdarlarının tâc giyme merasimine karşılık olan hâkan halîfelerin kılıç kuşanma merasimleri, Eyüb Türbesi içinde yapılır, tahta henüz geçen pâdişâha Peygamber'in kılıcı kuşatılırdı.

Boğaz'ın Rumeli ağzında Tophane ve az kuzeyde Dolmabahçe semtleri, ilki 1580'lerde Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa ve ikincisi 1620'lerde İkinci Osman tarafından taş ve toprakla doldurularak denizden kazanılmış büyük sahalardır. Bunun için binlerce gemi taş ve toprak taşımıştır. Tophane'de Kılıç-Ali Paşa, muhteşem camiini Sinan'a, bu denizden kazanılmış toprak üzerine yaptırdı. Bugünki Dolmabahçe Sarayı da İkinci Osman'ın doldurttuğu arazi üzerindedir.

Istanbul'un haşmet ve zarâfet asrı olan XVII. asırda, Evliyâ Çelebî'ye göre, halka açık 168 hamam vardı ve bir kısmı çifte hamamdı (kadın ve erkekler için). Bunlardan Çukurhamam 110 kurnalı idi. Istanbul saray ve konaklarında ise 14.000 kadar hamam mevcuddu. Bundan sonraki Istanbul üzerine bütün bilgileri, Evliyâ Çelebî'den naklediyorum:

Şehrin en iyi akıl hastahânesi, Fâtih dârüşşifâsı idi. 70 odalı, 80 kubbeli, 200 personelli, eczâhâneli idi. Ayakta muayene de yapıyordu. Yatılı hastalarına av kuşları eti yedirilip her gün mûsiki dinletiliyordu. Şehrin en büyük kabristanı Edirnekapısı'nda idi. Fâtih zamanından beri her gömülen, kabristanın sicil defterine işlenirdi. Aile mezarları parselleri, ayni sicillerde gösterilmişti. Eyüb ve karşı sahilde Sütlüce, 9.800 hâne, bir kaç cami, 80 kadar

mescid, 26 nahiye olup 700 kadar köy Eyüb mollalığına (sancak kadılığı) bağlı idi. Dünyânın her tarafından gelen Müslümanlar, Hazret-i Eyyûb'un huzuruna yüz sürdükten sonra, Eyüb'ün enfes pide, kebab, beyaz peynir, süt, kaymak ve yoğurdunu yerlerdi. Haliç içindeki adacıklar, erkeklerin ve çocukların yüzme sahası idi. Haliç üzerinde Hasköy, Yahudi şehri idi. 11 mahalle Yahudi, 2 mahalle Rum, 1 mahalle Ermeni, 1 mahalle Türk idi. Istanbul'da tek Mûsevî mezarlığı burada idi ve Mûsevîler'in başka yere gömülmesi yasaktı.

Hasköy sahilinde pâdişâhın Tersane Has Bahçesi'nde 12.000 servi ağacı dikilmişti. Eskiden Bizans imparatorlarının bahçesi idi. Parka Sultân İbrahim, sarayımsı bir köşk inşâ ettirmişti. Park, halka açıktı. Kasımpaşa, Dördüncü Murâd'ın yaptırdığı 1638 sayımına göre 11.085 hâne idi. 10 mahalle Rum, 1 mahalle Ermeni, gerisi Müslüman'dı. Ancak Tersâne'de 31.000 harb esiri forsa vardı. Bunlar bir kaç yıl çalıştırıldıktan sonra, çalıştıkları her gün için bir nazarî işçilik ücreti tahakkuk ettirilip, kendi bahalarını ödedikleri kabûl edilerek ve ellerine bir mıkdar para da verilerek ülkelerine gönderiliyorlardı. Amiral, general, kont gibi seçkin harb esirleri buraya değil, Yedikule'ye habsedilir, derecelerine göre oda verilir, hizmet gördürülmezdi. Bunların serbest bırakılması, devletleri ile yapılacak anlaşmalara veya ülkelerinden fidye paraları gelmesine bağlı idi. Kasımpaşa'nın en büyük camii, Kapdân-ı Deryâ 2. vezir Dâmâd Piyâle Paşa'nın idi. Arsası kazılırken, 7 küp dolusu Bizans altını çıkmış, Paşa bunları, camiin çevresine külliye yaptırarak harcamıştı. Kasımpaşa'da Cezâyir'den, Tûnus'tan gelen Mağrib levendleri kendi kıyafetleriyle dolaşırlar ve her zaman çok sayıda olurlardı.

Galata ve Beyoğlu'nda 200.000 Hıristiyan, 60.000 Müslüman, 1.000 Yahudi vardı. 70 kilisesi, 8 çarşısı, 3.080 dükkânı mevcuddu. 1.160 sokaktı. Bağı, bahçesi yoktu. Sahilde 200 meyhanesi bulunuyordu. Galata mollalığı, 44 nahiyeye ayrılmıştı. Yâni Galata kadısının emrinde nâib denen 44 küçük hâkim vardı. Endülüs'ten gelen son Arab göçmenler 1610'a doğru Karaköy'e yerleştirilmişti. Mahallelerine bir Hıristiyan giremezdi, girse, dayaktan pişmân ederlerdi. Zîrâ Müslüman oldukları için Endülüs'te anaları, babaları yakılmıştı.

Tophane'de 70 Türk, 20 Rum, 7 Ermeni sokağı vardı. 700 konakta husûsî hamam mevcuddu. Tophane denen yeryüzünün en büyük dökümhânesinin mükellef kapısı önünde arslan heykelleri bulunuyordu. Beşiktaş, Dolmabahçe ile beraber 6.000 hâne, Ortaköy 2.300 hâne idi. Boğaz'ın bütün Rumeli sahili, nahiyeler olarak Galata kadılığına bağlı idi. Kuruçeşme 11 Yahudi, 3 Rum, 1 Müslüman sokağı, 2 kilise, 3 havrâlı idi. Sahil, Osmanlı ricalinin yalıları ile dolmuştu. Arnavutköyü 1.000 hâne Yahudi ve Rum idi. Bebek'in büyük kısmı has bahçe idi, halka açıktı. Bu suretle Boğaz'ın Rumeli kasabaları devam edip

gidiyordu. Sonuncusu Anadolu Kavağı köyü idi, 200 hâne Müslüman'dı. Daha kuzeyi, Istanbul şehri sınırları dışında sayılıyordu.

Boğaz'ın Anadolu yakası kuzeyden küçük Anadolu Kavağı köyünden sonra Beykoz kasabası ile başlıyordu. Anadolu kıyısı kasabalarında az Hıristiyan vardı. Büyük çoğunluk Müslüman'dı. Osmanlı ricâlinin gözde sayfiye yeri bu kıyı idi. Baştan başa rical sâhil-sarayları, yalıları ile dolu idi. En büyük kasaba, çok Rum'u da olan Çengelköy idi, 3.060 hâne idi. Boğaz, Asya tarafında, güneyde 9.000 kadar haneli Üsküdar şehri ile son buluyordu. 70 sokak Müslüman, 11 Rum ve Ermeni, 1 sokak Yahudi idi. 8 selâtıyn camii, pek çok cami ve mescidi vardı. Mihr-ü Mâh Sultân, Nûr-Bânû Vâlide, Kösem Vâlide imâretleri, camilerinin yanında, en büyük hayır müesseseleri idi.

Istanbul şehrinde 16 büyük meydan vardı. Şehirde 8 hapishane mevcuddu. 4'ü ceza, 4'ü hukuk suçları içindi. Bu iki çeşit suçlu, ayni hapishaneye konmuyordu. 300 kadar Istanbullu yankesicilik, 200 kadarı hırsızlık, 500 kadarı «gidi» olarak (pezevenk), 500 kadarı homoseksüellik suçlarından, sâbıka kaydına geçmişti. Şehirde günde 30.000 koyun yenmekte, Kurban Bayramı'nda 6 milyon kadar koyun kesilmektedir.

Istanbul köle tacirleri yılda devlete 5 milyon akça (13 milyon dolar) kadar vergi ödüyorlardı. En iyi köle ve cariyeler, değer sırasıyle, Çerkes, Gürcî, Abaza idi. Diğer kavimlerden olanlar, belirli bir hususiyetleri yoksa, daha ucuzdu. Siyah köle ve cariyeler de vardı. Her yıl Afrika'da hadım edilmiş bir kaç erkek çocuk da getirilir, bunlara yalnız saraylar tâlib olurdu, Istanbul'da hiç bir zaman hadım etme operasyonu yapılmaz, günah sayılırdı. Beyaz kölenin hadım edilmesi, bir müddetten beri kesin şekilde yasaklanmıştı.

En zengin iş adamları, daha fazla Asya ve Avrupa'dan idhâlât yapan, bütün Asya ve Avrupa ülkelerinde ortakları olan armatörlerdi. 50.000 kese (2,5 milyar akça=6 milyar küsur dolar) serveti, 10 kalyonu, 7 işhanı, bir çok antrepoları olanlar mevcuddu. Büyük köle tacirleri, bunlardan sonra gelen en zengin iş adamları idi.

Istanbul'da her meslek erbâbı vardı ki Evliyâ Çelebî halkı 509 meslekten 512.426 çalışan kişi olarak gösteriyor. Meselâ 100 kadar vahşi hayvan terbiyecisi mevcuddu. Terbiye ettikleri arslan, kaplan, pars gibi hayvanları saraylara satıyorlardı. 70 kişi saat imâl ediyordu. 100 kadar kişi yalnız inci satıyordu. 155 kişi çok değerli mücevher, 600 kadarı harcıâlem mücevher satıyorlar ve bunlardan başka 5.000 kadar kuyumcu değerli taşları işliyordu, Istanbul'a gelen yabancılar, Istanbul halkı derecesinde alıcı idiler. Heykeltıraşlar da vardı. 1.180 san'atkâr resim, minyatür, nakış, tezhîb ile uğraşıyordu. Mücellidler (kitap cildi yapanlar) 300 kadardı. Şehirde 510 mimar ve stajyer mimar vardı.

Mühendisler ayrı idi. 6.000 kadar erkek ve 3.000 kadar kadın jüri imtihanı neticesi hâfız olmuşlardı, hayatlarını *Kur'ân* okuyarak kazanıyorlardı. 9.469 profesyonel müzisyen ve 3.100 profesyonel dans san'atkârı vardı. Profesyonel raks yapanların hepsi Rum, Ermeni, Yahudi, Çingene idi. Tek olarak değil, kumpanyalar hâlinde çalışıyorlardı. Saraylardaki câriye rakkaaseler bunların dışında idi. En büyük eğlence mûsiki idi. Halk mûsikisi, klasik mûsiki derecesinde geçerli idi.

5) Bursa

Bursa, Istanbul ve Edirne'den sonra Osmanoğulları'nın 3. taht şehri sayılıyor ve böyle seçkin bir muamele görüyordu. 1326'dan 1402'ye kadar gerçek başkent olmuş, sonra nazarî olarak 3 taht şehrinden biri sayılmıştır. İlk 8 pâdişâh, Osman Gazi'den İkinci Murâd'a kadar, Bursa'daki türbelerinde medfûn idi. Fâtih'ten Beşinci Mehmed Reşâd'a kadar bütün pâdişâhlar da Istanbul'da gömülüdür. Edirne'de ölmüş pâdişâh vardır, fakat Edirne'de medfûn pâdişâh yoktur. Küçük bir şehir olarak Bizans'tan fethedilen Bursa, o çağ dünyâsının en büyük beldelerinden biri hâline gelmiştir. Osmanlı âbideleri bakımından, Istanbul'un müstesna yeri dışında, Edirne ile rekaabet eder. Asırlarca dünyâ ipek sanayi ve ticâretinin de merkezi olmuştur. Daha 1390'larda nüfûsu 100.000'i geçmiş, 1402 ağustosunda Timur'un tahribi ile sarsılmış, başkent Edirne'ye gidince nüfus kaybetmiştir. Fakat 1570'e doğru nüfûsu gene 129.000'u bulmuştur ki bunun yalnız 4.000 kadarı Hıristiyan ve 3.000 kadarı Yahudi idi. XVII. asır ortalarında yaklaşık 250.000 nüfûsa erişmiş, sonra nüfus kaybetmiye başlamıştır. XVII. asırda 176'sı Türk 205 mahalle, 357 cami, 683 mescid idi. Bu asırda Bursa Saray-ı Hümâyûnu hâlâ ayakta idi, fakat terkedilmiş, pâdişâh sarayları listesinden çıkarılmıştı. Bugün eser bile yoktur ve bir Orhan Gazi'nin, bir Yıldırım Bâyezîd'in nasıl bir meskende oturduğunu bilemiyoruz. Bursa, Hudâvendigâr sancağının merkezi idi ve bu sancak, Anadolu eyâletine bağlı idi ki eyâlet merkezi Kütahya'da idi. Çok seçkin sancak beyleri tâyîn edilir ve terfî ederse hemen beylerbeyi olurdu. Şehrin belediye reisi ve büyük hâkimi Bursa kadısı idi. Terfi ederse Edirne, sonra Mekke veya Medîne, sonra kazasker pâyesiyle Istanbul kadısı olurdu. Şehir 7 nahiyeye ayrılmıştı. 80 odalı mükellef Mevlevî-hânesi, 27 imareti, 10 bedava misâfir-hânesi, 70 yolcu hanı, bâzıları 200 odalı pek çok ticâret hanı vardı. Su çok boldu. 2.030 sokak çeşmesi ve musluğu, 23.000 evde su bulunuyordu. 9 Rum, 7 Ermeni, 6 Yahudi, 1 Çingene mahallesi mevcuddu. Sultânî Çarşısı

9.000 dükkân, Bedesten 300 dolap idi.Çevre, bağlar ve dutluklar içindeydi. Bursa Fâtihi Orhan Gazi, yanında babası Osman Gazi'nin türbeleri, İkinci Murâd'ın dünyânın en rûhânî ve en Müslüman köşelerinden biri hâline getirdiği Murâdiye semti, büyük ziyaret yerleri idi. 1970'de nüfûsu 276.000'i geçerek Osmanlı devrindeki âzamî nüfûsunu da aştı. Bugün bir milyon nüfûsuyle, Türkiye'nin 5. büyük şehridir.

1844'de Bursa, Hudâvendigâr eyâletinin merkezi oldu. 5 sancak idi (Bursa, Karası = Balıkesir, Kütahya, Ertuğrul =Bilecik, Karahisâr=Afyon). Bugün il olan diğer iki sancak (Eskişehir ve Uşak), Kütahya sancağına bâzı kazalar idi. Eyâlet 81.879 km2 idi. Nüfûsu 1903'de 1.691.000 idi (21 yoğunluk). %14,95 Hıristiyan, %0,25 Mûsevî, %84,80 Müslüman Türk idi. Eyâlette 29 kaza, 78 nahiye, 3.578 köy vardı. 2.660.065 büyük ve küçük baş hayvan bulunuyordu (313 bin sığır, 34 bin manda, 76 bin at, 8 bin katır, 8 bin deve, 128 bin eşek, 715 bin keçi, 582 bin tiftik keçisi, 1.363 bin koyun). Köylerin beşte dördünde ilkokul, her kaza merkezinde orta okul, sancak merkezlerinde lise, meslek okulları, medreseler vardı. Bâzı nahiye merkezlerinde de ortaokul ve medrese bulunuyordu. Eyâlette 28 umûmî kütübhâne, ayrıca okul kütübhâneleri vardı.

6) Edirne

1361'de henüz velîahd iken Birinci Murâd tarafından fethedilen Edirne, 1402'den.1453'e kadar başkent oldu. Her zaman imparatorluğun Istanbul' dan sonraki taht şehri durumunda kaldı. XVII. asrın 2. yarısında 1703'e kadar, pâdişâhlar Istanbul'dan çok Edirne'de oturdular ve şehir âzamî büyüklüğüne erişti. Dünyânın en büyük ve mâmur beldelerinden biri hâline geldi. Edirne veya Paşaeli veya Çirmen sancağı, Rumeli eyâletine dâhildi. Tanzimat'ta Edirne eyâleti kuruldu ki, bütün Doğu ve Batı Trakya ile Doğu Rumeli'ni ihtivâ ediyordu.

1529'da 144 mahalle olan şehir 1609'da 321 mahalleye çıktı (290 Müslüman, 19 Hıristiyan, 12 Yahudi). 1669'da 160 mahalle, 28 kütübhâne, 300 cami, 24 medrese, 220 mekteb, 53 ticâret hanı, 8 kâgir köprü, 53 kervansaray, sabun, dokuma, boya, araba vs. fabrikaları ihtivâ ediyordu, halka açık 450 park mevcuddu. Sonra köprü sayısı 13'e çıktı. 1829 ve 1878'de iki defa Rus, 1913'de Bulgar, 1919'da Yunan işgali gören şehir çok sarsıldı. Bugün, bütün Osmanlı asırlarındaki nüfûsundan çok uzaktır.

Topkapı Sarayı'ndan büyük bir saray-ı hümâyûn ihtivâ eden şehir daha Istanbul'un Fethi'nden önce 150 ilâ 200 bin nüfûsa ulaşmıştı. Şehrin 13 sebî-

linden bugün bir teki kalmamıştır, 124 çeşmeden kalanlar da azdır. Meriç'in Arda ırmağını aldığı yerde, deniz seviyesinden 41 m'de kurulmuştur. Uzunca ve Tunca suları da bu mevkı'de Meriç'le birleşir.

Selâtıyn camileri,Birinci Sultân Murâd'ın Hudâvendigâr Camii, oğlu Birinci Bâyezîd'in Yıldırım Camii, bunun oğulları Birinci Süleyman, Musa Hân, Birinci Mehmed'in yaptırdıkları Eski veya Ulu Cami, İkinci Murâd'ın Murâdiye ve bilhassa Üç Şerefeli, gene onun Dârülhadîs Camileri, İkinci Bâyezîd'in Bâyezîd Camii, Kaanûnî'nin Taşlık Camii, İkinci Selîm'in Sinan'a yaptırdığı ve en muhteşem Osmanlı camii sayılan Selîmiye'dir. 1638 sayımına göre 14 selâtıyn camii, 300 kadar cami, 1.386 sokak mescidi ve konak mescidi vardır. Edirne Medresesi, hem yüksek, hem doktora derecesinde lisans üstü eğitim veriyordu.

Selîmiye 12.000 kandille aydınlatılır. 250 kadar billûr ve necef camla gün ışığı alır. Hatlar, Süleymâniye'nin yazılarını yazan asrın en büyük hattâtı Karahisârî Ahmed Şemseddîn Efendi'nin en muktedir talebesi Karahisârî Hasan Çelebî'nindir. Avlu 180x180 kadem beyaz mermer döşeli ve 26 sütunludur. Camiin 10 kapısı mevcuddur. Üçer şerefeli, çok ince, çok uzun 4 minarelidir.

Birinci Murâd'ın 1363'de kurduğu vakıf Pehlivanlar Tekkesi, eski asırlarda, her türlü spor yapılan, cihâna nâm salmış bir klübdü. Çok şampiyon yetiştirmiştir. Sultân Bâyezîd Dârüşşifâsı (akıl hastahânesi), kezâ şöhretini, âlemşümûl olarak, asırlarca devâm ettirdi. 1653'de şehirde 6.170 sokak, 6.700 dükkân vardı.

7) Rumeli

Rumeli eyâleti, 1361'de, devletin Anadolu eyâletinden sonra ikinci eyâleti olarak kuruldu. Merkez Edirne iken, Filibe'ye sonra Manastır ve Sofya'ya götürüldü. Beylerbeyi, bu iki şehirden istediğinde otururdu, ikisinde de makam sarayları vardı. Eyâletin -adalar hâriç- Tuna güneyindeki bütün Balkan yarımadasını içine aldığı söylenebilir. Ancak XVI. asırda Bosna ve XVII. asır başında Silistre (Özü) eyâletleri kurularak, Rumeli eyâletinin sınırları daraldı ve Karadeniz'le irtibatı kesildi. Batıda Adriyatik'e, güneyde Ege'ye dayanmıya devam etti. En güneyde İyonya Denizi'ne ve Akdeniz'e de dayanıyordu. Protokolde imparatorluğun 1. eyâleti iken 1517'de Mısır ve 1541 'de Budin (Macaristan) eyâletleri takaddüm ederek, Rumeli, protokolde 3. sıraya düştü. Eyâlet merkezi 1361-1453 arasında Edirne, sonra Filibe, XVI. asrın ilk yıllarında

Sofya oldu ve orada kaldı, bâzı devirlerde Manastır'da oturan beylerbeyiler görüldü.

1521'de eyâlet 32 kocaman sancağı ile âzamî sınırlarına kavuşmuştu. Az sonra Bosna ve Budin eyâletleri kurulunca bâzı sancaklarını bu eyâletlere verdi. 1608'de Silistre (Özü), 1715'de Mora eyâletleri kurulunca daha da darlaştı. XVIII. asrın son yıllarında merkezi Edirne'ye, XIX. asır başlarında Manastır'a alındı. Sonra Vidin, Niş, Varna eyâletleri, nihayet bunlar birleştirilerek 1864'de merkezi Rusçuk olmak üzere Tuna eyâleti kuruldu. Tuna eyâleti -Doğu Rumeli dışında- asıl Bulgaristan'dan başka Dobruca ve Niş sancaklarını da ihtivâ ediyor, geniş biçimde Romanya, bilhassa Yugoslavya'ya taşıyordu. Doğu Rumeli (Filibe) ise, Burgaz limanı ile beraber, Edirne eyâletine bağlandı. Makedonya da kuzey ve güney olarak ikiye bölünerek Kosova (Üsküb) ve Selânik eyâletleri, arada Manastır eyâleti, batıda ise İşkodra ve Yanya eyâletleri kuruldu. Bu suretle Tanzimat'ta târihî Rumeli eyâleti, bu parçalara ayrılmış oldu. 1878'de Tuna eyâletinin esas toprakları üzerinde Bulgaristan emâreti (otonom eyâleti) kuruldu.

1868 *Tuna Vilâyeti Sâl-nâmesi*'nden, eyâletin yalnız bâzı şehirlerindeki yalnız işler hâlde olan Müslüman Türk eserlerinin bâzılarını sâdece rakam olarak verebiliyorum: Sofya'da 44 cami, 4 medrese, 8 mekteb, 18 tekke; Şumnu'da 40 cami, 6 medrese, 22 mekteb, 10 tekke; Tırnova'da 31 câmî, 7 medrese, 19 mekteb, 4 tekke; Ruscuk'da 30 cami, 6 medrese, 9 mekteb, 7 tekke; Vidin'de 24 cami, 1 medrese, 12 mekteb, 7 tekke; Hacıoğlupazarı'nda 20 cami, 4 medrese, 12 mekteb, 2 tekke; Lofça'da 20 cami, 4 medrese, 11 mekteb, 1 tekke; Ziştovi'de 19 câmî, 1 medrese, 3 mekteb; Varna'da 19 câmî, 1 medrese, 12 mekteb, 1 tekke; Plevne'de 18 câmî, 3 medrese, 4 mekteb, 5 tekke; Eskicuma'da 17 câmî, 6 medrese, 6 mekteb, 1 tekke; Köstendil'de 16 câmî, 2 medrese, 7 mekteb, 4 tekke; Pravadi'de 11 câmî, 2 medrese, 3 mekteb; Balçık'da 10 câmî, 1 medrese, 3 mekteb; Servi'de 10 câmî, 1 medrese, 5 mekteb; Samakova'da 10 câmî, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke; Berkofça'da 9 câmî, 1 medrese, 5 mekteb, 2 tekke; Osmanpazarı'nda 8 câmî, 3 medrese, 8 mekteb, 1 tekke; Vraca'da 7 câmî, 1 medrese, 5 mekteb, 2 tekke; Lom'da 5 câmî, 1 medrese, 2 mekteb; Tutrakan'da 3 câmî, 1 medrese, 4 mekteb; Babadağı'nda 3 câmî, 5 mekteb; Rahova'da 3 câmî, 1 medrese, 1 mekteb, 1 tekke; İhtiman'da 2 câmî, 2 medrese, 2 mekteb; Köstence'de 2 câmî, 3 mekteb vs.vs.

XVII. asır ortalarında Rumeli ve Silistre (Özü) eyâletlerinin mühim bâzı şehirlerinin durumlarını, Evliyâ Çelebî'den naklen veriyorum:

Çorlu, Edirne sancağına bağlı kaza merkezi, 3.000 ev, 3 câmî, 12 mescid, 20 mekteb, 180 küçük handır. *Lüleburgaz*, Kırklareli sancağında kaza merke-

zi, 700 ev, 3 câmî, 3 mescid, Sinan eseri Sokollu külliyesine sâhib, muazzam kervansaraylı ve köprülüdür. *Aydos,* Kırklareli kazası, 1.000 ev, 1 câmî, 4 mescid, 6 handır. *Şumnu,* Niğbolu kazası, 2.000 ev, 10 câmî ve mescid, 7 mektebdir. *Hezargrad,* Niğbolu kazası, 1.700 ev, 17 câmî ve mesciddir. *Rusçuk,* Niğbolu'nun kazası, 2.200 evdir. *Yerköyü,* Niğbolu'nun kazası, Tuna'nın kuzey sahilinde (Romanya), 600 evdir. *Ziştovi,* Niğbolu kazası, 300 evdir. Bütün bu küçük şehirlerin kalesi ve askeri vardır.

Niğbolu veya Niğebolu, Özü eyâletinde sancak merkezidir. Tuna'nın güney kıyısı üzerindedir. 3.950 hâne, 26 câmî ve mescid, 26 mekteb, 10 hamam, 7 handır. *Silistre,* Özü eyâletinin merkezidir. Özü beylerbeyisi, bu şehirde oturur. Tuna'nın güney kıyısındadır. Kırklareli'nden Kırım'a kadar Karadeniz'in bütün batı sahilleri, Tuna'nın güney sahilleri, Özü eyâletini oluşturur ki XVI. asırda Rumeli eyâletinde idi. Kalesi 500 burçlu, 11 kuleli, 40 topludur. 7 câmî, pek çok mescid, 1 medrese, 40 mekteb, 3 hamam, 48 konak hamamı, 10 çeşme, 20 sebil vardır. *Hacıoğlupazarı,* Silistre merkez sancağına bağlı kaza merkezi, 2.000 ev, 4 câmî, bir çok mescid, 11 mekteb, 3 hamam, 3 han, 9 çeşmedir. *Mangalya,* Silistre kazası, 7 mekteb, bir bedesten, 3 han, işlek limandır. *Köstence,* Silistre kazası, 1 câmî, bir kaç mescid, 150 ev, işlek iskeledir. *Babadağı,* Silistre kazası, 3.000 ev, İkinci Bâyezîd selâtıyn Camii, çok ünlü Sarı Saltık Bektaşî dergâhı, 3 medrese, 20 mekteb, 8 han, 3 hamamlıdır. Ünlü Nakşî şeyhi Nakkaş-zâde Mustafa Çelebî'nin camii ve türbesi (1571) de bu şehirdedir. *Esterâbâd,* az uzakta diğer bir 1.500 hâne kaza merkezidir. Karasu 7 mekteb, 7 sebili olan bir diğer kaza merkezidir. *İslimye* 12 câmî ve mescidli bir kaza merkezdir. *Yeni Zağra* veya Zağra Yenicesi, 7 mahalle, 2 câmî, 5 mescid, 7 mekteb, 3 hanlı kaza merkezidir. *Eski Zağra,* yukarıdakiler gibi Çirmen (Edirne) sancağına bağlı kaza merkezi, 3.000 ev, 6 câmî, 11 mescid, 5 hamam, 855 dükkân, 200 kadar konaktır. *Filibe,* Rumeli eyâletinin merkez sancağı olan Sofya sancağında kaza merkezidir. Şehir 3 nahiyedir ve ayrıca 9 nahiye bu kazaya bağlıdır. 8.060 hâne olup 23 mahalle Türk, 6 Hıristiyan, 1 Yahudi mahallesi vardır. 10 câmî, 43 mescid, 11 tekke, iki çarşı hâlinde 880+300 dükkân, 165 hamamlı konak, 2 imaret, büyük köprüsü vardır. Ulu Câmî, şehri, Edirne'den hemen sonra 1363'te fetheden Birinci Murâd'ındır. *Tatarpazarcığı,* Meriç'in kuzey sâhilindedir. Güney sahilinde bulunan Filibe'nin kuzey-batısıdır. Sofya sancağında kaza merkezidir. 8 câmî, 12 mescid, 876 hâne, 7 tekke, 3 hamam, 7 han, 5.000 hayvan alan Makbûl İbrahim Paşa Kervansarayı vardır. Şehri Çelebî Mehmed kurmuştur ama, büyüten İbrahim Paşa'dır. *İhtiman,* Sofya sancağında kaza merkezi, 600 hâne, 2 tekke, 1 hamam, bir kaç câmî, mescid ve çeşmelidir.

Sofya, Rumeli eyâletinde beylerbeyi tahtıdır. Vezir pâyesindeki beylerbeyinin yıllık tahsisatı bir milyon akçadır (1.700.000 dolar). Eyâletten 40.000 tımarlı sipahisi çıkar. Vezîrin, beylerbeyi derecesinde dört yardımcısı vardır. Rumeli'ni XIV. asrın 2. yarısında fetheden Türkmenler, 8 yerde yarı göçebe halde yaşarlar. Bunların sancak beyi pâyesinde 8 beyi mevcuddur. Eyâlet Sofya merkez, Köstendil, İşkodra, Tırhala, Ohri, Avlonya, Alacahisâr, Prizrin, Vulçetrin, Yanya, Çirmen (Edirne), Manastır, Kavala sancaklarına ayrılmıştır. Sancaklar zaman zaman değişmiştir. Kavala'ya, bahriye sancak beyi tâyin edilir. Sofya merkez sancağından 3.000 sipahi çıkar. Şehirde 100'ün üzerinde câmî ve mescid mevcuddur, selâtıyn camii yoktur. 70 kadar saray ve konakta hamam vardır. İki kervansaray mevcuddur. Medreselerinden ikisine çok rağbet edilir. 4 ılıcası vardır, Birinci Murâd'ın yaptırdığı 1.000 kişi alabilir. Vitoş Dağı eteklerinde en büyük Bayrâmî şeyhlerinden, Kaanûnî devrinde yaşıyan Büyük Şeyh Balı Efendi'nin dergâhı ve türbesi bulunur. Rumeli'nin en büyük tekkelerindendir. Şehirde her şeyi Osmanlılar yapmıştır («Sofya şehri o kadar Türk'tür ki, Türkler'den öncesine âid bir şey görmek mümkin değildir», Ricaut, II, 608).

Eski Köstence, Sofya'nın kazası, 700 ev, 1 câmî, 6 mesciddir. *Cisr-i Mustafa-paşa,* Dâmâd Mustafa Paşa'nın kurduğu şehirdir, muazzam köprüsü, camii, külliyesi onundur. Ayrıca 6 mescid vardır. Yakınlarında *Çirmen* de denen *Harman* kasabası vardır. Sancak beyi, isterse Edirne'de, isterse bu kasabada oturur. *Hafsa*'yı Kaanûnî'nin annesi Hafsa Vâlide-Sultân kurmuş, 1576'da Sokollu, Sinân'a külliye yaptırarak büyütmüştür, ayrıca 7 mescid vardır. *Babaeski,* kaza merkezidir, 1.060 ev, 1 cami, 7 mescid, 7 han, 7 mekteb, 3 dükkân vardır. Ergene'ye dökülen Baaeski (Baba-i Atıyk) çayının batı kıyısında ve köprülüdür. Sadrâzam Semiz Ali Paşa'nın Sinan'a yaptırdığı külliyesi mevcuddur. *Çatalca,* Istanbul'un kazası, 5 cami, 42 mescid, 7 tekkedir. Kırkkilise *(Kırklareli),* Silistre (Özü) eyâletinde sancak merkezidir. *Varna,* büyük kaleli mühim limandır. 5 cami, 36 mescidi vardır. Limanına yılda 1.500 kadar gemi girer. 7 Türk, 1 Rum, 2 Ermenî, 1 Yahûdî, 1 Bulgar mahallesidir. *Tulca* veya Tolcu, Dobruca kuzeyinde 5 nâhiyeli bir kazanın merkezi, 600 hânedir. Tuna'nın güney kıyısındadır. İsmail, onun az kuzeyinde kaza merkezidir. Burası artık Dobruca değil, Bucak'tır (Güney Besarabya). İkinci Bâyezîd devrinde İsmail Kapdân fethidir, 2.000 hânedir. *Akkerman,* Turla (Dnyestr) nehrinin döküldüğü koy üzerinde büyük kale ve limandır. Sancak beyi tahtıdır. İkinci Bâyezîd, Boğdan beyliğinden alarak ve beyliğin Karadeniz'le irtibatını keserek sancak yapmıştır. Özü eyâletidir. Sancak 500 tımarlı çıkarır. Kalede çok büyük 180 top mevcuddur. 13 mahalle, 4 câmî, 17 mekteb, 1 medresedir. *Bender,* Turla nehrinin batı kıyısında, Akkerman'la Kişinev arasında, İkinci Bâyezîd fethi-

dir. Nehrin karşı yakası artık Besarabya değil, Ukrayna'dır. Özü eyâletinde diğer bir sancak merkezidir. Sancak 3.000 sipahi çıkarır. Sancakta ayrıca 12.500 asker daha vardır. Osmanlı devletinin büyük askerî üslerinden biridir. 12 kuleli kalesi Sinan eseridir. Rus kâfiri 6 defa 100.000 askerle gelmiş, mağlûben dönmüştür. Gaziler meskenidir. 1.100 hâne, 6 camidir. *Hotin,* Turla nehrinin güney kıyısında, Bukovina ülkesindedir. Nehrin kuzey kıyısı Podolya ve Galiçya'dır. Özü eyâletinde sancak merkezidir. İkinci Osman devrinde Polonya'dan alınmış, çok tahkim edilmiş kaledir. İkinci Osman'ın kaleyi bizzat muhasarasında Budin beylerbeyisi vezir Karakaş Mehmed Paşa ve binlerce asker şehid düşmüştür (15.9.1621) ki, şehidlikte adları teker teker yazılıdır. *Kamaniçe* (Ukranca: Kamenets-Podolsky), Turla nehrinin az kuzeyinde, Podolya denen ülkede büyük kaledir. Galiçya'nın bir parçasıdır. Dördüncü Mehmed devrinde fethedilip eyâlet merkezi oldu. *Kiev*'e Kırımlılar «Ming-kerman=Bin Kale», Osmanlılar daha çok «Körlo» derler. Kutsal Ortodoks şehridir. Zaman zaman Osmanlı'ya, daha çok Polonya'ya tâbî olur. XVII. asır sonlarında Rusya'ya tâbî olmuştur. *Hocabey* (Odesa), Karadeniz'in kuzey-batı ucunda limandır. Özü ve Akkerman kale ve limanları arasında bir haliç üzerinde iskeledir. Kalesi vardır. Nahiye merkezidir.

Özü (Oczakov), Odesa'nın az doğusunda, Karadeniz üzerinde kale ve limandır. Adını, doğusundan akan Özü (Dnyepr) nehrinden alır. Kırklareli'nden Kırım'a kadar Karadeniz'in bütün batı ve Tuna'nın güney sahilindeki ülkeleri içine alan ve Rumeli eyâletinden ayrılarak kurulan büyük Özü eyâletinin merkezi olmakla beraber, beylerbeyi, daha çok Silistre'de oturur. Eflak (Romanya) ve Boğdan (Moldavya), bu eyâletin iki sancağı gibidir. Kırklareli ile Kiev arasında uzanan büyük eyâlettir. Kalede 10.000 asker mevcuddur. 21 tümgeneral görevlidir ki Osmanlı'nın kaleye verdiği ehemmiyeti gösterir. Tersanesi ve filosu da mevcuddur. 880 hâneli bir askerî üstür. Karşı sahilinde Dördüncü Murâd'ın yaptırdığı Kılburun denen muazzam bir kale daha yükselir. *Kilye,* Tuna Deltası'nın kuzey kıyısında, İsmail'in doğusunda liman ve kaledir. Devletin en büyük balık dalyanlarından biri buradadır ve 200 tekne ile çevrilmiştir. Dağ gibi balık çıkarılır. Mersin balığından havyar çıkarılan en mühim yerlerden birisi de burasıdır. Kaza merkezi, 1 cami, 7 mescid, 2.000 evdir. *Hırsova* (Harşova), Orta Dobruca'da, 1.600 hâne, 17 cami ve mescid kaza merkezidir.

İpsala, İnoz (Enez), *Keşan, Malkara, İnecik,* Rumeli eyâletinde kaza merkezleridir. *Karinâbâd* veya Boyhad, 1.000 hâne, Özü eyâletinde, Silistre merkez sancağında kaza merkezidir. *İshakçı,* Kuzey Dobruca'da, Tuna'nın güney kıyısındadır. Karşı sahil Bucak'tır. Özü eyâletinde kaza merkezidir. *Şarköy,*

Rumeli eyâletinde kaza merkezi, 1.000 hânedir. *Niş*, Sofya'dan sonra Şarköy ve Mûsâ-paşa palangasından sonra gelen duraktır. Morava'dan ayrılan Nişava çayının güney kıyısındadır. 1375'de Birinci Murâd fethi, 2.060 evli kaza merkezidir. Sultân Murâd selâtıyn camii, 2 câmî, bir çok mescid, 22 mekteb, bir çok tekke, Mihâl-zâdeler'den bâzılarının yattığı bir türbe mevcuddur. *Yogodina*, Semendire sancağında kaza, 1.600 ev, 1375 fethidir.

Belgrad, Semendire sancağının merkezidir. Sancak beyi, isterse Belgrad' da, isterse az güneyindeki Semendire'de oturur. Sancak, Budin (Macaristan) eyâletine bağlıdır. Bâzan Rumeli eyâletine bağlanmıştır. En mühim sancaklardandır. Bâzan Belgrad kalesine vezir pâyesinde muhafız gönderilir. O zaman sancak beyi, Semendire'ye çekilir. İkinci Murâd, oğlu Fâtih, oğlu İkinci Bâyezîd bu Macaristan kalesini üç defa muhasara etmiş, alamamışlar, Kanûnî Sultân Süleyman, ilk sefer-i hümâyûnunda 1521 'de fethetmiştir. Orta Avrupa'ya ve Macaristan'a açılan kapı ve kilit noktasıdır. Tuna ile Sava'nın birleştiği yerde, her iki nehrin güney kıyısındadır. 116 kule, 5.060 mazgal, 4 kat ihtivâ eden kalesi, Osmanlı'nın en müstahkem kalelerinden biridir. İçinde Belgrad Fâtihi'nin iki Sultân Süleyman selâtıyn camii ve ayrıca üç câmî daha vardır. Zîrâ Avrupa seferlerinde Belgrad'da, gerçek bir ordu birikir. Kale dibindeki mahzen, 3.000 esir alır. Kaledeki her sınıf asker dışında Semendire sancağından 2.000 tımarlı sipahisi çıkar. Sancakta 200.000 kadar Hıristiyan nüfus yaşar, gerisi Müslüman'dır. Sancak beyi, devletin en mühim sancak beylerinden biridir, yıllık tahsisatı 540.260 akçadır, görevinden ayrılırsa hemen bir eyâlete beylerbeyi gider. Şehir ve kalede 150.000 kadar nüfus yaşar. Avrupa'nın en büyük şehirlerindendir. 17.000 ev, 160 saray ve konak, 28 câmî ve 189 mescid, 17 medrese, 270 mekteb, 17 tekke, 26 çeşme, 600 umûmî musluk, 8 Ortodoks kilisesi, 1 havra, 11.000 kuyu, 6 kervansaray, 7 misafir hanı (otel), 21 işhanı, 3.700 dükkânlı çarşı vardır. Sokollu Kervansarayı, şehrin dışında ayrı bir kale gibidir, 1.660 odası vardır. Sultân Süleyman Kervansarayı, buna yakın büyüklüktedir. Zîrâ, Orta Avrupa'ya giden ve oradan gelen bütün kervanlar Belgrad'da konaklar. Antrepoları, orduya âid tophaneler, dökümhaneler, görülmeye değer yerlerdir. Şeyhülislâm Adanalı Abdürrahîm Efendi'nin türbesi Belgrad'dadır. Aşağı Şehidlik bir ibret yeridir. 1456'da Fâtih'in 2. Belgrad muhasarasında şehid düşen binlerce asker buraya gömülmüştür. 65 yıl sonra 1521 fethinde şehid düşen binlerce asker de, Sultân Süleyman'ın emriyle, onların üstüne defnedilmiştir ki kucak kucağa yatsınlar, zirâ evvel şehidlerin torunlarıdır. Bir hamâset sahasıdır ki, tasvîri kaleme sığmaz.

Valva, Semendire'nin kazası, 870 ev, 1 cami, 9 mesciddir. *Yenipazar*, bâzan Bosna, bâzan Rumeli eyâletine bağlanan kaza merkezidir. Fâtih, şehir hâline

getirmiştir. 23 cami, 11 mescid, 34 mekteb, 2 tekke, 49 çeşme, 2 imaret, 3.000 ev, 2 hamam, 1.100 dükkândır. Tüfek, tabanca, kilit, külünk fabrikaları vardır. *Mitroviçe,* 300 hâne, Yenipazar'la Priştine arasındadır. *Vulçitrin,* ayni yörede, Rumeli eyâleti sancak merkezidir. 4.000 tımarlı sipahi çıkarır. 2.000 hânedir. Birinci Murâd selâtıyn camii mevcuddur. *Meşhed-i Hudâvendigâr,* Balkanlar Fâtihi Birinci Sultân Murâd Hân Hudâvendigâr'ın iç organlarının gömüldüğü türbe olup açık Kosova sahrası ortasında, Vulçitrin'le Priştine arasındadır. Rumeli'nde Osmanlılar'ın ikinci en kutsal yeridir. En kutsal yer, Sultân Murâd'ın ağabeyi Rumeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki türbesidir. Meşhed-i Hudâvendigâr çevresine, Kosova'da şehid düşen 10.000 Osmanlı askeri gömülmüştür. Burada, pâdişâhlarını beklerler. *Priştine,* gene Sultân Murâd fethi, Vulçitrin sancağı kazası, Kosova sahrası kenarında, 2.060 hânedir. *Kaçanik,* Üsküb sancağı kazasıdır, zâten Üsküb'e çok yakındır.

Üsküb, Rumeli eyâleti sancaklarının en mühimlerinden birinin merkezidir. Ekseriya beylerbeyi (orgeneral) rütbesinde sancak beyi tâyin edilir. Gazi Evrenos Bey fethidir. Merkez kazası 5 nahiye, 350 köydür. Sancaktan 4.500 tımarlı çıkar. Kratova gümüş ve demir mâdenleri şehre çok yakındır. Büyük barut-hânelerden biri Üsküb'dedir, zirâ civarında güherçile çıkar. 70 mahalledir. 10.060 ev, İkinci Murâd ve Fâtih selâtıyn camileri, 43 cami, 75 mescid, 70 mekteb, 20 tekke, 14 medrese, 110 çeşme, 200 sebil, 1.060 hamamlı konak, 7 kervansaray, 13 yolcu hanı, pek çok işhanı, 9 imaret vardır.

Kumanova, Üsküb'ün kuzey-doğusunda 600 hâne kaza merkezidir. *Kratova,* Üsküb'de kaza merkezi, 800 ev, 350 dükkândır. Evrenos Bey fethidir. 7 damar hâlis gümüş, diğer damarları gümüşle karışık demir ve bakır mâdeni ünlüdür. 20 cami ve mescidi vardır. *Köstendil,* Rumeli eyâletinde sancak merkezi, Sofya'nın güney-batısında, Sofya-Üsküb yolunda, 1.100 hânedir. Birinci Murâd selâtıyn camii, 2 cami, bir çok mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 5 tekke, Sultân Murâd kervansarayı vardır. Ilıcası meşhurdur. *Dobniçse,* Lala Şahin Paşa fethi, kaza merkezidir. *Köprülü,* keza Köstendil sancağı kazası, Vardar'ın doğu kıyısında, Üsküb'ün güney-doğusunda, 4 mahalledir. *Pirlepe,* Timurtaş Paşa fethi kaza merkezi, 1.000 hânedir. *Manastır,* 3.000 ev, 70 cami ve mescid, 9 medresedir. Birinci Murâd fethidir. Rumeli eyâletinde sancak merkezi büyük şehirdir. Bâzı Rumeli beylerbeyileri Sofya yerine burada oturmuşlardır. *Florina,* Manastır'ın güneyinde onun kazası, 6 mahalle, 1.500 ev, 17 cami ve mescid, 3 medrese, 7 mekteb, 2 han, 1 tekkedir. *Kesriye* (Yun. Kastoria), Birinci Murâd fethi kaza merkezidir. Sultân Süleyman ve Vâlide-Sultân selâtıyn camileri, bir çok cami ve mescid, 2.500 hâne, daha çok 70 kiliseli bir Rum şehridir. Sokakları keza kaldırımlıdır. *Sarıgöl,* 300 hâne kazadır. *Serfiçe,* Yeni-

pazar'ın kuzey-batısında kaza merkezi, 1.800 ev, 6 cami, 6 mescid. 7 kilisedir. Bu kazalar Vulçitrin sancağındadır. *Novoberda,* üç kol damarlı gümüş madeniyle meşhur kaza merkezidir. *Kurşunlu,* keza Vulçitrin'in kazasıdır. *Alacahisâr* (Sırp. Krugujevaç), Rumeli eyâletinde sancak merkezidir. 9 mahallesi, İkinci Murâd Camii, daha 1 câmî, 7 mescid, 2 tekke, 3 mektebi vardır. *Semendire,* Beigrad'ın güney-doğusunda, Tuna'nın güney kıyısında, Budin eyâletinde, eskiden Rumeli eyâletine bağlı sancak merkezidir ki sancak beyi bâzan burada, bâzan Belgrad'da oturur. Yıldırım Bâyezîd devrinde Osmanlı'ya tâbî olmuş, İkinci Murâd, fakat kesin şekilde Fâtih tarafından fethedilmiştir. Sancak 4.000 tımarlı çıkarır. 30 uzun kuleli kalesinde 350 asker vardır. Fâtih Camii, 4 câmî, 20 mescid, 2 medrese, 10 mekteb, 4.000 hâne mevcuddur. Akıncılar meskenidir.

Yejan, Ohri sancağında ve *Leş,* Dukagin sancağında kaza merkezleridir. *İşkodra,* Leş'le beraber 1478'de Fâtih tarafından çok çetin muharebelerden sonra Venedik'ten fethedilmiştir. İşkodra Gölü'nün güney-doğu ucundadır. Rumeli eyâletinde sancak merkezidir. 4.000 kadar tımarlı çıkar. 2.600 ev, Fâtih ve Bâyezîd selâtıyn camileri, 9 câmî, 70 mesciddir. Şehrin bir kısmı, Drin suyunun doğu yakasındadır. İşkodra'ya «İskenderiyye» ye «Arnavud İskenderiyyesi» de denir. *Podgoriçe* (Sırp. Titograd), gölün, kuzeyinde, Fâtih tarafından kurulmuş kale, 300 hânedir. *Kotor, Budva, Bar, Ülgün* (İt.Dulcigno), *Buşat, Mat, Yakova,* hep İşkodra bölgesinde bir kısmı Adriya Denizi üzerinde kaza, bâzan nahiye merkezleri, Fâtih fethi kalelerdir.

İştib, Makedonya kuzeyinde, Birinci Murâd fethi, 2.240 ev, 24 câmî, 24 mescid, 1 medrese, 11 mekteb, 7 tekke, 1 kervansaraylı tamamen Türkmen şehridir. Murâd Hân'ın camii vardır. *Samakov,* Sofya sancağında kaza, 1.700 ev, 12 câmî, 8 mescid, 2 medrese, 3 mektebdir. Çok büyük demir mâdeni vardır. Her yıl Selânik yoluyle denizden Osmanlı ülkelerine 8.000 araba demir nakledilir. 1370'de Lala Şâhin Paşa fethetmiştir. *Çırpan,* Rumeli'nde 302 köylü bir kazanın merkezi, 600 ev, 2 câmî, 4 mescid, 3 tekke, 3 mektebdir. *Kızılağaç Yenicesi,* Tunca'nın doğu kıyısında, Edirne kuzeyinde, Özü eyâletinin Kırkkilise sancağına bağlı 25 köylü kaza merkezi, 300 hânedir. *Küçük Üsküb,* Kırkkilise kazası, 3.000 hâne, 1 câmî, 6 mesciddir. *Vize,* Özü eyâletinde sancak merkezidir. Kırkkilise güney-doğusunda, 300 hânedir. Gene bu sancakta, ayrıca bir Yürük sancak beyi vardır. *Pınarhisâr,* 400 evli kaza merkezidir. *Saray,* gene Vize sancağında 800 evli kaza merkezidir. *Halkalı* ve tam adiyle Halkalıpınar, Istanbul'a çok yakındır. Kaanûnî Sultân Süleyman'ın Sinan'a yaptırdığı has bahçe içinde saray-ı hümâyûnu 60 bostancı bekler.

Kızanlık, Tunca'nın az kuzeyinde, Edirne sancağına bağlı, 1.060 hâne, kaza merkezidir. 2 medrese, 3 tekkesi vardır. Halk Türkmen'dir. *Lofça,* Birinci

Murâd zamanında Gazi Mihâl Bey fethidir. Niğbolu sancağı kazasıdır. 3.000 hâne, 16 mahalle Türk, 4 Bulgar, 1 Yahudi, 1 mahalle Çingene'dir. 7 câmî, 23 mescid, 3 köprü, 3 medrese, 6 mekteb, 5 tekke, 6 çeşme, 2 hamam, 7 han, 215 dükkanlıdır. Hünkâr Camii, Birinci Murâd eseri selâtıyn câmiidir. *Plevne,* keza Mihâl Bey fethi ve Mihâloğulları'nın merkezlerindendir. Niğbolu'nun kazası, 2.000 hânedir. Mükellef saray, câmî, mescidler, medrese, 6 tekke, 6 han, hamam, imaret, çoğu Mihâloğulları'nın hayrâtıdır. *Vraça,* Niğbolu kazası, 1.500 ev, 9 câmî ve mescid, 2 medrese, 4 hamam, 2 tekke, 200 dükkândır.

Vidin, Rumeli eyâletinde sancak merkezidir, Tuna'nın güney sâhilindedir. Karşı sahilde ve Romanya'da Kalafat, Vidin'e bağlıdır. Batısında akan Timok çayı, Rumeli eyâleti ile Budin eyâletinin Semendire (Belgrad) Sancağı sınırıdır. 1389'da Evrenos Bey fethidir. 2.000 tımarlı çıkarır. Vidin'de Tuna üzerinde 10 firkate bulunur. 19 Türk, 4 Bulgar, 1 Yahudi mahallesi, 4.700 hâne mühim şehirdir. 10 cami, 14 mescid, 9 medrese, 11 mekteb, 7 tekke, 200 hamamlı konak vardır. *Ilıca,* Vidin'in kazası, 200 hâne, 2 cami, 4 mescid, 2 tekke, 1 medrese, 2 mektebdir. *Yenipazar;* Silistre sancağı kazası, 150 ev, 2 camidir. *Yanbolu,* Tunca üzerinde, 1363'de Birinci Murâd fethi, 3.500 ev kaza merkezidir. 17 Türk, 1 Bulgar, 1 Yahudi mahallesidir. 17 cami ve mescidi, bedesteni, 3 hamamı, 6 yolcu ve 5 iş hanı, 3 medrese, 11 mektebi vardır. Şehir dışındaki kervansarayda her zaman devletin 5.000 katırı bekletilir. Seferde bu katırlar, ordu emrine verilir. *Hasköy,* Edirne-Filibe arasında, Meriç'in az güneyinde, Kırkkilise sancağı kazası, 250 ev, 1 cami, 1 imaret, 1 medrese, 3 mektebdir.

Dimetoka, Edirne sancağı kazasıdır. Fâtihi Birinci Murâd'ın büyük saray-ı hümâyûnu vardır ki bâzı pâdişâhlar oturmuşlardır. 600 ev, Yıldırım selâtıyn camii, 11 mescid, 4 medrese, 5 mekteb, 5 tekke, 2 imaret, 2 kervansaray, 2 han, 3 hamam, hamamlı 70 konak vardır. *Ferecik,* Gazi Süleyman Paşa fethi Edirne kazası, 500 ev, 2 cami, Süleyman Paşa selâtıyn camii, 4 mescid, 2 medrese, 2 tekkedir. *Dedeağaç,* Evrenos Bey fethi, Ege Denizi üzerindedir. Açığında Semâdirek adası vardır. Edirne kazasıdır. Yıldırım Hân Camii vardır. *Gümülcine,* Evrenos Bey fethi kazadır. 4.000 ev, 16 cami, 11 mescid, 5 medrese, 7 mekteb, 7 iş ve 10 yolcu hanı, hamamları olan mühim şehirdir. Çoğu Evrenosoğulları hayrâtıdır. Devletçe tanınmış Çingene beyi, Gümülcine'de oturur. Çevre, Evrenosoğulları'nın mâlikânesidir. *Orhâniye,* Rumeli'nin Selânik sancağında kaza merkezidir. *Sidre-kapsi,* keza öyledir. Devletin 47 darbhânesinden biri buradadır. *Aynaroz* nahiyesi, bu kazadadır ki Rum manastırı ile meşhurdur. Manastır Athos dağındadır (2.030 m) ve kimse giremez. *Avrathisârı,* başka bir Selânik kazasıdır. *Doyran,* Selânik'in bir başka kaza merkezidir. *Yenice,* Karasu Yenicesi'dir. Evrenos Bey fethi, Selânik'in kazası, 1.000 evdir. İskeçe

suyu üzerinde denizden az içeridedir. Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'nın muhteşem kervansarayı ve camii buradadır. Karasu, Yenice'nin 500 hâne nâhiyesidir. Ahmedâbâd 200 hâne diğer nâhiyesidir ki Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın kurduğu kasabadır,

Kavala, artık Batı Trakya'da değil, Makedonya'dadır. Karşısında Taşoz adasının yer aldığı kaleli limandır. Rumeli eyâletinde deryâ sancak beyliği merkezidir. Sancak beyinin emrinde 2 kadırga vardır. Sancaktan 2.000 kadar tımarlı çıkar. 7 kazadır. 700 ev, kalede 50 top bulunur. Binaların çoğu Makbûl İbrahim Paşa hayrâtıdır. Birinci Murâd fethetmiştir. *Drama,* Kavala'nın az kuzey-batısında, Evrenos Bey fethi, kaza merkezi, 800 ev, 13 cami, 7 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 10 han, 1 hamamdır. Eski Cami, İkinci Bâyezîd'in selâtıyn câmiidir. *Zihne,* Selânik'in kazası, Evrenos Bey fethi, 200 hânedir. İkinci Bâyezîd selâtıyn camii vardır. *Serez* veya Siroz, Selânik'in kazası, 6.000 hâne büyük şehirdir. 12 cami, 78 mescid, 30 medrese ve tekke, 21 mekteb, 717 çeşme ve musluk, bedesten, 5 hamam, hamamlı 1.060 konak, 7 iş ve 9 yolcu hani, köprü mevcuddur. 30 mahalle Türk, 10 mahalle Hıristiyan'dır. *Demirhisâr,* 1.600 hâne Selânik sancağında kaza merkezidir.

Selânik, büyük limandır. Önce Yıldırım Bâyezîd, sonra İkinci Murâd fethetmiştir. Rumeli eyâletinde deryâ sancak beyliği merkezidir. Sancaktan .6.000 tımarlı sipahisi çıkar ve 12.000 gönüllü elde etmek de mümkindir. Sancakta her zaman 40.000 kadar kara ve deniz askeri bulunur. 150 kuleli, 4.000 mazgallı büyük kalesinin 4 ayrı yerinde her akşam mehter vurulur. Kaleyi 1545'de Kaanûnî Süleyman yeniden inşâ etmiştir. Şehirde 150 kadar cami ve 150 kadar mescid ve buna göre diğer yapılar mevcuddur. 48 mahalle Türk, 57 mahalle Yahudi ve Hıristiyan'dır. Selânik sancağında 500.000 insan yaşar ki epey bir kısmı Selânik şehrindedir. 340 meyhanesi, 17 mükellef çalgılı kahvehanesi, 300 kadar hamamlı konağı, 11 çarşı hamamı, çok ünlü Mevlevî-hânesi ve diğer tarîkatlerin tekkeleri, kervansarayları, insan ve mal kaynaşan hanları mevcuddur.

Vardar Yenicesi (Yenice-i Vardar), Selânik'in kazası, Evrenos Bey fethi, 1.500 hâne, 17 cami, 5 mescid, 1 medrese, 7 mekteb, 3 imaret, 740 dükkân, 2 hamam, 2 kervansaray, 9 han, 20 çeşme, 41 sebil olup çoğu Evrehos-zâdeler'in hayrâtıdır. *Vodine,* 1060 hâne, Selânik'in kazası, 8 cami, 11 mescid, 1 medrese, 4 mekteb, 1 tekke, 1 hamam, 10 han, 1 imaret, 7 kilise, 300 kadar dükkândır. Yakınında bâkire kızları kabûl eden Ortodoks manastırı vardır. *Karaferye,* Evrenos Bey fethi, Selânik'in kazası, 4.000 hâne şehirdir. 16 Türk, 2 Yahudi, 15 Hıristiyan mahallesidir. Birinci Murâd ve Musa Hân selâtıyn camileri, 2 cami, 19 mescid, 3 medrese, 10 mekteb, 5 tekke, 5 çifte hamam, hamamlı 70 kadar konak, 3 imaret, 1 bedesten, 600 dükkân mevcuddur. *Alasonya,* 655 hâne kaza

merkezi, 4 cami, 7 mesciddir. Olimpos suyu üzerinde köprüsü vardır. *Tırnovi*, bunun nahiyesi olduğu hâlde çok daha büyüktür. Yakın zamanlara kadar köy iken 3.500 hâne Rum şehri hâline gelmiştir. Sokakları gaayetle pis ve dardır.

Yenişehir (Yun. Larissa), Tırhala (Tesalya) sancağında kaza merkezidir ki sancak beyleri bâzan Tırhala yerine burada oturur. 200 köy bu kazaya bağlıdır. 22 cami, 49 mescid, 8 medrese, 22 mekteb, 10 tekke, 5 hamam, hamamlı 400 kadar konak, 21 han, 880 dükkân, Küstüm (Pintos) çayı üzerinde 10 köprü, 300 çeşme, sebil ve musluk, 3.160 kuyu mevcuddur ve Mevlevî-hânesi büyük dergâhlardandır. *Tırhala*, Rumeli eyâletinde sancak merkezidir. En mühim sancaklardandır. 2.300 hâne, 7 cami, 8 mescid, 6 medrese, 9 mekteb, 8 tekke, 3 hamam, 70 kadar hamamlı konak, 8 gözlü çok güzel köprüsü vardır. Ekserisi Kaanûnî Sultân Süleyman'ın yeğeni Sultân-zâde Osmân-Şâh Bey'in hayrâtıdır ki zâten şehri bu hâle getiren odur, çok uzun müddet Tesalya sancak beyliği yapıp burada ölmüştür. *Fener* (Yenişehr-i Fenâr), Tırhala'nın kazası, 160 hâne, 5 cami, 3 mescid, 1 medrese, 1 mektebdir. *Kardiçe*, bunun nahiyesi olduğu hâlde çok daha büyük, yaklaşık 1.000 hâne, 9 camı, 8 mesciddir.

Narda (Arta), Yanya (Epir) sancağının en güneydeki kazasıdır. 2.000 hâne, 10 Rum, 3 Müslüman, 4 Yahudi mahallesidir. İkinci Bâyezîd selâtıyn camii, daha 1 câmî, rnescidler, 3 medrese, 5 mekteb, 3 tekke, 11 kilise, 1 köprüsü mevcuddur. *Yanya*, Rumeli eyâletinde sancak merkezidir. 22 kazalı mühim sancaktır. Büyük kalesi, 23 Müslüman, 14 Rum, 1 Çingene, 4 Yahudi mahallesi, 4.800 evi, 845 hamamlı konağı, 2.260 dükkân, 23 cami, 12 mescid, 16 medrese, 11 mekteb, 7 tekke, 3 han, 2 hamam, 4.400 kuyusu vardır. İkinci Bâyezîd'in Fethiye Camii kalededir. *Aydonat*, Delvine sancağı kazası, 840 hâne, 3 cami (biri İkinci Bâyezîd'in), 3 mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 3 tekke, 2 hamam, 17 çeşme, Müslüman Arnavud kasabasıdır. *Margaliç*, Delvine'nin 40 köylü kaza merkezi, 1.300 hâne, biri İkinci Bâyezîd'in 3 cami, 7 mescid, 1 medrese, 2 mekteb, 2 tekkedir. *Parga* kalesi buraya yakın ve Korfu adasının karşısında olup Sadrâzam Makbûl İbrahim Paşa'nın doğum yeridir. *Delvine*, Rumeli eyâletinde sancak merkezidir, İkinci Bâyezîd fethidir. 2.000 tımarlı çıkaran küçük bir sancaktır. Ergeri'nin az güneyinde bulunan Delvine, küçük bir Anavud kasabasıdır. 1 cami, 2 mescid, 3 medrese, 2 mekteb, 3 tekke vardır. *Ergeri* (Argyrokastro), Delvine'nin kazası olup 68 köy bağlıdır. İkinci Bâyezîd'in kale ve varoşta iki camii, daha 7 cami, 7 mescid, 2 medrese, 5 mekteb vardır. Delvine sancak beyi bâzan bu şehirdė oturur. *Pogonya*, ayni sancakta diğer bir kaza merkezidir. *Tepedelen*, Avlonya sancağında kaza merkezi olup 80 köyü vardır. 240 hânedir. *İskarapar*, Avlonya sancağı kazası olup 47 köyü, İkinci Bâyezîd Camii vardır. Bu yakında *Roşnik* köyünü, burada doğan Sadrâ-

zam Köprülü Mehmed Paşa, kasaba hâlinde îmâr etmiştir. Hemen yanındaki Lavdani köyü ise, Dördüncü Murâd'ın son ve İbrahim Hân'ın ilk sadrâzamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın doğum yeridir. Bir dere aşırı Jotom köyü ise, Sen Gotar meydan muharebesinde Avusturya'da şehid düşen Yeniçeri ağası vezir Mustafa Paşa'nın doğduğu yerdir.

Berat, «Arnavud Belgradı» diye de anılır ve Avlonya sancak beyi, Avlonya'dan fazla burada oturur. Rumeli eyâletine bağlıdır. Avlonya ile Görice arasındadır. 120 köy merkez kazasına bağlıdır. 9 kazalı, 4.000 tımarlı ve sâir askeri olan sancaktır. Berat, mühim bir şehirdir. İkinci Bâyezîd'in 4 ayrı camii, 5.480 hanesi, ayrıca 26 camii, 17 mescid, 5 medrese, 4 tekkesi vardır. 170 hamamlı konağı mevcuddur. 19 mahalle Müslüman Arnavud, 10 mahalle Hıristiyan Arnavud'dur. Türkçe de bilirler. 3 imaret, 11 hanı vardır. *Avlonya*, Berat'ın güney-batısında, bir yanı körfez, bir yanı göl üzerindedir ve kuzeyinden Viyosa ırmağı akar. Açığında Sazan adası vardır. Otranto Boğazı üzerindedir ki Adriya ve Yunan (İyonya) denizlerini bağlar. Kaanûnî Sultân Süleyman, büyük kale ve 2 cami yaptırmıştır. 1.300 hâne, ayrıca 4 cami, 5 mescid, 3 medresedir. Limanı büyüktür. *Draç*, Elbasan sancağında 73 köylü bir kaza, Adriyatik üzerinde limandır. *Kovaya* kazası, Draç'ın hemen dışındadır. *Bekin*, Elbasan'ın diğer bir kaza merkezi, 430 hâne, 5 cami, 7 mescid, 3 medrese, 5 mekteb, 2 tekke, 7 çeşmenin çoğu Kandiye'nin fethinde yeniçeri ağası olan vezîr Abdurrahmân Paşa'nın hayrâtıdır ki, burada doğmuştur.

Elbasan'ın aslı «İlbasan»dır. Bu adı Fâtih Sultân Mehmed vermiştir. Rumeli eyâletinde sancak merkezidir. Sancak 4.600 asker çıkarır. 526 köy bu sancağa bağlıdır. İşkombi çayının kuzey kıyısındadır. Fâtih şehrin kalesini ve 2 de câmî yaptırmıştır. Ayrıca 44 cami, 24 mescid, 11 tekke, 7 mükellef çalgılı kahvehane, 11 işhanı, 9 yolcu hanı, 2.060 kuyusu vardır. 18 mahalle Müslüman Arnavud ve Türk, 10 mahalle Ortodoks Arnavud, 1 mahalle Katolik Arnavud'dur. Arnavudlar'ın ekserisi Türkçe de bilirler. *Ohri*, Ohri Gölü'nün kuzey-doğu kıyısında, Elbasan'la Manastır arasında Rumeli eyâletinde diğer bir küçük sancağın merkezidir. Sancakta 7.000 kadar asker vardır. Merkez kazası 3 nahiyedir. Ohri, Rumeli'nin en büyük şehirlerindendir. 15.000 kadar ev ve 400 kadar konak vardır. 10 Müslüman, 6 Ortodoks, 1 Katolik mahallesidir. Çoğu Arnavud'dur. Sonra Türkler, Rumlar, Makedonlar gelir. 17 câmî, 18 mescid, 3 medrese, 7 mekteb, 3 imarettir. *Resne*, Ohri merkez kazasına bağlı nahiye merkezi, 180 hâne, 2 mahalle, 2 câmî, 2 medreseli, yarısı Müslüman, yarısı Ortodoks Arnavud küçük bir kasabadır. *Astrova* ve ayni adlı gölün kıyısındaki *Presba* (Persepe), Ohri sancağında iki kaza merkezidir.

Ardovişte, Köstendil sancağı kazası, 400 hâne, 5 câmî, 2 mesciddir. *Tikveş*, ayni sancakta 300 hâne, 3 câmî, 2 mescidli başka bir kaza merkezidir. *Ustrum-*

ca (Strumiça), İştib'in güney-doğusunda, kaza merkezi, 1.000 hâne, 14 cami ve mescid, 1 medrese, 6 mekteb, 12 çeşme, 13 hanlı bir Türkmen kasabasıdır. Az güneyinde Doyran gölü ve kasabası vardır. *Petriç*, Köstendil'in kaza merkezi, 240 hâne, 2 câmî, 2 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 hamam, 1 tekkedir. *Vetime*, ayni sancakta 48 köylü bir kaza merkezidir. *Stanimaça*, Filibe sancağında kaza merkezi, 300 hâne Bulgar, 100 hâne Türk'tür. *Hayrabolu*, Rumeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa fethi, Edirne sancağında kaza merkezidir. *Tekfurdağı* (Tekirdağ), Rumeli eyâletinde sancak merkezi ve Marmara sâhilindedir. Bunu da Süleyman Paşa, babası Orhan Gazi zamanında fethedip kalesini yıktırmıştır. Mühim sancaklardandır. Edirne'nin başlıca iskelesidir. Büyük ve zengin bir şehirdir. *Ereğli* (Marmara Ereğlisi) de Süleyman Paşa fethi, 300 hâne, küçük bir kasaba, fakat işlek limandır.

Nâmık Kemâl Bey (1840-1888), «Osmanlı devletinin tabîî hudûdu Tuna hattıdır (çizgisidir)» demiştir *(Sabah*, 5.11.1912). «Bu hat elden giderse, vatan elden gider» diye ilâve etmiştir. Tarihçi Ord.Prof. Mükrimîn Halil Yınanç ise «târihimizin en büyük kaybı, Rumeli'ni elden çıkarmamızdır» demiştir (Ali Çankaya, IV, 1.707).

Evliyâ Çelebî'nin XVII. asır ortalarında tavsif edip yukarıda bir kaç paragrafla hulâsa ettiğim Rumeli, iki safhada 1878'de ve 1913'de, 93 Harbi ve Balkan Harbi bozgunlarından sonra elden çıkarılmıştır. Bu suretle Osmanlı pâdişâhının «sultânü'l-bahreyn» (İki Denizin Sultânı) (Akdeniz ve Karadeniz-) unvanı bâkıy kalmışsa da, «hâkaanü'l-berreyn» (İki Kıt'anın Hâkaanı) (Anadolu ve Rumeli) unvanının yarısı, şübheli hâle gelmiştir. 500 yıllık bir anayurd nasıl elden gider? Bir inanılmaz hikâye gibidir, fakat aynen vâkı'dir. İslâm'ın Tuna çizgisi, Meriç'e çekilmiştir. On milyonlarca Müslüman, bugün Hıristiyan topraklarında yatmaktadır.

1878'de Tuna eyâletinin 6 sancağı üzerinde Bulgaristan emâreti ve Edirne eyâletinin 2 sancağı (Filibe ve İslimye) üzerinde. Rûmeli-i Şarkî eyâleti kurulup, ikisine de otonomi verildi. Savaştan önce, 1877'de 6 sancak üzerinde 1.130.000 Bulgar + 1.120.000 Türk=2.250.000 nüfus, Doğu Rumeli'ni teşkil eden 2 sancakta ise 483.000 Bulgar +681.000 Türk=1.164.000 nüfus, toplam 1.613.000 Bulgar+ 1.801.000 Türk=3.414.000 nüfus yaşıyordu ki bu toplam 8 sancak, Bulgaristan krallığını teşkil edip Osmanlı imparatorluğundan 1908'de ayrıldı. 1887'de yapılan sayımda 676.215 Türk çıktı. 1876'da 1.801.000 Türk yaşadığına göre, nüfûs artışı da hesâb edilirse, 1.300.000

Türk'ün ortadan yok olduğu anlaşılır. Bu rakamın yaklaşık üçte ikisi, 5 asırlık yurdlarından çıkarak Türkiye'ye göçtüler, üçte biri ise Ruslar ve Bulgarlar'ca katliâm edildi. Bir kısmı da kaçarken soğuktan, açlıktan, hastalıktan öldü. 1876'da 8 sancakta nüfûsun %53'ü Türk'tü. 45 Türk orta okul ve lisesi, 2.225 ilkokulu, 100'ün üzerinde medrese ve ayrıca cami okulları mevcuddu. 93 felâketinden sonra Türk nüfûsunun nisbeti Bulgaristan'da 3'de 1'e düştü ve çok uzun müddet bütün baskılara rağmen bu nisbet 4'e 1'e düşürülemedi. 19.2.1946'da Bulgaristan Komünist Partisi birinci sekreteri ve başbakan Georgi Dimitrov şu talimatı verdi: «Balkanlar'ın yalnız Balkanlılar'a âid olmasını ve Slavlar'ın Balkanlar'da başlıca rol oynamasını te'mîn etmeliyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nun hükmettiği geçmiş zaman nişâneleri, tamâmiyle silinmelidir.» Bu emirde, Türkler'in Balkanlar'ı oluşturan başlıca kavimlerden biri olduğunu unutan târihî bir yanılgı mevcuddur. 1949/50 ders yılında bile 1.199 Türk ilk ve orta okulunda 3.037 Türk öğretmeni, 100.376 Türk çocuğunu okutuyor, bir çok Türk ise Bulgar okullarında okuyordu. 1950-51'de 156.000 Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye bir yıl içinde göçtü. 1878-1908 arasında otonom Bulgaristan'da Türkçe 5 gazete, 12 dergi, 1908-1944'de Bulgaristan krallığında Türkçe 28 gazete, 38 dergi çıkarken bu sayı, 1960'larda, komünist propaganda yapmak şartıyle Türkçe 3 gazete, 1 dergiye düştü. 1985'de hâlâ Türk nüfus ülke nüfûsunun 10'da birinin çok üzerindeydi ve hâlâ 1 milyonu çok geçiyordu. 28.5.1962'de Parti birinci sekreteri ve başbakan Todor Jivkov, «Bulgaristan Halk Cumhuriyeti, çok milletli bir devlet değildir» tâlîmâtıyle, devlet yapısının Sovyetler'den, Çin'den, Yugoslavya'dan farklı olduğunu ilân ediyor, Türkler'e «yok olunuz veya ölünüz» diyordu. Nihayet 1985'de, İspanya'nın asırlar önce Arablar'a uyguladığı politikanın en şiddetli çizgileri, Bulgaristan Müslümanları'na da uygulanmıya başlandı.,

1878 Berlin muâhedesi, Tuna eyâletinin Dobruca'yı oluşturan 2 sancağını imparatorluktan ayrılan Romanya prensliğine, Niş sancağını da gene imparatorluktan ayrılan Sırbistan'a verdi. Köstence ve Tulça sancaklarında 1868 sayımına göre 125.945 Türk ile bir mıkdar Ulah (Romen) ve Bulgar yaşıyordu. 1930 Romen sayımına göre Dobruca'da Türk nüfûsu 345.720 olup çoğunluktu. 1965'de 250.000'e düştü. Niş sancağındaki Türkler de, daha 1878' de, hemen tamamen sancağı bırakarak göçtüler.

Bu suretle 93 felâketi, 1878'de Osmanlı Rûmelisi'nin yarısını mahvetti. Diğer yarısının mahvolması için 35 yıl beklemek gerekti. 1913'de o da oldu. Osmanlı mimari eserlerinin imhâsı, ayni tempoyu tâkıyb etti.

8) Bosna

Bosna-Hersek, önce Rumeli eyâletinin bir parçası iken, sonra ayrı eyâlet oldu. Hâkim nüfus, Boşnaklar, yâni Müslüman Hırvatlar idi. Sünnî-Hanefî idiler. Bugün de ülkenin hâkim nüfûsudur. Derin Osmanlı kültürü almışlardır. Pek çok sadrâzam, vezîr yetiştirmişlerdir. Türkçe yazar, şâir ve san'atkâr ve bilginleri eklemek gerekir. Ancak Bosna, bilhassa Hersek'de Türkler de vardır ve bunlar zamanla Boşnakca konuşarak Boşnak'laşmışlardır. Arnavud çok azdır. Diğer kavimler, Katolik Hırvatlar'la Ortodoks Sırplar'dır. Sırplar'da Osmanlı kültür te'sirleri daha derindir. Hırvatlar, daha çok Macarlar'a ve Almanlar'a dönüktür. Bosna'nın Hersek sancağı, Adriya Denizi'ne açılır. Adriya Denizi'nin Bosna'yı denizden ayıran ince şerit hâlindeki dağlık şeridi Dalmaçya'dır. Burası Osmanlı ile Venedik arasında devamlı çekişilen bir şerittir. Halkı Hırvat ve İtalyan, yâni Katolik'tir. Güneyde Hersek'i Arnavudluk'tan Karadağ denen küçük bölge ayırır. Burada Ortodoks Sırplar'ın Karadağlı denen bir dalı yaşar. Vahşî dağ kavmi idiler. Daha XIV. asrın sonlarında Bosna krallığına (ki Katolik idi) giren Osmanlılar, Fâtih'in seferleriyle bütün ülkeyi fethettiler. Müslümanlıktan bâzı unsurlar alan Bogomil mezhebindeki Hırvatlar'ın XV. asırda ihtidâ etmesi ve buraya yerleşmiye gelen Türk nüfûs ile karışmasıyle ülke, Müslüman ülkesi durumuna geldi. Bugün de kısmen öyledir. Öyle ki, meselâ Hersek'in merkezi olan Mostar şehrinde 1878'de 36 camie karşılık yalnız 2 Ortodoks Sırp ve 1 Katolik Hırvat kilisesi bulunuyordu *{Vakıflar Dergisi*, VII, 215). Yenipazar sancağı, Karadağ ile Sırbistan'ı ayırır ve bâzan Bosna eyâletinde olmakla beraber, daha çok Rumeli eyâletine bağlanmıştır. Merkez 1550'ye kadar Bosnasarayı (Sarajevo), 1583'e kadar daha kuzey-batıda olan Travnik, 1639'a kadar daha da kuzey-batıda olan Banyaluka, 1684'e kadar gene Bosnasarayı, 1850'ye kadar gene Travnik, 1850'den sonra gene Bosnasarayı'dır. Ancak merkezin başka şehirlerde olduğu zamanlarda da beylerbeyinin çok defa Bosnasarayı'nda oturduğu görülmektedir. Kuzeyden Almanya ve kuzey-batıdan Venedik'le sınır olduğu için serhad eyâleti idi. Nüfûsun üçte ikisi Müslüman, Boşnak ve Türk veya ikisinin karışımı idi.

1521'de Bosna sancağı, Rumeli eyâletinden ayrılarak müstakil sancak oldu ve 1583'de eyâlet statüsüne yükseltildi. 1866'da eyâlet 7 sancağa ayrıldı ki, biri Hersek idi. 1872'de Banyaluka-Novi hattı açıldı ve sonra diğer demiryolları yapıldı. 1876'da Bosnasarayı'nda Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne (hukuk fakültesi), Gazi Husrev Bey yüksek medresesi, 28 lise ve ortaokul, 917 ilkokul, pek çok orta dereceli medrese vardı ve Hıristiyanların Kilise'ye bağlı okulları bunların dışında idi. 1953 sayımı Bosna-Hersek federe halk cum-

huriyeti nüfûsunu % 42,6 Müslüman Boşnak, %35,1 Ortodoks Sırp, %21,5 Katolik Hırvat, 0,9 Müslüman Türk, Arnavud, Çingene olarak vermektedir.

1957'de Yugoslavya'da ibâdete açık 1.514 camiin 635'i Bosna-Hersek'de idi. Hâlbuki Bosna-Hersek'de daha 1939'da cami sayısı 1.173 idi. 1939'da Bosnasarayı şehrindeki cami 108 iken 1955'de 87 idi. 1934'de Gradişka'da 26 cami vardı, 1957 'de sayı 1'e (bir) düşmüştü. XIX.asır sonlarında 12.000 nüfuslu ve 12 camili Foça (*Kaamûsü'l-Â'lâm*, V, 3.443), 1934'e 4.600 nüfûsa düşmüştü (Pelletier, *Sarajevo*, 242). Pek çok Hırvat, bilhassa Sırp nüfus gelip ülkeye yerleşti. Vişgrad'a çok yakın Sinan'ın Drina Köprüsü (179 m uzunluk, 4,30 m en), gene Sinan'ın Mostar Köprüsü, azametle ayakta durmaktadır. Eyâlet, 1878'de Avusturya-Macaristan idaresine verildi, 1908'de Avusturya-Macaristan'a ilhâk edilerek Osmanlı ile ilgisi kesildi, 1918 sonunda Yugoslavya adiyle çok büyütülen Sırbistan krallığına geçti. Evliyâ Çelebi, XVII. asrın 3. çeyreğinde eyâleti, V. cildinin sonlarında, büyük tafsilât ile anlatır. Buradan bâzı satırları nakletmekle yetineceğiz ve sâdece sancak merkezi şehirler hakkında seyyahın verdiği bâzı bilgileri nakledeceğiz:

Bosnasarayı veya Bosnasaray yâhud Saraybosna ve kısaca Saray ve Sırp-Hırvatca Sarayevo, 1436'da Rumeli eyâletinde sancak merkezi olmuştur. Sonra Bosna-Hersek eyâletine merkez olmuştur, merkez olmadığı zamanlarda da eyâletin en büyük şehri, Osmanlı kültür merkezi, imparatorluğun mühim şehirlerinden biri durumundadır. Sava'ya dökülen Bosna suyu üzerindedir. 1436'da Üsküb sancak beyi Gazi Paşa-Yiğit Mehmed Bey-zâde Gazi İshâk Bey, buraya ilk sancak beyi olunca, büyük bir hükûmet konağı yaptırdı, buna «saray» dendi ve şehrin adı oldu. Pek küçük bir kasaba olan Saray, büyük bir şehir hâline getirildi (İshâk Bey Sarayı, bugün de Bosna-Hersek cumhuriyeti hükûmet konağıdır). Eyâlet 8 sancaktır ve ekseriya vezir pâyesinde beylerbeyilere verilir. Eyâlette 773 kale, hisar ve palanga (tahta direklerden yapılmış kale) vardır. 15.000 asker çıkarır. Hıristiyan nüfus 385.000'dir. 92 mahalle Müslüman, 10 mahalle Hıristiyan, 2 mahalle Yahudi'den ibaret şehrin nüfûsu 170.000 civarındadır. Fâtih selâtıyn camii kalededir. 77 cami, 93 mescid, 18 mederese (ki Gazi Husrev Bey'inki yüksek medresedir), büyük Mevlevî dergâhı ile 47 tekke, 180 mekteb, 100 kadar çeşme, 300 kadar basit çeşme, 700 kuyu, 670 kadar konaklı hamam, 3 kervansaray, 23 tüccar ve 8 yolcu hanı, bedesten, 1.080 dükkân, 7 köprü, bir kaç kilise ve manastır ve bir havra ve bunların okulları, 7 imaret vardır. Şehirde herkes Boşnakça ve Türkçe konuşur, iki dillidir. Kaledeki askerin çoğu ise yalnız Türkçe bilir. Şehirde günde 2.000 koyun, yılda 40.000 koyundan ve bir kaç bin sığırdan şehir dışında yapılmış pastırma, 100.000 fıçı keçi sütünden her yıl yapılan peynir, yüz bin-

lerce lahanadan yapılan turşu yenir. Şehir ve çevresinde günlük ekmek istihlâki 600.000'dir. Şehirdeki muazzam külliye ve pek çok şey, burada çok uzun müddet valilik yapan Kaanûnî'nin hala oğlu Sultân-zâde Gazi Husrev Paşa'nındır ki türbesi, büyük ziyaret yeridir.

Travnik, eyâletin merkezi olmadığı zamanda sancak merkezidir. Bosnasarayı kuzey-batısında, Vrbas ve Bosna çaylarının arasında kalan havzada, 2.000 çift katlı evli ve konaklı bir küçük şehirdir. 17 cami ve mescidi vardır. 800 hâne Klis'in kazası *Akhisar*'dan (Dolnji-Vakuf =Aşağı Vakıf) sonra gelen *Helvine*, Klis sancağının 1646'dan beri merkezidir, daha önce sancak merkezi Klis idi. Venedik sınırı üzerinde, Hırvatistan ve Dalmaçya'da, Adriya Denizi'ne dayanmış küçük bir sancaktır. 2.000 kadar tımarlı çıkarır. 1.400 çok katlı ev, Kaanûnî Camii, daha 7 cami, 6 mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 6 tekkedir. *Sin* (Sinj), Klis kazası kaledir. *Klis*, Dalmaçya'da denize çok yakın, Split'in (Spalato) çok az kuzey-doğusundadır. 1536'da Sultân-zâde Husrev Paşa fethetmiş, 8.9.1647'de Venedikliler'in eline geçmiştir.

Knin, Kerka (Krka) sancağı merkezidir. Sancak 3.300 asker çıkarır. 1553'de Gazi Malkoç Bey fethetmiştir. Krka çayı üzerinde, Zara doğusunda, Şibenik'in (Şebeniko) kuzey-doğusundadır. *Obroga*, Kaanûnî devrinde sancak merkezi idi. Şimdi Kerka sancağı kazasıdır. Zara'nın kuzey-doğusundadır. *Split'i* (Spalato =İspelet) Gazi Husrev Paşa fethetmiş, Venedik geri almıştır. *Kalamuç*, Klis sancağında kazadır. *Papiçse*, diğer bir kaza merkezidir.

Banyaluka veya Banaluka, Sava'ya dökülen Vrbas çayı üzerinde, Yayçe'nin kuzeyinde, eyâletin ikinci büyük şehri ve sancak merkezidir. Gazi Ferhâd Paşa fethidir. Bosna beylerbeyisi bâzan burada oturur. 3.700 hâne, 45 cami ve mescid, 11 mekteb, bedesten mevcuddur. *Kradiska*, Husrev Paşa fethi, Banyaluka'nın kazası, Kaanûnî Camii, 7 câmî, 18 mesciddir. *Kostariçse* (Kostajnica), Banyaluka'nın 40 köylü diğer bir kazasıdır. *Koknovi* de öyledir. *Bihke* (Bihaç), Banyaluka'nın en kuzey kazasıdır ve ötesi Hırvatistan'dır. *Yenihisâr* (Bosanski Novi), Una ile Sava çaylarının iltisak noktasında sancak merkezidir ve Una'nın öteki sahili Hırvatistan'dır. *Siska* (Sisak, Sissek), Krka sancağında kaza merkezi, Rüstem Bey fethi, Zagreb'in güney-doğusudur ve burası Hırvatistan'dır. *Zagreb* (Alm.Agram), Hırvatistan'ın merkezi ve en büyük şehridir. Osmanlı yönetiminde iken Krka sancağına bağlanmıştı. Osmanlı'ya vergi verip tâbî olan Hırvat ban'larınca yönetilir. Son defa 1595'de Gazi Rüstem Paşa almış, gene Almanlar'a geçmiştir. *Çernik*, sancak merkezidir. Sava kuzeyindedir ve Slavonya'dadır. 1539'da Kaanûnî'nin hala oğlu Sultân-zâde Gazi Mehmed Bey (Paşa) fethetmiştir. Kaanûnî Camii, 3 cami, 18 mescid vardır. *Pakriçe*, bu sancağın kaza merkezidir. *Pojega* (Pozega), Pakra suyu üzerinde,

Slavonya'da, sancak merkezidir. 1600'de Kanije eyâleti kurulunca bu sancak, Bosna eyâletinden alınıp Kanije'ye bağlandı. Sultân-zâde Mehmed Paşa fethidir. Büyük sancaklardandır, 4.000 sipahi çıkarır. *Rahoviçe,* keza 1600'de Bosna eyâletinden alınıp Kanije eyâletine verilen diğer bir sancağın merkezidir: Bu da Mehmed Paşa fethidir. Büyük sancaktır ve 5.000 asker mevcuddur. Bundan ötesi Alman serhaddidir. Hırvat Zrinoğulları'nın irsî olarak ban oldukları ülke başlar ki, bu aile Almanlar'ı sevmez, daha çok Osmanlı'ya tâbî olurlar. Hırvatistan'ın en kuzeyi ve Slovenya'dir. Bu bölgede Osmanlı devamlı Almanlar'la boğuşur. Bu topraklara Katolik olan Zrinoğulları 800 yıldan beri hâkimdir. Dereceleri duka'dır.

Vişegrad, Hersek sancağında 700 hâne kaza merkezidir. Kasabadaki bütün hayrat Sokollu'nundur. Sinan'a yaptırdığı dünyâca meşhur Drina Köprüsü buradadır. Köprünün yakınında da muazzam bir kervansaray yaptırmıştır. *Priboy* ve *Yeni Varoş,* Bosnasarayı merkez sancağının iki kazasıdır, her iki kazanın toprakları da Sırbistan'da kalmaktadır. İlki 300, ikincisi 2.000 küsur hânedir. Bu kazaların ötesi artık Rumeli eyâletidir.

Evliyâ Çelebî, Hersek sancağını 3 yıl sonra (1664) ziyaret etmiştir. VI. cildinde bu sancağın tasvirine büyük bir bahis ayırmıştır. Bâzı satırları naklediyorum. *Özice* (Uzice), Vişegrad'ın doğusunda, Sırbistan'da, Budin eyâletinin Semendire (Belgrad) sancağı kazası, 4.800 hâne, 34 câmî, 29 mescid, 5 medrese, 11 mekteb, 9 Bektaşî tekkesi, 1 Halvetî dergâhı, 3 köprü, 2 hamam, bedesten, 1.140 dükkân, bir kervansaray, 11 işhanı, çevrede 1.060 bağ ihtivâ eden mühim bir şehirdir. *Pripol* (Pripolye), Lim ırmağının doğu kıyısı üzerinde, Özice güneyinde, Hersek sancağının kaza merkezidir. Irmak üzerine Fâtih Sultân Mehmed köprü yaptırmıştır. 6 Müslüman, 4 Hıristiyan mahallesidir. 11 cami ve mescid, 3 medrese, 2 Halvetî ve 1 Kaadirî ve 1 Bektâşî tekkesi vardır. *Miloşeve,* bunun nahiyesi bir kaledir ki Fâtih Sultân Mehmed cami yaptırmıştır.

Taşlıca (Plevlje), Hersek sancağında kaza merkezi, bâzan Mostar'ın yerine sancak merkezidir. Aslında, asıl Hersek'in dışında ve en doğuda kalır. XVI. asrın büyük şâiri sancak beylerinden Taşlıcalı Yahyâ Bey, burada doğmuştur. 5 mahalle Müslüman, 5 mahalle Hıristiyan'dır ve kazâya 70 kadar köy bağlıdır. Kasaba 700 hâne, 6 cami, 4 mescid, 2 medrese, 1 imaret, 2 tekkedir. Mısır beylerbeyiliği de yapan vezir Hasan Paşa da Taşlıcalı'dır ve Kaanûnî zamanında kasabayı ihyâ etmiş, câmiinin alemleri için 10.000 altın eriterek yaldız olarak kullanmıştır. *Canice,* Taşlıca'nın nahiyesi, fakat onun bir uzak mahallesi gibidir, 700 hâne, 5 Müslüman ve 3 Hıristiyan mahallesi, 10 cami, 5 mescid, 11 tekke, 3 medrese, 1 imarettir, Taşlıca'dan yarım saattir. Sokollu'nun damadı

Sinan Paşa külliyesi vardır ki, türbesi de buradadır. *Foça,* Hersek sancağında kaza merkezidir. Kesin şekilde 1464'de bizzat Fâtih fethetmiştir. 10 Müslüman, 8 Hıristiyan, 1 Yahudi mahallesi, 2.166 hâne, 17 cami ve bir kaç mescidir. İkinci Bâyezîd ve Fatma Sultân Camileri vardır. 19 tekke, 6 medrese, 540 dükkânlı çarşısı, 3 hamam, 2 imareti mevcuddur. *Ustikolina,* Hersek kazası, 175 hânedir. *Nevesin* (Nevesinye), Hersek kazası, 70 köylüdür, İbrahim Hân'ın sadrâzamı Sâlih Paşa ve bir kaç vezir daha burada doğmuşlardır. 1.500 hâne, 4 mahalle Müslüman, 2 mahalle Hıristiyan, 11 cami, 8 mescid, 3 tekkedir, İkinci Bâyezîd'in camii ve imareti vardır. *Ustulca,* Hersek kazası, 280 hânedir. *Lobin,* Hersek kazası, 200 hânedir.

Dobrovenedik (Hırv. Dubrovnik, İt.Ragusa), Adriya Denizi üzerinde liman, bir Katolik Hırvat ticârî cumhuriyeti ve sitesidir. Kuzeyinde denize paralel akan Trebinçika ırmağı, Hersek sancağı ile hudududur. Birinci Murâd devrinden beri Osmanlı'ya tâbîdir ve yıllık vergi verir. Deniz ticaretiyle geçinir, İtalya ile ticâret yapar ve tacirler, İtalyanca ve Latince de bilirler. Osmanlı devleti, muhtâriyetine dokunmaz. Zîrâ İtalya'ya açılan kapısıdır. Müslüman tacirler de çok gelirler. 40 yaşını bitirmiş soylu ve zengin 12 bey tarafından yönetilir ki eflâtun rengi şapka giyerler.

Nove (Hersegnovi), Adriya Denizi üzerinde, Kattaro körfezinin kuzey-batısındadır ve körfezin öteki ucunda Kattaro limanı vardır. Karadağ'a yakındır. Fâtih fethetmiş, Venedik geri almış, Kaanûnî devrinde yeniden fethedilmiştir. Hersek'in kazasıdır ve kalesinde 1.900 asker vardır. 3.080 hâne, 44 cami ve mescid, 2 medrese, 7 mektebdir. İkinci Bâyezîd'in camii vardır. Bir çok nahiyesi vardır ki çoğu kalelidir, biri *Nikşik*'dir. *Polgay,* Hersek'in kazasıdır. Bizzat Fâtih fethetmiştir. Camii vardır. 450 hâne, Halvetî dergâhlı, bütün Bosna-Hersek kasabaları gibi muhkem kalesi olan bir yerdir. *Gabela,* Hersek'in kazası, Mostar'ın güneyidir. 180 hâne, 1 cami, 2 mesciddir: Kalesini ve camiini Fâtih yaptırmıştır. *Mostar,* Hersek sancağının merkezidir. Boşnakça'da «Köprülü Şehir» demektir. Kalesini Kaanûnî yaptırmıştır. Ünlü Mostar Köprüsü de Kaanûnî hayrâtı ve Sinan eseridir. Bütün dünyâdan görmeye gelirler. 1566'da bitmiştir. Mimarîden anlıyanların seyrederken akılları durur. Zîrâ Üstâd, Narenta nehrini tek kemerle aşmak cür'etini göstermiştir. Şehir 3.040 hâne, 45 câmî ve mescid, 127 hamamlı konak, 350 kâgir dükkânlı bir çarşı ve buna göre diğer eserler ihtivâ eder. Halkın çoğunluğu Türkçe, daha azı Boşnakça, Hıristiyan azınlık ise Katolik olup Hırvatça konuşur. Fakat herkes Türkçe bilir. Buraya Anadolu'dan çok Türk gelip yerleşmiştir. *Koniçe* (Konyika), Mostar-Bosnasarayı yolunun ortasında, Hersek'te kaza merkezi, Narenta ırmağının iki tarafına kurulmuş 6 mahalle, bir köprü, 8 cami ve mes-

cid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 1 hamam, 2 han, 75 dükkândır. Yakınlarda demir ve kömür mâdenleri vardır. Hersek sancağı burada biter. Sancağın kuzeyinde Bosnasarayı sancağı, doğuda Dukagin sancağı, güneyde İşkodra sancağı, güneybatıda Dubrovnik Cumhuriyeti ile sınırlıdır.

Yenikasaba, Bosnasarayı sancağı kazasıdır. Dördüncü Murâd vezirlerinden Musa Paşa yaptırmıştır. 170 hâne, 3 mescid, 2 tekke, 2 han, 1 hamam, 18 dükkân hep onun hayrâtıdır, *İzvornik* (Zvornik), Rumeli eyâletinin Semendire (Belgrad) sancağı sınırında, Bosna eyâletinde sancak merkezidir. Drina, iki sancağı ayırır. Fâtih Sultân Mehmed fethidir. Sancak 18 kazalıdır ve 2.000 kadar sipahi çıkarır. 3.800 küsur hâne, Fâtih Camii, Kaanûnî'nin Fethiye Camii, daha 16 cami, 8 mescid, 8 tekke, 3 medrese, 7 mekteb vardır. Drina ve Sava mecrâları temizlenmiştir ve çok bakımlı tutulur. Zîrâ İzvornik'le Belgrad arasında devamlı nehir üzerinden gemiler gelip gider. *Tuzla* ve *Byelina,* İzvornik'in kazalarından ikisidir. Biri kuzey-batısında, ikincisi kuzey-doğusundadır. *Raça* (Brçka), Sava'nın güney kıyısındadır. İzvornik sancağında kaza iken Sirem sancağına bağlanmıştır. 7 Müslüman, 4 Hıristiyan mahallesi, 550 hâne, 5 câmî, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 2 han, 1 hamam, bir kaç köprüdür, mescid yoktur. *Moravaç* ve *Nemse,* Sirem sancağı kazalarıdır. Nemse, 1.040 hâne, 6 mahalle Müslüman, 3 mahalle Hıristiyan'dır.

9) Macaristan

Macaristan'ı 1526'da Kaanûnî Sultân Süleyman fethetti. 15 yıl Macaristan Krallığı, pâdişâha tâbî olarak yaşadı. 29.8.1541'de gene bizzat Budapeşte'ye gelen Sultan Süleyman, krallığı lağvederek «Budin Eyâleti» nâmıyle doğrudan Osmanlı yönetimine aldı. Eyâleti, 1517'de kurulan Mısır eyâletinden sonra ve 1361'de kurulan Rumeli eyâletinden önce, imparatorluğun 2. eyâleti protokolüne yükseltti. Hemen hepsi vezir pâyesinde, gerçek Macaristan saltanat nâibleri olan beylerbeyilerce yönetilmesine başlandı. Kaanûnî, «Erdel» denen Transilvanya'yı, Budin Eyâleti dışında bırakarak, burada otonom bir Macar prensliğinin devâmına izin verdi. Bebek olan son Macaristan kralı İkinci Yanoş'u (Mac.Janos), kral unvânını taşımakta devâm etmesine müsâade ederek, Erdel voyvodası (prensi) ve annesi kraliçeyi nâibe tâyîn etti. Avrupa'nın 6 asırdan beri büyük devletlerinden biri olan Katolik Macaristan Krallığı'nın âkıbeti böyle oldu. Bu krallık tâcı da, pâdişâhın sorgucundaki nice krallık tâclarından biri hâline geldi.

Sonra Budin eyâleti sınırları, yeni eyâletler kurularak daraltıldı. Biri 1600'de kurulan Kanije eyâletidir ki, Macaristan'ın güney-batısını, Slavonya'yı içine alıyordu. Biri 1596'da kurulan Eğri eyâletidir ki, Macaristan'ın kuzey-doğusunu, Slovakya'nın doğusunu içine alıyordu. Biri Tameşvar eyâletidir ki, Transilvanya'nın güney-batısını, Banat ülkesini muhtevî idi. Ama büyük Semendire (Belgrad) sancağı, Rumeli eyâletinden alınarak, Budin eyâletine verildi. Voyvodina denen kısmı da, Sava güneyinde kalan eski Sırbistan krallığı toprakları da, o zamanlar Sırplar'dan çok fazla Macarlar'ın yaşadığı memleketlerdi.

Budin beylerbeyisi, Macaristan kral nâibi sıfatıyle, Almanya imparatoru ile bizzat mektublaşmıya, Viyana'ya bizzât elçi göndermiye ve imparatorun elçilerini pâdişâh adına kabûle me'zûn idi. Budin beylerbeyiliği 145 yıl, 4 gün devam etti (29.8.1541 - 2.9.1686). «Budin», Budapeşte'nin Buda yakasına (Alm. Ofen) Osmanlılar'ın verdikleri addır ki, Tuna'nın karşı yakasında kalan kısma Peşte deniyordu. 145 yıl içinde 98 beylerbeyi tâyini yapılmışsa da, beylerbeyi sayısı daha azdır, zirâ bâzıları 2 ve 3 ve 4 defa bu göreve getirilmişlerdir. Yalnız 10 beylerbeyi bu görevde toplam 4 yıldan fazla kalabilmiştir. Sokollu-zâde Mustafa Paşa 12 yıl, 3 ay, 7 gün; Dâmâd Uzun İbrahim Paşa 3 defada 9 yıl, 5 ay; Kadı-zâde Ali Paşa 4 defada 9 yıl ile rekor kırmışlardır. İlk beylerbeyi Ramazânoğlu Uzun Süleyman Paşa, Bağdâd'ın da (Irak) ilk beylerbeyisidir, 6 ay kalmıştır. Adana'nın Türkmen beyleri hânedânındandır. Yerine getirilen Sultân-zâde Gazi Küçük Balı Paşa, İkinci Bâyezîd'in torunu, Yahyâ Paşa'nın oğlu ve Kaanûnî'nin hala oğludur, ölümüne kadar 1,5 yıl kaldı. Yerine kardeşi Sultân-zâde Mehmed Paşa geldi ve o da ölümüne kadar 4,5 yıl kaldı.

Budin eyâleti, bugünki Yugoslavya topraklarına derinlemesine girdikten başka, kuzeyde Çekoslovakya topraklarına da taşıyordu. Slovakya'da 4 Osmanlı sancağı vardı: Uyvar (Sl. Nove Zamky, Mac.Ersekujvar, Alm.Neuhaeusel), Komaron (Komorn) (Sl. Komarno, Mac.Koemoern), Filek (Sl. Filakovo, Mac.Fülek) ve Rima Sonbat (Sl.Rimavska Sobota, Mac.Rimaszombat, Alm. Gross-Steffelsdorff). Sonra Slovakya'da Uyvar eyâleti kuruldu. Ayrıca Slovakya'nın bugün Ukrayna'da kalan Karpatlarötesi bölgesine de taşan Orta Macar krallığı, Osmanlı'ya tâbî idi. Osmanlı hükûmeti, bâzı Macar prenslerine bu unvânı vermiştir. O devrin Slovak tarihçisi Michal Matunak şöyle der (*Kremnice*, 385-7): «Oçova adlı Slovak köyü Almanya'ya âidken, köy halkı Alman askeri yaklaşınca toptan kaçıp ormanlara sığınırdı. Şimdi Osmanlı'ya âid olan köy, huzûr içinde Türk askeri ile alış veriş yapıyor. Alman hâkimiyetinde silâhsız, hattâ tüfeksiz gezmek tehlikeliydi. Şimdi sopa ile gezmeye bile lüzum yoktur». Slovakya'nın bir kısmı, 1596'da kurulan Eğri eyâletine verildi. Filek san-

cağının merkezi, Rimavska Sobota idi (1554-1593 ve 1596-1686). Bugün Slovakya arşivlerinde yalnız 1.000 kadar o devirden kalma Türkçe arşiv vesikası muhafaza ediliyor, gerisi savaşlarda zâyî olmuştur.

Evliyâ Çelebî'den, XVII. asrın 3. çeyreğindeki Macaristan üzerinde bâzı nakiller yapıyorum:

Tameşvar (Mac.Temesvar, Rom.Timişoara), eyâlet merkezidir. Tisa'ya dökülen Bega çayı üzerindedir. Sonradan Kaanûnî'ye sadrâzam olan Dâmâd Kara Ahmed Paşa fethidir. 6 sancaktır: Tameşvar, Lipve, Çenar, Göle, Morova, Orşova. Eyâlette 10.000 asker vardır. Şehirde 36.000 Hıristiyan yaşar. 1659'da Köprülü Mehmed Paşa, Erdel prensliğinden 3 sancak (Yanova, Şebeş, Lugoş) alarak, Tameşvar eyâletinde sancak sayısını 9'a çıkarmıştır. Kalede 200 kadar top vardır. Şehir 2.700 hâne, Süleyman Hân Camii, daha 4 cami vardır. *Arad*, Tameşvar merkez kazasında nahiye merkezidir. *Lipve* (Lippa), Tameşvar eyâletinde sancak merkezidir. 1551 'de Sokollu Mehmed Paşa fethetmiştir 1.500 hâne, Süleyman Hân Camii, 2 cami, 2 mescid, 3 tekkedir. *Yanova* (Mac.Jenö), diğer bir sancak merkezidir ve 1659'dan beri Tameşvar beylerbeyisi burada oturmaktadır. 800 hâne, 3 camidir. *Lugoş*, diğer bir sancak merkezi olup Tameşvar şehrinin doğusundadır. *Kohlaboş*, Tameşvar'ın sancak merkezlerinden bir diğeridir. *Kolçovar* (Mac. Kolozsvar, Rom. Cluj), Erdel prensliğinin en büyük şehridir. *Erdel Belgradı* (Mac. Gyulafehervar, Rom. Alba Julia, Alm. Karlsburg), Erdel prensinin taht şehridir. *Kase* (Mac. Kassa, Alm. Kaschau, Slov. Kosice), Almanya ile Osmanlı arasında çekişilen Slovakya'da bir diğer Macar şehridir. Braşov (Mac.Brasso), Erdel'in güneyindedir ve az sonra Eflak eyâleti başlar. *Seben* (Mac.Szeben, Rom. Sibiu), Erdel Belgradı'nın güney-doğusunda diğer bir Erdel şehridir. Erdel şehirlerinde kale, top ve Macar askeri vardır. Eflak ve Boğdan'da ise kale yoktur. Erdel beyi, vezir, Boğdan ve Eflak beyleri ise beylerbeyi derecesindedir. Bâzı Erdel beylerine sadrâzamlar veya onun bir yâveri tâc giydirir ve pâdişâh adına «kral» unvânı verir.

Mitroviçe, Budin eyâletinin Sirem sancağı merkezidir. Belgrad'ın kuzeybatısındadır. 9 kazalı sancakta 3.600 asker vardır. Kosova'daki Mitroviçe ile karıştırmamalıdır. 12 mahalle, 12 cami, 6 mescid, 5 medrese, 10 mekteb, 3 tekke, 3 hamam, 3 han, 400 dükkân, 1.500 hânedir. Camilerden biri Süleyman Hân'ındır. *Ösek* (Mac. Eszek, Alm.Essek, Hırv.Osijek) veya Osek yâhud Osiyek, Esklavonya'da (Slavonya) Drava'nın güney kıyısındadır. 1526'da Mohaç seferinde Ordu-yı Hümâyûn'a öncülük eden Makbûl İbrahim Paşa fethetmiştir. Bu sırada İbrahim Paşa'nın fethettiği irili ufaklı 40 kadar kalenin ilklerindendir. Sancak olarak 1541 'e kadar Rumeli, sonra Budin, 1600'de Kanije eyâletine bağlanmıştır. 18 mahalle, Süleyman Hân'ın 2 camii, daha 10 cami,

40 mescid, 4 medrese, 5 mekteb, 4 tekke, 1 imaret, 1 hamam, 12 sebil vardır. Ösek Köprüsü, yanyana iki araba geçebilen, İbrahim Paşa yapısı muazzam bir eserdir. Az ileride Drava Köprüsü de çok büyüktür. Ordu, Macaristan'a bu köprülerden geçer. *Mohaç*, Budin eyâletinde sancak merkezidir. Kanûnî Sultân Süleyman Hân, bu kasabanın dışındaki batak arazide Macar ordusunu kralları İkinci Layoş'la beraber imhâ edip Macaristan'ı fethetmiştir. 350 hânedir. Süleyman Hân Camii vardır.

Peç veya Peçuy (Mac.Pecs. Alm. Fünfkirchen), Mohaç'ın kuzey-batısında, Budin eyâletinin sancaklarından birinin merkezidir. 87 burçlu, 5.500 mazgallı, 200 askerli güzel kalesi vardır. 17 mahalle Türk, 1 mahalle Macar'dır. 2.200 bir kaç katlı hâne ve konaktır. Çoğu bağlı, bahçeli, havuzlu ve şadırvanlı, damları lâl renkli kiremitle örtülüdür. Büyük cadde üzerinde 40 kadar muhteşem saray ve konak dizilmiştir, Türk beylerinindir. 17 cami, 10 mescid, 5 medrese, 6 tekkedir. Süleyman Hân Camii 250x1.000 arşındır. Mihrâba kadar camie 40 basamak merdivenle çıkılır. Yakovalı Hasan Paşa camii, gene ayni paşanın hayır eserleri olan 70 odalı medresesi, gül bahçesi içinde Mevlevî-hâne'si, tarif edilmez güzelliktedir. Mevlevî-hâne'nin yalnız dış avlusundaki bina 80 odadır. Dergâhın geliri yılda 10.000 altındır. Ferhâd Paşa Halvetî dergâhı da muazzamdır. 47 çeşme, 3 han, 400 kadar dükkânlı mühim şehirdir. Halkın tamâma yakını Türk'tür. Çoğu Macarca, bir kısmı Sırpça da bilir. Aydınların çoğu Farsça da öğrenmişlerdir. Ellerinden *Mesnevî*, *Gülistân*, *Bostân*, *Dîvân-ı Hâfız*, *Hamse-i Nizâmî*, *Rubâiyyât-ı Hayyâm* düşmez. *Segsar* (Mac. Szegszard), Budin eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta 1.600 asker vardır. Kalede Süleyman Hân Camii, ayrıca 4 câmî, mescidler, büyük köprü vardır.

Budin, ayni addaki eyâletin merkezidir. Tuna'nın karşıda doğu kıyısındaki parçasına Peşte denir. Beylerbeyinin yıllık tahsisatı 12.880.000 akçadır (150 milyon dolar). Bundan fazla maaş, imparatorlukta ancak Mısır beylerbeyisine verilir. Tımarlılar dışında her sınıf asker mevcuddur. Bilhassa akıncılar yuvasıdır. Tımarlı ve akıncı olmıyan askerin hizmet müddeti bir yıldır. Her yıl 36.000 asker Budin'e gelir ve gider. Kızıl Elma Sarayı, Macaristan krallarının sarayıdır ve 1526'da ve sonraki müteaddid gelişlerinde Süleyman Hân burada yattığı için, beylerbeyi burada oturmaz. Halka açık müze gibidir. Herkes ziyaret eder. Macaristan Fâtihi Kaanûnî Sultân Süleyman, dîvân-hânenin (büyük kabûl salonu) duvarına kendi elyazısıyle *Gaaziler meskenidir; bunda beyim gayr olmaz - Burda zulm eyliyenin / â'kıbetî hayr olmaz* beytini yazmıştır ki, vezîrinden en basit ziyaretçisine kadar herkes bu pâdişâh tehdîdini dehşet, korku ve ibretle okur. Sultân Süleyman, bu beytinin altına da Arabca olarak «bir saat adalet, yetmiş yıllık ibâdetten hayırlıdır» hadîs-i şerîfini yazmıştır.

Budin merkez kazası 10 nahiyedir. Budin merkez sancağı ise 21 kaza ve 1.060 köydür. Bütün eyâlette 3.900 köy, 306 kale ve palanga vardır. Eyâlette vergi ödiyen Hıristiyan erkeklerin sayısı 600.003'dür. Batıda Raba (Alm.Raab) ırmağı, eyâletle Almanya imparatorluğunun sınırıdır. Kuzey sınırı Tuna'dır ve Tuna'nın kuzey kıyısında Uyvar eyâleti başlar. Kuzey-doğuda Eğri eyâleti, güney-doğuda Tameşvar eyâleti ve ikisinin ortasında Varadin eyâleti, güney-batıda Kanije eyâleti, güneyde Rumeli eyâleti, Budin eyâletini sınırlar. Tuna Kapdanı denen deryâ sancak beyi (tümamiral), Budin'de oturmadığı zaman şehirde bir deryâ beyi (deniz albayı) bırakır. Zîrâ Tuna üzerinde kadırgaları vardır. 52 parça firkate, Budin tersanesinde yatar. Tuna Kapdanı'nın 2.000'e yakın subayı bulunur, fakat ancak bir kısmı Budin'dedir.

Kalesinin sûrlarının genişliği 56 arşın olup yanyana iki araba gidebilir. 90 kulesi, her biri bin asker alan 17 tabyası, her tabyada 10 ilâ 15 balyemez topu vardır. Her tabyanın adı vardır. İç kalede 500 asker vardır, kimse oturmaz ve giremez. Kalede binden fazla konak mevcuddur. Yüksek görevliler, asker, kalede oturur. Kızılelma Sarayı, Beylerbeyi'nin 200 küsur odalı sarayı, imparatorluğun en büyük top parklarından ve dökümhanelerinden biri olan tophane, kalededir. Kaledeki 21 camiin en büyüğü 200 x 100 arşın Süleyman Hân Câmii'dir. Gene kalede bedesten, 300 dükkânlı bir çarşı, 75 sebil, 1 çarşı hamamı, 170 sarnıç ve kuyu, 7 medrese, 6 mekteb, Budin'de ölen paşaların türbeleri yer alır. Saat kulesi vardır.

Kale dışında Tabakhane semti 1.000 hâne, 11 cami ve mescid, 4 mekteb, 3 tekke, 3 han, 3 ılıca, 100 tabakhanedir (deri atölyesi). Büyük Varoş, asıl şehirdir, kale dışındadır, fakat sûr ile çevrilmiştir. 5 kat hisârı, 10 kapısı, 13 mahallesi vardır. 2.500 hâne, 24 cami ve mescid, 5 medrese, 6 mekteb, Gülbaba Bektâşî dergâhı, 3 imaret mevcuddur. Budin'de 2 Yahudi mahallesi ve sinagogu, 3 Ortodoks kilisesi bulunur. Budin ile Peşte arasına 70 gemi zencirle bağlanarak köprü yapılmıştır, gece köprü açılır ve gece geçiş yasaktır. Köprüyü 300 muhafız bekler. Budin'de Müslümanlar'ın hemen hepsi temiz Macarca konuşurlar.

Peşte (Pest), Tuna'nın doğu yakasıdır. 5 cami, 6 mescid, 11 mahalle, 1.000 kadar kâgir iki katlı ev, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 2 imaret, 2 hamamdır. Budin merkez kazasının nâhiyesidir. Sancak beyi pâyesinde bir görevli, Peşte'de oturur. *Estergon,* Budin'in kuzey-batısındadır. Tuna'nın kuzey kıyısı üzerindedir ve karşı kıyı artık Macaristan değil, Slovakya'dır. Akıncılar ve gaziler meskenidir (Mac.Esztergom, Alm. Gran). Budin eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta 6.000 tımarlı ve kalede her sınıftan asker vardır. Şehir halkının çoğu Osmanlı askeri, bilhassa akıncılardır ve çok temiz Macarca konuşabi-

lirler. Kalenin Tuna tarafı üç minare boyu yalçın kayadır. Tophanesi vardır. Paşa Sarayı kalededir, sancak beyi oturur. Yanındaki alan, Şehid Meydanı'dır. 10 basamak taş merdivenle çıkılan Kızılelma Camii buradadır ki minaresine 110 basamak merdivenle çıkılır. Şehir 3.100 hâne, 3 cami, 2 mescid, 2 medrese, 4 mekteb, 210 dükkânlı bir çarşıyı ihtivâ eder. Macarlar çoktur. Sûrları bâzı yerlerde beş kattır. Bizzat Kaanûnî Sultân Süleyman fethetmiştir. 10 yıl kadar Almanlar'ın eline düşmüş, Sadrâzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa geri almıştır. Estergonlu Türkler, kibar, yiğit, cömert, merd kişilerdir. Kalleş ve pintiler barınamaz. Kale, 100.000 kişilik bir düşman ordusunu bir kaç ay oyalıyacak şekilde tahkim edilmiştir. Tuna'nın karşı Slovakya sahiline 17 gemi birleştirilerek köprü ile geçilir. Köprü normal olarak açıktır. Geçişte kapatılır, geçiş sonunda tekrar açılır.

Ciğerdelen (Mac.Parkany), Estergon kalesinin Tuna'nın karşı Slovakya sahilinde kalan parçasıdır. 1543'de Sultân Süleyman yaptırmış ve adını koymuştur. 250 muhâfız, bir cami vardır ve Estergon'la irtibatlıdır. Savaşlarda on binlerce asker alacak tabyaları mevcuddur. Osmanlılar, bu üsten hareket ederek Slovakya'da 700 parça köyü itaat altına almışlardır.

Uyvar, Slovakya'da eyâlet merkezidir. Çok büyük kalesi vardır. *Nura*, Slovakya'nın batısında, Uyvar kuzeyinde, Nitra ırmağının batı kıyısında, Uyvar eyâletinin sancak merkezidir. Bratislava'ya 75 ve Viyana'ya kuşuçuşu 145 km'dir. 3.600 hâne, 7 kilise, bir çok manastır vardır. Camilerden biri Dördüncü Mehmed'in, diğeri annesi Tarhân Vâlide-Sultân'ındır. Uyvar'da da bu ikisinin camileri mevcuddur *Leve* (Slov.Levice), Hron (Gran) ırmağının doğu kıyısına yakın, Slovakya'da, Uyvar eyâletine bağlı bir diğer sancak merkezidir ve 300 kadar köy bu sancağa bağlıdır Dördüncü Mehmed ve Fâzıl Ahmed Paşa camileri vardır. *Novigrad* (Neograd) Estergon'la Vaç arasında, Tuna'nın kuzey kıyısında, 1549'da Sultân-zâde Mehmed Paşa fethidir. 1593'de Almanlar aldılar, 5.11.1663'de Almanlar'dan geri alındı. Uyvar eyâletinde sancak merkezidir. Süleyman Hân Camii vardır. *Vaç* (Mac.Vacz, Alm. Vac), Uyvar'da sancak merkezi, 1.000 hâne, 7 cami, 3 kilisedir. Camilerden biri Süleyman Hân'ındır. 1541'de ilk Budin beylerbeyisi Uzun Süleymân Paşa fethetmiş, 1602'de Almanlar almış, 1663'de istirdâd edilmiştir.

Rudnik, Semendire sancağında kaza merkezi, 800 hâne, 11 câmî ve mescid, 3 mekteb, 1 hamamdır. *Çaçka* (Sırp.Çaçak), ayni sancağın kazası, Rudnik ile Özice arasında, Batı Morava ırmağının güney kıyısında, 96 köylü, 7 cami ve mescid, 3 medrese, 4 mekteb, 3 tekke, 2 han, 1 hamamdır. *Pojegacık* (Sırp. Pozega), ayni sancakta kaza, 110 köylü, 1.060 hâne, 10 câmî ve mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 4 tekkedir. *Valpo* (Hırv. Valpovo), Pojega sancağı merkez

kazası nahiyesi, 3 câmî ve mescid, birer medrese, mekteb, tekke, hamam, 2 handır.

Şikloş (Mac.Siklos), Kanije eyâletinde sancak merkezidir. Peç'in güneyindedir. 1543'de Süleyman Hân fethidir. 3 katlı, 17 kuleli kalesi, 850 hâne, Süleyman Hân Camii, ayrıca 14 câmî ve mescid, 3 medrese, 3 tekke, 2 han, 1 mekteb vardır. *Sigetvar* (Mac. Szigetvar), Peç'in batısında, Kanije eyâletinde sancak merkezidir. 1566'da Sultân Süleyman 13. sefer-i hümâyûnunda fethetmiş ve kalenin önünde ölmüştür. Sancakta 3.600 sipahi mevcuddur. 6.576 hâne, 8 câmî, 3 mescid, 8 tekkedir.

Kanije (Mac.Nagykanizsa), Slovenya ve Avusturya sınırına yakındır. 1600'de Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa fethedip eyâlet merkezi yapmıştır. Budin ve Bosna eyâletinden sancaklar alınarak bu eyâlet kurulmuştur. 10 sancaktır: Kanije merkez, Peç, Sigetvar, Şişloş, Kapoşvar, Kopan, Pojega, Yakova, Kemenvar ve Eğersek. Merkez sancağında 5.000 asker vardır ki 2.700'ü Kanije kalesini bekler, zîrâ serhaddir. Kale 1661 'de yeniden inşâ edilmiştir. Gazi Tiryaki Hasan Paşa'nın Almanlar'dan iğtinâm ettiği toplar hâlâ seyredilir. Kaleye 77 top yerleştirilmiştir. 1.500 hâne, 3 baruthane, Üçüncü Mehmed Camii, 5 câmî, 6 mescid, 2 medrese, 6 mekteb, 3 tekke, 4 handır. *Yenikale* (Mac.Serinvar, Zrinvar), Kanije'nin güneyinde, Mur ırmağının Drava'ya aktığı yerde, 1661 'de yapılmış, 7 tabyalı bir kaledir ve her tabyada 40-50 top vardır. 50 gemi bitiştirilerek köprü yapılmıştır. *Köşek* (Mac.Közeg, Alm. Güns), Süleyman Hân fethi olmakla beraber şimdi Almanlar'dadır. *Kopan*, Kanije'nin sancak merkezidir, 3.000 sipahi çıkarır. 17 mahalle, Süleyman Hân Camii, 3 câmî, 11 mesciddir. Sancak, tek kazâlı ve küçüktür. *Süleyman Hân Türbesi*, Sigetvar dışındadır. «Türbe» denir, aslında küçük bir kaledir. Osmanlı mimarı, bu mevkı'de düşman karşısında ölen gazi pâdişâhın iç organları için kale şeklinde türbe inşâsını münâsib görmüştür. Süleyman Hân'ın kalbi, ciğerleri, böbrekleri, barsakları, bir altın leğen içinde gömülmüştür ki, otağ-ı hümâyûnunu kurduğu yerdir. Kalenin alemi saf altınla sıvanmıştır, gözleri kamaştırır. Çevresi 1.500 arşındır. Çevresine câmî, mescid, medrese, mekteb, tekke, han, hamam, çarşıdan ibaret külliyeyi Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa yaptırmıştır. Macarlar ve diğer kâfirler de «Muhteşem Süleyman'ın kalbi burada medfûndur» diye ziyaret ederler. *Simontorna* (Simontornya), Budin eyâletinde sancak merkezidir. İstolni Belgrad'ın güneyindedir. 3.060 tımarlı sipahisi çıkarır. Merkez kazasına 76 köy bağlanmıştır. Süleyman Hân fethidir. Camileri, mescidleri, medreseleri, tekkeleri mevcuddur.

İstolni Belgrad veya İstûnî-i Belgrad (Mac. Szekesfehervar, Alm. Stuhlweissenburg), Budin eyâletinde çok mühim bir sancağın merkezidir ki sancak

beylerine beylerbeyi (orgeneral) pâyesi verilir. Balaton Gölü'nün kuzey ucu ile Budin arasındadır. «İstolni», «iskemle» demektir. Zîrâ Macaristan kralları tahta çıktıktan sonra buradaki katedrale gelip iskemle üzerinde dua ederler ve öldükleri zaman cenazeleri bu şehre getirtilip katedralin mahzenlerine gömülürdü. 1543'de Süleyman Hân fethetmiş ve sancak beyliğine halasının oğlu Sultân-zâde Ahmed Bey'i tâyin etmiştir ki, Balı ve Mehmed Paşalar'ın küçük kardeşidir, hepsi Gazi Dâmâd Yahyâ Paşa ile İkinci Bâyezîd'in kızı Sultân'ın oğullarıdır. 1594'de Almanlar 4 ay kuşattılar, 47.000 zayiat verdiler, alamadılar. 1601'de Almanlar'ın eline geçti, ertesi yıl 1602'de geri alındı. Kale 9 tabyalıdır ve 2.000 kadar asker yerleşmiştir. 14 mahalle, pek çok câmî ve mesciddir. 11 tekkesinin 5'i Bektâşî tekkesidir. 3 medrese, 7 mekteb vardır. En büyük âbide Süleyman Hân Câmii'dir. Kale içinde kalan katedrali Osmanlı muhafızları dikkatle bekler ve çok ziyaretçisi vardır. Zîrâ bir görülecek yerdir ve Macarlar için kutsaldır. Macaristan krallarının hepsi burada mükellef lahidleri içinde yatarlar ve lahidlere en küçük bir hasar olmaması için Osmanlı askeri çok dikkat eder. Sultân Süleyman'ın Macaristan kralı yaptığı Yanoş ölünce, pâdişâhın emriyle gene buraya gömüldüğü gibi, 1526'da Süleyman Hân'ın Mohaç'ta öldürdüğü Kral II. Layoş da gene pâdişâhın emriyle buraya defnedilmiştir.

Petervaradin veya kısaca Varadin, 1526'da Mohaç seferine giderken öncü olan Sadrâzam Makbûl İbrahim Paşa fethidir. Tuna'nın güney kıyısındadır. Karşı kuzey sahilinde Novi Sad vardır. Budin eyâletinin Sirem sancağında kaza merkezi, Süleyman Hân Camii, camiler, mescidler, 3 medrese, 4 mekteb, tekkeler mevcuddur. *Hatvan*, Eğri eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta 6.000 asker bulunur ki 300 'ü Hatvan kalesiiidedir. Budin'le Eğri arasındadır. 8 tabya ve 2 köprü ihtivâ eden kalesine 107 parça top konmuştur. Büyük Kapı üzerinde yüksek bir saat kulesi mevcuddur, 700 hâne, Üçüncü Mehmed Camii, diğer camiler ve sâir binalar vardır. *Eğri* (Mac.Eger, Alm.Erlau), Macaristan'ın kuzey-doğusundadır. Süleyman Hân zamanında 2. vezir (sonra sadrâzam) Tameşvar Fâtihi Gazi Dâmâd Kara Ahmed Paşa muhasara etmiş alamamış, 1596'da Üçüncü Mehmed bizzat Almanlar'dan fethederek «Eğri Fâtihi» denmiştir. O zamandan beri eyâlet merkezidir. Eyâletin büyük kısmı, Budin eyâletinden ayrılmıştır. 1640'lardan itibaren daha çok vezir pâyesinde beylerbeyiler tâyin edilmiştir. 7 sancaktır: Eğri, Hatvan, Sonluk, Seçan, Başka, Segedin ve Keçkemet. Bu suretle Tuna ile Tisa arasındaki Büyük Alföld Ovası'nın mühim kısmı bu eyâlette kalmaktadır. Hemen bütün Doğu Macaristan'ı içine alır. Bu eyâletteki Macarlar'ın sayısı, Budin ve Kanije eyâletlerinden fazladır. Eyâlette 20.000 kadar asker vardır. Bunun 4.500 kadarı Eğri

kalesindedir. Beylerbeyi maaşı yılda 650.000 akçadır. Eyâlette 40 şehir ve 111 kale ve palanga bulunmaktadır. Eğri sûrları 47 arşın yüksekliğinde ve 50 arşın enindedir. Çok derin ve geniş bir hendekle çevrilmiştir. Üçüncü Mehmed'in Alem-i Şerif Camii, kalededir. 1596'da Üçüncü Mehmed, sancak-ı şerîfin püskülünden bir parça koparıp kendi eliyle minbere astığı için böyle denmiştir. Paşa Sarayı, 200 x 100 arşın Paşa Camii keza kale içinde, Küçük Paşa Camii ile cebehâne, Saray Meydanı'ndadır. Büyük Kapı önünde saat kulesi vardır. Sûrun çevresi 12.000 arşın olup 5 kapı ile dışarıya açılır. Ilıca Kapısı 10 kat sûr ile tahkim edilmiştir. Bu kapı ile Martaloz Kapısı arasındaki 500 arşın boyundaki cadde, değerli tahtadan parke ile döşenmiştir. Baruthane Kalesi, yan tarafta kalır. Çevresi 500 arşındır. 1658'de Köprülü yaptırmıştır. Şehir 3.000 küsur hâne, 46 câmî, 31 mescid, 4 medrese, 17 mekteb, 7 tekke, 20 sebîl, 2 hamam, 5 han, 600 dükkân, 800 kadar hamamlı konak ihtivâ eder. Budin'den sonra Macaristan'da Türkler en çok bu şehre yerleşmişlerdir. Şehirde Üçüncü Mehmed'in Fethiye Camii vardır. Eğri şehri, eyâletin kuzeyinde kalır. Daha kuzeyine Orta Macar denir. Burada Osmanlı'dan bâzan «kral» unvanı da alan bir Macar prensi, Osmanlı'ya tâbî olarak bulunur. *Haçova,* Eğri'nin kuzeyine doğru 7 saattir. Korkunç bir ovadır. 1596'da Üçüncü Mehmed, burada Almanya ordusunu mahvettikten sonra Eğri'yi almıştır. 70 yıl geçmesine rağmen maktul düşen Hıristiyanlar'ın kemikleri yetmiş seksen yerde yığınlar hâlinde görülüyordu. Ovanın kenarı, bu büyük meydan muharebesinde şehid düşen 30.000 kadar Osmanlı'nın gömüldüğü şehidliktir. Silâh arkadaşları omuz omuza verilerek defnedilmişlerdir. *Debrecin* (Debrecen), Macaristan'ın en doğusunda, Eğri eyâletinde, kalesiz, 12.800 hâne, 40 manastır ve kiliseli büyük bir Macar şehridir ve Türkler de vardır. 4.000 tezgâh, çuha dokur. *Kenkus* (Mac. Miskolc), gene Eğri eyâletinde serbest Macar şehridir, Türk yoktur. 8.000'e yakın hâne, 200 kadar kilise, büyük manastırlar, 1.000 küsur dükkân, 8.000 arşın boyunca uzanan bu şehirdedir. Şehrin kalesi vardır, fakat boştur. Türkler bu şehirden gelip geçerler, fakat yerleşip oturmazlar. Eğri şehrine yerleşirler. Kenkus belediye reisi her yıl topladığı belirli bir vergiyi Eğri'ye getirip verir. Şehirde Osmanlı askeri yoktur.

Fülek, Slovakya'nın orta güneyinde, Budin eyâletine bağlı sancak merkezidir. 1564'de fethedilmiş, 1594'te Almanlar almış, 1596'da Üçüncü Mehmed istirdâd etmiş, 1604'te gene Almanlar'a geçmiş, 1662'de Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar seferi sırasında üçüncü defa fethetmiştir. 7 kuleli kalesi, 1.000 küsur evi, Dördüncü Mehmed Camii, 300 dükkân ve 10 kilisesi vardır. Halk, Macar'dır. *Seçen* veya Secan (Mac.Szechen, Szecheny), Eğri ile Neograd arasında, Fülek'in güneyinde, Budin eyâletinin bir sancak merkezidir. 1592'de fethedil-

miş, 1594'de Almanlar geri almış, 1662'de yeniden fethedilmiştir. Sancakta 3.000 kadar asker mevcuddur. Kalede Dördüncü Mehmed Camii vardır. *Germat* (Mac. Balassa-Gyarmat), Ipoly çayının güney kıyısında olup karşı yaka Slovakya'dır. Budin eyâletinde sancak merkezidir. Budin'in kuzey-doğusudur. Bu da 1592'de alınmış, 1594'de kaybedilmiş, 1662'de Fâzıl Ahmed Paşa yeniden fethetmiştir. *Tata,* Budin eyâletinin diğer bir sancak merkezidir. Estergon'la Yanık (Györ) arasındadır. Kaanûnî devrinde fethedilmiş, 1565'de kaybedilmiş, 1593'de istirdâd edilmiş, 1597'de gene Almanlar'a geçmiştir. Ayni yıl geri alınmasına rağmen 1601'de tekrar Almanlar hâkim olmuştur. 2.000 hânedir. Bu topraklarda Osmanlı-Almanya sınır taşları muntazam aralıklarla dizilmiştir.

Komran veya Komorn yâhud Komarno, Uyvar'ın güneyinde, Estergon'dan 12 saat, 2.000 hâne, 300 dükkân, 7 kilise, eskiden Budin'in sancak merkezi idi. *Yanık* veya Yanıkkale (Yanıkkal'a) (Mac.Györ, Alm.Raab), Raba (Alm. Raab) ırmağının batı kıyısındadır. Budin'le Beç (Viyana) arasında yarı yoldur. Kaleye 1529'da Sultân Süleyman bu adı vermiştir. Zîrâ Viyana muhasarasına giderken Orduy-ı Hümâyûn, bu kaleyi yakmıştır. Kaanûnî devrinde fethedilmiş, Almanlar geri almış, 1594'de gene fethedilerek 1597'de kaybedilmiştir. Bu son devrede eyâlet merkezi olmuştur. Kalesine 20.000 asker konmuştu. Burası Viyana'nın kapısı sayılır ve Osmanlı'da bulunması Viyana için büyük tehdiddir. Kaleyi 7 tabya muhafaza eder. 2.000 hânedir. *Samorin* (Samoryn) veya Samartin yâhud Sen Marten, Yanık'la beraber fethedilip kaybedilmiş sancak merkezi idi. Güney-batı Slovakya'da, Tuna'nın kuzey kıyısında, Yanık'la Bratislava arasındadır. *Kasevar* (Alm.Kaschau, Slov. Kosice, Mac.Kassa), kalesiz 8.000 hânedir. Ekseri Orta Macar kralınca yönetilir ve Osmanlı'ya tâbî olmuştur. *Sonlok* (Mac.Szolnok), Tuna'nın batı kıyısında, Budin'in güney-doğusunda, Eğri eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta 3.500 asker vardır. 1526'da Süleyman Hân, sonra 1552'de Budin beylerbeyisi Ali Paşa, sonra 1596'da Üçüncü Mehmed fethetmişlerdir. Kalede Üçüncü Mehmed Camii, varoşta müteaddid cami ve diğer binalar mevcuddur. *Keçkemet* (Mac. Kecskemet), 1.000 küsur hâne, 3 kilise, Macar şehridir. Budin eyâletindedir. Fakat yıllık vergi verir, şehirde Müslüman yoktur.

Sombor (Mac.Zombor), Segedin sancağında kaza merkezi, 1552'de Pertev Paşa fethi, Süleyman Hân Camii, 5 cami, 9 mescid, 2 medrese, 6 mekteb, 2 tekkedir. *Bac* (Mac.Bacsalmas), Segedin sancağında kaza merkezidir ama Segedin sancak beyi, Segedin'den fazla burada oturur. 2'si Süleyman Hân'ın 2 cami, 7 mescid, 400 hâne, 140 dükkânlı Yeni Çarşı mevcuddur. 6 saat kıbledeki *Votok* palangası nahiye merkezidir ve burada da bir Süleyman Hân Camii, 3

mescid, 180 hâne vardır. *Titel,* Segedin'in kazası, Süleyman Hân Camii, 2 mescid, 3 medrese, 4 mekteb, 2 tekke, 2 hamamdır. *Sente* (Senta), 6 saat ötede bir camili bir kaledir. *Sobocka* (Sırp. Subotica, Alm.Mariatheresiopel), 1526'da Süleyman Hân fethi, Segedin'in nahiyesi, 140 hâne olup Süleyman Hân Camii vardır. *Segedin* (Mac.Szeged, Alm.Szegedin), Tisa ırmağının batı kıyısında, Süleyman Hân fethidir. Kalesi 7 kulelidir ve her kulede 40-50 top görülür. Tisa üzerinde işlek nehir limanıdır. Eğri eyâletinde sancak merkezidir ama yılda 500.000 akça tahsisatı olan sancak beyi, daha çok Bac şehrinde oturur. Büyük sancaklardandır. Eğri eyâletinin güneyidir. Süleyman Hân Camii vardır.

Çanad (Mac.Csanad), Tameşvar eyâletinde sancak merkezidir. Tisa'nın doğusunda kalan arazi, Tameşvar eyâletidir. Köröş ve Berettyó çaylarının kuzeyi ise gene Eğri eyâletidir. Çanad, Tameşvar'la Arad arasında, Maroş ırmağının güneyinde, 1551 'de Dâmâd Kara Ahmed Paşa fethidir. Sancakta 6.000 kadar asker vardır. Merkez kazasına 7 nahiye ve 240 köy bağlıdır. Süleyman Hân Camii, daha 2 câmî, 10 mescid, 3 medrese, 4 mekteb, 3 tekke, 535 kâgir ev ve konak, 300 kadar dükkândır. *Göle* (Mac.Gyula), sancak merkezidir. Sancakta 8.800 asker vardır. Kalesinde 60 top, 1.100 küsur bahçeli ev ve konak, Süleyman Hân Camii, 1 câmî, 2 mescid, 3 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 11 han, 3 kilise, 200 kadar dükkândır. *Varadin* (Alm.Grosswardein, Rom. Oradea, Mac. Varad), 1661'de Erdel voyvodalığından ayrılarak Varadin eyâleti kurulmuştur. Debrecen'in güney-doğusundadır. Vezir pâyesindeki beylerbeyisi yılda 800.000 akça alır. Merkez sancağında 8.000 kadar asker ve 12 kale bulunur. Beylerbeyisine ayrıca istediği yere harcaması için yılda 24.000 altın tahsîsât-ı mestûre verilir. Eyâlet 5 sancaktır. Merkez sancağında 10 nahiye ve 340 kadar köy vardır. Kalede 60 top, bir saat kulesi, 5 büyük tabya, Dördüncü Mehmed Camii bulunur. Varadin şehri 1.250 hâne, 3 câmî, 14 mescid, 5 medrese, 4 mekteb, 2 tekke, 3 han, 1 imaret, 7 sebîl, 300 dükkândır. Şehir dışında gene 66 top yerleştirilmiş 12 küçük tabya görülür. *Senkoy,* Varadin eyâletinde sancak merkezi olup sancakta 9.000 kadar asker vardır. *Bohar,* ayni eyâletin sancak merkezi diğer bir Macar şehri olup Someş ırmağı üzerindedir.

Verse, Tameşvar kazası olup Süleyman Hân Camii vardır. *Yeni Palanga,* Tameşvar eyâletinin Medova sançağının merkezidir. Sancakta 5.000 kadar asker bulunur. Yarısı Müslüman 350 hânedir. Fâtih Sultân Mehmed Camii, daha 1 cami, 2 mescid mevcuddur. *Medova,* gene Fâtih zamanında Büyük Balı Bey tarafından fethedilmiştir. 200 hâne, 2 cami vardır. Eskiden sancak beyi burada otururdu. *Orsova* veya İrşeve yâhud İrşova, gene Büyük Balı Bey fethi, Tameşvar eyâletinin en güney sancağının merkezidir. Tuna'nın bir dirseğinin kuzey kıyısındadır ve doğusu artık Eflak voyvodalığıdır. Sancakta 3.000 ka-

dar asker vardır. 350 hâne, 2 cami, 1 mescid, 1 medresedir. Demirkapı, Orşova'nın az güney-doğusunda korkunç bir girdâbdır. Burada Tuna, hamam kubbesi büyüklüğünde kayalarla doludur. Gemiler, bu kayaların yerlerini çok iyi bilen kılavuzlarca geçirilir. Kılavuz almadan geçmek yasaktır. Devlet her gemiyi geçirince büyüklüğüne göre 100 ilâ 250 altın vergi keser. Ama gemi kayaya çarpıp zarar görürse, gördüğü zararı altın olarak tazmîn eder. *Fethülislâm* (Sırp. Gladova), Orşova'nın Tuna'nın güney yakasında kalan komşusudur. Rumeli eyâletinin Vidin sancağında kaza merkezidir. 1400'den önce Osmanlı himayesine girmiş, fakat asıl Fâtih zamanında Büyük Balı Bey (Paşa) fethetmiştir. Süleyman Hân Camii, daha 2 cami, 2 mescid, 2 medrese, 5 mekteb, 2 tekke vardır.

10) Romanya

Transilvanya, Banat, Dobruca hâriç olmak üzere bugünki Romanya'da 2 otonom beylik (voyvodalık=prenslik) vardı: Eflak ve Boğdan. Bu iki prenslik, 1878 Bükreş Muâhedesi'ne kadar Osmanlı imparatorluğunun bir parçasını teşkil etti. Eflak, Yıldırım Bâyezîd ve Boğdan ise Fâtih devrinde Osmanlı'ya tâbî olmuş, sonra bu tâbiiyyet dereceleri çok sıkı kayıtlar altına alınmıştı. Her iki voyvodanın da Osmanlı protokolünde derecesi beylerbeyi (orgeneral) olup, Boğdan prensi, takaddüm ederdi. Osmanlı devletine katılmadan önce bu prenslikler müstakil devletler değillerdi. Eflak daha çok Macaristan'a ve Boğdan ise Polonya'ya tâbî idiler. 1711'e kadar Dîvân, bu prensliklere «boyar» denen Romen soylularından prensler tâyin etti. Tâyinler hayat boyu değildi ve prensler çok sık değiştiriliyordu. 1711'den itibaren Istanbul'da oturan ve Fener Beyleri (Fr. Phanariote) denen Rum soyluları, her iki prensliğe tâyine başlandılar. Beylikler, daha sıkı Osmanlı kontrolüne geçti. Esasen önce Rumeli, sonra Özü beylerbeyisi, her iki prensliği kontrol altında tutuyordu. Almanya ile savaş hâlinde her iki beylik de Osmanlı ordusuna ekseriya 10.000 kişilik birer birlik gönderirlerdi. Prensler, bizzat ordularının başında bulunurlar, tâyinlerinde ve çağırıldıkları zaman Istanbul'a gelirlerdi. Yılda maktû bir vergiyi Istanbul'a gönderirlerdi. Her iki prenslikte de bütün kaleler yıkılmıştı ve kale yapmak yasaktı. Buna mukaabil her iki prenslikte de Müslümanlar oturmuyorlardı. Ancak tacir olarak prensliklerde geçici statü ile ikaamet ediyorlardı. Prenslerin sarayında da gûyâ muhafız olarak kuvvetli birer yeniçeri garnizonu bulunuyordu. Osmanlı devleti zamanla prensliklerin sınırlarını daraltmıştır. XV. asır sonunda Boğdan'ın Karadeniz'le ilişiği de kesilmiştir. Binânealeyh Osmanlı'nın «Memleketeyn» dediği iki prensliğin denize kıyısı

yoktu. Eflaklılar'a «Ulah», Boğdanlılar'a «Moldav» denir, Romence'nin iki şivesini konuşurlar.

1661'e kadar Eflak'ın merkezi Targovişte, sonra Bükreş; Boğdan'ınki ise 1568'e kadar Suçava, sonra Yaş'dır. Her iki prens de bu taht şehirlerinde bir pâdişâh yâveri tarafından halkın önünde tahtlarına oturtulur, başlarına kızıl börk giydirilir, pâdişâhın tâyin berât'ı okunur,sırtlarına hıl'at konurdu. Voyvodaların Osmanlı müzisyenlerinden oluşan 6 katlı birer mehter takımı da mevcuddu. Romanya'da da Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi «serf» denen toprak köleleri vardı. 1740'da serfler âzâd edildiler ki, Almanya'dan 50 ve Rusya'dan 125 yıl öncedir. Bâzı voyvodalar ihtidâ etmişlerdir. Her iki taht şehrinde de birer Osmanlı kadı'sı vardı. Prensliklerde muhafız asker, mehter, tacir olarak bulunan Müslümanlar'la Romenler'in dâvalarına bakarlardı. Her voyvodanın 24 yâverinden 12'sinin Osmanlı, 12'sinin Kırımlı Türk subayları olması kaanundu. Türkçe muhâberât için her voyvodanın, Osmanlı kâtiblerinden oluşan ve başlarında «dîvân efendisi» bulunan birer bürosu vardı. Eflak, Boğdan ve vezir protokolü uygulanan Erdel voyvodalarının tahtlarına «iskemle», Erdel voyvodası kral pâyesinde ise, Orta Macar kralları ve Kırım Hanları gibi «taht» denirdi. XIX. asırda prensliklerin otonomileri arttırıldı ve 1859'da iki prenslik birleştirilerek başkent Bükreş oldu.

Yaş veya Yaş Pazarı yâhud Papaz Yaşka (Rom.Iassi), Evliyâ Çelebî'nin 1659'da yazdıklarına göre, 20.000 hâne olup konak ve sarayları mimarî ve döşeme bakımlarından Osmanlı üslûbunda idi. 2.000 küsur dükkân, 11 kilise vardı. Boğdan sancağı üzerinde sığır başı bulunuyordu. *Bükreş* (Rom.Bucarest), 12.000 hâne idi. Şehir dışında Müslüman yolcular için kervansaray vardı. Eflak'da 120 şehir ve kasaba, 3.600 köy mevcuddu. Şehirde, Yaş'a nisbetle çok daha fazla Osmanlı vardı. Eflak bayrağı kanatlarını açmış şâhin idi.

11) Podolya

Podolya, evvelce Polonya'ya, bugün Ukrayna cumhuriyetine âid, Romanya'nın kuzeyinde, Dnyestr'in kuzeyinde kalan ülkedir. Podolya'nın kilidi olan Hotin kalesi, Boğdan'a âid iken, Polonya'ya kaptırılmıştı (Peçevî, II, 379; Naîmâ, II, 206). İkinci Osman'ın Polonya sefer-i hümâyûnu neticesinde 1622'de Osmanlı'ya geçti ve çok mühim ve müstahkem bir Osmanlı kalesi oldu. 26.11.1806'ya kadar Osmanlı'da kaldı, bu târihte Ruslar'ca işgal edildi (lorga, V, 159). Asıl Podolya denen ülke ise, 1672'de Kaplan Mustafa Paşa tarafından fethedilerek Kamaniçe eyâleti kuruldu (30.8.1672). 1699'da Polon-

ya'ya iade edildi, 1793'de Rusya'ya geçti. Kamaniçe (Ukr.Kamenets-Podolski), Hotin'in kuzeydoğusunda, Dnyestr'in kuzey kıyısı ötesindedir. Hotin'in güneyinde ve Prut güneyinde kalan Kuzey Bukovina ise, Çernoviç şehri ile beraber, 1792'de Almanya'ya bırakıldı.

12) Kırım

1475'den itibaren Kırım Hanlığı, Osmanlı'ya bağlandığı gibi Kasîm, Kazan, Astırhân, Nogay, Başkurdistân gibi Cengizoğulları'ndan gene Cuci Ulusu'nun hükümrân oldukları Kuzey Türkleri'ne âid hanlıklar da, zaman zaman, Osmanlı'ya tâbî oldu. Kırım 200.000 atlıdan oluşan bir ordu çıkarıyordu. 100.000'i hân, 60.000'i kalgay (velîahd), 40.000'i nûreddîn (2. velîahd) emrinde bulunurdu. Hânlar gibi kalgay ve nûreddîn'ler de Istanbul'ca tâyin ediliyordu. Hân, önce sadrâzam protokolünde idi ve 5 tuğ taşıyordu. XVI. asırda 3 tuğlu vezirler protokolüne girdi.

Kefe, 5.6.1475'te sancak olarak doğrudan Osmanlı'ya ilhâk edildi ve 1580'de eyâlet oldu. Bu sancak, Sivastopol'dan Kerç'e kadar Kırım'ın bütün güney-doğu kıyısını, karşıdaki Taman yarımadasını içine alıyor ve Kerç Boğazı'na hâkim bulunuyordu. Azak (Rostov) sancağı da sonra eyâlet oldu. Bu da, Azak Denizi'ni ve Don nehri havzasını kontrol ediyordu. Zaman zaman Kefe ile Azak, bir eyâletin iki sancağı şeklinde de yönetildi, İkinci Bâyezîd'in oğullarından Şehzade Mehmed ve sonra bunun yeğeni olan Şehzade Süleyman (Kaanûnî), Kefe sancağı beyliğinde bulunmuşlardır. Taman kazası, Anapa ve Kopa nâhiyeleri ile, 1479'da sancağa eklendi. Gene 1479'da Azak, sancak olmadan Kefe'nin 6 kazasından birini oluşturmaya başladı (diğer kazalar: Soğdak, Mengüp, Kerç). 1671'de Kefe'de 8.000'i Hıristiyan, gerisi Müslüman 40.000 nüfus vardı, çok işlek limandı (Chardin, l, 104, 107-8). Evliyâ Çelebî, VII. cildinde Kırım turunu anlatır, bâzı satırları iktibâs ediyorum:

Orkapı (Rus.Perekop), Kırım hanlığında kaza merkezidir. Sâhib Giray Hân'ın XVI. asırda yaptırdığı kaledir. Kırım'ı Ukrayna ve Avrupa'ya bağlıyan çok dar kara parçasıdır; bu ince kıstak olmasa, Kırım tamamen ada olur. Kalede Kırım askeri değil, Osmanlı askeri vardır ve Istanbul'dan gelir. Zîrâ Kırımlılar top, tüfek, kale işini bilmezler, at üzerinde ok ve kılıçla savaşırlar. Kale önündeki hendeği XVI. asır sonunda Mehmed Giray Hân, su ile doldurtup Kırım'ı ada hâline getirdi. Kırım'ı teftişe gelen Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, Mehmed Giray'ı astırıp hendeği gene toprakla doldurttu. Ama XVII. asır ortalarında Osmanlı hükûmetinin muvafakatiyle Kırımlılar hendeği yeni-

den kazıp su ile doldurdular ve Kırım bugün ada hâlinde, kara ile irtibatsızdır. Hendeğin belirli yerlerindeki köprülerden geçmek mümkindir. Kırım'a tek kişinin izinsiz ve gözden kaçarak kara yoluyle girmesi veya çıkması imkânsızdır. Orkapı kazasından 12.000 atlı çıkar. 1.680 hâne, 14 cami ve mescid, 500 kadar dükkân, 1 medrese, mektebler, hanlar, tekkeler vardır. Sâhib Giray Camii güzeldir. *Gazikirman* veya Doğan Geçidi kalesi, Kırım dışında, Karadeniz'in Dnyepr'in döküldüğü köşesindedir. Özü eyâletinin sancak merkezidir. 1661'de kaleyi Köprülü Mehmed Paşa yaptırdı. 1.800 Osmanlı ve 1.200 Kırım askeri bekler. Sûrlarının yüksekliği 27 ve eni 20 arşındır. Dördüncü Mehmed Camii vardır (bugünki Kherson). 1657'de Mehmed Giray Hân, Sud meydan muharebesinde Rus ordusunu imhâ ettikten sonra, Polonya'ya yürüdü. Krakovi şehrini yaktı. Kiev yakınlarından geri döndü.

Gözleve (Rus. Yevpatorya) kalesi, Karadeniz üzerinde limandır. Kırım'ın batısındadır. 3.400 arşın çevresi olan büyük kalesini Sâhib Giray yaptırdı. 13 cami, 12 mescid, 2 medrese, 5 mekteb, 3 kervansaray, 14 han, 5 hamam, 7 çeşme, 795 dükkândır. Orkapı kazasına 300, Gözleve'ye 110 kadar köy bağlıdır. Bahâdır Giray Camii, Mimar Sinan eseri ve muhteşemdir, *İnkerman*, Osmanlı'nın Kefe eyâletinin Balıkova kazasının nahiyesi ve büyük limandır. 750 hâne, 2 cami, 2 mescid, 1 medrese, 2 mekteb, bir Halvetî dergâhı vardır. 6 saat ötede *Sarkerman* ve karşısındaki *Salonya* kaleleri de Balıkova'nın nahiyeleridir. *Balıkova*, güneyde kaleli limandır. Kuzeyinde *Akyar* (Sivastopol) limanı vardır. Kalesine 50 top konmuştur. 250 hâne, birer câmî ve mesciddir. *Menkup* veya Mengüp, Kefe'nin kazası, 70 köylü, kaleli limandır. İkinci Bâyezîd Camii mevcuddur. 1.000 hâne Karaim'dir (Kırım Türkcesi konuşan Türk Mûsevî). Yakınındaki *Gevherkirman* kalesi de 1.150 Karaim hânesi olup kale muhafızları bile Mûsevî'dir, onun için «Cüfûd=Cıfıt Kalesi» derler, Osmanlı devletinde emsali yoktur, zirâ Mûsevîler'in hâkim olduğu tek kaledir, Sâhib Giray Camii mevcuddur ama cemâati pek azdır. *Salacık*, 3.000 hâne, 5 camili kaledir. Mengli Giray'ın XV. asırda yaptırdığı sarayın çevresinde sonraki Kırım hanlarının güzel köşkleri vardır.

Bağçesarayı, Kırım'ın taht şehridir. Bütün Kırım'da 21.000 cami, mescid ve tekke vardır. Halvetî ve Celvetî tarîkatleri çok yaygındır ve ikisinin 40.000 kadar muhibbi bulunur. Halk Sünnî-Hanefîdir. Az Şâfiî vardır. Bahçesarayı, Kırım'ın güneyindedir ama, sahilde değildir. 5.000 kadar kâgir ev ve konaktır. Şehri îmâr eden Sâhib Giray'ın 7 yılda yaptırdığı sarayı çok güzel bahçeler içinde olduğu için bu isim verilmiştir. Kırım adası 25 kaza olup 4'ü doğrudan Osmanlı tarafından yönetilir. Kırım prensleri dışında Tatar soylularından 40 bey vardır. Bunlar Osmanlı'nın sancak ve alay beyleri gibidir. Bütün

Kırım'da 1.600 kadar köy ve 6.000 kadar çiftlik mevcuddur. Esirler dışında Kırım'da 20.000 kadar Hıristiyan (Rûm ve Ermeni) ve Musevî yaşar, ticâretle uğraşırlar. Esirlerin sayısı bâzı yıllar yüz binleri bulur. Bağçesarayı'nda 24 cami ve mescid, bir kaç medrese, 17 mekteb, 9 tekke, 117 çeşme ve sebil, 14 han, 4 hamam, 3 imaret, Kırım büyüklerine âid hayli saray mevcuddur. Her taraftan su akar. 110x70 arşın Sâhib Giray Camii, en büyükleridir. Salacık ve Sala şehirleri, bahçeleriyle, Bahçesarayı'na bitişiktir. Üçü birden 8.000 hâne, konak ve saray eder. Çarşı içinde 1661'de Gazi Sefer Ağa' nın yaptırdığı kervansaray 177 odalıdır. Ayni yıl Mehmed Giray'ın yaptırdığı çarşı hamamı 6 halvet-hâneli, fıskıyeli, kurnaları ve tasları altın kaplama, baştan başa beyaz mermer kaplı, hamam takımları ipektir. Kafkas ve Slav köleler hizmet eder, devamlı güzel kokular dağıtırlar, Istanbul'da böyle hamam yoktur. Zîrâ Osmanlı'da böylesine gösteriş günah sayılır. 600 kadar konakta husûsi hamam mevcuddur. Kırım hanları ve prensleri, Istanbul'un meşhur müzisyen, bestekâr, şâir, hattatlarını saraylarına misafir eder, bâzan yıllarca ağırlarlar. Osmanlı güzel san'atlarına âşıktırlar.

Akmescid (Rus. Simferopol), Bağçesarayı'nın az kuzey-doğusunda, Kırım' ın ortasında ve güneye doğrudur. Kırım kalgay'ı (velîahdi), burada oturur. 2.370 ev ve konak ve saray, 200 kadar dükkân, 5 cami, 4 mescid, 2 medrese, 3 tekke, 3 mekteb, 4 çeşme, 2 han, 1 hamam vardır. Mengli Giray'ın 1508'de yaptırdığı cami muhteşemdir. Akmescid-Karasupazarı yolunda 1652'de Mehmed Giray Hân'ın Azizler köyünde yaptırdığı muazzam bir kervansaray mevcuddur. *Karasupazan,* Akmescid'in kuzey-doğusunda ve Akmescid-Kefe arasındadır. Şehirde Kefe beylerbeyisinin gönderdiği bir yeniçeri birliği bulunur. Karasu çayı şehrin içinden akar, 500 hanesi, Amasya, Sivas, Tokat taraflarından göçmüş Anadolulu Türk'tür. Karasu üzerinde 8 köprü, 5 cami, 23 mescid, 5 medrese, 8 mekteb, 4 tekke, 27 sebil, 8 han, 4 hamam, 1.295 dükkân vardır. Evler bahçelidir. Gazi Sefer Ağa'nın 1651'de yaptırdığı han, 4 kuleli, 2 demir kapılı, 120 odadır.

Sudak, Kefe eyâletinin merkez sancağında kaza merkezi limandır. Kalesi vardır. Kefe'nin az güney-batısındadır. 3.000 arşın çevresi olan kalede 24 kule, İkinci Bâyezîd Camii mevcuddur. *Eski Kırım* denen şehir, Kefe'nin kuzeybatısında, Kefe merkez sancağı kazası, 500 hânedir. 1512 tarihli Mengli Giray Camii, daha 1 cami, 3 mescid, 2 medrese, 2 tekke vardır. Bağçesarayı gelişince gerilemiştir. Altınordu hakanlarından kalma harabeler görülür. *Kefe* (Rus.Feodosiya), adanın güney-doğusunda liman ve kale, bir Osmanlı eyâleti merkezidir. 1475'de Cenevizliler'den Kapdân-ı Deryâ Gedik Ahmed Paşa fethetmiştir. Beylerbeyi yılda 507.766 akça alır. Eyâlette tımar teşkilâtı yoktur.

Kefe Kapdanı denen amiral veya albay da burada oturur ve filosu ile Azak Denizi'ni ve çevreyi gezer. Beylerbeyisinin ayrıca yılda 19.500 ilâ 25.000 altın tahsîsât-ı mestûresi vardır. Eyâlet 8 sancaktır: Kefe, Kerç, Tat İli, Kırım'dadır. Diğer 5 sancak Kırım dışındadır (Bolva, Adahun, Azak, Balasıra ve Taman). *Taman*, Kerç Boğazı'nın Kırım karşısındaki yakasındaki limandır. *Azak* (Rus. Azov, Rostov banliyösü), Azak Denizi'nin kuzey-doğu ucunda, Don nehrinin denize döküldüğü yerde limandır. *Bolva*, Azak Denizi üzerinde limandır, 20 parça firkate ile gezen bir bahriye sancak beyi vardır. Kuban nehri ağzını ve çevresini kontrol eder. Azak, en mühim sancaklardan sayılır. Sancak beyinin maaşı yılda 800.000 akçadır. Beylerbeyi pâyesindedir. Bu sancak, Rusya'nın bağrına girmiş Osmanlı idaresindeki en uç yönetim birimidir. Bu sancağı çiğnemeden Rus'un Kafkasya'yı ve Karadeniz'i uzaktan görmesi bile mümkin değildir. 1657'den beri Kefe beylerbeyisi, Azak'ta oturmaktadır. Bu 8 sancak dışında Kefe eyâletine bağlı ve tâbî kavimler, kabîleler, araziler mevcuddur. Kafkas Dağları'nda yaşıyan kavimlerdir, başlıcaları Çerkesler'dir. 40 Çerkes beyi, Osmanlı devletine sadâkat yemini etmiştir. Kefe ve Azak beylerbeyisi ile Kırım Hanı'nın bu dağlarda nüfuzu büyüktür. Ne kuzeyden Rusya'nın, ne güneyden İran'ın nüfuzları, bu dağlara erişemez. Kefe kalesinin çevresi 8.000 arşındır. Kara sûrları iki kat ve 30 arşın yüksekliğindedir. Önünde 50 arşın eninde ve 20 arşın derinliğinde hendek vardır. 117 yüksek kulesi bulunur. İşlek limandır. 10 cami, 50 kadar mescid, 5 medrese, 9 tekke, 45 mekteb, 10 hamam, 600 kadar hamamlı konak, 4.000 küsur kuyulu ev, 1.000 küsur dükkân, 23 aded mûsikili, şâirli mükellef kahvehane ihtivâ eden büyük bir şehirdir. Şehzâde (Kaanûnî) Süleyman Hân Camii 150 x 100 ayak, 6 sütûn üzerine 5 kubbeli, muazzam bir selâtıyn câmiidir. Sultân Süleyman, Kefe sancak beyi iken yaptırmıştır. Tekkelerin çoğu Halvetî, Celvetî, Gülşenî, Kaadirî'dir. Süleyman Hân Camii avlusunda mermer sandukalar altında Osmanlı Hânedânı mensubları yatar. Zîrâ 3 şehzâde, Kefe'de sancak beyliği yapmıştır. Şehir, köle ve câriye satışının büyük merkezlerinden biridir. Çoğu Kafkasyalı ve Slav'dır.

Kerç, Kefe eyâletinde sancak merkezi, kaleli limandır. Kerç Boğazı'nın Kırım yakasının üzerindedir. Kırım'ın en doğuşudur. Karşıda Taman yarımadası görülür. Kalesi ve camii İkinci Bâyezîd'indir. Daha 2 cami, 520 hâne vardır. Liman te'sisleri ve depolarla doludur.

13) Akdeniz Adaları

Cezâir-i Bahr-i Sefîd ve Türkçe olarak Akdeniz Adaları, Osmanlı imparatorluğunun kapdân-ı deryâ (kapdan-paşa) eyâletidir. Kapdân-ı deryâ denen bahriye nâzın ayni zamanda bu eyâletin beylerbeyisidir. Eyâletin bütün sancaklarında birer bahriye sancak beyi (tümamiral) bulunur ve emirlerinde filolar vardır. Osmanlı terminolojisinde «Akdeniz», Adalar (Ege) ve Marmara Denizleri dâhil, Istanbul (Karadeniz) Boğazı'na kadar olan sahadır ve ötesi Karadeniz'dir. Çanakkale Boğazı'na Akdeniz Boğazı da denir. Osmanlı pâdişâhı, bu iki denizin, Kara ve Ak Denizler'in hâkaanıdır (hâkaan-ı bahreyn). Tanzimat'ta bu deniz eyâletinin sınırları çok daraltılarak ve Ege'nin Asya adaları (Rodos, Sakız, Midilli, Limni) ile 1878'e kadar Kıbrıs'a inhisar ettirilerek, gene «Cezâir-i Bahr-i Sefîd» denmiş, fakat denizci değil, mülkiyeli valiler tâyin edilmiştir. Klasik dönemde Kıbrıs bâzan bir kaç Anadolu sancağı ile birleştirilerek ayrı eyâlet olmuş, bâzan sancak olarak Cezâir-i Bahr-i Sefîd'e bağlanmıştır. Mora ise, Rumeli eyâleti sancağı iken, tamâmı veya bir kısmı Cezâir-i Bahr-i Sefîd'e bağlanmış, sonra müstakil eyâlet olmuştur. Girit başka bir eyâlettir ve bu eyâletle ilgisi yoktur. Eyâlet, Adriyatik Denizi'ne kadar uzanıyordu. İyonya (Yunan) adalarının bir kısmı, Anadolu sahillerinde bâzı sancaklar, Mısır'da Akdeniz üzerindeki 3 deniz sancağı (İskenderiyye, Dümyât, Reşîd), zaman zaman bu eyâlete bağlandı. Kapdân-ı Deryâ 1516'ya kadar Gelibolu'da otururken, bu târihten sonra Istanbul'da oturmaya başladı. Tanzimat'ta eyâlet merkezi Sakız, bir ara Çanakkale oldu, sonra Rodos'ta kaldı. Gelibolu da gittikçe ehemmiyetini kaybetti. 80.000 nüfûsu 1830'larda 17.000'e düşmüştü (Hellert, *Atlas*, 61 b). Karşı yakadaki Kal'a-i Sultâniye denen bugünki Çanakkale, aksine gelişti. 1836'da Çanakkale Boğazı'nı 580 top savunuyordu ve «bu silâhlara muazzam bir meblağ yatırılmış» idi (von Moltke, 42). Cezâir-i Bahr-i Sefîd üzerine Evliyâ Çelebî'den bâzı nakillerde bulunuyorum:

Karabiga, Akdeniz eyâletinde sancak merkezidir. Marmara Denizi'nin güney-batı kıyısında, Erdek Körfezi'nin batısında, Biga'nın kuzeyindedir. 500 tımarlı çıkarır. 1 camidir. 17 cami ve mescidli Çanakkale üzerinde *Çardak*, bunun çok az güneyinde 1.300 hâne *Lapseki* limanı, Galibolu karşısında kaza merkezleridir. Halkın «Kilitbahir» dediği *Kilîdul-Bahreyn*, Çanakkale şehrinin tam karşısında, Avrupa yakasındadır. Boğazın en dar yeridir. Karşısındaki Kal'a-i Sultâniye (Çanakkale) ile iki taraftan açılan top ateşi, izinsiz geçen her türlü gemiyi batıracak kudrettedir. Bu büyük kaleyi Fâtih Sultân Meh-

med yaptırmış ve Istanbul Boğazı gibi Çanakkale Boğazı'nı da târihte ilk defa olarak bu hükümdar kapatıp bir devletin kontrolü altına almıştır. 1453'den önce Boğazlar, açık su yolları idi. Zîrâ toplarla kesilmeleri mümkin değildi. Dünyânın en büyük topları bu kalededir. Kalede 1.530 topçu askeri vardır, 24'ü subaydır. Başka sınıf asker yoktur, zîrâ ihtiyaç yoktur. Topçular denizin istedikleri noktasına isabet kaydediyorlar, hattâ boğazın iki yakasından attıkları gülleleri biribiriyle çarpıştırıyorlardı. Bu kadar tedbir yersiz değildir. Zîrâ buradan cebren geçecek bir gemi veya filo soluğu Istanbul'da alır. Istanbul'da bir şey yapması mümkin değildir ama, çok kargaşa ve heyecan husûle getirir. Zîrâ Istanbul halkına cebren bir düşmanın şehre kadar ulaştığını izah edebilmek imkânı yoktur, havsalaları almaz, Estergon ve Budin ve Azak önünde muharebe olunca, Istanbul'a zararı dokunur mu diye telâş ederler. Kal'a-i Sultâniye ve halk tabiriyle *Çanakkale*, Kilîdü'l-Bahr kalesi karşısında, Asya tarafındadır. Fâtih Camii, daha 2 cami ve mescidler, 800 dükkânlı çarşı vardır. Kaleyi Fâtih yaptırmış, Tarhân Vâlide-Sultân hemen hemen yeniden inşâ ettirmiştir. Burada da 40 topçu subayı ve yeteri kadar topçu vardır. *Bozcaada*, Asya'da, Çanakkale yarımadasına çok yakın bir küçük adadır. Boğaz ağzında olduğu için düşmanın üs edinememesi için kalesine îtinâ edilir ve 2.000 asker bulundurulur. Kale dışında halk Rum'dur. Kilidülbahr gibi Gelibolu sancağının kazasıdır. *Gelibolu*, Boğaz'ın Marmara'ya yakın bitiş noktasında, Rumeli yakasında, ayni adı taşıyan yarımadanın kuzey-doğusuna doğru büyük liman ve deniz üssü ve tersanedir. Sancak merkezidir. Aslında eyâlet merkezidir ama, eyâletin beylerbeyisi durumundaki Kapdân-ı Deryâ burada değil, Istanbul'da oturur. Fakat Akdeniz eyâleti beylerbeyisi sıfatıyle ayrıca yılda 885.000 akça alır. 13 sancaktır: Gelibolu, Ağrıboz, Karlıili, İnebahtı, Rodos, Midilli, Karabiga, Kocaeli, Sığla (İzmir), Mizistre, Sakız, Nakşa (Kikladlar) ve Tûnus'da Mehdiyye. Yalnız son üç sancakta tımar teşkilâtı yoktur. Mizistre dışında Mora eskiden Akdeniz eyâletinde idi, şimdi ayrı eyâlettir. Kıbrıs da İçel ile beraber şimdi ayrı eyâlettir. Girit keza ayrı eyâlettir. Gelibolu sancağında 3.000 kadar tımarlı levend vardır. Kapdân-ı Deryâ bu eyâletin idaresi için, yukarıda gösterilen maaşı dışında yılda 32.500 altını tahsîsât-ı mestûreden harcamaya me'zundur. Büyük tersanedir. Bir dalgıç bölüğü de vardır ki dalgıçları 60 kulaca kadar inebilirler. Kalesi 70 kuleli ve 1.200 mazgallıdır, fakat topları küçüktür. Zîrâ düşman gemilerinin Boğaz'dan geçip Gelibolu önüne kadar gelmeleri ihtimâli yoktur. Şehir 1.200'e yakın hâne, toplam 164 cami, mescid ve tekkedir. İkisi selâtıyn câmiidir (Fâtih ve Dördüncü Mehmed). 8 çarşısından büyüğünde 800 kadar dükkân, 11 yolcu hanı bulunur. 200 kadar konakta husûsî hamam mevcud-dur. Kuzeyde büyük deniz fene-

ri, millerce ötesine ışık yakarak yol gösterir. Hacı Bayram Velî'nin halifesi Yazıcıoğlu'nun (Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi) türbe ve dergâhı, Osmanlı ülkesinin en büyük tekkelerindendir, Hazret, *Muhammediyye*'sini Gelibolu'da yazmıştır. Yanında, kardeşi *Envârü'l-Â'şıkıyn* müellifi Yazıcı-zâde Ahmed Bîcân Efendi yatar.

Bolayır, Gelibolu'nun kuzeyinde, lâle bahçeleri içinde, 1.000 hâne, 1 cami, 6 mescid, 1 tekke, 1 imaret, 100 kadar dükkân ve Gelibolu'nun nâhiyesidir. Rumeli Fâtihi Ulu Şehzade Gazi Süleyman Paşa'nın türbesi buradadır ki, pâdişâhlar sırf sandukasının saçaklarını öpmek için Bolayır'a gelirler. Sandukasının baş ucunda kılıcı asılıdır. Osmanlı'ya Avrupa kıt'asını açan, bütün pâdişâhların büyük amcası olan şehzâdedir. Orhan Gazi ile Nilûfer Hâtûn'un büyük oğlu olup öldüğü için tahta geçememiş, yerine ayni anneden doğma kardeşi Birinci Murâd tahta oturarak, ağabeyinin fütuhatını Adriya Denizi'ne ve Tuna'ya kadar götürüp Balkanlar'ı fethetmiştir. *Semâdirek* veya Semendirek (Yun. Samothraki), 1.600 m'lik tepesi ile ünlü İmroz'la Taşoz arasında kaza merkezi, ahâlisi Rum bir adadır. Kalesi ve limanı büyüktür.

Ezdin, Akdeniz eyâletinin Ağrıboz sancağında kaza merkezidir. Ancak Ağrıboz adasında değil, Attika yarımadasındadır. 13 Müslüman, 8 Hıristiyan mahallesi, 2.550 hâne, 4 cami, 4 mescid, 5 köprü, 40 kadar hamamlı konak, müteaddid tekkeler ve medreseler vardır. Fâtih, Venedikliler'den fethetmiştir. *Bardacık* ve *Modonuç,* ayni sancağın iki kazasıdır. Bardacık'ta Badra suyu üzerinde Kösem Sultân'ın 7 gözlü köprüsü ünlüdür. *Livadye* (Levadia), ayni sancağın diğer bir kaza merkezi ve eskiden sancağın merkezi idi. Attika yarımadasındadır. Fâtih devrinde Turhan Paşa Venedikliler'den fethetmiştir. 7 Müslüman, 6 Hıristiyan mahallesi, 2.000 hâne, 7 cami, 3 mescid, 2 medrese, 3 tekke, 3 mekteb, 3 köprü vardır. Camilerinden biri, Kaanûnî'nin hala oğlu Sultân-zâde Balı Bey'in (Paşa) 1525'de yaptırdığı eserdir. *İstife,* keza Ağrıboz'un kazası, Turhan Paşa fethi, 2.500 hâne, 4 cami, 3 mescid, 4 medresedir. *Ağrıboz.* veya Eğriboz (Yun.Euripos, Halkis), ayni adı taşıyan Adalar Denizi 'nin en büyük (4.297 km2) adasının tam ortasında ve batı sahilinde kale, liman ve Ağrıboz sancağının merkezidir ki bu sancak, Attika yarımadasını da içine alır. Adayı Fâtih Sultân Mehmed, hem ordu, hem donanma ile yürüyerek, büyük bir savaş neticesinde Venedik'ten fethetmiştir. Deryâ sancağıdır (sancak beyi, tümamiraldir). Sancak beyi yılda 440.000 akça maaş ve 3.200.000 akça tahsisat alır. Büyük sancaklardandır. Sancak, Akdeniz eyâletine yâni kapdan-paşa'ya bağlıdır. 6.000 arşın çevresi olan kalesi 40-50 arşın eninde, 40 arşın yüksekliğinde ve 7 kat sûrlu olup beş köşeli ve sahildedir. 111 kulesinin her birinde 10 ilâ 15 top ve 40 ilâ 50 mazgal vardır. Çok az

kalede bu kadar top vardır. Bu tedbir, Venedikliler içindir. Kalenin Süleyman Hân eseri olan tophanesinde yalnız top tamir edilmez, yeni toplar da dökülür. Kale içi 11 Müslüman mahallesi, 11 cami (bu arada 130 x 90 arşın Fâtih Camii), 6 mescid, 19 çeşme, müteaddid medrese, mekteb, tekke ihtivâ eder. Varoşta (sûr dışı) ise 2.000 kadar ev, konak ve saray sayılır. 2 cami, 9 mescid, 2 medrese, 5 mekteb, 4 tekke, 2 hamam, 2 han vardır. Varoşla kale arası Şehidlik'tir. Ağrıboz fethinde şehîd olan binlerce asker yatar. Liman 400 tekne alır. Limanın ağzındaki Paşa Adası, Fâtih'in otağ-ı hümâyûn kurdurup savaşı yönettiği adacıktır. Ada sahilleri, mâmur Rum köyleri ile doludur. *Dopoz* ve *Kese*, Atina yakınlarında, Ağrıboz sancağının iki kaza merkezidir, 200 ve 300 haneli kasabacıklardır. *Atina*, Ağrıboz sancağında kaza merkezidir. Yıldırım Bâyezîd devrinde Osmanlı'ya tâbî olmuş, Fâtih de atası gibi şehre bizzat girerek doğrudan Osmanlı yönetimine almıştır. 7.000 hâne büyük Rum şehridir, Müslüman azdır. Agora denen kalesindeki Partenon mâbedi yanında Fâtih Camii, daha 3 câmî, 7 mescid, 1 medrese, 3 mekteb, 3 tekke, 3 hamam, 2 han, 118 çeşme vardır. Hıristiyanlar'a âid yapılar bunun dışındadır. Atina ve çevresinde 300 kadar Ortodoks kilisesi ve manastırı vardır. 3.000 kadar râhib ve keşiş, buralarda hizmet ederler. Terzi limanı *(Pire)*, Atina'nın limanıdır. Limanın önünde *Salamis* adası, Mora ile Attika arasında ise ayni adı taşıyan körfez içinde *Egine* adası vardır ki, kalesi, camii, 100 Müslüman ve 400 Rum hanesi mevcuddur.

Aya Mavri (Leukas) adası, İyonya (Yunan) adalarından (Yedi Ada) biri olup ayni adı taşıyan denizde, bir bahriye sancağıdır. *Zanta* (Zakyntonos) ve *Kefalonya* (Kefallenia) adaları ise, şimdi Osmanlı'dan Venedik'e geçmiş durumdadır. İyonya Adaları'nın en mühimmi olan *Korfu* ise, adaya Osmanlılar ve bizzat Kaanûnî Sultân Süleyman çıkmasına rağmen, hiç bir zaman tamamen Venedik'den alınamamıştır.

Kiklad Adaları, Adalar Denizi'nin güneyinde, Ağrıboz'dan güney-doğuya doğru Rodos'a kadar uzanan takımadalardır. Akdeniz eyâletinde bahriye sancağıdır. XVI. asırda Venedik'ten fethedilmiştir. Nakşa (Naksos), Değirmenlik (Milos) gibi adaların her biri ayrı kazadır, İtalyanlar'la melezleşmiş Rumlar yaşar. Adalarda Osmanlı bahriye üsleri vardır.

Salone, Ağrıboz sancağının en batıdaki kazasıdır, sonra İnebahtı sancağı başlar. *İnebahtı* (İt.Lepanto, Yun.Navpaktos), Akdeniz eyâletinde bahriye sancağı merkezidir. Liman, kale, deniz üssüdür. Korinthos-Patras körfezleri arasında çok dar bir boğazın üzerindedir ve karşı yaka Mora'dır. İkinci Bâyezîd, Venedik'ten fethetmiştir. Sancakta 6.000 asker, 5 kadırga vardır. Sancak beyinin maaşı yılda 300.000 akça ve tahsisatı 3.500 altındır. Kalesi 70 kuleli,

5 kapılıdır. 3.000 hâne, 8 cami, 11 mescid, 3 medrese, 6 tekke, 45 çeşme, 3 hamam vardır. En büyükleri İkinci Bâyezîd'in Fethiye Câmii'dir. Şehir büyük ve halkın çoğunluğu Müslüman'dır. Merkez kazasında 27.000 kadar bağ ve 245 kaynak mevcuddur. İnebahtı kalesinde atılan toplar, karşıda Mora sahillerini döğebilmektedir. *Zeban,* Karlıili sancağı kazası, 4 cami, 11 mescid, 2 medresedir. *Voniçse* (Vonitsa), Preveze karşısında, Aya Mavri sancağı kazasıdır, İkinci Bâyezîd Camii vardır. *Behor,* Karlıili kazası, 200 hâne, 1 camidir. *Angeli Kasrı* (Argyrokastro), Akdeniz eyâletinde Karlıili bahriye sancağının yeni merkezidir. Merkez, Ekseromoz, Valtoz, Volice, Lahor kazalarından oluşur. Eskiden Preveze, Aya Mavri ve Kefalonya adaları, bu sancağa bağlı kazalardı ve çok geniş sancaktı. Meşhur Turgut Paşa, Tarâbulus (Libya) beylerbeyisi olmadan önce bu sancağın beyi idi. Angeli Kasrı, 1500'de Fâik Paşa fethidir, Venedik'ten alınmıştır. Sancakta 4.000 asker, 3 kadırga vardır. 46 köy merkez kazasına bağlıdır. Çoğu Ortodoks Arnavud köyleridir. 300 hâne, Bâyezîd Hân Camii, 1 mescid, 1 medrese, 2 tekkedir. Verehor (Vrahori Agrinion), Angeli Kasrı'nın varoşu gibidir, burada da 300 ev, 3 cami, 11 mescid, 2 medrese, 2 tekke, 3 mekteb bulunur, burada halk Türk'tür.

Aya Mavri veya Aya Mavra (İt. Santa Maura, Yun.Levkas), Preveze'nin güneyinde büyük ada ve Akdeniz eyâletinde bahriye sancağı merkezidir. Kılıç-Ali Paşa, Venedik'e Kefalonya ve İthaki adalarını vererek bu adayı geri almıştır, zîrâ Osmanlı sahiline daha yakındır. Ama Kefalonya daha büyüktür. Sancakta 2.000 tımarlı, 4 kalyon vardır. Sancak beyinin maaşı yılda 400.000 ve tahsisatı 1.880.000 akçadır. Kalede 196 top görülür, İkinci Selim Camii, ayrıca 4 cami, 11 mescid, 1 medrese, 1 tekke, 1 köprü, 500 hâne vardır. Lefkada (Megarasi) adası, Aya Mavri'ye bağlıdır.

Preveze, Arta Körfezi'nin ağzında liman, deniz kalesidir. Karşı yakadaki Aktion kalesi ile karşılıklı top ateşi altında hiç bir gemi cebren körfeze giremez. 400 hâne, Süleyman Hân Camii, 3 mescid, 1 medresedir. Limanı 200 gemi alır. Preveze, Karlıili sancağında kaza merkezidir. Barbaros Hayreddîn Paşa, Haçlı armadaya karşı büyük zaferini bu yakınlarda kazanmıştır.

Menemen Güzelhisârı, Kara Foça ve Menemen, Sığla sancağının 3 kaza merkezidir. Menemen, 3.000 kadar ev ve konak, 29 cami ve mesciddir. *İzmir,* Akdeniz eyâletinin Sığla bahriye sancağının merkezi, büyük liman ve deniz üssüdür. Bölge adını Selçuklular'ın son devrinde burasını Bizans'tan fetheden Türkmen beylerinden Sığlaoğlu Ali Bey'den almıştır. Şehrin deniz ve dağ tarafında iki kalesi vardır. Gümrüğünden Hazîne'ye yılda 200.000 altın girer. İzmir merkez kazasına bağlı nahiyeler Urla, Sancakburnu, Karaburun, Cum'aâbâd, Terindeâbâd'dır. Şehirde 7 Avrupa devletinin konsolosu bulunur. Babadan

oğula servetlerini çoğaltmış büyük tacirler vardır. Bunlardan Mahmûd Efendi, Hasan Ağa, Küçük Hüseyin Ağa ve en zenginleri olan Uzun Ahmed Ağa'nın servetleri 1.000 ilâ 2.000 kese arasındadır (bugünki rayiçle 0,9 ilâ 1,8 milyar dolar). Deniz üzerindeki bugünki kale Fâtih'in eseridir. 12.300 ev ve konaktan oluşan dünyânın büyük şehirlerinden biridir. Hıristiyanlar daha fazladır ve bunların içinde Avrupalılar mühim bir nüfustular. 15 câmî, 77 mescid, 43 medrese, 11 çarşı hamamı, 600 kadar hamamlı konak, 82 çok büyük işhanı, 40 mekteb, 1 imaret, 87 çeşme ve sebil, 3.000 kadar dükkân, 300 kadar depo, 220 kadar meyhane, kahvehane, bozahâne, 70 sabun ve 20 boya imalâthanesi, bir saraçlar çarşısı, bir mum fabrikası, muazzam bir gümrük binası ve buna göre diğer yapılar mevcuddur. Çarşılarında her ırktan bir âdem deryâsı, omuz omuzadır. İçme suyunu Baltacı Mahmûd Ağa 6 saatlik yerden getirmiştir, muazzam servet harcamıştır, büyük hayrattır. Gümrükhâne önündeki limanda 200 tekne yatar ve bir şey olmasın diye devamlı şekilde 2 beylik kalyon gezinir; zîrâ biribirine yan bakan devletlerin tekneleridir. Herkes ticâretle uğraşır, herkes birşey alır ve bir şey satar. Sancakburnu'nda (Alsancak) Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı kale görülür, İzmir garnizonu buradadır. Avrupa gemileri mal bırakır ve daha çok mal alır, gider, iki Osmanlı limanı arasında gidip gelmeleri yasaktır. Meselâ Mısır'a mal götürüp getiren bütün tekneler Müslüman'dır. Sancakburnu'nda Dördüncü Mehmed Câmii vardır.

Urla, Karaburun, İzmir kazası nâhiyeleri iken şimdi Sığla sancağında kaza olmuşlardır. Urla, 11 mahalle, 5 câmî, 35 mesciddir. Camilerden biri Kılıç-Ali Paşa'nındır. *Çeşme,* Sığla'nın bir diğer kazasıdır. Sakız Boğazı üzerindedir ve karşısında Sakız adasının Sakız limanı vardır. Kalesi, 200 evi, palmiyelerle süslü sokakları vardır. Kale ve câmî İkinci Bâyezîd tarafından 1518'de yapılmıştır. *Sakız,* Çeşme'nin karşısındaki büyük adadır (902 km2). Ayni adı taşıyan liman, kale ve şehir, Çeşme limanına bakar ve Sakız bahriye sancağının merkezidir ki, Akdeniz eyâletidir. Ada, Anadolu'dan Sakız Boğazı ile ayrılır ve Asya kıt'asında kalır. Osmanlı himayesinde bir Ceneviz beyliği olarak uzun müddet yaşadıktan sonra, 1560'da, Cerbe seferinden dönen Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa tarafından sancak şeklinde ilhâk edilmiştir. Sancak beyinin yılda 700.000 akça maaşı ile 10.000 altın tahsisatı vardır. Adada daha bir kaç kasaba ile 25 dağ köyü ve sahilde sakız ağacı işleyen 25 Rum köyü vardır. Sakız ağacı başka yerde olmadığı için dünyânın her yerine buradan ihraç edilir. Nüfus fevkalâde yoğundur. Adanın her yeri sakız kokar. 1.200 asker ve 2 kadırga hazır bekler. Gümrüğünden Istanbul'a yılda 4 milyon akça yollanır. Limanı bin kadar gemi alır. Kalede 2.100 aded 5-6 katlı tamâmı Türkler'e âid evler, Süleyman Hân Camii, 5 cami, 1 mescid vardır. Varoşta 40 mahalle Rum,

5 mahalle Katolik Levanten, 3 mahalle Yahûdî, 2 mahalle Müslüman yaşar. 4.000 kadar sokak ve 2.000 kadar dükkândır. Piyâle ve Kılıç-Ali Paşa Camileri buradadır. Sakız ahâlîsi yılda 28,4 milyon akça vergi verir.

Sivrihisar, Cum'aâbâd, Kızılhisâr, Ayasuluk, hep Sığla sancağında kaza merkezleridir. Kuşadası Körfezi'nin kuzey-doğu ucundaki Ayasuluk'ta Aydınoğlu Îsâ Bey'in hârikulâde bir camii vardır. *Kuşadası,* Sığla'nın bir diğer kazasıdır. 4 cami, 5 mescid, 4 medrese, 7 mekteb, 7 çeşme, Sadrâzam Dâmâd Öküz Mehmed Paşa'nın 80 odalı kervansarayı vardır. *Balat, Mandaliyat, Cum'a-âbâd* ve *Söke,* Sığla'nın diğer 4 kazasıdır. Sığla sancak beyi İzmir'den fazla Söke'de oturur. Sığla en mühim sancaklardandır. Beylerbeyi (oramiral) pâyesindeki bahriye sancak beyi yılda 800.000 akça maaş ve 20.000 altın tahsisat alır. Emrinde 2.000 asker ve 2 kadırga vardır. 17 kaza ve pek çok nahiyedir. *Söke* 1.100 hâne, 6 cami, 3 mescidlik bir şehirdir.

İstanköy (Kos) adası, Rodos sancağı kazasıdır, İstanköy (Kerme) Körfezi'nin ağzında, Bodrum'un güney-batısında, ince uzun, büyükçe adadır. 1522'de Şövalyeler'den fethedilmiştir. 6 nahiyesinin dördü bu adadadır, diğer ikisi Paşa ve Kalimnos adalarıdır. İstanköy kazasını bir bahriye albayı yönetir. Emrinde 500 asker ve 1 kadırga vardır. Kalesinde 205 top, Süleyman Hân Camii, varoşta 3.200 ev, 5 cami, 2 mescid, 7 mekteb, 1 tekke vardır, medrese yoktur. 26 Rum ve 8 Türk mahallesidir. Rum kadınları evlerinde rakı ve şarap yaparlar.

Rodos, Akdeniz eyâletinde sancaktır. 1522'de Sultân Süleyman, 2. sefer-i hümâyûnunda fethetmiştir. Ondan önce Fâtih, 3 defa donanma yollamış, ada düşmemiştir. Sancakta tımar teşkilâtı yoktur. Ada 44 köy ve kasabadır. Bahriye sancak beyi 870.000 akça maaş alır. En mühim sancaklardandır. 4 kadırga bulunur. Büyük deniz üssü ve imparatorluğun en büyük kalelerinden biridir. Çevresi 5.700 arşındır. Sûrlar 9.700 arşındır. Küfeki taşından kalede Süleyman Hân'ın 40-50 okka güllelerinin açtığı yarıkların bâzıları, hâtıra olarak aynen bırakılmış, tamir edilmemiştir. Kalede yeraltında kutular hâlindeki zindanlar, ibret vericidir. Şövalyeler vaktiyle buralarda 12.000'e kadar Müslüman esiri muhafaza ederlerdi. Duvarlarda Müslüman esirlerin yazdıkları hâlâ okunmaktadır. Bir yazıda ihtiyar bir Türk, 40 yıldır esir olduğunu, bu müddet içinde bir tek vakit namazını ihmâl etmediğini, Cenâb-ı Hakk'ın öbür dünyâda saadet nasîb etmesini yazmış. Bir başka yazıda başka bir Türk, üçüncü defadır Rodoslular'a esir düştüğünü karalamış. Bir başkasında, 2 kalyon dolusu malının Kâfir eline geçtiği, kendisinin 30 yıldır forsa olduğu, bu müddet içinde 3.000 deynek yediği yazılmış. Bir diğerinde kaçmak istediği için bir gözünün çıkarıldığı, bütün dişlerinin söküldüğü, üç gün üç gece kollarından

asıldığı okunuyor. Bir diğer yazı Mısır Memlûk sultânı İnal'ın kazaskerine âiddi, esir kaldığı müddet boyunca Müslüman esirlere imamlık ettiğini bildiriyordu. Kalede 700 kadar top var. Süleymâniye Camii, 3.000 mazgallı bu kalede bulunuyor. Liman 300 gemi alabiliyor ve her zaman bir Osmanlı filosu yatmaktadır. Kadırga Limanı ayrıca 500 ve dış liman 1.000 parça gemi alabilmektedir. Tersanede Sultân Süleymân'ın Rodos seferinde bindiği Yeşil Melek adlı yeşile boyanmış kadırga da karaya çekilmiş olarak durup seyircilere gösterilir. Başka târihî eşya da saklanmaktadır. Tersane mahzenleri, ağızlarına kadar gemicilik malzemesiyle doludur. Devletçe beğenilmiyen bir iş yapan Kırım hanları, Rodos'a sürülür. Burada onlar için bir köşk yapılmıştır. Burada oturup devlete duâ ederler. Bâzıları burada ölmüştür, Murâd Reis Câmii'ne gömülmüşlerdir. 20 Türk, 4 Rum, 2 Yahudi mahallesi, 4.200 hâne ve konak, 10 cami, 30 mescid, 4 medrese, 17 mekteb, 4 tekke, 4 hamam, 70 çeşme vardır. Murâd Reis Türbesi'nin çevresinde çok ünlü denizciler medfundur. Rodos adasının (1.341 km2) ikinci şehri Lindos'ta 7.000 kadar Rum yaşar. Oniki Ada, Rodos'a bağlı kazalardır. Biri Sön-beki (Sym) adasıdır. Adalarda kaleler ve limanlar mevcuddur. Susam (Sisam, Samos) adası da kaza merkezidir, İmroz, keza kaza merkezidir. *Midilli* (Midillü, Yun. Lesbos) (1.696 km2), Akdeniz eyâletinde bahriye sancağıdır.

14) Mora

Mora (21.643 km2), önce Rumeli, sonra Akdeniz eyâletlerine bağlı iken, sonra müstakil deniz eyâleti olmuştur. 7 sancaktır: Gördös (Korinthos), Ballıbadra (Patras), İnebahtı (Lepanto), Ayamavra (Leukas), Karlıili (Preveze), Manya ve Mizistre. Bunlardan Gördös, Ballıbadra, Manya, Mizistre, Mora'yı oluşturur ve diğer sancaklar Mora dışında kalırlar. Gördös sancağının Megara kazası da Mora dışında, Attika'da kalır. Mora adasında 24 şehir ve kasaba vardır. Türkler, sahillerdeki şehirlerdedir. Mora'nın fethi Yıldırım Bâyezîd devrinde başlamış, Fâtih'in Mora sefer-i hümâyûnları ile tamâma yakını fethedilmiş, ancak Venedik deniz üsleri İkinci Bâyezîd, hattâ bâzıları Kanûnî devrinde alınabilmiştir. *Gördös* (Korinthos), sancak merkezidir. Mora'yı Attika'ya bağlıyan berzahın güney-batı ucundadır. Sancakta 306 köy, 3.000 kadar asker vardır. Kalesi 14.000 arşın sûr ile çevrili, 7.700 mazgallıdır. Bu kaleye rağmen berzahı Yıldırım devrinden itibaren Turhânoğulları akıncı beyleri yüzlerce defa aşıp Mora'ya girmişlerdir. Berzah su ile doldurulabilir ve bu suretle Mora, Attika'dan ayrılarak tam bir ada hâline gelir (şimdi Korinthos

Kanalı vardır ve Mora ada durumundadır). Fâtih Camii, daha 6 cami, 2 mescid, 3 tekke, 7 mekteb, 700 hâne, 70 kadar hamamlı konak mevcuddur. *Kalavrata,* Mora kuzeyinde, Gördös'le Patras arasında, kaza merkezi, 70 köylü, merkezde 420 hâne, 1 cami, 1 medresedir. *Vosticse,* keza kaza merkezidir. *Mora Kasteli,* Patras merkez kazasının nahiyesi, Barbaros Hayreddîn Paşa'nın yaptırdığı kaledir ki, karşı yakada İnebahtı vardır ve iki taraftan top ateşi, körfezi tam ortasından keser. *Ballıbadra* (Patras), Mora'nın kuzey kıyısında, ayni adı taşıyan körfezin güney sahilinde, Mora'nın en büyük şehri ve eyâlet merkezidir. Beylerbeyi (oramiral veya büyük-amiral) burada veya Gördös'te oturur. Şehirde 6 Avrupa devletinin konsolosu vardır. 3.400 hâne, 4 cami, 4 mescid, 4 medrese, 5 mekteb, 4 tekke, 3 hamam, 40 kadar hamamlı konak vardır. *Helomiç,* kaza merkezidir, İkinci Bâyezîd Camii vardır. *Gastun* (Gastuni), Mora'nın en batısındaki yarımadada Patras merkez sancağı kazası, 2 cami, 2 mescid, 1 medrese, 4 tekkedir. *Fener* (Mora Feneri), 200 hâne, 1 cami, 1 medrese, 1 tekkeli kaza merkezidir. 1500'de Sadrâzam Koca Mustafa Paşa fethetmiştir. *Arkadya* (Arkadia, Kyparissia), Patras merkez sancağında kazadır. 1500'de İkinci Bâyezîd, Venedik'ten fethetmiştir. 380 hâne, 2 cami, 1 mescid, 1 medrese, 1 tekke vardır. Camilerden biri Süleyman Hân' ındır. *Navarin* veya Anavarin (Yun.Pylos, İt.Navarino), Mora'nın güneyindeki üç küçük yarımadanın en batısındakinin batı kıyısı üzerinde liman, kale, deniz üssüdür, İkinci Bâyezîd, Mora sefer-i hümâyûnunda Venedik'ten fethetmiştir. 913 hâne, Bâyezîd Hân ve Üçüncü Murâd Camileri, daha 1 cami, 3 mescid vardır. *Moton* (Yun. Methoni), Navarin'in az güneyinde, kale, liman ve deniz üssüdür. Güneyinde az açığında Türkler'in «Barak Reis Adası» dedikleri Sapienza adası vardır ki 1499'da Barak Reis burada şehîd olmuş ve arkadaşı Kemâl Reis, Venedik donanmasını burada mahvetmiştir. Moton'u 1500'de İkinci Bâyezîd, Venedik'ten fethetmiştir. İkinci Bâyezîd ve Üçüncü Murâd'ın camileri, Süleyman Hân mendireği, kalesinde 12 köşeli, 9 katlı, 12 toplu bir kule, 5 mescid, 2 tekke, 2 imaret, Bâyezîd Medresesi, 950 ev vardır. Venedik'ten kalma kalesini Mimar Sinan, hemen hemen yeni baştan yapmıştır. Kaza merkezi ve büyük Osmanlı deniz üssüdür.

Koron, Modon'un doğusunda ve hemen karşısında, başka bir kaza merkezi, liman, kale ve deniz üssüdür. 1500'de Bâyezîd Hân'ın Venedik'ten fethidir. 1533'de Venediklilerin eline düşünce hemen Barbaros Hayreddîn Paşa yetişip geri almıştır. Mora'nın merkez sancağındadır. 11 tabya, 47 burç, 1.900 mazgallı kalesi, 1.300 kadar ev ve konak, Bâyezîd Camii, 1 cami, 1 mescid, 1 tekke, 1 medrese vardır. *Kalamata,* Mizistre sancağının kazasıdır. Fâtih fethetmiştir. Dördüncü Mehmed Camii, daha 1 cami, 9 kilise, 800 hânedir. Zeytini

dünyâca meşhurdur. *Andorese,* ayni sancakta kaza, Bâyezîd Hân Camii, birer cami, medrese, tekkeli, 125 hânedir. *Kritna* kalesi, ayni sancakta Petretna kazasının merkezidir. Bâyezîd Hân Camii, 1 cami, 2 mescid, birer medrese ve tekke, bir köprü vardır. *Londar* kalesi, merkez sancağı nâhiyesidir, Bâyezîd Hân Camii, birer tekke ve medrese vardır.

Mizistre, Antik Çağ'ın Sparta şehridir. Osmanlılar «İsparta, Misehor, Misistre, Mizistre, Mistra» demişlerdir. Sancak merkezidir. Sancak beyi yılda 219.000 akça maaş ve 1.200.000 akça tahsisat alır. Fâtih, Bizans prenslerinden fethetmiştir. Sancakta 3.000 kadar asker ve 3 kadırga, bahriye sancak beyinin emrindedir. Sûrları 9.020 arşın, 8 kapılıdır. 1.600 hâne, Fâtih ve Fethiye Camileri, 1 cami, 4 mescid, 7 kilise, 29 manastır, 2 medrese, 3 tekke, 2 kervansaray, 5 han, 380 dükkân, 1 sinagog vardır. Halk yarı yarıya Türk ve Rum ve bir mıkdar Yahudi'dir. *Bardonya,* Mizistre'de kaza merkezidir. Fâtih Camii vardır. *Benefşe* (Monemvasia), Mora'nın güney-doğusunda, Adalar Denizi üzerinde liman, kale ve deniz üssüdür. Girit'in Hanya limanına en yakın mevkı'dedir. Mora merkez sancağında kaza merkezidir. Kaanûnî devrinde bir deniz sancağının merkezi idi. 1.600 hâne, Kaanûnî'nin Sultân Süleyman ve Fethiye Camileri, daha 3 cami, 2 mescid, 1 medrese mevcuddur. *Tana,* merkez sancağı kazası, 500 hânedir. *Trapoliçe* (Tripolis), Mora'nın tam ortasında, Sparta'nın kuzeyinde, merkez sancağı kazasıdır. Fâtih, Bizans prenslerinden fethetmiştir. 1000 kadar ev, 2 cami, 6 mescid, 2 medrese, 2 tekke, 1 imaret, 14 çeşme, 160 dükkân vardır, kalesi boştur. *Arhoz* (Argos), Trapoliçe'nin kuzey-doğusunda, kaza merkezidir. Kale, Fâtih Camii, 2 cami, 10 mescid, 1 medrese, 2 tekke, 1.045 hâne mevcuddur. *Anapoli* (Nauplion, Nauplia, Napoli, Mora Napolisi), ayni adı taşıyan körfezin kuzey ucunda liman, kale ve deniz üssüdür. Merkez sancağında kaza merkezidir. Fâtih ve İkinci Bâyezîd alamamış, Kaanûnî devrinde Venedik'ten fethedilmiştir. Devlete pek çok amiral yetiştiren ünlü denizci aileleri bu şehre yerleşmişlerdir, sarayımsı konaklarında otururlar. 1.805 ev ve konak, Süleyman Hân Camii, 2 cami, 250 dükkân ve sâir te'sisler vardır.

Zaranta, Mizistre sancağı kazası ve kalelidir. Manya bölgesidir. Manyalılar, acâyib bir Yunanca konuşan, vahşi bir kavimdir. Bu bölgede Müslüman oturmaz. Manya, 1666'ya doğru sancak hâline getirildi.

15) Girit

Girit (8.379 km²) adası, ayrı bir Osmanlı eyâletidir. 19.8.1645'de Yûsuf Paşa'nın Hanya'yı fethi ile, Hanya merkez olmak üzere bu eyâlet kurulmuştur.

27.9.1669'da Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Kandiye'yi fethedince, eyâlet merkezi buraya götürüldü. 1850'de merkez gene Hanya'ya alındı. Girit, Venedik'ten, çeyrek asır süren bir savaş neticesinde fethedildi. Kandiye'nin fethi sırasında adada bulunan Evliyâ Çelebî, henüz kurulan eyâlet hakkında büyük bilgi verir. Sonraki asırlarda ada çok îmâr edilmiş ve yarı yarıya Müslüman olmuştur. Çok defa Hanya ve Kandiye'ye «muhâfız» unvânıyle iki ayrı vezir tâyin edilmiş ve bir Venedik ve Avrupalı taarruzuna karşı çok tedbîr alınmıştır. Zîrâ Girit'i, bütün bir Avrupa, Osmanlı'ya karşı savunmuştur. Evliyâ Çelebî'den 1669'daki durum üzerine birkaç satır naklediyorum:

Hanya (Kanea, Hania), liman, kale, deniz üssüdür. Adanın kuzey-batı sâhilindedir. Beylerbeyinin emrinde 15.000 asker vardır. Yıllık tahsisatı 25.000 altındır. Rütbesi vezîr'dir. 6 cami, 7 medrese, mektebler, tekkeler, 6 hamam, hanlar, çeşmeler, 520 dükkân, son 25 yıl içinde yapılmıştır. *Suda* liman ve kalesi, 3.000 gemi alır, Hanya'ya yakındır. *Apokron,* sancak merkezidir. Suda Koyu dışında kaledir. Sancakta 5.000 asker bulunur. *Zibartma* (Yun.Armyro), diğer bir sancak merkezidir. Kuzeyde denize yakın kaledir, Sultân İbrahim Camii vardır. Sancakta 5.000 asker bulunur ve tımar teşkilâtı yapılmıştır. *Retme* (Resmo), Adalar Denizi'ne bakan kuzey sahilinde liman ve kale, adanın üçüncü şehri, 3.700 hâne, 70 konaktır. İbrahim Hân ve Vâlide-Sultân Camileri, daha 4 cami, 9 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 3 tekke, 2 hamam, 10 imaret, 10 çeşme, 3 han, 150 dükkân vardır. Şehri, fâtihi olan Deli Hüseyin Paşa ihyâ etmiştir. Sancak merkezidir. *İnâdiye,* Kandiye'nin az batısında, Deli Hüseyin Paşa'nın yaptırdığı kale ve şehirdir. Sultân İbrâhim Camii, 7 câmî, 40 kadar mescid, 3 medrese, 5 mekteb, 2 tekke, 6 hamam, 7 han, 2.000 dükkân, 7.500 kadar derme çatma evdir. Ancak Kandiye fethedilince, Ordu bu şehri terketmiş, şehir çok küçülmüş ve nüfus Kandiye'ye kaymıştır.

Kandiye (Yun.Heraklion, İt.Candia, Megalokastron), Girit'in yeni merkezi, en büyük şehri, kalesi, limanıdır. Candia, İtalyanlar'ın ayni zamanda Girit adasına verdikleri isimdir ki Yunanlılar «Kreta» ve Arablar «Ikrîtiş» derler. Adanın kuzey sahilinde ve ortasındadır. Açıklarında Dia adacığı bulunur. Köprülü-zâde, Kandiye çevresine ve yer altına 160 mescid ihtivâ eden muazzam bir ordu-gâh-şehir kurduktan sonra, bütün Avrupa'nın savunduğu bu fevkalâde müstahkem kaleyi fethetmiş ve ağzına kadar bir şehir dolusu harb malzemesi iğtinâm eylemiştir. Kalesi 12.770 mazgallıdır. Tersanesi ve tophanesi ve baruthanesi mükelleftir. Dördüncü Sultân Mehmed Hân Camii, Bizans eseridir. Arablar devrinde cami, Bizans geri alınca gene kilise, Venedikliler zamanında Katolik katedrali, şimdi gene câmî olmuştur. 250x100 arşın ve yüksekliği 40 arşındır. Tarhân Valide, İbrahim Hân, Köprülü-zâde Camileri dışında kısa za-

manda daha 8 câmî, 71 mescid, 70 çeşme, 2 hamam, 9 medrese, 9 mekteb, 17 tekke yapıldı ki 3'ü Bekâşî tekkesi ve biri okçular tekkesidir. Şehir fethedildiği zaman 1.700 dükkân vardı. Şimdi 150, 50 ve 30 dükkânlık 3 çarşı inşâ edildi. 68 depo, 17 han, 10 kahvehane, 20 bozahâne de kısa müddet içinde yapıldı. Şehir şimdi yeni binalar inşâsı ve harâb olmuş eski binaların tamiri için şantiye hâlindedir. 4.000 kadar ev ve konaktır. Şehirde 9.000 kadar kuyu ve 7.000 kadar sarnıç mevcuddur. Şimdi çok kalabalık İtalyan nüfus çıkıp gitti. Rumlar ve bir mahalle Yahudi, yerinde kaldı. Fetihten önce 20 mahalle Katolik İtalyan, 20 mahalle Ortodoks Rum idi. 172 kilise ve manastırdan yalnız Katolik olanlarına el konuldu, Ortodoks olanlar aynen bırakıldı. Vezir pâyesindeki beylerbeyisine 1.270:000 akça has (maaş) verildi. Ada 5 sancağa, 20 kazaya ayrıldı. Yerli Rum halk, teker teker nüfûsa yazıldı. Adada 861 köy, 200 kasaba, içinde asker bulunan 25 kale vardır ki, 300 kadarı Kandiye merkez sancağındadır.

Kisamo (Kisamos Kasteli), adanın en kuzey-batısında sancak merkezi kale ve limandır. Dördüncü Mehmed ve Köprülü-zâde birer câmî yaptırdılar. 84 köy bu sancağa bağlıdır. *İsfakya* (Sphakia), güney-batıda sancak merkezi kale ve limandır. Adanın güneyde Akdeniz'e bakan tek mühim mevkiidir.

Adada 3 bakır, 2 gümüş, 7 tuz, 40 güherçile, 3 şap, 7 alçı ve kireç taşı, birer altın, demir, kurşun, zırnık, zift, kükürt, kitre mâdeni vardı. Bunların hepsi işletmeye açılıp devletle anlaşmaları yenilendi. 8.000'e yakın değirmen, 71.000 kovan, 41.000 ağıl, 160.00 kadar tarla, 200.000'e yakın bağ ve bahçe, 2.800 at, 70.000 katır, 400.000 eşek, 263.000 sığır ve manda, 280 deve, 600.000 koyun ve keçi vardı. 10 yaşından küçük çocuklar dışında adada 324.000 nüfus tahrir edildi. Vaktiyle nüfus daha çokmuş. Son 25 yıl içinde 7.000 kadar Rum'un ihtidâ ettiği anlaşıldı.

16) Batı Anadolu

Anadolu eyâleti, Osmanlı devletinin atom çekirdeğidir. 1326'da merkez -taht şehri- Bursa olmak üzere kuruldu. 1360'dan 1451'e kadar eyâlet merkezi Ankara'ya alındı. Fâtih tahta çıkınca, eyâlet merkezini Ankara'dan Kütahya'ya nakletti. XIX. asra kadar Kütahya'da kaldı. Rumeli eyâleti kuruluncaya kadar devletin tek, sonra protokolde 2., Mısır ve Budin eyâletleri 1517 ve 1541'de kurulunca da protokolde 4. eyâleti oldu ve 1686'da Budin eyâleti elden çıkınca 3. oldu. Bu en eski eyâletin sancakları, zaman zaman değişti. 1520'lerde 17 sancaktı: Germiyan merkez (Kütahya), Hudâvendigâr (Bursa), Kocaeli (İzmit), Karası (Balıkesir), Biga (Çanakkale), Saruhân (Manisa),

Sultânönü (Eskişehir), Ankara (Engürü), Bolu, Kastamoni, Aydın, Teke (Antalya), Menteşe (Milas), Hamîd (Isparta), Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Çankırı (Kângırı), Alâiye (Alanya). Bugün il olan Sakarya, Zonguldak, Karabük, Bartın, Düzce, Kırıkkale, Sinop, Nevşehir, Kırşehir, Bilecik, Uşak, Denizli, Burdur, kazalar hâlinde, yukarıda gösterilen sancaklara bağlı idi. Sonradan bunların bir kaçı da sancak merkezi oldu (Denizli, Bilecik, Sinop, Uşak gibi). Bu sancaklardan Hudâvendigâr (Bursa) ve Saruhân (Manisa), imtiyazlı sancaklardı. Zîrâ ilki imparatorluğun protokolde 3. ve sonuncu taht şehri, Manisa ise, velîahd-şehzâde'nin bizzat yönettiği sancaktı. Anadolu eyâleti, bir kısmı Bizans'tan fethedilen topraklar -ki bunlar Osmanoğulları'nın asıl toprakları idi- ve daha büyük kısmı da, Türkmen beylikleri ilhâk edilerek kuruldu. Bu Türkmen beylikleri de topraklarını, -Selçukoğulları'nın adına- gene Bizans'tan fethetmişlerdi. Marmara'ya yakın bölgelerin çoğunu Osmanoğulları, bizzat Bizans'tan fethettiler. Sonra Karası'dan başlıyarak, Germiyan, Saruhân, Teke, Aydın, Menteşe, Hamîd, Ahi gibi Türkmen beyliklerini, birer sancak olarak, Anadolu eyâletine kattılar. Her ilhâk ettikleri beyliği ayrı eyâlet yapsalardı, biribirleriyle tek devletin çatısı altında kaynaşmaları daha uzun sürebilirdi. Tanzimat'ta bu Karadeniz'den Akdeniz'e, Marmara ve Ege'den Kızılırmak'a uzanan muazzam eyâlet parçalandı ve toprakları üzerinde 4 eyâlet kuruldu: Hudâvendigâr (Bursa), Aydın (İzmir), Ankara ve Kastamoni. 1920'ye kadar da bu durumda kaldı.

Anadolu eyâleti, imparatorluğun en zengin, en gelişmiş eyâleti idi. O çağ dünyâsının en gelişmiş ülkelerinden biri idi. Târih boyunca büyük medeniyetlerin beşiği olmuştu. Hattâ XIX. asır ortalarına kadar bu durumunu az çok muhafaza ettiği söylenebilir. En büyük refah devrini de, Kaanûnî çağında yaşadı. Yıldırım Bâyezîd devrinde (1389-1402) Bursa ovasındaki köylerin bir kısmı bugün mevcud değildir, ortadan kalkmıştır *(Vakıflar Dergisi,* VIII, 39b). Antik Çağ'da ve Selçuklular döneminde olduğu gibi, Osmanlı çağında da nüfus, yoğundu. XVII. asır ortalarında Anadolu eyâletinin bâzı şehirlerini gezen Evliyâ Çelebî'den, bir kaç paragraf aktarıyorum:

Bursa, Hudâvendigâr sancağının merkezidir. Bölgeye, Birinci Murâd'a (1362-1389) izafetle «Hudâvendigâr» denmiştir. 1326 nisanında Orhan Gazi fethetmiş ve taht şehri yapmış, 1402 temmuzuna kadar taht şehri kalmıştır. En mühim sancaklardandır. Sancak beyi 618.079 akça alır. *Mudanya,* Hudâvendigâr sancağı kazalarından biridir. 3 câmî, 7 mescid, 3 han, 1 hamam vardır. İznikmid veyâ *İzmit,* ayni adı taşıyan körfezin ucunda Marmara'nın limanıdır. Kocaeli sancağının merkezidir. Anadolu eyâleti sancağı iken, Akdeniz eyâletine bağlanmıştır. Zîrâ bahriye sancağı ve deniz üssüdür. Yöreye,

Bizans'tan fetheden Osman Gazi'nin beylerinden Akça Koca'ya nisbetle Kocaeli denmiştir. Dördüncü Murâd, şehirde bir saray-ı hümâyûn yaptırmıştır. 200 bostancı nöbet bekler. 3.500 ev ve konak, 19 mahalle Türk, 3 Hıristiyan, 1 Yahudi, 23 cami, müteaddid mescid, medrese, tekke vs., 1.140 dükkân, 200 mahzen (antrepo) mevcuddur. Pertev Paşa Külliyesi, Rüstem Paşa Hamamı, Mehmed Bey, Alâeddîn Bey, Abdüsselâm Bey Camileri, Mimar Sinan'ın eseridir. *Yalova* veya Yalakabâd, Hudâvendigâr sancağında, kaplıcaları ile meşhur kaza merkezidir. 700 ev, 7 cami ve mescid, 3 handır. *Şile*, Kocaeli'nin kazası, 600 hâne limandır. *Akçakoca*, Bolu sancağında kaza merkezi, 600 hâne, Bolu'nun iskelesidir. *Amasra*, Bolu'nun kazası, kaleli, güzel bir limandır. *İnebolu*, Kastamonu'nun kazası ve iskelesidir. Kalesi, Amasra gibi, Ceneviz eseridir.

Sinop, sancak merkezi, Karadeniz'de limandır. Anadolu'nun en kuzeyidir ve Kırım'la karşı karşıyadır. Deniz üssüdür ve tersanesi vardır. Kalesini, önce Yıldırım, sonra Fâtih, Amasra'dan sonra, İsfendiyâroğulları'ndan harbsiz almıştır. 24 mahalle, Selçuklulardan kalma nefis bir san'at eseri olan Ulu Cami, Süleymâniye Camii, daha cami, 15 mescid, Alâeddîn Keykubâd Medresesi, daha 4 medrese, 60 kadar mekteb, 1 imaret, 1.080 dükkân mevcuddur. *Gekbûze* (Gebze), Kocaeli'nin kazası, 1.000 hâne, 3 cami, 41 han, 180 dükkândır, iskelesi Darıca'dır. Gebze'de, Edirne yakınlarında Cisr-i Mustafapaşa denen köprüyü ve külliyeyi yaptıran Vezir Mustafa Paşa'nın, XVI. asır başlarına âid külliyesi vardır. Külliyenin 7 yarım kubbeli azametli camii, fakat bilhassa 2.000 at ve 3.000 insan alan kervansarayı, muhteşemdir. Yemek servisi hizmetkârlar tarafından yolcuların odasına yapılır. Vâkıf Paşa, vakfiyesinde böyle istemiş, yolcuların yemek salonuna inemiyecek kadar yorgun olabileceklerini düşünmüştür. Emsali gibi Allah rızâsı içindir, en küçük ücret alınmaz. Ancak bu tip kervansaraylara bâzan Kaarûn kadar zengin tacirler de uğrar ve hademesine büyük para dağıtır, binânın şurasını burasını onartırlar. *Sapanca*, Kocaeli'nde nahiye merkezidir. Kaanûnî devrinde Rüstem ve Pertev Paşalar buraya Mimar Sinan'a birer muazzam kervansaray yaptırmışlardır. Rüstem Paşa'nınki 170 odalı, hamamlı, çarşılıdır. 1.000 hânedir. *Hendek*, Bolu'nun kazasıdır. *Düzce*, Bolu merkez kazasının nâhiyesidir ki Düzce Pazarı da denir. Camii ve iki hanı, Vezîr İsfendiyâroğlu Şemsi Paşa'nın hayratıdır ki, Üsküdar'da deniz içinde camii olan paşadır.

Bolu, sancak merkezidir. 1326'da Orhan Gazi, Umur Bey'den fethetmiş, bir ara elden çıkarak 1354'de istirdâd edilmiştir. Sancak beyinin yıllık maaşı 300.122 akça ve tahsisatı 5.000 altındır. 3.600 tımarlı sipahi çıkarır. 34 mahalle, 34 cami ve mescid, 7 han, 1 bedesten, bir kaç medrese, 70 mekteb, 3.000 ev, 400 dükkândır. Hiç azınlık yoktur. Mustafâ ve Ferhâd Paşalar'ın ca-

mileri, Sinan'ın eseridir. Hayrâtın çoğu İsfendiyâroğulları'nın, bilhassa Şemsi Paşa'nındır. *Gerede,* Bolu'nun kazası, 10 cami ve mescid, 1.000 hâne, 3 tekkedir. *Çerkeş,* Çankırı'nın kazası, 300 hânedir. Dördüncü Murâd'ın musâhibi 2. vezir Mustafa Paşa, 150 odalı kervansaray ve 100 dükkânlı vakıf çarşı yaptırmıştır. *Tosya,* Kastamoni'nin kazası, 3.000 hâne, 340 dükkân, 21 câmî ve mescid, 1 bedesten ve her türlü bayındırlık eseri olan bir şehirdir. Birinci Murâd, sonra Çelebî Mehmed fethetmişlerdir. *Kal'acık* (Kalecik), Çankırı'nın kazası, 1.220 hâne, 18 câmî ve mesciddir.

Ankara (Engürü), sancak merkezidir. Sancak beyinin maaşı yılda 263.400 akça ve tahsisatı 20.000 altındır. Sancak 3.000 kadar tımarlı sipahisi çıkarmaktadır. Tepedeki kalesi 6.000 arşın sûr ile çevrilidir, 86 top vardır. 6.600 ev, 200 kadar hamamlı konak, 76 câmî ve mescid, 18 tekke, 170 çeşme, hayli medrese, 180 kadar mekteb, 2.000 dükkân, 200 kadar sebil, bedesten mevcuddur. Caddeleri beyaz taş döşeli ve temizdir. Şehirde binin üzerinde hâfız vardır. Hacı Bayram ve Sinan eseri Cenâbî Ahmed Paşa Camileri meşhurdur. Hacı Bayram dergâhında 300'den fazla derviş yaşar ve şeyhleri, Hacı Bayram ahfâdıdır. Yerli halk Türkmen'dir. Fakat Karadeniz'den gelip yerleşenler çoktur. Bir mıkdâr Mûsevî, Ermeni, Rum, Çingene vardır. Tiftik keçisi yalnız bu yörede yaşar. Zîrâ pırnar yaprağı yer. Bu yaprağı yemezse tüyü hemen âdî keçiler gibi olur. Tiftik keçisini Osmanlı ülkesi dışına kaçırmanın cezası idamdır. Ancak o kadar büyük kazanç vardır ki, bâzı Avrupalılar bu cezayı göze almışlardır. Fakat kaçırdıkları keçiler, Ankara bitkilerine benzer şeyler yedirdikleri hâlde, götürdükleri ülkelerde kıl keçisi hâline gelmiştir. Bunun üzerine yarı yarıya kâr etmek için Ankara'dan tiftik ipliği satın almışlardır ki, ihracı serbesttir. Ancak Ankara'da dokunan kumaşları dokuyamamışlar, papasların giydiği siyah dalgasız bir kumaş dokumuşlardır ki, Ankara sofu ile uzaktan bile mukaayese edilemez. Tiftik ipliğinden yapılan Ankara sofu, dünyâca meşhurdur, hükümdarlara hediye gider. Dünyânın her ülkesinden Ankara'ya para akar. Sof her renge boyanıp dokunabilir, yazlık ve kışlıkları vardır. Bizde ilmiye mensubları tamamen sof giyerler. Hâlis yün olmasına rağmen ipek gibi yumuşaktır.

Ayaş, Ankara'nın kazası, 1.000 hâne, 10 cami ve mesciddir. *Beypazarı,* Ankara'nın kazası, 41 câmî ve mescid, 3.000 küsur hâne, 3 medrese, 70 kadar mekteb, 7 han, 600 dükkândır. Şehir zenginliğini, tiftik ipliği yapmasına borçludur. Dağ taş her yerde tiftik ipliği yapılır ve satılır. Ancak sof, burada dokunmaz. Nallıhan ve Nazlıhan, iki köy olmasına rağmen, burada Nazif Paşa, yol üzeri olduğu için, iki kervansaray yaptırmıştır. Kervansaraylarda 150'şer oda, 2.000'er hayvanlık ahırlar, camiler, hamamlar, çarşılar vardır.

Göynük, Osman Gazi fethi, Bolu'nun kaza merkezi, 2.200 hâne, 18 câmî ve mescid, 20 kadar mektebdir, medrese yoktur. Şeyh Mehmed Akşemseddîn'in türbesi buradadır ki Istanbul'un mânevî fâtihidir. Küçük oğlu büyük şâir Hamdullah Hamdî Çelebî de yanına defnedilmiştir. *Taraklı*, Osman Gazi fethi, 500 hâne, 11 câmî ve mescid, 5 han, 6 mekteb, 200 dükkândır. *Geyve*, Osman Gazi fethi, 300 hâne, kaza merkezidir. Yakınlarında Sakarya üzerinde İkinci Bâyezîd'in büyük köprüsü vardır. *İznik*, Bursa'nın kazası, Orhan Gazi fethidir, İznik Gölü kıyısında kalesi, kalenin 366 burcu vardır ve 6.000 arşın sûr ile çevrilidir. 1.000 hâne, 26 cami ve mescid, 9 medrese, 46 mekteb, 7 tekke, 7 imaret, 2 çifte hamam, 1 kervansaray, 7 çeşme, 600 dükkân, 7 çini fabrikası vardır. Eskiden büyük şehirmiş ve bu husus âbidelerinden bellidir. Zamanla nüfûsu Bursa şehrine kaçmıştır. Çini sanayii de Istanbul ve Kütahya'ya kaymıştır. Orhan Gazi Camii, Sultân Süleyman devrinde yanmış, Sinan yeniden inşâ etmiştir. Çini kaplı Eşrefoğlu Rûmî Câmii'nin bir köşesinde büyük mutasavvıf şâir yatar. Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa, Çandarlı-zâde Hayreddîn Paşa camileri, Sinan yapısı Rüstem Paşa kervansarayı, Eşrefoğlu Dergâhı, zikre değer. İznik'te yapılmış çini kâse, tabak, ibrikler dünyâca meşhurdur ve antika olarak alınıp verilir, çok değerlidir. *Bursa Yenişehri* ve *Lefke* (Osmaneli), Bursa'nın iki kazasıdır. 70 köy Lefke'ye bağlıdır. 600 ev, 5 cami ve mescid, 4 han vardır. *Söğüt*, Bilecik kazasının nahiyesi, 700 hânedir. Ertuğrul Gazi'nin buradaki türbesi büyük millî ziyaret yeridir. Kasabayı, Ertuğrul Gazi, 1231'den sonra Bizans'tan fethedip merkezi yapmıştır. *Eskişehir*, Sultânönü (Bilecik) sancağında kaza merkezi, 18 mahalle, 800 dükkân, 7 tekke, 7 han, bir kaç medresedir. 1280 yıllarında devlete katılmıştır. *Seyyidgazi*, Bilecik kazası, Birinci Murâd fethidir. Bizans ile nice gaza yapan Malatyalı mücâhid Seyyid Battal Gazi buradaki türbesinde yatar, yanında Bektâşî dergâhı vardır, çok büyük ziyaret yeridir. Türbenin her yeri istisnâsız gümüşle kaplanmıştır. 10 arşın muazzam bir sandûka yapılmıştır. 150 hânedir ve 76 köy bu kazaya bağlıdır. Musâhib Silâhdâr Mustafa Paşa'nın 70 odalı kervansarayı vardır. *Bolvadin*, Karahisâr sancağı kazasıdır. Sinan yapısı Rüstem Paşa Camii vardır.

Çankırı (Kengırı), sancak merkezidir. 1.500 tımarlı sipahisi çıkar. Sancak beyinin yıllık maaşı ve tahsisatı 350.781 akça ve 5.000 altındır. Merkez kazası 13 nahiyedir. Yıldırım Bâyezîd fethidir. Şehir 4.000 hânedir. Süleyman Hân Camii vardır. *Çağa*, 47 köylü, Bolu'ya bağlı kaza merkezidir. *Mudurnu*, Osman Gazi fethi, Bolu kazası, 3.000 küsur hânedir, Yıldırım Hân Camii vardır. *Pazarköyü* (Orhangazi), Bursa kazası, 1.300 hâne, 2 cami, bir kaç mesciddir. *Engürücük* (Küçük Ankara), Bursa kazası, Osman Gazi fethi, 1.000 hânedir. *Gemlik*, Bursa kazası, 1334'de Orhan Gazi'nin Bizans'tan fethidir. *Apolyond*,

Bursa kazası, 1.000 hânedir, Osman Gazi'nin Bizans'tan son fethettiği yerdir. *Ulubad,* Orhan Gazi'nin 1334'de Bizans'tan fethi, Bursa kazası, 2.000 hânedir. *Kirmastı* (Mustafakemalpaşa), 1342'de Orhan Gazi'nin Bizans'tan fethi, Bursa kazasıdır. *Mihaliç* (Karacabey), Bursa kazasıdır. 1342'de Gazi Mihal Bey, Bizans'tan fethetmiştir. Karaca Bey'in kervansaraylı, camili külliyesi vardır. *Bandırma,* Bursa kazası, 1342'de Orhan Gazi'nin Bizans'tan fethi, 17 cami ve mescidli işlek limandır. *Kapıdağı* (Erdek), Bursa kazası limandır. Kapıdağı yarımadasını Gazi Süleyman Paşa, Bizans'tan fethetmiştir. 1.000 hânedir. Marmara Adaları, bu kazanın nâhiyesidir. *Edincik,* Bursa kazası, Erdek Körfezi'nde liman, 2.000 hâne, Orhan Gazi'nin Bizans'tan fethidir. Manyas Gölü, Bandırma'nın güneyindedir. Türkmenler bu adı vermişlerdir. Çok büyük av sahasıdır. Göl, balık hazinesidir. Kışın kuş avı yapılır. Kuş bolluğu ve çeşidi dünyânın hiç bir yerinde görülmez. Her avcı, devletten izin alıp resim ödemeden avlanamadığı gibi vuracağı hayvan sayısı ve çeşidi de belirlenmiştir. Kimse istediği gibi avlanamaz. *Dimetoka* (Biga), Orhan Gazi'nin Bizans'tan fethi, Bursa kazası, *Gönen* ise nâhiyesidir. *İnegöl,* Bursa kazası, 1.000 hâne, 60 köylüdür. 1299'da Osman Gazi, Bizans'tan fethetmiştir. Yıldırım Hân ve İshâk Paşa Camileri, 3 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 7 çeşme vardır. İshâk Paşa, külliyesindeki türbesinde yatar. *Çukurca,* Bursa kazasıdır.

Kütahya, Anadolu eyâletinin merkezidir. Merkez sancağına Germiyan Sancağı denir. 1378'de Germiyanoğulları'ndan Osmânoğulları'na geçmiştir. Vezir pâyesindeki Anadolu beylerbeyisi yılda 1 milyon akça has (maaş) alır. Eskiden daha genişti, şimdi (1671) 14 sancaktır: Germiyan (Kütahya), Hudâvendigâr (Bursa), Saruhan (Manisa), Aydın, Kastamoni, Bolu, Menteşe (Muğla), Sultânönü (Bilecik, Eskişehir), Engürü (Ankara), Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Teke (Antalya), Kengırı (Çankırı), Hamîd (İsparta), Karası (Balıkesir). Sinop, sancak iken, şimdi kaza olarak Kastamoni'ye bağlanmıştır. Cânik (Samsun) sancağı ise şimdi Rûm (Sivas) eyâletine verilmiştir. Eyâlette ayrıca sancak beyi derecesinde 4 müsellem vardır ki, göçebe Türkmenler'e hükmederler. Eyâlette 13.800'ü tımarlı sipahisi olmak üzere 36.800 asker vardır ki, 3.000'i dâima beylerbeyinin yanındadır. Ancak ihtiyaç hâlinde Devlet, bu eyâletten 90.000 asker çıkartabilir, zîrâ 50-60 bin gönüllünün asker yazılması işten değildir. Mağrib Ocaklan'na (Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus); bu eyâletin bilhassa Menteşe, Aydın gibi sahil sancaklarından levend ve yeniçeri yazılmak için çok delikanlı gönüllü gider, oralarda şan ve şöhret sahibi olurlar. Eyâletin kuzeyi Karadeniz, güneyi Akdeniz, batısı Adalar Denizi veya Akdeniz eyâleti, doğusu -kuzeyden güneye- Rûm (Sivas), Karaman ve Ramazân (Adana) eyâletleridir. Germiyan merkez sancağı 25 kaza ve Kütahya merkez kazası ise 10 nahiyedir.

Kütahya kalesinde merasim için 70 asker bulundurulur, Germiyanoğlu Camii de kalededir. 7.000 hâne büyük şehirdir. 28 mahalle Türk, 3'er mahalle Rum ve Ermenî'dir, Yahudi'si yoktur. Beylerbeyi vezîrin oturduğu Paşa Sarayı, eski Germiyanoğulları Sarayı'dır ki bâzı Osmanlı şehzâdeleri de oturmuştur. 360 oda, bir kaç dîvân-hâne (kabûl salonu), hamamlı, bahçelidir. 40 hademe, yalnız devamlı temiz tutmak için çalışır. 11 cami, 37 mescid, 8 medrese, 70 mekteb, 3 imaret, 3 hamam, 23 hamamlı saray ve konak, 17 işhanı, 70 çeşme ve sebil, 8 kaynak suyu, 3 Ermeni ve 2 Rum kilisesi, biri Gedik Ahmed Paşa'nın 2 bedesten, 860 dükkânlı çarşı (Sûk-ı Sultânî) vardır. Ulu Cami 180x90 arşındır, Yıldırım Bâyezîd yaptırmış, Musa Çelebi eksiğini tamamlatmış, Süleyman Hân ise Sinan'a tamir ettirmiştir. Sultân Keyhusrev Camii 1642'de onarılmıştır. Süleymân-Şâh Camii, Germiyanoğulları'ndan kalmadır. Mescidlerinin 13'ü kurşun örtülüdür. 6 tekkesinden Mevlevî-hâne'si, çok büyük dergâhtır. Kapan Hanı 12 sütunlu, avlusu fıskıyeli ve havuzlu, her odası ocaklı (şömine), 200 odalı, 1506 tarihlidir. Germiyan sancağının kazaları şunlardır: Kütahya merkez, Anid, Eğrigöz, Simav, Sirke, Çakırca, Gököyük, Denizli, Şeyhli, Baklan, Dazkırı, Soma, Kenger, Uşak, Banaz, Honaz, Ezine, Çarşanba, Dağardı, Çal, Gergivîran, Evrencik, Tavşanlı, Gümüş, Armutlu (Emrudlu) ve 200 hâne *Altıntaş*.

Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Anadolu eyâletinde sancak merkezidir. Kalesi siyaha çaldığı için «Karahisâr» , diğer Karahisâr'lardan ayırmak için «Sâhib» demişlerdir, zîrâ, Selçuklu vezirlerinden Sâhib Ata, şehri îmâr etmiştir. Çevrede çok afyon çıktığı için «Afyon Karahisârı» da denir. Sancakta 3.200 tımarlı sipahisi vardır. Sancak beyi maaş (has) ve tahsisat olarak yılda 240.299 akça + 100 kese alır. Sancak şu kazalara ayrılır: Karahisâr merkez, Sandıklı, Sincanlı, Şühud, Cüle, Kıramık, Çay, Büyük Barcın, Küçük Barem. Bizans eseri kalesini Selçuklular tâmîr etmiş, 1570'e doğru yeniden onarılmıştır, içinde 200 kadar asker vardır. Şehir, Birinci Murâd devrinde Osmanlı'ya geçmiştir. 1.000 kadarı Hıristiyan, 5.600 bağlı bahçeli ev, 12 câmî, 30 mescid, 7 tekke, 5 hamam, medrese ve mektebler, 2 bedesten, 2.048 dükkân, 19 han, 200'den fazla çeşme ve sebîl vardır. Alâeddîn Keykubâd ve Hünkâr Camileri, kalededir. Mevlevî-hâne'si mükelleftir. 3.000 işçi saraçlıkla, bir o kadarı yağcılıkla uğraşır. Pamuk gibi yumuşak köseleden yapılan imalâtı, Istanbul'da bile aranır. *Şuhud*, Afyon'un kazası, 40 köylüdür, 1.200 hâne, 9 cami ve mesciddir. *Sinânpaşa*, Afyon'un Sübhanlı kazasının merkezi, 200 hânedir, Sinan Paşa'nın külliyesi vardır. *Sandıklı*, Afyon kazası, 350 ev, 1 cami, 3 mesciddir, 70 köyü vardır. *Banaz*, Germiyan sancağı kazası, 100 hâne köy azmanıdır, Uşak'ın nahiyesi iken 1660'larda kaza oldu, 40 köy bağlandı. *Uşak*, Germiyan'ın kazası, 3.600

hâne, 4 câmî, 14 mescid, 2 hamam, 7 han, 377 dükkân vs'dir. Sultân Alâeddîn Keykubâd'ın hanı, kervansaray gibidir. *Gediz*, Germiyan'ın kazası, 2.000 hâne, 20 câmî ve mesciddir, Dârüssaâde ağası Gazanfer Ağa'nın külliyesi vardır. *Simav*, Germiyan'ın kazası, 1.200 ev, 4 câmî, 13 mescid, 255 dükkândır, Ulu Câmi'i Selçuklulardan kalmadır. *Demirci*, Saruhan'ın kazası, 3.000 küsur hâne, 7 câmî, 35 mesciddir, 4 medrese, 10 mekteb, 17 çeşme, 2 tekke, 7 han vardır, büyük camii Saruhanoğulları'ndan kalmadır. *Kula*, Germiyan'ın kazası, 1.200 hâne, 24 câmî ve mescid, 11 mekteb, 6 handır, medresesi yoktur. *Alaşehir*, Aydın'ın kazası, Yıldırım Hân'ın Bizans'tan fethi, 2.070 ev, 24 câmî ve mescid, 2 medrese, 16 mekteb, 9 han, 2 hamamdır. Yıldırım Hân'ın külliyesi vardır. 800 dükkândan 70'i kök boya yapar ki dünyânın en iyi neftî boyası burada yapılır. *Sart*, Saruhan kazası, 150 hânedir. *Gördes*, Saruhan kazası, 2.200 hâne, 3 câmî, 8 mescid, 1 medrese, 9 mekteb, 2 tekke, 6 çeşme, 3 handır. *Kayacık*, Saruhan kazası, 300 ev, 1 câmî, 2 mesciddir. *Akhisar*, Saruhan'ın kazası, 2.600 hâne, 10 câmî, 37 mescid, 1 bedesten, 1.000 kadar dükkân, 9 medrese, 23 mektebdir. İkinci Bâyezîd'in şehzâdesi Sultân Alem-Şâh'ın camii vardır. *Gölmarmara* yâhud Marmara, Saruhan kazası, 1.200 hâne, 22 câmî ve mesciddir, 11 köyü vardır, Lala Paşa külliyesi buradadır. *Turgutlu*, Saruhan kazası, 1.500 ev, 5 câmî, 16 mescid, 2 hamamdır. *Nif*, Saruhan'ın kazası, 1.200 hâne, 9 câmî ve mescid, 2 hamamdır. Nif kazası batıda Saruhan sancağının sonudur, batıda Akdeniz eyâletinin Sığla (İzmir) sancağı başlar.

Mağnîsâ (Manisa), Saruhan sancağının merkezidir. Eskiden bu sancak, velîahd-şehzâdelere mahsustu, velîahd buradan Istanbul'a gelerek tahta çıkardı. Devletin en mühim sancaklarından biridir. Sancak beyinin hassı 600.000 akçadır. 500 kadar köy bu sancağa bağlıdır. Sancaktan 4.000 kadar tımarlı sipahisi çıkar. 6.000 arşın sûr ile çevrili kalesi vardır. Manisa, Saruhânoğulları'nın eski taht şehridir. Önce Yıldırım Bâyezîd, sonra oğlu Çelebî Mehmed devirlerinde fethedilmiştir. 6.700'e yakın hâneli büyük şehirdir. Büyük konakları ve sarayları, 105 câmî ve mescidi vardır. 9 yıl burada valilik yapan Üçüncü Murâd tahta geçince, 1586'da 2 minareli Muradiye Câmii'ni yaptırmıştır. Yalnız altın yaldız için 40.000 altın harcanmıştır. Camları billûr ve neceftir. Kaanûnî'nin annesi Hafsa Vâlide-Sultân da oğlu burada vali iken uzun müddet Manisa'da oturmuştur, camii 2 minarelidir, İkinci Bâyezîd'in şehzâdesi Şehenşâh'ın annesinin 1491 tarihli Küçük Vâlide Camii, Dâmâd Zâl Mahmûd Paşa Camii, zikre değer âbidelerdir. Lala Paşa'nın da bir camii vardır. Konak ve ev çeşmeleriyle şehirde 3.040 çeşme ve musluk vardır. 5 medresesi yüksek öğrenim verir, diğer medreseler orta derecededir. Sultâniye Medresesi'nin tıb kısmı ve talebesi için dârüşşifâsı vardır. Şehirde 3.000 kadar hâfızın bâzıları kadın ve çocuktur. Şe-

hirde ve yakın çevresinde 600 kadar mekteb bulunur. 100'ün üzerinde han, 6 imaret, 70 kadar tekke vardır. Mevlevî-hânesi muhteşemdir. 760 binanın üstü kurşun kaplıdır. Hafsa Sultân Hamamı'nın kubbesi, büyük Istanbul kubbeleri gibidir, bina beyaz mermerle inşâ edilmiştir, 300 kadar billûr ve necef camlı pencereden ışık alır. 2 bedesteni, 3.360 dükkânı, hânende, sâzende, rakkas, meddah, şâirden geçilmiyen mükellef kahvehaneleri insan deryâsıdır. Sokaklar istisnasız beyaz kaldırımlıdır ve en küçük pislik görülmez. Halkın şîvesi, terbiyesi ve davranışı, aynen Istanbullular gibidir. Dükkân sâhibleri müşterilerine Çin porseleni bardaklarla şıra ikrâm ederler. Her dükkânda vazolar içinde her gün değiştirilen demet demet en güzel çiçekler görülür. Şehirde hâlen dîvân sahibi 17 şâir yaşamaktadır. Dîvânı olmayanların sayısını Allah bilir. Mevlevîlik çok yaygındır, herkes Mevlânâ muhibbidir. Manisa saray-ı hümâyûnu muhteşemdir, nice pâdişâh şehzâdeliklerinde oturmuştur. Manisa'yı Bizans'tan fetheden Saruhan Bey'in türbesi, millî ziyaret yeridir. Yemek pişirme san'atı çok incelmiştir.

Bergama, Bursa sancağında kaza merkezi olup Adalar Denizi'nin Midilli'ye bakan tarafına yakındır. *Güzelhisâr* (Aydın), Aydın sancağında kaza merkezi, büyük bir şehirdir. Aydın sancak beyi eskiden burada otururdu, şimdi Tire'de oturur. Büyük bir şehirdir. 6.700 küsur ev, konak, saray, 56 câmî ve mescid, 18 medrese, 40 mekteb, 9 han, bedesten, 600 dükkân, 4 hamam vardır. *Tire,* şimdi Aydın sancağının merkezidir. Devletin en mühim sancaklarındandır. 3.500 sipâhî çıkarır. Sancak beyi yılda 847.000 akça has (maaş) ve 25.000 altın tahsisat alır. Sancak 19 kazadır: Tire, Fevana, Büyük Bergasu, Küçük Bergasu, Mâden, Bayındır, Birgi, Sart, Balyambolu, Kilis, Güzelhisâr, Köşk, Sultanhisârı, Nazilli, Arpaz, Amasya, İnegöl, Alaşehir, Vakıf. 1.000 kadar köy sancağa bağlıdır. Tire büyük bir şehirdir. 36 câmî, 8 mescid, müteaddid medrese, 60 mekteb, 270 çeşme ve sebîl, 27 han, çoğu havuzlu 13 çarşı hamamı, 8 imaret, 2.800 dükkân mevcuddur. Herkes sanayi ve ticâretle uğraşır. İzmir'e rakıybdir. Birden çok kalabalıklaşmıştır. Kara Kadı ve Yenice banliyölerinde 5.000 kadar ev vardır. Yavuz'a, Kaanûnî'ye, XVI. asır vezirlerine âid muhteşem binalar görülür.

Bayındır, Aydın'da kaza, Yıldırım Hân fethi, 200 hâne, 1 câmî, 3 tekkedir. *Birgi,* Aydın'ın kazasıdır. Yıldırım Hân, Aydın beyliğini ilhâk edince Osmanlı devletine dâhil olmuştur. 3.000 kadar hâne, 24 câmî ve mescid vardır. Bozdağ yaylasına 3.000 kadar dağ evi yapılmıştır, Birgi'nin yazlığıdır. XVI. asırda Birgi medresesi yüksek tahsil veriyordu. Eski Câmî, Aydınoğlu Mehmed Bey'indir. Mehmed Bey'in ve hânedânının türbesi buradadır. Zîrâ Aydın beyliğinde taht şehri idi. *Gülden* (Gökçen), Aydın kazasıdır, 20 köyü vardır. *Balyambolu,*

Aydın kazası, 300 hâne, 7 köydür. *Köşk,* Aydın kazası, 200 hâne, 1 cami, 2 mesciddir. *Donduran,* Aydın kazası, 100 hânedir. *Amasya,* 200 hâne *Bozdoğan, Arpan,* 300 hâne *Sultânhisârı,* keza Aydın sancağının 4 kaza merkezidir. *Nazilli,* Aydın sancağında büyük kaza merkezidir. 6.000 arşın sûr ile çevrilmiş Aydınoğulları'ndan kalma kalesi, 3.070 hâne, 12 câmî ve bedesten, 2.000 kadar dükkândır. 1390'da Aydın beyliği ile beraber ilhâk edilmiştir. Şehir dışında Nazilli Pazarı, 300 hâne nâhiyesidir. Çok büyük bir pazardır. 2 iş ve 5 yolcu hanı, 300'ü her gün çalışan sayısız dükkânı vardır. *Kuyucak,* Aydın kazası, 1.200 ev, 1 câmî, 5 mesciddir. *Saray,* Denizli kazası, 200 ev, 1 cami, 2 mesciddir; Sarayköyü ve Ezineâbâd da denir. *Honaz,* Denizli kazası, 400 ev, 1 cami 1 mesciddir.

Denizli, sancak merkezi iken, 1660'larda kaza olarak Germiyan sancağına bağlandı. 3.600 ev, 440 dükkân; 20 cami ve 37 mescid, 8 medrese, 7 mekteb, 11 tekke, 6 hamam, 100 kadar hamamlı konaktır. İki medresesi yüksek tahsil verir. Pamuklu dokuma merkezidir. *Âşıklar,* Denizli kazası, 450 hânedir. *Kızılcabörklü* veya Kızılcabölük, Aydın kazası, 150 hânedir, eskiden Menteşe'ye bağlı idi. *Telekti,* Menteşe kazası, 300 ev, 1 cami, 1 mesciddir. *Tavas,* Menteşe kazası, 350 ev, 5 cami ve mescid, 3 mekteb, 2 tekke, 6 zâviye'dir, kazada 3.000 kadar bağ vardır. *Muğla,* Menteşe sancağının merkezidir. 1390'da Menteşe Beyliği, Yıldırım Hân tarafından savaşsız ilhâk edilmiştir. Büyük sancaklardandır. Sancak beyinin hassı 400.800 akçadır. 3.000 kadar sipahi çıkarır. 2.170 ev, 70 cami ve mescid, 200 dükkân, 2 hamam, 7 medrese, 11 mekteb, sık aralarla sıralanan 13 köprü, 2 imaret vardır. Merkez kazasında 11.000 kadar bağ mevcuddur. Şâhidî Mektebi denen ilkokulda 1.000'den fazla kız ve oğlan okumaktadır. Bu kadar kalabalık mekteb çok azdır. Şeyh Şâhidî'nin eğitim sistemi uygulandığı için çok rağbettedir. Halk tamamen Türk ve okumaya çok meraklıdır. Yüksek tahsil için Istanbul'a gidenleri çoktur. *Ula,* Menteşe kazası, 2.000 ev, 19 cami ve mescid, 2 medrese, 2 mekteb, 2 tekke, 2 hamam, 300 dükkândır. 3 saat mesafedeki Gökâbâd, Ula'nın iskelesidir ve Süleyman Hân buraya bir kale yaptırmıştır. *Yerkesiği,* Menteşe kazası, 150 ev, 1 camidir. *Bozöyük,* Menteşe kazası, 150 ev, 1 camidir. Süleyman Hân 1521'de Rodos seferinde burada otağ-ı hümâyûn kurdurarak bütün Menteşe halkını toplu olarak kabûl edip konuşmuştur. Menteşe'de şehzâdeler de valilik etmişlerdir. *Eskihisâr,* Menteşe kazası, 280 ev, 2 camidir.

Milas, Menteşe kazası, 1.000 ev, 3 cami, 2 mescid, 2 hamam, 2 han, 50 dükkân, 1 medresedir. Kazanın 75 köyü vardır. Eskiden mühim şehir ve Menteşeoğulları'nın merkezi imiş. Menteşeoğulları, Menteşe sancağını Bizans'tan fethetmişlerdir. 3 cami de Menteşeoğulları'nın eseridir. *Beçin* de, Menteşe

beyliğine merkez olmuştur, şimdi Milas'ın nahiyesi, 120 hânedir. Menteşeoğlu Gazi Ahmed Bey'in muhteşem külliyesi vardır. *Kemer,* ayni sancakta 100 evli kaza merkezidir.

Bodrum, Menteşe'nin kazası, İstanköy adası karşısında liman ve kaledir. Evvelce Osmanlı'da iken bir asır Rodos Şövalyeleri'nin elinde kalmış, 1522'de istirdâd edilmiştir. Bütün Anadolu'da Hıristiyanlar'dan alınan son yerdir. Süleyman Hân Camii olan kalesi, Akdeniz eyâletinin Rodos sancağının İstanköy bahriye kazâsınca yönetilir. Varoş, Menteşe sancağında kalır. Onun için Bodrum kadısı, Kemer'de oturur. Bir kaç yıl önce Girit harbinde Venedik donanması, Bodrum limanında yatan Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı 17 Osmanlı kalyonunu kıstırmıştı. Dehşetli top atışı oldu. Osmanlı filosu ve Bodrum kalesinin ateşine dayanamıyan Venedik'in iki kalyonu batınca çekilip gitti. Osmanlı kalyonlarına bir şey olmadı, yalnız birinin kapdanı şehid düştü. Batan Venedik kalyonlarından biri, içindekilerle beraber, denizden çıkarıldı. *Kiliseli,* 47 köylü Menteşe kazasıdır ki Penice, Zarahiye, bilhassa Datça da denir. *Cereme,* 47 köylü Menteşe kazası liman ve kaledir. Kalesi Süleyman Hân'ın, kasabadaki diğer bütün hayrât annesi Hafsa Sultân'ındır. *Mekri,* Menteşe kazası, 50 ev, 1 cami, 70 köydür. *Ağırdos,* Menteşe kazası, 100 hânedir.

Finike, Teke sancağında kaza merkezi kale ve limandır, 300 hânedir. *Eğirdir,* ayni sancağın kazasıdır, Finike'nin doğusundadır, Isparta'deki Eğridir değildir. *Elmalı,* ayni sancakta kazadır. Teke sancak beyi şimdi Antalya'da değil, burada oturur. Hassı 328.000 akçadır. Teke, 1391'de Yıldırım Hân tarafından Tekeoğulları'ndan savaşsız alınmış beyliktir. Sancak 10 kazadır: Elmalı, Kaş, Kalkanlı, Finike, Eğirdir, Adresan, Antalya, İstanos, Kızılkaya, Teke Karahisârı. Eskiden Kaş ile Kalkanlı, Menteşe'ye bağlı idi. Elmalı'da 8.900'e yakın basit ev, 32 cami ve mescid, 4 medrese, 77 mekteb; 7 hamam, 1 imaret, 3 han, 300 kadar dükkân vardır. *İstanos* (Korkuteli), Teke'nin kazası ve Tekeoğulları'nın eski taht şehridir. Teke'de bâzı şehzâdeler de valilik etmişlerdir. Külliye, büyük camii ile beraber, Sultân Alâeddîn Keykubâd'ındır ki, Kuyucu Murâd Paşa tamir ettirmiştir. Bütün nüfus, İstanos çevresinde dağlara yayılmıştır ve 200 kadar mescid vardır.

Isparta veya Hamîdâbâd, Hamîd sancağının merkezidir. Bey hassı 200.000 akçadır. Sancaktan 5.400 asker çıkar. Sancak beyi ayrıca yılda 15.000 altın tahsisat alır. Hamîdoğulları'nın taht şehri idi. Birinci Murâd devrinde ilhâk edilmiştir. Firdevs Bey Camii, Sinan'ın eseridir.

Adalya veyâ *Antalya,* 1391 'de ilhâk edilmiş, Antalya Körfezi'nin en kuzeyinde liman ve kaledir. Antalya sancağının merkezidir ama sancak beyi şimdi Elmalı'da oturmaktadır. 4.400 arşın sûr ile çevrili kale Bizans'tan Selçuklu-

lar'a geçmiş, Osmanlı devrinde pek onarılmamıştır. 80 kulesi vardır. Antalya gümrüğünden Hazîne'ye yılda 7 milyon akça girer. Antalya-İskenderiyye deniz trafiği yoğundur. 24 mahalle Türk, 190 hâne Rum'dur ama Rumlar, Rumca bilmezler, Karaman şîvesiyle Türkçe konuşurlar. 11 cami, pek çok mescid, 9 medrese, 17 mekteb, 7 tekke, 11 hamamlı konak, pek çok han, 500 kadar dükkân ve 200'den fazla çeşme vardır. Dizdar Câfer Ağa Hanı, gerçekte 600 odalı bir kervansaraydır. Mevlevî-hânesi çok büyüktür. 8 çarşı hamamı bulunur. Alâeddîn Keykubâd Camii, Eski Cami, 3 medrese ve başka bâzı binalar Selçuklu eseridir. Yeni Câmi'i Sultân Korkut Hân burada vâlî iken yaptırmıştır. Çevre incir, zeytin, şekerkamışı, nar, hurma, turunç, servi, limon, portakal ağacından geçilmez. *Teke Hisarı*, Teke sancağının 70 köylü kaza merkezidir. Antalya gibi Selçuklular tarafından Bizans'tan fethedilmiştir.

17) Orta Anadolu

Orta Anadolu kesiminde Rûm (Sivas), Karaman (Konya), Dulkadır (Maraş) ve Ramazân (Adana) eyâletleri vardır. Kuzey Karadeniz ve güney Akdeniz'dir. Batıda baştan başa Anadolu eyâleti, doğuda ise -kuzeyden güneye- Trabzon, Erzurum, Diyâr-ı Bekr eyâletleri mevcuddur. Batı Anadolu; Selçuklular ve onların Türkmen uç beyleri ve Osmanlılar tarafından fethedildiği hâlde Orta Anadolu'nun tamâmı, Selçuklular'ca veya daha evvel fethedilmiştir.

Fâtih, 6 sancaklı Karaman eyâletini kurmuştur (Konya merkez, Kayseri, İçel (Silifke), Niğde, Aksaray, Beyşehri). Yavuz, 6 sancaklı. Dulkadır eyâletini kurdu (Maraş merkez, Elbistan, Ayntab, Üzeyr, Tarsus, Adana). XVII. asırda Adana eyâleti kurularak, Dulkadır eyâleti sınırları daraldı. Kaanûnî, babası Yavuz'un kurduğu Erzincan eyâletini ilga ederek ve Rûm eyâletinden de sancak alarak Erzurum eyâletini kurdu. XIV. asrın sonlarında kurulan Rûm eyâleti (Eyâlet-i Rûmiyye-i Suğrâ) 8 sancaktan ibaret kaldı (Sivas merkez, Amasya, Çorum, Cânik (Samsun), Tokat, Malatya, Divriği, Gerger) (Gerger sonra Kâhta, sonra Hısn-ı Mansûr=Adıyaman sancağı oldu). 1520'de bu eyâletin merkezi Tokat'tan Sivas'a alındı. Orta Anadolu, Osmanlı devrinde, Selçuklular'a nisbetle ehemmiyet, dolayısıyle refahını kaybetmiştir. Zîrâ Selçuklular'ın nüvesi Orta Anadolu idi. Osmanlı'nın nüvesi ise Batı Anadolu ve Rumeli idi. Amasya, çok mühim bir Osmanlı kültür merkezi olarak bilhassa XV. asırda parladı. 1393-1559 arasında 7 şehzâde burada vâlîlik yaptı ki bunların arasında pâdişâh olanlar Çelebî Birinci Mehmed (1393-1403'de vâlî), İkinci Murâd (1417-1421), Fâtih (1437-1438), İkinci Bâyezîd (1457-1481)'dir.

Sonuncuları Kaanûnî'nin oğulları Ulu şehzâde Mustafa (1541-1549) ve Şehzâde Bâyezîd (1558-1559)'dir. İkinci Murâd 1404'de ve Yavuz Sultân Selim 1470'de Amasya'da doğdular. Orta Anadolu için XVII. asır ortalarında Evliyâ Çelebî'den bâzı notlar aktarıyorum:

Bafra, Rûm (Sivas) eyâletinin Cânik (Samsun) sancağında kaza merkezi, 2 camilidir. *Samsun,* Sivas eyâletinin Cânik sancağının merkezidir. Yıldırım Hân fethidir. Sahildedir, fakat limanı yoktur. Kalesi mevcuddur. *Ünye,* Cânik kazası ve 300 hâne Faca *(Fatsa),* bunun nâhiyesidir. Vona *(Ordu),* Cânik kazasıdır. 60 köylü *Kerkevaz;* ve 7 cami ve mescid, 10 hanlı *Osmancık,* Sivas eyâletinin Amasya ve Çorum sancağı kazalarıdır.

Amasya, Sivas eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi yıllık maaş ve tahsisat olarak 200.000 akça +35.000 altın alır. 12 kazadır: Amasya, Vezirköprüsü, Semere, Zeytin, Gümüş, Bulak, Merzifon, Kerkevaz, Lâdik, Veray, Senunâbâd ve Elvânçelebî. Kale 9.000 arşın sûr ile çevrilidir, Yıldırım Hân Camii vardır. 48 Türk, 5 Ermeni ve Rum mahallesinde 5.600 ev, konak ve saray, 2 saray-ı hümâyûn, 240 câmî ve mescid, 11 medrese, 200 kadar mekteb, 9 dârül-kurâ, 40 tekke, 5 kervansaray, 10 imaret, 3'ü çifte olmak üzere 6 hamam, bedesten, 1.060 dükkân, 5 kervansaray pek çok han vardır. Kaanûnî Sultân Süleyman, padişahlığında bir müddet Amasya'da oturmuştur. 1488'de tamamlanan Bâyezîd Hân külliyesi, 100x100 arşın çift minareli camii, yüksek tahsil veren medresesi, kervansarayı, imareti ve sâir binaları ile muazzam bir eserdir. Mevlevî-hânesi muhteşemdir.

Nîksâr, Sivas merkez sancağı kazası, 12 nahiye, 3.000 ev, 500 dükkân, 9 cami, 51 mesciddir. Dânişmendoğlu Melik Gazi Camii, eski üslûbun şâheserlerindendir. *Lâdik,* Amasya kazası, 3.020 ev, 3 selâtıyn camii, 3 cami, 41 mescid, 7 tekke, 7 han, 6 medrese, 19 mekteb, 2 imarettir. 40 konak, 400 kadar dükkân vardır. Sultân Ahmed Camii, İkinci Bâyezîd'in büyük oğlunun hayrâtıdır. *Merzifon,* Amasya kazası, 4.000 ev, 74 cami ve mescid, bir kaç medrese, 70 kadar mekteb, 7 tekke vs'dir. Kalesi Dânişmendli eseridir. İkinci Murâd camii ve medresesi mükellef eserlerdir. *Köprü,* 1660'lardan itibaren Köprülü Mehmed Paşa îmâr ettiği için Vezirköprüsü diye anılır. Amasya'nın kazasıdır. 140 köy bağlıdır. Köprülü sâyesinde 6.000 hâneye yükselmiştir. 11 cami, 11 han, 2 imaret, 48 mekteb, 1.000 kadar dükkân, müteaddid mescid ve tekke yapılmıştır. *Zeytin,* 2.000 hâne, Amasya kazasıdır. *Gümüş,* Amasya kazası, 1.000 ev, 11 cami ve mesciddir. Az kuzey-doğusunda Gümüşhacı köyünde 7 damardan 70 yerde gümüş çıkarılır.

Çorum, Sivas eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 300.000 akçadır. 42 cami ve mescid, 4.300 ev, hamamlı 40 konak, 7 medrese, 11 mekteb,

7 han, 3 tekke, 18 çeşme, 300 dükkân vardır. Sultân Alâeddîn Keykubâd Camii gerçekte Süleyman Hân'ın Sinan'a baştan başa yeniden yaptırdığı mâbeddir. Dördüncü Murâd'ın camii ve külliyesi vardır. *Elvânçelebî*, Amasya kazası, 200 hânedir.

Akşehir, Karaman eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi yılda 190.500 + 800.000 akça maaş ve tahsisat alır. 1.300 asker vardır. Nasreddîn Hoca'nın bu şehirdeki türbesinin şöhreti, cihânı tutmuştur. *Ilgın*, Akşehir'in kazasıdır. Mustafa Paşa kervansarayı, Alâeddîn Keykubâd ılıcası buradadır. En büyük şâirlerden Fehîm (1627-1648) Mısır beylerbeyisinin dîvân efendisi görevinden Istanbul'a dönerken 21 yaşında ölüp cami mihrâbı önüne gömüldü, yakın arkadaşımdı.

Konya, Karaman eyâletinin merkezi ve Selçuklu ve Karamanoğulları'nın eski taht şehridir. Bir çok Osmanlı şehzâdesi de burada valilik yapmıştır. Bugünki şekli İkinci Kılıç-Arslan'a âid olan kale, kullanılmadığı için harâba yüz tutmuştur. Beylerbeyi hassı 660.070 akçadır. Eyâlette 12.000 asker vardır. Batısı ve kuzeyi Anadolu, kuzey-doğusu Sivas, doğusu Maraş, güneyi Adana eyâletidir ve denize çıkmaz. Şimdi 7 sancaktır: Konya, Akşehir, Beyşehri, Niğde, Aksaray, Kayseri, Kırşehri. Şehir, Meram bağlarının doğusuna düşer. Kalede Alâeddîn Keykubâd Camii, 2 minareli Süleyman Hân Camii vardır. Cami, mescid, medreseleri saymakla bitmez. 170 kadar mekteb, 40 kadar tekke, 11 imaret, 11 dârülkurâ, 3 dârülhadîs, 340 kadar konak ve saray, 26 yolcu hanı, pek çok ticâret hanı ve kervansaray, bedesten, 900 dükkân, pek çok çeşme, 2.700 kuyu, merkez kazasında 9.000 kadar bağ ve bahçe vardır. Binlerce bağ evi, mescid, han, hamam, Meram bağlarına yayılmıştır. Meyve ağacı bolluğundan geçilmez ve Konyalılar bile yolunu şaşırır. Mevlânâ Dergâhı, Osmanlı devletinin en büyük ziyaret yerlerinden biridir. Mevlevî tarîkatinin «çelebî» denen büyük-şeyhi burada oturur ve Mevlânâ Celâleddîn Rûmî neslindendir ve imparatorlukta onun tasdıyk etmediği kimse, hiç bir Mevlevî-hâne'ye şeyh olamaz. Osmanoğulları arasında en yaygın tarîkat olması, pâdişâhların tamâmına yakınının Mevlevî muhibbi bulunması, Selçuklu ve Osmanlı hâkanlarının Mevlânâ'nın mânevî huzûrunda yüz sürmesi, tarîkatin îtibârını çok arttırmıştır. Bugünki dergâhı camilerle beraber Sultân Süleyman, Bağdâd seferine giderken 8 milyon akça (380 milyon dolar) harcıyarak baştan başa yeniletmiş, her tarafını gümüş ve altın ve mücevherle kaplatıp süslemiştir. Çelebî'nin yeri protokolde vezirlere eşittir ama, gerçekte nice vezir ve kazasker, Çelebî'nin elini öper. Konya beylerbeyisi, Çelebî'nin hiç bir ricasını geri çevirmez. Dergâhta 300'ü semâ-zen olmak üzere bine yakın derviş hizmet eder. Yanındaki iki minareli Sultân Selim Camii de dergâha bağlıdır. Şeyh

Sadreddîn Konevî de dergâha yakın medfundur, Şeyh-ı Ekber Muhyiddîn İbni'l-Arebî'nin üvey oğludur. Konya'da Selçuklu sultanlarının çoğu, Alâeddîn Câmii'nde medfundur. Çarşı içindeki Süleyman Hân Camii, Sinan'ın eseridir.

Ereğli veya Konya Ereğlisi, yâhud Karaman Ereğlisi, Konya merkez sancağı kazasıdır. Sokollu Mehmed Paşa Camii ile Rüstem Paşa Kervansarayı, Sinan yapısıdır. *Ulukışlak,* Niğde'nin kazasıdır. Öküz Mehmed Paşa'nın külliyesi vardır ki kervansarayı 170 ocaklı oda, havuz, deve ve at ahırları ihtivâ eder ve 300 kâgir dükkânlı vakıf çarşısı vardır.

Külek Boğazı ile Karaman eyâleti biter, Adana eyâleti başlar. Toroslar üzerindeki boğazda kale ve Fâtih Camii vardır. *Payas* veya Yakacık, Adana merkez sancağında kaza merkezi, liman ve kaledir. Sokollu'nun külliyesi ve muazzam kervansarayı, 1.150 hâne vardır. *İskenderun,* Haleb merkez sancağı kazası limandır. Gümrük geliri yılda 7 milyon akça tutar. Yılda 200 kadar Osmanlı ve Avrupa gemisi gelip demir atar. 7 Avrupa devletinin konsolos muavini vardır ki, konsolosları Haleb'de oturur. *Belen,* Haleb merkez sancağı kazası, 700 hânedir. *Merc-i Dâbık* (Ar.Mercü'd-Dâbık, Tr.Dâbık Çayırı), Haleb merkez sancağı kazası, 150 hânedir. Yavuz Sultân Selîm'in Memlûkler'i perişan edip sultânı öldürdüğü ve halîfeyi esir aldığı yerdir. *Antakya* (Ar.Antâkiye), Haleb merkez sancağının kazasıdır. Eskiden çok büyük şehirmiş. Haleb gelişince nüfûsunu kaybetmiştir. Kalesine süs diye 20 eski top konmuştur. Sûr uzunluğu 48.000 arşındır ki vaktiyle ne kadar insan yaşadığı anlaşılır. Zîrâ Istanbul sûrları bile 87.000 arşındır. Bağdâd sûrları 51.000 arşındır. Kahire, Şâm, Haleb, Kefe, Selânik sûrları ise Antakya'dakinden kısadır. Gerçi bu şehirler tamamen sûr dışına taşmışlardır ama, çekirdekteki büyüklükleri hakkında fikir verir. Sûrlar 80 arşına kadar yükselir. Son defa Memlûkler îmâr etmiş, Osmanlılar, kale ve sûrları hâliyle bırakmışlardır. Zîrâ Osmanlı devletinin tam ortasında kalmıştır ve Avrupa taarruzundan da masûndur. Şehirde 8 saray, 10 medrese, 40 kadar mekteb, 9 yolcu hanı, pek çok işhanı, câmî, mescid, 300 dükkânlı çarşı vardır.

Kaysariyye (Kayseri), Karaman eyâletinde sancak merkezidir. Selçuklular devrindeki nüfûsunu kaybetmiştir. Sancaktan 5.000 asker çıkar. 1.600 ev ve konak, 17 cami, pek çok mescid, mükellef Mevlevî-hâne, diğer tekkeler, 2 bedesten, buna göre daha pek çok hayrat vardır. Selçuklu eserleri daha çoktur. Ulu Cami, Selçuklu eseridir. Lala Paşa, Osman Paşa, Hacı Paşa camileri, Sinan'ındır. Mimar Sinan, Kayseri'nin köyündendir. Şehirdeki Rumlar, Rumca bilmez, Türkçe konuşurlar. Medreselerinden bâzılarında hâlâ yüksek ilimler gösterilir. *Bor* veya Borpazarı, Niğde'nin kazası, 7 cami, 46 mescid, 7 medrese, 40 kadar mekteb, 4 tekke, 1 kervansaray, 1 bedestenlidir. Alâeddîn Key-

kubâd'ın Eski Câmi'i ve Sokollu külliyesi vardır. *Ortaköy,* Aksaray'ın 36 köylü kazasıdır. *Aksaray,* Karaman eyâletinde sancak merkezidir. 32 mahalle, 5 câmî, 98 mesciddir. Karamanoğlu İbrahim Bey Camii ve Medresesi çok güzeldir. *Elbistan,* Maraş merkez sancağı kazası, eski sancak merkezidir. *Açtı,* Maraş'ın kazası, 1.000 hânedir. *Gürün,* Sivas merkez sancağının kazası, 1.000 hânedir. *Dârende,* Sivas merkez sancağında kaza merkezi, 1.000 hâne, 7 câmî ve mescidlidir. *Ulaş,* ayni sancakta kaza, 500 hânedir.

Sivas, tam adı Eyâlet-i Rûmiyye-i Suğrâ (Küçük Anadolu Eyâleti) olan, Rûm ve Sivas eyâleti de denen eyâletin merkezidir. 1520'den önce bu eyâletin merkezi Tokat idi. Eyâletteki 10.000 kadar sipahinin 3.133'ü merkez sancağından çıkar. Beylerbeyi hassı 900.000 akçadır. Eyâlet 8 sancaktır: Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Bozok (Yozgat), Divriği, Cânik (Samsun) ve Arabgir. Bu suretle kuzeyde Karadeniz'e dayanır. Batısında Anadolu, doğusunda Erzurum, güney-batısında Karaman, güney-doğusunda Maraş ve Diyâr-ı Bekr eyâletleri vardır. Kalesini 1400'de Timur yıktırmış, sonra ihtiyaç olmadığı için hemen hemen hâliyle bırakılmıştır. İç kaleyi burada valilik yapan Çelebîsultân Mehmed yaptırmıştır. Kalede 40 kadar eski top görülür. 38 mahalle Türk, birer mahalle Rum ve Ermeni, 4.600 hâne ve konak, pek çok câmî, mescid, medrese, 140 kadar mekteb, 11 tekke, 18 han, hepsi çifte olmak üzere 7 çarşı hamamı, 118 hamamlı konak ve saray, 1.000 dükkânlı çok büyük bedesten vardır. Selçuklular devrindeki şâşaası kalmamıştır. Ulu Câmî, 200x200 arşın, İkinci Sultân Kılıç-Arslan eseridir. Kızıl Medrese'yi de 1171' de ayni Selçuklu hâkaanı yaptırmıştır. 7 kata dizilmiş 80 odası vardır. Selçuklu mimarîsinin büyük şâheserlerindendir. Vakfiyesinde yüksek medrese talebesine günde 2 defa 8 çeşit yemeğin 8 ayrı fağfur (Çin porseleni) tabakta verileceği okunur. Fakat bugün bu şart yerine getirilemiyor. Abdülvehhâb Gazi Dergâhı, Şeyh Kara Şemsi Efendi Türbesi, büyük ziyaret yerleridir.

Diviği (Divrik), Sivas eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta 2.000 asker vardır. 46 mahalledir. Ulu Cami, Alâeddîn Keykubâd'ın eseridir ki, Selçukoğulları'nın Kaanûnî'sidir. Mermerleri dantel gibi işlenmiştir ki Osmanlılar sonradan bu kadar ince süsü dişi mîmârî telâkkıy edip terketmişlerdir. *Eğin* (Kemaliye), Divriği'nin kazasıdır ki artık doğusunda Erzurum eyâleti başlar. 1.000 kadar evdir. *Arabgir,* Sivas eyâletinde sancak merkezidir. 2.000 askeri mevcuddur. Batı Fırat, Sivas eyâletinin Arabgir sancağı ile Diyâr-ı Bekr eyâletinin Çemişkezek sancağını ayırır. Güneyde ise Maraş eyâletinin Malatya sancağı başlar. *Ankova* (Artova), Sivas merkez sancağı kazası ve 7 nahiyedir. *Bozok* (Yozgat), Sivas eyâletinde sancaktır. Sancak beyi yılda 300.275 akça maaş ve 5.500 altın tahsisat alır. 1.100 sipahisi vardır. Sancakta şehir denecek bir

meskûn mahal yoktur. Sancak beyi, istediği kasabada oturur. Delice suyu, Bozok sancağını, Ankara ve Kırşehri sancaklarından ayırır, kuzey-batıda Çorum sancağı vardır. Sancak 9 kazaya ayrılmıştır: Sorgun, Akdağ, Hüseynova, Budaközü, Kızılkocalı, Peşgözü, Gedik, Çubuk, Kazovası. Sunguriçi (Sungurlu), Hüseynova kazasının nâhiyesidir. *Zile*, Sivas eyâletinin Tokat sancağı kazasıdır, eskiden Sivas merkez sancağına bağlı idi. 3.000 hâne, 12 cami, 24 mescid, 7 medrese, 12 mekteb, 3 çifte hamam, hamamlı 20 konak, 4 han, 800 dükkân, bedesten vardır, *İskilip*, Çorum'un kazasıdır, 40 kadar mektebi mevcuddur.

Malatya, Dulkadır (Maraş) eyâletine bağlı büyük bir sancağın merkezidir. Sancak beyi hassı 500.000 akçadır. Sancakta 2.000 kadar asker vardır. Kale çevresi 5.100 arşındır. 25 Müslüman, 7 Ermeni mahallesinde 5.565 ev, 11 saray, 12 cami, 20 mescid, 7 hamam, 200 kadar hamamlı konak, 7 Ermeni kilisesi mevcuddur. 5 mil aşağıda 40 gözlü Sultân Hasan Köprüsü görülür. Dördüncü Murâd'ın 2. veziri Musâhib Mustafa Paşa'nın külliyesi, bilhassa 170 odalı kervansarayı muhteşemdir. Merkez kazasında 7.800 bağ ve 600 bostan mevcuddur. Malatya'yı önce Yıldırım Hân, Memlûkler'den almış, 1402'de gene Memlûkler'e geçmiş, 1516'da Yavuz, Osmanlı devletine katmıştır.

Tokat, Sivas eyâletinde sancak merkezi ve 1520'den önce eyâletin merkezidir. 6.000 adım çevresi olan kaleden Yeşilırmak'a 362 basamak merdivenle inilir. Dânişmendliler'den Melik Gazi'nin Yıldırım Hân'ın tamir ettirdiği camii vardır. Daha 10 cami ve pek çok mescid mevcuddur. Gök Medrese, Hâtûniye ve Ulu Cami Medreseleri muhteşem Dânişmendli eserleridir, hâlâ bâzı yüksek ilimler gösterilir. Pek çok tekkesi içinde Mevlevî-hâne'si büyüktür. Yüzlerce çeşme ve sebil vardır. 1.045 saray ve konak, husûsi hamamlıdır. 11 büyük çarşı hamamı, 1 Rum ve Ermeni kilisesi mevcuddur. Kervansarayları da zikre değer.

Manavgat, Alâiye sancağında 75 hâne, 1 cami, kaza merkezidir, 40 köyü vardır. *Alâiye* (Alanya), Adana eyâletinin en batıdaki sancağına merkezdir. Sultân Alâeddîn Keykubâd, Bizans'tan fethettiği için, onun adını taşır. Sancak beyi 250.000 akça has ve yılda 15.000 altın tahsisat alan, emrinde 2 kadırga ve 3.000 sipahi bulunan bahriye sancak beyidir. Limanı 2.000 gemi alır. Kalesi çok yüksekte ve muhteşemdir, Selçuklular yeniden yapmışlardır. 83 kule ve 4.000 beden'dir. 5 kaza (Alâiye, Manavgat, Akseki, Düşenbe, İbradı) ve 26 nahiyedir. 1.100 ev, ayrıca 300 kadar Türkçe konuşur Rum, 16 cami ve mescid, 2 medrese, 6 mekteb, 3 han, 1 hamam, 150 dükkân, büyük kasabadır. *Selinti* (Gazipaşa), Silifke sancağında 26 köylü küçük kazadır. *Mâmûriyye* (Anamur), Silifke'nin 30 köylü kazası ve Kıbrıs'a en yakın Anadolu iskelesidir. Kıbrıs'la Anamur arasında çok gemi gelip gider. *Günler* (Gülnar), Silifke'nin 37 köylü, 200 hâne kazasıdır. *Ermenek*, Silifke (İçel) sancağında büyük bir ka-

zanın merkezidir. 2 nahiye, 70 köy, 800 hâne, 4 câmî, müteaddid mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 3 han, 2 hamam, 17 çeşme, 2 tekke ve bir Mevlevî-hâne vardır. Eskiden Karaman eyâletinde idi. Karamanoğulları'nın eski merkezlerindendir. *Kâfirâbâd,* Konya merkez sancağı kazası, 30 kuleli kaleli, 2 cami, 8 mescid, 3 medresedir. *Lârende* (Karaman), Konya merkez sancağının büyük kazâlarındandır. Karamanoğulları'nın taht şehirlerinden biridir. Ancak Karaman Beyliği, Osmanlı'ya geçince, Osmanlı valileri burada değil, büyük şehir olan Konya'da oturmuşlardır. 7.000 arşın sûr ile çevrili kale, 7.126 ev, 10 câmî ve 43 mescid, 8 medrese, 2 imaret, hamamlı 70 kadar saray ve konak, 23 çeşme, 470 dükkân ve buna göre diğer binalar mevcuddur. *Mut,* İçel (Silifke) sancağında kaza merkezi, 157 ev, 1 cami, 1 mesciddir. Karamanoğlu İbrahim Bey'in 200 ocaklı (şömineli) odalı kervansarayı buradadır. *Zeyn-i Şerîf,* ayni sancağın kazası, 200 küsur hânedir. *Silifke* veya Selefke, Adana eyâletinde İçel sancağının merkezidir. Akdeniz'e yakındır. Alâiye ve Silifke bahriye sancakları, Kıbrıs eyâletine bağlı idi. Adana, eyâlet olunca, bu iki sancak, Adana eyâletine verildi; ve Kıbrıs da sancak olarak Akdeniz eyâletine bağlandı. Sancak beyi yılda 470.000 akça ve 10.000 altın alır. 1.700 asker vardır. 23 kuleli kale, İkinci Bâyezîd Camii, Alâeddîn Keykubâd Camii, daha 2 câmî, bir çok mescid vardır. *Mersinoğlu* veya Mersin, 70 hâne Türkmen köyüdür, Silifke sancağının Karataş kazasına bağlıdır (bugünki Mersin şehri). *Tarsus,* Adana eyâletinda sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 235.260 akçadır. 2.200 asker vardır. 5 kazadır: Tarsus, doğuda Kasun, kuzeyde Ulaş, batıda Gökçeli ve daha batıda Elvanlar (Elvanlı). Kale, 15 câmî ve mescid, 6 medrese, 7 mekteb, 2 hamam, 80 dükkanlı bedesten, 317 dükkânlı çarşı mevcuddur.

Adana, Ramazân veya Adana eyâletinin merkezidir. Eskiden Haleb eyâletinin sancağı idi. Kıbrıs eyâletinden 2 sancak (Alâiye ve Silifke) ve Haleb eyâletinden Adana, Tarsus ve Maraş (Dulkadır) eyâletinden Sis (Kozan) sancakları alınarak, Adana eyâleti kurulmuştur. Yavuz devrine kadar Adana sancağına Ramazânoğulları, Memlûkler'e tâbî olarak hâkimdiler. Bu Türkmen beyleri Yavuz'a itaat edince, bir asır kadar, XVII. asır başlarına kadar, Adana sancak beyi olarak bırakıldıkları gibi, içlerinden bir çoğu da imparatorluğun bir çok eyâletine ve sancağına beylerbeyi ve bey oldular. Büyük eyâletlerden sayılır. Beylerbeyi yılda 1.095.000 akça+15.000 altın alır. 3.000 sipahi çıkarır. Ayrıca beylerbeyisinin 1.200 maiyyet askeri vardır. Eyâletin batısında Anadolu, kuzeyinde Karaman, doğusunda Dulkadır, güney-doğusunda Haleb eyâletleri vardır. Güneyi Akdeniz, kuzeyi Toroslar'dır. Adana merkez sancağı Çukurova'yı kaplar ve 11 kazadır: Adana, Nur, Perendi, Misis, Kurdkulağı, Kınık, Sarıçam, Karakışla, Dindarlı, Hacılı, Karaisalı (Hakıt). Eyâlet seferde 10.000

asker çıkarır. Kaleli, 8.720 hâne, 5 câmî, 65 mescid, 25 medrese, 40 mekteb, 2 hamam, 17 han, 2 imaret, 360 kâgir dükkanlı Ramazânoğlu Çarşısı, 730 perakende dükkân ihtiva eden büyük şehirdir. Ramazânoğlu Pîrî Mehmed Paşa'nın 1558'de yaptırdığı külliyedeki Eski Câmî, yüksek dereceli medrese, 120 ocaklı kervansaray, anılmaya değer. Ceyhan üzerinde şehrin iki yakasını 550 arşın ve 21 göz, iki başı kuleli çok işlek köprü bağlar. Merkez kazasında 11.000 kadar bağ ve bahçe mevcuddur ve Ramazânoğulları'nın hayrâtı sulama sistemi çok iyi işler.

Misis, Adana merkez sancağı kazası, kaleli, 380 hânedir. 1661 'de Dördüncü Mehmed'in yaptırdığı büyük Ceyhan Köprüsü vardır. Eskiden büyük şehirmiş. Adana gelişince nüfûsu oraya kaçmıştır. *Sis* (Kozan), Adana eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi yılda 260.299 akça+3.000 altın alır. Eyâletin kuzeydeki sancağıdır, 1.080 sipahi çıkarır. Merkez kazasına 70 köy bağlıdır. Eskiden çok kalabalıkmış. Şimdi yayla ve köyden ibarettir ve sancak beyi, yaylalardaki Türkmenler'e hükmeder. *İsneyn,* Adana merkez sancağının Kınık kazasının merkezidir, 48 köy bağlıdır.

Maraş (Mar'aş), Dulkadır veya Maraş eyâletinin merkezidir. Yıldırım Bâyezîd devrinden beri Osmanlı'ya tabî ve Osmânoğulları ile sıkı akrabalık kurmuş, Türkmen Dulkadıroğulları'nın iki merkezinden biridir (diğeri Elbistan). Dulkadıroğulları, devletin dîğer eyâlet ve sancaklarının başında da mühim görevler almışlardır. Beylerbeyi yılda 648.450 akça +23.500 altın alır. 5 sancaktır: Maraş, Ayntab, Malatya, Samsad ve Kadirli. Eyâletten 5.500 asker çıkar. Merkez sancağında 2.169 sipahi vardır. Merkez sancağı 12 kazadır: Maraş, Havsustol, Güvercinlik, Yenice, Zeytûniyye, Bertiz, Göynük, Yürükân, Hârûniyye, Andırın, Elbeyli, Nevâhî. Kaleyi Süleyman Hân'dan sonra 1643' de İbrahim Hân tamir ettirmiştir. Kalenin iki yanında siyah taştan dört tane heybetli arslan heykeli vardır. 7.000 arşın boyunca uzanan büyük şehirdir. 11.100 ev, konak, saray, 11 cami, 28 mescid, 11 medrese, 40 mekteb, 2 imaret, 70 çeşme, 6 han, 7 bedesten, 1.045 dükkândır. Bir medresesi, yüksek derecelidir. *Besni,* Maraş merkez sancağı kazası, 1.040 hâne, 10 cami ve mescid, 2 medrese, 6 mekteb, 4 hamam, 75 dükkândır, kalesi ve Süleyman Hân Camii vardır. *Osman Dede,* Ayntab'ın 45 köylü kazası, 50 hâne bir köydür.

Ayntab (Gaziantep), Maraş eyâletinde sancak merkezi, Yavuz Sultân Selîm'in Memlûkler'den fethidir. Sancak beyi 235.130 akça+25.000 altın alır. Sancakta 2.800 asker, merkez kazasında 107 köy vardır. Büyük şehirdir. Kale, 8.067 ev ve konak, 19 cami ve 121 mescid, 14 medrese, 140'dan fazla mekteb, 2 bedesten, 3.900 dükkân, 40 kadar tekke, 2 imaret, 70 kadar çeşme vardır. 1638'de yapılan Mevlevî-hâne'si 45 odadır. Kalesi 26 kulelidir, 70 top sayılır.

Kilis, Haleb merkez sancağında kaza merkezi, mühim bir şehirdir. 4.660 ev, 8 cami, 22 mescid, 7 medrese, 11 mekteb, 9 çeşme, 11 han, 2.170 dükkân, 40 kahvehane, 7 tekke, 20'den fazla hamamlı konak ihtivâ eder. Hayrâtın çoğu Canpulad-zâdeler'indir. Kalesi yoktur.

18) Doğu Anadolu

XVII. asır ortalarında bu bölgede 7 eyâlet mevcuddur: Trabzon, Çıldır, Kars, Van, Erzurum, Diyâr-ı Bekr ve Rakka (Urfa). Diyâr-ı Bekr ve Erzurum mühim, Van orta derecede, diğerleri küçük eyâletlerdir. Çıldır, Kars, Trabzon eyâletleri Kafkasya'ya ve Rakka eyâleti ise Suriye ve Irak'a taşıyordu. Bu 7 eyâlet, Güneydoğu Karadeniz'le Suriye ve Irak, Orta Anadolu ile Kafkasya ve İran arasında yer almaktadır.

Güney-doğu Anadolu'nun daha VII. asırda İslâm hâkimiyetine geçmesine mukaabil, meselâ Trabzon çevresi ancak Istanbul'un Fethi'nden sonra İslâm toprağı olabilmiştir. Selçuklular zamanında umumiyetle gelişmiş bölgeler oluşturan Doğu Anadolu'nun, Osmanlı çağında gittikçe ehemmiyetini kaybettiğini söylemek mümkindir. Bu husus, Şîî bir İran'ın, Doğu Anadolu'nun, doğuya doğru irtibatını kesmesiyle ilgilidir. XIX. asır sonlarında ise gerek dünyâ ticâret yollarının tamamen değişmesi, gerek Ermeni azınlığın Rus, İngiliz, Fransız kışkırtmasıyle çıkarttığı huzursuzluk, Doğu Anadolu'yu, imparatorluğun az gelişmiş bir bölgesi durumuna getirmiştir. Arazînin coğrafya yapısı ve genişliği dolayısıyle ulaştırma imkânlarından da yeterince faydalanamamıştır. Geri kalmanın bir diğer sebebi, Osmanlı devletinin bu bölgede, diğer bir çok ülkede başardığının aksine, çok Doğu tipi bir şeyhlik ve beylik, ağalık sistemini yıkamamasıdır. Rumeli ve Batı Anadolu'nun âdetâ klüp tipi tekkeleri, Doğu Anadolu'da, başka bir hüviyyettedir.

1461 'de Fâtih'in bizzat bir Bizans imparatorluk hânedânından fethettiği Trabzon, 1470'e kadar Rûm (Tokat) eyâletine sancak olarak bağlandıktan sonra, müstakil bir sancak hâline gelerek, Ulu Şehzâde Abdullah'a (1470-1481), sonra bunun kardeşi Şehzâde Yavuz Selîm-Şâh'a (1487-1512) verildi. Bugünki Trabzon ve Rize illeri dışında, Artvin'in sahil kısmını ve Gümüşhane ilinin kuzeyini de içine alan bir sancaktı. 1512'de Batum sancağı da eklenerek Trabzon veya Batum eyâleti kurulmuştur. Tanzimat'ta, Alaçam'dan (dâhil) Batum'a (dâhil) kadar bütün Karadeniz sahilini ve güneyini içine alan bir eyâlet oldu. Şehir transit ticâreti ile çok gelişerek XVIII. asır başlarında 180.000 nüfûsa erişmiş, sonra, bu asırdan başlıyarak, gittikçe küçülmüştür. 1889'da

eyâlet 194.986'sı Hıristiyan 1.004.690; Trabzon merkez sancağı 447.700 (334.975 Türk, 91.000 Rum, 20.000 Ermeni, 1.200 Katolik Ermeni, 235 Protestan Ermeni, 290 diğer azınlıklar); Trabzon şehri ise 35.000 (19.500 Türk, 8.200 Rum, 6.000 Ermeni, 1.300 diğer azınlıklar) (1891'de 45.315) nüfustur.

Diyâr-ı Bekr eyâleti, 1515'de Yavuz tarafından 12 sancak olarak kurulmuştur (merkez, Mardin, Sincar, Birecik, Urfa, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arabgir, Kiğı, Çemişkezek). 1526'da Musul, Hît, Deyr, Rahbe, Ane sancakları ilâve edilmiş, Birecik ise Siird ve Hısn-ı Keyfâ gibi kaza yapılmıştır. Gene Yavuz, 1515'de 8 sancaklı Erzincan eyâletini kurdu (Erzincan, Trabzon, Bayburt, Karahisâr, Gümüşhane, Kemah, Tercan, İspir). Sonra Trabzon sancağı, Anadolu eyâletine verildi, sonra 1512-15 arasında olduğu gibi ayrı eyâlet oldu.

Kaanûnî, bir müddet sonra Kuzey Irâk'ı Diyar-ı Bekr eyâletinden ayırdı. Eyâleti bugünki Diyarbakır, Bingöl, Tunceli, Elâzığ, Urfa, Mardin, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Şırnak, Batman, Muş illeri ile Malatya'nın Arabgir yöresi ve Hakkâri'nin güneyinde İmâdiye'yi içine alan 23 sancak hâline getirdi ve sancak sınırlarını çok daralttı. 12 sancak, merkezden atanan sancak beylerince yönetiliyordu (merkez, Kiğı, Çemişkezek, Arabgir, Ergani, Harput, Çermik, Siverek, Urfa, Birecik, Mardin, Sincar). 11 sancak da yurdluk veya ocaklık olarak Kürd beylerince yönetiliyordu (Bitlis, Çapakçur, Palu, Hizan, Cizre, Eğil, Hısn Keyfâ ve Siirt, Şirvan, Sason, İmâdiye, Hakkâri).

Kaanûnî, Erzincan eyâletini lağvederek, Erzurum eyâletini kurdu (5.10.1535). İlk beylerbeyi, Yavuz'un dayısının oğlu Dulkadıroğlu Mehmed Paşa'dır. Eyâlet 12 sancaktı: Erzurum, Pasinler (Avnik), Livana (Artvin), Trabzon, Karahisâr, Bayburt, İspir, Kiğı, Kemah, Erzincan, Çemişkezek, Oltu. 1548'de(ağustos) Kaanûnî, Kars eyâletini kurdu, ilk beylerbeyi, Mehmed Paşa'nın kardeşi ve Yavuz'un dayı-zâdesi Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa'dır (büyük şâir Nef'î'nin büyük-babasıdır) ki, sonradan Tiflis beylerbeyisi de oldu. Gene 1548'de Kaanûnî, Van eyâletini kurdu. 1578'de Erzurum eyâleti 22 ve Van eyâleti 15 sancağa yükselmişti (Van, Âdilcevâz, Bitlis, Hizan, Şirvan, Espayırt, Müküs, Ahtamar, Vastân (Gevaş), Hakkâri, Alpak (Başkale), Ağakıs (Erciş), şimdi Güney Azerbaycan'da kalan Kotur, Selmâs (Dilmân), Urmiye).

9.8.1578'de Çıldır eyâleti 9 sancak olarak kuruldu (Ahıska merkez, Ahılkelek, Altunkal'a, Osıkha, Çeçerek, Espince, Hartus, Posof, Çıldır). Kars'ın Tuzluca, Iğdır, Aralık ilçeleri ancak 1583'de Safevîler'den fethedildi ki bu sırada Osmanlı sınırı İndonezya, Orta Afrika ve Orta Avrupa'da idi. Bugünki Ağrı ili de ancak 1578'de Safevîler'den alınabildi. Bu faaliyetler sırasında Osmanlılar, Çıldır şehrini kurdular ve tek nüfûsu kalmamış Erzurum ve Kars şehirlerini yeniden îmâr ve iskân ettiler. 20.10.1579'da Kars şehrinin îmârı bitince, Kars

eyâleti 5 sancak olarak yeniden kuruldu (Kars, Göle, Kağızman, Magazberd (Arpaçay) ve Keçivan). 1585'de Trabzon eyâleti, Erzurum eyâletinin Karadeniz üzerindeki sancakları alınarak yeniden kuruldu.

İşte bu bölgeyi Evliyâ Çelebî, 1640'dan sonraki târihlerde şu şekilde tavsîf eder (çok kısa hulâsa):

Giresun, Trabzon merkez sancağında büyük kaza merkezi, liman ve kaledir. *Trabzon,* Trabzon eyâletinin merkezi, Karadeniz üzerinde liman ve kaledir. 3.000 asker çıkarır. 4 sancaklı küçük bir eyâlettir: Trabzon, Batum, Gönye ve Canha (Gümüşhane). Şehirde 7 cami ve pek çok mescid mevcuddur. Fâtih'in Orta Hisar Camii, Yavuz'un annesi Dulkadıroğlu Ayşe Hâtûn'un camii (ki kendisi de buradaki türbesinde medfundur) anılabilir (Kaanûnî Sultân Süleyman, babası sancak beyi iken Trabzon'da doğmuştur). 9 medrese, pek çok türbe, 7 hamam, hamamlı 245 saray ve konak mevcuddur. Büyük ticâret, balıkçılık, kuyumculuk merkezidir. *Sürmene,* Trabzon merkez sancağında kaleli kaza merkezidir. *Rize,* Trabzon merkez sancağında liman ve kaza merkezidir, Trabzon'la beraber Fâtih Sultân Mehmed fethetmiştir. *Gönye,* Trabzon eyâletinde sancak merkezidir. Rize'den sonra liman ve kaledir. Küçük sancaklardandır. 1.100 asker çıkarır. Çoruh ırmağına kadar bütün sahil, bu sancağa bağlıdır. *İsfekser,* Erzurum eyâletinin Şarkîkarahisâr sancağında kazadır. *Koyulhisar,* ayni sancakta kazadır. Önce Yıldırım Hân fethetmiş, kesin olarak Fâtih, Akkoyunlu'dan almıştır.

Erzurum, Erzen-i Rûm'dan bozmadır, Arz-ı Rûm da denmiştir. Eyâlet merkezidir. 12 sancaktır: Erzurum, Karahisâr-ı Şarkî, Malazgirt, Tortum, İspir, Tekman, Hınıs, Pasin, Kiğı, Korucan, Meçengird, Mamrovan. Beylerbeyi hassı 1.200.000 akçadır. Eyâletten 5.269 sipahi çıkar ki diğer sınıflarla 13.000 askerdir, 2.500'ü kapıkulu'dur. Kalesinde biribirine bitişik gibi çok sık dizilmiş 180 top vardır. Sûrların yüksekliği 50 arşındır. 210 kuleli, hepsi kurşun mazgallı 2.080 bedenli kaledir. Kalede 1.700 ev ve varoşta 70 Müslüman ve 7 Ermeni mahallesi mevcuddur. Paşa Sarayı 110 oda, iki köşk, bir kaç dîvân-hâne (kabûl salonu), bir kaç hamam ve ahırlardan oluşur. 7 câmî ve 70 mescid, fazla sayıda medrese, 110 kadar mekteb, pek çok tekke ve çeşme, 70 kadar sebil, 70 tüccar ve 11 yolcu hanı, bedesten, darb-hâne, 800 dükkânlı büyük çarşı, ayrıca kuyumcular çarşısı, saraçlar çarşısı, sipahi pazarı, kazzâz çarşısı mevcuddur. Ulu Cami 200x200 arşın ve Akkoyunlu eseridir. Selçuklular zamanında büyük şehir imiş. Osmanlılar aldığı zaman boş bir harabe idi. Süleyman Hân îmâr ve yeniden iskân etmiştir. *Hasanâbâd,* Erzurum eyâletinde sancak merkezidir ki Hasan Karası, Hasankale, Pasinler de tâbîr edilir. Sancak beyi hassı 124.000 akça, küçük bir sancaktır, 1.500 asker çıkarır. Kalesinde Dördüncü Murâd,

Revân seferine giderken köşk yaptırmıştır. Daha önce Yavuz ve Kaanûnî de buraya uğrayıp dinlenmişlerdir. 590 ev, 700 kadar asker, 9 cami ve mescid vardır, biri Süleyman Hân Câmii' dir. Büyük şâir Nef'î, burada doğmuştur. *Hınıs*, Erzurum eyâletinde mühim bir sancağın merkezidir. Sancak beyi hassı 484.000 akçadır. 2.000 asker çıkarır. 1.200 hâne, 7 câmî ve mesciddir.

Ahıska, Çıldır eyâletinin merkezidir. Erzurum eyâletinden ayrılarak kurulan bu eyâletin beylerbeyisi Osmanlı'nın inşâ ettiği bir yer olan Çıldır'da ve Kars'ta da oturmuştur, şimdi Ahıska'da oturur. 13 sancaktır: Ahıska, Çıldır, Oltu, Ardanuç, Ardahan, Şavşad, Hertiz, Hacerek, Postalar, Mahcil, Bortekerek, Livâne (Artvin) ve Nîm Livâne. Vaktiyle Lori, Pertek, Sasın, Çekelek, Hatala, İspir sancakları da bu eyâlete bağlı idi. Beylerbeyi yılda 400.000 akça has+3.200.000 akça tahsisat alır. Eyâlette 1.060 köy, 1.500 sipahi, 2.000 kapıkulu askeri vardır. Şavşad ve Livâne sancakları, ocaklıktır, ayni aileden sancak beylerine verilir. Sancak beylerinin hasları 65.600 ilâ 462.190 akça arasındadır. Ahıska şehri (şimdi Gürcistan'da) Kura (Kür) ırmağı üzerinde, kaleli, 28 câmî ve mescidli, bedestenli, 1.100 hâne, 300 dükkândır, 2 konak kuzeyde Kütais, vaktiyle eyâlet merkezi idi; şimdi Açıkbaş Gürcî hükûmetinin merkezidir, gene eyâlet gibidir, Çıldır beylerbeyisinin kontrolündedir. Ahıska'dan Tiflis, 5 konaktır. *Hacerek* kalesi, Ahıska ile Ardahan arasında, sancak merkezidir. *Postahar* kalesi de sancak merkezi ve o da 1577'de Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın fethidir. *Şavşad*, daha güney-batıda Arfanuç, *Mahcil* veya Avhatci kaleleri, hep küçük sancakların merkezidir. *Ardahan*, eyâletin bir diğer sancak merkezidir. Kara Ardahan da denir. Sancak beyi hassı 300.000 akçadır. 1.000 askeri vardır. Güzel kaledir. *Oltu*, Oltu çayı üzerinde bir diğer sancak merkezidir. *Pertek* de sancak merkezidir ve hep Lala Paşa'nın fethidir. *Göle*, 300.000 akça haslı bir sancak merkezi idi, şimdi kaza merkezidir. *Yenek*, Göle'den batıya 8 saat, Yavuz fethi, 400.000 akça sancak merkezidir. *Matnerdan*, Yenek'in 2 saat ötesinde, Lala Paşa fethi bir diğer kaledir, şimdi Erzurum eyâletinde sancak merkezidir. 800 hânedir. Sancak beyi hassı 203.000 akçadır. Han deresi, Erzurum ve Kars eyâletlerinin sınırıdır. *Geçkovan*, Kars eyâletinde 153.500 akça haslı küçük bir sancağın merkezi, Süleyman Hân'ın Nahçevan seferinde fethidir. 1.200 asker çıkarır. 1.200 hâne, 50 dükkân, 3 camidir.

Kars, Erzurum ve bir ara Çıldır eyâletleri sancağı iken, zaman zaman eyâlet merkezi olmuştur. Şimdi de küçük bir eyâletin merkezidir. Beylerbeyi hassı 600.000 akçadır. 8 küçük sancaktır: Kars, Kağızman, Magazbird, Verişan, Gecvan, Zarşad, Hocacan, Küçük Ardahan. Eyâlette 3.000 asker vardır, 1.500'ü Kars kalesindedir. Merkez sancağı 10 kaza ve 18 nahiyedir. Bütün şehri ne varsa Lala Mustafa Paşa inşâ ettirmiştir. Kalesinin çevresi 5.700 arşın

ve 2.080 mazgallıdır. 3.200 hâne, 8 câmî, 39 mescid, 7 medrese, 18 mekteb, 2 çarşı hamamı, 200 dükkânlı çarşı mevcuddur. Şehirde Hıristiyan olarak çok az bir Ermeni vardır. *Kağızman,* Kars'ta sancak merkezi, 900 askerli, 700 hânedir. *Magazbird,* Kars'ın sancak merkezi, Süleyman Hân fethi, 600 hânedir. Kalesi dibinden Arpa çayı akar. *Zarşed,* Kars'ın sancak merkezidir.

Gümüşhane, Trabzon eyâletinde sancak merkezidir, halk böyle demiştir, eski adı Canha veya Canca'dır. Dağ taş, gümüş çıkarmak için oyulmuştur. Hâlen Osmanlı devletinde işler hâldeki 70 kadar gümüş mâdeninin en zenginidir. *Bayburd,* Erzurum merkez sancağı kazası bir kaledir. 1.300 hânedir. Önce Yıldırım Hân, sonra Fâtih, Akkoyunlular'dan fethetmiş ve Tire'den 3.000 nüfus getirip buraya iskân etmiştir. *Tortum,* Erzurum eyâletinde sancak merkezidir. Sancaktan 6.000 asker çıkar. 7 mahalle, 7 cami ve mescid, 718 hâne, 70 dükkân, 10 mekteb, 2 handır, medresesi yoktur. *Kemah,* Erzurum merkez sancağında büyük bir kazanın merkezi, 600 hâne, 3 cami, 8 mescid, süs olsun diye 36 eski top bırakılmış bir kaledir. *Erzincan,* Erzurum merkez sancağında kaza merkezidir. Eskiden sancak ve Erzurum eyâleti kurulmadan eyâlet merkezi idi. 2.000 kadar ev, kale, 7 cami, 63 mescid, 7 tekke, bir kaç hamam, 11 büyükçe han, 40 kadar mekteb, bedesten vs vardır. Mevlevî-hâne'sinin kütübhânesi çok zengindir. *Karahisâr-ı Şarkî* (Şebinkarahisar, Şarkî Karahisar, Doğu Karahisar), Afyon Karahisârı'ndan ayırmak için böyle anılır. Erzurum eyâletinin en batıdaki sancağının merkezidir. Önce Yıldırım Hân, sonra Fâtih fethetmiştir. Sancak beyi yılda 130.000 akça has +1.600.000 akça tahsisat alır. Küçük bir sancaktır. 50 toplu kalesi, 1.670 evi, 42 cami ve mescidi, 3 tekke, 750 kadar dükkân, 4 han, 7 mekteb ve bedesteni vardır. Fâtih Camii, kalededir.

Nizib, Rakka eyâletinin Birecik sancağında kaza merkezi küçük bir kasabadır. *Birecik,* Rakka (Urfa) eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 295.220 akçadır. Sancakta 2.000 kadar asker, merkez kazasına bağlı 70 kadar köy vardır. 70 toplu kalesi, 1.000 kadar evi, 11 cami ve mescidi bulunur, medresesi yoktur. *Sürûc* (Suruç), Haleb eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 277.900 akçadır.

Urfa, Rakka eyâletinin merkezidir. Bütün eyâleti Yavuz Sultân Selim, 1516'da Memlûkler'den fethetmiştir. Urfa Eyâleti de denir. Şehrin asıl adı Ruhâ'dır ve «Ruhâvî», «Urfalı» demektir, halk ağzında «Rehâvî» olarak bozulmuştur. Küçük eyâlettir. Beylerbeyi hassı 600.076 akça, tahsisatı 20.000 altındır. 2.600 kadar asker çıkarır ki 1.000 kadarı merkez sancağındadır. Şehirde 4 mezhebden ayrı müftî vardır. 8 sancaktır: Urfa, Cemâsî, Hâbûr, Rakka, Dirce, Benî Rebîa, Rahbe, Birecik. Kale, 2.620 ev. konak, saray, 22 cami, 67

mescid, 5 medrese, 30 mekteb, 2 bedesten, 400 dükkân, saraçhane vardır. Binaların çoğu Arab, Selçuklu, Memlûk eseridir. Nemrûd'un Hazret-i İbrahim'i yakmak isterken ateşten fışkıran su, şimdi Halîlü'r-Rahmân câmiinin havuzudur. Dergâhı, imareti, zengin vakıfları olan çok büyük Müslüman ziyaret yeridir. Şehirde 10 han ve kervansaray, 70 kadar hamamlı konak, 8 çarşı hamamı mevcuddur. *Kerek*, Maraş eyâletinde kaza merkezidir. *Samsad*, ona yakın diğer bir Maraş kazasıdır ki bâzan sancak merkezi olmuştur. *Harrân* (Altınbaşak), Abbâsîler devrinde çok büyük şehirken, su yolları bozulunca şimdi harâbeye dönmüş bir kale ve nahiyedir. *Rakka*, çöl içinde, Fırat'ın kuzey kıyısına yakın, sancak merkezidir. Sancakta Türkmen ve Arab aşîretleri vardır. *Câber Kalesi*, Rakka ile Meskene arasında, çöl içinde, Fırat'ın kuzey-doğusundadır. Rakka sancağında kaza merkezidir. Kale ve nehir yanında küçük kasabadır. Bütün çevre Türkmen olup yabancıyı yaklaştırmazlar. Zîrâ Türkmenler için kutsal olan Süleymân-Şâh Türbesi buradadır ki, «Türk Mezârı» da denir. *Bâlis*, Haleb eyâletinde sancak merkezidir. Bey hassı 280.000 akçadır. Sancakta 1.060 asker vardır. Haleb'le Rakka arasında, Rakka'nın bir konak batısındadır. *Cûlâb*, Urfa merkez sancağı kazası, 1.000 hânedir. *Siverek*, bunun kuzeyinde, Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Bey hassı 213.043 akçadır. 1.200 asker çıkarır. Kalesi vardır. *Rahbe*, Urfa eyâletinde büyük bir sancağın merkezidir. Bey hassı 600.000 akçadır. 800 sipahi ve sâir asker vardır. Küçük Zab, kalesinin dibinden Dicle'ye dökülür. Musul'un güneyi ve Urfa eyâletinin en doğudaki sancağıdır. *Çermik*, Diyâr-ı Bekr eyâletinde 299.400 akça haslı bir sancağın merkezidir. *Kâhta*, Malatya'nın kazasıdır. Türkmenler'in «Adıyaman» dedikleri *Hısn-ı Mansûr* (Mansûr Kalesi), Maraş merkez sancağı kazasıdır, 70 köy bağlıdır.

Harput, Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. 2.200 asker çıkarır. Yavuz Sultân Selim devrinde Bıyıklı Mehmed Paşa fethi güzel kaledir (XIX. asrın sonlarına doğru Sultân Abdülazîz'in kurduğu Mâmûretü'l-Azîz = Elazığ şehri henüz mevcud değildir). 1.000 küsur ev, 9 cami, pek çok mescid, 6 medrese, 50 kadar mekteb, hamamlı 120 konak, 2 bedesten, 600 dükkânlı çarşı, ayrıca saraçlar çarşısı vs mevcuddur. *Pertek*, Diyâr-ı Bekr'de sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 380.000 akçadır. 800 asker çıkar. *Sağman*, Pertek'in doğusunda diğer bir sancak merkezidir. Bey hassı 369.057 akçadır. 850 asker çıkar. *Çemişkezek*, Diyâr-ı Bekr eyâletinin en batıdaki sancağının merkezidir. Bey hassı 334.223 akçadır. *Palu*, Diyâr-ı Bekr'de 2.000 asker çıkaran bir sancağın merkezi, 1.000 hânedir. *Çapakçur* (Bingöl), Diyar -ı Bekr eyâletinde 370.000 akça haslı ve 4 milyon akça tahsîsâtlı bir sancağın merkezidir. Bu sancakta 200.000 kadar göçebe aşîret, bir milyon kadar koyunları ile yaşarlar. *Genc*, Diyâr-ı Bekr'de 1.000 asker çıkaran bir sancağın merkezidir. *Atak*, Diyâr-ı Bekr'de

800 sipahi çıkaran, 447.300 akça haslı, büyük bir sancağın merkezidir. *Hazo* (Hazro), Diyâr-ı Bekr'de 200.000 akça haslı, 500 askerli bir sancağın merkezidir. *Muş*, Van eyâletinde sancak merkezidir. *Gil*, Diyâr-ı Bekr'de bir sancağın merkezidir. *Ergani*, Diyâr-ı Bekr'de 3.000 askerli bir sancağın merkezidir.

Diyâr-ı Bekr eyâleti merkezi *Âmid* (Diyarbakır)'dir ki, siyah taşla yapılmış kalesinden dolayı Türkmenler «Kara Âmid» derler. VII. asrın başından beri Müslümanlar'ın elinde büyük şehirdir. 1515'de şehir ve bölge Yavuz Sultân Selîm'in emriyle vezir Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Safevîler'den fethedilmiştir. Hemen eyâlet oluşarak merkezi olmuştur. Büyük eyâletlerdendir. Rakka (Urfa) ve Van eyâletleri kurulmadan sınırları daha da genişti. Beylerbeyi yılda 1.200.600 akça has+ 50.000 altın tahsisat alır. Kadı'sı günde 500 akça maaş ve yılda 800.000 akça tahsisat alır. Halk Şâfiî ve Hanefî'dir. Arablar'ın Bekr bin Vâil kabîlesinin adını taşıyan bölge, Bizans'tan fethedilirken, bu kabîle iskân edilmiştir. Şimdi eyâlette az Arab vardır. Eyâlette Selim Hân Kaanûnu mucibince iki türlü sancak vardır, «Osmanlı sancakları» ve «Kürd sancakları» denir. Osmanlı sancakları, imparatorluğun diğer sancakları gibidir, sancak beyi Istanbul'dan gönderilir, şunlardır: Âmid merkez, Siirt, Ergani, Siverek, Nusaybin, Akçakale, Hısn-ı Keyfâ, Meyyâfârikıyn (Silvan), Çemişkezek (Tunceli), Harput (Elazığ), Sincar, Hâbûr, Kurb-i Nusaybin. Sonuncusu aşîretler üzerine sancaktır. Eskiden Kürd sancağı olup, şimdi Osmanlı sancağı hâline gelenler ise şunlardır: Pertek, Çapakçur (Bingöl), Çermik, Kulp, Sağman, Atak, Tercil, Mihrâniye. Hâlen Kürd sancakları, şu 5 sancaktır: Cezîre (Cizre), Eğil, Genç, Palu ve Hazo (Hazro). Bunlar irsî Kürd beylerine ve ayni aileye verilen sancaklar olduğu gibi, tımar teşkilâtı da yoktur. Kürd sancak beyi, belirli sayıdaki askeriyle Diyâr-ı Bekr beylerbeyisinin emrinde savaşa katılır ve belirli bir vergiyi her yıl Âmid'e yollar. Yalnız kadı, Istanbul'dan gönderilir. Zîrâ kazâ pâyesi (ilmiyye rütbesi) yalnız Istanbul'dan verilebilir, hiç bir vezîr ilmiyye rütbesi veremez. 1515'de Kürd sancağı olup son bir buçuk asır içinde Osmanlı sancağı hâline gelenler, ya Kürd beylerinin çocuksuz ölümüyle veya beylerinin Diyâr-ı Bekr beylerbeyisinin emrine aykırı hareket etmeleri yüzünden eski durumlarını değiştirmişlerdir. Âmid merkez sancağında 5.000 sipahi ve bütün eyâlette, beylerbeyi-vezîrin emrinde 30.000 asker vardır. Âmid kalesi çok büyüktür. Dicle, kalenin altından akar ve kaleden iplik gibi görünür. Bizanslılar, Arablar, Selçuklular, Akkoyunlular, Safevîler yenilemişlerdir. Sûr yüksekliği 40 arşındır. Çevresi 4.000 arşındır. Kaledeki Beylerbeyi Sarayı, 150 odalı, bir kaç dîvân-hâneli, müştemilâtlı, Osmanlı toprağındaki en mükellef beylerbeyi saraylarından biridir. Nüvesini Diyâr-ı Bekr Fâtihi Bıyıklı Mehmed Paşa yaptırmış, her beylerbeyi yeni inşâat ile büyütmüştür. 16 camiden Ulu

Câmi'i Osmanlılar kurşunla kaplatmışlardır. Hâlid bin Velîd'den Bıyıklı Mehmed Paşa'ya kadar bir çok serdâr, cami yaptırmışlardır. Ulu Cami yanında Mercâniye medresesi, yüksek medresedir. 7 medresede de bâzı yüksek ilimler okutulur. Daha epey medrese ve pek çok mescid ve mekteb ve tekke vardır. 70 kadar saray ve konak mevcuddur. Demir, kesici silâh, kuyumculuk san'atları çok ileri ve makbuldür. 13 büyük hamam, bir kaç küçük hamam, pek çok çeşme vardır. Şehir, Dicle üzerinde işlek nehir limanıdır. Âmid'den Bağdâd ve Basra'ya kelek üzerinde muntazam seferler yapılır. Fırat'ta gemi, fakat Dicle'de tulumlarla şişirilmiş kelek işler. 1655'de Vezir Silâhdâr Kara Mustafa Paşa, Dicle yatağını temizletmek ve su tevzî etmek için Bağdâd yakınlarında Diyâle mecrasını da ıslâh uğruna, bütün serveti olan 40 milyon akçayı Allah rızâsı için harcetmiş, çok büyük hayır yapmıştır (92 milyon dolar). Eyâlette 176 kale ve 100'e yakın kale harâbesi vardır.

Mârdîn (Mardin), Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi yılda 200.000 akça has+10.000 altın tahsîsât alır. Sancakta 1.060 sipahi ve 1.000 kadar sâir asker bulunur. Mardin'i de Bıyıklı Mehmed Paşa, Safevîler'den almıştır. *Sincâr*, Diyâr-ı Bekr'de sancak merkezidir. Cebel Sincâr'ın güney eteğindedir (şimdi Irak'da). 7.000 arşın sûr ile çevrili kalesi olan küçük bir kasabadır. Çevrede Yezîdîler yaşar. 1 câmî, 1 medrese mevcuddur. Bu ülkeye Diyâr-ı Rebîa denir ki, VII. asrın başlarındaki Müslüman fethinde buraya iskân edilen Arab kabîlesidir. *Meyyâfârikıyn* (Silvan), Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Âmid'le Siirt arasındadır. Bıyıklı Mehmed Paşa'ya karşı koymadan teslîm olmuş Safevî kalesidir. Eskiden çok büyük şehirmiş. Şehir 11.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. 1.000 kadar hânedir. Eski devirlerden kalma zengin Müslüman âbideleri vardır. *Hazo* (Hazro), Diyâr-ı Bekr'de 1.150 hâne sancak merkezidir. Kalesi, 2 camii, mescidleri vardır.

Bitlis, Van eyâletinde sancak merkezidir. Yavuz devrinden beri sancak beyliği, bir iki istisnâsı ile, Şeref-Hanlar denen aileye verilir ve diğer Kürd beyleri gibi «bey» değil, «hân» denir. Kürd beylerinin en zengini ve en ünlüsüdür. 80 arşın yüksekliğinde sûr ile çevrili 4.000 x 4.000 arşın alan kaplıyan kalesinin yarısını, Han Sarayı işgal eder. Han, beylerbeyi pâyesinde olup 2.000 askeri vardır. Sancağın bir yanı Van Gölü'ne dayanır ve 70 kadar aşîret yaşar. Bitlis şehrinin nüfûsu 40.000'dir. Sancakta 43.000 Hıristiyan yaşar. Bunların cizye vergisinin yarısını han alır, yarısını Van beylerbeyisine gönderir. Sancakta tımar teşkilâtı vardır ve 1.000 kadar tımarlı sipahi çıkarır ki, bunlar Van beylerbeyisi emrindedir, Şeref Hân'ın askerinden başkadır. Bitlis merkez kazası 18 nahiyedir. Müslüman halkın çoğunluğu ve Şeref Hânlar, Şâfiî mezhebindendir. Buna rağmen bu aileden bâzı beyler, Safevîler'le işbirliği yapmışlardır.

Şehirde 110 câmî ve mescid, 4 medrese, 70 kadar mekteb, 70 kadar çeşme, 41 sebil, 20 kadar tekke, 9 han, 11 kâgir köprü, 1.200 dükkân, 5.000 kadar ev mevcuddur. Câmî ve mescidlerin çoğuna bağlı *Kur'ân* mektebleri yukarıdaki rakamların dışındadır. Şehirde Türkçe dîvân sahibi 7 şâir yaşar. Şimdiki han, İkinci Selîm'in kızının kızı olan bir hanım-sultân ile evlidir. Hanım-sultân'a 100 kadar câriye hizmet eder. 600 kadar konakta husûsî hamam mevcuddur. Merkez kazasında 10.000 kadar bağ vardır. Bitlis'in Van Gölü üzerindeki iskelesi Tatvan, Van merkez sancağının nâhiyesidir. Van Gölü'nün tamâmı, Van eyâleti ile çevrilidir. Bitlis-Tatvân yolu üzerinde eski Van beylerbeylerinden Husrev Paşa'nın yaptırdığı muazzam bir kervansaray bulunur.

Ahlat, Van eyâletinin Muş sancağının merkezidir. Muş sancak beyi bir müddetten beri Muş yerine burada oturmaktadır. 410.000 akça has+20 kese tahsisat alan büyük sancak beylerindendir. 1.000 sipahisi ve 500 maiyyet askeri vardır. Ahlat, Van Gölü'nün kuzey-batı kıyısında iskeledir. Eskiden büyük şehirmiş ve Osmanoğulları, 1231'de Sakarya boyuna gelmeden bir buçuk asır burada yaşamışlardır. Ertuğrul Gazi'nin dedesi Kaya Alp'in mezarı, büyük millî ziyaret yeridir ve Osman Gazi'nin bütün ataları Ahlat'ta yatar. Bir çoğu mumyalanmıştır. Safevîler, Ahlat'ı, tahrîb edilmiş ve boş bir yer olarak Osmanlı'ya bırakmışlardır. Şimdiki Şeref Hân'ın kayın-pederi olan Vezir Dâmâd Zâl Mahmûd Paşa, Mimar Sinan eliyle, şehri ihyâ etmiş, 1556'da kale, 350 hâne, Süleyman Hân Camii, han haman yaptırmıştır.

Âdilcevâz, Van eyâletinde sancak merkezidir. Van Gölü'nün kuzey sahilinde liman ve kaledir. Sübhân Dağı'nın (4.434 m) güney eteğindedir ki bu dağ, Ağrı'dan sonra, Anadolu'nun en yüksek zirvesidir. Beyinin 154.036 akça has +4.000 altın tahsisat aldığı küçük bir sancaktır. 1.000 kadar tımarlı sipahisi ve 600 kadar maiyyet askeri ve kale muhafızları vardır. Kalede 76 top, Süleyman Hân Camii bulunur, çevresi 4.000 arşın kadardır. 8 mahalle, 8 câmî ve mesciddir, 70 kadar hamamlı konak mevcuddur. Burada da Zâl Mahmûd Paşa'nın külliyesi görülür. Merkez kazasında 7.000 kadar bağ vardır. *Erciş,* Van eyâletinde bir sancağın merkezidir. Gölün küzey-doğusundaki körfez sahiline çok yakındır. Sancak beyi 300.000 akça has + 10 kese tahsisat alır. 1.000 sipahisi, 1.000 maiyyet askeri, ayrıca kale muhafızları vardır ve savaşta 6.000 kadar asker çıkarması mümkindir. Kalesinde 110 top, 1.000 hâne, 200 dükkân, Süleyman Hân Camii ve sâir hayrat mevcuddur. Erciş'te yerli halk hiç yoktur. Süleyman Hân buraya Rumeli'nden Türk, Arnavud ve Boşnak getirip, iskân etmiştir, onların çocuklarıdır. Zirâ Erciş'i de Safevîler, Osmanlı'ya, ıssız bir harâbe hâlinde teslim etmişlerdir. *Bargiri,* Van eyâletinde küçükçe bir sancağın merkezidir. Sancak beyi hassı 200.000 akçadır. Kürd sancağıdır

ve Mahmûdî aşîreti beylerine verilir. Şimdiki bey, Şeref Hânlar'dan şimdiki Bitlis hâkimi Abdal Hân'ın damadıdır. Sancak beyi 3.000 askerle sefere çıkar. İrsî sancak olduğu hâlde tımar teşkilâtı yapılmıştır. Mahmûdî beyi, 1548'de Süleyman Hân'a karşı koymadan itaat etmiş, pâdişâh da sancağı irsî olarak ailesine bırakmıştır.

Van, Sultân Süleyman Hân'ın Safevîler'den fethidir. Van eyâletini de ayni pâdişâh, Diyâr-ı Bekr eyâletinin doğusunda ve Safevî sınırında olmak üzere kurmuştur. Van kafesi, imparatorluğun en müstahkem kalelerinden biridir. Aşağıdan kalenin zirvesine kadar olan mesafe 4.100 arşındır. 600 mahzen, ağzına kadar mühimmat, malzeme ve cebhâne doludur. 70 kulelidir. 11.000 arşın çevresi vardır. 24 saatte 500 nöbetçi değişerek nöbet bekler. 760 topun çoğu, gizli yerlere yerleştirilmiştir, ateş açmayınca yeri asla bilinmez. Kalede her yıl Istanbul'dan gönderilip değiştirilen 3.000 yeniçeri, 1.000 cebeci, 1.000 topçu, toplam 5.000 kapıkulu askeri ile 1.000 kadar kale muhafızı mevcuddur. Van eyâleti, büyük eyâletlerdendir. Beylerbeyi olan vezir yılda 1.132.000 akça has + 20.000 altın tahsisat alır. Eyâletin vergi geliri yılda 24 milyon akça kadardır. Eyâletten 3.000 kadar tımarlı sipahisi çıkar, diğer askerler başkadır. 21 Osmanlı +17 Kürd sancağı olmak üzere 38 sancaktır. Merkez sancağına 700 kadar köy bağlıdır. Van şehrini ve kalesini de Safevîler, ıssız ve harab halde Osmanlı'ya bıraktıkları için, şehrin bugünki durumu Süleyman Hân'ın eseridir. Sonra da îmâr devam etmiştir. Paşa Sarayı 2 katta 600 odadır. Caddeler tertemiz kaldırımlıdır. 3 mahallesi Ermeni olmak üzere 8.800 hâne, hamamlı 700 kadar konaklı büyük şehirdir. Kalede ve varoşta Süleyman Hân'ın iki camii vardır. Van eyâleti, bir İran seferine 48.000 askerle katılabilecek şekilde teşkilâtlandırılmıştır. Nitekim eski sadrâzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa, Van beylerbeyisi sıfatıyle, 40.000 askerle Van'dan 28.7.1655 günü Bitlis'e gelmiştir.

Hoşâb, Van eyâletinde irsî bir sancağın merkezidir, iki buçuk asırdan beri Mahmûdî beylerinden bir dal tarafından yönetilir. *Karacakale* de bir Mahmûdî beyine verilmiş sancağın merkezidir. *Pinyâniş*, diğer bir Mahmûdî beyine verilmiş bir küçük sancağın merkezidir. Bütün buralarda hayat tarzı, diğer Osmanlı ülkelerine benzemez ve ilkeldir. *Siirt* (Sîird), Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir ve doğusunda *Hakkâri* sancağı vardır. Sancak beyi hassı 333.883 akçadır. 800 tımarlı sipahisi, 500 maiyyet askeri mevcuddur. *Zeriki*, Van eyâletinde 20 kabîlenin yaşadığı bir diğer irsî sancağın merkezidir. *Malazgirt*, Erzurum eyâletinde 100.000 akça haslı küçük bir sancağın merkezidir. 1.500 tımarlı sipahisi vardır ama 8.000'e kadar asker almak mümkindir. 2.000 hâne, 50 dükkân, 2 medrese, 7 mekteb ve sâir hayrâtı olan küçük bir şehirdir.

19) Kafkasya

Güney ve Kuzey Kafkasya ile Batı İran'daki Osmanlı eyâletleri, imparatorluğun, devamlı İran ile çekişilen, XVI., XVII., XVIII. asırlarda bâzan Osmanlı'da, daha çok İran'da kalan eyâletleridir. Batı İran'da, Basra Körfezi'nden Kafkasya'ya doğru güneyden kuzeye Hûzistân (İran Arabistânı), kuzeyinde Lûristân (Sine), bunun kuzeyinde Kirmân-Şâh, kuzey-doğusunda Hemedân, sonra Ardelân veya Kürdistân, doğusunda Hamse, geçici olarak Osmanlı hâkimiyetinde kalmış Batı İran eyâletleridir. Bu eyâletlerde Türk, Fars, Kürd nüfus karışıktır (Hamse ve Hemedân'da Türk nüfus hâkimdir); güneyde Hûzistân'da Arablar da vardır. Kuzey-batıda Güney Azerbaycan (İran Azerbaycânı) ise, İran'ın en mühim eyâletidir ve tamamen Türk'tür. Anadolu ile Hazar Denizi arasında uzanır ve kuzey sınırı Aras nehridir. Bunların dışında da bugünki İran'da kalan bâzı yöreler, geçici Osmanlı hâkimiyet veya tâbîiyetine düşmüştür. Hazar Denizi'nin güney-batısında koyu İranlı nüfusla meskûn, fakat çoğunlukla Şâfiî olan Geylân eyâleti bunlardandır. Osmanlılar, İranlılarla Türklerin karışık yaşadıkları Fars eyâletine de nüfûz etmişlerdir.

Kafkasya'ya gelince, Aras nehri ile Kafkas Dağları arasında, Karadeniz'le Hazar arasında uzanan ülke Güney Kafkasya; gene iki deniz arasında uzanan, Kafkas Dağları'nın kuzeyinde kalan ülke de Kuzey Kafkasya'dır. Güney Kafkasya, Asya kıt'asında; Kuzey Kafkasya ise Avrupa kıt'asındadır; zîrâ iki kıt'ayı ulu Kafkas Dağlan ayırır. Güney Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi'ne yaslanan ülke Kuzey Azerbaycan olup tamamen Türk'tür. Şirvan, Arrân, Nahçevân gibi bölgelere ayrılır. Güney-batısı Revân denen bölge, bugünki Ermenistân olup, XX. asra kadar bu yörede çok az bir Ermeni azınlık olup, Türkler'le meskûndu ve Kuzey Azerbaycan'ın bir parçası idi. Güney Kafkasya'nın batısında Karadeniz'e yaslanan kısım ise Gürcistan'dır. Gürcîler, burada, bir kaç krallık ve prenslik kurmuşlardır, Osmanlı'ya ve Safevîler'e tâbî olarak hayatlarını fasılalı olsa da devam ettirmişlerdir. Türk azınlık da vardır. Gürcîler, Osmanlı idaresinde kısmen koyu Müslüman olmuşlarsa da, çoğunluk Ortodoks Hıristiyan kalmıştır. Bu ülkenin güney-batısı Karadeniz üzerinde Acaristan'dır (Batum). Acaralar, dil bakımından Gürcî'leşmiş ve Ortodoks olmuş Kıpçak Türkleri'dir ki, XVI. asırda Osmanlı idaresinde ihtidâ etmişler ve sâdece bir kısmı yine Türkçe konuşmaya başlamıştır, bir kısmı Müslüman olduğu hâlde hâlâ Gürcî dili konuşmaktadır. Gürcîler, Kafkasya ırklarının en kalabalığıdır. Gürcistan'ın gene Karadeniz'e yaslanan kuzey-batı kısmı Abhazistan olup, burada Osmanlı yönetiminde Müslüman olan Abhazlar (Osm.

Abazalar) yaşarlar. Kendi dillerini konuşan bir Kafkas ırkıdır. Osmanlı ülkesine göçenleri Türkleşmiştir.

Kuzey Kafkasya'ya gelince, Güney Kafkasya'dan çok fazla bir ırklar ve küçük diller meşheridir. En kalabalıkları Çerkesler'dir. Kabîleler hâlinde dağlarda yaşarlar. Osmanlı ülkesine göçenleri Türkleşmiştir. Yerlerinde kalanları Osmanlılar ancak XVIII. asrın sonlarında ihtidâ ettirebilmişlerdir, bunlar hâlâ Çerkesce konuşurlar. Kuzey Kafkasya'nın, doğusu Hazar Denizi'ne yaslanan kısmı Dağıstan'da da bir çok kavim yaşar. Bunlardan Avarlar, Türk'tür (Şeyh Şâmil, bu kavimdendir). Erken zamanda Şâfiî ve kısmen Hanefî Müslüman olmuşlar, Sünnî oldukları için Safevîler'e çok mukaavemet edip Osmanlı ile işbirliği yapmışlardır. Kuzey Kafkasya'daki bir çok Kafkas ırkını Osmanlılar, tamamen veya geniş ölçüde ihtidâ ettirmişlerdir, hepsi kabile hayâtı yaşıyan putperestlerdi (Osetler, Lezgiler, Çeçenler, İnguşlar vs.). Balkarlar ve Karaçaylar ise, Türk'tür. Nogaylar, keza Türk'tür. Bir mıkdar Moğol da vardır. Kuzey Kafkasya kavimleri, Osmanlı kültürünü benimsemişlerdir. Dağlarını boşaltarak Osmanlı ülkelerine göçenleri, Türkleşmişlerdir.

Bu bölgede bozulup yeniden kurulan, el değiştiren, sancakları değişen istikrarsız Osmanlı eyâletleri, diğer Osmanlı ülkelerinde asırlarca, bâzıları 400, 500 yıl devâm eden eyâletlere benzemez. Onun için sâdece bâzı örnekler vererek geçmek gerekir. Meselâ Gence eyâleti,1588-1606=18+1723 -1735=12=toplam 30 yıl devâm etmiştir. 7 sancaktı : 12 kazalı Gence, 5 kazalı Berzaa, 9 kazalı Haçin, 5 kazalı Ahıs-âbâd, 3 kazalı Dızak, 4 kazalı Hekerri ve tek kazalı Verende (Başbakanlık Arşivi, *Tapu*, 699). Kuzey Azerbaycan'ın Şirvan denen doğu kısmını içine alıyordu. Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti, Osmanlı'nın «Ereğli Hân» dediği Kral Heraklius'un 1776'da Osmanlı menşûru ile hükümdâr olmasına rağmen, 15.8.1783'de Rusya'ya tâbî olmaya mecbur kalmasıyle, sona erdi. Bakû'daki Türk hanı, 1813'de hâlâ pâdişâha tâbî olduğunu îlân ediyordu. Ama onun da sonu yaklaşmıştı ve Osmanlı'nın Hazar üzerindeki nüfûzu sona ermek üzereydi.

Tebriz eyâleti de bir çok defa kurulup bozuldu. 21.8.1534'de kurulan eyâlet 15 sancaktı ki bugün bu sancakların 5'i Türkiye'de, 3'ü Azerbaycan'da, 7'si İran'da kalmıştır: Tebriz, Nahçıvan, Merâga, Meşgîn, Avuhkân (Muş), Mihrânî (Lice/ Diyarbakır), Vustân (Gevaş/Van), Çölemerik (Hakkâri), Selmâs, Revân, Gümrü, Urmiye, Deryâs, Diyadin (Ağrı), Çaldıran (Makû). Ayni târihte gene Kaanûnî'nin kurduğu Hemedân eyâleti 6 sancaktı: Hemedân, Kâşân, Kum, Sav, Şehryâr, Esencek. Tebrîz'de Sadrâzam Özdemiroğlu Osman Paşa, 12.700 arşın sûr ile çevrili 45.000 askeri içine alabilecek kaleyi, kervansaraylı, camili bir külliye ile beraber 45 günde yaptırdı. Şah Abbâs, 20 yıl

sonra Tebrîz'i geri aldığı zaman, Osmanlı kalesini temellerine kadar yıktırdı (*Târîh-ı Â'lem-ârây-ı 'Abbâsî*, 441, 451). 1673'de Tebrîz'in hâlâ 550.000 nüfuslu olduğu söylenmektedir (Chardin, II, 328). Bu suretle 1514' de ilk defa Yavuz'un fethettiği bu çok mühim Türk şehri, Safevîler'in ilk pâytahtı, devir devir Osmanlı hâkimiyetine girip çıktı. 8.1.1915'de Osmanlı ordusu tekrar şehre girdi. 23 gün sonra Ruslar geldiler. 18.6.1918'de Tebriz gene alındı. 8 temmuzda Ali İhsan Sâbis Paşa ve 25 ağustosta Kâzım Karabekir Paşa, şehre girdi. Ancak 5 ay sonra boşaltıldı.

Gürcistan tarafına Osmanlılar, 1451'de Fâtih'in donanma göndererek Abhazistân'ı (Sohumkalesi) ve 1479'da Acaristân'ı (Batum) fethi ile girdiler. Acaristan 1877'ye kadar Osmanlı'da kaldı, 1918-19'da gene Osmanlı'ya geçti. Bu suretle Osmanlı hâkimiyeti 400 yıl sürdü. Abhazistân'da ise 1810 Rus istilâsına kadar 359 yıldır. Anapa ve Çerkesistân sahilleri de, Taman yarımadasından Soçi'ye kadar, 1479'dan 1810 Rus istilâsına kadar Osmanlı'da kaldı. Asıl Gürcistan'da ise Osmanlı eyâletleri kurulup bozuldu, daha çok himaye bölgesi olarak, Osmanlı tâbîiyyetindeki Gürcî kral ve prenslerinde kaldı.

1548'de Kaanûnî, Nogay eyâletini kurdu. Çerkesistân ve Dağıstan'ın kuzeyinde kalan, Azak Denizi ile Volga Deltası arasındaki ülkedir ve Kuzey Kafkasya'nın kuzeyidir. 1580'de eski sancaklar birleştirilerek «Kefe Eyâleti» denen Kuzey Karadeniz eyâleti kuruldu, denizin bütün kuzey sahilleri ve Türkler'in «Kırım Denizi» dedikleri Azak Denizi, bu eyâletin kontrolüne verildi. 6 sancaktı: Kefe, Kerç, Bender, Akkerman, Kılburun, Azak (Rostov).

1578'de Kiçi Nogay eyâleti hâlâ devam ediyordu. 24.8.1578'de Özdemiroğlu, Tiflis eyâletini kurdu. 1728'de Tiflis eyâleti, Gürcî krallarından alınarak 6 sancaklı şekilde yeniden kuruldu: Tiflis, Gori, Somhurut, Ağçakal'a, Tıryaled, Kaygulu. 1.9.1578'de Gürcistan'ın doğusunda Kakhet eyâleti kuruldu. 1578'de 12 sancaklı Şirvan eyâleti yeniden kuruldu: Ereş, Kabala, Aktaş, Saburan, Zerdâb, Saadrû, Bakû, Salyan, Havz-ı Lahc, Küre, Seki, Ahtı. Bu geniş eyâlet, Hazar Denizi'nin batı sahillerinin en büyük kısmını, tâ Anadolu sınırı yakınlarına kadar içine alıyordu, idare güç olduğu için 4 yıl, 9 ay, 11 gün sonra, 3 eyâlete parçalandı (26.6.1583 tarihli Dîvân-ı Hümâyûn karârı: *Mühimme*, XLIX, 373): Ereş Eyâleti (Ereş, Seki, Kabala, Aktaş, Kazalı, Açın, Salık, Cevâd sancakları); Şemâhı Eyâleti (Şemahı, Ahtı, Zerdâb, Saadrû, Bakû, Salyan, Havz-ı Lahc); Demirkapı (Derbend/Dağıstan) eyâleti (Derbend, Saburan, Küba, Müskür, Küre, Çırak, Rustav). 1590'da Ereş eyâleti, bütünüyle, Şemâhı ile birleştirildi.

Revân, Gökçe Göl'le beraber, en kesif Türk nüfûsunun yaşadığı bir bölge idi. Son asırda buraya Ermeniler doluştu ve Türk nüfûsu ya imhâ ettiler, ya

kaçırdılar. 1908 Rus sayımına göre bile bu târihte henüz Rusya'nın Revân (Erivan) sancağında 65.149 Türk'e mukaabil ancak 55.329 Ermeni vardı.

Gürcistan'da Loru (8.8.1584), Tumanis (30.9.1584), Görü (Gori) (2.10.1587) eyâletleri kuruldu. 1578'de Sohum, sancaklıktan eyâlet statüsüne yükseltildi. Bu sıralarda Nahçıvan eyâleti de te'sîs edildi. Bu arada çok kuzeyde ve geç bir târihte, Cengizoğulları'nın Başkurdistan hanlığının da Osmanlı'ya tâbî olduğunu zikretmek gerekir (1708-1728+1735-1737). Bugünki Orenburg-Ufa yöresi olan muazzam bozkırdır.

Bu bölge üzerinde XVII. asır ortaları için Evliyâ Çelebî'den bâzı satırlar naklediyorum:

Anapa, Kefe eyâletinin Taman sancağında kaza merkezi liman ve kaledir. Kuban ırmağının az güneyinde, Kerç Boğazı'na yakındır. 1475'de Gedik Ahmed Paşa tarafından donanma ile fethedilmiştir. Sancak merkezi *Taman* kalesi, az kuzey-batıda, Kerç Boğazı'nın doğu kıyısı üzerindedir. *Azak,* Kefe eyâletinde diğer bir sancak merkezidir (Azov/Rostov). Don nehrinin ağzında büyük kaledir. 1640 yıllarında kale yeniden yapılıp çok büyük mühimmat kondu ve bunun için 200 milyon akça harcandı (350 milyon dolar).

Mekû kalesi Osmanlı sancak veya kaza merkezi iken şimdi İran'dadır, 700 hânedir. *Karabağ* ve *Nahçevan* eski Osmanlı eyâlet merkezleri olup şimdi İran'dadır. Halkı Türk'tür, ilki 10.000 hâne, 40 câmî, 30 mescid; ikincisi 3.000 hâne, 7 cami, 63 mescid, 600 dükkân, 7 hamam, 3 handır ve Osmanlılar'ın yaptıkları 33 cami ve mescid hâlâ durmaktadır. *Tebrîz,* artık İran'ın taht şehri değildir ama, hâlâ en kalabalık şehri, eski Osmanlı eyâlet merkezidir, İran devletinin Horasan'dan sonraki en mühim eyâletidir. Kalesini Şah Abbâs, Osmanlı eseri olduğu için yıkmıştır. 1600'den az önce beylerbeyi Câfer Paşa'nın sayımına göre 300.000'i şehirde olmak üzere eyâlette 800.000 nüfus vardı. 19 selâtıyn camii, 50 cami, 270 mescid mevcuddur. 2 cami Abbâsîler'den kalmadır. En muhteşemleri Akkoyunlu Sultân Uzun Hasan Câmii'dir. En büyüğü Karakoyunlu Sultân Cihân-şâh'ın olmak üzere 47 medrese, 27 dârülkurâ ve dârülhadîs, 600 kadar mekteb, 160 kadar tekke, 1.046 çeşme ve sebîl, 1.070 konak, 1.060 sokak, 200 kadar kervansaray, 70 iş ve yolcu hanı, 7.000 dükkân, 21 çarşı, 700 konak hamamı vardır. Şehirde dîvân sahibi 178 şâir yaşar. 4 imaret, Ermeni azınlık için 42 kilise mevcuddur. Câfer Paşa külliyesi hâlâ ayaktadır.

Kumla, Tebrîz'in sancağı, 11 cami, 59 mesciddir, camilerden biri Ferhâd Paşa'nındır. *Merâga,* Tebriz'de sancak merkezi, 7.160 ev, 11 cami, 60 mescid, 40 han, 40 tekke, 11 hamam, 3.000 dükkân kadardır. Türk olan halk Hanefî oldukları hâlde korkularından Şîî geçinirler. *Erdebil,* Hazar Denizi'ne

epey yakın sancak merkezi ve Safevî Hânedânı'nın çıktığı yerdir. *Hoy*, Tebrîz'in sancak merkezi, 7.000 hâne, 1.000 dükkân, 70 cami ve mescid kadardır. 1.000 Safevî Türk askeri olan kalesi, Sadrâzam Ferhâd Paşa'nın eseridir. *Curs*, diğer bir sancak merkezi ve Hoy'dan 3 saattir. Özdemiroğlu Osman ve Hasan Paşalar'ın camileri vardır. *Revân*, Gökçe Göl'ün batısında, eyâlet merkezidir. Sırasıyle Süleyman Hân, Üçüncü Murâd'ın serdârı Ferhâd Paşa, Dördüncü Murâd fethetmişlerdir, şimdi gene İran'dadır. 1604'te açlıktan Tokmak Hân Türkmen'e teslim olmuştur. 8.8.1635'de Murâd Hân aldı ise de, yine kaybedildi. Kalede Osmanlı yapısı 100 top, şehirde 2.600 ev, eyâlette 13.000 Safevî askeri bulunur. *Gence*, İran'ın başka bir eyâlet merkezi ve eski Osmanlı eyâlet merkezidir. Gökçe Göl'ün kuzeydoğusunda, Tiflis-Bakû yolu üzerindedir. 6.000 hâne, tamamen Türk'tür.

Aras, Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilip eyâlet merkezi yapılmış (Şirvan eyâleti) (Ereş), kalesini de paşa yaptırmış, 10.000 ev, 40 cami ve mescid, 800 dükkân, 16 hamamdır. *Seki*, gene Mustafa Paşa fethi, şimdi gene İran'da, 3.000 hâne, 7 câmî sancak merkezi kaledir. Üçüncü Murâd Camii ile diğer iki cami, Osmanlı eseridir. *Niyâzâbâd*, sancak merkezidir. 40 kadar câmî ve mescid vardır. Kalesini Ferhâd Paşa yıktırmıştır. *Şemâhı*, İran' da eyâlet merkezidir. Eyâlette 48 kaza, 70 kale, 1.300 köy vardır. 7.000 küçük evli şehirdir. 70 kadar câmî ve mescidinden Özdemiroğlu ve Ferhâd Paşalar'ınkiler muhteşemdir, ilkini Safevîler şimdi medrese yapmışlar. 7 medrese, 40 kadar mekteb, 44 kervansaray ve han, 7 hamamdır. *Bakû*, Hazar Denizi üzerinde limandır. 70 kuleli, 600 bedenli, 40 arşın yüksekliğinde sûr ile çevrili kalesi vardır. 1.070 hânedir. Şirvân (Şemâhı) eyâletinde sancak merkezidir. Merkez kazası 8 nahiyedir. Halkı Türk ve daha çok Sünnî'dir. Hazar sahilinde neft mâdenleri meşhurdur. Tulumlara doldurularak her tarafa sevk edilir. Meş'ale yapımında, düşman üzerine tutuşturularak atmak için, askerlikte çok kullanılır. Her Osmanlı kalesinde bir neft stoku vardır.

Saburan, Özdemiroğlu'nun fethedip Dağıstan eyâletinde sancak yaptığı 70 câmî ve mescidli bir şehirdir. Uzun Hasan Camii çok güzeldir. Merkez kazası 8 nahiyedir. *Demirkapı*'ya Arablar «Bâbü'l-Ebvâb» ve İranlılar «Derbend» derler. Şimdi daha çok Derbend deniyor. Hazar üzerinde liman, Dağıstan'ın büyük şehridir. Özdemiroğlu fethetmiş ve 15.000 askeriyle uzun müddet burada oturmuştu. Şimdi 9.000 Safevî askeri konmuştur. Kalesi 11.060 arşın sûr ile çevrili, 70 kuleli, 7.060 mazgallıdır. Hazar Denizi'ne çevrili 70 topunun Osmanlı balyemezi olduğunu teessürle gördüm. Zîrâ İranlılar, top yapamazlar. Osmanlı'dan iğtinâm eder veya Avrupalılar'dan satın alırlar. Osmanlı' da hiç bir ülkeye top satılamaz, yasaktır; ancak askerî yardım olarak dost dev-

letlere hediye edilebilir. İran, hiç bir zaman bu devletler arasında olmamıştır. Zîrâ Osmanlı'nın en kudretli rakıybidir. 2.200 hâne olan şehirde Özdemiroğlu'nun muhteşem sarayı ve külliyesi hâlâ duruyor. Halk, Safevî askeri dışında, Sünnî'dir ve Safevîler'den hiç hoşlanmazlar, hepsi Osmanlı muhibbi ve Halîfe'ye bağlıdır. Üçüncü Murâd devrinde Şirvan eyâleti 8 sancak ve 71 kaza idi. Şimdi İran idaresinde 19 sancaktır. Osmanlı devrinde eyâletten 24.700.000 akça vergi alınıyordu. Çok Osmanlı mezarı vardır. Halk, Şirvan ve Dağıstan şimdi İran idaresinde olmasına rağmen, geçenlerde Girit'te Hanya fethedilince ve Sultân İbrahim'in ilk şehzâdesi (Dördüncü) Mehmed doğunca, şenlikler yapmıştır. *Küre,* 10.000 nüfuslu bir sancak merkezidir. *Ordubâr,* büyük kaleli, 2.000 hâne sancak merkezidir.

Tiflis (Osm.Tiflîs, Gürc. Tbilisi), Gürcistan'ın en büyük şehridir. Kura ırmağı üzerindedir. Özdemiroğlu Osman Paşa, Gürcistan'ın diğer 26 kalesi ile beraber fethetmiş, eyâlet merkezi olmuştu. Şimdi İran'dadır. Şehirde Gürcî'den fazla Azerî Türkü, bir çok Osmanlı'nın da türbe ve mezar taşı mevcuddur. Ama çevre, tamamen Hıristiyan Gürcî'dir. *Kotur,* Van'la Hoy arasında sancak merkezi kaledir. Pek çok defa iki taraf arasında alınıp verilmiş, son defa 1640'da Mekû ile beraber gene Osmanlı'dan Safevî'ye geçmiştir. *Urmiye,* ayni adı taşıyan büyük gölün güney-batısında, Osmanlı sınırı üzerinde, büyük Azerbaycan ülkesinin en güneyinde eyâlet merkezidir. 11.000 arşın sûr ile çevrili, sûrlarının genişliği 30 ve yüksekliği 70 arşındır. Osmanlılar yapmışlardır, şimdi İran elindedir. Kalede 4.000 asker vardı. Eyâletten 15.000 asker çıkar. Şehir çevresi 17.000 arşındır. 8 câmî, çok mescid, 6 medrese, 40 mekteb, 3 tekke, 11 han mevcuddur. Gazan İlhan'ın, Ferhâd Paşa'nın, Câfer Paşa'nın, Cağaloğlu Sinan Paşa'nın, Tavâşî Süleyman Paşa'nın camileri göze çarpıyordu. Halk Sünnî ve Türk idi. Merkez sancağında kaleli 50 şehir ve kasaba, 41 büyük köy, 20.000 kadar bağ, Urmiye Gölü'nde 12 ada mevcuddur.

Dümdümî, Cağaloğlu Sinan Paşa Camii olan Safevî kalesidir. *Dümbülî,* Urmiye'de sancak merkezi, kaleli, 3.000 dükkânlı pazarı olan bir Türkmen şehridir. 7 camiinden Karakoyunlu Cihân-şâh'ınki güzeldir. *Selmâs,* Tebrîz eyâletinde sancak merkezi, 3.000 ev, 3 camidir. Halk Sünnî Türk'tür, fakat Sünnî olduklarını söylemezler. *Sultâniye,* Hamse eyâletinde sancak merkezi, Zencân'ın güney-doğusundadır. Eskiden çok büyük şehir ve bir ara İlhanlılar'ın taht şehri imiş. Şimdi kale dışında 1.000 hânedir. *Serav,* 4.000 hâne sancak merkezidir. Şimdi İran elindedir ama Bıyıklı Hasan Paşa, Arslan Paşa, Mustafa Paşa gibi Osmanlı beylerbeyilerinin mezar taşları görülmektedir. *Nihâvend,* bir ara Osmanlı eyâlet merkezi olmuştur. Hemedân'ın güneyindedir. Şehir 13.000 arşın sûr ile çevrili, kaleli, 70 câmî ve mescid, 7 medrese, 40 mekteb, 6

tekke, 40 çeşme, 20 sebîl, 7 kervansaray, 70 saray, 7 hamam, 130 konak, 1.000 dükkânlı çarşıdan oluşur. Merkez kazasında 150 kadar köy vardır. Şimdi Safevî sancak merkezidir. Kalesinde Hazret-i Ömer ve Hârûnü'r-Reşîd Camileri, Cağaloğlu Sinan Paşa Hamamı görülür. *Kengûr* (Kengâver) ve Bîsütûn, Nihâvend'in kuzey-batısında Cağaloğlu'nun 1586 ve 1590'da fethettiği iki şehirdir ki, ikisinin kalesini de Cağaloğlu Sinan Paşa yaptırmıştır.

Hemedân, eyâlet merkezidir. Türkler'in yaşadığı bir eyâlettir. Şehir, eyâletin en batısındadır. Eskiden daha büyük şehirmiş ve Irâk-ı Acem denen çevre eyâletlere merkez ve bâzı devletlere taht şehri olmuştur (Selçuklular). Bir ara Osmanlı eyâlet merkezliği de yapmıştır. Eyâlette 500 kadar köy vardır. 70 kuleli kale, 8.000 hâne, 2.000 dükkânlı Şâh Çarşısı, 200 konak, 7 hamam, 11 tekke, 40 mekteb, 150 kadar çeşme mevcuddur. Üç kervansarayının muhteşemini Ferhâd Paşa yaptırmıştır, kapıları Nahçevan çeliğidir. 3 imaret, 7 kilise, bir havra görülür. Ali Fakı Paşa ile Sahâbî Paşa'nın mezar taşları vardır. 1533'de Makbul İbrahim Paşa, sonra Cağaloğlu Sinan Paşa, sonra Husrev Paşa fethetmiş, Safevîler geri almışlardır.

Kirmân-Şâh, ayni adı taşıyan eyâletin merkezidir. Eyâlet halkı çoğunlukla Kürd'dür. *Dergüzîn,* 7.000 hâne, 7 cami, çok mescid, 5 medrese, 10 mekteb, 4 hamam, 600 dükkân ihtivâ eden şehirdir ki şimdi Kirmân-Şâh beylerbeyisi olan hân, burada oturuyor, İran'da eyâlet valisi beylerbeyilere «hân» ve sancak beylerine «sultân» derler. Merkez kazası 6.000 bağdır. Dergüzîn'i 1534'de Rüstem Paşa, 1584'de Cağaloğlu, 1629'da Husrev Paşa fethetmiştir. *Dînever* veya Dinâver, sancak merkezidir. 1585'de Cağaloğlu fethetmiştir. 500 hâne, sağlam kaledir. *Kasr-ı Şîrîn,* tam Osmanlı sınırında, Safevî sancak merkezidir. Eskiden çok büyük olduğu 12.000 arşın çevresinden anlaşılır. Osmanlılarla Safevîler arasında alına verile harâb olmuştur. 1639'da en büyük Osmanlı-Safevî harbine son veren anlaşma, burada imza edilmiştir. Doğusundaki Hulvân kasabasını Kaanûnî Sultân Süleyman kurmuştur ki, tam Osmanlı'nın Bağdâd eyâleti sınırı üzerinde son Safevî meskûn mahallidir.

Bâğ-ı Cenâh kalesi, Hemedân yakınlarındadır. 1534'de Rüstem Paşa, 1585'de Cağaloğlu, 1629'da Husrev Paşa fethetmiştir. 3.000 askeri olan bir Safevî sancak beyi tarafından yönetilir. *Mihrbân,* son defa 1629'da Husrev Paşa'ca alınmıştı. Şimdi İran'ın bir eyâlet merkezidir ki bu eyâletin son zamanlara kadar merkezi *Sine* (Senendec) idi. 16.000 arşın sûr ile çevrilidir. Kalesini Husrev Paşa inşâ ettirmiştir. *Kumm,* Reyy (Tahran) eyâletinin en güneybatıdaki sancağının merkezidir. Kaanûnî Sultân Süleyman'ın emriyle Osmanlı ordusu tarafından tahrîb edilmiş, asla Osmanlı idaresine girmemiştir. *Kâşân*

veya Keşân keza ayni pâdişâhın emriyle tahrîb edilmiştir. Kumm ile Isfahân arasında eyâlet merkezidir, İran çiniciliğinin merkezidir.

Evliyâ Çelebî, 1666 temmuzunda Kırım'dan gene Kuzey Kafkasya'ya geçer. VII. cildinin sonundan bâzı bilgiler aktarıyorum:

Taman, Kefe eyâletinde 320.000 akça haslı bir sancağın merkezidir. 1475' de Gedik Ahmed Paşa donanma ile Ceneviz'den fethetmiştir. Tımar teşkilâtı yoktur. Kerç'in karşısında ve Kerç Boğazı'nın Kafkasya yakasında liman ve deniz üzerinde kaledir. 7 cami, mescidler, 5 tekke, 9 mekteb, 3 medrese, 2 hamam, 5 handır. *Temerek Kirman,* kazasıdır. Kalesini Yavuz yaptırmıştır. «Kirmân/kermen» Tatar Türkçesi'nde «kale» demektir. 4 câmî, 2 mescidi olan bir iskeledir. Camilerden biri Yavuz Selim Hân'ındır. *Soğucak* (Sovucuk), 400 hâne, 1 câmî, 3 mescidli nahiye merkezidir. Burada bir seri Osmanlı kalesi bulunur ki nahiye merkezleridir.

Rusya, 110 yıldır Müslüman Türk illerine musallat olmuştur. Şimdi (1666) 1.200.000 Rus tebeası Müslüman Türk vardır. Büyük Türk şehirleri bugün küçülmüş, camilerinin çoğu yıkılmış, Ruslar yerleşmeye başlamışlardır. Meselâ vaktiyle Osmanlı'ya tâbî olan Volga deltasındaki nehir limanı ve bir hanlığın merkezi olan *Astırhân* (Ejderhân) şimdi 40.000 nüfusludur ve nüfûsun ancak yarısı Müslüman'dır, 7 câmî kalmış, fakat 49 kilise ve 22 manastır yapılmıştır. Volga üzerinde eski Altınordu hâkanlarının taht şehri Saray'ın nüfûsunun da ancak yarısı Müslüman'dır, 7 kilise vardır. Vaktiyle Osmanlı'ya da tâbî olan hanlık merkezi *Kazan*'da halk hâlâ tamamen Müslüman'dır ama, 10.000 Rus askeri vardır. 7 câmî kalmış, 20 kilise yapılmıştır. Eski büyük Tatar şehirlerinden *Alatır*'da *77* câmî kilise yapılmış, ancak 7 câmî kalmış. Başkurdistan'da *Ufa* (Mujik) şehrinde 20 câmî kilise ve manastır yapılmasına rağmen, hâlâ 50 kadar câmî duruyor. Çevrede 20.000 Rus askeri var. Fakat yarım milyona yakın Müslüman Tatar bu ülkede oturuyor. Don (Tr.Ten) nehrinin dirseği ile karşısındaki Volga (Tr.İdil) nehrinin biribirine çok yaklaştığı mevkıe *Türk Oru* veya Kalaç denir. «Osmanlı Hendeği» demektir. Vaktiyle İkinci Selim, meşhur kanalı burada kazdırmış, iki nehrin kavuşmasına 2 saatten az mesafe kalmıştır. İki tarafa yığılan toprak tepeler hâlâ görülmektedir. Bu işte 100.000 işçi çalıştırılmıştır. Bitirilmemesinden Selim Hân, Sadrâzam Sokollu'yu, Sokollu da Kırım hânını mes'ûl tutmuş ve Mehmed Giray Hân'ı Kefe şehrinin çarşısında astırmıştır.

Azak, Kefe eyâletinde sancak merkezidir. Don nehrinin ağzında ve Azak Denizi 'nin en ucuna yakın kale ve limandır. Azak Denizi yılda 7-8 ay donar. Sancak beyi hassı 400.000 akça olmakla büyükçe sancaklardandır. Hâlen hem sancak beyinin, hem muavininin rütbeleri beylerbeyidir (orgeneral). Sancakta

13.000 asker vardır, 4.000'i yeniçeri, 2.000'i cebeci, 2.000'i topçudur. Bunlar her yıl Istanbul'dan gelen yeni birliklerle değiştirilirler. Çok büyük kaledir. Don nehri boyunca iki kapısının arası 10.000 arşındır. 2.400 hânedir. Kalede İkinci Bâyezîd Camii vardır. Paşa Sarayı 55 odalı ve ahırı 100 atlıktır. *Sedd-i İslâm,* Dördüncü Mehmed'in bir câmî ile birlikte yeni yaptırdığı kaledir. Az ötesinde ayni pâdişâh Şah Kulesi'ni ve annesi vâlide-sultân da Sultâniye kalesini yaptırmıştır. Bu kaleler sayesinde yağmacı Ukrayna Kazakları ve Budist Kalmuk Moğolları, Don nehrini geçip Azak Denizi'ne ulaşamaz. Zîrâ kaleler Don nehri üzerinde karşılıklıdır ve karşılıklı top ateşi altında cebren geçmek mümkin değildir.

20) Irak

Irak, Arab âleminin en doğusudur. Doğuda İran devleti vardır. Irak, 1055'den 1918'e kadar Türk hânedânlarınca yönetilmiştir: Selçuklular, İlhanlılar, Celâyirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler. 1515'de Kuzey Irâk'ı Safevîler'den alan Sultân Selim, bu bölgeyi o yıl kurduğu Diyâr-ı Bekr eyâletine bağlamıştır. 20 yıl sonra oğlu Sultân Süleyman, Irâk'ın tamâmını Safevîler'den alarak, Bağdâd eyâletini kurdu. Bu eyâlet kurulunca, Kuzey Irak da Bağdâd'a bağlandı. Bir müddet sonra Basra eyâleti, Bağdâd eyâletinden ayrılarak ve Lahsâ eyâleti, Basra eyâletinden ayrılarak kuruldu. Lahsâ eyâleti, Basra Körfezi'nin batı, Basra eyâleti ise kuzey kıyılarını içine alıyordu. Sonra Kuzey Irak da ayrılarak burada Şehr-i Zor veya Kerkük veya Musul eyâleti kuruldu. Bahreyn adası, 1559'da Osmanlı'ya itaat etti *(Mühimme,* III, 364, 366).

Bağdâd eyâleti, Osmanlı eyâletler protokolünde 5., Yemen ise 6. idi, Suriye 7. idi. Lahsâ eyâleti, 1554'de Basra'dan ayrılarak kuruldu. Lahsâ, Katıyf, Bâdiye, Uyûn, Safve, Tehmiye, olmak üzere 6 sancaktı ve Necd'deki aşîretleri de bu sancaklar kontrol ediyorlardı. Katıyf, bahriye sancağı idi, 1550'de Basra beylerbeyisi Ali Paşa fethetmiştir. İlk Lahsâ beylerbeyisi Bıyıklıoğlu Mustafa Paşa, 5 yıl beylerbeyilikten sonra 1559 aralığında Bahreyn adasında öldü ve oraya gömüldü. Trabzon sancak beyi iken bu makaama getirilmişti. Babası Bıyıklı Mehmed Paşa, önce Akkoyunlu beyi, sonra Yavuz Sultân Selîm'in vezîri olan Diyâr-ı Bekr fâtihi Bıyıklı Mehmed Paşa'dır. Yerine önce Murâd Paşa, sonra Özdemiroğlu Osman Paşa, Lahsâ beylerbeyisi oldular.

Osmanlılar 28.11.1534'de Bağdâd'ı ve 1538'de Basra'yı aldılar ve bu târihte ilk defa olarak Basra Körfezi'ne çıktılar ki, Kızıldeniz'e çıkışlarından çok sonradır. 1538'de Hürmüz Boğazı üzerindeki Hürmüz adasının Arab şeyhi

de Osmanlı'ya tâbî oldu. Ayni yıl Katıyf şeyhi ve Bahreyn şeyhi de pâdişâha itaatlerini arzetti. 26.12.1546'da Basra eyâleti kuruldu. 22 sancaktı: Basra, Garrâf, Hemmâr, Medîne, Kurna, Rahmâniye, Zekiyye, Fethiyye, Sadr Sevib, Turre-i Cezâyir, Zernuk, Ebû-Arbe, Mâden, Kinkired, Vâki, Cârûz, Taşköprü, Akçakale, Arca, Maharrî, Remle, Şerîr. Basra limanında tersane ve bir bahriye sancak beyi bulunuyordu. Kereste, Birecik yoluyle Basra'ya sevkediliyordu. 1563'de 5 kadırga kızaklarda inşâ hâlindeydi (Simao da Costa, V, 141-2). 1577'de Remle ve 1577'de Katıyf deryâ (bahriye) sancakları kuruldu. Lahsâ eyâletinin tamâmında ve Basra eyâletinin ekseri sancağında tımar teşkilâtı kurulmadı. Türk nüfus yoktu, nüfus tamamen Arab'dı. Ummân İmamları ise ancak ismen Osmanlı'ya tâbî idiler (1780'de pâdişâha tâbiyyetini arz ve te'yîd eden Ummân imâmı için bk. Cevdet Paşa, II, 148-9).

Lahsâ eyâleti sonradan gene Basra eyâletine katıldı. Tanzimat'ta Irak, Basra Körfezi'nin batısında kalan ülkelerle beraber, Bağdâd, Basra, Musul olmak üzere üç eyâlet hâlinde idi ve 1918'e kadar böyle devâm etti. Bâzan iki, bâzan üç eyâletin birleştirilerek tek valiye verildiği de oluyordu. Altıncı Ordu'nun merkezi, Bağdâd idi. Bağdâd valisi asker (müşîr) ise, ordu da onun emrine veriliyordu. Birinci Cihan Harbi'nde İngilizler, Basra'yı 21.11.1914, Bağdâd'ı 11.2.1917, Musul'u 3.11.1918 günü alarak, ülkede Osmanlı hâkimiyetine son verdiler.

Evliyâ Çelebî, ancak Bağdâd şehrini ziyaret edebilmiş ve daha, bir kaç yerden geçmiştir. IV. cildinin en sonunu Irak seyahatine tahsîs eder. Ondan bir kaç satır, ülkenin XVII. asır ortalarındaki durumu üzerinde fikir verebilir mâhiyettedir (ocak 1656):

Derteng, Bağdâd eyâletinde sancak merkezidir. 430.000 akça haslı ve 20 kese tahsîsâtlı büyük sancaktır. Merkez kazasına 90 kadar köy bağlıdır. Kalesinde 300 muhâfız mevcuddur. Derteng'den kıbleye doğru 9 saat sonra *Deme,* Bağdâd eyâletinde büyük bir sancağın merkezidir. Sancak beyi hassı 406. 931 akçadır. Sancakta 1.000 kadar asker vardır. *Ceylân,* Bağdâd'ın 200.000 akça haslı bir sancağının merkezidir. *Sâlih;* Bağdâd'ın 200.000 akça has'lı diğer bir sancağına merkezdir. *Karadağ,* Bağdâd eyâletinin 884.387 akça has'lı büyük bir sancağının merkezidir, irsî sancaktır. *Zengâbâd,* Bağdâd'ın 270.000 akça has'lı bir sancağına merkezdir. Sancakta 1.000 kadar asker, merkez kazasına bağlı 70 kadar köy mevcuddur. *Bayat,* Bağdâd'ın 200.000 akça has'lı bir sancağının merkezidir, Bayat boyundan Türkmenler oturur. Şâir Fuzûlî, bu boydandır ve Bağdâdlı'dır. *Yenikasaba,* Bağdâd'ın 260.000 akça has'lı bir sancağının merkezidir. Merkez kazasına 86 köy bağlıdır. Bu sancakta tımar teşkilâtı vardır. *Kerend,* Bağdâd'ın 230.926 akça has'lı bir sancağının merkezidir.

Bağdâd, Küre-i Arz'ın en meşhur bir kaç şehrinden biridir. Zîrâ Abbâsîler'e beş asır taht şehri ve İslâm'ın merkezi, dünyânın en büyük beldesi olmuştur. Dicle'nin doğu kıyısında kurulmuştur ve doğu tarafından Diyâle ırmağı akar. Kaanûnî Sultân Süleyman Hân, Şîî Safevîler'den fethetmiştir (28.11.1534). Yalnız İmâm-ı Âzam'ın ve Abdülkaadir Geylânî'nin türbeleri için 100.000 altın vermiştir. Sonra Bağdâd, 15 yıl için yeniden Safevî işgaline mâruz kaldı. Dördüncü Murâd Hân, asrımızın en büyük harbini yaparak geri aldı. Murâd Hân, 170.000 askerle Bağdâd'ı 40 gün 40 gece bir dakıyka ateş kestirmeden kuşattı. Sadrâzam Tayyar Mehmed Paşa şehîd oldu. Şehirde 11 Safevî hânı (beylerbeyi =orgeneral), 70 Safevî sultânı (sancak beyi =tümgeneral), 110.000 Safevî askeri, 30.000 Safevî esnâfı vardı. 87.000 Safevî askeri öldükten sonra teslîm alındı. Şehir çok harâb olduğu için Murâd Hân, büyük para harcadı. Safevîler'in eğlenmek için gelip gidip hakaaret ettikleri İmâm-ı Âzam Ebû-Hanîfe'nin bütün türbesini gümüşle kaplattı ve altın ve mücevherli yüzlerce kandille bezedi. İmâm Mûsâ Kâzım'ın, Geylânî'nin, Şeyh Şihâbüddîn Sühreverdî'nin türbelerini, ayni şekilde yeniden yaptırdr. Kaleyi ve bütün binaları tamir ettirdi. Murâd Hân, Bağdâd'da iken, Necd ve Ummân'daki bütün Arab hükümdarları 130 kale anahtarı göndererek hâkaana itaatlerini bildirdiler. 600 kadar Arab şeyhi Bağdâd'a gelerek Halîfe Hazretleri tarafından kabûl edildi. Hadramût ve Yemen'den gelenler bile görüldü. Sultân Murâd, Bağdâd kalesine 8.000 yeniçeri, 2.000 cebeci, 2.000 topçu askeri ve 1.000 küsur top yerleştirdi. Bağdâd eyâletini 18 sancak olarak yeniden düzenledi ve 7 sancakta tımar teşkilâtı kurdu (Bağdâd, Hille, Zengâbâd, Cevâriz, Remâhiye, Çengûle, Karadağ). Tımarsız sancaklar ise şunlardır: Derteng, Semâvât, Bayat, Derne, Vâsıt, Kerend, Demirkapı, Geylân, Sâlih, Kıranye, Mihbâlâ. Kuzeyde irsî İmâdiye sancağını, Şehr-i Zor eyâletine bağladı. Bağdâd'ın güneyinde Basra ve onun güneyinde Lahsâ eyâletlerini de yeniden teşkilâtlandırdı. Hilâfet-i İslâmiyye olan Osmanlı saltanatının pırlantaları olan Arab diyarlarına öyle bir velvele saçtı, yeni bir ruh verdi ki, ataları Sultân Selim ve Sultân Süleyman zamanı sanılırdı. Bağdâd, büyük eyâletlerdendir. Beylerbeyi-vezîrin hassı 1.006.000 akça + tahsisatı 16.000.000 akçadır. Eyâlette 40.000 asker bulunur ve bu küçük ordunun yıllık masrafı yılda 320 milyon akçayı geçer. Ancak sonradan bu masraf hayliden hayliye azaltıldı. Zîrâ İran ile devamlı bir sulh devresinin açıldığı görüldü. İran seferlerinde ekseriya Bağdâd beylerbeyisi olan vezîre serdârlık verilir ve diğer İran'a yakın eyâletlerin beylerbeyileri, onun emrine girerler, İran üzerine yalnız 3 pâdişâh, Yavuz Sultân Selim 1, oğlu Kaanûnî Sultân Süleyman 3, Dördüncü Sultân Murâd 2 sefer-i hümâyûn yapmışlardır. Diğer seferleri sadrâzamlar ve serdâr vezirler yürütmüşlerdir.

Zîrâ Avrupa seferlerine benzemez. Çok meşakkatlidir ve uzun sürer. Fâtih Sultân Mehmed'in seferi ise, Safevîler üzerine değil, Akkoyunlular üzerinedir ve Doğu Anadolu'yadır. Daha önce Yıldırım Bâyezîd Hân da Doğu Anadolu'ya gelmiş, fakat İran'a kadar gitmemiştir. Bağdâd kadısı günde 500 akça + yılda 800.000 akça + yılda 10.000 altın maaş ve tahsisat alır. Bağdâd yeniçeri ağasınınki 1.500 altın yıllık maaş + 50.000 altın yıllık tahsisattır. Eyâletin birinci ve ikinci defterdarları yılda 100.000 ve 80.000 akça alırlar. Eyâletin sancak beylerinin has'ları yılda 200.000 akça (4 sancak) ile 951.000 akça (Hille) arasındadır.

Bağdâd şehri, 28.800 arşın sûr ile çevrilmiştir. Fakat şehir, sûr dışına geniş ölçüde taşar. Kalesi, imparatorluğun en büyük kalelerinden biridir. Hendeği 60 arşın enindedir. Dicle boyu baştan başa rıhtımdır. Sûr yüksekliği 60 arşın ve eni 10 ilâ 15 arşındır, iç kalede 8 kat mehter-hâne çaldığı zaman mûsiki, Âzamiyye'den duyulur. Mehterin büyük kûs'u görülecek şeydir, üç ayak merdivenle çıkılır, sesi yeri gökü inletir. «Bağdâd Kösü» diye şöhreti Istanbul'a kadar gelmiştir, daha büyüğü yoktur. 665 cami ve mescid mevcuddur. İç kaledeki Süleyman Hân Câmii'ne, yeniden yaptırdığı için şimdi Murâd Hân Camii deniyor. Şehirde Şeyh Abdülkaadir Câmii'ni, Süleyman Hân yaptırmıştır. Abbâsîler'den ve Osmanlı'dan önceki diğer hânedanlardan kalan eserler sayılamıyacak kadar çoktur. Mercâniye ve Hulefâ medreseleri, yüksek öğretim verir. Pek çok medrese ve mekteb, 700 kadar ekserisi küçük tekke, 300 kadar Dicle'den su alan çeşme ve sebîl vardır ve çeşmelerin en güzelleri Osmanlı eseridir. Tekkeleri içinde Mevlevî-hâne'si gösterişlidir. Şehir 24 semttir. 150 kadar saray, 350 kadar konakta husûsî hamam mevcuddur. Bağdâd Pazarı 2.000 dükkândır. Ayrıca pek çok çarşı ve bir bedesten mevcuddur. Bedesteninde Asya kıt'asının en değerli mallarını satın almak mümkindir. Hamamların ve imaretlerin çoğu Osmanlı eseridir. Geylânî, Sühreverdî, Mûsâ Kâzım ve Ebû-Hanîfe adına Süleyman Hân birer imaret yaptırmıştır ki, Murâd Hân hepsini yeniden inşâ edercesine tamir ettirdi. 8 kilise ve 3 havrayı da Bağdâd şehrine katmak gerekir. Eyâlet 75 kazadır. Bağdâd kılıçları, ceylan derisi özengileri, terzilik, kuyumculuk, demircilik, bakırcılık işleri, dünyâca meşhurdur, dünyânın her yerinde iyi fiata satılır. Halkın çoğunluğu Sünnî ve Şîî Arab'dır. Türk de pek çoktur. Bir mıkdar Kürd, Acem, Yahudi, Ermenî vardır. Doğu tarafında Tâk-ı Kisrâ, Sâsânîler' den kalmıştır. Dicle Köprüsü, 45 parça gemi birleştirilerek yapılmış büyük bir köprüdür. Köprünün bakımı için yılda 3.000 altın harcanır. Çevrede çok harabe vardır. Medâin harabeleri meşhurdur, Sâsânîler'in taht şehri idi. Bağdâd'da güvercin terbiyesi, Abbâsîler'den kalma büyük bir san'attır. 250 altına satılan güvercin vardır. Zîrâ mektub taşırlar ve

inanılmaz sür'atle mektubların cevablarını getirirler. Gidecekleri yerden başka yere konmaz ve asla yakalanmazlar. Hindistan, Yemen, Fas, Mısır, Cezâyir, Tûnus, Hicâz'ın çeşitli şehirlerine gidip gelirler. Her şehirde nereye konacaklarını asla şaşırmazlar. Güvercin postasına «berîd» denir. *Âzamiyye,* Bağdâd'ın az dışıdır. Kalesini Süleyman Hân yaptırmıştır, İmâm-ı Âzam Ebû-Hanîfe'nin muhteşem türbesi buradadır. Süleyman Hân türbeyi muhteşem bir külliye ile beraber inşâ ettirmiş, Murâd Hân yenilemiştir. 8.000 arşın sûr ile çevirtmiştir. Çok altın, gümüş, mücevher gittiği için büyük masraf olmuştur. Hazineye girilir gibi girilir. *Kâzımiyye,* Bağdâd dışında banliyödür ve Âzamiyye'den uzaktır. İmâm Mûsâ Kâzım'ın türbesi buradadır. Şîîler için mübârek yerdir ve Sünnîler de büyük hürmet gösterirler. Türbe Hârûnü'r-Reşîd'in eseridir ama sonra yenilenmiş, son defa Süleyman Hân ve Murâd Hân yaptırmışlardır. Her taraf gümüş, altın, mücevher içindedir, İran'dan çok ziyaretçi gelir. Kasabada 2.000 kadar ev, 300 kadar dükkân ve bir çok hayrat mevcuddur. Mûsâ Kâzım'ın yanında 9. imâm olan ve 21 yaşında ölen torunu Muhammed Takıyy yatar. Bağdâd'ın daha dışı çöldür ve arslan vardır.

21) Suriye ve Filistin

Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün 1516'da Sultân Selim tarafından Memlûkler'den alınarak Osmanlı devletine katıldı. Bu topraklarda Yavuz, Şâm eyâletini kurdu (27.9.1516). Kuzey Suriye'de ise Haleb eyâleti kuruldu (28.8.1516) ve Anadolu'dan bâzı sancaklar da bu eyâlete bağlandı. Suriye'nin Fırat'ın doğusunda kalan kısmı ise, Rakka (Urfa) eyâleti oldu ki, Doğu Anadolu bahsinde gördük. Sonra Şâm (Suriye) eyâleti parçalandı. 1620'ye doğru Tarâbulus, Hama, Hums, Cebele, Sülemiyye sancakları ayrılarak Tarâbulusu'ş-Şâm eyâleti kuruldu (Naîmâ, II, 242). Sonra Lübnan ve Filistin de ayrılarak Sayda eyâleti kuruldu. Tanzimat'ta Suriye (Şâm), Beyrut, Anadolu sancakları ile beraber Haleb eyâletlerinden başka Kuds-i Şerîf sancağı vardı ki, eyâletler gibi doğrudan dâhiliye nezâretine bağlanmıştı. Sonra Lübnan dağlarında otonom Cebel-i Lübnan sancağı kuruldu.

Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Selçuklular, Zengîler, Eyyûbîler, Memlûkler devirlerinde olduğu gibi Osmanlı devrinde de Kudüs'e Avrupa'dan çok sayıda hacı gelirdi. 1626'da devlet her hacıdan 5 akça (12 dolar) ayak bastı parası alıyordu. Osmanlı devrinde Şâm sanayi ve Haleb ticâret merkezi olarak çok canlı idi. XVII. asırda Haleb'de 4 Avrupa devletinin konsolosu (1619), dünyânın her tarafından, Hindistan'dan ve Avrupa'dan gelme tacirler, 16.000

Ortodoks Rum, 12.000 Gregoryen Ermeni, 10.000 Süryânî, 10.000 Mârûnî Katolik Arab'dan başka Arab ve Türk olarak çok büyük nüfus, 120 câmî, 40 kervansaray, 355 han, 50 kadar çarşı hamamı, bütün eyâlette ise 250.000 Katolik Arab ve Levanten mevcuddu (Tavernier, 123-5; Simeon, 154-5).

Tanzimat'ta Şâm eyâleti yerine Suriye eyâleti dendi. Şâm 1.10.1918, Haleb 27.10.1918'de İngilizler'ce işgal edilerek Osmanlı devletinden ayrıldı. Beyrut da ayni ay içinde düştü. Beyrut eyâleti, 1885'de Suriye eyâletinden ayrılarak kuruldu. 1882'de Suriye eyâleti Şâm, Beyrut, Tarâbulus, Lâzıkıyye, Akkâ, Hama, Belkaa, Havran sancaklarından oluşuyordu. Bu eyâlette 405. 987 erkek nüfus sayıldığına göre 1.600.000 kadar nüfus bulunduğu anlaşılır. Eyâlette 3.390 köy, nahiye olmıyan 29 kasaba, 78 nahiye, 29 kaza, 8 sancak bulunuyordu. Şâm şehrinde yetişkin erkek nüfûsu 38.605 idi (31.976 Müslüman, 1.816 Ortodoks Rum, 2.050 Katolik Rum, 115 Mârûnî Arab, 17 Protestan Rum, 54 Süryânî, 158 Katolik Süryânî, 123 Gregoryen Ermenî, 126 Katolik Ermeni, 64 Katolik Avrupalı, 2.115 Mûsevî) ki şehrin nüfûsunun 194.000 olduğu tahmîn edilebilir. Eyâlette yetişkin erkek nüfûs ise 331.000 Müslüman, 38.671 Ortodoks Rum, 17.309 Katolik Rum, 13.800 Mârûnî Katolik Arab, 547 Protestan (Rum, Ermenî, Levanten), 645 Süryânî, 162 Katolik Süryânî, 413 Gregoryen Ermeni, 217 Katolik Ermenî, 268 Katolik Avrupalı, 3.043 Mûsevî idi. 1881 yılı mayıs ayında bütün eyâlette 3, fakat eylül ayında 22 cinayet olmuştu. Eylül ayında bütün eyâlette 16 hırsızlık ve 1 ırza tecâvüz hâdisesi kaydedilmişti.

1902'de Haleb eyâleti, 3 sancak (Haleb, Urfa, Maraş), 24 kâza, 88 nahiye, 3.769 köy, 415 mahalle idi. Haleb sancağı 14, Urfa 5, Maraş 5 kaza idi. Haleb şehri 106, Urfa 51, Maraş 42, Ayntab 82, Kilis şehri 43 mahalle idi. Urfa ve Maraş sancakları dışında bugün Türkiye'de bulunan Gaziantep ve Hatay illeri, Haleb merkez sancağına bağlı idi. 1899 sayımına göre eyâletin nüfûsu 858.443 idi (747.992 İslâm, 51.712 Gregoryen Ortodoks Ermeni, 11.212 Katolik Ermeni, 10.635 Protestan Ermeni, 8.366 Ortodoks Rum, 8.408 Katolik Rum, 395 Müslüman Çingene, 9.694 Mûsevî, 4.593 ecnebi, 773 Katolik Levanten, 1.897 Mârûnî Katolik Arab, 2.584 Ortodoks Süryânî, 164 Ortodoks Keldânî, 18 Süryânî-Kadîm; netice: Sünnî Müslümanlar'ın toplamı 748.387, Gayri Müslimler'in toplamı 109.854).

Beşinci Orduy-ı Hümâyûn'un merkezi Şâm idi.

1899'da devlet Haleb sancağından 276.500, Urfa'dan 63.319, Maraş'tan 57.043 altın vergi almıştı. Bu 396.863 altın verginin 67.153 altını mahallinde harcanmış, gerisi Istanbul'da mâliye nezâretine intikaal etmişti. Pâdişâhın hazîne-i hassasına âid gelirler, bunun dışında idi. Şâm merkez sancağına harcanan para ise, bu sancağın gelirinin çok üzerindeydi, gerisi Istanbul'dan gönderiliyordu.

1899'da Haleb şehrinin nüfûsu 108.561 olup şehirde 10.549 ev ve konak, bir hükûmet konağı, bir kale, bir kışla, bir askerî depo, 2 hastahâne, 19 karakol, 106 mahalle, 169 câmî, 182 mescid, 19 tekke, bir lise, bir askerî ortaokul, 2 ortaokul, bir san'at okulu, 90 ilkokul, 32 medrese, 39 Gayri Müslim mektebi, 3 kız mektebi, bir Fransız koleji, 21 türbe, 21 kilise ve manastır, 3 havra, 77 sebîl, 40 hamam, 76 çeşme, 2 muvakkıt-hâne, bir saat kulesi, 7 kütübhâne, 7.635 dükkân ve mağaza, 23 eczâhâne, 2 boya fabrikası, 2 matbaa, bir bedesten, 113 han, 29 su değirmeni, 128 hayvan değirmeni, 109 fırın, 2.915 dokuma tezgâhı, 4 cendere, 8 debbağhâne, 27 basmahane, 97 kahvehane, 129 boyahane, 12 sabunhane, 15 kaalhâne, 7 masura, 4 pamuklu fabrikası, 4 içki fabrikası, bir kâvsâle fabrikası, 5 gazino, 38 meyhane, 577 bağ, 373 bahçe, 1.885 arsa, 12 köprü, 2 tımarhane, 3 desti fabrikası, 20 kireçhâne, 2 mezbaha vardı.

1899'da Urfa şehrinde: bir hükûmet konağı, 2 kışla, 3 karakol, bir hastahâne, câmî ve mescid, 4 tekke, 11 kilise ve manastır, bir havra, 31 ilkokul, bir ortaokul, 11 medrese ve kütübhâne, 9.342 ev ve konak, 2.052 dükkân, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebîl, 14 hamam, 51 değirmen, bir fabrika, 295 arsa ve bahçe, 4 çayır vardı. Ayni târihte Maraş şehrinde: bir hükûmet konağı, bir askerî depo, bir kale/bir kışla, 10 karakol, 55 câmî, 50 mescid, 8 medrese, 5 tekke, bir lise, bir ortaokul, 30 ilkokul, 1 kütübhâne, 9 kilise ve manastır, 20 Hıristiyan mektebi, 7.192 ev ve konak, 42 mahalle, 1.638 dükkân, bir bedesten, 41 fırın, 150 çeşme, 12 hamam, 2 sabunhâne, 75 değirmen, 285 dokuma tezgâhı, 300 aba tezgâhı, 4 eczâhâne, 2 pamuklu fabrikası, 2 masura, bir muvakkıt-hâne, 12 han, 552 bahçe vardı. Ayni târihte Gazianteb şehrinde: 6.986 ev ve konak, 38 câmî, 57 mescid, 21 medrese, 7 tekke, bir ortaokul, bir mekteb-i eytâm, 20 ilkokul, bir Amerikan koleji, 5 kilise, bir havra, 31 hamam, 2.320 dükkân, 4 bedesten, 15 han, 30 fırın, 6 debbâğ-hâne, 45 boyahane, 11 değirmen, 8 içki fabrikası, bir ateş değirmeni, 5 sabunhane, bir kütübhâne, bir hastahâne, bir kale, bir askerî depo, bir cebhâne, bir hükûmet konağı, 2.210 dokuma tezgâhı vardı. Ayni târihte Antakya şehrinde: 1 devletin konsolos-hânesi, 4 devletin muavin konsolosluğu, bir hükûmet konağı, bir kışla, 120 câmî ve mescid, 27 medrese ve kütübhâne, 5 tekke, bir ortaokul, 39 ilkokul, 7 azınlık ilkokulu, 3.348 ev ve konak, 15 kilise ve manastır, 5 hamam, 2.093 dükkân ve mağaza, 24 han, 122 değirmen, 32 fırın, 30 çeşme, 11 sabunhane, 29 ipek fabrikası, 1.520 anbar ve samanlık, 2.420 bahçe ve arsa vardı. Kilis şehrinde ise: hükûmet konağı, bir askerî depo, 4.700 ev ve konak, 34 mahalle, 37 câmî, 14 mescid, 24 tekke, 8 medrese, bir ortaokul, 25 ilkokul, 4 kilise, bir havra, 5 hamam, 59 değirmen, 3 bedesten, 3 sabunhane, 31 fırın, 50 han, 1.638 dükkân ve mağaza, 72 masura, 48 kahvehane, 10 boyahane, 5 meyhane, 120 dokuma tezgâhı, 5 eczâhâne, 23 çeşme mevcuddu.

1649 yılı durumunu, Evliyâ Çelebî'nin III. cildinin başlarından başlıyarak bâzı nakiller hâlinde veriyorum:

Hamâ, Tarâbulus eyâletinde sancak merkezidir. Bütün Suriye ve Filistin gibi Selim Hân, Memlûkler'den almıştır. İlk sancak beyliğine getirdiği Güzelce Kasım Bey, sonradan vezîr olmuştur, ilk kadılığına getirdiği Konyalı Muslihuddîn Hicâbî Efendi de Şeyhülislâm Kemâlpaşa-zâde'nin eniştesidir. Bey hassı 354.360 akçadır. 2.000 kadar asker vardır. Âsî üzerinde 1.000 kadar ev, 300 odalı ve 2 hamamlı Arnavud Mehmed Paşa Sarayı, 7 câmî, epey mescid, bir kaç medrese, 72 mekteb, tekkeler, 7 han, 181 konak vardır. Aşere-i Mübeşşere'den Ubeyd bin Cerrâh ile Güzelce Kasım Paşa camileri güzeldir. *Hums,* ayni eyâletin diğer bir sancak merkezidir. Hamâ'nın 6 saat güneyindedir. Bey hassı 220.290 akçadır. 2.000 kadar sipahi çıkarır. Kalesi hâlen terkedilmiştir, zîrâ Bedevîler çok harâb etmişlerdir. 4 medrese, 7 mekteb, 1 kervansaray, 3 han, 3 tekke, 1 hamam mevcuddur.

Kuteyfe, kaza merkezidir. 10.000 adam alır büyüklükte, ahırları 5.000 hayvan için düzenlenmiş muazzam Koca Sinan Paşa Kervansarayı buradadır. Çöl ortasında, Osmanlı medeniyetinin hayret verici bir âbidesidir. Çevresinde tam bir külliye vardır. *Rayak,* Şâm'ın kuzey-batısında, Şâm eyâletinde sancak merkezi kaledir. Bey hassı 253.485 akçadır ve 1.150 sipahi çıkarır. *Baalbek,* kuzey-doğusunda, kaza merkezidir. Kalesi mevcuddur. Çevrede eski şehrin muhteşem harabeleri vardır. *Zebdânî,* Şâm-Beyrût yolunda kaza merkezi kaledir ki sonraki konakta Güzelce Kasım Paşa'nın yaptırdığı Akdeniz üzerinde Kaasımiyye kalesi vardır. *Sûr* Akdeniz üzerinde liman ve kale, Sayda sancağında kazadır. 300 hâne, 3 mahalle, 1 cami, küçük kasabadır. Kale çevresi 6.000 arşındır. Eski Tir şehridir. *Akkâ,* daha güneyde, Filistin kuzeyinde, kale ve Akdeniz üzerinde limandır. 9.000 arşın çevresi olan beş kat sûr ile çevrilidir. Kalede çevresi 800 arşın olan kale gibi kuleyi Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa yaptırmıştır. Süleyman Hân Camii buradadır. Koca Sinan Paşa'nın camili, kervansaraylı külliyesi mevcuddur. *Safed,* Taberiyye Gölü'nün kuzey-batısında bir diğer kaza merkezidir. Bu kazada yalnız Arabca konuşan 80.000 kadar mutaassıb Yahudi yaşar. *Hayfa,* daha güneyde liman ve Aclûn sancağında kaza merkezidir. *Yâfa,* Gazze sancağında kaza merkezi, Kudüs'ün kuzey-batısında çok güzel kale, işlek liman ve 500 hânedir, Kudüs'e bir konaktır ve Kudüs'e en yakın iskeledir. *Lût* (İbr.Lydda), Gazze'nin kazası, 1.000 hâne, 3 cami, mescidler ihtivâ eder, mâruf peygamberin adını taşır. *Remle,* ona çok yakın bir kale, Gazze'nin kazasıdır. Güney-doğuya inilerek *Gazze*'ye gelinir. Filistin'in güney-batısında, Sînâ yarımadasının kapısında, Şâm eyâletinin büyük bir sancağının merkezidir. Bey hassı 508.328 akçadır, tahsisatı 40.000 altındır. San-

caktan 1.150 tımarlı sipahisi çıkar. Verimli, mâmur köylerle doludur. Ötesi çöldür. 1.300 ev, 11 cami, 59 mescid, 200 kadar sebil, 2 hamam, 600 dükkân vs mevcuddur. Koca Sinan Paşa'nın, üç şerefeli minâresiyle Hüseyin Paşa'nın camileri, hamam ve kervansarayı çok güzeldir. *Kuneytıre*, Şâm ile Safed arasında, Şâm'ın güney-batısında kazadır ki, Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın muhteşem külliyesi ile meşhurdur. *Ma'arretü'n-Nû'mân*, Hamâ ile Haleb arasında, Hamâ'ya daha yakın, Haleb eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi her yıl 230.000 akça has + 120.000 altın tahsisat alır. Sancakta 1.560 tımarlı vardır. Halk Türkmen ve Arab'dır. Kasabada 800 ev, 26 cami ve mescid, 45 dükkân, 1 han, 1 hamam, mektebler, tekkeler mevcuddur. Çok büyük Arab şâiri Ebü'l-'Alâ Ma'arrî, buralıdır. *Bâb*, Haleb'in kuzey-doğusunda, Haleb merkez sancağı kazasıdır. Halk Türkmen ve Arab'dır. 76 köy bu kazaya bağlıdır. 1.000 küsur hâne, 11 cami ve mesciddir. Hazret-i Alî'nin kardeşi 'Akıyl, burada medfûndur. Evliyâ Çelebî'nin bu müşâhedeleri 1649 yılına âiddir. Suriye ve Filistin üzerine aşağıda nakledeceğimiz müşahedeleri ise 1671 yılındadır (IX, 364-585):

Haleb eyâletinin Anadolu topraklarından Suriye topraklarına geçtim. İlk konak *Merc-i Dâbık*'dır (Ar.Mercü'd-Dâbık, Tr. Dâbık Çayırı). Sultân Selim burada Memlûk ordusunu sultânları ile beraber imhâ edip son Abbâsî halifesini de esîr almış, bu zafer Osmanlı devletine bütün Suriye ve Filistin'i te'mîn etmiştir. Şimdi köydür. *Uzeyr*, Haleb eyâletinde sancak merkezidir ki 'Azez ve 'Azâz da denir. Bu sancakta tımar teşkilâtı olmadığı için sancak beyinin ancak 1.000 kadar maiyyet süvarisi vardır. Sancak, 4 kaza ile 300 kadar köydür. Kalesi ve ulu camii, Eyyûbî eseridir. Daha Osmanlı eseri bir cami, bir kaç mescid, 290 dükkân vardır. 70 kadar köy, merkez kazâsındadır. Sancak halkı Arab ve Türk'tür, bir mıkdar Kürd vardır.

*Haleb*ü'ş-Şehbâ, Merc-i Dâbık zaferinden sonra Selim Hân'a kapılarını açmış, cuma günü şehre giren hâkan, halîfe olarak adına hutbe okutmuş, Osmanlı hilâfeti başlamıştır. Hemen eyâlet merkezi yapılmıştır. Memlûk devletinde de eyâlet merkezi idi. İlk beylerbeyisi Karaca Paşa'ya, vezâret verilmiştir. Beylerbeyi hassı 817.760 akça ve tahsîsârı 35.000 altındır. Maiyyet askeri 2.000'dir. Merkez sancağı 9 kazadır: Haleb, Bâb, Bûsabûh, Hantimân, Selîmen, Reyha, İdlib, Bekfelûn ve Antakya. Eyâletin sancakları ise şunlardır: Haleb, Kilis, Birecik, Maarra, Azez, Bâlis, Mazik ve Türkmen. Bunlardan Azez, Mazik ve Türkmen sancakları sâlyâne'dir, tımar teşkilâtı yapılmamıştır. Haleb eyâleti savaşta 10.000 kadar asker çıkarabilir. Haleb kadısı günde 500 akça maaş ve yılda 15.000 altın tahsisat alır. Haleb kalesi, imparatorluğun en güzel, muhteşem ve büyük kalelerinden biridir. Hâlâ çok ihtimâm ile muha-

faza edilmektedir ama artık harb değeri yoktur, çok içeride kalmış, sınırlardan çok uzaktır. Şehir 72 mahalledir. Halk biraz karışıktır. Büyük ekseriyet Türk ve Arab'dır. Lâkin Kürd, Ermenî, Yahûdî, Nusayrî, Yâkuubî, çok sayıda ticâret için gelen Avrupalı vardır. Sultân Selîm'in halîfe ilân edildiği Ulu Cami 64 sütûn üzerine oturur, 400 x 100 arşındır. Daha 19 büyükçe cami, küçük camiler, mescidler, 84 medrese, 217 mekteb, 2 çok büyük hastahâne, 47'si kurşun ve diğerleri kiremit damlı 70 han, 7 kervansaray ve sâir yapılar vardır. Hanları büyük, çok işlektir. Suyu Fırat'tan gelir. Şehirdeki yüzlerce çeşme ve 7.000 kadar kuyudan Fırat suyu fışkırır. Çevrede 7.000 kadar bağ ve bahçe çok güzel tanzîm edilmiştir. Şehirde pâdişâha mahsus ve içinde köşkler bulunan Hünkâr Bahçesi vardır. Sultân Süleyman bir kışı burada geçirmiştir. 5.700 dükkânlı Haleb Çarşısı, dünyânın en büyük çarşılarından biridir. İnsan denizidir. Alış verişin hesabı olmaz. İki bedesteninde dünyânın en değerli mallarını bulmak mümkindir. Burada 100.000 altın sermayeli, Avrupa ve Hindistan'dan mal getirip götüren tacirler vardır. Haleb halkı, keyif ehlidir. 500 kadar kahvehane vardır. Mûsikî ve raks sesi ayyûka çıkar. Arslan Dede Kahvehanesi 2.000 kişi alır, çok süslü ve çok meşhurdur. Haleb'e her gelen bir defa uğrar. Pek çok saraydan iç kale altındaki Paşa Sarayı, beylerbeyi-vezîrin ikaamet-gâhı ve muhteşemdir. 70 tarîkat tekkesinin muhteşemi, Haleb Mevlevî-hânesi'dir. Şâir Nesîmî'nin derisinin yüzüldüğü Karanlık Kapı'daki makaamının ziyaretçisi çoktur. 1533'de Husrev Paşa'nın yaptırdığı sayımda şehrin nüfûsu 400.000 çıkmıştır. Pek çok târihî şahsiyetin türbesi, Haleb'dedir.

Sermîn, merkez sancağı kazası, Haleb'in güney-batısında, 1.000 hâne, 1 cami, 7 mescid, 70 dükkân, 2 han, 2 hamamdır. Selîmen de denir. Halk Arab'dır. *Rîha,* Sermîn'in bir saat güney-batısında, merkez sancağı kazası, 600 hâne, 2 cami, 7 mescid, 2 han, 1 hamam, 70 dükkânlı Arab kasabasıdır. 2 saat zeytin ağaçları içinden geçildikten sonra *Bekfelûn*'dur. Kaza idi, şimdi Sermîn'in nahiyesi, 250 hânedir. *İdlib,* Sermîn'in kuzey-batısında, Haleb merkez sancağı kazası, 1.345 ev, 3 câmî, 11 mescid, 2 hamam, 3 han, 1 medrese, 6 mekteb, 300 dükkân, 4 sabun-hânedir. Çevre tamamen zeytinliktir ve sabunları çok kalitelidir. Halk tamamen Arab'dır. *Şatır,* Köprülü Mehmed Paşa tarafından muazzam bir külliye ve kale yaptırılmış nâhiye merkezidir.

Lâzıkıyye, Tarâbulus eyâletinde sancak merkezi kale ve limandır. Kıbrıs'ın Karpas yarımadası ucundaki burunla karşı karşıyadır. Sancakta tımar teşkilâtı yoktur. 900 ev ve konak, 3 cami, 6 mescid, 2 hamam, 3 han, 3 medrese, 3 mekteb, 200 dükkân, ticâret eşyası ile dolu 50'ye yakın mahzen, bir köprü vardır. İşlek ticâret limanıdır. *Cehle,* ayni eyâlette sancak merkezi, Lâzıkıyye ile Bânyâs arasındadır. 360 köy bu sancaktadır. Sancakta tımar teşkilâtı

yapılmamıştır. Bu sancakta Dürzî mezhebinden Arablar çoktur. Kalesi vardır ama, boştur, asker konmamıştır. 300 küsur ev, 3 câmî, 3 mescid, 1 medrese, 3 mekteb, 7 tekke, 2 hamam, 3 han, 70 dükkân vardır. İbrahim Edhem Türbesi çok ziyaret edilir. *Tartûs*, Tarâbulus merkez sancağında kaza merkezi, Tarâbulus'la Bânyâs arasında, Akdeniz üzerinde liman ve kaledir. Kalesi Haçlılar'dan kalmadır ve şimdi 100 asker bulunur. Liman ağzındaki adaya da Köprülü Mehmed Paşa, Tarâbulus beylerbeyisi iken, bir kale yaptırmıştır. *Hüsnâbâd* veya Kal'atü'l-Hüsn, Tarâbulus merkez sancağında kaza merkezi, Tartûs'un güney-doğu ve Tarâbulus'un kuzey-doğusunda, 8 nahiye ve 70 köylüdür. 500 mazgallı, 3 katlı kalesinde 70 asker vardır. 300 ev, 45 dükkân, 1 câmî, 1 mesciddir.

Tarâbulus-ı Şâm (Ar.Tarâbulusu'ş-Şâm, Tr.Şâm Trablusu), yarım asır önce Şâm eyâletinden ayrılarak, yeni bir eyâletin merkezi yapılmıştır. Sâlyâne eyâletlerdendir, yâni tımar teşkilâtı yoktur. 10 sancaktı ve Hüsnâbâd da sancak merkezi idi. Bugün 6 sancaktır: Tarâbulus, Lâzıkıyye, Gülbün, Ceble, Maan, Kadamus. Dağlık kesimde Dürzî mezhebinden Arablar çoktur. Bu çevrede Mârûnî Arab da çoktur ki bunlar Katolik'dir. Başka Arablar da vardır. Türkmenler de görülür. Eyâletin en kalabalık zümresi ise Sünnî Arablar'dır. Limanı işlektir ve gümrüğü devlete büyük gelir sağlar. İngiliz, Fransız, Felemenk gemileri boş gelip ağızlarına kadar mal yükliyerek giderler. Beylerbeyisinin 2.000 maiyyet askeri bulunur. Kalesinde asker ve Sultân Kalavun Camii vardır. Şehir 6.300 kadar kâgir ev, 13 câmî, pek çok mescid, 10 medrese, 17 mekteb, büyük Mevlevî-hâne'si ile 7 tekke, 12 hamam, bedesten, 2.700 dükkân, 70 kadar çeşme, bin gemi alır liman, 200 kadar mahzen, pek çok han ihtiva eder. Sokaklar tamamen beyaz kaldırım döşelidir. *Cübeyl* veya Cebel, bu eyâlette 100 kadar köylü bir kazadır. Lübnan'ın dağ köyleridir. Bu köylerde çoğu Dürzi 3.000 kadar tüfekli asker vardır, Dürzî beyleri, istediği zaman bu askeri beylerbeyinin emrine verirler. Kaza merkezi *Batrûn*, Beyrut'un kuzeyinde bir koy içinde 200 hâne, Selim Hân Camii, 4 mescid, 20 dükkân, 1 han, 1 mekteb limandır ve kalesinde 50 muhâfız bulunur. Güneye doğru Akdeniz boyunca 3 saat sonra gelen İbrahim Çayı, Tarâbulus ve Sayda eyâletleri arasında sınırdır. 3 saat dut bahçelerinden sonra Beyrut suyu gelir ve bu su geçilince 8.000 arşın sonra Beyrut limanı ve kalesidir.

Beyrût'a Muz, Şehr-i Muz, Kal'a-i Muz da denir. Körfez içinde, Akdeniz üzerinde güzel yerdedir. Sayda eyâletinde sancak merkezidir. Tımar teşkilâtı yoktur. Sancak beyinin 1.000 kadar maiyyet askeri bulunur. 600 kadar köy, bu sancaktadır. Haylisi Dürzî dağ köyleridir. Topları limana çevrili kalesinde 150 muhâfız mevcuddur. Kale 4.450 arşın sûr ile çevrilmiştir. 2.700 ev, 8

câmî, 30 mescid, 4 hamam, 17 medrese, 8 mekteb, 7 çeşme, 300 dükkân, 40 kahvehane, 8 han, 200 mahzen, sarayımsı zengin konakları, Süleyman Hân Köşkü vardır. Halk Arabca konuşur ama kimi Sünnî, kimi Dürzî, kimi Şîî, kimi Mârûnî'dir. Yalnız memur ve askerler Türk'tür. Güneye doğru 9 saat sonra *Sayda*'dır. Frenkler «Sidon» derler. Beyrut ile Sûr arasında, Akdeniz üzerinde liman ve kaledir. Bu eyâlet, 1661 başında, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Şâm beylerbeyisi iken, onun arzı üzerine, Şâm eyâletinden ayrılarak kurulmuş ve bu suretle Şâm eyâletinin denizle bağlantısı kesilmiştir. Eyâlette tımar teşkilâtı yoktur. 6 sancaktır: Sayda, Beyrut, Safed, Akkâ, Maan ve Türâbî. Beylerbeyisinin 811.000 akça hassı, yılda 250 kese tahsisatı, 2.000 maiyyet askeri vardır. Merkez kazası 8 nahiyedir. Kalesinde 200 muhafız mevcuddur. Limanı ve gümrüğü işlek ve gelirlidir. Avrupa'dan çok gemi gelip mal alır. 1.400 ev, Selim Hân Camii ile 8 câmî, hayli mescid, 10 medrese, 7 mekteb, 3 hamam, 4 çok büyük han, 400 dükkân, bir kaç Avrupa konsolos-hânesi vardır ama Beyrut kadar kalabalık değildir. Halk Arab'dır. Türk ve az Yahudi de vardır. Güneye doğru Akdeniz boyunca gidilince *Sûr* gelir. Frenkler «Tir» derler. Sayda ile Akkâ arasındaki en büyük limandır. Sayda merkez kazasında nahiyedir. Çevresi 6.000 arşın kalesi şimdi harabdır. 300 hânedir. Halk Katolik Arab'dır.

Safed, Filistin'in kuzey-doğusundadır. Sayda eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi 373.800 akça has alır. Sancakta tımar teşkilâtı vardır. Kalesi harabdır ve içinde asker yoktur. 1.300 hâne halk Arab ve Yahudi'dir. 8 câmî ve hayli mescid, 2 medrese, bir kaç mekteb, 7 tekke, 6 hamam, 3 han vardır. 4 katlı Paşa Hanı, 600 arşın cürmünde ve kale gibidir. Şehirde eskiden 12.000 Yahudi yaşarmış. Şuraya buraya gitmişler, şimdi sayıları 2.000'e düşmüştür. Sinan Paşa Bedesteni işlektir. Paşa Sarayı 70 odalıdır, üzerindeki kitabede 1572'de sancak beyi Pîrîoğlu Mehmed Bey'in yaptırdığı yazıyor. Her yer dutluk ve zeytinliktir. 40 kadar keçe imalâthanesi var. Bu taraflarda Kürd olmaz, ama 2 sokak da buraya gelip yerleşmiş Kürd mevcud. Türkler, me'murlardan ibarettir ama herkes az çok Türkçe anlar. Gaar-ı Beytü'l-Hazen burada ve büyük ziyaret yeridir. Hazret-i Yâkuub'un oğlu Hazret-i Yûsuf'un hasretiyle yıllarca ağlayıp gözlerinin görmez olduğu mağaradır ki, sonra Yûsuf'un Mısır'dan getirilen gömleğinin kokusuyle gözleri görür olduğu mübarek yerdir. Safed'den 8 saat sonraki yol kavşağındaki *Ayn-i Tüccâr*'da Koca Sinan Paşa, 80x80 arşın câmî, kale gibi kervansaraylı bir külliye yaptırmıştır. Zîrâ Şâm, Kudüs ve Mısır yolları burada birleşir. *Nâblus*, Şâm eyâletinde sancak merkezidir. Kudüs'le Nâsıra arasında, Kudüs'ün kuzeyindedir. Tımar teşkilâtı vardır. Bey hassı 290.645 akça, tahsisatı 8.500 altındır. Merkez kazasına 200 kadar köy bağlanmıştır. 4.000 küsur hâne kalabalık şehirdir. Ulu Câmî, Salâhaddîn

Eyyûbî Hazretleri tarafından kiliseden çevrilmiştir. 300x100 arşındır. Aslında kilise olduğu için ince uzundur. Daha 3 câmî, çok mescid, 7'şer medrese ve mekteb, 7 tekke, 2 hamam, 370 dükkanlı 1.200 arşın uzunluğunda çarşı, 150 ocaklı ve camili kervansaray vardır. Câmî ve kervansaray ve çarşı, Lala Mustafa Paşa'nın büyük hayrâtıdır.

Kudüs 'e Türkler «Kuds-i Şerîf», Arablar «el-Kuds», Hıristiyanlar ve Yahudiler «Yerusalem» derler. Her üç dinde kutsaldır. Hazret-i Süleymân'ın taht şehri, İslâm'ın Mekke'den önceki kıblesidir. Şâm eyâletinde sancak merkezidir. Filistin'in ortasındadır ama, Lût Gölü'nün kuzey-batısında ve Akdeniz'den fazla Şerîa vâdîsine yakındır. Tımar teşkilâtı yapılmıştır. Beyinin has ve tahsisatı yılda 257.485 akça + 20.000 altın, Kudüs kadısınınki günde 500 akça + yılda 20.000 altındır. Merkez kazası çok büyüktür, 1.000den fazla köyü vardır. Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılardan devletin yılda 20 ilâ 25 bin altın geliri olur. Kamâme kilisesini ziyaret etmiyen Hıristiyan, hacı olamaz. En mübarek ziyaret günü ise Hıristiyanlar için Kızıl Yumurta Paskalya günüdür. O gün Kamâme kilisesini, Hıristiyan âyînî, patriklerin tütsü ve ilâhîleri arasında, Kudüs sancak beyi veya Kudüs mollası (kadısı) merasimle ve *Fâtiha* okuyarak açar. Başka hiç kimse merasimle açamaz. Gerçi Hıristiyan dininin en büyük âyînini bir Müslüman'ın açması garîb iştir. Ama bu suretle dünyânın her tarafından gelen Hıristiyanlar'a, bu ziyaretin tam bir hürriyet ve emniyet, sükûn ve asayiş içinde Osmanlı devletinin sayesinde yapılabildiği anlatılmış olur. Yabancı dindekilere nasıl muamele edileceği Avrupalılar'a gösterilir. O gün kiliseyi 5 ilâ 10 bin Hıristiyan ziyaret edip hacı olurlar. Sevinçle Avrupa'ya dönerler. Yoksullar hâriç her hacıdan Kamâme kilisesi papazları 5 ilâ 7,5 altın haraç alırlar. Hıristiyan hacıları, Hazret-i İsâ'nın doğduğu Kudüs'ün güneyindeki Beytü'l-Lahm'e, Halîl ve Nâsıra kutsal şehirlerine, Osmanlı muhafızları götürüp getirirler. Buraları da ziyaret eden Hıristiyan, tam hacı olur. Kudüs'ün kazaları şöyledir: Kudüs merkez, güneyinde Halîl, Lût'un öte tarafında Ürdün'de Kerek, kuzey-batıda Remle ve Lecûn. Kudüs'teki 700 vakfın mütevellîsi, Kudüs efendisine (kadısına) karşı sorumludur. Kudüs, Selim Hân'ın fethidir. Bugünki kaleyi Lala Mustafa Paşa yaptırmıştır. 7.050 arşın sûr ile çevrili kalede 78 dirsek, 4.040 mazgal vardır ve Rüstem Paşa Camii buradadır. Sûr içinde 1.110 ev, 2 cami, bir kaç mescid, epey konak ve saray vardır ve hepsi kâgirdir. Mescid-i Aksâ, İslâm âleminin en kutsal mâbedlerindendir. İçinde fevkalâde değerli yüzlerce halı ve avize, 7.000 kandil ve sâir kıymetdâr eşya vardır. Her biri Eyyûbî, Memlûk, Osmanlı sultanlarının ve büyüklerinin bağışıdır. Doğu tarafındaki mihrâbda, Kudüs'ü Bizans'tan fetheden Hazret-i Ömer, namaz kılmıştır. Mescid-i Aksâ'ya 800 kişi hizmet eder. Bu muazzam

teşkilâtı, Osmanlı devletinin serveti sağlamıştır. Cuma günü hatîb efendi minbere Hazret-i Ömer'in kılıcını kuşanmış olarak çıkar ve hutbeyi Halîfe-i Rûy-i Zemîn olan pâdişâh hazretleri adına okur. Dört mezhebden dört hatîb vardır ve münâvebe ile her biri bir hafta kürsîye çıkar. 50 müezzini vardır. Sâir hizmet erbâbını buna göre kıyâs ediniz. Mescid-i Aksâ'nın köşesindeki Mescid-i Sahret'Ullâh'ı, Kanûnî Sultân Süleymân Hân, Belgrad ve Mohaç gazâlarında hissesine düşen helâl ganîmet maliyle yaptırmıştır. Mimar, bizzat pâdişâhın tarif ettiği gibi inşâ etmiş ve beyaz mermer kullanmıştır. Bu iş için Mimar Sinan, bizzat Kudüs'e gelmiş ve inşââta o sırada Şâm beylerbeyisi olan sadrâzam Lala Mustafa Paşa nezâret etmiştir. Üzerindeki kubbenin 12 arşın alemi çok kalın bir altın tabakası ile kaplanmıştır ve bir merhale yerden parıltısı görülür. 12 somaki sütunu ve ipek halıları, hazine değerindedir. «Sahret'Ullâh = Allah'ın Kayası» dedikleri, 100 arşın parmaklıkla çevrili bir beyaz taştır. Üzerindeki muhteşem kubbe dolayısıyla Kubbetü's-Sahre denen mâbeddir. Hazret-i Ömer'in başlatıp Süleyman Hân'ın bitirdiği bu muazzam kutsal sahaya Harem-i Şerîf denir. Mekke, Medîne, Istanbul'da Hırka-i Saâdet ve Eyüb gibi, Müslüman'dan gayrı dinden olanın girmesi yasaktır. Süleyman Hân, Mekke ve Medîne ve Kudüs'ün her biri için biner keseyi ganimet hissesinden harcamıştır (3.000 kese = 120 milyon akça = bugünki rayiçle 2,5 milyar dolara yakın). Kudüs ve civarındaki 240 cami ve mescidin çoğu küçük binalardır. Zîrâ Mescid-i Aksâ o kadar büyüktür ki, belki bütün Kudüs halkını alır. 17 medrese, 40 mekteb, 70 tekke, 6 han, hamamlar, 3 imaret, 18 çeşme, 70 havuz ve fıskıye ve şadırvan, 2.045 dükkân vardır. 4 han çok büyük ve 4 hamam güzeldir. Çeşmelerinin 18'ini Süleyman Hân yaptırmış, şehrin bütün sokaklarını beyaz cilâlı taşla kaldırımlatmıştır. 2 havra, 2 Gregoryen, 3 Ortodoks kilisesi vardır ki bunlardan Kamâme, Hıristiyanlar için, dünyânın en kutsal kilisesidir. Kamâme mütevellîsi olan papas, Kudüs mollasının kontrolündedir. Kilisenin önünde yirmi dört saat bir Osmanlı kıt'ası, patrikin emrine hazır olarak bekler. Zîrâ her zaman için kilisenin önünde bütün dünyâdan gelmiş, biribirinin dilini anlamaz, bir sürü Hıristiyan toplanır. Bir mutaassıb Hıristiyan, kiliseden minicik bir taşı ele geçirmek için her türlü çılgınlığı yapabilir. Onun için kilisenin mühürlü kapısını yılda bir defa Paskalya'da ancak Kudüs beyi veya kadısı bizzat eliyle koparıp açar ve hac ziyaretinden sonra tekrar mühürlenir. Sâir zamanlarda girmek mümkin değildir. İçeride 300 râhib, kapalı kalır. Yiyecek ve içecekleri bir delikten her gün içeri sokulur. Kamâme'de bir yıl kapalı kalan Katolik veya başka mezhebden râhib, büyük rütbe alır. Hac günlerinde kilisenin içinde ve dışında 20.000 kişi birikir. Hac zamanı dışında kilisenin mührünü bozup içeri girmek için,

Şâm beylerbeyisi olan vezîrin şahsen izin vermesi lâzımdır. Kudüs sancak beyinin böyle bir salâhiyeti yoktur. En son bu şekilde bir emir, 23 yıl önce Şâm beylerbeyisi Zileli Çavuş-zâde Mehmed Paşa tarafından verilmiştir. Kudüs'ü teftişe gelen paşa, kiliseyi ziyaret etmek istemiş, ziyaretini bitirince Kudüs kadısı derhâl mührü yenilemiştir. Zîrâ kilisenin içi bir hazinedir. Asırlardan beri Hıristiyan Avrupa'nın bütün kralları, çok değerli şeyler göndermişlerdir. Bin yıllık mücevherli avizeler ve kandiller göz kamaştırır. Başka hiç bir kilisede görmek mümkin değildir. Bir tekinin dışarı kaçırılmaması için Osmanlı hükûmeti çok dikkat eder. 1648'de yapılan sayıma göre şehrin nüfûsu 54.000 idi. Ama ziyaretçilerle beraber bu rakamın üzerindedir.

Beytü'l-Lahm, Kudüs'ün hemen güneyindedir. Hıristiyanlar «Bethlehem», Mûsevîler «Beit Lahm» derler. Kudüs merkez kazasının 200 hâne nâhiyesidir. Hazret-i Îsâ burada doğmuştur. Bu yüzden dünyânın her tarafından gelmiş Hıristiyan'dan geçilmez. Ziyaret edip ayni gün Kudüs'e dönerler, zîrâ burada gece kalacak yer yoktur. Kasabaya adını veren mağaraya 12 ayak merdivenle inilir. Üç köşedir ve içine ancak 100 kişi sığışabilir. Hazret-i Îsâ'nın beşiği kırmızı taş, oturduğu beyaz mermer görülür. Mağara kilise hâline getirilmiştir. Bir kaç yıl önce Sultân Mehmed Hân, büyük para dökerek ve Hıristiyan ulemâsı ile de danışarak bu kasabayı iyice îmâr etti. Böylece ziyaret kolaylaştı. Çok Müslüman da ziyaret eder. Zirâ Hazret-i Îsâ, peygamberimizden sonra en büyük peygamberdir. Kudüs-Halîl yolu 7 saattir ve yolun ortasına Dördüncü Murâd, Hıristiyan hacıların rahatça gidip gelmesine nezâret için bir kale yaptırmıştır, Murâdiye denir, topları, 90 askeri olan bir nahiyedir. *Halîlü'r-Rahmân* (İbr. Hebron), Arablar'ca kısaca el-Halîl ve Türkler'ce Halîl diye anılır. Kudüs sancağında 75 köylü, 3 bölük askeri olan kaza merkezidir. Kalesi vardır. Büyük peygamberlerden Hazret-i Halîl İbrâhîm'in adını taşır ve İslâm dünyâsının en kutsal yerlerinden biridir. Camii, kale gibi inşâ edilmiştir. Az dışarıda Hazret-i Osmân Camii ve kale vardır. Eskiden nüfus fazla imiş. Halk Sünnî Arab'dır, epey Türk ve Yahudi de vardır. Lala Mustafa Paşa'nın 200 odalı, 2.000 at alır ahırlı muazzam kervansarayı, 7 mescid, 2 tekke, 3 hamam, 2 han, mektebler mevcuddur. Daha güney, çöldür.

'Aclûn, Şâm eyâletinde sancak merkezidir. Mâverây-ı Ürdünn'ün en kuzeybatısıdır. Lût Gölü ile ona dökülen Şerîa (Ürdün) ırmağı, Filistin'le Ürdün'ü ayırır. Nehrin doğusuna Mâverây-ı Ürdün (Ürdün Ötesi), batısındaki şeride de Ürdün denir ve asıl Filistin, daha batısı ve Akdeniz'e kadar olan kalın şerittir. Bey hassı 260.000 akça ve tahsisatı 40 kesedir. 1.200 tımarlı sipahisi çıkarır. Merkez kazasında köy sayısı 140'dır. Aclûn Dağı çevresinde 40 ilâ 50 bin Türkmen yaşar. Sancakta asıl halk Sünnî Arab ve bir mıkdar Dürzî'dir.

Kalesinde 150 hisâr eri (muhafız) bulunur. Küçük bir yerdir. Filistin'le Suriye arasındaki *Taberiyye* (Tiberias) gölündeki adaya Lala Mustafa Paşa bir han yaptırmıştır. *Kuneytıre*, Şâm merkez sancağında kaza merkezidir. Suriye'nin en güney-batısı, Şâm'ın güney-batısıdır. Kasabayı, daha önce develerin otladığı bu çayır üzerine, istisnâsız bütün binaları, Allah rızâsı için ve helâl ganîmet malından, Sadrâzam Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa, Şâm beylerbeyisi iken kurmuştur. 300 asker, kalesinde ayrıca muhafızlar vardır. 2.700 arşın sûr, 800 arşın kale, 3.000 at alan ahırıyle 170 odalı kervansaray, câmî, 150 kâgir dükkanlı vakıf çarşı ve daha bütün eserler, Mustafa Paşa hayrâtıdır. Camiine 22 *Kur'ân* bağışlamıştır ki Yâkut, Şeyh Hamdullah, Karahisârî hattı olanlar vardır ve bunların değerlerine bahâ biçilememektedir. Camiini çok değerli halılar ve çinilerle süslemiştir. Zîrâ burasını, Anadolu ve Suriye'yi Mısır ve Hicâz'a bağlıyan ana yol üzerinde mühim bir kavşak olarak düşünmüştür. Hac yolu üzerindedir. Lala Paşa, Kıbrıs'ı ve Gürcistan'ı fethetmiş, Yemen'de, Mısır'da, İran'da, Kafkasya'da, Macaristan'da harbetmiş, valilik, başkumandanlık, sadrâzamlık yapmıştır. Osmanlı ülkeleri hayır eserlerinden geçilmez. *Sâsa'a*, Şâm merkez sancağında kaza merkezidir. Bu kasabayı da bütün binaları ile, Lala Paşa'nın can düşmanı olan Sadrâzam Koca Sinan Paşa, rakıybinden aşağı kalmamak için kurdurmuştur. Kalesi, 120 odalı ve 2.000 at alır ahırlı kervansarayı, Istanbul'daki vezir camilerinden aşağı kalmıyan camii, Sinan Paşa hayrâtıdır. İki saat sonra 600 hâne Dâvûdiyye nahiyesi, bundan 2 saat sonra da Şâm'dır.

Şâm ve şerefini belirtmek için «Şâm-ı Şerîf», Osmanlı dilinde, Arablar'ın «Dimaşk» dedikleri şehrin adıdır. Arablar'ın «Şâm» dedikleri ülkeye ise Osmanlılar «Suriye» derler. Ülkenin güney-batısında ve Lübnan'a yakındır. Hicret'in 13. yılında Hazret-i Ebû-Bekr'in emriyle Bizans'tan Hâlid bin Velîd fethetmiştir. 661 -750 arasında Emevî hilâfetinin taht şehri olmuştur. 1516'da Selim Hân, Memlûkler'den almış ve eyâlet merkezi yapmıştır. XVI. asırda çok büyüktü. Şimdi Tarâbulus ve Sayda eyâletleri, Şâm'dan ayrıldığı için küçülmüş ve denizle (Akdeniz) irtibâtı kesilmiştir. Beylerbeyi hassı 1 milyon akçadır. 11 sancaktır: Şâm, Kudüs, Gazze, Safed, Kerek, Nâblus, Aclûn, Cellûne, Tedmür, Kanaknuh ve 40.000 Bedevî erkeği üzerinde Bedevî sancağı. Son ikisinde tımar teşkilâtı yoktur. Bedevî kabîleleri, şeyhleri idare eder. Eyâlette 9.065 tımarlı sipahisi, 2.000 beylerbeyi maiyyet askeri, sancak beylerinin maiyyet askerleri ve kale askerleri vardır. Şâm kalesini 3 bölüğü yeniçeri olmak üzere 2.000 asker bekler. Beylerbeyi yılda 40.000 altın tahsisat alır. Şâm kadısı günde 500 akça + yılda 20.000 altın maaş ve tahsisata sâhibdir. Şehirde 2.000 görevli, kadının emrinde çalışır. Geniş kalesi olan, çok büyük şehirdir. Mes-

kenleri geniş ve müreffehdir. Ümeyye (Emevî) Câmii'ni Halîfe Abdülmelik yaptırmıştır. İslâm âleminin en meşhur câmîlerindendir. 600 x 160 arşın ve somaki antika 40 sütunludur. 24 kapısı, içeride 280 kemer, 280 pencere, dört kubbe, 10.000 kadar kandil, dışarıda 150 sütun ve 150 kadar kemer mevcuddur. 800'den fazla kişi, bu camie hizmet eder. Gök Meydan'da Mimar Sinan'ın 2 minareli Süleymâniye Camii, Addâsiyye ve Sinâniyye (Sinan Paşa) camileri büyük mâbedlerdir. Şehirde 2.100 cami, mescid, tekke, medrese, mekteb vardır. 70 tekkesinden Mevlevî-hâne, Mevlânâ'nın Şems-i Tebrîzî ile buluşup sohbet ettiği yerde inşâ edilmiştir. 50'ye yakın odası, büyük semâ-hânesi, müştemilâtı vardır. Süleymâniye Medresesi yüksek tahsile mahsustur, Süleyman Hân'ındır. 700 kadar mekteb mevcuddur. 7 imaretinden Nûreddîn Zengî ve Süleymâniye imaretleri, büyük müesseselerdir. 3 hastahânesinden Sultân Nûreddîn'inki İslâm âleminin büyük tıb müesseselerinden biridir. Yıllık ilâç masrafı 5.000 altındır. Diğer masraflarını bununla kıyâs ediniz. Hastaların yorgan ve döşekleri ancak saraylarda bulunur. 70 hademesi vardır. Günde üç defa saz hey'eti gelip hastalara mûsikî dinletir. 2.000 kadar saray ve konakta husûsî hamamlar mevcuddur. 240 tüccar hanı bulunur. Bâzıları kervansaray gibidir. Meselâ Lala Mustafa Paşa'nınki 170 odalıdır, ahırları 2.000 at alır, mescidi, 100 dükkânlı vakıf çarşısı vardır. Sinan Paşa'nın, Derviş Paşa'nın hayrâtı olan hanlar, 70 küsur odalı, demir kapılıdır. Gümrük Hanı'ndan devlet hazinesine yılda 4 ilâ 5 milyon akça girer. 217 kahvehanesinden Sinan Paşa külliyesi vakfı olan Sinâniyye kahvehanesi, bir âlemdir. 4 ayrı sahnesi vardır. Mûsikî, raks ve diğer san'at erbâbından bir takım çıkar, bir takım iner. Mansıb Kahvehanesi gerçi tekekküflü değildir, yalnız halk devâm eder, fakat çok büyüktür, bahçesi on bin insan alır, günde 4 deve yükü kahve sarfedilir, 7 sahnesinin her birinde ayrı saz hey'eti çalar. Şâm şehri, yarısı sûrlar içinde, yarısı varoşta olmak üzere yaklaşık 20.000 ev, konak, saraydır. Ana caddede Sinan Paşa Çarşısı, Lala Mustafa Paşa Pazarı, büyük vakıf ticâret merkezleridir. Her yerde çarşı vardır. 75 cadde ve 3.800 sokakta 200 zabıta me'mûru devamlı dolaşır. Şehirde 9.000 kişi, devlet me'mûrudur. Şehre gelen sular içinde en verimlisi Ayn-i Sinâniyye'dir, Sinan Paşa hayrâtıdır. *Sâlihiyye*, Şâm'ın kuzey-batısında, yarım saat mesafede, şehre bitişik gibi bir nahiyedir, burası da 3.000 hânedir. Sâlihiyye'de Sultân Selîm'in muhteşem bir külliyesi vardır. Câmî, kervansaray, hastahâne, imaret, medrese, mekteb, hamam, mahkeme gibi hepsi kurşunla örtülü bir sürü binadır. Şeyh-ı Ekber Muhyiddîn İbni'l-'Arebî'nin Sultân Selîm'in yeniden ve muhteşem şekilde yaptırdığı türbesi de buradadır. Paşa Sarayı'nın 70 odasının duvarları çini ile kaplıdır. 1661'de Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Şâm beylerbeyisi iken, büyük bahçesini

çok iyi tanzîm ettirmiştir. Merkez kazasında, bağlı nahiye ve köylerle beraber 600.000 insan yaşar. Nice sultânın, din ve devlet büyüğünün türbesi ve mezarı Şâm'dadır. Muâviye'nin, Halîfe İkinci Ömer'in, Atabey Nûreddîn Zengî'nin, mutasavvıf şâir Fahrüddîn-i Irâkî'nin, bir çok Eyyûbî sultânının türbeleri mevcuddur. Ancak Salâhaddîn Eyyûbî'ninki hepsini gölgede bırakır. Şâm'dan güneye Hicâz'a inen kara yolunu Hadîce Tarhân Vâlide-Sultân yeniden temizletip tesviye ettirmiştir, büyük hayrattır. *Müzeyrib,* Havrân kazasının merkezidir ve Şâm merkez sancağındadır. 270 köy bu kazadadır. Halk Sünnî ve Dürzî Arab'dır. *el-Kerek,* gene Hicâz yolunda, Lût gölünün doğu sahiline yakın Şâm eyâletinde sancak merkezidir ki, bâzan kaza olarak Kudüs sancağına da bağlanır. 70 köyü, 200 askeri, Sultân Baybars yapısı beşgen kalesi vardır. Memlûkler, siyâsî suçluları bu kaleye habsederlermiş, Safevîler'in Kahkaha (Alamût) kalesi gibidir. *Maan* nahiyesinden sonra 16 saat güney-doğuda *'Akabe* nahiyesi, Kızıldeniz'in en kuzey-doğusunda limandır. Burada Ürdün toprağı ve Şâm (Suriye) eyâleti biter. 10 saat sonraki konak *Cugaymân* kalesi, artık Arabistan ve Hicâz'dır.

22) Arabistan

Arabistan yarımadasının batı tarafında, Hicâz ve Yemen olmak üzere, batı tarafları Kızıldeniz'e dayalı iki Osmanlı eyâleti vardır. Hicâz ile Yemen arasındaki Asîr, bâzan Yemen'e, bâzan Hicâz'a bağlanmıştır. Hadramût'taki (Güney Yemen) şeyhlikler, Yemen eyâletince kontrol edilmiş ve bu arada Aden'de de bir sancak kurulmuştur. Arabistan yarımadasının en büyük kısmı çöl olan orta ve Basra Körfezi'ne bakan kısımları ile daha çok Lahsâ, Basra, Bağdâd, Şâm eyâletleri meşgul olmuştur. Bedevî kabîlelerin hürriyet ve yaşayış tarzlarına hiç müdâhale edilmemiş, ancak asayişi bozmaları ve yolları tehdîd etmeleri önlenmiştir. Bedevî şeyhleri, Osmanlı yöneticilerince, resmî muhâtablar şeklinde kabûl edilmiştir. Arabistan, Osmanlı imparatorluğunda şehirleşmenin en seyrek ve zayıf olduğu bölge idi. Pek büyük şehir yoktu ve orta derecede şehir de azdı. Köy hayâtından fazla, göçebe Bedevî hayâtı hâkimdi.

Osmanlı yönetimi, Bedevîler'in hayat tarzını senpati ile karşılamıştır. Arab dilini, şiirini, edebiyatını, kültürünü çok iyi bilen Osmanlı yöneticileri, Bedevîler'in, Arab milletinin esaslı bir parçası olduğuna vâkıftılar. Osmanlı imparatorluğunda Arablar, «millet-i necîbe=soylu millet» diye anılırdı. Peygamber, Arablar arasından çıktığı, *Kur'ân* Arabca nâzil olduğu, Arab edebiyatı ve dili fevkalâde zengin bir kültür oluşturduğu ve Osmanlı Türk teplumu

da bu kültürün içinde bulunduğu ve kendi dilinden hemen sonra bu kültürü öğrendiği için, Arablar'ın imparatorluktaki durumları fevkalâde seçkindi. Arabca konuşan her kişi, imparatorluğun her yerinde en seçkin muamele ve saygı görüyordu. Ancak Arablar, vatanlarını çok seven bir kavimdir. Memleketlerini bırakmaktan hoşlanmamışlardır. Gerek bu sebebden, gerek askerliğe iltifat etmemelerinden dolayı, imparatorluk yönetimine, belki gerektiği şekilde katılamamışlardır. Osmanlı düzeninde ise zorla askere almak yoktur. Zîrâ askerlik, profesyonel bir meslektir. İstiyenler intisâb edebilmektedir. Ama Mağrib gibi doğrudan doğruya düşmanla karşı karşıya olan Arab ülkelerinde Arablar, Berberîler ve Endülüslüler, o ülkelerdeki Osmanlı yönetimine ve ordusuna geniş şekilde iştirak etmişlerdir. Maşrık'da bu durum görülmez. Zîrâ Maşrık için bir Hıristiyan istilâsı bahis mevzuu değildir. Osmanlı devleti ise, Eyyûbî veya Memlûk devletleri derecesinde bir İslâm devleti idi. Binâenaleyh Maşrık Arabları için Osmanlı öncesine nisbetle değişen pek bir şey yoktu. Değişiklik aranırsa, yönetimin Istanbul'a intikaal ettiği ileri sürülebilir. Bu ise, zarûrî bir netice idi. Zîrâ bir cihan devletinin tesbit merkezi, bütün jeostratejistlerin ittifak ettikleri gibi, Istanbul idi.

Hicâz eyâletine Osmanlılar, «Habeş Eyâleti» de demişlerdir. Zîrâ çok zaman Sudan'ın Kızıldeniz sahilleri, Eritre, Somali ve asıl Habeşistan'dan bâzı parçalarla Hicaz, ayni eyâlette birleştirilmiştir. Habeş veya Hicaz beylerbeyisi bâzan Cidde'de, bâzan Mekke'de, bâzan Musavva'da (Eritre), nadiren Sevâkin'de (Sudan) oturmuştur. Tanzimat'ta merkezi Mekke olmak üzere Hicaz ve 1871'de (9 eylül) merkezi San'â olmak üzere Yemen eyâletleri kurulmuştur. Sudan, Uganda ve 1870'lerde Eritre ve Somali tarafları ise Mısır eyâletine bağlanmıştır.

29.10.1916'da Mekke'de, 13.1.1919'da Medîne'de, ocak 1919'da Yemen ve Hadramût'ta Osmanlı yönetimi fiilen ve 1923 Lozan muahedesi ile hukukan sona ermiştir. Hicaz ve Yemen, hiç sömürge idaresine düşmeksizin yeni iki İslâm devletinin idaresine geçebilmişlerdir. Hadramût (Güney Yemen)'ta ise İngiltere himâyesi uzun müddet devâm etmiştir. 15 ekim 1635'den 9 eylül 1871'e kadar Yemen, Zeydî İmamları tarafından yönetilmiş, beylerbeyi atanmamıştır.

Hicâz'da Osmanlı yönetimi 1517'de Selmân Reîs ile başlamıştır. Hicaz'daki Osmanlı sancak beyleri veya beylerbeyileri, Mekke ve Medîne'nin Hâşimî şerîf ve emîrleri ile âhenk içinde çalışmışlardır. Yemen'de ise Osmanlı nüfuzu, daha Memlûk devrinde başlamıştır. Zîrâ açık deniz üzerinde ve Portekiz istilâsı tehdidinde idi. Osmanlı amirallerinden Hüseyin Bey, 1511'den 28 şubat 1517'ye kadar Yemen'de sancak beyi olmuştur. Gerçi Memlûkler'in

valisi idi, ama Osmanlı devleti tarafından gönderildiği için, nasıl hareket edeceği açıktır. 1517'de resmen Osmanlı devletine geçen Yemen, sancak beyleri ile yönetilmiş, Yemen eyâleti ise 1541 'de Sultân Süleyman tarafından kurulmuştur. Hicaz'da yönetim, ayni mezhebden olmaları dolayısıyle Hâşimî şerifleri ile Osmanlı valileri arasında ekseriya âhenk içinde olmasına rağmen, Yemen'de durum farklı idi. Yemen Zeydî İmâmı, ekseriya Osmanlı yönetimine karşı koymuştur. Bu yüzden Yemen'de, çok lüzumsuz Müslüman kanı döküldü ki, Hicaz'da hiç vâki' olmamıştır. Hicaz'da Osmanlı yönetimi ile uyuşamıyan şerifler, sessizce değiştirilivermiş, çok az silâhlı çatışma olmuş, fakat Osmanlılar, hiç bir zaman Benî-Katâde şeriflerinin imtiyazlarına dokunmamışlardır. Gerek coğrafî yapısı ve dağlık olması, gerek Zeydî imamlarının mukaavemeti, Yemen'de ayni durumu sağlıyamamış, nitekim Osmanlılar, Yemen meselesinden usanarak, 1871'e kadar, 236 yıl ülkeyi imâm' ın yönetimine terketmişlerdir. XVI. asırda bunu yapamazlardı. Zîrâ Yemen kendi başına Portekiz istilâsına mukaavemet edemezdi. Kızıldeniz'e girmek için bir çok teşebbüs yapan Portekizliler, Yemen'i düşürünce, kolayca Cidde'ye çıkabilirlerdi. XVII. asırda bu tehlike kalmadı. XIX. asırda ise sömürgeci devletlerin tehdidleri yeniden başladı. İlk defa olarak 1839'da İngiltere, Aden limanı ile Perim adasına el koyarak Yemen'e sokulmaya başladı. İtalya bile, Yemen üzerinde çalışmaya başladı. Osmanlı devleti, Yemen'i yeniden merkezden yönetmiye mecbur kaldı. Yemen için 1871'de yeni bir ordu, Yedinci Ordu bile kurdu. Hicaz'da ise sâdece bir Osmanlı tümeni vardı.

Bütün bu Asya ve Afrika'daki Arab ülkeleri ve uzantıları 1516-17'de Sultân Selîm tarafından Osmanlı birliğine katıldı ise de, Osmanlı düzeninin tam yerleşmesi, oğlu Sultân Süleyman zamanındadır (1520-1566). Ancak Türkler, Osmanlı ile Maşrık'a, Arab âlemine girmiş değillerdir. Abbâsîler devrinde ve IX. asırla başlıyarak Türkler, halîfelerin emrine büyük ordular hâlinde girmişler, Mısır gibi ülkelerde hânedân bile kurmuşlardır. Fakat asıl Türk müdâhalesi, Sünnî Abbâsî Hilâfeti'ni ve Sünnî İslâm âlemini Şîî sultasına düşmekten korumak için, Selçuklular'ın teşebbüsüyle başladı. 21 ramazân 447'de (15.12.1055) Abbâsî Halîfesi, Bağdâd'da cuma hutbesinin Selçuklu hâkaanı Sultân Tuğrul Bey adına okunmasını emretti. Selçuklular'dan sonra Türkler, Maşrık'da, vaz geçilmez bir unsur oldular. Harzem-Şâhlar, İlhanlılar, Celâyirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Zengîler, Eyyûbîler, Memlûkler'de bu durum açıkça görülür. Bu son üç hanedan, Arab-Türk sentezini çok başarılı şekilde gerçekleştirdiler. Nihayet Sultân Selim, Arab ülkelerini, kendine «ed-Devleti't-Türkiyye=Türk Devleti» diyen Memlûkler'den devraldı. Binâenaleyh Türk, Osmanlı geldiği anda, Arab âlemi için meçhul bir kavim

değildi, çok malûm ve mâruf bir kavimdi. Asırlardan beri Arablar Türkler'i ve Türkler Arabları nasıl idare edeceklerini nasıl âhenk içinde bir İslâm devletinin çatısı altında beraberce yaşıyabileceklerini tecrübe etmiş, öğrenmişlerdi. Elbette çatışma da oldu. Fakat kavmî bir çatışma değildir. Ya mezheb çalışmasıdır, ya hânedân ve devlet çalışmasıdır. Ayni durum, Saf Türk devletleri arasında da görülür, Saf Arab devletleri arasında da vardır. Kaldı ki, XIX. asırda dünyâda başlıyan bugünki mânâda milliyetçilik, o asırlarda bahis mevzuu değildir. Kaldı ki, asker bir kavim olan Türkler, Haçlılar'a karşı İslâm'ı başarıyle savunmuşlardı. Aksi takdirde İslâm, Endülüs'te olduğu gibi çökebilirdi. Nihayet Memlûkler, bu misyonu taçlandırarak, Doğu Akdeniz'deki (Fr.Levant) son Haçlı kalıntılarını büyük başarıyle ortadan kaldırdılar ve Osmanlı'ya daha rahat bir zemin hazırladılar, İslâm dininin yayılması ve yeniden büyük kitlelerin İslâm'ı kabûlü de, Türk ve Osmanlı faktörleriyle mümkin olabildi. Mağrib'i, Kuzey Afrika'yı ise Katolik olmaktan ve Mağrib Arabları'nı imhâdan kurtaran faklörün Osmanlı olduğu tamâmen kesindir. Mağrib'e Osmanlı müdâhalesi bir çeyrek asır daha gecikseydi, Endülüs hâline gelecekti. Türkler'in müdâhale etmediği hiç bir Arab ülkesi yoktur. Kalhât yakınlarında «Türk Kabristanı», XIX. asır ortalarında Avrupalı seyyahların gözünden kaçmamıştır ki, XIII. asırda Umman imamlarının emrindeki Türk askerlerinin mezarlığı idi (Huart, *Histoire des Arabes*, II, 261).

Hele Hicaz ve Yemen gibi Arab ülkeleri, Osmanlı devleti için iktisâdî bir menfaat sağlamamış, çok asker ve para sarfını mûcib olmuştur. Ancak hılâfet-i islâmiyyeyi hâiz bir devletin bu ülkelere ihtimam göstermesi şarttı. Hicaz ve Yemen telgraf hatları ile donatıldı, İkinci Abdülhamîd şahsen 2,5 milyon altın vererek Hicaz demiryolunu yaptırdı ki bu teşebbüs, İslâm birliğinin tezâhürüne de vesile olmak bakımından mühimdir. Zîrâ İran Şâhı, Mısır hıdîvi, Hayderâbâd nizâmı, Hindistan nevvâbları, Okyanusya adalarındaki Müslüman cemâatlerine kadar, bağışlar yapıldı. Sultân Hamîd, hattı Yemen'e kadar götürmek istiyordu. Hal'edildi. İngiltere, bu hattın Arabistan'a müdâhalesini önlemek için yapıldığını hemen farketti. Zîrâ Küveyt'e kadar Basra Körfezi'ne uzanacak Bağdâd hattını da Sultân Abdülhamîd yaptırmıştı. 1912' de Bâb-ı Âlî, Hudeyde-Zebîd-Taizz-İbb-Yerîm-San'â demiryolunun yapılmasını kararlaştırmıştı ki, Libya kadar Yemen'de de gözü olan İtalya ile savaş çıktı, Balkan ve Birinci Cihan savaşları bunu tâkıyb etti.

1202 yılından beri Mekke'de Benû-Katâde denen şerifler vardır. Eyyûbîler, 1250'den 1517'ye kadar Memlûkler, sonra Osmanlılar nâmına yalnız Mekke'de değil, zaman zaman hemen bütün Hicaz'da yönetime katılmışlar veya bizzat yönetmişlerdir. Mezhebleri Şafiî iken 1517'de Osmanoğulları'na uy-

mak için, Hanefî olmuşlardır. 1517'den önce de Osmanlı devletinin Hicaz ile ilgilenmesi tabiî idi. Her şeyden önce, her yıl Hicaz'a binlerce hacı gönderiyordu. Kâbe ve Ravza-i Mutahhara da Memlûkler'in, Arablar'ın değil, bütün Müslümanlar'ın idi. Memlûkler, bütün Müslümanlar nâmına yönetiyorlardı. Yıldırım Bâyezîd (1389-1402), Mekke, Medîne, Kudüs, Halîl şehirleri yoksullarına dağıtılmak için her yıl 3.500 altın göndermiye başladı. Buna «surre» denmektedir. İkinci Murâd (1421-1451) bu mıkdârı, Mekke ve Medîne'ye 3.500'er altın olarak yükseltti. Oğlu Fâtih Sultân Mehmed (1451-1481) bu mıkdârı 800 kese'ye çıkardı (1451) ve Istanbul'u fethedince (1453) Mekke Şerîfi'ne ganimet malından 9.000 altın gönderdi. Oğlu İkinci Bâyezîd (1481-1512) Mekke ve Medîne'ye gönderilen surre'yi 14.000 altına, 1512'de oğlu Sultân Selîm cülûs edince 28.000 altına, 1517'de Mısır'ı fethedince 200.000 altına yükseltti. Bu suretle Osmanlı devleti, Memlûk devletinin Hicaz'daki bütün mükellefiyetlerini devâm ettirdi. 1916'ya kadar da bu devâm etti.

Katâde şeriflerinden biri, Mekke emîri seçilirdi. Vezir veya kazasker pâyesinde idi. Istanbul'dan gönderilen menşûr, şehirde açıkça okunduktan sonra 19 pâre top atılıp emîr ilân edilirdi. Sarayının önünde ikindi vakti, diğer vezirler gibi, mehter çalardı, Istanbul'dan yılda 15.000 altın maaş aldığı gibi, Cidde gümrük gelirinin yarısı da emîre bırakılırdı. Emîrin de maiyyet askeri vardı ve Bedevîler'den oluşuyordu. Mekke'de toplu tüfekli Osmanlı garnizonu da vardı, fakat bu asker emîrden emir almazdı. Katâde şerifleri arasında ihtilâf eksik olmaz ve bâzan kanlı şekle dönüşür, Osmanlı hükûmeti, aralarına bulmaya çalışırdı. 1701'de Osmanlı devleti, emîrin yetkilerini son derecede daraltti ve âdetâ Mekke belediye başkanı hâline getirdi. Zirâ 1701'den saltanatın sonunda kadar Osmanlı hükûmeti, Hicaz'daki valisi dışında, biri Mekke'de, biri Medîne'de olmak üzere vezir pâyesinde iki şeyhu'l-harem tâyin etmiye başladı, ilkine Mekke'de Kâbe ve Harem-i Şerîfe, ikincisine Ravza-i Mutahhara'ya âid bütün vazife ve yetkiler verildi. Burada da Osmanlı devlet düzeninin bir taraftan amansız merkeziyetçiliği, diğer taraftan muhafazakâr an'aneciliği görülür. Zîrâ emîrlik makaamını da ilga etmemiştir. Her iki şeyhulharem de Mekke ve Medîne'nin gerçek valileri idi ve bu şehirle çevrelerindeki Osmanlı garnizonu emirlerinde bulunuyordu. Hicaz ve Habeş eyâletinde, tımar teşkilâtı yoktu. Emîr'in muhafız ve kâtib zümresinden 600 kadar maiyyeti bulunurdu. Emîrin vezîr pâyesi, sonuna kadar devâm etti.

1714'e kadar surre alayı ile Kâbe örtüsünü, Mısır beylerbeyisi, Kaahire'den Mekke'ye yollardı. 1714'den 1916'a kadar her yıl Istanbul'dan surre alayı gönderildi. Merasim pâdişâhın huzurunda başlıyarak, Kurban Bayramı'nda alay Medîne ve Mekke'ye varacak şekilde hareket ederdi. Büyük

dinî merasimdi. 3 katır, altın ve gümüş para yüklü idi. Bunların kimlere tevzi edileceği, «surre emîni» denen ihtiyar ve kıdemli vezîrin elindeki defterde yazılıdır. Alay Şâm'a gelince, o yıl «hacc emîri» tâyin edilen vezir, alayın başına geçerdi. Alay, hacı namzedleri yolda katıldıkça büyürdü. Mekke emîri ve şeyhulharem, alayı Minâ'da karşılar, pâdişâhın nâme-i hümâyûnunu üç defa öpüp başına koyduktan sonra açan emîr, kaafilenin başında Mekke'ye girerdi. XIX. asırda Mekke emîrinin surre alayını Medîne'de karşılaması âdet oldu. Son surre alayı 1915'de gönderildi. 1916'da Emîr Hüseyn'in isyanı dolayısıyle Mekke'ye gidemedi. 1918'de son surre Şâm'a kadar gidip orada tevzîât yapıldı. 1922 yılında son defa olarak Sultân Vahîdeddîn, Mekke ve Medîne'de ihtiyaç sahiblerine sadaka gönderdi. 1923'de son halîfe İkinci Abdülmecîd, bu âdeti de terketti.

Kâbe'ye «kisve» denen örtüyü göndermek, halîfelik vazifeleri îcablarındandır. Abbâsî Halîfeleri örtüyü 1258'e kadar Bağdâd'dan, 1517'ye kadar Kahire'den Mekke'ye gönderdiler. Sonra bu görevi, Osmânoğulları devraldı. Siyah ibrişimden çok kalın saf ipek olarak dokunan örtü üzerine altınla âyetler yazılır. 1.060 arşın «hicâb» (perde) denen asıl örtünün 50 arşın kumaştan yapılmış nitak denen kuşağı vardır. Kuşağa celî hatt ile gönderen halîfenin adı ve âyetler işlenir. 1609'a kadar Kaahire'de, bu târihten 1915'e kadar Istanbul'da dokunmuştur. 48.000 dirhem ipekle dokunurdu. 1808 ilâ 1811 arasında 4 yıl surre ve örtü, Mekke'de Vehhâbîler olduğu için gönderilemedi. Her yıl yenilenir, eskisi Istanbul'a getirilir ve büyük saygı ile Eyüb Câmii'nde halka teşhir edilip Topkapı Sarayı'na gönderilirdi. Yeşil atlastan Kâbe perdesi 7 yılda bir hacc-ı ekber'e isabet ettirilerek yenilenirdi. Kâbe'nin anahtarları 1517'den itibaren Topkapı Sarayı'nda Emânât-ı Mukaddese'de saklanmıştır.

Harem-i Şerîfin ve Ravza-i Mutahhara'nın İslâm'ın şânına yakışır şekilde muhafazasına çok itinâ edildi. Bilhassa Osmanlı halîfeleri, Ravza'yı müze hâline getirdiler. Ravza'daki değerli eşya, Birinci Cihan Harbi'nde Fahreddîn Paşa tarafından sandıklanıp Istanbul'a gönderildi. Şimdi Topkapı Sarayı'nda Emânât-ı Mukaddese arasındadır. Meselâ 1612'de -çok dindar olan- Birinci Ahmed, Kâbe'ye «Mîzâb-ı Rahmet» denen meşhur Altın Oluk'u yaptırdı. Ve Ravza-i Mutahhara'da Peygamber'in başı ucuna «Şeb-çerâğ» adlı elması astırdı. Şebçerâğ'ı Sultân Ahmed'in babası Üçüncü Mehmed, 50.000 altına satın almıştı ve parmağından çıkarmazdı. Şeb-çerâğ, çevresine 220 elmas ilâve edilerek levha hâline getirildi ve Medîne'ye yollandı (şimdi Topkapı Sarayı'nda). 1818'de İkinci Mahmûd, baştan başa mücevherle örtülmüş üç avizeyi Ravza-i Mutahhara'daki ikisi elmas biri baştan başa zümrüd üç avizeye ilâve olarak Medîne'ye gönderdi (Cevdet, X, 241-2). Oğlu Birinci Abdülmecîd

(1839-1861) Medîne'de Mescid-i Nebevî'nin düzenlenmesi için hazîne-i hâssasından 1 milyon altın sarfetti. Bunun oğlu İkinci Abdülhamîd (1876-1909) Ravza'nın yeniden düzenlenmesi için mühim bir servet harcadı ve türbenin içini yeşile boyattı.

Hicaz'daki son Osmanlı yönetimini anlatabilmek için, 1889'da eyâletin durumu hakkında bâzı bilgiler aktarıyorum *(Hicâz Vilâyeti Sâl-nâmesi, Sene-i Hicriyye: 1306, Def'a: 4,* Mekke-i Mükerreme Matbâ'ası, 306 sahife):

Eyâlette yaklaşık 2.500.000 nüfus yaşamaktadır (imparatorluğun umûmî nüfûsu için 42.557.617 rakamı veriliyor). Eyâlet merkezi Mekke'dir. Eyâlette Arabca konuşulduğu, fakat halkın Türkçe de anladığı kaydediliyor. Hicâz valisi ve ayni zamanda Mekke şeyhulharemi Mustafa Safvet Paşa, bir askerdir (müşîr), 1. rütbe Osmânî ve Mecîdî nişanlarını hâmildir. Mekke emîri Şerif Avnürreflk Paşa, vezîr'dir, hepsi murassâ İmtiyaz, Osmânî, Mecîdî nişanlarını taşımaktadır. Mekke kadısı Ahmed Muhtar Efendi, «Istanbul» pâyesinde, 2. Mecîdî nişanı hâmilidir. Emîr'in emrindeki görevlilerin başı, kapı kethüdası Hacı Kâmil Efendi, bâlâ rütbesinde, 3. Osmânî ve Mecîdî nişanlarını taşımaktadır. Bu suretle belli başlı bütün me'murlar yazılmıştır. Meselâ Vilâyet Matbaası'nda 22 me'mur çalışmaktadır, matbaa hem Arabca, hem Türkçe kitap ve gazete basmaktadır. Vilâyetin temyiz mahkemesinde 8 hâkim bulunmaktadır. Mekke'de bir tümen vardır. Kumandanı Ferîk Ahmed Feyzi Paşa, 2. Osmânî ve Mecîdî nişanlarını hâizdir. Medîne'de «muhafız» unvânıyle gene ferik (korgeneral) rütbesinde bir garnizon kumandanı vardır (Osman Ferîd Paşa, 1. Osmânî ve Mecîdî), ayni zamanda Medîne mutasarrıfıdır (il valisi). Hicaz'daki tümen 4'er bölüklü 4'er taburdan oluşan 64, 65, 66. piyade alayları, 2 topçu taburu, 5 taburlu bir jandarma alayı, 2 muzıka bölüğünden oluşmaktadır. Tümen, iki tugaya ayrılmıştır. Jandarma alayında 77 subay bulunmaktadır. Topçu toplam 5 batarya ve 41 subaydır. Cidde'deki Yarbay Dr. Harun Bey'in emrindeki askerî hastahânedeki subay doktorlar ayrıdır. Tümenin başhekimi Dr.Mehmed Bey de yarbaydır.

Mekke şehrinde 7 cami, 68 mescid, 2 kale, 1 hükûmet konağı, 1 mahkeme, 1 postahâne, 2 kışla, 1 askerî ve 1 sivil hastahâne, 3 tekke, 12 türbe, 40 çeşme ve sebil, 2 hamam, 3.000 dükkân, 6.500 ev, 1 matbaa, 25 mağaza, 2 bedesten, 9 han, 19 rıbât, 80 değirmen, 7 imaret, 6 medrese, 1 ortaokul, 2 kütübhâne, 1 muvakkıt-hâne, 60 fırın, 95 kahvehane, 1 eczâhâne, 43 mekteb, 17 kireç-hâne, 2 mezbaha, 8 desti fabrikası, 1 gaz deposu, 1 karantina binası, 2 debbağ-hâne mevcuddur. Tâif, Mekke'nin nahiyesi, kışın 1.500 yerli nüfus, 7 cami, 7 mescid, 1 medrese, 4 mekteb, 1 sebil, 1 kışla, 400 ev, 200 dükkân, 16 köşk, 1 hamam, 9 fırın, 10 kasab,2 mezbaha, 3 havuzdur. Yazın Mekke'den gelenlerle nüfus çok artmaktadır.

Medîne-i Münevvere sancağında Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevî de bir askerdir (Müşîr Âdil Paşa, 2. Osmânî ve 1. Mecîdî nişanları). Kadı Mehmed Fevzi Efendi, Haremeyn rütbesindedir ve nişanı yoktur. Medîne sıhhiye müfettişi Mîrlivâ Dr. Hüsnî Paşa'dır (4. Osmânî ve Mecîdî). «Ferâşet-i Şerîfe Vekili ve Şeyhu'l-Hutebâ» bir kazasker, Ahmed Es'ad Efendi'dir (1. Osmânî ve Mecîdî). Medîne şehrinde 10 câmî ve mescid, 8 tekke, 17 medrese, 1 kale, 1 hükûmet konağı, 1 ortaokul, 11 mekteb, 1 kışla, 21 sebil, 1 hastahâne, 1 muvakkıt-hâne, 4.000 ev, 932 dükkân, 18 fırın, 26 kahvehane, 4 han, 2 hamam, 108 rıbât, 10 karakol, 4 boyahane, 485 hurma bahçesi vardır. Medîne'nin limanı Yenbû, bir kaza olup kaymakamı gene bir asker, Binbaşı Besim Bey'dir, 19 me'mûru ile kazayı yönetmektedir. Kasabada 5.000 nüfus, 1 hükûmet konağı, 3 câmî, 800 ev, 300 dükkân vardır. Hayber, bu kazanın nâhiyesidir. Medîne'nin diğer bir kazası el-Vech de Kızıldeniz üzerinde limandır. Kasabada 200 ev, 1 câmî, 1 kale, 1 hükûmet konağı, 20 dükkân, 1 karantina merkezi, 2.500 nüfus mevcuddur.

Cidde sancağı mutasarrıfı bir mülkiyelidir (Mehmed Ârifî Bey, mütemâyiz rütbesinde, 3. Mecîdî nişanı). Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) filosunun merkezi Cidde'dir, kumandanı, bahriye mîrlivâsı (tümamiral) Mûsâ Paşa'dır. Filo, 4 korvet ve 1 ganbot, 68 deniz subayı, 600 kadar erden oluşmaktadır. Cidde şehrinde, İran başkonsolosluğu, İngiltere, Fransa, Holanda, İsveç konsoloslukları, Avusturya ve Yunanistan konsolos muavinlikleri, 25.000 nüfus, 1 hükûmet konağı, 1 kale, 1 kışla, 1 gümrük dâiresi, 1 liman dâiresi, 1 belediye dâiresi, 1 karantina dâiresi, 1 sivil hastahâne, 100 yataklı bir askerî hastahâne, 6 karakol, 1 PTT, 5 câmî, 30 mescid, 7 türbe, 2 hamam, 1 su deposu, 1 şadırvan, 1 gemiler için su deposu, 1 boyahane, 4 havuz, 9 çeşme, 3.300 ev, 900 dükkân, 10 mağaza, 47 değirmen, 47 fırın, 40 kahvehane, 1 fabrika, 30 han, 12 lokanta, 1 eczâhâne, 1 balıkhane, 1 sadef fabrikası, 2 kireçhâne, 1 mezbaha, 1 gazhane, 1 ortaokul, 10 mekteb vardır. Leyt, Cidde sancağında bir kaza merkezidir. Kasabada 1 câmî, 1 hükûmet konağı, 50 dükkân, 550 ev, 2.000 nüfus vardır. Râbî, bu kazaya bağlı nahiye merkezi, Cidde'nin epey kuzeyinde liman, 1 kale, 1 hükûmet konağı, 7 kuyu, 10 sarnıç, 116 ev, 5 câmî, 60 dükkân, 369 yerli nüfûs ve Türk görevlilerden oluşmaktadır.

Sâl-nâmede, son asırda pâdişâhların ve Istanbul'daki devlet adamlarının Medîne şehrine 22.914 Arabca, Farsça, Türkçe elyazması kitab bağışladıkları, teker teker tâdâd edilerek yazılmış. Meselâ Sultân Abdülazîz (1861-1876), Ravza-i Mutahhara'ya çok değerli 143 Uşak halısı göndermiş.

Evliyâ Çelebî ise 1672'de 61 yaşında iken Akabe-Medîne-Mekke-Cidde yolculuğu yapmış ve haccetmiştir. IX. cildinde bu yolculuğu anlatır (s. 585-

825). Ondan aktarılan bâzı satırlar, Mekke ile Medîne'nin XVII. asır sonlarındaki durumuna âiddir:

Akabe'den 10 saat sonra hac kaafilesi Cugeymân kalesine ayak basarak Şâm eyâletinden çıktı, Hicâz eyâletine ayak bastı. İkinci Selîm'in büyük kızı ve Sokollu Mehmed Paşa'nın zevcesi İsmihân Sultân, buraya su getirmiş: Büyük hayrattır, zîrâ yol boyunca başka yerde su yoktur. 2 konak ve 20 saat sonra Şâm-Mekke yolunun tam yarısındaki Basît-ı Bî'atıyye'ye Türkler «Kuru Kavak» derler. Nûreddîn Zengî eseri kalesi harâb olduğu için 1652'de Dördüncü Mehmed yeniden yaptırmıştır. 4 konak ve 45 saat sonrası Kal'atü'l-Mu'azzam, Koca Sinan Paşa'nın yaptırdığı azametli bir kervansaraydır. 18 saat sonraki konak Şakku'l-'Acûz'dur, Tarhân Vâlide-Sultân kuyular açtırmıştır. 18 saat sonraki konak Medâin-i Sâlih harabeleridir ve Kâbe hudududur, bundan öteye Müslüman olmıyanlar geçemez. 38 saat ve 3 konak sonrası Bîr-i Cedîd'e Türkler «Yeni Kuyu» derler, buraya da Tarhân Sultân su getirmiştir. Hûd Peygamber'in mezarı buradadır. 51 saat ve 3 konak sonrası Hayber kalesidir ama hac yolu Hayber'den değil, az öteden geçer. Sonraki konak Medîne'dir. On binlerce hacı, Medîne kaleşinden atılan 80 pâre topla selâmlanarak karşılandı.

622 yılında Peygamber göçmeden önce «Yesrib», sonra «Medînetü'n-Nebî» ve kısaca «*Medîne*» ve saygı göstermek için «Medînetü'l-Münevvere» denen şehir, çöl içinde, denizden 639 metredir. Mekke'den sonraki en kutsal İslâm şehridir. Hazret-i Alî, hilâfet merkezini Irâk'da Kûfe'ye nakledinceye kadar, İslâm devletinin başşehri olmuştur. Kalesi Sultân Süleymân'ın eseridir. 1552'de, Peygamber'in rüyasına girip irâde etmesi üzerine yaptırmıştır. Peygamber, nâdir kimselerin hayatlarında yalnız bir defa rüyasında görünür. Medîne, Habeş eyâletinde sancak merkezidir. Mekke emîri, yılda bir defadan fazla Medîne'ye gelemez, Süleyman Hân kaanûnudur. Medîne kadısı terfî edince, doğrudan doğruya Istanbul kadısı olur. Şu yakınlarda Mehmed Hân'ın koyduğu kaanun mûcibince ya Mekke, ya Medîne'de kadılık etmiyen kişi, Istanbul kadısı olamaz. Bu kaanun ile Haremeyn kadılıklarına rağbet çok arttı. Eskiden mollalar, Mekke ile Medîne'yi, uzak ve iklimi Anadolu ve Rumeli çocuğu için çok değişik olduğu için istemezlerdi. Bu durum, pâdişâhı çok müteessir edince, bu kaanûnu yayınladı. Zîrâ Istanbul kadısı olmadan kazasker olmak mümkin değildir. Kadı'nın emrinde 40-50 me'mur, Medîne şeyhu'l-hareminin emrinde ise 500 Osmanlı askeri bulunur. Medîne sancak beyine «şeyhu'l-harem» denir, Istanbul'dan gönderilir. Kalesinde 100 muhafız, 80 top, sûr içinde 2.080 ev vardır. Kale çevresi 3.350 arşındır. Sûr kalınlığı 6 ve yüksekliği 20 arşındır. Yenbû iskelesi, Medîne'nin kazasıdır. Hudeyde, Safra, Dârülkurâ, Fidik, 'Alî ve Hayber de nahiyeleridir.

Ravza-i Mutahhara, Câmî-i Kebîr içindedir. Şehirde başka camide cuma namazı kılınmaz ve hutbe okunmaz. Kaledeki Süleyman Hân mescidinde bile böyledir. Hac zamanında camiin çevresindeki sokaklarda da namaz kılınır. Câmî, Cennet gibi süslenmiştir. Esas yapı Süleyman Hân'ındır ama, Sultân Kayıtbay'ın, Sultân Kansu'nun, Üçüncü Murâd'ın, Birinci Ahmed'in eserleri de görülür. Şimdiki minberi 1594'te Üçüncü Murâd koydurmuştur. 7.000 kandille aydınlatılır. Ravza-i Mutahhara'nın kubbesi, Sultân Kayıtbay'ın eseridir. Peygamber'in yanında Hazret-i Ebû-Bekr, başka bir kafesin içinde de Hazret-i Fâtıma yatar. Vezir pâyesindeki Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevi, 700 siyâhî maiyyetiyle, Ravza'yı tertemiz tutar. 300 altın ve gümüş anahtar, Şeyh'in makam odasında asılıdır. Kubbenin ortasındaki cibinlik, dört çetr' den yapılmıştır ve baştan başa mücevherle kaplıdır. Cibinliğin altında ve yeşil kâbe örtüsü içinde Hazret-i Peygamber yatar. Hiç bir ferd cibinlikten içeri giremez. Çevresindeki şamdan, kandil, buhurdan, gülâbdan gibi şeyler, mücevherlere boğulmuştur. Böyle bir hazineyi ihtivâ eden cibinliği yılda bir defa Şeyhu'l-Harem, altın anahtarı ile açar ve adamlarıyle salavât okuyarak bizzat kendisi süpürüp temizler. Hazret-i Ebû-Bekr de cibinliğin altında kalır. Onun yanında Hazret-i Ömer vardır. Hazret-i Fâtıma, cibinliğin dışındadır. Başkası gömülmemiştir. Cibinliğin üç arşın ötesi parmaklıkla çevrilidir. Ziyaretçiler ancak bu parmaklığa yaklaşabirler. Parmaklığın dört tarafını dönmek mümkindir. Zemindeki döşemeye binlerce değerli taş gömülmüştür. Onun için halı ile örtülmez. Kubbedeki avizelerde binlerce mücevher parlar. Her biri bir pâdişâhın nezridir. Şamdanlar som altındır ve üzerleri sıvama mücevherdir. 7 insan boyu şamdan vardır ki, sırasıyle Atabey Nûreddîn, Sultân Kayıtbay, Sultân Kansu, Yavuz Sultân Selim, Kaanûnî Sultân Süleyman, Timuroğlu Ekber Şah ve Birinci Sultân Ahmed bağışlamışlardır. Peygamber'in karşısına asılan iki büyük elmas 70'er kırattır. Kubbenin içini Birinci Ahmed, altın yaldızla badana ettirmiştir. Kubbede Sultân Ahmed'in adı, Osman Gazi'ye kadar bütün ataları sayılarak, celî hatt ile yazılmıştır.

Sultân Seyfeddîn, Sultân Kayıtbay, Sokollu medreseleri, yüksek medresedir. 202 medrese, 20 mekteb, 700 dükkânlı çarşı, çoğu Sultân Süleymân'ın 70 sebil, 2 hamam, mevcuddur. Çarşı üç aylarda 24 saat açıktır. Bu binalar sûr içinde kalır. Sûr dışında ayrıca 2.000 kadar ev, Hasekiyye yüksek medresesi, Osmanoğulları'nın yaptırdığı 4 imaret ve sâir hayrat vardır. Hem Süleyman Hân'ın, hem zevcesi Hurrem Sultân külliyeleri mevcuddur. Kalenin doğusundaki Bakıy mezarlığında, İslâm'ın en büyük şahsiyetleri, Hazret-i Osman, Hazret-i Hasan, Peygamber'in kızları ve zevceleri, Hazret-i Abbâs, İmâm Zeynülâbidîn, oğlu imâm Muhammedü'l-Bâkır, onun oğlu imâm Câferü's-Sâdık,

İmâm Mâlik bin Enes, birer Emevî ve Abbâsî halîfesi (Velîd ve el-Vâsık) ve daha binlercesi yatar. Medîne dışında 200 hâne *Küba*'da Peygamber'in, Hazret-i Ayşe ve Hazret-i Alî'nin mescidleri vardır. Sonra Sokollu parkı, Hazret-i Osman mescidi, Hazret-i Hamza'nın türbesi görülür. 45 saat ve 4 durak sonrası *Bedr*'dir. Bedr'den sonra Mekke'ye 97 saat ve 7 konaktır. Yol boyunca Osmanlı eserleri görülür. Yolu genişletmiş, tesviye etmiş, Dördüncü Murâd, *Şükr Akabesi*'ni iyice açıp geniş hâle getirmiştir. Mekke görününce, Mehterhâne-i Hâkaanî yeri gökü inleterek, hac kaafilesi şehre girmeye başladı.

Mekke-i Mükerreme, Hicâz'ın güneyinde, ülkenin en büyük şehri ve İslâm'ın en kutsal beldesidir. İslâm dininin en kutsal yeri olan Kâbe-i Muazzama buradadır. Denizden 265 metredir. Batısında iskelesi Cidde, güney-doğusunda yazlığı Tâif şehirleri bulunur. Mekke ile Cidde arasındaki konak Bahre'dir. Mekke'ye geldiğimiz gün cuma ve haccü'l-ekber idi. Önce Sultân Ahmed'in yeniden yaptırdığı Hazret-i İbrahim Camii'nde, sonra Cebel-i Arafat'ta Sultân Mehmed Hân adına hutbe okundu. Şehirdeki 70 kadar camiin en büyüğü olan Zayf Câmii'ni de bugünki pâdişâhımız Dördüncü Mehmed' in dedesi olan Sultân Ahmed yenileyip genişletmiştir. Mekke halkı eğlenceye düşkündür. Bayramlarda fişek atılır. Kahvehanelerde geceleri mûsikî ve rakstan geçilmez. Şâm ve Kaahire'de yapılan fişekler, Mekke'nin berrak semâsında renk renk kelebek, dev, köpek, eşek, koç, kale ve buna benzer şekiller meydana getirirler. Fişekler yükseldikçe parçalara ayrılır ve her parçasından yeni bir şekil hâsıl olur. Fişek san'atının bu derecesi Osmanlı'ya mahsustur. Avrupa ülkelerinde, meselâ Almanya'da gördüğüm havâî fişekler, basit şeylerdi. Bu yıl hacca Osmanlı devleti ricâlinden epey kişi gelmişti. Her birini Mekke'nin eşrâfından bir zât evine alıp ağırladı. Osmanlı halkı, Mekke halkını çok sever ve çok hürmet gösterir. Hangi Mekkeli, imparatorluğun neresine giderse gitsin, büyük ikram görür ve hiç masraf ettirilmez. Mekke halkına, Osmanlı devletinin dışından bile bağış gelir. Mekke emîri devletten senbolik olarak her arife günü yılda bir defa bin altın alır. Asıl geliri, Cidde ve Yenbû gümrük gelirinin yarısıdır. Fakat masrafına ancak yeter. Zîrâ 3.000 Bedevî muhâfızını besler. Fakat şehrin muhafazası 12 bölük tüfekli Istanbul'dan gönderilen askerin sorumluluğundadır ki bunlar emîrden değil, şeyhulharem'den emir alırlar. Denize, Cidde'ye 12 saattir ve yol ortasında bir defa konaklanır. Çevre tamamen çöldür. Bâzı kasabalar vardır, her birinde emîrin bir temsilcisi bulunur ve ekserisi ayni aileden yâni şerîftir. Mekke kadılığı, devletin en yüksek ilmiyye makamlarından sayılır.

Harem-i Şerîf sûr ile çevrilmiştir. Top konsa kale olur. Kâbe, ortasındadır. Orta kapısının kemeri üzerindeki yazı Kaanûnî devrinden kalma ve Karahisârî

hattıdır. Şimdiki hâli Sultân Süleymân'ın eseridir. Üçüncü Murâd bâzı ilâveler yaptırmıştır. Çoğu beyaz mermer 678 sütun vardır. Harem-i Şerîfin bir köşesinin uzunluğu 320 arşındır. Kaanûnî'nin emriyle Mimar Sinan, dört cebheye 36+ 24 + 36 + 24 = 120 kubbe yerleştirmiştir. Müştemilât binalarını da kurşun kaplı kubbelerle örtmüş ve Istanbul medreselerine benzetmiştir. Mîzâb-ı Rahmet'i Sultân Ahmed Hân, babam Dervîş Mehmed Zillî Ağa'ya îmâl ettirmiş, babam bizzat Mekke'ye gelerek Kâbe'ye Altın Oluk'u takmıştır (şimdi Topkapı Sarayı'nda), üzerinde imzası vardır. Kâbe'ye yağan yağmur, bu altın olukta toplanarak secde taşına dökülür. Secde taşı, Hazret-i Peygamber'in Kâbe önünde imamlık yaptığı, namaz kılıp başını koyduğu yerdir. Burası mihrâb hâline getirilmiştir. İki tarafına adam boyu altın kaplama gümüş iki şamdan ve 200 kandil konmuştur. Hacer-i Esved (Ar.Hacerü'l-Esved, Tr.Kara Taş), Müslümanlar için, yeryüzünde bulunan şeylerin en kutsalıdır. Bütün dünyâ Müslümanlarının yüzü günde beş vakit bu taşa döner. Kâbe ancak bu taşı muhafaza etmek için yapılmıştır ve kutsallığı, ancak bu taşı muhafaza ettiği içindir. Hac sırasında her hacının taşa yüz sürmesi, öpmesi, temâs etmesi mümkin değildir. Ancak umre sırasında alelâde günlerde mümkin olabilir. Harem-i Şerîfi Osmanlı Sarayı harem-i hümâyûnundan emekliye ayrılmış 200 kadar ihtiyar harem ağası silip süpürür, yıkar. Dünyânın en terbiyeli, nâzik, dindar, pâdişâh hareminde terbiye görmüş adamlarıdır, en mübarek hizmeti yaparlar.

Zemzem, Harem-i Şerîfte, Kâbe'nin az ötesinde, her mevsimde buz gibi soğuk, lezzetli ve çok gür bir kaynaktır. Zemzem Kuyusu'nun üzerindeki kapı ve kemeri son defa Dördüncü Mehmed yaptırmıştır. Zemzem hizmetinde 40 Arab vardır. 24 saat 4 adam 4 kova ile her dakıykada bir defa su çekerler. Günde 5 defa nöbet değiştirirler, başka işleri yoktur. Binlerce yıldan beri suyun katresi eksilmemiştir.

Harem-i Şerîf'de cum'a hutbesi okuyan hatîb, yüksek rütbeli ulemâ'dan biridir. Elinde kılıçla minbere çıkar. Zîrâ Peygamber, Mekke'yi müşriklerden kılıçla fethetmiştir. Önce Cenâb-ı Hakk'ın adını anarak hamdeder. Sonra Hazret-i Peygamber'e salât ve selâm gönderir. Sonra Hulefây-ı Râşidîn'i teker teker anar. Sonra Osmânoğulları'na dua eder ve hâlen halîfe olan Dördüncü Sultân Mehmed Hân'ın bütün unvanlarını sıralar. Sonra geriye doğru giderek Sultân Mehmed'in bütün selefleri ve ataları olan hâkanları, isimleri, unvanları, sıfatları ile öyle bir şekilde sıralar ki, hutbe'yi dinliyen, Osmânoğulları'nın devletinin ne idüğün anlar. Her pâdişâhın zamanında cihan devletinin parçalarının nasıl tamamlandığını öğrenir. Hatîb, Yavuz Sultân Selîm'i anlattıktan sonra hutbeyi keser, daha geriye gitmez. Zîrâ Sultân Selîm'den önceki pâdişâhlar, halîfe değildir. 7.000 hacı bu hutbeyi, ayakta, ihrâma bü-

rünmüş hâlde, tâzim ve ubûdiyyetle dinleyip, Halîfe-i Rûy-i Zemîn Hazretleri'ne salât ve selâm gönderdiler. Bütün islâm âlemi yek-vücûd idi. Her ırk, dil, cins, renk, iklimden gelme, hükümdâr ile köle ayni kılıkta insan, Osmânoğulları'nın şevketi için âmin dedi. Müslüman âleminin alnı açık, başı dikti. Bu da, Istanbul'un sayesinde idi. Hatîb, çok yavaş adımlarla, her adımda bir müddet bekliyerek, minberin merdivenlerinden inerken, Itrî'nin Segâh makamındaki Kurbân Bayramı Tekbîri'ni 70.000 hacı bir ağızdan okudu. 2 rek'at cum'a namâzı edâ olundu. Kâbe ortaya alınıp ve cemâat Harem-i Şerîf'ten taşarak kılınan namazdır. Namaz kılanlar yüzyüze gelirler ki, Harem-i Şerîf'ten başka hiç bir yerde caiz değildir.

Mekke ve çevresinde 740 cami ve mescid vardır ama, çoğu çok küçüktür. Tekke ve medrese köşelerindeki mescidlerdir. Sahâbe evlerinin her birine birer mihrâb konarak mescid hâline getirilmiştir. Peygamber'in Hicret'e kadar 27 yıl oturduğu Hazret-i Hadîce'nin evi ve türbesi en çok ziyaret edilen yerdir. Hulefây-ı Râşidîn'den dördünün de ayrı evleri şimdi mesciddir. Mekke'de 40 kadar medrese vardır. Yarıdan fazlası Osmanlı ve bir kaçı Mimar Sinan eseridir. En büyük medrese, 4 fakülteli Süleymâniye Medresesi'dir, yüksek medresedir, Süleymân Hân hayrâtıdır, Arablar «Medrese-i Erba'a» da derler. 78 tekkenin en büyüğü gül bahçesi ve havuzlar, fıskıyeler arasındaki Mevlevî-hâne'dir. Gelip geçen yolcular dergâhın imaretinde Allah rızâsı için ve Hazret-i Mevlânâ aşkına ağırlanır. Hindistan pâdişâhı Timuroğlu Ekber Şâh da büyük bir dergâh yaptırmıştır. Hindistan hacıları burada misafir edilir. Bir kaç katlı 53 han vardır. Hana «vekâle» derler. Her biri 100 ilâ 200 odalıdır. Biri, yalnız Hindistan tacirlerine mahsustur. Mısır, Irak, Suriye, Haleb, Yemen gibi Osmanlı ülkelerinin hanları ayrı ayrıdır. Hac zamanı bütün bunlar hacıları barındırmaya yetmez. Çok Mekkeli evini kiraya verir, gene yetmez, çadırlar açılır. Hele bu sene hacc-ı ekber olduğu için, dağ taş insan deryâsı idi. Sultân Süleymân'dan önce Mekke, susuzluktan kırılıyordu. Çok büyük masraf ederek bu pâdişâh Arafat dağının bir konak uzağından bol su getirtmiştir. Her yerden Süleymân Hân suyu akar. Pek çok çeşme de yaptırmıştır. 70 kadar konağa da bu sudan verilir. 700 evde kuyu vardır. 50 dükkânlı bedesten ve 1.300 dükkân vardır. 145 konakta husûsî hamam yapılmıştır. Bir kaç çarşı hamamı da vardır. Sokollu Mehmed ve Koca Sinan Paşalar'ınki güzeldir. 150 mekteb, 40 kadar dârülkurâ, 40 kadar dârülhadîs mevcuddur. Mekke'de okuyanların en büyük kısmı, yabancı diyarlardan gelmiş Müslümanlar'dır. Mekke'de, İslâm dininin en büyük şahsiyetleri ve pek çok sahâbî medfundur.

Cidde, Mekke'nin iskelesi ve sancak merkezidir. Burası Gayri Müslimler'e yasak değildir. Mekke'nin batı-kuzey-batısında, 2 konaktır. Karşı sahil Sudan

kıyılarıdır. Burada Kızıldeniz çok derinleşir (2.760 m). Cidde açıklarında Havvâ Anamız'ın indiği yere Dördüncü Murâd'ın kızı Kaya Sultân, 7 kubbe inşâ ettirmiştir. Cidde kalesini Memlûkler'in son günlerinde, Sultân Kansu'nun emriyle, Osmanlı mühendisleri inşâ etmişlerdir. Zîrâ bu yıllarda Portekizliler, Cidde'ye kadar Kızıldeniz'e musallat olmuşlardı. Hindistan ile Mısır (Süveyş) arasında gidip gelen ticâret gemileri, mutlakaa Cidde'ye uğrar. Bu şekilde limana yılda bin kadar gemi girer. Gümrük geliri yılda 60 milyon akçadır (1,5 milyar dolara yakın). Bu gelirin yarısını devlet alır, yarısını Mekke emîrine bırakır. Mekke emîri, bu geliri bütün seyyid ve şeriflerle paylaşmaya, Hicâz'da belirli işleri yapmaya mecburdur. Cidde'ye vâlî olarak deryâ sancak beyleri (tümamiral) gönderilir ve Habeş beylerbeyisinden emir alırlar. Habeş beylerbeyisi de bâzan Afrika'da değil, Cidde'de oturur ve sıkça Cidde'ye gelip Hicâz ahvâlini görür. Şehirde 8 han, 3 dükkân, limanda pek çok mahzen ve dükkân vardır. Ancak medrese, imaret ve çarşı hamamı yapılmamıştır.

Yenbû'ü'l-Berr, Medîne'nin kazası, 300 ev, 75 dükkândır. Asıl Yenbû ise *Yenbû'ü'l-Bahr* olup Medîne'nin limanı ve kazasıdır. Kaleli, büyük kazadır. Kalede 12 top vardır. 300 hânedir. Limanı işlektir. Her iki kasabayı da 500'er adamı ile birer şerif yönetir. Ancak kadı'ları Istanbul'dan gelir ve az sayıdaki askerle liman te'sisleri, Osmanlı yönetimindedir. *Akabe*, güneye doğru Hicâz'ın, kuzeye doğru Filistin'in, batıya doğru Mısır'ın kapısı, Kızıldeniz'in kuzey-doğu ucunda limandır. 7 kuleli, dört köşeli, 50 askerli, 400 arşın cürmündeki kalesini 1524'de Sadrâzam Makbûl İbrahim Paşa yaptırmıştır. 17 saat ve 2 konak batıya doğru Alâye ile Sînâ yarımadasına ve Mısır eyâleti toprağına girilir.

23) Mısır

Kuzey-doğu Afrika'deki Osmanlı eyâletine «Mısır» denmektedir. 8.4.1517'de Sultân Selim tarafından kurulmuştur. 19.12.1914'de Osmanlı devleti ile ilgisini kesinceye kadar, devletin protokolde 1. eyâleti statüsünde bulunmuş, Mısır, Osmanlı pâdişâh-halîfesinin sorguç-ı hümâyûnu'nda bir sultanlık (imparatorluk) pırlantası olarak kalmıştır. Daha güneyde ise, 1517' de sancak şeklinde kurulan topraklar genişletilerek, 5.7.1555'de, Özdemir Paşa ile, Sultân Süleymân, Habeş eyâletini kurmuştur.

Bu bölgede halk Sünnî-Şâfiî olup, Arabca konuşur. Hanefî olanların çoğu, Türk asıllı ailelerden iner. Hanefîlik, bir çeşit aristokratik mezheb hâlindedir ve halk Şâfiî'dir. Ortodoks kalmış ve Katolik olmuş, fakat Arabca konuşan bir

azınlık da, dâima mevcud bulunmuştur, Protestan Arablar da vardır (bugün de Mısır nüfûsunun % 9'u Hıristiyan'dır).

Evliyâ Çelebî, 1.062 sahifelik X. cildini tamâmen Afrika'ya ayırmış, Sudan, Eritre, Somali, hassaten Mısır seyahatini anlatmış, Kaahire şehri üzerinde yüzlerce sahife tafsilât vermiştir. 1670'li yılların Mısır'ı için Çelebî'den bâzı nakillerde bulunuyorum:

Süveyş, Kaahire'nin tam doğusunda, Kızıldeniz'de liman, bahriye sancak merkezidir. Şehir, liman ve tersane te'sislerinden ibarettir denebilir. Sokollu Mehmed ve Öküz Mehmed Paşalar'ın büyük hanları vardır. Su üç saat uzaktan getirilmiştir. Hindistan'dan gelen gemilerin son durağıdır. Burada mallarını boşaltırlar. Osmanlı malı yükleyip giderler. Süveyş sancak beyi olan amiralin kudretli bir filosu ve büyük tersanesi vardır. Hind Kapdanı, Mısır Kapdanı, Süveyş Kapdanı, Bahr-i Ahmer Kapdanı da denir ve Hind denizlerindeki Osmanlı amirallerinin en ehemmiyetlisidir. Doğrudan Dîvân-ı Hümâyûn'a muhâtabdır, kapdân-ı deryâ karışmaz. Sonra sadrâzam olan Kethüdâ Kara İbrahim Paşa, Mısır vâlîsi iken (1669-73), Nîl ile Süveyş Körfezi'ni kanalla birleştirmek ve Akdeniz'e çıkmak için 50'ye yakın kadırga hazırlattı. Mısır ileri gelenleri huzûruna çıktılar. Nîl, Kızıldeniz'e akıtılırsa, en az 170 şehir ve kasaba ile iki binden fazla köyün sulanamıyacağını ve gelirin azalacağını söylediler. Paşa vaz geçti ve o kadar hazırlık boşa gitti.

Sultân Selîm 'in 22 Ocak 1517'de Kaahire'ye girerek Osmanlı devletine kattığı Mısır, dâima vezîr pâyesinde ve en seçkin beylerbeyilerin tâyîn edildiği, devletin en mühim eyâletidir. Kaahire şehrini X. asır sonlarında Tûnus' tan gelen Şîî-İsmâîlî Fâtımî halîfeleri kurmuşlar, «el-Mısrü'l-Kaahire= Kahreden Büyük Şehir» demişlerdir. «Kaahire» yerine şehir için de «Mısr» denir. Fâtımîler'den önceki Mısır'ın merkezi, Mısır fâtihi Amr ibni'l-Â'ss'ın kurduğu Fustât, şimdi Kaahire'nin bir köşesinde kalmıştır ve gayri meskûndur. Kahire'de ilk hutbeyi Kalavun Câmii'nde Sultân Selîm adına, sonradan şeyhülislâm olan ve Mısır mollalığına getirilen Rumeli kazaskeri Kemâl-Paşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi okumuş ve Abbâsî halîfesi yerine pâdişâhın ismini söylemiştir. «Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn es-Sultân Selîm Hân ibn-i Sultân Bâyezid Hân» cümlesini söylerken Sultân Selim, secdeye kapanıp şükretmiştir. Ayni yıl Kaahire'de kestirilen altın sikkede de «Selîm Şâh ibn Bâyezîd Hân» ibaresi vardır.

Mısır beylerbeyisinin hassı yılda 1.247.000 akçadır. 1.000 muhafızı, 3.000 maiyyeti, bu arada 324 subayı vardır. Deryâ sancak beylikleri olarak Akdeniz eyâletine bağlanan Süveyş, İskenderiyye, Dümyât ve Reşîd'den başka eyâlet, 17 sancağa ayrılmıştır. Mısır sancak beyleri -bahriye sancakları hâriç- Istan-

bul'dan gönderilmez, Mısır'ın Memlûk beyleri arasından seçilir ve sancak beyi yerine «kâşif» denir, yetkileri aynen diğer eyâletlerin sancak beyleri gibidir. Her kâşifin 600 ilâ 700 maiyyet askeri olur. Bunlar da Mısır Memlûkleri'nden seçilir. Mısır'da tımar teşkilâtı yoktur ve Istanbul'a gönderilen vergi maktûdur, her yıl değişmez. Gelirin büyük kısmı ülke içinde harcanır. Bunların dışında Mısır, her yıl Hicâz'a tahıl ve 65.000 altın + 600 kese (24 milyon) akça göndermekle yükümlüdür. Bu para ve tahıl gelmeyince Hicâz, kendi kendini idare edemez. Bütün bu işler Selim Hân Kaanûnu'na göre düzenlenir.

Her yıl Hicâz'a 40.000'e yakın hacıyı Süveyş'ten deniz yoluyle Cidde'ye götüren sancak beyi veya beylerbeyi pâyesinde Süveyş'te oturan görevliye «Mısır emîrü'l-haccı» denir. Kızıldeniz'de 200 kadar Osmanlı ticâret gemisi işler. Süveyş bahriye sancak beyi, istediği takdirde, bu gemileri muayeneye yetkilidir. Denizden hacca gitmek meşakkatsizdir. Süveyş Kapdanı, yılda 12 kese tahsisatını, Mısır büdcesinden alır.

Mısır eyâletinde 40 kadar bir ve iki tuğ sahibi yüksek görevli vardır (tümgeneral ve orgeneral). Her yıl «Mısır Hazînesi» denen vergiyi Istanbul'a gemiyle götürmeye me'mur kişi, maiyyetinde 500 adam olan bir tuğlu bir beydir. Bir Memlûk beyi, 500 atlı ile Eski Mısır'ı (Fustât), bir diğeri gene 500 atlı ile Bulak'ı (Kaahire'nin kuzeyi), bir diğeri gene 500 atlı ile Kaahire'nin İmâm Şâfiî semtini bekler. Seferlerde beylerbeyi, Mısır askerinden ne kadar sancak asker istenmişse, o kadarını sevk eder. Mısır askeri Doğu Afrika ve Arabistan gibi yerlerde ihtiyaç hâlinde kullanılır. Uzak mesafelere sevkı nâdirdir. İskenderiyye, Reşîd ve Dümyât deniz sancak beyleri, kapdân-ı deryâ' nın emrinde amirallerdir. 6 sancak Aşağı Mısır denen Kuzey Mısır'dadır (Delta=Vâga'l-Bahrî): Şarkî veya Şarkıyye (merkezi Zekâzik), Garbî veya Garbiyye (Tantâ), Menûfiyye (Şîbînü'l-Kûm), Buhayre (Demenhûr), Dakaaliye (Mansûre), Kalyûbiyye (Benhâ). 8 sancak Yukarı Mısır denen Güney Mısır'dadır (as-Sa'îd): Cîze, Benî Süeyf, Feyyûm, Minye, Circe (Sohâg), Asyût, Asvân, Kena. Son 3 sancak yerine bâzan Elvâhât ve İbrim sancakları mevcuddur. Sivâ vâhası Buhayre; Bahâriyye ve Farafya vâhaları Minye; Dahle ve Hârga vâhaları ise Asyût sancaklarına bağlıdır. Her sancakta 300-400 kasaba ve köy vardır. Güneyde en mühim sancak, Circe'dir, Nübye'ye de hükmü geçer, 5.000 askeri olur. Yılda 200 kese tahsîsâtlı bâzan beylerbeyi rütbesinde sancak beyi vardır ki yılda 380 kese ile külliyetli hububatı da Kahire'ye gönderir. Eskiden Yukarı Mısır 24 kâşiflikti, şimdi sayı azaltılmıştır.

Mısır defterdârı beylerbeyi pâyesindedir. Mısır'da yalnız Memlûkler, Arabca derecesinde Türkçe konuşurlar. Osmanlı görevlilerinin bir kısmı Arabca öğrenmişlerdir. Ama beylerbeyi olan vezirlerin ekserisi Türkçe'den gayri dil

bilmez. Şehirlerde halk Türkçe'yi anlar. Fakat köy kesiminde Türkçe geçmez. Yerli asker dışında Istanbul'dan Mısır'a büyük mıkdarda asker gönderilir ve çoğu Kaahire'de bulundurulur: şu anda beylerbeyinin emrinde böyle 20.025 Osmanlı askeri vardır ki 600'ü topçudur. Mısır yeniçerileri de Istanbul'dan gelir, başlarındaki kumandan sancak beyi derecesindedir.

Mısır kadısı yılda 200 ilâ 300 kese tahsisat alır ve 100 kadar adam doğrudan doğruya maiyyetindedir. 4 mezhebden müftü, emrindedir. 100 kadar me'mûru ayrıca yalnız mahkeme işlerine bakar. Bir bölük yeniçeri, 300 muhzır, kadıya bağlıdır. Mısır Efendisi denen kadı, Fâtımîler'den kalan bir sarayda oturur. Kaahire'de 24 nâib, çeşitli mahallelerde, kadı nâmına hükmederler. Mısır kadısına, eyâletteki bütün kadıları kontrol etmek yetkisi de verilmiştir. Mısır eyâleti 76 esas ve «muzâfât» denen bir kaç küçük kazaya ayrılmıştır, nahiyeler başkadır. Mahalletü'l-Kübrâ, Dümyât, Reşîd, İskenderiyye, Mansûre, Minye kadıları, yüksek dereceli büyük kadılardır. Her biri günde 500 akça maaş ve yılda 25 ilâ 40 kese tahsisat alır. Kaahire'de 20.000 fetvâ vermiye me'zûn ulemâ, 57.000 hâfız, 12.000 imâm ve hatîb, 12.000 Ezher talebesi, 10.000 şeyh ve derviş vardır. Her yıl Istanbul'a gönderilen maktû Mısır vergisi 1.200 kesedir. Ayrıca külliyetli mıkdarda yiyecek de aynî vergi olarak sevkedilir.

Eyâlette 8.000 kadar köy ve 3.800 kadar şehir, kasaba, kale, nahiye mevcuddur. Mısır'da tahsil edilen verginin sekizde biri Istanbul'a gönderilip sekizde yedisi ülke içinde harcanır. Ancak Mısır'ın Istanbul'a aynî olarak gönderdiği malları da eklemek gerekir. Mısır'ın yıllık geliri 61 Mısır hazinesi yâni 48.800.000 altındır. Istanbul'a yılda nakden gönderilen vergi mıkdârı olan 800.000 altına «1 Mısır Hazinesi» denir. 61 'de 7, Mısır eyâleti içinde harcanır. 61 'de 53, halka kalır. 61'de 8 vergi, gelirin 8'de birinden az fazladır ve ağır vergi değildir. Sudan'da aynî veya maktû olarak verilen vergi, Mısır'ın geliri dışındadır. 1 Mısır kesesi=300 altın'dır. «Kîse-i Rûmî» denen 1 Osmanlı kesesi = 250 altın'dır. Osmanlı devletinin her yerinde 1 kese altın demek 250 altın demektir. Yalnız Mısır'da 300 altın yerine kullanılır. Osmanlı tebeası olmayıp hacca gitmek veya ticâret yâhud ziyaret için Mısır'a gelen yabancı Müslim ve Gayri Müslimler, Mısır'da yılda 3 Mısır hazinesi para harcarlar. Bu dahi Mısır'ın geliridir. Mısır'da halkın masrafı, diğer Osmanlı ülkelerine nisbetle azdır. Zîrâ yakacak masrafı yoktur. Ülke her mevsimde sıcaktır. Bu yüzden kışlık giyecek masrafı da yoktur. Halk çok hafif giyinir. Nüfus çok dar bir şeride sığıştığı için, mesafeler küçüktür ve yol masrafı da az olur. Nîl, en büyük yol olarak kullanılır, büyük ulaştırma kolaylığı da sağlar.

24) Kaahire

Kaahire kalesi esas bakımından XII. asır sonlarından kalma olup Salâhaddîn Eyyûbî yapısıdır. Memlûkler ve Osmanlılar'ca çok tamir ve ilâve yapılmıştır. Çok büyük kaledir. İki iç kalesi vardır. Beylerbeyi Sarayı ve baruthane kalededir. Kaahire barutu çok kaliteli ve İngiliz barutundan üstündür. Baruthane 24 saat devamlı çalışır. Bu barut, devletin her tarafında askerî birliklere sevkedilir. Beylerbeyi Sarayı esas bakımından Sultân Kayıtbay yapısıdır. Çeşitli Osmanlı valileri 1555 ile 1672 arasında sarayın bahçesine beş ayrı köşk yaptırmıştır. Sayılı hükümdârın Mısır beylerbeyisininki kadar muhteşem sarayı vardır. 25 basamakla çıkılan mermer döşeli dîvân-hâne, Memlûk sultânlarının kabûl salonu idi. Bu salonu beylerbeyi gündelik işler için kullanır, 80 x 15 arşın ve Sultân Kayıtbay yapısıdır. Sultân Kansu yapısı büyük dîvân-hâne ise, ancak merasimlerde kullanılır. Sarayın çevresi 8.500 arşındır. Su bir saat mesafeden 313 göz kemerle getirilir. Salâhaddîn Eyyûbî getirmiş, Sultân Kansu yenilemiştir. Sonradan sadrâzam olan Dâmâd Öküz Mehmed Paşa'nın kalede yaptırdığı sarnıç 20.000 deve yükü su alır ve bu su, her yıl Nîl suyundan değiştirilir.

Şehir ve çevresinde Bayram Paşa 274.000 kuyu saydırmıştır ama, bu su acıdır, içilemez, yalnız yıkanılır ve hamamlara da bu su verilir. Şehir 740 İslâm mahallesi ve 26.000 hânedir. Devletin Istanbul'dan sonraki en büyük şehridir, Edirne 3. gelir. Halk Arabca konuşur. Ama Türk de çoktur. Şehirde 78 aded gerçek saray ve binlerce konak bulunur. 26.000 evin 22.000'i Müslim, 4.000'i Gayri Müslim'dir. 20 mahalle, 600 ev, 9.000 nüfus Kıbtî'dir (Hıristiyan Arab). 6.000 küsur Yahudi, bir semte sığışmışlardır, evleri 5 veya 6 katlı, sokakları at geçemiyecek derecede dardır. 4 mahalle Rum, 2 mahalle Ermeni'nin nüfus toplamları 3.000'dir. Avrupalılar ve Osmanlı tebeası olup geçici olarak şehre gelenler pek çoktur. Bu suretle şehirde geçici olarak bulunan Avrupalılar'ın sayısı 6 ilâ 7 binden aşağı düşmez ve Osmanlı tebeası olan ziyaretçilerin sayısını Allah bilir. Zîrâ büyük ticâret şehridir. 7 Avrupa devletinin konsolos-hânesi, ayni semttedir. Her milletten insana tesadüf etmek mümkindir. Zenci Müslümanlar çoktur. Sudanlılar, Faslılar, bir mıkdâr Çingene, bunlar arasındadır. Köle ve câriye ucuzdur ve pek çok evde mevcuddur ve bunlar çeşitli ırklardandır. Arab evinde Arabca, Türk evinde Türkçe konuşurlar. Şehir 393.000 arşın sûr ile çevrilmiştir.

Dünyâda belki yalnız Istanbul şehrinde Kaahire'den fazla cami olduğu söylenebilir, Istanbul'daki büyük Gayri Müslim nüfus, Kaahire'de mevcud

değildir. Camilerin 156'sı selâtıyn câmiidir. En eskisi Mısır Fâtihi Amr İbni'l-Â'ss'ın Fustât'ta yaptırdığı camidir ki Hazret-i Ömer devridir. Daha büyüğü uzun müddet İslâm ülkelerinde yapılamamış, İslâm'ın ilk büyük câmiidir. Sadrâzam Dâmâd Bayram Paşa, Mısır beylerbeyisi iken esaslı şekilde onarmıştır. Ezher Camii'ni 969'da Fâtımîler, Mısır'a hâkim olunca yaptırmışlar, Salâhaddîn Eyyûbî medrese hâline getirmiştir. 12.000 talebesi, civardaki hücrelere yerleşmiştir. Bütün İslâm âleminden gelme talebe görülür. 9.000 dolap, kitapla doludur. Çok Anadolulu da iyi Arabca öğrenmek için buraya gelip bir kaç yıl okur. 4 mezhebin fıkhı ayrı ayrı öğretilir. Osmanlı medreselerinde ise Hanefî fıkhı öğretilir ve diğer üç mezhebinki muhtasar geçilir. Talebe ve müderrislerin çoğu Şâfiî'dir, sonra Hanefîler gelir. Pek değişik ana dili olan İslâm âlemi talebesi burada biribirleriyle ancak Arabca konuşarak anlaşırlar. Eskiden Türk talebe daha çoktu. Bir iki asırdır azalmıştır. Zîrâ Osmanlı devleti, Istanbul yüksek medreselerinin rüûsu (diploması) ile ilmiyye mesleğine devlet me'mûru alır. Ezher dâhil, diğer şehirlerin yüksek medrese me'zunları, cami hizmeti ve müftîlik dışında ilmiyye sınıfına girmek isterlerse, Istanbul medreselerinde kurulan jüri önünde imtihan vermiye mecburdur. Zîrâ Istanbul medreselerinde, Osmanlı devletinin fiilî hizmetinde gereken bilgiler, daha iyi öğretilir. Câmî ve fetvâ hizmetlerinde kalmak istiyen yüksek medrese talebesinin Istanbul'da imtihan vermesine lüzum yoktur. Zîrâ bunlar din hizmetidir ve devlet hizmeti ile ilgileri yoktur. Ezher'in 170 müderrisi vardır. Ezher müderrisi, yalnız Mısır'da değil, bütün Osmanlı devletinde, hattâ bütün İslâm âleminde saygı görür. Ancak tedrîsât, Osmanlı medreselerine göre eski usuldür ve eski asırlarda olduğu gibidir. Türkistanlı Türk ve İranlı Sünnî talebe de çoktur. Ezher rektörüne «şeyh» denir, 4 mezhebden birer yardımcısı vardır. Ayrıca her milletin talebesinin mes'ûliyetini bir müderris üzerine alır. Şimdi Türk talebeden mes'ûl müderris, Mustafa Efendi'dir.

IX. asır sonlarında Mısır'ın Türk valisi Tolunoğlu Ahmed'in gene Fustât'da yaptırdığı cami, tek kelimeyle şâhânedir. 220x120 arşındır. 40 arşın yüksekliğinde, kale görünüşünde, 90 sütün üzerine oturmuş, 160 pencereli, 6 kapılıdır. En büyük Osmanlı hattatlarından Karahisârî hacca giderken buraya uğramış, Harem duvarının sol tarafına teberrüken bir Besmele yazmıştır ki gören hayrân olur. Zîrâ yazının uzunluğu 40 arşındır. Her elf'i 8 arşın boyundadır. Memlûkler'in ilk devresine âid camiler de muhteşemdir. Halîfe Hâkim, Sultân Baybars, Sultân Müeyyed, Sultân Hasan, Sultân Kansu, Sultân Barkuk, Sultân Kalavun, Sultân Canpulad, Özbek Bey, Halîfe Abdülazîz camileri, Memlûk mimarisinin şâheserleridir. Fâtımller ile Memlûkler arasındaki devrede Eyyûbî camileri de güzeldir. Osmanlılar da çok cami ve

mescid yapmışlardır. Bütün Mısır eyâletinde 46.000 mescid olduğu deftere kayıtlıdır. Bunun ne kadarının Kaahire'de olduğunu öğrenemedim. Osmanlı' nın Mısır'ı fethi 155 yıl olmuştur. Bütün Osmanlı camilerini ve mescidlerin yalnız 29'unu görebilip namaz kıldım. Çoğu güzel eserlerdir. Memlûk câmîleri derecesinde muazzam olanları yoktur ama, zarif ve Istanbul havası getiren eserlerdir. Çok büyük camie zâten ihtiyaç yoktur. Zîrâ bütün Mısır'da yalnız 356 selâtıyn camii vardır.

Kaahire, Memlûk devletinin taht şehri olmaktan çıkınca, nüfûsu eskisine nisbetle azalmıştır. Vaktiyle Mısır ülkesinde 3.600 yüksek ve orta dereceli medrese varmış. Şimdi yoktur. Her selâtıyn câmiinin bir medresesi vardır ve haylisi yüksek medresedir. Hiç bir Osmanlı pâdişâhı Mısır'da cami ve medrese yaptırmamıştır. Zîrâ lüzumu yoktur. Ama vezirler ve Osmanlı ileri gelenleri yeni medreseler de yaptırmışlar. Zîrâ bir çoğu daha Memlûk devri sonunda harâbîye yüz tutmuştur. Kaahire'deki en güzel Osmanlı medreseleri Süleymân Paşa, İskender Paşa ve Dâvûd Paşa'ya âiddir. Yalnız hadîs öğreten medreselere «dârülhadîs» denir. Bunlardan Kaahire'de 860 aded vardır. Fakat çoğunun bir müderrisi ve bir kaç talebesi mevcud, küçük binalardır. Kaahire'de buralardan diplomalı 50.000'den fazla muhaddis vardır. 20 ilâ 30bin hadîsi rivayet silsileleriyle bilenleri mevcuddur. Hadîs hâfızlığı Mısır'da çok yaygındır. Müslim ve Buhârî'yi baştan başa ezber bilenler çoktur. Hâfız yetiştirip *Kur'ân* okumasını öğreten medreselere «dârülkurâ» derler. Kaahire'de 370 dârülkurâda 700 müderris mevcuddur. Mısır eğitiminde ezber esastır. Kör olanlar daha iyi ezberlerler. Mısır'daki kadar kör de hiç bir ülkede yoktur. Ama kör olmıyanlar için de durum aynıdır. 2.015 mekteb vardır ve son asırlarda 2.000 mektebin de (ilkokul) kapatıldığı ve talebe bulamadığı anlaşılmaktadır. Bütün Mısır'da mekteb sayısı 6.176'dır. Mekteblerin çoğu Arab çocukları içindir ve Arabca öğretir. Türk çocukları için olanlarda Türkçe öğretilir.

Kaahire'de 360 tekke ve 680 zâviye (küçük tekke) mevcuddur. Mısır halkı, tarîkatleri çok sever. 1.060 tekkenin 200 kadarı Bedevî tarîkatine âiddir. Mısır'da 300.000 kişi bu tarîkattendir ve merkezi Tantâ'dır. Bütün Mısır'da 2.000'den fazla tekke vardır. Sonra Rifâî tarîkati gelir. Ülkede 100.000 muhibbi vardır. Merkezi, Sultân Hasan Camii dibindeki dergâhtır. Okçular Dergâhı da meşhurdur. Okçu pehlivanlar, sabahtan akşama kadar yay çekip ot atarlar.

Türk tarîkatleri, halka değil, aydınlara hitâb eder. Gülşenîlik başta gelir. Zîrâ 1534'de Şeyh İbrahim Gülşenî, tarîkatin merkez dergâhını Kaahire'de yaptırmıştır. Türkçe ve Farsça öğrenmek istiyen çok meraklı Arab, buraya devâm eder. Dervişlerin gerçi hepsi Türk'tür, fakat hepsi Arabca ve Farsça da bilirler. Bu tarîkatte mûsikiye çok yer verilir. Okunan mûsiki Türkçe'dir. Mısır

mûsikisinden farklıdır. Türk Mûsikîsi'ni sevenler de devâm ederler. Şeyh Gülşenî'nin türbesi dergâhın yanındadır. Kendisini şahsen tanıyan Sultân Selîm ile oğlu Sultân Süleymân, bu dergâha çok şey vakfetmişlerdir. Şeyh'in Türkçe, Farsça, Arabca üç ayrı şiir dîvânı vardır. Kaahire Bektâşî Dergâhı da bir ulu âstânedir. Burada Türkçe daha da yoğun olduğu için, daha çok Osmanlı askerleri devâm eder. Kaahire Mevlevî-hânesi diğer bir ulu âstânedir. Muhibleri daha çok yüksek kesimden Osmanlı ve Memlûkler'dir. Ama haftada bir defa semâ âyînini herkes görmek ister.

Vaktiyle Kaahire'de her camie bağlı 700 kadar imaret olduğu bana söylendi. Ama Sultân Selim şehre girdiği zaman bu sayı 156'ya inmişmiş. Osmanlılar, bu sayıyı muhafaza etmiye çalışmışlardır. Bâzıları büyük müesseselerdir. Çoğu Memlûk hayrâtı, bir kısmı Osmanlı'dır. Şehirdeki çarşı hamamlarının sayısı 53'dür ve tamâma yakını Osmanlı eseridir. Zîrâ burada Osmanlı tarzı hamam revaçta değildir. Bâzıları çifte hamamdır. Ama 9.000'den fazla konakta husûsî hamam olduğu, bâzı saraylarda dört beş hamam bulunduğu bana söylendi. Mısır'da odun ve kereste nâdir ve değerlidir, dışarıdan, hattâ Anadolu'dan gelir. Hamam külhanlarında odun yerine sığır tezeği yakılır.

Şehirde 850 kadar küçük ve 32 çok büyük han vardır. Büyük hanlarda oda sayısı ortalama 300 kadardır. Meselâ Halil Hanı, 100 x 100 arşın, 4 kat, camili, ayrıca çevresinde 200 kâgir dükkânlıdır. Hanların büyüklerinin mühimce kısmı Osmanlı eseridir. Mısır Bedesteni dünyâca meşhurdur ve dünyânın en değerli ve nadide eşyasını satın almak mümkindir. Son defa Zülfekar Kethüdâ 1672'de 150x80 arşın, 3 kat, çevresi çarşılı bir han yaptırdı. 300 odalı Esir Hanı köle ve câriye satışının merkezidir ve her ırktan her vasıfta köle ve câriye bulmak mümkindir. Bahar Hanı, belki dünyâ baharat ticâretinin merkezidir. İndonezya, Hindistan, Habeşistan ve Yemen'den gelen baharat burada toplanıp bütün Osmanlı ülkelerine dağıtılır ve fazlası Avrupa'ya satılır. Devlet bu handan yılda 2.000 kese (80 milyon) akça vergi alır. 4 büyük hastahâne ve daha küçükleri vardır. En meşhurları Sultân Kalavun'undur. 150 x 150 arşın, zemin tamamen cilâlı beyaz mermer, havuzludur. Eczâhânesi bir muazzam müessesedir ki ilâçlarını bütün Osmanlı ülkelerine ve Avrupa'ya satar. Şehirde 4.000 kadar çeşme, sebil, yalak, umûmî musluk vardır. Çoğunun Istanbul'da Harem-i Hümâyûn'daki hizmetlerinden emekli olarak büyük ekseriyetinin son yıllarını geçirmeyi tercîh ettikleri Kaahire'ye yerleşen yüksek rütbeli harem ağalarının hayrâtı olduğu görülür.

8.900 sokağın hepsinin kapıları vardır ve sokak kapıları geceleri bekçiler tarafından kapatılır. Ancak şehrin 17 caddesi gece de trafiğe açıktır. Bu caddeleri Kaahire subaşısı, 6-700 adamı ile geceleri gezer. Asayiş şartları Is-

tanbul'dakinden başkadır. Çok yoksulla çok zengin yanyanadır. Halk rehâveti sever. Zîrâ iklim gerçekten sıcaktır. Şehir Nîl'in doğu kıyısı kenarına kurulmuştur. Batı kıyısına Cîze denir ve arada Nîl üzerinde adalar vardır. Arada 18 köprü vardır ve bütün Mısır ülkesinde Nîl üzerindeki köprülerin sayısı 346' dır. Arablar köprüye «cisr», bâzan «kantara» derler. Havuza «birke» derler. Ama bildiğimiz eğlence havuzu değildir, Kaahire'deki 14 küçük barajdır. Çevreleri ağaçlı, güzel yerlerdir. Şehir, Nîl'in suları alçaldığı mevsimlerde, bu büyük havuzlarla beslenir. Yükseldiği zaman ihtiyaç kalmaz. Birketü'l-'Ayni'ş-Şems'deki dikilitaş, Eski Mısırlılar'dan kalma acâib yazılarla doludur, kimse okumaya kaadir değildir.

Kaahire'nin kuzeyine «Bulak» derler. 2.500 arşın uzunluğunda, 300 ilâ 800 arşın eninde bir şehirdir. Kaahire'nin Nîl üzerinde büyük limanıdır. 10.000 tekne, Bulak liman-reisinin defterinde kayıtlıdır. Şehir 45 mahalle, 6.700 ev, 56 cami, 304 mesciddir. Muazzam Sûk-ı Sultânî içindeki Sultân Baybars Camii, en mükellef yapıdır. Sadrâzam Koca Sinan Paşa'nın beylerbeyi iken yaptırdığı cami sahildedir. Tek kubbeli, bütün Osmanlı eserleri gibi Istanbul üslûbundadır, Istanbul Sultânselim Câmii'nin küçük kopyesi gibidir. Eyyûbî ve Memlûk câmllerindeki çok girift nakışlar, Osmanlı eserlerinde yoktur. Osmanlı'ya göre fazla süs haram sayılır. Bulak'ta 20 medrese, 40 kadar mekteb, 6 tekke, 73 han mevcuddur. En büyük tekke, Gülşenî Dergâhı' dır. Limanda bâzıları 600 arşın cürmünde 200 kadar mahzen, ağzına kadar idhâl Asya maliyle doludur. 1.600 dükkândan 200'ü Sinan Paşa Çarşısı'ndadır. Bulak tersanesi 2.000 arşın cürmünde, büyüktür. Güney Anadolu ve Lübnan'dan getirilen kereste dağlar gibi yığılmıştır. Dîğer gemicilik malzemesi de öyle. Tersane emîni, Süveyş amiralinin emrindedir. Şehrin kuzeyinde 7 katlı fevkalâde güzel Sebtiyye Kasrı, bahçeler içindedir. Beylerbeyinin haftada bir gün dinlenmesi içindir. Bulak yakınlarında Kayıtbay Yaylağı 1.000 ev, 11 saray, 70 dükkân, 17 cami, 70 mesciddir. Vaktiyle 10.000 hâne imiş. Kayıtbay Camii ve külliyesi, bu arada 200 oda hanı buradadır. Camie 300 kişi hizmet eder. Sultân Kayıtbay, en îmarcı Memlûk sultânıdır. 300'ü Hicâz'da olmak üzere 700 hayrat yaptırmıştır. Ona yakın Sultân Barkuk, Sultân Eşref, Sultân İnal, Sultân Çakmak, Sultân Ferec, Sultân Kansu, Sultân Tumanbay camileri sıralanır. Bâzıları üçer şerefeli çift minarelidir. Kansu Câmii'nin bulunduğu yere Âdiliyye derler.

Mısr-ı 'Atıyk, Mısr-ı Kadîm, Eski Mısır, Eski Kaahire denen şehrin asıl adı Fustât'tır. Kaahire'nin banliyösü ve ona bitişiktir. Mısır Fâtihi Amr kurmuştur. Vaktiyle çok büyük olduğu uçsuz bucaksız gayrı meskûn semtlerden anlaşılır. Şimdi 4.600 hâne meskûndur. Nîl sahilinde yılda 10.000 tekne uğ-

rayan limandır. 2.000 arşın cürmünde kalesi vardır. 270 cami ve mescidden çoğunun harabesi görülür. Amr Camii buradadır. 1660'da Âbidîn Bey de bir câmî yaptırmış. Melikü't-Tâhir ve Sultân Çakmak selâtıyn camileri ayaktadır. 3 medrese, 20 mekteb, 10 tekke, 11 han, 1 hamam, 10 kahvehane vardır. Vaktiyle 700 kadar konak ve saray mevcûd imiş. Nîl ortasındaki Ravda adası da Kaahire'nin bir kısmını oluşturur.

Mısır eyâletinde 45 yerde mehter-hâne-i hâkaanî ve bin kadar yerde kûs-i sultânî çalınır. Her yıl Nîl suyunu büyük baraja -ki Mıkyâs denir- veren kapaklar açılır. O gün büyük merasim olur, top ve tüfekler atılır. Beylerbeyi olan vezir, merasimi kabûl eder. 200 koyun ve 50 deve kurbân edilir. 2.000 kelle şekeri ve 80 deve yükü ekmek ve başka yiyecekler Nîl'e atılır. Bir bâtıl âdettir ama, Mısır halkı vaz geçmez. Aksi takdirde kıtlık olacağına inanır. Osmanlılar böyle şeye kulak asmazlar. Ama Osmanlı yönetimi, her ülkede halkın âdetlerine, devlete zarar vermedikçe, rızâ göstermek değişmez prensibindedir. Gece Vezir, Ümmü'l-Kıyâs Kasrı'na gelip donatılmış 2.000 kadar geminin Nîl üzerinde önünden geçip kendisini selâmlamasını kabûl etti. Mısırlılar mûsikiyi çok sevdikleri için, her evden mûsiki yükseliyordu. Bizzat vezîrin huzurunda bir fasıl hey'eti icrâ ediyordu. Fişek atan gemiler, temmuz ayında semâ çok durgun olduğu için, görülecek şeydi. Nîl, bir şehrâyîn manzarasına bürünmüştü. Her fişeğin üç ayrı kısım hâlinde ve belirli zaman aralıkları ile rengârenk fırlaması ve her kademede kırk elli parçaya ayrılması ve zirveye kadar yükseldikten sonra toprağa kadar düşmesi, büyük san'at eseridir. O gece paşanın huzûrunda yüz binlerce fişek atıldı. Fişeğin pek çok çeşidi ve her çeşidin ayrı adı vardır. Nehre yedi sekiz defa batıp yeniden çıkan çeşidine «semekî» denir. Su içinde yüzer gibi hızla yol alması çok güzeldir. Fişekler gökyüzüne yükselince türlü şekiller meydana getirirler. Şenlikler gece ve gündüz bir hafta sürdü. Bir haftada 50.000 altın değerinde fişek atıldı. Nîl üzerindeki şenliği daha iyi seyredebilmek için sahilde bir hafta için 50 altına yalı kirâlıyanlar görüldü. Eri büyük fişekler, semâda bütün teferrüâtıyle bir kaleyi tersîm edenlerdir, tanesi 300 altındır. O kadar insan yiyip içti ki bir haftada 4 milyon akça masraf oldu. Devlet adamları, şenliğin ilk üç gününe katılırlar. Son dört günde halk, kendi başına eğlenir.

Nîl nehrinin tamâmı Osmanlı ülkeleri içindedir. Ama kaynadığı yerler Afrika'nın derinliklerindedir. Çok timsah vardır. Mısır'da yağmur yılda bir veyâ iki defa yağar. Nîl olmasa ve taşmasa, açlık olur ve halk yaşıyamaz.

Kaahire'de 643 kahvehane mevcuddur. Bin müşteri alan, büyük mûsiki hey'etleri bulunanlar vardır. 1.000'den fazla dükkânda tütün satılır. 70 dükkânda kahve satılır. 200 meyhane, 75 bozahâne bulunur. Şehirde 3.000 ka-

dar mimar, 70 fırında 600 işçi, 3.800 büyük tacir, 600 kasab dükkânı, 600 aşçı dükkânı, 206 kebabcı, 70 muhallebici, 60 cerrah, 40 tabîb, 290 eczacı, 350 sarraf, 12 saatçi, 2.000'den fazla kuyumcu, 3.200 berber, 700 profesyonel müzisyen, 2.000 fâhişe, 300 pezevenk kocakarı, aralarında teşkilâtlanmış 9.000 dilenci vardır. Kaahire'de 40.000 eşek vardır. Herkes eşeğe biner. 300 hırsız, sâbıkalı olarak zâbıta defterine işlenmiştir.

Kaahire'de medfûn olan şöhretli kişiler saymakla bitmez. İmâm Şâfiî Hazretleri, Kaahire'de yatar. Çok büyük bir semt onun adını taşır. Türbe, çok değerli eşya ile süslenmiştir. Sandûkaya kimseyi yaklaştırmazlar. Çevresinde selâtıyn camii ve külliye bulunur. Mısır Eyyûbî sultânları, Memlûk sultânları, Mısır Abbâsî halîfeleri, muhteşem türbeler içinde yatarlar. Halîfe el-Müstencid'in sandûkasının üzerinde hâlâ duran altın cibinlik, Fâtih Sultân Mehmed'in hediyesidir. Hayli Osmanlı ricâli ve Mısır beylerbeyisi iken ölen 3 vezir de Kaahire'de medfundur. Din, tasavvuf, ilim, san'at adamlarının hesâbı yoktur.

25) Aşağı Mısır

7.8.1672'de Tantâ'ya gitmek üzere Kaahire'den ayrıldım. *Şubre,* Kaahire banliyösü, 1.000 ev, 7 camidir. *Zifte,* Garbiyye sancağında 70 köylü, 500 hâne, 3 câmî, 7 tekke, Nîl üzerinde iskele, kaza merkezidir. *Mît Gamr,* Nîl'in öteki doğu kıyısı üzerinde, Mansûre sancağında 4.000 hâne kaza merkezidir. 9 câmî, 35 mescid, 7 medrese, 12 mekteb, 7 han, 600 dükkândır. *Menûf,* 320 köylü kaza merkezi, 18 mahalle, 3 câmî, 37 mescid, 3 medrese, 40 mekteb, 7 han, 400 dükkân, 2 hamamdır. *Tantâ,* Delta'nın ortasında Nîl'in bir kolu üzerinde, Garbiyye sancağının bâzı merkezi, bâzı kazasıdır. Şeyh Ahmed Bedevî burada gömülüdür. 1.500 ev, 8 câmî, 32 mescid, 7 mekteb, 7 han var. Sultân Kayıtbay iki minareli muhteşem bir câmî yaptırmış. Bedevî'nin türbesi fevkalâde değerli eşya ile doldurulmuş. *Mahalletü'l-Merhûm,* Menûfiyye'nin kazası ve bâzan sancak merkezi, 70 köylü; 2.000 ev, 2 câmî, 38 mescid, 200 dükkân, 7 han, 8 mektebdir. *Âbyâr,* ayni sancakta 150 köylü kaza merkezi, 3.000 ev, 3 câmî, 37 mescid, 2 medrese, 3 tekke, 200 dükkândır. *Nehâriyye,* ayni sancakta 700 ev, 13 câmî, 27 mescid kaza merkezidir. *Ebû-Alt,* 800 ev, 2 cami, 7 mescid, 2 han, 50 dükkânlı kazadır. *Desûk,* Garbiyye sancağında 500 hâne kaza merkezidir. Sultân Kayıtbay Camii ve 5 mescid vardır. *Demenhûr,* Buhayre sancağının merkezidir, İskenderiyye'nin güney-doğusundadır. Batı tarafı çöldür ve çöldeki bütün bedevîler bu sancağın kontrolündedir. Merkez kazasında 360 köy ve 7

nahiye vardır. 5.500 ev, 14 selâtıyn camii, 63 cami ve mescid, 7 tekke, 3 medrese, 40 mekteb, 680 dükkân, 8 han, 254 atölye mevcuddur. Sultân Kayıtbay camii, ulu camidir. *Hûş-i Îsâ*, Buhayre sancağında kaza merkezi, Demenhûr'un batısındadır. 2.000 ev, 1 cami, 10 mescid, 360 dükkândır.

İskenderiyye, Delta'nın batı tarafındaki açığında, Akdeniz üzerinde, Mısır'ın en büyük limanı ve târihin en meşhur şehirlerinden biridir. Mîlâd'dan Önce IV. asrın sonlarında Mısır'ı fetheden Büyük İskender tarafından kurulmuştur. Şimdi bütün ağırlık Kaahire'ye geçtiği için, eskisine nisbetle çok küçülmüştür. Müslümanların fethinde, Mısır'ın merkezi İskenderiyye iken, Amr İbni'l-Â'ss, Fustât şehrini kurarak, Kaahire'ye getirmiştir. İskenderiyye Feneri'nin harabeleri hâlâ görülür. Akdeniz eyâletinin Mısır sahillerinde bulunan üç deniz sancağından biridir. Sancak beyi amiraldir ve kapdân-ı deryâya bağlıdır. Kalesi 11.700 arşın cürmündedir. 175 kulelidir. Şehirde 3.075 ev, 680 dükkân, bir bedesten, 6 han, 27 cami, 53 mescid, 6 hamam, 130 sarnıç, 4 Avrupa konsolos-hânesi var. 85 kadar cami ve mescid harab ve ibâdete kapalıdır. Zîrâ cemâati kalmamış, nüfus asırdan asra Kaahire'ye kaymıştır. Liman ağzında Sultân Kayıtbay'ın kalesi, sarayı, camii mevcuddur. 850 arşın cürmünde, 3 katlı, iki tarafı deniz, 55 kadar küçük top bulunan bir ufak kaledir. Kızıl Kule 300 arşın ve Sultân Çakmak eseridir. Doğu tarafında Sultân Kayıtbay'ın 200 arşın daha küçük bir kalesi vardır. Liman önündeki mendirek, burada sancak beyliği yapan Kılıç-Ali Paşa'nın eseridir. Liman ilerisinde levendlerin kışlası bulunur, hiç biri yerli değildir. Kaahire'den sonra en çok Türk bu şehirdedir. Ebû-Kıyr kalesi de deniz üzerindedir ve ayni adı taşıyan limanı korur. Mısır beylerbeyisi iken Sadrâzam Süleymân Paşa yaptırmıştır. Bu kalede 300 muhafız, ayrıca topçu, büyük cebhâne, 70 top vardır. Muazzam bir fener her gece yanar ve 100 milden görünür. Ebû-Kıyr, İskenderiyye'nin nahiyesi ve şehrin bir parçasıdır.

İdfû, Reşîd sancağında kaza merkezi, Reşîd'in güney-doğusundadır. 4.000 ev, 2 cami, 18 mescid, 3 han, 300 dükkândır. *Reşîd*, Mısır'da Akdeniz eyâletine bağlı 3 deniz sancağından biridir, İskenderiyye'nin kuzey-doğusunda, Akdeniz üzerinde limandır. Sancak beyi amiral, kapdân-ı deryâ'ya bağlıdır. Şimdi bu makamda bir deniz beylerbeyisi (oramiral) vardır. Sancakta 4 kaza ve 76 köy bulunur. Haylisi 5-6 katlı olmak üzere 10.960 ev Müslüman, 1.060 ev Hıristiyan ve Yahudi'dir. Şimdi İskenderiyye'den kalabalıktır. Zîrâ büyük ticâret merkezidir. Denizden mal gelir ve gider. 2.000 kadar zengin tacir bu işle uğraşır. 200 kadar cami ve mescid, 70 kadar işhanı, 7 medrese, 70 kadar mekteb, 100'er dükkânlı 2 bedesten, 3.040 dükkân, 70 kahvehane, 240 değirmen, 70 meyhane, 5 hamam, 6.000'den fazla depo, devlete âid 40 boya îmâlât-

hânesi vardır. Şehir 610 sokaktır. Dâmâd Öküz Mehmed Paşa'nınki başta olmak üzere, Hâdim Süleymân Paşa, Dâvûd Paşa, Hâfız Ahmed Paşa, Koca Sinan Paşa gibi Mısır beylerbeyiliği yapmış sadrâzamların yaptırdıkları hanlar, gerçekte birer kervansaraydır. Reşîd kalesini XIII. asır sonlarında Sultân Baybars yaptırmış, XV. asır ortalarında Sultân Kayıtbay genişletip câmî ilâve etmiş, 1595'de Vezîr Ali Paşa, bir kat daha çıkmıştır. 100 kadar top vardır.

Mahalle-i Mütûbis, Garbiyye sancağında 70 köylü, 3.000 hâne, 5 cami, 70 mescid ve tekke, 200 dükkân kaza merkezidir. *Sindiyûm,* ayni sancakta 80 köylü, 3.000 hâne, 200 kadar dükkân kaza merkezidir ki bâzan sancak merkezi de olur. *Fûve,* Garbiyye'nin bâzan kaza, bâzan sancak merkezi, 4.000 hâne,.12 cami, 40 mesciddir. *Şubrahîs,* Buhayre sancağında 2.000 hâne, 2 cami, 10 mescidli kaza merkezidir. *Mît-i Cenâh,* Garbiyye'de 2.000 hâne, 2 cami, 20 mescidli kazadır. *Sahh,* Garbiyye'de 2.000 hâne, 2 cami, 20 tekkeli bir diğer kazaz merkezidir. *Nakle,* Buhayre'de 2.000 hâne, 3 cami, 20 mescidli kazadır. *İmbâbe,* Cîze sancağının merkezidir. Nîl'in batı kıyısındadır. Karşısında Kaahire'nin Şubre semti yer alır. Cîze, güneyde kalır ve karşı taraftaki Fustât'a karşıdır. el-Cezîre adasının kuzey ucu, İmbâbe karşısındadır. Cîze sancak beyi şimdi burada oturur ama, gerçekte İmbâbe, Cîze merkez kazasının bir nahiyesinden ibarettir. Gerçekte, Kaahire'nin bir banliyösüdür. 5.000 hâne, 8 cami, 70 kadar mescid, medreseler, 20 kadar mekteb mevcuddur. Devlete âid 70 boya îmâlât-hânesi vardır. *Burullus,* Dümyât sancağında kaza merkezi, 300 küsur hânedir. 70 köylü mevcuddur. Reşîd ile Dümyât arasındadır. *Beltıym,* nahiyesi ve limanıdır. *Sinâniyye,* diğer nâhiyesidir ki Koca Sinan Paşa kurmuştur, 300 hâne, 3 cami, 2 handır.

Dümyât, Mısır'daki 3 deniz sancağından birinin merkezidir. Akdeniz eyâletine, yâni kapdân-ı deryâya bağlıdır. (Kapdân-ı deryâya bağlı bulunmayan ve Akdeniz'de değil, Kızıldeniz'de kurulmuş Süveyş'teki Hind Kapdanlığını dâhil etmiyoruz). Akdeniz üzerinde limandır. Menzele Gölü denen hemen hemen kapalı körfezin kuzey-batı ucunda, Mansûre'nin kuzey-doğusundadır. Pirinci, dünyâca meşhurdur. Sancak beyi bâzan deniz beylerbeyisidir (oramiral). İskenderiyye ve Reşîd deniz sancakları ile beraber, Delta'nın Akdeniz sahillerini oluşturur ki, Mısır'ın Akdeniz sahillerini Osmanlı devleti, Mısır eyâletine değil, Akdeniz eyâletine bağlamıştır. Bâzan Reşîd sancağı ile de birleştirilmiştir. Limana yılda 500 kadar gemi girer ve 250 kese kadar gümrük resmi alınır. Merkez kazası 3 nahiye ve 16 köyden ibarettir. Her taraf denizdir. Şehirde 40 mahalle, 260 sokak, 150 câmî ve mescid, 7 kilise, 2.000 küsur dükkân, 3.000 kadar mahzen vardır. Yalnız pirinç ekilir ve balıkçılık canlıdır. Dokuma sanayii vardır. 300.000 kadar nüfûsun yaşadığı şehir, Mısır'da Kahi-

re'den sonra gelir. 600 hâne Gayri Müslim'in dokuzda biri Yahudi'dir. Sultân Kayıtbay'ın camii, binden fazla softanın yüksek öğrenim gördüğü medresesi, ayrıca 6 medrese, 11 tekke, 18 han, 4 hamam, 6'sı biner müşteri alır 32 kahvehane mevcuddur. Hanların çoğu Osmanlı eseridir. Kalede Selim Hân Camii, 40 kadar top vardır. Nîl kenarında Dâmâd Öküz Mehmed Paşa yeni bir kaleye başlamış, tamamlatamamıştır. Şehirde bir Mevlevî-hâne de mevcuddur. 7 saat uzakta *Tine* kalesi Selim Hân Camii, 30 top ihtivâ eder. Arîş (Sînâ) sancağında nahiyedir ve Afrika'nın sonu ve en kuzey-doğusudur. Karşısı Asya'dır.

Fereskür, Dümyât sancağında kaza merkezidir. Mansûre'nin güney-batısındadır. 1.100 hâne, 6 cami, 11 mescid, 300 dükkân, 3 han vardır. *Şirbîn,* Garbiyye sancağında 40 köylü bir kazanın merkezidir. 1.700 hâne, 7 cami, 50 kadar mescid, 1 medrese, mektebler, tekkeler, 54 dükkân mevcuddur. *Mansûre,* sancak merkezidir. Delta'nın doğusuna doğru, Nîl deltasının kollarından birinin kıyısında, Tantâ ile Dümyât arasındadır. Dümyât'tan sonra Mansûre'yi de alan Haçlılar'ı Eyyûbîler püskürtüp Mısır'dan atınca, bu beldeye 1235'de «Mansûre» denmiştir. Sancakta 787 köy, kasaba, şehir vardır. Sancak devlete yılda 3.000 Mısır kesesi vergi öder. Merkez kazasında 320 köy bulunur. Şehir 9.000 ev, konak ve saray, 14 câmî, 291 mescid, 6 medrese, 70 mekteb, 40 sebil, 2 hamam, 18 han, 40 kahvehane, 1.150 dükkân, 7 yağhane, 75 değirmen, 40-50 bin insanın toplandığı haftalık bir pazardan ibarettir. 22 de yolcu hanı vardır. 180 x 180 arşın Câmi'ü'l-Kebîr, Eyyûbîler'den Sultân Sâlih'in eseridir, 1671'de Receb Çorbacı tamir ettirmiştir. *Menzele,* Mansûre'nin kazasıdır. Asya toprağına, Sînâ yarımadasına yakındır. Menzele Gölü denen Akdeniz körfezi yakınlarında, 1.000 hâne, 8 cami, 62 mescid, 1 medrese, 6 mekteb, 7 sebil, 8 kahvehane, 180 dükkândır. *Semenhûd,* Garbiyye'nin 47 köylü bir kazasının merkezi, Mansûre'nin az güney-batısındadır. 1.300 hâne, 3 cami, 3 mescid, 12 mekteb, 7 sebil, 1 hamam, 51 dükkândır.

Mahalletü'l- Kübrâ veya Mahalletü'l-Kebîr, Garbiyye sancağının merkezidir. Mansûre ile Demenhûr arasında, Delta'nın ortasında ve biraz kuzeye doğrudur. Sancak beyine ekseriya beylerbeyi pâyesi verilir. Beyin 2.000 aşkeri, 150 kese yıllık tahsisatı vardır. Kadı ise günde 500 akça maaş ve yılda 40 veya 50 Mısır kesesi tahsisat alır. Sancakta 370 köy vardır. Şehir içi 3 nahiyeye ayrılmıştır. Bir kaç katlı 16.000 hâne, 78 mahalle büyük bir şehirdir. 70 kadar cami, bir o kadar mescid, 16 medrese, 70 kadar tekke, 200 kadar sebil, 46 sarnıç, 5 hamam, 200'e yakın mekteb, 2.345 dükkân, 48 kahvehane, 200 kadar yağhane, 380 değirmen, 10 fırın, 77 han, 2 Kıbtî mahallesinde 7 kilise ve 1.000 kadar ev mevcuddur. Merkez kazasının nüfûsu 600.000'dir. Tam Arab şehridir. Türk nüfus, me'mur ailelerinden ibarettir. 1674'de Câfer Ağa,

Nîl üzerinde 3 gözlü bir köprü yaptırmış. Şehrin ulu câmiinin bugünki şekli, Sultân Baybars'a âiddir.

Kalyûb, Kaahire'nin kuzey banliyösü de sayılabilir. Kalyûbiyye sancağının merkezidir. 280 köy bu sancaktadır. Sancak beyi yılda 100 kese alır. 2.000 ev, 7 cami, 33 mescid, 20 mekteb, 8 han, 7 kahvehane, 200 dükkân şirin bir şehirdir, eskiden daha kalabalıkmış. Gize, Nîl'in batı kıyısındadır ve karşısında Fustât (Mısrü'l-'Atîka =Eski Mısır) vardır, gerçekte Kaahire şehrinin karşı kıyıda kalan kısmıdır. Ama Kaahire merkez sancağından ayrı bir sancağın merkezi yapılmıştır. Bu sancak, Yukarı (Güney) Mısır'da sayılır ve Yukarı Mısır'ın, Delta'ya (Aşağı = Kuzey Mısır) dayanan en kuzeyidir. Şehrin güneyinde Sakaara piramidleri ve onun karşısında Eski Mısır'ın taht şehri *Menfis* ve onun güneyinde *Helvân* yer alır. Menfis ve Helvân, Kaahire sancağındadır ve Kaahire şehrinin güney ucudur. *Cîze* 1.000 hâne, 3 cami, 37 mescid, 2 han, 6 kahvehane, 7 mekteb, 8 sebil, 3 tekke, 1 hamamdır. Firavunların en büyük ve dünyâca meşhur üç piramidi, Cîze'de çöl içindedir, yanlarında büyük Sfenks vardır. *Hânkaah,* 150 köylü bir kazanın merkezidir. Sultân Eşref Camii, daha 8 cami, 30 mescid vardır. *Belbeys,* Şarkıyye sancağının merkezi, Kahire'nin kuzey-doğusundadır. Bu sancak Delta'nın doğusunu kaplar ve doğuda sınırı Süveyş Berzahı'dır. Berzahtan sonra Sînâ veya merkezinin adiyle *el-'Arîş* sancağı başlar. Kuzeyi Akdeniz'de Menzele Körfezi'dir. Güney-batısında Kalyûbiyye, batısında Mansûre sancakları olan Belbeys sancağında 340 köy bulunur. Bey tahsisatı 70 kesedir. Sultân Muhammed Camii, daha 5 cami, 81 mescid, 15 han mevcuddur. *Karaim* ve *Sâlihiyye* kaleleri, bu sancakta Sultân Kayıtbay'ın kale ve camileri bulunan iki nahiyedir, ikincisini Sultân Sâlih kurmuştur.

26) Yukarı Mısır

Güney Mısır'a «Yukarı Mısır» denir ki Nil Deltası'nın (Aşağı = Kuzey Mısır) güneyinden başlıyarak Nübye'ye, Sûdân'a kadar olan Nil vâdîsidir. Kahire'nin güneyinden itibaren Yukarı Mısır başlar ve güneye doğru ilerler. Nîl'in iki sahilinden ibarettir ve gerisi çöldür. Kaahire'nin Nîl'in batısında kalan Cîze semti, Yukarı Mısır'a dâhil sayılır. Yukarı Mısır, Nîl'den uzak bir kaç vâhayı da içine alır. Cîze sancağının güneyi Benî-Süeyf sancağıdır.

Benî-Süeyf, Nil üzerinde sancak merkezidir. Kuzeyi Cîze, güneyi Minye sancaklarıdır. Benî-Süeyf şehri, Kaahire ve Minye şehirlerinin tam ortasına düşer. 740 köy bu sancağa bağlıdır. Sancak beyinin 1.000 askerinden başka şehirde Kaahire yeniçeri ağasına bağlı bir yeniçeri birliği de mevcuddur. Bir kaç katlı

5.000 kadar ev, konak, saray, 6 cami, 80 kadar mescid, 9 medrese, 40 kadar mekteb, 20 sebil, 10 han, 10 kahvehane, 10 boyahane, 500 kadar dükkândır, bedesteni yoktur. Taslak-zâde Ahmed Ağa'nın camii yeni yapılmış ve Istanbul üslûbundadır. *Feşne* veya el-Feşn, bu sancağın güneye doğru son kazasıdır, 60 köyü vardır. 7 mahalle, 3 cami, 4 mescid, 7 sebil, 6 mekteb, 4 han, bir kaç tekkedir. *Semâlût* nahiyesinin az güneyinde Minye sancağı başlar.

Minye, bâzan beylerbeyi pâyesinde sancak beylerine verilen bir sancağın merkezidir. Merkez kazasında 8 nahiye ve 220 köy mevcuddur. Şehirde, Nil kenarında, Benî-Süeyf ve Asyût şehirleri arasındadır. Bir kaç katlı 6.000 ev, 6 cami, 99 mescid, 70 kadar konak, 100 küsur sebil, 11 han, 300 dükkân, 3 tekke vardır. 90x60 arşın kiliseden bozma Hazret-i Ömer Câmii'ni, 'Amr ibni'l-Â'ss, halîfesi adına yaptırmıştır. Yanında yüksek dereceli medresesi mevcuddur. *Esmûneyn* 40 köylü, 300 hâne, 2 câmî ve *Mellâvî* 60 köylü, 4.500 hâne, 5 cami, 35 mescid, 400 dükkân, 38 şeker-hâne, 57 değirmen, 3 han, 7 kahvehane, 7 mekteb, Minye'nin iki kaza merkezidir. 67 köylü 1.000 hâne, 3 câmî *Sanbû* da öyledir. *Menfelût*, Minye sancağında büyük bir kazanın merkezidir. 300 kadar köy bağlıdır. Nîl'in batı kıyısından 1.000 arşındır. Bir kaç katlı 8.600 ev, 8 câmî, 30 mescid, 8 medrese, 47 mekteb, 70 sebil, 8 han, 1.000 kadar dükkân, 1 hamam, 190 değirmen, 20 kahvehane ihtivâ eden büyük şehirdir. Birer mahalle Hıristiyan ve Mûsevî'dir. 6 saat güney ve gene Nîl'in batısı Asyût'tur.

Asyût, Mısır'ın tam ortasıdır. 420 köylü bir sancağın merkezidir ve 105 köy, merkez kazâsındadır. 4.800 kadar bir kaç katlı ev, 9 câmî, 17 mescid, 6 tekke, 10 medrese, 40 kadar mekteb, 1 hamam, 70 sebil, 7 kahvehane, 360 dükkân var. Eskiden 27.000 hâne imiş ve 146.000 nüfus yaşıyormuş. Ümeyye Camii, Hazret-i Ömer zamanından kalmadır. Şimdi sancak beyi olan Yûsuf Bey, 50 x 50 arşın Câmî-i Cedîd'i yaptırmıştır. *Ebû-Tîğ* ve Tahta, Nîl'in batı kıyısı üzerinde, Asyût ile Sohâg arasında, kaza merkezleridir. İlki 80 köylü, 2.000 hâne, 3 cami, 4 mesciddir. Asyût'un 6 saat güneyidir. *Tahta* ise şimdi küçük bir sancağa merkez olmuştur. 2.000 hâne, 9 cami, 61 mescid, 2 tekke, 1 hamam, 20 sebil, 3 handır ve Nîl'den az uzakcadır. *Cezîre*, 200 köylü bir diğer kazadır. *Sohâc* veya Mısır talaffuzuyle Sohâg, Nîl'in batı sahili üzerinde küçük bir sancağın merkezidir ve nehrin karşı sahilinde Ahmûn vardır. 160'ı merkez kazasında 300 kadar köy bu sancaktadır. Şehir 2.160 ev, 6 cami, 44 mescid, 18 tekke, 7 medrese, 17 mekteb, 20 sebil, 6 han, 1 hamam, 100 dükkândır. Camilerin ikisi selâtıyn camii ve biri ilk Memlûk sultânı Aybey'indir. *Mensiye*, veya el-Menşâ, gene Nîl'in batı kıyısında, Sohâg'dan 7 saat güney-doğuda, 67 köylü bir kazanın merkezidir. 2.000 hâne, biri selâtıyn 3 cami, 17 mescid, 200 dükkân, 7 kahvehane, 2 han, 3 mekteb, 7 sebildir.

Circe veya Mısır talaffuzuyle Girga, el-Menşâ'dan güneye 3 saat ve Nîl'in batı kıyısında, Sohâg'ın güney-doğusunda, 2 tuğlu paşalara verilen büyük bir sancağın merkezidir. Bu sancak beyi, Yukarı Mısır'daki bütün sancakları, Mısır valisi olan vezîr adına teftişe salâhiyetlidir. Zîrâ Mısır valisi çok mühim olay olmadıkça Kaahire'den ayrılmaz. Yılda 600.000 akça has alan sancak beyi azledilince ekseriya Mısır emîrü'l-haccı olur. 1.070 köy bu sancaktadır. Sancak beyi yılda 300 Mısır kesesi altın da tahsisat alır. Kadısı günde 300 akça maaş ve yılda 3.000 altın tahsisat alır. Merkez kazasına 180 köy bağlanmıştır. Bütün Yukarı Mısır'da 6.170 köy vardır. Şehir, 10.068 ev, 11 cami, 53 mescid, 12 medrese, 18 mekteb, 9 tekke, 7 sebil, 1.200 sâk□ye, 2.000 kuyu, 2 hamam, 860 dükkândır. Camilerden üçü Osmanlı eseridir ve 1634'de Şehîd Mehmed Bey'in yaptırdığı camie İznik'ten çini getirtilerek döşenmiştir. En büyük cami 60x60 arşın ve Eyyûbî sultânlarından birine âiddir. Bolluk yerdir. 40-50 okkalık bir koyun 15 para ve ramazân ayında 20 para, bir deve 300 para, 2 okka hâs ekmek 1 para, 3 okka esmer ekmek 1 para, 1 erdeb buğday yarım altın, 1 erdeb arpa 10 para, bir Habeş köle 7,5 ilâ 10 altındır. Ama lüks kumaşlar, bakır eşya gibi şeyler Anadolu'dan gelir ve pahalıdır. Circe'de 11 gün kaldım. Sancak beyi olan Özbek Paşa 400 altın ve hediyeler ihsân etti, Memlûk beylerinden idi.

Belâbiş, 70 köy, fakat ancak 60 hâne, 1 câmî kazâ merkezidir. Güneye doğru 8 saat sonra *Fâv*, Nîl'in doğu (kuzey) kıyısında 1.300 hâne, 2 câmî, 7 tekkeli kaza merkezidir. Eskiden sancak merkezi imiş. *Kana*, Nîl'in kuzey (doğu) kıyısında kaza merkezi, eski sancak merkezidir. Bu da Circe'ye bağlıdır. 7 câmî, 20 mescid, 7 tekke, 2 medrese, 150 dükkân, 7 büyükçe han, bir büyük pazar, 7 kahvehane, 1 hamam vardır. 1664'de 5.000 altın harcıyarak Hasan Ağa yeni bir câmî yaptırmış. 10 saat güneye *Kusayr* veya Kuss, Nîl'in doğu kıyısında, Kana ile Uksûr arasındadır. Yukarı Mısır'da kalesi olan nâdir yerlerden biridir. Kalesi Sultân Baybars'ındır. 17 topu, 200 kadar muhafızı mevcuddur. 60 köydür. 800 hâne, 4 câmî, 22 mescid, 6 mekteb, bir kaç tekke, 20 sebil var. 1305'de burada sürgünde ölen Abbâsî halîfesi el-Müstekfî'nin camii mevcuddur. Kusayr, Medîne'nin limanı Yenbû'a 300 ve Mekke'nin limanı Cidde'ye 360 mildir. Ticâret malları çölden Kızıldeniz sahiline çıkarılır ve Hicâz'ın bu limanlarına sevkedilir.

Uksûr, Nîl'in doğusundadır. Kuzeyinde dünyânın en büyük ölü şehirlerinden biri vardır (Eski Mısır'ın taht şehri Teb ve Karnak). Kusayr'ın güneybatısında, Circe'ye bağlı kaza merkezidir ki eskiden sancakmış. 1.200 hânedir. Dağ tepe harabe ve eski eserdir, Istanbul'da Süleymâniye Câmii'ndeki 4 muazzam sütûn, bu harabelerden alınarak Istanbul'a sevkedilmiştir. 3 câmî,

17 mescid vardır. Bu civarda Nîl'de timsahlar pek çoğalır. Havası güzel, lâkin halkı yoksuldur. Güneyde *Kolombo* nahiyesinin doğu tarafındaki kayalıklar mağara doludur, Cebel-i Timsah =Timsah Dağı derler. Mağaralarda binlerce timsah mumyası üstüste yığılmıştır. Hurma lifi ile kefenlenmişlerdir ve çürümemişlerdir.

Asvân, Nîl'in batı kıyısında, Birinci Şelâle'nin az kuzeyinde, Circe'nin kazası, bâzan sancak merkezidir. 60 köyü, 20 top, 150 asker, mehter-hâneli kalesi vardır. 1.600 hânedir. Eskiden büyük olduğu çevredeki harabelerden anlaşılır. Şehrin güneyindeki dağlık araziden zümrüd çıkar. 155 dakıyka ötede dünyânın en büyük ağaçlarından biri vardır, vaktiyle Sultân Kayıtbay gölgesinde dinlenmiş.

Nîl'in 6 şelâlesi vardır. Yalnız 1. Şelâle, Mısır topraklarında, diğer beşi Nübye'dedir (Kuzey Sudan), ilk şelâle, Asvân'ın hemen güneyindedir. Şelâleler, kuzeyden güneye sayılır. *Ezrak*, Asvân'ın kaza merkezi, 1.200 hâne, 26 câmî ve mescid, 6 mekteb, 7 sebil, 24 dükkândır. Çok az güneyindeki *İbrim* veya Kasr-ı İbrim, Nîl'in doğu kıyısındadır. 800 arşın, beş köşeli kalesini Özdemir Paşa yapmıştır. Kalede 40 top, Sultân Süleymân Camii, 80 ev, Kahire'den gönderilen 200 Osmanlı askeri vardır, İbrim'de eski Osmanlı ricalinin sarayımsı konakları görülür. Zîrâ bir çok siyâsî suçlu, Istanbul'dan İbrim'e sürülmüşler, bir kısmı burada ölmüş, bir kısmı afvedilip Istanbul'a dönmüştür. İbrim, Osmanlı devletinin Mısır'daki güneyde son kalesidir. İbrim güneyinde *Toski* veya Toşka nahiyesi, Mısır toprağının sonudur. Daha güneyde *Feres* kasabası ile Nübye başlar, sonra Vâdî Halfa gelir, İbrim'den Vâdî Halfa 8 saattir. Nîl bu kesimde güney-batıya akar. Sûdân, Mısır eyâletine bağlı, yalnız Kızıldeniz sahilleri, Habeş eyâletindedir.

Esne, Circe sancağında büyük kaza merkezidir. Nîl'in batı sâhilindedir. Kale, 500 ev, 11 câmî ve mesciddir. Hazret-i Ömer Camii, Mısır'ın fethinden kalmadır. *Hav*, nehrin güney (batı) sahilinde, Kana'nın karşısında, Circe'nin büyük kazası merkezi, 1.000 ev, 7 câmî ve mesciddir. *Farsût*, Hav'ın az kuzey-batısında, Nîl'in güney (batı) kıyısına yakın, büyük kaza merkezidir, Circe'ye bağlıdır. 70 köy, 800 ev, 11 cami ve mesciddir. Farsût, Hav'ın az kuzeybatısında, Nîl'in güney (batı) kıyısına yakın, büyük kaza merkezidir, Circe'ye bağlıdır. 70 köy, 800 ev, 11 câmî ve mesciddir. *Semhûd*, Farsût'un az batısında, Nîl'in batı (güney) kıyısında, Circe'ye bağlı büyük kaza merkezi, 2.000 ev, 3 câmî, 17 mesciddir. *Berdîs*, Semhûd ile Circe arasında, Nîl'in güney (batı) kıyısına çok yakın, Circe'nin büyük kaza merkezi, 50 köy, 800 hânedir. *Elvâh*, Circe'ye, bâzan Menfelût'a bağlı büyük kaza merkezi, eski bir şehrin hara-

beleri içinde, 1 câmî, 17 mescid, 3 medrese, 17 mekteb, 7 tekke, 3 han, 356 dükkân, 40 sebil, dokuma merkezidir.

Feyyûm ve tam adiyle Medînetü'l-Feyyûm, sancak merkezidir. Nîl'in batı kıyısından uzakça, geniş bir vaha içindedir. Az güney-doğusunda Benî-Süeyf şehri vardır. Çöl içindedir. Sancağı, Nîl'den, Benî-Süeyf sancağı; kuzeyde Gize, güneyde Circe sancakları sınırlar. 110 köyü vardır. Vaktiyle 360 köymüş. 67 mahalle, 11 câmî, 39 mescid, 9.000 küsur hâne, 7 medrese, 40 mekteb, 2 hamam, 16 han, 900 dükkân büyük şehirdir. 70x70 arşın Kayıtbay Camii mükelleftir. Feyyûm, Hazret-i Yûsuf'un şehri olarak çok ziyaret edilir. *Atfîh*, Benî-Süeyf sancağında, şehrin kuzey-doğusunda, büyük kaza merkezi, 26 köydür. Küçük bir yerdir.

Evliyâ Çelebî, 1683'e kadar 10 yıl Kaahire'de kalmıştır, Istanbul'dan sonra en çok oturduğu şehirdir. 1683'de 72 yaşında Istanbul'a dönüp ertesi yıl 1684'de ölmüştür. Verdiği hâne sayılarını 10 ile çarpmak suretiyle bu devirdeki Mısır şehirlerinin nüfusları hakkında bir fikir edinmek mümkin görünmektedir: Kaahire 463.000, Dümyât 300.000, Mahalletü'l-Kübrâ 160.000, Reşîd 109.600, Circe 100.680, Feyyûm 90.600, Mansûre 90.000, Sudan'da Sennâre 90.000, Menfelût 86.000, Sudan'da Donkude 60.000, Minye 60.000, Demenhûr 55.000, Benî-Süeyf 50.000, Asyût 48.000, Mellâvî 45.000,Fûve 40.000, İdfû 40.000, Mit Gamr 40.000, Sudan'da Dongola'l-'Acûz 36.000, İskenderiyye 33.750, Sudan'da Arabaci 37.000, Âbyâr 30.000, el-Feşn 30.000, Sudan'da Lûlû 30.000, Mutûbis 30.000, Sindiyûm 30.000, Sohâg 21.600 ve 20.000 nüfuslu daha 14 şehir.

27) Sudan

Vâdî Halfa, Nîl'in doğu kıyısına çok yakındır. Çok az güneyde 2. Şelâle vardır. Balta girmemiş ormanlar arasından Nîl boyunca güneye inerek 7 gün sonra *Say* kalesidir. Nîl'in güney (doğu) kıyısında, Vâdî Halfa ile Dongola'nın arasında, karşısında Nîl içinde ada vardır. Adada Özdemiroğlu Osman Paşa kale yaptırmış. Şimdi kalede 70 top, her yıl Kaahire'den getirilip yenilenen 450 Osmanlı askeri vardır. Kaza merkezidir ama, sınırlarına bakılsa sancak mı, eyâlet mi anlaşılmaz. Sudan ortalarına ve Habeş sınırlarına kadar bu kaza hükmeder. Bu kadar büyük ülke, ada içinde 450 Osmanlı askerinin üzerlerine geleceği endişesiyle itaat eder. Osmanlı devletinin Nîl üzerinde en güneydeki kalesidir. Süleymân Hân Camii, Özdemir Paşa Mektebi, 22 dükkân ve asker için evler vardır. Halk Benî-Halfa kabîlesinden ve Müslüman'dır. Arabca ko-

nuşurlar ama çok Zencî kanı almışlardır. Çevre çöldür. Habeş eyâletinin merkezi Musavvâ'ya 20 konaktır. Say'dan Musavvâ'ya gitmek için çöller, cangıllar geçmek, arslan, pars, fil, gergedan, akbaba gibi canavarlardan iyi korunmak gerekir. Say kalesinde askerler 3 arslan yakalamışlardı, etle besliyorlardı. Nîl boyunca çöl içinde güneye inmeye devam ettim. *Mağrak* kalesi hâkimi Hasan Bey'dir. Foncistan melikinin kumandanıdır ama gerçekte Osmanlı'nın emrini dinler. Foncistan meliki, Mısır beylerbeyisine tâbîdir. 17 kalesi, 17.000 mızraklı askeri vardır. Her yıl vergisini Kaahire'ye gönderir. Mâlikî mezhebinden olan melik, beni de ağırladı, iki fil dişi hediye etti, birini Say kalesinin Osmanlı kumandanına hediye gönderdim. 2 gün güneyde *Tinnâre* kalesi de ayni melikindir. Kale kumandanı Kör Hüseyin Bey, burada 800 kadar mızraklı askerle 40-50 bin nüfûsa hükmediyordu, kendisi eski bir Osmanlı subayı idi. Kalede top yerine mancınık vardı. 4 saat güneyde *Sese* kalesine de 40-50 bin nüfus bağlıdır. 3 saat güneyde *Nâznârnite*, 7 saat sonra *Mâdiye* kaleleri, Nîl üzerinde ve ayni durumu arzediyordu.

Üçüncü Şelâle'den az sonra *Hafîr*, Nîl'in doğu (güney) kıyısında ve karşısı Nîl içinde ada, Foncistan kalesidir. Kalede 1.000 süvari, bir kaç eski top, 1.000 küsur ev, 2 han, 50 kadar tekke, 1 imaret, 6 mekteb, 1 hamam, 1 medrese, 20 sebil, 130 dükkân var. Halk Şâfiî'dir. 4 cami, 16 mescid saydım. 800 kişilik bir Osmanlı kaafilesi hâlinde seyahat ediyorduk. Kale muhafızı bizi saygıyle karşıladı. Güneye doğru *Kandı* ve 7 saat sonra *Navrî* kalelerini geçtik. Sonuncusu 40.000 nüfuslu, 1.000 askerli kaza idi. Kemâleddîn adlı kumandanı ikrâm etti. 17 saat sonra Nîl kıyısında *Sindi* kalesine geldik. Foncistan ülkesi devâm ediyordu. Çarşıda gergedan boynuzu, abanoz ağacı, fildişi, timsah derisi, dağlar gibi yığılmıştı. *Dânika* (Dongola), bir gün sonradır. Burası Foncistân'da bir emîrlik idi. Emîr, Osmanlı kaafilesinin başı olduğum için beni sağına oturtup ikrâm etti. Burası da Osmanlı'ya tâbîdir ve vergi verir. Ancak nakid paraları yoktur. Vergileri aynîdir. *Hankoc*'a geldik. Kezâ Foncistân'a âiddir. Kale kumandanı olan Zenci elimi öpmek istedi, vermedim. Türkçe hitâb edince şaşırdım. Zîrâ Say'dan beri hiç bir yerliden Türkçe duymamıştık. Meğer gençliğinde Asvân'da bulunup Türkçe öğrenmiş. Hankoc'da çok ilkel 6 top gördüm. Mısır valisi vezîrin mektubunu gören ayağa kalkıp baş kesiyordu. Zîrâ bu taraflarda Mısır valisi, Afrika imparatoru demektir. Pâdişâh ise, Allah'ın Gölgesi'dir, ona ulaşabilme ümidleri yoktur. Ancak böyle bir hükümdârın tebeası bulunduklarını biliyorlardı.

Tombosu kalesi, Nîl sahilinde 20.000 nüfuslu bir kazanın merkezidir. Burada bana bir fil hediye edildi. 9 saat güneyde *Sükrûvî* kalesi, 50.000 nüfuslu bir kazâya merkezdir. 10 saat güneyde *Hafîr* (Foncistan Hafîri) kalesi, 60.000

nüfuslu bir kazanın merkezidir. Güneye doğru birer konak ara ile *Meşev, Tombol, Firdâniye, Difne, Arku, Betnî, İrtid, İremis* kalelerini geçtik. Her biri bir kazanın merkezidir. Sonra Nîl'i güneye doğru geçmeye devam ederek *Cebriyye,* 100.000 nüfuslu bir kazanın merkezi olan Hannak kalelerine geldik. Birer konak ara ile *Kuli, Bakar, Eski Dongola* (Dongala'l-'Acûz) kalelerine vardık. Burası Nîl'in doğu kıyısında, 650 hâne, 7 cami, 9 mescid, 6 mekteb kale olup varoşta (kale dışı) 3.000 hâne idi. İyi anlıyamadığım karışık bir Arabca konuşuyorlardı. Cuma günü pâdişâhımız adına okunan hutbeyi dinledik. Zürâfe eti yiyorlardı, bana da yedirdiler. Sonraki konaklar *Sürtâkûsî* ve *Zegave* kaleleridir. *Afât* veya Afârit, Nîl'in kuzeyinde (doğusunda), öte yakada ed-Dabbe kasabası bulunan bir yerdir. Burası Nîl'in çok geniş dirseğinin en güney köşesidir ve buradan sonra nehir artık güneye değil, kuzeydoğuya akar, sonra gene güneye yönelir. *Kenise, Abkur* (Abdum) kalelerini geçtik. Sonuncusu nehrin güney (batı) kıyısında, 200 hânedir. 2 konak sonra *Deffâre* kalesini 1250'de Sultân Aybey yaptırmıştır. Sonraki konaklar 700 hâne *Melik İdris, Gırrî, Ilgun,* 700 hâne *Koseray,* 600 hâne *Hilletü'l-Mülk,* 200 hâne *Noci, 4.* Şelâle'den sonra *Arbad* kaleleridir. Arbaci, 3.700 hâne kalabalık şehirdir. 7 camidir. Burada Foncistan melikinin kardeşi Kan Cercis hükümdardır, 640.000 nüfûsa hâkimdir. Mısır vezîrinin mektubunu ayağa kalkıp aldı, öpüp başına koydu. Bana iki torba dolusu değerli taş, 2 Zenci bâkire, 3 esmer köle ihsan etti. Ben de kendisine fil'imi verdim ve çok ağır bir yükten kurtuldum. Zîrâ bu fil, 100 deve yükü ot yiyip Nîl suyunu tüketircesine su içiyordu. Sonraki konak batı kıyısında 600 hâne *Atsan* kalesidir. Burada Karamanlı 3 Türk tacirine tesadüf ettim. Hindistan'dan Sevâkin'e mal getirirlerken Portekizliler'e esir ve Portekiz gemisi Afrika sahiline vurup batınca halâs olmuş, 7 yıldır Afrika'da sürünüyorlardı. Kaahire'ye rahatça gidebilmeleri için bütün tedbirleri aldım. Zîrâ Kaahire'den Karaman'a gitmek kolaydır. Çok sevinip ellerime sarıldılar. Sonraki konaklar *Bakış, Hilletur-Rikâbî, Hületü'l-Cündî-Sevr* kaleleridir. 1.000 hâne olan bu sonuncusunda, Foncistân Meliki ile karşılaştık.

Huzûruna girdim. Arabca hitâb ederek ellerimi tuttu. Mısır vezîrinin nâmesini öpüp başına koydu. Melik'le beraber Nîl kenarında *Sennâre* kalesine geldik (11.12.1672). Nübye (Kuzey Sudan) geride kalmıştı, burası tam Sudan idi. Sennâre, Melik'in taht şehri idi. Hutbe, pâdişâhımız adına okunuyordu. Melik geçerken halk yerlere kapanıyordu. Sennâre'de 3.000 arşın cürmünde kale, 8.000 basit ev vardı. Sudan'ın en büyük şehridir. Mavi Nîl'in (Bahrü'l-Ezrak) batı kıyısı üzerindedir. Çevre göçebe kabîlelerdir ve zenciye çok yakın esmerdirler. Arabca kadar yerli diller de konuşuluyordu. Türkçe geçmiyordu. Türkçe anlaşabilmek için, Sudan ve Habeşistan'ın Kızıldeniz sahillerine

varmak gerekir. Kalede Osmanlı yapısı 50 şâhî top ve tüfekler vardı, fakat köhne idiler. 8 cami, 40 kadar mescid gördüm. Halk Mâlikî'dir ama Şâfiî de çoktur. Kadınlar örtünmüyorlardı. Zîrâ çok sıcaktır ve örtünmemek ayıp değildir. İçlerinde çok güzelleri vardı. Narin yapılı idiler. Üstlerinde çok az bir şey olmasına rağmen kimse başını çevirip bakmıyordu. Hepsi Müslüman'dır. Sennâre'de 40 gün kalarak Melik'le beraber ramazân'da zevk-u safâ ettik. Bana pek çok hediye verdi, mahcûb oldum. Bir melike hangi hediyeyle mukaabele edilebilir? Mısır vezîri -sonra sadrâzam olan- İbrahim Paşa'ya da bir kervan dolusu değerli mal gönderdi ki, yıllık vergisidir. Bu kervanı da teslîm aldım. Nîl üzerinden gemilerle hazineyi Kaahire'ye doğru yola çıkardım. Melik'in muhafızlarının başına, kaafilemdeki Osmanlı askerlerini koydum.

Sennâre'den sonraki duraklar *Apsuka* kalesi, 2.000 hâne, 7 câmî *Ebû-Temir*, 500.000 nüfuslu bir Foncistân vilâyetinin merkezi olan *Boruses'dır*. Burada hayâtımda ilk def'a olarak beyaz renkte iki fil gördüm. Sonra gelen *Buruste*, Foncistân'ın 600.000 nüfuslu bir bölgesinin merkezi kaledir. Sonra gelen *Donkude* kalesi, 6.000 kâgir hânedir. Burada ırz düşmanı bir erkeğin recm'ine şâhid oldum. 2 konak sonra *Şilcelân* vâdîsinde 70 fil, 16 gergedan, binlerce pars, yaban eşeği, zürâfe ve benzerlerini avladık. Gene de bu sahrâ mahlûkatının yüz binde birini vuramadık. Böylesine av hayvanı kaynıyordu. 2 konak sonra *Kümeyle*, 1.000 hâne, 7 cami, 121 dükkândır. Nîl boyunca giderek 7 konak sonra Foncistân'a tâbî *Cersinka*'ya geldik. Hâkimi Şânullâh Kan, 40 fil ve 100 deve yükü vergisini, Melik'e gönderiyordu.

Bu suretle Beyaz Nîl'den (Bahrü'l-Ebyad) güneye ve Sudan'ın iyice güneyine indik. Burada İslâm dini biter ve putperest kabîleler başlar. Nîl, kollara ayrılarak güneye doğru devam eder. Nîl, çevresinde yedi kavmin yaşadığı çok büyük bir gölden kaynar. Yerliler, bu göle kadar gidip dönerler. Büyük Göl'de Kamer Dağı üzerinde *Kamer* şehri, Hazret-i Süleymân yapısıdır. Büyük Göl'de 7 konak doğu, Hind Okyanusu'dur. Büyük Göl ile Okyanus ve Sudan ve Mısır, hattâ 5 ay gidip Fas'a kadar ticâret yapan kervanlar şimdi çok azalmıştır. Zîrâ Okyanus kıyılarına Portekizliler musallattır. Büyük Göl çevresindeki kabîleler de beyaz adam görünce yakalar, pişirip yerler. Sennâre'den ayrıldıktan 45 gün sonra gene Sennâre'ye döndük. Az kalıp güneye, sonra kuzeye, sonra kuzeydoğuya doğrulduk. Sennâre'den Arpaci, 3 gündür.

28) Habeş Eyâleti

Güney Mısır'la Nübye arasında bir ara İbrim eyâleti kuruldu, iki yılını doldurmadan gene Mısır eyâletine katıldı (13.2.1584-26.12.1585). 1.300.000 akça sâl-yâneli 4 sancaktı (İbrim, Mehâs, Kusayr, Elvâh). Kusayr, Kızıldeniz kıyısında iskeledir. İbrim'de zümrüd mâdenleri vardı.

Habeş eyâleti Üçüncü Murâd devrinde (1574-95) 10 sancaktı (Musavvâ merkez, Sevâkin, Akik, Harkik (Arkiko), Sam, Bor, Matrer, Hindiyye (Hindibe), Sarâve, Andia). 1582'de Dîvân, Habeş eyaletindeki kalelerin tamiri için 40.000 altın ek tahsisat çıkardı ki, jeopolitik amaçlarla akıl almaz uzaklıktaki ülkelere dökülen paralar için bir örnektir. Yemen beylerbeyisi Özdemir Paşa (1548-54), 5.7.1555'de Habeş eyâleti kurularak başına getirildi. 60 yaşında Debarva'da öldü. 1560'da yerine geçen oğlu -sonra sadrâzam olan- Özdemiroğlu Osman Paşa, babasının naaşını Musavvâ'ya taşıdı. Orada türbe, cami ve külliye yaptırdı. Bu paşaların zamanında Habeş kavimlerinden bir çok kabîle ihtidâ etti. Bu Osmanlı politikası ile Eritre'de Müslümanlar mutlak ekseriyet elde ettikleri gibi, Habeş Yaylası'nda da bir çok bölge Müslüman oldu. Kral Glavdevos 1559'da yenilip meydan muharebesinde öldü. Hıristiyan (Ortodoks Yâkuubî) oldukları için Portekizliler'ce ateşli silâhlarla desteklenmelerine rağmen Habeşistan kralları, Osmanlı ile başa çıkamadı. Maktul kralın yerine geçen kardeşi Minas (1559-1563), Enderta meydan muharebesinde Özdemiroğlu'na yenildi (20.4.1562). Bu Kral Minas, prens iken Yemen beylerbeyisine esir düşüp uzun müddet Zebîd'de yaşamıştı. Habeş beylerbeyisi (14.12.1579-21.12.1582) Hızır Paşa, Harkiko (1580) ve Debarva (1582) meydan muharebelerinde, Habeş ordusunu ezdi. Hıristiyan Habeşler, güney ve güney-batıya çekildiler. Habeşistan'ın mühim kısmı Osmanlı'nın eline geçti. Habeşistan kralları, eski sistemle Osmanlılarla başa çıkamıyacaklarını anladılar. Bir Habeş tüfekli birliği kuruldu. Kurdukları birliğin kumandanına «paşa» ve subaylarına «ağa» dediler. Abdi Ağa adındaki eski bir Türk topçu subayına Habeş ordusunun ilk topçu birliğini kurdurdular ve birliğin başına geçirdikleri bu subaya «Abdi Paşa» dediler (Pankhurst, *Fire-Arms in Ethiopia prior to the Nineteenth Century, Ethiopia Observer,* XI-3, Addis Ababa 1968, s. 214).

Bâb-ı Âlî, 1778'e kadar Kızıldeniz'i kapalı Osmanlı denizi olarak tuttu ve milletlerarası ticârete açmadı. Bu târihten başlıyarak İngiliz ticâret gemilerinin Kızıldeniz'e girmesine, Asya ile Afrika yakaları arasındaki Osmanlı iskelelerine uğramasına izin verdi.

Sultân Abdülazîz devrinde (1861-1876) Gondar emîri Kusayy, Osmanlı'ya tâbî olarak, Habeşistan kralının metbûluğunu reddetti. Gondar, Tana Gölü'nün az kuzeyindedir. Bu suretle Osmanlılar, Eritre dışında Tigre'ye, hattâ Amhara'nın büyük kısmına nüfûz ettiler. Addis Ababa'nın doğusundaki Harar Müslüman emîrliği de Osmanlı'ya tâbî oldu. 1875'de Raûf Paşa, Harar'a girerek bu emîrliğe son verdi ve bölge bir müddet doğrudan Osmanlı yönetimine girdi. 1877'de İngiltere, 10° paraleldeki Dante Burnu'na (Ar. Re' sü'l-Hafûn) kadar Kuzey Somali'nin Osmanlı toprağı olduğunu kabûl etti. Ama buradan Kenya'ya kadar Güney (Doğu) Somali de Osmanlı nüfuzunda idi. 1876'ya doğu Osmanlı hâkimiyeti, Büyük Göller'i (Uganda), Somali'yi, Kongo'ya (Zair) kadar uzanan toprakları içine alıyordu. 1867'de Câfer Mazhar Paşa, Re'sü'l-Hafûn'a (Dante Burnu) Türk bayrağı çekmişti. Sonra Muhtâr Paşa, ayni noktaya geldi. Bütün Afrika kıt'asının en doğu ucudur (51°meridyen). Cibûtî'nin pek az güneyindeki Zeylâ iskelesini Bâb-ı Âlî, Yemen eyâletinden ayırarak, 15.000 altın karşılığında, Mısır eyâletine bıraktı. Zeylâ ile Musavvâ arası, yâni Cibûtî ve Eritre, Hicâz eyâletine bağlı idi. Musavvâ'dan kuzeye doğru sahil ise Mısır eyâletinde idi. Ancak 1839'da Aden iskelesi ile Perim adacağına yerleşen İngiltere, 1884'de Berberâ iskelesini ele geçirdi. Emeli, Bâbü'l-Mendeb'i kapatmaktı. 1885'de Bâb-ı Âlî, Zeylâ'yı Mısır'dan alarak tekrar kaza olarak Yemen eyâletine bağladı. Fransa, 1888'de Tacûra iskelesine ayak basarak Fransız Somalisi (Cibûti) sömürgesini oluşturmaya başladı, İtalya ise, 1884'de Assab iskelesini işgal ederek Doğu Afrika'ya ayak bastı. 1885'de İngilizler'in desteklediği bir İtalyan birliği, Musavvâ limanına çıktı. Türk bayrağını indirip İtalyan bayrağı çekti. Buradaki Osmanlı birliği, Mısır'a gönderildi. Bu suretle Kızıl-deniz kıyıları, Osmanlı tekelinden çıktı, İngiltere, İtalya ve Fransa da bu kıyılara yerleşti. Ancak Avrupalılar, denizin Asya (doğu) kıyılarındaki Osmanlı tekelini kıramadılar ve burada sahil edinemediler. 1916, hattâ 1919'a kadar bu yakadaki Osmanlı tekeli devâm etti. Ondan sonra da Avrupalılar, bu yakada pek bir şey elde edemediler. Zîrâ Suûdî Arabistan ve Yemen krallıkları kuruldu. İtalya, büyük gayretlerle ancak 1896'da Eritre'ye hâkim olabildi. Sonra Güney (Doğu) Somali sömürgesini kurdu (1901). Fakat iki sömürgesi arasında irtibat yoktu. Araya İngiliz (Kuzey) ve Fransız (Cibûti) Somalileri giriyordu. İtalyan Somalisi'nin güney kıyıları, Zengîbâr sultanlığına âiddi (Kismayu, Merka, Mukdişû iskeleleri vs), İtalyanlar önce bu iskeleleri Zengîbâr'dan kiralayıp sonra fiilen ele geçirdiler. Hayâsız bir sömürgecilik ve emperyalizm çağı idi. Kismayu ancak 1905'te İtalya'ya geçti. Bu politikasında İngiltere, İtalya'yı destekledi.

İkinci Abdülhamîd'in Afrika politikası, askerî gösteriden fazla İslâm siyâsetine dayanıyordu. Birinci-ferîk (orgeneral) Azm-zâde Sâdık Müeyyed Paşa'nın Afrika misyonları, buna örnektir. Bu zât, pâdişâhın başyâveri ve Şâm'a yerleşmiş meşhur Azm-zâde (Ar.el-'Azm) ailesinden idi. Maiyyetiyle Harar'a geldi (1896). Müslüman Habeşler'e Halîfe-i Rûy-i Zemîn Hazretleri'nin selâm-ı şâhânesini tebliğ etti. Harar 40.000 nüfuslu canlı ticâret şehri ve Habeşistan Müslümanlan'nın merkezi idi. Habeş tab'ası olarak buraya yerleşmiş Anadolulu Türkler de vardı. Paşa, Addis Ababa'da İkinci Menelik tarafından kabûl edildi. Habeşistan kralı veya imparatoru, Paşa'ya, tebeasının yarı yarıya Hıristiyan ve Müslüman olduğunu, ikisine eşit muamele yapıldığını beyân edip Mühr-i Süleymân nişanının 1. rütbesini verdi. Ve Paşa'ya ras (prens) pâyesi tevcih etti ki, şimdiye kadar hiç bir yabancıya bu en yüksek pâye verilmemişti (19.6.1896). 3 aylık bu misyonunu Paşa, *Habeş Seyâhat-nâmesi*'nde, mahrem taraflarını ise pâdişâha verip şimdi Osmanlı Arşivi'nde bulunan raporlarında anlatır. Ayni Sâdık Paşa, iyi Arabca da bildiği ve Afrika'yı tanıdığı için, 1884 ve 1893'de iki defa Büyük Sahrâ'ya gönderildi. *Bir Osmanlı Zâbiti'nin Afrika Sahrây-ı Kebîri'nde Seyâhati* adlı eserinde de bu misyonunu anlatır. Bâb-ı Âlî, babası Osmanlı, annesi Habeş çocukların Osmanlı tab'ası olduğunu kabûl ile bunlara Türk pasaportu veriyordu. Habeş hükûmeti bunları Habeş tab'ası sayıp kabûl etmek istemiyor, fakat açıkça karşı çıkamıyordu. Habeşistan'ın Avrupa devletleri kadar, eski metbuu Osmanlı'dan da çekindiği anlaşılır. 1912'de Fas imparatorluğunun Fransa himayesini kabûlü ile Afrika'da müstakil sâdece iki devlet, Habeşistan ile Liberya kalmıştı.

1863'de Osmanlı bölgesi olan Obuk'u Somalili mahallî bir şeyhten satın alan Fransa, 1883'de burada bir iskele ve 1888'de Cibûtî kasabasını kurdu. Ancak bölgesini genişletemedi. Habeşistan, âdetâ İtalya nüfûzuna terkedildi. İtalya'yı Almanya-Avusturya ittifâkından ayırmak istiyen İngiltere ile Fransa, göz yumuyorlardı. İkinci Menelik ölünce yerine 17 yaşındaki torunu Lic Yasû tahta çıktı (11.12.1913). İhtidâ etti. Addis Ababa'daki sarayının karşısındaki binayı Osmanlı maslahat-güzârlığına bağışladı ve Halîfe'yi temsîl eden Osmanlı diplomatı Mazhar Bey'in tavsiyelerine göre davranmıya başladı. Camiler yaptırdı. İkinci Abdülhamîd, Somali ve Eritre'nin sömürgeci üç devlet arasında bölüşülmesini asla tanımamıştı. Bu ülkeler ancak 1923 Lozan anlaşması ile bırakıldı. Meşrûtıyet'de de Bâb-ı Âlî, bu ülkelerin işgalini tanımadı. Ancak Birinci Cihan Harbi, Osmanlı'nın Afrika politikasına da son verdi.

1978'de Somali devlet başkanı General Muhammed Seyyid Ber, şu beyanâtı vermiştir: «Somali'de her adımda bir Türk eseri var. Türk kaleleri, hattâ topçu istihkâmları, olduğu gibi duruyor. Gerillalarımız, hâlâ bu istihkâm-

lardan faydalanıyorlar. Avrupalılar, Somali ülkesini Osmanlılar'dan aldıkları zaman, ülkemizi beşe böldüler» *(Tercüman,* 7.8.1978). Devlet başkanının bahsettiği beşe bölünme, İngiliz Somalisi, İtalyan Somalisi, Fransız Somalisi, Somali ırkının yaşadığı Habeşistan'ın Ogaden eyâleti ile Kenya'nın kuzey-doğu şerididir. Bugünki Somali devleti, ilk ikisinden, İtalyan ve İngiliz Somalileri'nin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu bölme işini Avrupalı sömürgeciler, Osmanlı'dan aldıkları her ülkede yaptılar. Evliyâ Çelebî'nin Habeş seyahatinden bâzı satırları naklediyorum:

Arpaci'den sonra 8 günde *Koz* vâdîsidir. Vâdîde pek çok köy var. Bu köylerde toplam 40.000 mesken tahmîn ettim. Camileri vardı. Abanoz ormanlı Tercâş dağından 6 günde Dümbiye'yi geçip *Borega* şehrine geldik. Bu suretle Atbara nehrini doğuya doğru geçip Foncistân'dan çıktık. Borega'dan 2 konak sonra *Nazdi* kalesidir. Foncistân meliki nasıl Mısır beylerbeyisine tâbî ise, Dümbiye meliki de Habeş beylerbeyisine tâbîdir. Nazdi, bu melikindir, 2.000 kamış ev, 2 camidir. Kızıldeniz'e bir konak mesafede Dümbiye melikinin toprakları biter. Doğrudan Habeş eyâletine âid topraklar başlar. Nitekim ertesi gün Kızıldeniz göründü. Kızıl-deniz'e yakın *Dinkulâb,* 100.000 Hâmî'nin yaşadığı bir nahiyenin merkezidir. Sevâkin merkez kazası nâhiyesidir. Karşısında *Lûlû* (İnci) adası var. 3.000 kamış evdir. Denizden inci çıkarırlar, fındık büyüklüğünde olanlar mevcuddur. Çıkan incinin onda biri devletindir. Sonraki konak *Etle* vadisinde 40.000 göçebe yaşar. Sonraki durak *Kum* limanı ve 3 gün sonra Sevâkin'dir.

Sevâkin, Sudan'ın en büyük limanıdır. Karşı Arabistan yakasında Asîr'in Kunfüde limanı bulunur. Cidde ile mesafesi de yakındır. Sevâkin'i Mısır valisi Süleymân Paşa, Hindistan seferine giderken yolda Dümbiye melikinden almıştır (1538 haziranı). Sonra Özdemir Bey'i Hindistan dönüşü buraya sancak beyi yaptı. Özdemir Bey, buradan başlıyarak ve güneye inerek Habeşistan'ı fethetti ve Habeş eyâletine ilk beylerbeyisi oldu. Şimdi Habeş eyâletinde sancak merkezidir. Beylerbeyi, Musavvâ'da oturur ama, Sevâkin ve Cidde'ye de sık sık uğrar ve uzun müddet kalır. Mısır eyâletinin bittiği Kızıldeniz sahillerinden başlıyan eyâlet, Hatt-ı istivâ'ya kadar hükmünü geçirir. Karşı kıyıdaki Hicâz ve Asîr'e de Habeş beylerbeyisi hükmeder. Bir çok Habeş hükümdârını, bu arada Dümbiye melikini kontrol eder. Sevâkin'de iskelede büyük gümrük binası, yanında paşa sarayı, Özdemir Paşa Camii, mescidler, mahzenler, 3 kalesinde 180'e yakın asker, ayrıca sancak beyinin 500 askeri vardır, ikaamet şehri değil, limandır.

Sevâkin'le Musavvâ arasında *Kif* de Özdemir Paşa fethi, sancak merkezi, 300 hâne küçük bir yerdir. Vaktiyle kaza merkezi iken daha kalabalıkmış. Li-

mandır. Bir cami, mescidler, 50 kadar dükkân, mahzenler vardır. Sevâkin'e yakındır. Sevâkin'den güney-doğuya doğru Kızıldeniz boyunca indik. *Dehlek* adaları, pek çok küçücük adadır. Musavvâ'nın karşısındadır. Burası artık Sudan değil, Habeş'tir. Büyük adası ve adanın merkezi de Dehlek adını taşır. Dehlek limanı, Musavvâ ile karşı karşıyadır. Özdemir Paşa fethidir. Musavvâ merkez sancağında kaza merkezidir. 600 hânedir, inci çıkarılır. Bir cami, mescidler, gümrük, 50'ye yakın mahzen vardır. 6 mil sonra Musavvâ'dır.

Musavvâ, Habeş eyâletinin merkezidir. Habeşistan'ın en büyük limanıdır. Habeş beylerbeyisi 1.200.000 akça hass alır. Büyük eyâletlerdendir. Protokolde 6. eyâlet sayılır. Şâm eyâleti 7. gelir. Eyâlette 110 kale vardır. Eyâletin en mühim kısmını, tâbî yerli devletler oluşturur. Hazîne'ye bu eyâletten 80 milyon akça vergi girer. Bâzı tâbî devletler vergilerini kendileri her yıl yollarlar. Bâzılarına beylerbeyi, 100 ilâ 200 asker gönderip bizzat tahsil eder. Osmanlı askerine karşı gelen hiç bir yerli topluluğu görülmemiştir. Özdemir Paşa ile oğlu Osman Paşa, bir asırdan fazla zaman önce 40.000 askerle bu ülkeleri dolaşmışlar, bu hâdiseyi Doğu Afrika ülkeleri unutmamışlardır. Cihan Pâdişâhı'nın gene böyle bir oıdu yollıyacağına kimsenin şübhesi yoktur. Bu kadar az askerle bir kaç Anadolu büyüklüğündeki ülkelerin hâdisesiz idare edilmesi bu sebebledir. Habeş beylerbeyisi olan vezîrin bir emri, gönderdiği basit bir süvari ile en uzak yerlerde derhâl icra edilir. Musavvâ'nın iklimi inanılmaz derecede ağır ve sıcaktır. Istanbul'dan buraya hiç bir kadı gelmek istemediği için, beylerbeyi, Istanbul'dan gelirken, yanında mutlakaa kadı ve diğer görevlileri de getirir ve eskisi ile değiştirir. Musavvâ bir adadır ve karaya bir top adımı mesafededir. Şehirde 1.600 kadar basit ev, Özdemir Paşa Camii, 6 mescid, iskelede 100 kadar han ve mahzen vardır. 5 yıl beylerbeyilik yapan Özdemir Paşa'nın türbesi (1560), câmiinin yanındadır, oğlu Osman Paşa yaptırmıştır. 11 yıla yakın beylerbeyi olan Mostarlı Mustafa Paşa da ayni türbede yatar (1665). 100 kadar dükkânda tropik ülkelerin, Asya ve Afrika'nın bütün mallarını bulmak mümkindir. Çok tacir gemisi gelir. Kızıldeniz'e Hıristiyanların girmesi yasak olduğu için, Arab ve Türk armatörleridir. Musavvâ kadısı günde 300 veya 500 akça maaş ve yılda 500 altın tahsisat alır. Habeş beylerbeyisine tâbî ülkelerde on milyon nüfus yaşadığı rivayet edilir.

Harkova veya Garkûkû kalesi, Musavvâ'nın güney-batısında limandır. Musavvâ sancağı kazasıdır. Habeş eyâletinin Afrika kıt'asındaki kısmındaki 20 kazadan biridir. Yerli hükümdarlarca yönetilen kazalar, bu rakamın dışındadır. Kalede 200 asker, 700 kâgir basit ev, 27 dükkânlı bir çarşı, Özdemir Paşa Camii, 7 mescid ve tekke var. 2 gün sonra *Vûle* vadisi ve devamlı güney-doğuya inerek sonra *Hindiyye* (Hanfila) limanıdır. Sancak merkezi iken şimdi Mu-

savvâ'ya kaza olarak bağlanmıştır. Özdemir Paşa Camii, kale, 2 mescid, 10 top vardır. 3 konak ötede *Tuzla*'da Özdemir Paşa, bir küçük kale yaptırmış. 10.000 nüfuslu bir nahiye ve büyük tuzladır. *Pehlûle* (Belûl), Özdemir Paşa fethi limandır. Vaktiyle Portekizliler harâb etmiş. Kızıldeniz'de karşı Asya yakasında Yemen'in Muhâ limanı karşısında ve Mendeb boğazına yakındır. Bu kazada 150.000 kadar nüfus vardır. *Zeylâ*, Bâbü'l-Mendeb ve Kızıldeniz dışında, Aden Körfezi'nin güney-batısında, Somali ülkesinde limandır. Hind Okyanusu'nun başıdır. Özdemir Paşa, Portekizliler'i kovarak fethetmiştir. 5.700 arşın çevresi olan beş köşeli büyük kalesi, 2.000 gemi alır mahfuz limanı, 70 topu vardır. Kaza merkezi ve eyâletin en büyük kalesidir. 1.000 hânedir. Şehirde İngiltere ve Portekiz'in birer konsolosu var. *Şeherşâ*, 40-50.000 nüfuslu bir kazanın merkezidir. 6 gün sonra *Vukaat* kalesi Özdemir Paşa fethi, 1.000 hâne liman ve nahiye merkezidir. Bir gün sonra *Hediyye*, 6.000 basit evli, 3 camili nahiye merkezidir. Ertesi gün *Kâzdın*, bir gün sonra *Ferrân*, 4 gün sonra *Mukdiçû*'dur (Mogadişu). Doğrudan Osmanlı idaresinde bulunan en güneydir ve daha güney, ancak tâbîiyyet yoluyle Osmanlı'ya bağlıdır. Mukdişû, Hatt-ı istivâ'ya çok yakın (2°),Hind Okyanusu üzerinde limandır. Zengîbâr yolu üzerindedir. Halk yerli dilini konuşur ama Arabca da geçerlidir. Mâlikî mezhebi hâkimdir.

29) Mağrib

Mağrib'de Osmanlı devletinin Cezâyir, Tûnus ve Tarâbulus (Libya) deniz eyâletleri ile tâbî yerli ülkeler mevcuddur. En mühimmi Cezâyir eyâleti idi. Kudretli filosu veya donanması, en batıda olması, ehemmiyetini arttırıyordu. Osmanlı devletinin en büyük hasımlarından olan İspanya ile yüz yüze idi. Örnek olarak bu eyâletteki Osmanlı düzeni hakkında bir kaç şey söylemek istiyorum: Eyâletin asıl askerî gücü, donanması idi. Donanma levendleri, Batı Anadolu'dan gelen gönüllü gençlerdi. Cezâyir beylerbeyisi olan oramiral, Cezâyir filosunu, Istanbul'da kapdân-ı deryânın emrine göre Akdeniz'de istenen harekât sahasına sevkederdi. Bir kara kuvveti de gerektiği için, Cezâyir'de 6.000 kişilik bir piyâde kuvveti kuruldu ve aynen yeniçeri teşkilâtı örnek alındığı için bunlara da «yeniçeri» dendi, Istanbul'daki yeniçeri ocağı ile başkaca bağlantısı yoktu. Devşirme değillerdi. Batı Anadolu'dan gelen gençlerdi. Cezâyir yeniçeri ağasının İzmir, Antalya, Istanbul'da birer temsilcisi vardı. Bunlar, Cezâyir'e gitmek istiyen gönüllüleri Cezâyir'e gönderirlerdi. Cezâyir'e gelen genç, oradaki bir yeniçeri Orta'sında (tabur) 3 yıl müddetle «acemioğlan» adiyle tâlim gördükten sonra yeniçeri neferi olurdu.

Kışlada, her odada üç kişi olmak üzere yatıp kalkardı. Subaylar, erlikten yetişirler ve yeniçeri ağalığına kadar yükselebilirlerdi. Ancak bâzan Istanbul'daki yeniçeri subaylarından da Cezâyir'e yeniçeri ağası (kumandanı) gönderilmiştir. Ağanın rütbesi sancak beyi (tümgeneral) derecesinde idi. Yerine ekseriya «kethüdâ» denen muavini albay geçerdi. Yeniçeriler Cezâyir'de ya Türk, ya yerli (Arab veya Berberî) kızı ile evlenirlerdi. Türk anadan doğan çocuk, yeniçeri olabilirdi. Yerli anadan doğan, gene Türkçe konuşan çocuğa ise «kuloğlu» denirdi. Kuloğullarından ayrı bir piyâde sınıfı kuruldu. Bunların imtiyazları daha azdı. XVI. asırda levend (denizci) sınıfı ülkeye hâkimken, XVII. asırda durum değişti. Yeniçeriler ve kuloğulları, daha fazla nüfuz kazandılar. Bu iki piyâde sınıfı da yetmediği için, Endülüs göçmenleri ve Berberî kabîlelerinden gönüllü ve bilhassa süvari birlikleri kullanılırdı. Bunlar Osmanlı usûlünde değil, kendi usûllerinde savaştıkları için, ancak ihtiyaç hâlinde davet ediliyorlardı. Şehirli Arablar, askerliğe iltifât etmez, Türkler'in getirdiği ticâret aktivitesi içinde müreffeh bir hayat yaşarlardı.

Yeniçeri ağasını Istanbul değil, Cezâyir beylerbeyisi tâyîn ederdi. Beylerbeyi, tabîatiyle gene sadrâzama bağlı olmakla beraber, deniz eyâleti yönettiği ve filosu olduğu için daha çok kapdân-ı deryâ'ya bağlı idi. Kapdân-ı Deryâ ayni zamanda Cezâyir beylerbeyisi ise, eyâleti bir vekili vâsıtasıyle yönetirdi. Sonra Istanbul'dan gönderilen beylerbeyilerin nüfûzu azaldı. Yeniçeri subaylığından gelen ve «dayı» tâyîn edilen generaller, eyâletin gerçek yöneticileri oldular. Yeniçerilerle bahriyeliler (levendler) arasında, büyük rekaabet, mücâdele hâline dönüştü. Topçu ise, deniz topçusu, kale topçusu, seyyar topçu olmak üzere üç kısımdı.

Orta çapta bir Avrupa krallığı derecesinde askerî, bahrî ve iktisâdî gücü olan Cezâyir deniz eyâleti, tümamirallerce yönetilen 5 deniz sancağına ayrılmıştı: Cezâyir merkez sancağı; doğuda Kosantîne merkez olmak üzere Şark sancağı; batıda 1701'e kadar Mazûne, 1791'e kadar Maskara, bu târihten sonra Vahrân (Oran) merkez olmak üzere Garb sancağı; güneyde Medea merkez olmak üzere Titeri sancağı ve Fas sınırı üzerinde Tlemsen sancağı. Zaman zaman Becâye ve Tenes gibi başka sancaklar da kuruldu. Titeri sancağı, Kabîliye dağlık bölgesindeki Berberî kabîlelerini ve güneyde Büyük Sahrâ'yı kontrol ediyordu. Kazâların başında «kaaid» ve nahiyelerin başında «şeyh» denen yöneticilerse çoğunlukla yerlilerden seçiliyordu. Doğrudan beylerbeyine bağlı otonom kaaidlikler de vardı, bunlar güneyde, dağ ve çölde idiler.

Cezâyir şehrindeki Mâlikî ve Hanefî müftîler, diğer müftîleri tâyin ederlerdi. Halk; şehirli Arab, Endülüs göçmeni veya Berberî kabîlesi olsun, Mâlikî

idi. Hanefîlik ise, Türkler'in, kuloğullarının ve bunların te'sîriyle bu mezhebe geçmiş olanların mezhebi idi.

Beylerbeyi, Cenîne Sarayı'nda oturur ve salı günleri eyâlet meclisine başkanlık ederdi. Diğer 4 gün toplanan meclise katılmazdı. Meclis, cuma ve salı günleri dışında haftada 5 gün toplanıyordu. Mecliste Hanefî mezhebinden ve diğer başlıca görevliler gibi Istanbul'dan gönderilen Cezâyir kadısı, defterdar, yeniçeri ağası, yerli mes'eleleriyle uğraşan Arab Ağası, donanmanın idârî ve mâlî işlerine bakan Yalı Vekilharcı, mîrî emlâke bakan Hazîneci, vakıflara bakan Beytülmâlci ve daha bir kaç kişi bulunuyordu.

Afrika kıt'asının ve imparatorluğun o çağda en büyük şehirlerinden olan ve nüfûsu bir ara banliyölerle 150.000'e yükselen Cezâyir şehrinin belediye reisi «şeyhu'l-beled» ekseriya şehirli Arab eşrâfından bir zât idi. Cezâyir şehrinde Türk nüfûsun ve kuloğullarının en büyük kısmı yaşıyordu. Gerisi Arablar, Arab'laşmış veya henüz Arab'laşmamış Berberîler ve Endülüs göçmeni Arablar'la 2.000 kadar Yahudi, Avrupalı tacirler, on binlerce çeşitli renk ve ırkta köle idi. Şeyhu'l-Beled'in 3 yardımcısı vardı: su işlerine bakan Kaaidü'l-'Uyûn, temizliğe, bekçilere, îmâr işlerine bakan Kaaidü'z-Zibl ve sosyal işlere,yiyecek işlerine bakan Kaaidü'l-Vassân. Şehrin asayişinden «çavuş» denen 8 polis subayı mes'ûl idi. Hiç bir silâh taşımazlardı. Fakat kendilerine mutlak şekilde itaat edilirdi. Halktan yardım istiyeceği her kişi, bu talebi yerine getirmekle mükellefti. Uzak banliyölerle beraber sahil şeridi ve iç taraftaki 10.000 bahçe, 25.000 çiftlik, 12.000 evde 300.000'e yakın nüfus yaşıyordu.

XVI. asırda Osmanlı devleti, İspanya-Almanya'ya yutulmamaları için İngiltere ve bilhassa Fransa'yı destekliyordu. 1564'de Fransa'ya, Cezâyir şehrinde bir konsolosluk açabileceği bildirildi. Fransa ancak 1576'da konsolosluğunu açtı. 1580'de İngiltere onu tâkıyb etti. Diğer konsolosluklar, XVII. ve XVIII. asırlarda açıldı.

Cezâyir'deki Osmanlılar, gittikçe Istanbul'dan otonomi kazandılar, Istanbul'un emri olmadan bir çok devlete, bu arada batı komşuları Fas'a satışıyorlardı. 1785'de Fas Sultânı, Osmanlı sefiri İsmail Efendi'yi çağırarak, Fas pâdişâha tâbî olduğu hâlde, Cezâyir beylerbeyisinin Fas menfaatleri aleyhinde işler yaptığından şikâyet etti (Fâik Reşîd Unat, *Sefâret-nâmeler,* 140).

Üç asırda milyonla Türk nüfus Anadolu'dan Mağrib'e geldi. Ancak bunlann hepsi erkek, büyük çoğunluğu bekâr delikanlı idi. Kuzey Afrika'ya -Mısır hâriç- hiç bir Batı Anadolulu kadın gelmedi. Türkler, yerli kızlarla evlendiler. Bütün Kuzey Afrika'da kuloğlu denen Türk-Arab melezleri çoğaldı. Meselâ XIX. asır sonlarında Fransız idaresindeki Tlemsen şehrinde -ki Fas'a yakındır- nüfûsun dörtte biri kuloğlu idi (Yver, *İA,* XII, 395b). Saf kan Türkler,

kendi öz çocukları olan kuloğullarına, kendileriyle eşit görevler vermemekte direndiler. Zîrâ yönetimin daha dar bir oligarşide kalması arzû ediliyordu. Kuloğulları, kendilerini Türk sayıyor, kendilerine yüksek görevler vermemekte direnen öz babalarına diş biliyor, Arab toplumuna da tam mânâsıyle giremiyorlardı. Başka ülkelerde görülmiyen ve Mağrib'e mahsus gibi görünen bu ırkçı politikanın, umûmî Osmanlı politikasına aykırı olduğu açıktır. Ama bu şekilde cereyân etmiş, kuloğullarının iyice çoğaldığı asırlarda Istanbul, bu eyâletlerin iç işlerine çok az karıştığı için, müdâhale de edememiştir. Halbuki Istanbul'da bir Türk'e anasının hangi kavimden olduğunu soranın aklından şübhe edilirdi, bugün de öyledir. Böyle bir suâle Halîfe-i Rûy-i Zemîn olan pâdişâh mâruz kalsa, annesinin ancak Müslüman olduğu cevâbını verebilirdi.

Osmanlı'nın Mağrib'i îmâr ve iskân ettiği, eski devirlere nisbetle asayiş getirdiği muhakkaktır. Refah da getirmiştir. Tabîî bunların hepsinden pek çok mühim olarak, Kuzey Afrika'nın Katolik'leşmesini ve İspanyolca, Katalanca ve Portekizce konuşmasını önlemiştir. Büleyde şehrini 1535'de bizzat Barbaros Hayreddîn Paşa kurmuştur. Beylerbeyi Sâlih Paşa, 45 yıllık İspanyol işgalinden sonra Becâye'ye (Fr.Bougie) girdiği zaman (28.9.1555), üstâdı Oruç Reîs'in sol kolunu İspanyollar'a kaptırdığı bu şehrin, bir Katolik site olduğunu, eskiden Hafsî sultânlarının velîahdlerinin oturduğu şehir olmasına rağmen İslâm ile ilgisinin kalmadığını teessürle gördü ve derhâl tedbirlerini aldı. 1542'de Barbaros-zâde Büyük Hasan Paşa, 1552'de Sâlih Paşa, XVIII. asırda Kostantîne sancak beyi Sâlih Bey, Sahrâ'da Biskre'ye gelip, bedevîlere devlet terbiyesi vermiye çalıştılar (J.Despois, *El*, I, 1.284b). Tarâbulus eyâletinin Fizân sancağı beyi, Nijerya'ya kadar bütün Orta Afrika'nın yerli devletlerinden mes'ûl idi. Osmanlı'ya tâbî olanları himaye ediyor, silâh veriyor, tâbî olmıyanlara karşı politika tâkıyb ediyordu. XIX. asrın 3. çeyreğinde Nijerya' da Bornû sultânı, Sudan'da Çad sınırında Dârfûr sultânı ve daha pek çok emsâlinin hükümdarlıkları, pâdişâh tarafından tasdıyk ediliyordu. Hatt-ı İstivâEyâleti denen Uganda'da Emin Paşa, 16,5 yıl valilik yaptı (7.5.1876-23.10. 1892).

Kuzey Afrika'da İslâm'ı kurtaran ve Osmanlı hâkimiyetini kuran muhakkak ki Oruç Reîs'tir. Kardeşi Barbaros Hayreddîn Paşa, Oruç Reîs'in deniz subayları olarak Mağrib'e gelmiş bulunan Turgut Paşa ve Sâlih Paşa ve diğerleri, onun eserini tamamladılar. Osmanlı kudreti bütün Afrika'da tanındı. XIX. asır sonlarında müstevlî, sömürgeci, misyoner Avrupalı devletler, hiç utanmadan, ay-yıldızlı Osmanlı bayrağı çekerek Afrika'nın ücrâ köşelerine girebildiler. Zîrâ yerli kabîleler, Türk olmıyan beyazlan öldürüyorlardı. Onların niyetlerini biliyorlardı. Milyonlarca ırkdaşlarını yakalayıp köle olarak başka kıt'alara götürmüşlerdi. «Borku» denen Kuzey Çad, XVI. asırda Fizân sancağı

toprağı idi. 1911'de Borku'da ve Barday kasabasında hâlâ Istanbul'dan gönderilen bir Osmanlı garnizonu vardı. Fakat İtalya, Libya'yı işgal edince, Borku, İtalya'ya değil, Fransa'ya verildi. Hâlbuki Tarâbulus eyâletinde idi. Çad üzerindeki bugünki Libya iddialarının menşei budur (M.Charles Le Coeur, EI², I, 1.296b).

1593'de Tarâbulus eyâleti, Tarâbulus, Bingaazî, Fizân, Cerbe, Safaskus ve Manastır sancaklarından oluşuyordu. Son 3 sancak bugün Tûnus'ta kalmakta, Orta ve Güney Tûnus'u teşkil etmektedir. Bu 3 sancak, sonraki târihlerde, Tûnus eyâletine verildi. Osmanlılar, Malta ve Gozo adalarını da müteaddid defalar işgal ettiler, ancak Malta kalesini alamadılar. Sultân Abdülazîz (1861-1876), Malta'da arazi satın alarak cami ve şehidlik yaptırdı. Burası Marsa (Ar. Mersâ = liman) Klübü'nün karşısındaki golf sahasıdır ki, 1565 Malta muhasarasında Osmanlılar'ın en fazla şehid verdikleri yerdir. Toprak kazıldıkça hâlâ insan kemikleri ve Osmanlı sikkeleri çıkmaktadır (Ernle Bradford, 95).

1908'de Libya; Tarâbulus-ı Garb merkez, Hums, Cebel-i Garbî, Fizân ve Bingaazî olarak 5 sancaktı. Merkez sancağının kazâları: Tarâbulus merkez (nâhiyeleri: merkez, Tacûra, Cifâre, Zanzûr), Nevâhî-i Erba'a (merkezi Hânî) (nâhiyeleri: Hânî, Menşiyye, Sâhil, Refiât, Ulâvne), Gıryân (nâhiyeleri: merkez, Tarhûne, Zâviye, Zevâre, Azîziyye), Urfella (nâhiyeleri: merkez, Uceylât, merkezi Cevş olan Nijât). -Hums sancağı kazâları: Merkez, Missurâta, Zıllitîn, Misâlete, Sert (bunun nâhiyeleri: merkez, Tavurga, Tâbiye).- Cebel-i Garbî sancağı kazâları: merkez Kuseybâ (nâhiyeleri: merkez, Havz, Kekle, Mezde, Zentân, Yifrin), Gadâmes, Nâlût, Fesâtu (merkezi Câdû).- Fizân sancağı kazâları: merkez Murzuk (nâhiyeleri: merkez, Sübhe, Vâdî-i Atebe, Zile, Katrûn, Vâdî-i Şarkıy, Vâdî-i Garbî), Sükne, Şâtî, Gaat (nâhiyeleri: merkez, Cant, Bereket), Tiburşâde (merkez Berday) (bu kaza şimdi Çad'dadır).- Bingaazî müstakil sancağının kazaları: Merkez (nâhiyeleri: merkez, Berâsa, Selûk, Kums, Bersis), Derne (nâhiyeleri: merkez, Tobruk, Bumba, Kubbe, Sellûm), Burç (nâhiyeleri: merkez, Hâse, Derse), Câlû, Evcille, Kefre, Cüdâbiye (nâhiyeleri: merkez, Berka).

Gaat kazası, 1875'de Mustafa Âsım Paşa'nın valiliğinde birlikler gönderilip işgal edilerek kuruldu. Zîrâ Fransa ile ihtilaflı idi. Simdi Çad devletinde kalan Tiburşâde kazası da Fransızlar'ın eline geçmemesi için 1881'de işgal edilerek kuruldu.

Bingaazî sancağı hâriç olmak üzere 1908'de Tarâbulus eyâletinde: Türkçe tedrisât yapan 24 erkek ve kız Türk orta ve ilk okulu, eski tarzda Arabca tedrisât yapan pek çok medrese ve mekteb, 3 erkek ve 2 kız Mûsevî orta ve 9 ilk okulu, bir İtalyan okulu, Fransızca tedrîsât yapan 2 erkek ve 2 kız okulu vardı.

Bingaazî sancağında ise Türkçe 12 orta ve ilk okul, Arabca 39 okul, bir Türkçe erkek öğretmen okulu, 3 Türkçe kız okulu, bir Mûsevî, bir İtalyan kız, birer Fransız kız ve erkek okulu bulunuyordu.

1890'da Tarâbulus şehrinde 9 cami, 18 mescid, 3 medrese, 1 ortaokul, 2 ilkokul, müteaddid mahalle mektebi, 6 tekke, 13 han, 2.490 ev, 1.075 dükkân, 40 mağaza, 4 hamam, 5 kilise, 7 havra, 27 kahvehane, 72 değirmen, 2 sabunhâne, 3 eczâhâne, 20 fırın, 1 hastahâne, 82 meyhâne mevcuddu (*Sâl-nâme-i Vilâyet-i Tarâbulus-ı Garb, 1305*, s. 135).

Bingaazî, eyâletin bir sancağı iken ayrılarak müstakil sancak oldu ve Tarâbulus'la râbıtası kesilerek dâhiliye nezâretine bağlandı. Bu suretle gerçekte Libya, iki üniteye ayrıldı. 15. tümen Libya'da idi ve hiç bir orduya bağlı olmaksızın, seraskerliğe bağlanmıştı. 1900'de bu tümen şu birliklerden oluşuyordu: 9. ve 30. piyâde tugayları (57, 58, 59, 60. alaylar), bir süvârî tugayı (37 ve 38. alaylar), 15. topçu alayı, Tarâbulus kalesi topçu taburu (3 batarya), 15. nişancı taburu. Ayrıca 2 redif alayı hâlinde teşkilâtlanmış kuluoğulları vardı. Bu suretle Libya'deki Osmanlı askerî gücü gerçekte bir kolordu idi. 1895'de İkinci Abdülhamîd'in emriyle vali Nâmık Paşa, kuloğullarını iki alay hâlinde teşkilâtlandırdı. Bütün subayları Libyalı kuloğlu idi. Ancak bunların subaylık rütbeleri, yalnız kendi alayları içinde geçerli idi. Doğu Anadolu'da kurulan Hamîdiye hafif süvari alaylarının benzeri olduğu görülür. 1910'da bu kudretli tümeni Harbiye Nezâreti, Libya'dan çekip Yemen'e gönderdi. Bunun üzerine İtalyan işgali gerçekleşti.

İtalyan işgali öyle bir zamanda başladı ki, II. Sultan Abdülhamîd zamanında bir mareşal olan Libya valisi Istanbul'a çağırılmış, yerine tâyîn edilen Bekir Sâmi Bey ise henüz Istanbul'dan hareket etmemişti. Kurmay albay Neş'et Bey, bugünki 2 Türkiye büyüklüğündeki ülkede vali vekilliği yapıyordu. İtalyanlar, bütün donanmalarının desteğinde 40.000 asker çıkardıktan sonra, Derne vapuru Istanbul'dan gelerek 26 eylülde Tarâbulus limanına 25.000 mavzer tüfeği, cebhâne ve 100 Türk askeri çıkarabildi. Tarâbulus belediye reîsi Karamanlı Hasûne Paşa, 5 ekim günü şehri teslim etmiye mecbur kaldı. Zîrâ koca eyâlet merkezinde 100 piyâde, bir kaç batarya ve bâzı jandarma birliklerinden başka bir şey yoktu.

1915'de İtalya, Müttefikler'in yanında ve Osmanlı devletine karşı Cihan Harbi 'ne girince, Bâb-ı Âlî, Libya'ya, çok silâh ve asker çıkardı. İtalyanlar, bir kaç sahil kasabasında mahbus kaldılar. Libya'daki Osmanlı kuvvetleri cebhe kumandanı, Beşinci Sultân Murâd'ın torunu orgeneral Şehzâde Osman Fuâd Efendi idi. Mondros Mütârekesi ile Osmanlı devleti silâh bıraktığı zaman Osman Gazi'nin 22. batın torunu, hâlâ Libya'yı elinde tutuyordu. Mütâreke

hükümlerine göre ülkeyi boşaltması için Bâb-ı Âlî ile arasında sert bir muhâvere geçti. Bir müddet savsakladı. Nihayet ye's içinde Libya'yı bıraktı. 1919' un ilk günleri idi. Osmânoğulları'nın son muzaffer serdârı, Afrika kıt'ası ile devletin irtibâtını kesmiş oldu. Zîrâ üç okyanus arasında uzanan târîhin gördüğü bu pek azametli devlet, şimdi Meriç ırmağı ile Ağrı dağı arasına çekilmiş, ölüm kalım mücâdelesi yapıyordu.

BİBLİYOGRAFYA

1) KAYNAKLAR

1) Osmanlı târihinin en büyük kaynağı, Istanbul'da Osmanlı Arşivi'nde toplanan yalnız onda biri tasnif edilmiş ve yüzde biri bile yayınlanmamış **arşiv vesikaları**dır. Bu arşivin muhtevası (150 milyon vesika) için bk. Midhat Sertoğlu, *Muhtevâ Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955. Bundan sonra, ehemmiyet bakımından, Topkapı Sarayı Arşivi gelir, bk. Tahsin Öz, *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu*, 2 cild, Istanbul, 1938-40. Sosyal târih bakımından 7.000 cild tutan şer'iyye sicilleri de mühim arşiv malzemesi oluşturmaktadır: Hâlid Ongan, *Ankara'nın I Numaralı Şer'iyye Sicilli*, Ankara 1958. Arşiv vesîkalarının yayını için bâzı örnekler şunlardır: N.Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans conservés dans les Manuscrits de la Bibliothèque Nationale à Paris*, 2 c., Paris 1964; Glişa Elezovic, *Turski Spomenici, Documents Turcs*, 2 c., Belgrad 1952; Jozef Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanen Sultans Süleyman*, Freiburg 1971; Lajos Fekete, *Einführung in die Osmanisch-Türkischen Diplomatik der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn*, Budapeşte 1926; Tahsin Öz, *Zwei Striftungsurkunden des Sultan Mehmed II Fatih*, Istanbul 1935; Vakıflar Umum Müdürlüğü, *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938; Feridun Nafiz Uzluk, *Fâtih Devri'nde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958; Osman Ergin, *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, Istanbul 1945; Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, Istanbul 1952 (çok zengin malzeme); Reşâd Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920) ve Lozan Muahedesi*, Istanbul 1934; Haim Nahum, *Mecmû'atü'l-Fermânâti'ş-Şâhâniyye's-Sâdire ilâ Vülât Mısr ve Hıdîvihâ (Recueil des Firmans Impériaux Ottomans adressés aux Khédives d'Egypte) (1597-1904)* 8 c., Kaahire, 1933 v.dd.; Uriel Heyd, *A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford 1960; Philip P. Argenti, *Diplomatic Archiv of Chios (1577-1841)*, 2 c., New York 1954; Lajos Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archiv des Palatins Nikolaus Esterhazy (1606-1645)*, Budapeşte 1932; L.Fekete, *Az Esztergomi Szadzsak 1570 evi Adoösszeirasa*, Budapeşte 1943; S.Takats, F. Eckhart ve Gyula Szekfü, *A Budai Basak Magyarnyezvü Zevelezese (1553-1589)*, Budapeşte 1915; Ivan Dujçev, *Archivi di Ragusa, Documenti sull'Impero Turco nel Secolo*

XVIIe sulla Guerfa di Candia, Roma 1935; Mikhail Guboglu, *Catalogul Documentelor Turcçti (1558-1913),* Bükreş 1960; Abdullah Zihni Sosyal, *Jarlyki Krimskie z Czarow Jana Kazimierza,* Varşova 1939; Zymunt Abrahamowicz ve Ananiasza Zajanczkowskiego, *Katalog Dokumentov Tureckich, Documenty do Dziejow Polski i Krajow Oşciennych w Latach (1455-1672),* Varşova 1959; Jan Reychman ve A.Zajackowski, *Zarys Dyplomatyki Osmansko-Tureckiej,* Varşova 1955, İng. trc.1966; H.Feyz-hân ve Velyaminov Zernov, *Kırım Yurtuna ve ol Taraflarga dâir Bolgan Yarlıklar ve Hatlar,* Petersburg 1864; V.D.Smirnov, *Krymskoe Khantsvo pod Verkhvenstvom Ottomanskay Porty,* Petersburg 1887; V.D. Smirnov, *Tatarsko Khatkie Yarlıki iz Kollektsii Tavriçeskoy Arkhivnoy Kommissü,* 1918; İnstitut İstorii Ak.Nauk, *İstoriju Tatarı v Materialakh,* Moskova 1937; E.Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato Durante il Secolo Decimosesto, Sezione Turchia,* 3 c., Floransa 1840-71; Alberi, *Documenti di Storia Otlamana del Secolo XVI,* Floransa 1842; Barozzi-Berchet, *Relazioni degli Ambascietori et Baili Veneti a Costantinopoli,* 2 c., Venedik 1879, Marini Sanuto, *Diarii,* 58 c., Venedik, 1879-1903; *Diplomatarum Veneto-Levantinum,* 2 c., Venedik 1899; Eugène Plantet, *Correspondance des Deys d'Alger avec la Cour de France (1579-1833),* 2 c., Paris, 1889-94; Plantet, *Correspondance des Beys de Tunis et des Consuls de France avec la Cour (1577-1830),* Paris 1894; *Correspondance des Consuls d'Alger (1690-1742),* Cezâyir 1890; E.Charrière, *Negotiation de la France dans le Levant,* 4 c., Paris, 1848-60; Jean Deny, *Les Registres de Solde des Janissaires conservés à la Bibliothèque Nationale d'Alger, Revue Africaine,* 1920; Deny, *Chansons de Janissaires d'Alger, Mém.R.Basset,* Paris 1923, II 33-175; Glisa Elezovic, *İz Carigradskih Turskih Arhiva Mühimme Defteri,* Belgrad 1951; K.V.Zetterstéen, *Türkische, Tatarische und Persiche Urkunden in Schwedischen Reicharchiv,* Uppsala 1945; E.Z.Karal, *Üçüncü Selîm'in Hatt-ı Hümâyûnları,* 2 c., Ankara 1942-6; Mikhail Guboglu, *Paleografia şi Diplomatica Turco-Osmana Studiu şi Album,* Bükreş 1958; Jacqueton, *Les Archives Espagnoles du Gouvernement Général de l'Algérie,* Cezâyir 1894; Great Britain, *Treaties and Other Documents relating to the Black Sea, the Dardanelles and the Bosphorus (1535-1878),* Londra 1878; Foreign Office, *Treaties between Turkey and Foreign Power (1535-1855),* Londra 1955; Hâzım Şâbânoviç, *Krajiste İsa-Bega İshakovica (1455),* Bosnasarayı 1964; Ömer Lutfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler, Vakıflar Dergisi,* II, Ankara 1942, 279-386; Giuseppe Müller, *Documenti sulle Relazioni della Citta Toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi fino all'Anno 1531,* Roma 1879, 2. tab'ı 1966; Andrea da Moste, *L'Archivio di Stato Venezia,* Roma 1940; M.T.Gökbilgin, *Venedik Devlet Arşivi'nde Türkçe Belgeler, Belgeler,* no. 9-12,1971,1 -152; F. Thiriet, *Registres des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie (1329-1463),* 3 c., Paris, 1958-61; *Diplomatarium Veneto-Levantinum,* 2 c., Venedik, 1880-89 *(1300-1454).* Örnek olarak verilen bu eserlerde, gerek Osmanlı, gerek Avrupa arşivlerindeki gerek Türkçe, gerek Avrupa dillerindeki arşiv vesikalarının mâhiyetleri ve çeşitli arşivlerdeki Osmanlı târihine âid malzemenin değeri üzerinde aydın bir fikir edinmek ve daha geniş bibliyografya görmek mümkindir.

Meselâ Fransa Hâriciye Nezâreti Arşivi'nde Osmanlı devletine âid vesikaların 1494-1848 arasındaki dönemi 330 cild ve 300.000 sahife tutmaktadır. Diğer arşiv-

ler, bununla mukaayese edilebilir. Emsalsiz zenginlikteki vakfiyeler, vakfnâmeler, arşiv malzemesine dâhil bulunmaktadır. İleride gösterilen bir çok incelemede de bâzan bol arşiv vesikaları yayınlanmıştır.

2) Osmanlı târihinin diğer bir kaynağı, **kitabeler**dir. Osmanlı kitabeleri Türkçe veya Arabca'dır. Diğer dillerde olanlar varsa bile ehemmiyetsizdir. Osmanlı kitabelerinin hepsi yayınlanmış değildir. Hele mezar taşı kitabeleri, son asır içinde hızla yok olmuştur. Yayınlanmış kitabelerden örnekler: Max van Berchem ve Halil Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, III-II: Asie Mineure,* Kaahire 1910; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler,* 2 c., Istanbul, 1927-9; Clément Huart, *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure,* Paris 1895; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Edirne Mezarları,* Istanbul 1936; Halil Edhem, *Kaysariyye Şehri,* Istanbul 1916; Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitâbeleri,* Sinop 1923; Nâzım Poroy, *Istanbul'da Gömülü Paşalar,* Istanbul 1947; Gabriel Colin, *Corpus des Inscriptions Arabes et Turques de l'Algérie, Département d'Alger,* Cezâyir 1900; G. Mercier, *Département de Constantine,* Paris 1902; incelemeler kısmında gösterilen bâzı kitaplarda da bol kitâbe örnekleri bulunur.

3) Osmanlı târihinin bir diğer kaynağı, **meskûkât** yâni sikkeler, mâdenî para lardır. Bütün dünyâ müzelerinde Osmanlı sikkeleri mevcuddur. Yayınlanmış sikke ler ve katalogları için bâzı örnekler şunlardır: Halil Edhem, *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Osmâniye Kataloğu* (1595'e kadar), Istanbul 1916; İsmail Gaalib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniye,* Istanbul 1890; Ahmed Zıyâ Bey, *Meskûkât-ı İslâmiye Takvîmi,* Istanbul 1910; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, VIII: The Coins of the Turks,* Londra 1888; A.K. Markov, *Inventarnıy Katalog Musulmanskikh Monet Ermitaja,* Patersburg 1896; J.Östrup, *Catalogue des Monnaies Arabes et Turque,* Kopenhag 1938; Halil Edhem, *İslâmî Nümizmatik için bir Bibliyografya Tecrübesi,* Ankara 1933; L.A.Mayer, *Bibliography of Moslem Numismatics, India Exepted,* Londra 1939, 2. tab'ı 1954; G.Miles, *Islamic Coins,* New York 1948; W.H.Valentine, *Modern Copper Coins in the Mohammedan States of Turkey,* Londra 1911; O. Retowski, *Die Münzen der Girei,* Moskova 1905.

4) Jenealoji (ilm-i ensâb)'ye âid Osmanlı kaynak ve araştırmaları dağınık kitablarda ve çok muhtasardır. Umûmî neseb kitablarında verilen şecereler basit tir. A.D.AIderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Oxford 1956, yalnız Latin harfleri ile yazılmış Türkçe yayınlara dayanır, Osmanlı kaynaklarına inmez. Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri,* kaynaklara dayanan 1948'de yapılmış alfabetik bir çalışmadır, F harfi sonunda kalır, lisans tezi ve gayri matbûdur. *Almanach de Gotha* gibi Batı jenealoji kitablarındaki bilgiler de hatâlarla doludur.

5) Osmanlı devletini ilgilendiren kütübhâne **katalogları ve bibliyografya** eserleri, Osmanlı târihi araştırmalannda çok kullanılır. Bâzı örnekler şunlardır: *Istanbul Kütübhâneleri Târih-Coğrafya Yazmaları Katalogları,* 11 fasikül, Istanbul, 1943-62; Fehmî Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* 2 c., Istanbul, 1961-2; F. E. Karatay, *Istanbul Üniversitesi Kütübhânesi Türkçe Basmalar Alfabe Kataloğu (1729-1928),* 2 c., Istanbul 1956; Enver Koray, *Türkiye Târih Yayınları Bibliyografyası (1729-1950),* Ankara, ilk baskı 1952; Alî Hilmî Efendî Dağıstânî,

Fihristü'l-Kütübi't-Türkiyye'l-Mevcûdeti fi'l-Kütüb-hâneti'l-Hıdîviyye, Kaahire 1899; E.Blochet, *Bibliothèque Nationale, Catalogue des Manuscrits Turcs*, 2 c., Paris, 1932-3; Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra 1888, *Supplément*, 1895, 2. tab'ı 1978; H. Ethé, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1930; Gustav Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*,- 3 c., Viyana, 1865-85, 2. tab'ı 1977; Wilhelm Pertsch, *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889; Pertsch, *Die Türkischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Gotha 1864; Ettore Rossi, *Elenco dei Manoscritti Turchi della Bibliotheca Vaticana*, Roma 1953; W.D.Smirnov, *Manuscrits Turcs de l'Institut des Langue Orientales de Saint Petersbourg*, Petersburg 1897; K.V. Zetterstéen, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Üniversitätsbibliothek zu Uppsala*, 3 c., Uppsala, 1930-5; J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de L'Orient Musulman, Eléments de Bibliographie*, Paris, ilk baskı 1943, Tr.trc.de var; Nicolas V.Michoff, *Sources Bibliographiques sur l'Histoire de la Turquie et de la Bulgarie*, 4 c., Sofya, 1914-34; Michoff, *Bibliographie des Articles de Périodiques Allemands, Anglais, Français et Italiens sur la Turquie et la Bulgarie*, Sofya 1938 (1715-1891 arasında münteşir 10.044 makaale, 4.736'sı Fr.); John Kingsley Birge, *A Guide to Turkish Area Study*, Washington 1949; Muzaffer Erdoğan, *İzahlı Konya Bibliyografyası*, Istanbul 1932; H.-J.Kornrumpf, *Osmanische Bibliographie mit besondet Berücksichtigung der Türkei*, 1973 (1.400 s.); Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3 c., Istanbul, 1915-24 (Ahmed Remzi Efendi tarafından yapılmış bir fihrist cildi de var), yeni harflerle de yayınlandı (çok eskimiş olmasına rağmen hâlâ bunu aşacak bir eser yayınlanamadı); Kasım Dobraça, *Katalog Arabskih, Turskih i Perzijskih Ruköpisa Gazi Hüsrev-Begova u Sarajevo*, Bosnasarayı, 1963 v.dd. (Sırbca, İng. ve Ar.); Habîbü'z-Zeyyât, *Hazâinü'l-Kütüb fî Dimaşk ve Zevâhihâ*, Kaahire 1902; V. Minorsky, *The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*, Dublin 1958; Palmer, *Descriptive Catalogue of the Arabic, Pers. and Türk. Mss. in the Library of Trinity College*, Cambridge 1870; A.Kraft, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der K.K. Orientalischen Akademie zu Wien*, Viyana 1842; Carl Brockelmann, *Verzeichnis der Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften der Staats-Bibliothek zu Breslau*, Breslau 1900; *Defter-i Kütübhâne-i Istanbul*, 40 defter, Istanbul, 1886-94; Atatürk Üniversitesi, *Seyfeddîn Özege Bağış Kitabları Alfabetik Kataloğu*, 4 c., Erzurum 1965; Semenov, *Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasının Şark Kulyazmaları Toplamı*, 2 c., Taşkent 1954; Sultânov ve Araslı, *Elyazmaları Kataloğu*, 2 c., Bakû 1963; F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhânesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Istanbul 1961; F.E. Karatay, *Istanbul Üniversitesi Kütübhânesi Arabca Basmalar Alfabe Kataloğu*, 2 c., Istanbul, 1951 -3; *Catalogue des Manuscrits Orientaux de la Bibliothèque Impériale de Saint Pétersbourg*, Petersburg *1852; Fihrüstü'l- Kütübi'l-Mevcûdeti bi'l-Kütübhâneti'l-Hıdîviyyeti'l- Mısriyyeti'l- Kübrâ*, Kaahire 1872; A.F. Mehren, *Codices Persici, Turci-ci, Hindustanici*, Kopenhag 1857; J. T. H. Zenker, *Bibliographie Orientale*, Leipzig 1840, 1846, 1861; Heinrich Kabdebo, *Bibliographie zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683*, Viyana 1876; Walter Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie*

der Türken Belagerungen Wiens 1529 und 1683, Graz 1955 (4.270 eser); *Catalogue of Arabic, Persian and Ottoman Turkish Books*, 5 c., Boston 1968; *Katalog Arabskih, Tyurskih i Persidskih Rukopisey Instituta Kekelidze*, Tiflis 1969; N.I. Bostaşvili, *Bibliografiya Turtsii İstoriya*, Tiflis 1971; Jussi Aro, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Üniversitätsbibliothek zu Helsinki*, Helsinki 1958; Gurgis Awad, *Arabic, Turkish, Persian Manuscripts of the Library of University*, Bağdâd 1966; Muammer Dizer, *Kandilli Rasadhânesi Kitablığı Yazma Eserler Kataloğu*, Istanbul 1973; *İstanbul Belediye Kütübhânesi Alfabetik Kataloğu*, 3 c., Istanbul, 1953-4; Joseph Blaskovic, *Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*, Bratislava 1961; Tadeusz Majda, *Catalogue des Manuscrits Orientaux des Collections Polonaises*, Varşova 1967; M.Götz, *Verzeichnis der Orientalischen Hadschriften in Deutschland, XIII: Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1968-78; *Tokyo Şarkıyyât Kütübhânesi Türkçe-Osmanlıca Kitabları Kataloğu*, Tokyo 1974; J.S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana, Manuscriptos Arabicos, Persicos, Turcicos*, 3 c., 1719-28, yeni baskı 1974; Carl Göllner, *Turcica, Die Europaischen Türkendrucke des XVI. Jahrhundert*, 2 c. Bükreş 1961 -8; Thomas-Xavier Bianchi, *Catalogue Général et Detaillé des Livres Arabes, Persans et Turcs imprimés à Boulac (1822-1842)*, Paris 1843; R.Ettinghausen, *A Selected and Annotated Bibliography of Books and Periodicals in Western Languages dealing with the Near and Middle East*, 1954; J.D.Pearson ve Julia F. Ashton, *Index Islamicus, 1906-1955, A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and other Collective Publications*, 5 c., Cambridge, 1958-75; Bernâ Moran, *Türkler'le İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar*, Istanbul 1964; V.M.Yovanoviteh, *An English Bibliographie on the Near Eastern Question (1481-1906)*, Belgrad 1906; Hans-Jürgen Kornkumpf ve Jutta Kornkumpf, *Osmanische Bibliographie mit Besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa*, 1973 (1.400 s., 7.000 eser); Leon Savadjian, *Bibliographie Balkanique*, Paris, 1931 -2; A.Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe et XVIII e Siècles, Essai de Bibliographie*, Budapeşte 1897; G.Ayboyneau ve A.Fevret, *L'Essai de Bibliographie pour Servir à l'Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1911; Playfair, *Bibliography of Algeria*, Londra 1892; I. Bianu, *Bibliografia Românească Veche (1508-1830)*, Bükreş, 1903 v.dd.; E.Legrand, *Bibliographie Hellénique (1476-1700)*, Atina, 1885-1903; K.Szabo, *Regi Magyar Knyvtar (1531-1711)*, Budapeşte, 1879 v.dd.; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Bulak 1858, Istanbul 1894, 2 c., Istanbul, 1941-3 (tekrar basıldı), Latince trc. ile G. Flügel, 7 c., Londra-Leipzig, 1835-58, tekrar tab'ı New York 1964, Fr.trc.de var; İsmâîl Paşa Bağdâdî, *Îzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeylün alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübü ve'l-Fünûn*, 2 c., Istanbul, 1945-7, tekrar basıldı; Ayni Müellif, *Esmâ'ü'l-Müellifîn*, Istanbul 1951.

6) Haritalar, eski **atlaslar,** modern târih atlasları, Osmanlı târihinde çok kullanılması gereken eserlerdir. Her atlasta Osmanlı paftaları bulmak mümkindir. Klasik Osmanlı târihi atlası, Hellert'in Hammer'e zeylen yayınladığı eserdir. Bâzı örnekler: Philipp Lee Philipp, *A List of Geographical Atlases in the Library of Congress*, Washington, 1909-20 (5.324 atlasın tavsifi); Faik Reşîd Unat, *Târih Atlası*, Istanbul 1952, 13. tab'ı 1964; Faik Sabri Duran, *Büyük Atlas*, Istanbul, 1937'den beri devamlı basılıyor;

H.W.Hazard, H.L.Cooke, J.M.Smiley, *Atlas of the Islamic History*, 3. tab'ı 1954; Royal Geographical Society, *Asia, 1:1.000.000*, Londra 1924; R. Lane Pool, *Historical Atlas of Europe*, Oxford, 1886-1902; S.G.Bartholomew, *Literary and Historical Atlas of Asia*, Londra 1913 ve *of Europe*, Londra 1914; Karl von Sprumer, *Historisch-Geographischen Hand-Atlas*, 3 c., Gotha 1855; Vivien de Saint-Martin ve Fr.Schrader, *Atlas Géographie Historique*, Paris 1870, son tab'ı 1924; K.von Spruner ve T.Menke, *Handatlas für die Geschichte*, Gotha, 3. tab'ı 1880; P.Vidal de la Blanche, *Atlas Général, Histoire et Géographie*, Paris 1897; Alfred Schultz, *Geschichte Taschen-Atlas*, Gotha 1904; William R.Shepherd, *Historical Atlas*, New York 1911,3. tab'ı 1930; Westermann, *Atlas zur Welgeschichte*, 3 c., Braunschweig 1953,2. tab'ı 1956; Olivier Thompson, *Classical Atlas*, Londra 1961, 3. tab'ı 1966; Melville Bell Grosvenor ve James M.Darley, *National Geographie Atlas of the World*, Washington 1963; Mercator ve Hondius, *Atlas Minor*, Arnheim 1621; Kâtib Çelebî, *Levâmi'ü'n-Nûr*, müellifin elyazısı: Nûrosmâniye Küt., 2.998; Willem Janszoon ve Joan Bleaeu, *Atlas Major*, 6 c., Amsterdam 1634-62, 11 c., 1650-52, bunun Tr.trc. Şamlı Ebû-Bekr Efendi b. Behrâm (ölm. 1691), *Terceme-i Atlas*, Bağdâd Köşkü Küt., 325 ve Revân Köşkü Küt., 1.634; Rus Akademisi, *Rusya İmparatorluk Atlası*, Petersburg 1749 (16'sı Asya'ya âid 19 pafta); Vivien de Saint-Martin, *Histoire des Découvertes Géographiques*, 3 c., Paris, 1845-6, 2. tab'ı 1873; O. Olien, *La Conquête de la Terre*, 5 c., Paris, 1933-6; Hüseyin Dağtekin, *Genel Târih Atlası*, İst., 4. baskı 1983.

7) Hicrî târihleri Mîlâdî'ye çevirmek için en iyi **kılavuzlar** F.R.Unat, *Hicrî Târihleri Mîlâdî Târîhe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1939,4. tab'ı 1974; Ferdinand Wüstenfeld, *Verglaichung Tabellen der Mohammedanischen und Christlichen Zeitrechnungs*, E.Mahler neşri, Leipzig 1926; G.S.P. Freeman-Greville, *The Muslim and Cristian Calendars*, Oxford 1963. İslâm ölçüleri hakkında: Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955.

8) Osmanlı Târihleri

Osmanlı müelliflerinin kendi târih ve kültürleri üzerinde Türkçe ve nadiren 'Arabca ve çok nadiren Farsça yazdıkları kitaplar, Osmanlı târihinin en mühim klasik kaynağını oluşturur. Bâzıları arşiv malzemesine, bâzıları şahsî müşahedelere de dayanır. En çok kullanılmış kaynaklar bunlardır. Bâzıları basılmamıştır. Bugün bunları tam mânâsıyle anlıyarak kullanmak, büyük ve gittikçe azalan bir hüner hâline gelmiştir. Zira çok derin bir Osmanlıca dil bilgisi yanında, Osmanlı ve İslâm kültürüne âid pek çok unsuru öğrenmek gerekmektedir. Bu kitaplar, ufaklı büyüklü binlercedir. Burada sâdece, Osmanlı târihi yazmak için mutlakaa okuyup derin şekilde incelemek gerekenler anılacaktır:

Pâdişâhların çeşitli vesîlelerle gönderdikleri nâme-i hümâyûn'ların en zengin koleksiyonunu Nişancı Dâmâd Ahmed Ferîdûn Paşa toplamıştır: Ferîdûn Bey, *Münşe'âtü's-Selâtıyn*, Istanbul, 2. tab'ı 1896, 2 c. (bütün nâme'ler matbû nüshaya alınmamıştır); buna benzer çok zengin iki münşeat mecmuası: Reîsülküttâb Sarı Abdullah Efendi, *Münşe'ât* (Farsça), Süleymâniye Küt., Es'ad Ef., 3.333; *Münşeât*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 3.369.

Şâir Ahmedî'nin *İskender-nâme* adlı mesnevî'sinin son kısmını teşkil eden manzum *Dâstân ve Tevârîh-ı Mülûk-i Âl-i Osmân*, en eski Osmanlı târihidir. Çeşitli neşirleri vardır ki 3.'sü Nihâl Atsız'ındır (Istanbul 1949). Şâir Enverî'nin Aydınoğlu Gazi Umur Bey'in hayâtını anlatan *Düstûr-nâme* adlı mesnevîsi de ilk devir Osmanlı târihinin mühim kaynaklarındandır: Mükrimîn Halîl neşri, 2 c., Istanbul, 1928-30; Irene Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris 1954; Paul Lemerle, *L'Emirat Aydin, Recherches sur la Geste d'Umur Pacha, d'Après Enverî*, Paris 1957. Istanbul'un Fethi'nden önce yazılmış olanlardan bir kaç örnek daha: *Gazavât-ı Sultân Murâd*, Ankara 1978; Kâşifî, *Gazâ-nâme-i Rûm* (Farsça); Osman Turan, *İstanbul'un Fethi'nden Önce Yazılmış, Târîhî Takvimler*, Ankara 1954; Nihâl Atsız, *Osmanlı Târîhi'ne âid Takvimler*, Istanbul 1961.

Dursun Bey, *Târîh-ı Ebü'l-Feth Sultân Mehmed Hân*, Istanbul 1912 (daha 2 neşri ve İng.trc. var); Hasan Bayatî, *Câm-ı Cem-âyîn ve Silsile-nâme-i Selâtıyn-i Osmâniyye*, Istanbul 1913, 1949; Ahmed Şikârî, *Karaman Tarihi*, Konya 1946; Şükrullâh, *Behcetü't-Tevârîh* (Farsça), N.Atsız trc., Istanbul 1939,1949 (Alm.trc. de var); Vezîr-i âzam Nişancı Karamânî Mehmed Paşa, *Târîhu's-Selâtıyni'l-'Usmâniye* (Ar.), 3. tercemesi: İ.H. Konyalı, Istanbul 1949.

Ancak XIV-XV. asırlar Osmanlı târihinin en mühim kaynaklan Âşıkpaşazâde ile Neşrî'dir: Âşıkpaşa-zâde Derviş Ahmed Âşıkî, *Tevârîh-ı Âl-i Osmân*, 3. neşri N.Atsız, Istanbul 1949, Alm.trc. Kreutel, Graz 1959; Neşrî Mehmed Efendi, *Cihân-nümâ*, F.R.Unat ve M.A.Köymen nş., 3 c., Ankara, 1949 v.dd.; F.Taeschner ve Th.Menzel nş., 2 c., Leipzig, 1951, 1955 (XVI. asırda yayınlanmış Latince ve Alm.tercemeleri de var).

Âdiloğlu Oruç Bey, *Tevârîh-ı Âl-i Osmân*, Babinger nş.ve trc., Hanover 1925 (1733'de Fr.'ya çevrilmiş); keza Sarıca Kemâl Efendi, Halil Konevî, Hadîdî, Hâmidî, Behiştî Sinân Çelebî, Hacı Âdiloğlu Mehmed, Sıdkı Çelebî, Rûmî Mehmed Efendi, Abdülkaadir Efendi, Avfî, Nihâdî, Rıdvânpaşa-zâde gibi çoğu XVI. asır müelliflerinin çoğu gayrı matbû, bâzıları manzum, çoğu *Tevârîh-ı Âl-i Osmân* adını taşıyan eserleri vardır. Ayni adı taşıyan bir çok da anonim târih vardır, birini Fr. Giese neşredip tercüme etmiştir: Breslau 1922; Nişancı Tâcî-zâde Câfer Çelebî, *Mahrûsa-i İstanbul Feth-nâmesi*, Istanbul 1913, 1953.

İdrîs Bidlisî, *Heşt Behişt*, 10 c., Farsça olup gayri matbû ve son derecede mühimdir (Nûrosmâniye Küt., 3.209). Şeyhülislâm Kemâlpaşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi'nin (İbni Kemâl) *Tevârîh-ı Âl-i Osmân*'ı 10 büyük cilddir, 1,2,7. cildleri yayınlanmıştır, bütün Osmanlı târihlerinin en mühim, mufassal ve doğru olanlarından biridir. Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'nin 2 oğlu, Rûhî ve Muhyiddîn Çelebîler de iki küçük *Tevârîh-ı Âl-i Osmân* yazmışlar, ilkini Mordtmann yayınlamış (Leipzig 1925), ikincisi ise Almanca ve Latince'ye XVI. asırda tercüme edilip bu asırda 1551' den başlıyarak (Viyana) 10 defa çeşitli târihlerde basılmıştır. Kaanûnî devrinin üç sadrâzamı da birer *Târîh-ı Âl-i Osmân* yazmışlardır: Ayas Mehmed Paşa, Dâmâd Lutfî Paşa (Istanbul 1923) ve Dâmâd Rüstem Paşa (Leipzig 1923, Alm.trc.Leipzig 1927).

Hâce-i Sultânî Şeyhülislâm Hoca Sâdeddîn Efendi'nin *Tâcü't-Tevârîh*'ı (2 c., Istanbul 1863), 1520'ye kadar gelen en klasik Osmanlı târihidir. XVII. asırdan îtibâren

İt., Lat., Fr., İng., Alm., Macarca, Rusça, Lehçe gibi dillere tam veya kısmî tercemeleri yapılmıştır. Ayni yıllarda, XVI. asrın sonlarında kaleme alınan Gelibolulu Mustafa Âlî Çelebî'nin (Paşa) *Künhü'l-Ahbâr* adlı dünyâ târihinin Osmanlı kısmı da, ayni çok büyük ehemmiyette ve en değerli Osmanlı târihterindendir (5. cildi: Istanbul 1861) (1453'den sonraki 1596'ya kadar en mühim kısımları gayri matbû iken yayınlandı). Kısaca «Müneccimbaşı» denen Şeyh Ahmed Dede'nin Arabca 3 cild *Câmi'ü'd-Düvel*'i ise, Osmanlı tarihçiliğinin zirvesini teşkîl eder, XVII. asır sonlarında yazılmıştır. Şâir Nedîm biraz kısaltarak *Sahâifü'l-Ahbâr* adiyle terceme etmiştir (3 c., Istanbul 1869). Rusça, Alm. kısmî tercümeleri vardır.

Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi'nin Arabca yazdığı *eş-Şekaaiku'n-Nû'mâniye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Usmâniye* adlı büyük biyografi ansiklopedisi, 1558'de kalır (Istanbul 1851-3, Bulak 1882-92). Alm. (Istanbul 1927) ve 8 ayrı Tr.trc.vardır, Edirneli Mecdî Efendi'nin ayni asırda yaptığı tercüme ilim âleminde kullanılır (Istanbul 1853). Cenâbî Mustafa Efendi de ayni asırda Arabca bir dünyâ târihi yazmıştır: *el-'Aylemü'z-Zâhir*, Latince (Viyana 1860) ve Tr. (Ayasofya Küt. 3.033) kısaltılmış tercemeleri vardır.

Ramazân-zâde Nişâncı Mehmed Paşa (ölm. 1571), *Târîh-ı Mütehabb*, Istanbul, 2. tab'ı 1873; bunun torunu Ramazân-zâde (Nişâncı-zâde) Mehmed Kuds Çelebî (ölm. 1621), *Mir'ât-ı Kâinât*, 2 c., Istanbul 1795 ve 1873, Bulak 1868; Seyyid Lokmân, *Kıyâfetü'l-İnsâniye fî Şemâili'l-'Usmâniye*, Revân Köşkü Küt., 1.264; Bayburtlu Osmân, *Tevârîh-ı Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân* (1592), N.Atsız nş., Istanbul 1961; Za'îm Mehmed Bey, *Câmi'ü't-Tevârîh*, Nûrosmâniye Küt., 3.270. Kâtib Çelebî'nin *Takvîmü't-Tevârîh'i*, bir kronolojidir: Istanbul 1733, Paris 1874; Ar., Fars., 2 İt., 2 Lat., Alm., Fr. tercemeleri vardır. Naîmâ, *Târîh* (1591-1660), 4 defa Istanbul'da basılmıştır, sonuncusu: 6 c., 1864-6; kısaltılmış İng., Fr.trc.leri vardır. Osmanlı tarihçiliğinin şâheserlerinden biridir. Başlıca kaynağı şu eserdir: Şârihü'l-Menâr-zâde Ahmed Efendi (ölm. 1647), *Vekaayî'-nâme*, tek nüshası: Fâtih Küt., 658. Naîmâ'nın (1655-1716) eseri ayni zamanda ilk vak'a-nüvîs târihidir. Onun bıraktığı yerden Râşid Mehmed Efendi (ölm. 1735) devam etmiştir: Râşid, *Târîh* (1660-1722), Istanbul 1740, 3 c. ve Istanbul 1865, 5 c. Naîmâ'nın bir kaynağı da, ayni devri yazan ve son derecede değerli olan Kâtib Çelebî'nin (1609-1658) *Fezleke*'sidir (1592-1654), 2 c., Istanbul, 1869-70. Bu eser, ayni müellifin Arabca yazdığı *Fezleke* adlı dünyâ târihinin Türkçe olarak Osmanlı târihi için devâmıdır (tek nüshası: Bâyezîd Umûmî Küt., Ar.Yzm., 10.318/436).

Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Tabakaatü'l-Memâlik ve Derecâti'l-Mesâlik*, 1981'de faksimile olarak Wiesbaden'de yayınlandı, Kaanûnî devri için çok mühimdir. Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh*, Istanbul 1864 ve Freiburg 1970 (1563-1600), 1593'e kadar olan üçte biri matbûdur, gerisi son yıllarda basıldı (Nûrosmâniye, 3.132); kısmî Sırpça tr. Belgrad 1949. Selânikî de yaşadığı devri yazmış mühim bir tarihçidir. Peçevî (İbrâhîm Efendi/Paşa), *Târîh*, 2 c., Istanbul 1866, bilhassa Rumeli ahvâli üzerinde ve bilhassa son cildi çok mühimdir, 1520-1640 yıllarını ihtivâ eder.

Dîğer târihler için, Bursalı Tâhir Bey'in, Babinger'in, Atsız'ın *(Tanınmamış Osmanlı Târihleri*, Ankara 1957), Âgâh Sırrı Levend'in *(Gazavât-nâmeler*, Ankara 1956) eserle-

rine bakılabilir. Keza bk. Babinger, *Frühosmanische Jahrbücher,* Hannover 1925; Karslızâde Mehmed Cemâleddîn Ef. (ölm. 1865), *Âyîne-i Zürefâ, Osmanlı Târih ve Müverrihleri,* Istanbul 1896 (eser 1843'de yazılmıştır). *Selîmnâme* ve *Süleymân-nâme* adlarıyle Yavuz ve Kaanûnî için devirlerinde yazılmış değişik tipte pek çok monografi vardır. Bu devir monografilerinden bir kaçı şudur:

Kıvâmî, *Feth-nâme-i Sultân Mehmed* (Fâtih), manzum, Babinger nş., Istanbul 1955; Hayder Bey, *Vâkı'ât-ı Sultân Cem,* Istanbul 1912 ve 1954; Prizrenli Sûzî Çelebî, *Gazavât-nâme-i Mihâloğlu Alî Bey,* A.S.Levend nş., manzum, Ankara 1956; Sâ'dî, *Selîm-nâme,* Alm.trc.Zürih 1946; Urmiyeli Seyyid Lokmân Ef., *Hüner-nâme,* Topkapı Sarayı Hazîne Yazmaları (bu nüsha Osmanlı minyatür ve tezyin san'atının şâheseridir); Karaçelebîzâde Abdülazîz Ef., *Süleymân-nâme,* Bulak 1832; Matrakçı Nasûh Bey, *Menâzil-i Sefer-i Irâkayn,* H.G.Yurdaydın nş., Ankara 1976, Alm., Fr.trc.leri de var (minyatürlü, mühim); Âlî, *Heft Meclis,* Istanbul 1898 (1566 Sigetvar seferinin 1572'de yazılmış târihi).

Türk denizciliğinin yükselme devrini umûmî şekilde ele alan pek mühim eser: Kâtib Çelebî, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr,* Istanbul'da 3 defa basılmıştır, Fr., İng.trc. de var. Murâdî Seyyid Sinân Murâd Çavuş (Reîs), *Gazavât-ı Hayreddîn Paşa,* Barbaros Hayreddîn Paşa tarafından Kaanûnî'nin emriyle müellife dikte edilmiştir, bir manzum, bir mensur nüshası vardır, Istanbul 1965'de sadeleştirilerek yayınlanmıştır (sonra bu eserimize dayanılarak başka imzâ ile bir korsan-baskı yapılmıştır), Ar., Mac., Fr., İt., İsp. çeşitli tercümelerden bâzıları daha XVI. asırda yapılmıştır. Cerbe zaferini anlatan Zekeriyyâ-zâde, *Ferah,* Istanbul 1975 ve 1980. XVI. asır denizciliği üzerine Seydi-Alî'Reîs'in *Mir'âtü'l-Memâlik* ve *Kitâbül-Muhît* adlı eserleri de mühimdir. *Muhît:* Alm. trc. Viyana 1897, İng.trc.Hammer, Kalküta 1839 (başka birer Alm., İng. ve İt.trc. de var) (aslı Revân Köşkü'nde). *Mir'ât,* Istanbul 1895, Ankara 1935, Y. Öztuna nş., Istanbul 1976, Alm., Fr., İng., Özbekçe trc.de var. Pîrî Reîs, *Kitâb-ı Bahriyye,* Istanbul 1935, nş.ve Alm.trc. Paul Kahle, 2 c., Berlin 1926, başka bir Alm. ve İng., Fr. trc. de var. Pîrî Reîs, *Amerika Haritası,* İst. 1935, daha pek çok defa yayınlanıp her dilde neşriyâta konu olmuştur.

Kırım için: Seyyid Mehmed Rızâ, *es-Seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâri'l-Mülûki't-Tâtâr,* Kazan 1832, Fr.trc. Paris 1833, bunun kısaltılmışı: Halîm Giray, *Gülbün-i Hânân,* Istanbul 1870 ve 1909; Abdülgaffâr Kırımî, *'Umdetü't-Tevârîh,* Istanbul 1927.

Tezkire-i şu'arâ'lar da kültür târihinin mühim kaynaklarıdır. Sırasıyle ilk 6 Osmanlı tezkiresi şunlardır (hepsi XVI. asırda yazılmış): Sehî Bey (1538,268 şâir), Istanbul 1907, Alm.trc. Tübingen 1942 ve diğer baskılar; Latıyfî (1546, 300 küsur şâir), Istanbul 1896, iki Alm.trc. Zürih 1800 ve Tübingen 1950; Âşık Çelebî, *Meşâirü'ş-Şu'erâ* (500'e yakın şâir), Meredith-Ovens nş., Londra 1971, *GMNS, XXIV;* Ahdî-i Bağdadî (ölm. 1593), *Gülşen-i Şu'arâ,* yazma; Şeyh Beyânî Mustafa Ef. (ölm. 1597), yazma; Kınalı-zâde Hasan Çelebî (ölm. 1603, 576 şâir), 2 c., Ankara 1978. Şiir dîvân'ları da mühim târîhî kaynaklardır. Ancak bunların burada zikri imkânsızdır. Avnî (Fâtih Mehmed) ve Muhibbî (Kaanûnî Süleyman) dîvânları, Istanbul ve Almanya'da pek çok defa basılıp, küçük olan ilkini Hammer, Almanca'ya da çevirmiştir. İkincisi büyük bir dîvân'dır.

Cem Sultân'ın dîvânı da anılabilir (Istanbul 1946 ve 1951). Ulemâ ve şeyhlerin biyografileri için, Taşköprülü-zâde'ye devamlı zeyller yazılmıştır ki, ilki, pek azametli bir eser olan şâir Nev'î-zâde Atâyî'ninkidir: *Hadâiku'l-Hakaaık fî Tekmileti'ş-Şekaaık*, 2 c., Istanbul 1852 (1558-1634), Alm.trc. Stuttgart 1934. Sadrâzam biyografileri için reîs-i şâirân Osmân-zâde Ahmed Tâib Efendi'nin *Hadîkatü'l-Vüzerâ*'sı (1703' de kalır) ve ilk 4 zeyli klasiktir (Istanbul 1855, Freiburg 1969-70).

Baron J.de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangères depuis 1536*, 8 c., Paris, 1865-96; Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'Actes Intemationaux de l'Empire Ottoman*, 4 c., Paris, 1897-1903; Ferik Mahmûd Mes'ûd Paşa, *Mecmu'a-i Mu'âhedât*, 5 c., Istanbul, 1877-81.

Osmanlı kaanûn-nâmelerinden örnekler yayınlanmıştır. Anayasa mâhiyetinde olan Fâtih ve Kaanûnî kaanûn-nâmeleri ise müteaddid defalar yayınlanıp Alm. ve Boşnakça'ya terceme de edilmiştir (Fâtih: Istanbul 1913, Kaanûnî: Istanbul 1911, Mehmed Ârif Bey'in ilk neşirleridir). Vezîr-i âzam Dâmâd Lutfî Paşa'nın *Âsaf-nâme* adlı küçük siyâset-nâmesi de müteaddid defalar yayınlanıp tercüme edilmiştir (Alm., İng.), ilk neşri: Istanbul 1908. Osmanlı Kaanûn-nâmelerinin çok büyük külliyâtı: Ahmed Akgüzdüz nş. (8 c., 1622'ye kadar)

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Efendi'nin (ölm. 1658) *Târîh'i* (Istanbul 1881), Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi'nin (1593-1658) *Ravzatü'l-Ebrâr'ı* (Bulak 1832), şöhret kazanmış umûmî Osmanlı târihlerindendir. Daha mühim olan *Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr* ise basılmamıştır (Fâtih Millet Küt., 748). Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'nın (ölm. 1726) *Târîh*'i (2 c., Istanbul 1928) (1655-95) ve *Nusret-nâme*'si (2 c., İsmet Parmaksızoğlu nş.) çok daha mühim ve büyük hacimdedir (ikincisi 1695-1726 yıllarını alır). Bunlar gibi XVII. asırda yazılmış diğer bir kaç eser: Edirneli Ağa-zâde Mahmûd Örfî, *Târîh*, 2 c., Istanbul 1874-5; 2. vezir Nişancı Abdurrahmân Abdî Paşa, *Vekaayî'-nâme (Târîh-ı Sultân Mehmed-i Râbî')*, Bâyezîd Umûmî Küt., 5.154, kısmî Fr.trc.var; Hezârfenn Hüseyn Efendi, *Tenkıyhü't-Tevârih-ı Mülûk* (1673'de kalır, mühim), Fâtih Küt. 4.301 ve Ayni Müellif, *Telhîsü'l-Beyân*, 2 Fr., Alm., İt.trc. var; Topçular kâtibi Abdülkaadir Ef., *Vekaayi'-i Târîhıyye*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef., 2.151 (1595-1640); Edirneli Abdurrahmân Hibrî Ef., *Defter-i Ahbâr* (1651'de kalır), Veliyyüddîn Ef.Küt., T.Y.2.418; Reisülküttâb Koca Hüseyn Ef. (ölm. 1644), *Bedâyi'ü'l-Vekaayî'*, 2 c., Moskova 1961; Mustafa Sâfî Ef., *Zübdetü't-Tevârîh*, 2 c., Veliyüddîn Ef.Küt., 2.428; Bekrî (1597-1655), *Feyzü'l-Mennân bi-Zikri Devleti 'Âli 'Osmân* (Arabca), Ayasofya Küt., 3.345; Taşköprülü-zâde Kazasker Bostân-zâde Yahyâ Efendi, *Târîh-ı Sâf*, İst. 1870 ve 1978; Mehmed Halîfe, *Târîh-ı Gılmânî*, Ahmed Refik neşri; Halîfe, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre* (1692-3), Süleymâniye Küt., Es'ad Ef., 2.437; Âlî, *Nusret-nâme* (1579 Kafkasya seferi) ve zeyli olan *Fursat-nâme*, Hazîne Küt., 1.365; Kütahya alaybeyi Rahîmî-zâde Harîmî İbrahim Çavuş, *Gencîne-i Feth-i Gence* (1587), Revân Köşkü, 1.296; Âsafî Dal Mehmed Paşa, *Kitâb-ı Şecâ'at-nâme*, manzum (Özdemiroğlu'nun Kafkasya seferi), Revân Köşkü, 1.301; Âlî, *Câmi'ü'l-Hubûr der-Mecâlisi's-Sûr* (1582), Bağdâd Köşkü, 203; Fâizî, *Hasenât-ı Hasen* (Kanije zaferi), Istanbul 1873 ve 1886, Nâmık Kemâl nş.; Teşrîfatçı Ahmed Ağa,

Rûz-nâme, Alm. trc. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien,* Viyana 1956; Sâbit, *Zafer-nâme,* manzum (1689), Istanbul 1882 ve 1893; Üsküdarlı Abdullâh b. İbrâhîm, *Vâkı'ât-ı Sultân Süleymân,* 3 c. (1688-91), Revân Köşkü, 1.223; Sadrâzam Râmî Mehmed Paşa, *Karlofca Sulh-nâmesi,* Istanbul Üniversitesi Küt., T.Y., Târih, no. 268; Vak'a-nüvîs Masraf-zâde Mehmed Şefîk Ef., *Şefîk-nâme* (1703), Istanbul 1865, 1871, 1872.

Manzum şeh-nâme'lerden, yukarıda anılanlar dışında daha bir iki örnek: Ganî-zâde Kazasker Nâdirî Ef.. *Şâh-nâme,* Istanbul Üniversitesi Küt., T.Y. 3.635 ve gene onun, *Şâh-nâme-i Sultân Osmân,* Viyana Küt., 1.050; İsfendiyâroğlu vezir Musâhib Şemsî Ahmed Paşa, *Şâh-nâme-i Sultân Murâd Hân,* Bibl. Nat. (Paris), Suppl.Turc, 1.144; Erzurumlu İbrâhîm Mülhemî (ölm. 1650), *Şehenşâh-nâme-i Murâdî,* Revân Köşkü, 1.418; Tâ'lîkî-zâde (Fenârî-zâde) Subhî, *Murâd-nâme,* Revân Köşkü, 1.299 *(Şeh-nâme-i Hümâyûn,* 1593-4, Berlin 1983) ve gene onun, *Eğri Seferi,* Hazîne Küt., 1.609; II. Osman için *Zafer-nâme,* Y.Yücel nr., Ankara, 1983.

Koçi Bey, *Lâyiha,* Istanbul, 1860, 1886, Londra 1862, Alm., Fr., Macarca, Rusça trc. leri de var.

Istanbul camileri üzerinde klasik kaynak: Ayvansaraylı Hafız Hüseyn Ef. (ölm. 1786), *Hadîkatü'l-Cevâmî', 2* c., Istanbul 1864. Enderûn teşkîlât ve mensubları hakkında: Tayyâr-zâde Atâ Bey, *Târîh-ı Enderûn,* 5 c., Istanbul, 1874-6.

Mühürdâr Hasan Ağa, *Cevâhirü't-Tevârîh* (1658-69), Köprülü Küt., 231 (Fâzıl Ahmed Paşa'nın biyografisi), Lat.trc., Viyana 1660; Behcetî İbrâhîm Ef., *Târîh-ı Sülâle-i Köprülü,* Köprülü Küt., 212.

Örfî Mahmûd Ağa, *Berây-ı Şehr-i Edirne,* Istanbul Üniversite Küt., T.Y. 3.612; Ahmed Bâdî Ef., *Riyâz-ı Belde-i Edirne,* Bâyezîd Umûmî Küt.,10.392; Cevrî Çelebî, *Edirne Târihçesi,* Istanbul 1874; Süheylî, *Târîh-ı Mısri'l-Kaahire* (1629'a kadar), Istanbul, 1730 ve 1858; Mes'ûdî Mehmed Efendi b. Emîri'l-Haseni's-Su'ûdî, *Târîh-ı Hind-i Garbî* (1583), Istanbul 1730, Fr.trc. Paris 1732. Kâtib Çelebî, *Cihân-nümâ,* Osmanlı coğrafyacılığının en mühim eseridir: Istanbul 1730, Latince trc. Norberg, 2 c., Lund 1818, diğer Latince trc. 5 c., Viyana; Alm., Sırbca, Fr., İng. (Hammer) kısmî tercemeleri de var.

XVII. asır Osmanlı dünyâsının her bakımdan aynası ve Osmanlı târihinin ve kültürünün en büyük bir kaç kaynağından biri, dünyâ edebiyatında kaleme alınmış en büyük seyâhat-nâmelerden biri olan ve müellifin 1638'den 1683'e kadar olan seyâhat ve müşâhede ve nakillerini ihtivâ eden Evliyâ Çelebî'nin *Seyâhat-nâme'*sidir: 10 c., Istanbul, 1897, 1900 (6. c.), 1928 (7,8), 1935 (9), 1938 (10). Burada tâdâdı imkânsız derecede bütün dillere çeşitli cild ve parçalarının tercümeleri, kısaltılmış, sadeleştirilmiş baskıları vardır. Fakat ilim âleminde -mükemmel olmamasına rağmen- yukarıdaki Türkçe baskı kullanılır. Trabzonlu Âşık Mehmed Çelebî (1555?-1613), *Menâzırü'l-'Avâlim,* Revân Köşkü, 1.667, kısmî Alm. trc.leri var; Hacı Mehmed Edîb, *Menâsikü'l-Hacc* (1682), Istanbul 1816, 1817, Fr. trc. Paris 1825; *'Acâibü'l-Letâif, Hıtay Seyâhatnâmesi,* Ali Emîrî Ef. tarafından yayınlanmıştır; *Hadîs-i Nev,* Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Küt., 1.282 (III. Murâd'a sunulmuş, Süveyş kanalının açılmasını istiyen coğrafya).

XVII. asırda da mühim şuarâ tezkireleri yazılmıştır (Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'ın sonu da bir şuarâ tezkiresidir): Riyâzî (ölm. 1644), *Riyâzü'ş-Şu'arâ*, yazma; Fâizî (ölm. 1622), *Zübdetü'l-Eş'âr*, İst. Ün., T.Y. 3.289; Güftî (ölm. 1677), *Teşrîfâtü'ş-Şu'arâ*, manzûm, yazma; Belîğ (ölm. 1729), *Nuhbetü'l-Âsâr*, yazma. Bunların en mühimleri Riyâzî'nin eseridir. Beliğ, *Gül-deste-i Riyâz-ı 'İrfan*, Bursa tab'ı, Bursalı ünlüler için; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekaayi'ü'l-Fuzalâ*, Atâyî'nin zeyli (1634-1703) olarak ulemâ ve şeyhler için (İst. Ün. Küt., T.Y.81) ve bunun zeyli olarak Uşşâkî-zâde (faksimile olarak Almanya'da basılmıştır); Resmî Ahmed Ef., *Sefînetü'r-Rüesâ*, Istanbul 1853, reîsülküttâblar için (1754'e kadar); ayni müellifin *Hamîletü'l-Küberâ*'sı (Süleymâniye Küt., Es'ad Ef., 2.258) ve buna Mustakıym-zâde'nin zeyli, dârüssaâde ağaları için; İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ*, Istanbul 1833 kapdân-ı deryâlar için; Nefes-zâde İbrahim Ef., *Gülzâr-ı Sevâb*, Istanbul 1939, hattatlar için, biyografi kaynaklarıdır ve bu tipte daha epey vefeyât ve tezkire vardır. «Münşe'ât» denen nâme (mektub) koleksiyonlarından bir kaç örnek: Âlî, *Münşe'ât* (Tr.ve Fars.), Lala İsmail, no. 601; Ayni Müellif, *Menşe'ü'l-İnşâ*, Veliyyüddîn Ef., no. 1.916; Râmî Paşa, *İnşâ* (1.400 parça), Viyana Küt., 296-7; Nâbî, *Münşe'ât*, Revân Köşkü, no.1.053; Hoca Sâdeddîn Ef., *Münşe'ât*, Süleymâniye Küt., Es'ad Ef., 3.335; Ganî-zâde Nâdirî, *Münşe'ât*, Viyana Küt., no. 291, 293 (Flügel, no.1.018); Azmî-zâde Hâletî, *Münşe'ât*, Ist.Ün.Küt., T.Y.1.916; Veysî, *Münşe'ât*, Istanbul 1869; *Münşeâtü'l-Mufassala li-Mülûki'l-'Usmâniyye* (Ar., Fars., Tr.), Revân Köşkü, 1.939.

XVIII. asır kaynaklarının belli başlılarına gelince, Naîmâ ve Râşid'i tâkıyb eden vak'anüvîs târihlerini başa almak gerekir: Şeyhülislâm Küçükçelebî-zâde Âsım Ef., *Târîh* (1722-28), Istanbul 1741 ve 1865; Sâmî-Şâkir-Subhî (üçü bir arada), *Târîh* (1728-43), Istanbul 1784; 'İzzî, *Târîh* (1743-51), Istanbul 1785; Hâkim, Enverî, Edîb, Halîl Nûrî gibi vak'anüvislerin yazma târihlerine dayanarak: Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaaiku'l-Ahbâr* (1751-74), 2 c., Istanbul 1804 ve 1978, Bulak 1827 ve 1830, Fr., Lehce, İsveççe, Rusça, Alm. kısmî tercümeleri vardır; Mütercim Âsım, *Târîh* (1791-1808), 2 c., Istanbul, tarihsiz; Şânî-zâde, *Târîh* (1808-1821), 4 c., Istanbul 1873.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh* (1774-1826), 12 c., Istanbul, 3. baskı 1892, Naîmâ'yı da geçerek, en mühim ve mufassal vak'a-nüvîs târihidir. Osmanlı tarihçiliğinin en mühim bir kaç mahsûlünden biridir. Kaynarca Muâhedesi'nden Vak'a-i Hayriye'ye kadar olan devreyi incelemiştir, ilk cildi bu devreye giriş mahiyetindedir. Onun bıraktığı yerden vak'a-nüvîs olarak Osmanlı târihine Lutfî (Kazasker Ahmed Lutfî Ef., 1815-1907) devam etmiştir ki, Cevdet Paşa'dan yaşlıdır: *Târîh*, 15 c.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleymân Efendi (ölm. 1779), *Mür'i't-Tevârîh* (1730-1777), 2 c., Istanbul, 1976-80, Münir Aktepe neşri, XVIII. asırda yazılan husûsî Osmanlı târihlerinin en mühimlerindendir. Çeşmî-zâde, *Târîhçe* (1768-9), Istanbul 1959; Destârî Sâlih, *Târîh* (1730), B.S. Baykal nş., Ankara 1962; Sarı Mehmed Paşa, *Nesâihü'l-Vüzerâ*, İng.trc. ile Wright, Princeton 1935; Abdî, *Târîh* (1730), Ankara 1943; Seyyid Vehbî, *Sûr-nâme*, Levnî'nin minyatürlediği nüsha Hazîne Kütübhânesi'nde; Yirmisekizçelebî Mehmed Ef., *Paris Sefâret-nâmesi* (1720-1), Istanbul 1866 ve pek çok tab'ı ve bir çok Fr. trc. var; Nişli Mehmed Ağa, *Sefâret-nâme, Târih Vesîkaları*, no. 10-12; Nûmân

Ef., *Tedbîrât-ı Pesendîde*, Millet Küt., 667; Râgıb Paşa, *Fethiyye-i Belgrad*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 3.655; Hekimoğlu İsmail Zıyâeddîn Bey, *Metâli'l-'Aliyye*, Üniversite Küt., TY 2.486; Nevres, *Târîhçe*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 2.252; Nazîf Mustafa Ef., *Sefâret-nâme-i Îrân*, Millet Küt., 824; Münîf, *Feth-nâme-i Belgrad*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 3.655; Ömer, *Ahvâl-i Gazavât der-Diyâr-ı Bosna;* Salâhî, *Zabt-ı Vekaayi'-i Yevmiyye*, Üniversite Küt., TY 2.518; Sırrî, *Muhâsara-i Kars*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 2.417; Râgıb *Paşa,Tahkıyk ve Tevfıyk*, Üniversite Küt., TY 3.371; Ömer, *Rûz-nâme* (1740-50), Millet Küt., 423; Halîl, *Takvîm* (1747-71), Bağdâd Köşkü, 324; Hıfzî, *Rûz-nâme* (1730-1), Revân Köşkü, 1.977. Bütün bu eserler bilhassa XVIII. asrın 2. çeyreğinin kaynakları arasındadır. Mehmed Âkif, *Târîh-i Cülûs-i Sultân Mustafâ Hân* (1757-61); Mustafa Kesbî, *İbret-nümây-ı Devlet*, Millet Küt., 484.1789-1839 devresi için: İlyâs Ef., *Letâif-i Enderûniyye*, Istanbul 1859; Halîl Nûrî, *Vak'a-i Selîmiyye*, Veliyyüddîn Ef., 72/3.369; Yayla İmâmı, *Risâle*, Veliyyüddîn Ef., 73/3.370; Tatarcık Abdullâh Molla, *Nizâm-ı Devlet*, *TOEM*, no. 37-43; Âkif Ef., *Risâle*, Veliyyüddîn Ef., 84/3.373; Râtib Ef., *Viyana Sefâret-nâmesi*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 2.235; *Üçüncü Selîm'in Sır Kâtibi Tarafından Tutulan Rûz-nâme*, Tahsîn Öz nş., *Târih Vesîkaları*, no. 14, 1944; *Nizâm-ı Cedîd'e dâir Lâyihalar*, E.Z. Karal nş., *Târih Vesîkaları*, no. 6, 8, 11, 12, 1952-3; Ârif Ef., *Târîhçe*, Bâyezîd Umûmi Küt., 3.374; Necîb Ef., *Târîh*, Istanbul 1863; Câbî Saîd Ef., *Vekaayî'-nâme*, Süleymâniye, Es'ad Ef., 2.152; Ebû-Bekr Ef., *Vak'a-i Cedîd*, Istanbul 1914; Kalost Arapyan, *Alemdâr Mustafa Paşa*, Ankara 1943; Es'ad Ef., *Üss-i Zafer*, Istanbul 1827,1876, 1925, Fr. trc. Paris 1833, Yun. trc. Atina 1871; Mehmed Süreyyâ Bey, *Nuhbetü'l-Vekaayî'*, Istanbul 1873.

1839'dan sonraki son dönem Osmanlı târihinin başlıca kaynakları: Ahmed Cevdet Paşa'nın *Mâ'rûzât* (Y. Halaçoğlu nş., Istanbul 1980) ve *Tezâkir*'i (3 c., C.Baysun nş., Ankara 1953, 1960, 1963) başta gelir ve 1839-1876 dönemini aydınlatır. 1876 olayları için Mahmûd Celâleddîn Paşa, *Mir'ât-ı Hakıykat*, 3 c., Istanbul, 1908-9 çok mühimdir. Memdûh Paşa'nın şu eserleri: *Asvât-ı Sudûr*, İzmir 1910; *Kuvvet-i Ikbâl ve Alâmet-i Zevâl*, Istanbul 1911; *Mir'ât-ı Şü'ûnât*, İzmir 1910; *Hal'ler, ve İclâslar*, İzmir 1910; *Serâir-i Siyâsiyye*, Istanbul 1907. Abdurrahmân Şeref Ef., *Târih Musâhabeleri*, Istanbul 1917, 1925; Ahmed Midhat Ef., *Üss-i İnkılâb*, Istanbul, 1877-8, 1906; Âtıf Bey, *Hâtırât*, İ.M.K. İnal nş., *TOEM*, XV; Hâfız Mehmed Bey, *Hakaaiku'l-Beyân fi Hakkı Cennet-mekân Sultân 'Abdü'l-'Azîz Hân*, Istanbul 1908; *Pensées et Souvenirs de l'ex-sultan Abdulhamid*, Fr. trc. Alî Vehbi Bey, Neuchâtel 1913; Ebü'z-Ziyâ Tevfîk Bey, *Yeni Osmanlılar Târîhi*, Ziyâd Ebüzziyâ nş., 3 c., Istanbul 1974 (ilk baskı 1909); Fatma Aliyye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, Istanbul 1914; Lutfî Simâvî Bey, *Devr-i İnkılâb*, Istanbul 1918; Mehmed Gaalib Bey, *Sâdullâh Paşa*, Istanbul 1909; Midhat Paşa, *Tabsıra-i 'İbret* ve *Mir'ât-ı Hayret*, Istanbul 1908, bu 2 cildlik hâtırâtın Fr. ve İng. trc.leri de var; Alî Haydar Midhat, *Hâtıralarım (1872-1946)*, Istanbul 1946; Ayşe (Sultân) Osmanoğlu, *Babam Sultân Abdülhamîd*, Istanbul 1958, 1960, 1984; Eğinli Saîd Paşa, *Hâtırât*, *Türklük* mecmuası, N. Dânişmend *nş.; Meclis-i Meb'ûsân, İlk Devre (1877) Zabıtları*, 2 c., H.T.Us nş., Istanbul, 1940, 1954; Ali Fuâd Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, B.S. Baykal nş., 3 c., Ankara, 1957-66; Tahsîn Paşa, *Yıldız Hâtıraları*, Istanbul 1931; Süleyman Paşa, *'Umdetü'l-*

Hakaaık, 5 c., TC Genel Kurmay yayınları (eski harflerle) ve gene onun, *Hiss-i İnkılâb*, Istanbul 1908; Mehmed Salâhaddîn, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, Istanbul 1889; Rif'at Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, Istanbul 1873; Sadrâzam Saîd paşa, *Hâtırât*, 3 c., Istanbul 1910; Sadrâzam Kâmil Paşa, *Hâtırât*, Istanbul 1911; Şâdiye (Sultân) Osmanoğlu, *Hâtıralar*, Istanbul 1966; Avlonyalı Celâleddîn Paşa, *Madalyonun Tersi*, Istanbul 1967; Ali Ef., *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekaayi'-i Mühimme*, Istanbul 1907.

1919-24 için: Atatürk, *Nutuk*, 3 c., 1927'den bu yana pek çok baskı ve tercümesi var; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 8 c., Istanbul, 1965 v.dd.; Genel Kurmay Başkanlığı Harb Târihi Dâiresi, *Harb Târihi Vesikaları Dergisi*, Ankara, 1952 v.dd.; Mahmûd Şevket Paşa, ferik Hurşîd Paşa, Gaalib Paşa, Tal'at Paşa, Cemâl Paşa, Câvid Bey, Halil Menteşe gibi İttihâdcılar'ın veya yakınlarının çeşitli mâhiyette hâtıraları vardır. İtilâfçı hâtıraları azdır, biri Refik Hâlid Karay'ın *Mine'l-Bâb ile'l-Mihrâb*'ıdır. Cevâd Bey, *Otuzbir Mart*, Ankara 1960; Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 5 c., Istanbul 1942; Ali Fuâd Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1949, 1951, 1980; Lutfî Simavî Bey, *Sultân Mehmed Reşâd Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, Istanbul 1924; Ali Fuâd Cebesoy, *Millî Mücâdele Hâtıraları*, 3 c., Ankara, 1948 v.dd.; Peyâmî Safâ, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Istanbul 1938; Sedâd (Doğruer), *Yıldırım'ın Âkıbeti*, Istanbul 1927; Hüseyin Hüsnü Emîr (Erkilet), *Yıldırım*, Istanbul 1921; Şeyhülislâm Cemâleddîn Ef., *Hâtırât-ı Siyâsiyye*, Istanbul 1918.

Modern Osmanlı târihinin arşiv malzemesi, meclis-i vükelâ zabıtları dışında en mühim kaynakları, gazeteler, dergiler, yıllıklardır. Devletin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekaayi*' başta gelir (1.1.1831'den 1922'ye kadar). Bir müddet sonra intişâra başlıyan Istanbul'un büyük gazeteleri de, 1922'ye kadar, büyük bir kaynak oluşturur. Buna taşra gazetelerini ve Avrupa'da çıkan muhâlif basını eklemek gerekir. Dergiler ayni mâhiyettedir. Târihçilerce hemen hiç kullanılmadığı için, tahmîn edilmiyecek derecede zengin malzeme veren imparatorluğun resmî yıllıklarını, hiç olmazsa bundan sonra ihmâl etmemek gerekir. *Sâl-nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniye'ler*, 1847'den itibaren her yıl, gittikçe devleşen cildler hâlinde çıkmıştır. Buna 1865'den itibaren nezâret ve vilâyet sâl-nâmeleri eklenmiştir.

Edebî kaynakların verdiği bilgiler de gittikçe zenginleşir. Sonraki tezkire-i şuarâ'lar arasında: Rızâ (Istanbul 1898), Âsım (ölm. 1675) (yazma), Safâyî, *Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâidi'l-Eş'âr* (1720) (yazma) (mühim), Sâlim (Kazasker Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Ef.) (Istanbul 1897) (mühim), Râmiz (basıldı), Fatîn (Istanbul 1855). Bâzı eserlerde çok bol ve orijinal malzeme vardır. Bunlardan biri Leylâ Sâz'ın, çeşitli dillere çevrilen *Harem Hâtıraları*'dır. Bir diğeri Ali Rızâ ve Mehmed Gaalib Beyler'in *XIII. Asr-ı Hicrî'de Istanbul Hayâtı*'dır.

9) Arab Kaynakları

Arab kaynakları, bâzı Osmanlı müelliflerinin -bilhassa ilk asırlarda- İslâm kültürünün klasik dili olan Arabca yazdıkları târihler değildir. Arab ülkelerinde Arabca yazılan, Arab târihinden bahsederken, Osmanlılar üzerinde ve Osmanlı ile münâse-

betler hakkında bâzan çok mühim de olabilen bilgiler veren târihlerdir. Bunların en büyük kısmı, Memlûk devrinde (1250-1517) Mısır'da yazılmış azametli târihlerdir. Yazarlardan bâzıları Türk asıllıdır (Safedî, Aynî, İbnü Tagribirdî gibi). Büyük kısmı XV. asra âiddir. XV. asırdan sonraki Arab kaynaklarında, nâdiren ehemmiyetli bilgiler mevcuddur. Osmanlı târihi incelemelerinde kullanılmaları gereken Arab kaynaklarından örnekler şunlardır:

İbnü Battûta, *Rihle*, 4 c., Kaahire, 3. baskı 1904, pek çok baskı ve tercümesi vardır. En meşhur Arab seyyâhıdır ve Orhan Gazi devrinde Anadolu'yu tasvîr etmiştir. Türkçe'ye mükemmel bir tercemesi vardır: vezir Dâmâd Mehmed Şerif (Çavdaroğlu) Paşa, *Seyâhat-nâme*, Istanbul, 1915-22; İbnü 'Arab-Şâh (1389-1450) (İkinci Murâd'ın hocasıdır),' *Acâibü'l-Makdûr fî Ahbâri Tîmûr*, Timur'un en aleyhindeki târihtir, Istanbul 1817 baskısından başlıyarak pek çok baskı ve pek çok tercemesi vardır, 1698'de yapılan bir Türkçe tercemesi daha 1732'de Istanbul'da basılmıştır: Nazmî-zâde Mürtezâ, *Târîh-ı Timur Gürkân;* İbnü Haldûn'un *Kitâbü'l-'İber'*inin V. cildindeki Osmanlılar'a âid haberler ehemmiyetsizdir; İbnü Fazli'llâhi'l-'Umerî (1301-1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*'da Orhan Gazi devri Anadolu'su üzerinde fevkalâde mühim târih ve coğrafya bilgileri vardır (Franz Taeschner, *Al-'Umari's Berciht über Anatolien*, Leipzig 1929); Safedî b. Aybeg (1296-1363), İbnü'l-Fürât (1334-1405), Kalkaşendî (1355-1418), Makrîzî (1364-1442), İbnü Kaadî Şühbe (1377-1448), İbnü Haceri'l-'Askalânî (1372-1449), 'Aynî (1360-1451), İbnü Tagribirdî (Tanrıverdi) (1410-1470), Sehâvî (ölm. 1497), Süyûtî (1445-1505), İbnü Ayas (1448-1528), Osmanlı târihi üzerinde bilgi veren en mühim Memlûk tarihçileridir. Çoğunun eseri büyük kroniklerdir ve çok mâruf oldukları için eserlerin isimlerinin ve baskılarının zikrine lüzum görülmemiştir. İbnü Ayas, 1522'ye kadar Mısır târihini kaleme alarak Sultân Selîm'in fütûhâtını da anlatır *(Bedâyi'ü'z-Zuhûr fî Vekaayi'i'd-Duhûr*, ilk baskısı Kaahire 1884-8, 3 c., son baskı Kaahire, 3 c., 1960-3, Muh. Mustafâ nş.).

Osmanlı devrinde yazılanlardan bir kaç örnek: Muh. İbni Tolun, *Vülti ya Nâiben mine'l-Etrâk bi-Dimaşkı'ş-Şâmi'l-Kübrâ*, Berlin 1926, Şâm 1952 ve 1964, Fr.trc. *Histoire des Gouverneurs Turcs de Damas (1516-1536)*, Şâm 1952; bu eseri İbnü Yun'a 1744 yılına kadar Şâm beylerbeyilerini anlatarak devam ettirmiştir (Henri Laoust, *Les Gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les Premiers Ottomans (1260-1744), Traduction des Annales d'Ibn Tulun et d'Ibn Yun'a*, Şam 1952); el-İshâkî, *Devhatü'l-Ezhâr fî men Valiye'd-Diyâri'l-Mısriyye* (1623'e kadar), Kaahire 1860, 1879, 1883, 1887; Gazzî, *Nehrü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, 2 c., Haleb 1924; Bedrü'd-Dîni'l-Gazzî ve Kutbü'd-Dîni'l-Mekkî'nin *Rihle*'lerinde de ilgi çekici bilgeler vardır; Kutbüddîn Muh.Mekkî (Ahmedü'n-Nehrevâlî) (1511-1582?), *el-Berku'l-Yemânî fî Fethi'l-'Usmânî*, Sadrâzam Koca Sinan Paşa'ya sunulmuş Yemen târihidir (1494-1575), 2 Tr., Fr., Port. trc. vardır, metin: Lizbon 1892, Riyâd 1967; Ayni Müellif, *el-Î'lâm bi-Âlâm Beled (Beyt) Allâhi'l-Harâm* (1577'ye kadar Mekke târihi), Wüstenfeld nş., *Chronik der Stadt Mekka*, Leipzig 1857, Kaahire 1886, 1888, 1898; bu müellifin oğlu olan Muh. Nehrevâlî ile Duamî'nin 1577-1604 Yemen târihleri de değerlidir; Ebü'l-Hasen 'Aliyyi't-Tamgrûtî, *en-Nefhatü'l-Miskiyye fî Sefâreti't-Türkiyye*, me-

tin ve Fr. trc. H.de Castries, *Relation d'Une Ambassade Marocaine en Turquie (1589-91)*, Paris 1929, Tr. trc. Istanbul 1960; Mer'î b. Yûsufi'l-Makdisî (ölm. 1624), *Kalâidü'l-Ikyân fî Fezâili Âl 'Usmân* (1622), Süleymâniye, Es'ad Ef., 2.340 ve Revân Köşkü, 1.266; İbn Ebî-Dînâr (ölm. 1681), *el-Mûnis fî Ahbâr İfrîkıye ve Tûnis*, Tunus 1869, Fr. trc. Paris 1845; İbnü Galbûn (ölm. 1739), *et-Tezkâr fî men Meleke Tarâbulus evkûn bihâ mine'l-Ahbâr* ve bunun zeyli: Muh. Nahîcüddîn, *Târîh-ı İbnü Galbûn der-Beyân-ı Tarâbulus-ı Garb*, Istanbul 1867; Cebertî, *'Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* (1694-1820 Mısır târihi), 4 c., Kaahire 1821,1880, Fr. trc. 9 c., Kaahire 1888-96 ve Gaston Wiet, *Index de Djabarti*, Kaahire 1954; daha geniş bilgi: Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, 5 c.

10) İran Kaynakları

'Azîz b. Erdşîr-i Esterâbâdî, *Bezm-ü Rezm*, Istanbul 1928 (çok mufassal Kadı Burhâneddîn târîhi); Timur ve Timuroğulları üzerinde yazılmış klasik târihlerde, Osmanlı ile münâsebetler de anılır: Nizâmüddîn Şâmî, Şerefüddîn 'Alî Yezdî, Hâfız Ebrû (ölm. 1430), 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî (1413-1482), Mîr Hând (Khwând) (1433-1498), bunların en ünlüleridir. Ebû-Bekri't-Tahrânî'nin *Kitâb-ı Diyâr-Bekriyye*'si ve bunun zeyli olan (1478-90) Fazlullâh'ın *Târîh-ı Â'lem-ârây-ı Emînî*'si gibi Akkoyunlu kaynakları için de ayni şey bahis mevzuudur. Şeref Hân Bidlisî'nin 1596'da yazdığı *Şeref-nâme*, artık doğrudan Osmanlı târihi kaynağı sayılır (Fr., Alm., İng., Ar., Tr. tercemeleri de vardır, metin: 2 c., Petersburg, 1860-2). Storey'in eserinde, Farsça kaynaklar üzerinde etraflı bilgi bulmak mümkindir. Hindistan ve bilhassa Hindistan Timuroğulları kaynaklarında, Süleyman Paşa'nın Hindistan seferine ve Osmanlı ile münâsebetlere dâir, az da olsa, kayıtlar mevcuddur. Safevî kaynakları ise, Osmanlı ile münâsebetlerde zengindir. Bilhassa: İskender Münşî, *Târîh-ı Â'lem-ârây-ı 'Abbâsî*, 4 c., Tahrân 1341 Şemsî (5 ayrı Tr.trc. si var). Avşarlar ve Kaçarlar devrinde yazılmış İran târihlerinde de Osmanlı ile münâsebetlere âid pasajlar mevcuddur. Bilhassa Nâdir Şâh'a âid kaynaklarda, daha geniş bilgiler vardır.

11) Ermenî Kaynakları

Gerek Osmanlı dışında, gerek Istanbul'da yazılmış Ermenîce eserlerde, Osmanlı târih ve kültürü üzerinde zengin bilgiler görülür. Medzoflu Thomas ve Tebrîzli Arakel, Timurlular'dan bahsederken, Osmanlı'ya âid atıflar da yaparlar. Çamiçyan'ın *Ermenî Târîhi*'nin 1784'e kadar gelen III. cildinde ise geniş bahisler vardır (Venedik, 1784-6, İng. trc. Kalküta 1827), Leh Ermenîsi Simeon'un *Seyâhat-nâme*'si (Viyana 1936, Tr.trc. Istanbul 1964) (1608-19), Eremya Kömürcüyan'ın *Istanbul Târîhi* (3 c., Viyana, 1913, 1932, 1938; Tr. trc. Istanbul 1952: *XVII. Asırda Istanbul)* bol ve orijinal bilgi verirler. XVIII. asrın son yıllarında İnciciyan'ın *Coğrafya*'sı ise, Osmanlı imparatorluğunu etraflı şekilde tasvîr eden bir eserdir.

12) Bizans Kaynakları

XIV. ve XV. asırlar Osmanlı târihi, Bizans kaynaklarından faydalanmadan yazılamaz. En mühimleri şunlardır: İmparator İoannis Kantakuzinos (Sultân Orhan'ın kayınpederi), 3 c., Bonn, 1828-32, Lat. trc. *Historiam Libri Quatuor* (1320-1357), Paris 1654; Theodoros Spandouyn Cantacassin (Kantakuzinos), Fr. trc. *Petit Traicté de l'Origine des Turcqz* (1519), Paris 1685, 1896, 1971, İt. trc. Floransa 1551; Yorgios Pahımeres, *Târih* (1258-1308), 2 c., Bonn 1835, Lat. trc. Roma 1660, Fr.trc. Paris 1685; Yorgios Phrantzes, *Chronicon* (1258-1481), Bonn 1838, Leipzig 1935, Lat. trc. Viyana 1796, Bükreş 1966; Nikeforos Gregoras, *Târih* (1204-1351), Bonn 1838, Lat. trc. Paris 1702; Halkokondilas (1298-1462 yılları), Basel 1551, Viyana 1551, Bükreş 1958, Bonn 1843, Peşte 1922-7, Lat. trc. Paris 1650, Fr.trc. Blaise de Vigenère Bourbonnois, *Histoire de la Décadence de l'Empire Grec et Etablissement Celuy des Turcs,* Paris 1612, 1620, 1632, 1660, 1662; Prens Mikhail Dukas (1400-1470), *Historia Byzantina* (1341-1462), Bonn 1834, Paris 1649,1866, Venedik 1729, Bükreş 1958 (Lat., İt., Fr., İng., Romence, Tr. trc.leri var, Istanbul'un Fethi üzerinde en mühim Bizans kaynağı); İmrozlu Kritovulos (1451 -1467 yıllarını alır, Fâtih'in hocasıdır), Paris 1870, Peşte 1875 (Fr., 3 ayrı Tr. trc.si var, İng.trc. Riggs, *History of Mehmed the Conqueror,* Princeton 1953); Hierax, *Historiae* (1461'e kadar Osmanlı târihi), Venedik 1862 (Fr., Alm., Mac.trc.leri var); Manuel II Paleologos, Fr.trc. *Lettres,* Paris 1893 (krş. Berger de Xivrey, *Mémoire sur la Vie et les Ouvrages de l'Empereur Paléologue,* Paris 1853); Panaretos, *Chronicon* (1204-1426 Trabzon imparatorluğu), Fr. trc. Brosset, *Chronique de Trébizonde,* Paris 1836 (Alm. ve Rusça trc. leri de var); VI. Mırmıroğlu, *Fâtih Sultân Mehmed II Devri'ne âid (Grekçe) Târîhî Vesîkalar,* Istanbul 1945; krş.E.deMuralt, *Essai de Chronolographie Byzantine,* c.ll, Petersburg 1873;Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica,* 2 c., Peşte, 1932,1943, Berlin 1958; P.-A.Dethier ve A.-D.Mordtmann, *Epigraphie von Byzance und Constantinopolis,* Viyana 1864; Jean Comine, *Biographie de Jean VI Cantacuzène,* Chr.Loparev nş., Petersburg 1888. Anonim *Grekçe Osmanlı Târîhi*'ni (1373-1512), Şerif Baştav terceme edip yayınlamıştır.

13) Avrupa Kaynakları

Matbaanın kullanılmasından 1600'e kadarki ilk 150 yılda Avrupa'da Osmanlılar üzerinde 2.000 kadar kitap yayınlanmış, XVII. asırdan itibaren bu sayı, tâkıybi mümkin olmıyacak derecede çoğalmıştır. Bu derecede hacimli bir mevzûda seçmeler yapmak bile fevkalâde zordur. Osmanlı târîhi incelenirken kullanılması mutlakaa gerekenler içinde bâzı örnekler vermekle yetinmekten başka çâre yoktur. Bu kitapların daha geniş bibliyografyaları, bu bibliyografyamızda zikrettiğimiz bâzı kitaplarda verilmiştir.

Boucicaut (1396'da Niğbolu'da Yıldırım Bâyezîd'e esir düşen Fransa mareşali), *Histoire de Mre Iean de Boucicaut, Mareschal de France,* Genova 1537, Paris 1620, 1853 (hâtırât); Johann Schildberger, *Reisebuch (1396-1427)* (Niğbolu'da esir düşüp 31 yıl Türkiye'de kalan Alman'ın hâtırâtı), Münih 1859 ve sonraki baskılar ve pek çok terceme; Chevalier Bertrandon de la Broquière, Le *Voyage d'Outre-mer* (1432'de II. Murâd nezdinde Burgonya elçisi), Paris 1892; Jean de Wawrin, *Chronique,* Peşte 1894 (1444

Varna muharebesine katılmış bir Burgonyalı), lorga nş., *La Campagne des Croisés sur le Danube,* Paris 1927; *Cronica Abconter Fagund der Türkei,* Augsburg 1531 (1438-60'da Türkiye'de esir olarak yaşıyan bir Sakson'un hâtırâtı); Niccolo Sagundino (Fâtih'in ilk yıllarında görevle Istanbul'da bulunan İtalyan), *De Rebus Turcicis,* Louvain 1553.

A.Cambini, *Della Origine de Turchie et Impero delli Ottomanni,* Floransa 1529,1537, Londra 1512; Leonardi Chiensis, *Historia Constantinopolitanae Urbis a Mahomete II,* Paris 1866; Giovanni Maria Angiolello, *Historia Turchesca (1300-1514),* Bükreş 1909-10; G.de Saint-Guillet, *Histoire du Règne de Mohammed II, empereur des Turcs,* 2 c., Paris 1601; Paolo Giovio, *Turcicorum Rerum Commentarius,* Venedik 1531, İng. trc. Londra 1546; Alfonso Ullua, *Libro del Origine e Successione del Impero Turchi,* Venedik 1558; Guillaume Postel, *De la République des Turcs,* Poitiers 1560, 1575; Sansavino, *Historia Universale de l'Origine et Impero de Turchi,* Venedik 1600; Boissard, *Vita et Icones Sultanorum Turcicorum,* Frankfurt 1596,1648,1906; Johann Loeweklau, *Annales Sultanorum Ottomanndarum,* Frankfurt 1590, 1591, 1596, 1598. Krş. A.N.Kurat, *Osmanlı Târihinin İlk Devirlerine âid Bulgar ve Sırp Kronikleri, TAD,* III, Ankara 1967, 183-95.

Giovanni Battista Ramusio, *Navigationi e Viaggi* (1470'e doğru), 2 c., Venedik 1583; Amingio Contarini, *Viaggio,* Venedik 1487; Coriolano Cippico, *Della Guerre de Veneziani nell'Asia dal 1470 al 1473,* Venedik 1796; Guglielmus Caoursin, *Obsidionis Rhodione Urbis Descripto* (1480 Rodos seferinde adanın müdafii şövalyelerden), Kopenhag 1481, Ulm 1496, Londra 1683, 1870, 1926, İng.trc. Londra 1482, Alm. trc. Strassburg 1513, İt. ve İsp. trc. leri de var; Jacques de Bourbon, *Rhodes prise nagueres par Sultan Selyman apresent Grant Turcq,* Paris 1525,1527; Ricoldus, *De Vita et Moribus Turcarum,* Paris 1509; Theodoro Spandugino, *La Généalogie du Grand-Turc,* Paris 1519, 1535, 1556, 1557, 1569, 1570 1590; F.Antoine Geuffroy, *Briefve Description de la Court du Grand Turc,* Paris 1541, 1542,1543,1546, 1887, İng. trc. Londra 1542,1544,1546, Lat.trc. Basel 1573,1578,1596, Alm. trc. Basel 1573,1578,1596; Georgiewitz, *Les Manières et les Cérémonies des Turcs,* Anvers 1544; Jérôme Mourand, *Itinéraire d'Antibes à Constantinople,* Paris 1544, 1901; Jean Chesneau, *Le Voyage de Monsieur Aramon, Ambassadeur par le Roy en Levant (1547),* Paris 1759, 1887; Giovann Antonio Menavio, *Trattato di Costumi et la Vita de Turchi,* Roma 1548, 1551.

Quintanilla ve Mendoza, *Africano Bello,* Sevilla 1550, Roma 1688; Pedro de Salazar, *Historia Guerras entre Christianos y Infideles,* Medina del Campo 1570, in folio; F.de la Cueva, *Guerra del Reino Tremcin* (Tlemsen), Madrid 1881; Cat, *De Caroli V in Afrika Rebus Gestis,* Paris 1891 (krş. René Basset, *Documents Musulmans sur le Siège d'Alger en 1541,* Paris 1890); B.de la Borderie, *Le Discours de Voyage de Constantinople* (1537), Lyon 1542, Paris 1546, 1547, 1548; J.Gassot *Voyage de Venise à Constantinople,* Paris 1550, 1606, 1674.

Gionio, *Cose de Turchi,* Venedik 1551; Nicolas de Nicolay, *Voyages faicts en Turquie,* Paris 1551, Lyon 1567, 1568, Anvers 1576, 1577, 1586, Alm.trc. Nürnberg 1572, İng. trc. Londra 1585,1745, İt.trc. Venedik 1580, Fl.trc. 1599; Nicolas de Moffan, *Soltani Solymani Turcarum Imperatoris,* Basel 1555, İng.trc. Londre 1873 (100 gravür); Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553-5), Münih

1923, 1899; Boschini, *L'Archipelago,* Venedik 1558; Melchior Lorichs, *Türkischen Gebaeuden* (1559, 128 gravür), Anvers 1574 Hamburg 1619, 1626, 1641, 1646, Münih 1902; Bartholomeus Georgievitz, *De Origine Imperii Turcarum* (1528-41'de esir olarak Türkiye'de), Viyana 1560, 1562, Cenevre 1629, İng. trc. Londra 1570; P.Gyllius, *De Topographia Constantinopoleos,* Lyon 1561, İng. trc. Londra 1629, Fr. trc. Paris 1828; Ayni Yazar, *De Bosphoro Thracio,* Lyon 1561; Baron Ogier Gihiselin de Busbecg (1522-1592) (1554-62'de Almanya'nın Türkiye büyükelçisi), *Itinera Constantinopolitanum,* Anvers 1581 baskısından başlıyarak pek çok baskı ve pek çok dile trc.; L.Amelburnus, *Historiae Musulmanae,* 5 c., 1591.

Leo Africanus, *Descrittone dell'Africa* (1526), Anvers 1556'dan başlıyarak Latince metin ve pek çok dile tercümesi; Don Diego de Haëdo, *Epitome de los Reyes de Argel* (1581), Fr.trc. Cezâyir 1880 ve Ayni Yazar, *Topographia e Historia General de Argel,* Valladolid 1612, Fr.trc. Cezâyir 1871 ve gene Ayni Yazar, *Dialogos de la Captividad* (1578-81), Fr.trc. Cezâyir 1897,1911; Marmol Caravajal, *Description General de Afrika,* 3 c., Granada, 1573-99, Fr. trc. Perrot d'Ablancourt, 3 c., Paris 1667; Luis Nieto, *Histoire Véritable des Dernières Guerres advenues en Barbarie,* Paris 1579; Le Père Dan, *Histoire de Barbarie et de Ses Corsaires,* Paris 1637, 1639; Ant. Franc. Cirni Corso, *La Historia dell'Impresa di Tripoli di Barbarîa,* Venedik, 1561, 1566 ve Ayni Müellif, *Presa delle Gerbe e Progressı deu'Armata Turco,* Venedik 1560; A.Manuzio (Süleyman Paşa'nın Hindistan seferine forsa olarak katılan Venedikli), *Viaggio et lmpresa che fece Solyman Bassa del 1538 contra Portoghesi in India,* Venedik, 1538,1545, Alm.trc. S.J. Schwabe, *Der Solyman Bascha Reise von Suez nach Indien,* Leipzig 1747, İng. trc. Edinburgh 1812; P.Gentil de Vendôme, *Historia di Malta et il Potentissimo Grand Turco Sultan Solimano l'Anno 1565,* Roma 1565; C.Corso, *Historia dell'Assedio di Malta,* Roma 1567; Anton F.Lucini, *Armada Turchesa di Malta l'Anno 1565,* Bologna 1631; Floriana Pompeii, *Malta e de la il Turco dall Impresa,* Macerta 1576; Cristobal de Villalon, *Viaje de Turquela,* Madrid 1965, Tr.trc. Fuâd Carım, *Kaanûnî Devrinde Istanbul,* Istanbul 1964; Vladimir Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise, Les Rapports avec la Porte Ottomane à la Fin du XVe et au XVIe Siècle,* Petersburg 1884; Uriel Heyd, *Osmanlı Târihi için İbrânîce Kaynaklar, TTK,* VI, 1961, 295-303.

Macar kaynakları: *Monumenta Hungariae Historica,* 78 c., Peşte 1857-1915; C.R. Rumy, *Monumenta Hungarica,* 3 c., Peşte, 1816-7; A.Veress, *Fontes Rerum Hungaricarum,* 3 c., Peşte, 1915-8; *Magyarorszagi Orszaggyülesi Emlekek* (1526-1606), 12 c., Peşte, 1874-1917; L.Szalay, *Magyar Törtenelmi Emlekek,* 5 c., Peşte, 1856-60; A. Szilady ve A.Szilagyi, *Török-MagyarkoriAllamokmanytar,* 9 c., Peşte, 1868-72; N.Istvanffy, *Historia Regni Hungarici,* Kolonya 1622; Istvan Brodarics, *Turcis ad Mohacz,* Krakovi 1527 ve pek çok baskı. Transilvanya kaynakları: A.Szilagyi, *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae* (1540-1699), 21 c., Peşte, 1875-98; A.Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum,* 5 c., Peşte, 1911-21. Romen kaynakları: Hurmuzaki, *Documente Privitoare da Istoria Români-lor,* 40 c., Bükreş, 1887 v.dd.; A.Veress, *Documente Privitoare la Istoria Ardealului,Moldeveişi Tarii Româneşti,* 11 c., Bükreş, 1929-38; Iorga, *Studii şi Documente,* 31 c., Bükreş, 1910-16; Harauzachi, *Collecture de Documente Privalore la Istoria Romanilor (1199-1749),* 34 c.,

Bükreş, 1876-1912; Grégoire Urechi, *Chronique de Moldavie depuis le Milieu du XIVe Siècle jusqu'à l'An 1594,* Romence metin ve Fr.trc., Paris, 1878-86; M.Costachescu, *Documente Moldoveneşti Inainte de Ştefan cel Mare,* 2 c., Yaş, 1931-2; O.Gorka, *Chronica Epocei lui Ştefan cel Mare,* Bükreş 1937; I.Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare, 2* c., Bükreş 1913.

XVII. asır Avrupa kaynakları içinde şu seçmeleri yapmak mümkindir: Richard Knolles, *The General Historie of the Turkes to the Rising of the Ottoman Familie,* Londra, 1603,1610,1631,1638,1670, 1680 (3 c., in folio), 1687,1703,1704 (2 c.), Fr. trc. Briot, 6 c., Paris 1709, Alm. trc. 1670; d'Epinchard, *Histoire des Ottomans,* 1609; Michel Baudier, *Histoire Générale des Turcs,* Paris, 1617,1625, 1635; Sandys, *Present State of the Turkish Empire,* Londra 1658; T.Pelletier, *Histoire des Ottomans,* Paris 1660; Adrew Moore, *The Rise of Othoman Family,* Londra 1660,1663; Mezeray, *Histoire des Turcs,* Paris 1663; Du Verdier, *L'Histoire des Turcs,* 3 c., Paris 1665; Lord Paul Rycault (Istanbul sefîri), *The History of the Turkish Empire (1623-1670),* Londra, 1670-1700 arasında 7 baskı, Alm. trc. 1681, Fr.trc. 3 c., Paris 1682, 1683, 1684, Amsterdam 1714; S.I., *The History of the Turks,* Londra 1683; *The Present State of the German and Turkish Empires,* Londra 1684; Devize, *Histoire de Mahomet IV,* Paris 1688; Geropoldi, *Bilancia Historico Politica del Impero Ottomano,* Venedik 1686; Venel, *L'Histoire Générale des Turcs,* 3 c., Paris 1689, 4 c., Amsterdam 1697; J. Philips, *Etat Général de l'Empire Ottoman,* 2 c., Paris 1695; G. Sagredo, *Monarchi Ottomani,* Venedik 1679, 1697; François Petit de la Croix, *Etat Général de l'Empire Ottoman,* 3 c. Paris 1695, Alm.trc. Schmetz, 4 c.; David Jones, *A Compleat History of Europe (1676-1697),* Londra 1698, s. 156-292; Barthelemy d'Herbelot (1625-1695), *La Bibliothèque Orientale,* Paris 1697,1781-3,6 c.; Petit de la *Croix, Abrégé Chronologique de l'Histoire Ottomane,* Paris 1768; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman,* 6 c., Amsterdam 1732, Paris 1771; Prens Demetrius Cantemir (Osm. Kantemiroğlu), *Historia Othmanicae,* 1734, Romence trc. Bükreş, 1876, Alm. trc Hamburg 1745, İng. trc. Londra 1734, 1756, Fr.trc. Paris 1743.

Ottavio Bon, *II Seraglio dell Gran Signore Descritta a Constantinopoli nel 1608,* Venedik 1865, Londra 1625,1650, Glasgovv 1905; Michel Baudier, *Histoire Generalle du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur, Empereur des Turcs,* Paris, 1624, 1633, 1659, İng.trc. Londra 1635; H.Marsh, *The Turkish Empire and Government,* Londra, 1633, 1663; Francis Osborne, *The Government of the Turke,* Londra, 1656, 1662, 1673, 1682, 1689, 1701, 1722; *Monarchy of the Ottoman Princes,* Londra 1664; N.Brenner, *Serai Enderun,* Viyana 1667; Lord Paul Rycault, *The Present State of the Ottoman Empire,* Londra, 1667, 1668, 1675, 1680, 1682, 1686,1687,1700, Fr.trc. M.Briot, *Histoire de l'Etat Présent de l'Empire Ottoman,* 3 c., Amsterdam 1670, Lahey 1709, 4 c., Paris 1671, Fr.trc. Beffier, 2 c., Rouen 1677, 1678, 1686, İt.trc. Venedik 1672, 1682, Alm. trc. 1694, Lehçe trc. 1678, Tr.trc. Ali Şevket Bey; Smith, *Institutis Turcarum,* Ononi 1671; Sieur de Saint-Maurice, *La Cour Ottomane,* Paris 1672; *Histoire des Grands Vizirs,* Paris 1676; *L'Etat Présent de la Cour et de Milice de Grand Siegneur, 2* c., Paris 1678; R.D., *Present State of Turkey,* Londra 1683; Giovanni Battista (Istanbul balyozu), *Della Letteratura Turchi,* Venedik 1688; *Anecdotes Historiques de la Maison Ottomane,* 4 c., Amsterdam 1711; Samuel Déscy, *Osmanographia, Azaz a Török Birodalom,* 3 c., Viyana, 1788-9.

B.Georgewitz, *La Manière et les Cérémonies des Turcs,* Anvers 1544, İng. trc. Londra 1570; Giovanni Thomaso Minadoi da Rouigo, *Historia della Guerra fra Turchi et Persiani,* Roma 1587, Torino 1588, Venedik 1594, İng.trc. Londra 1595; Blaise de Vigenère, *De Rebus Turcicis Commantarii* (1577), Paris 1595; *The Murder of Osman the Great Turke,* Londra 1622; *The Death of the Great Turke,* Londra 1622; John Taylor, *Turkish Ships,* Londra 1640,1877; *The Deposing of the Great Emperour Sultan Hibraim and the Crotvning of His Sonne Sultan Mehmed,* Londra 1649; Paul Rycault, *The Capitulations betweene the King of England and the Sultan,* Istanbul 1663; Mareşal Kont Montecuculli, Fr.trc. Kont Turpin de Grissé, *Mémoires, Art Militaire, Guerre contre les Turcs, Campagne de 1664,* 3 c., Paris, 1769-70, Paris 1712, Strassburg 1735; *Estat Présent des Nations et Eglises Grecque, Arménienne et Maronite en Turquie (1673),* Paris 1715; *Kara Mustafa Grand Visir Historia,* Venedik 1675; Antoine Galland, *Relation de la Mort du Sultan Osman (II),* Paris 1676; François de Chassepol, *Grands Vizirs Mahomet Coprogli et Achmet Coprogli,* Amsterdam 1676, İng. trc. Londra 1677; Nicolo Vellaio, *La Guerra Cretense,* Bologna 1647; Andrea Valiero, *Guerra di Candia (1644-49),* Venedik 1679, Trieste 1859; Girolamo Brusoni, *Ultima Guerra tra Veneziani Turchi,* 2 c., Venedik, 1673-4.

Marco Vincenzo Coronelli, Roma 1685, Fr.trc. *Morée reconquise par les Vénitiens,* Amsterdam 1686, Paris 1687, İng.trc. Londra 1687; Pietro Garzoni, *Istoria della Republica di Venezia in Tempo della Sacra Lega (1683-99),* Venedik 1705; Locatelli, *Guerra in Levante contro l'Impero Ottomano,* 2 c., in folio, Kolonya 1705; Bernard Randolph, *The Present State of Morea,* Oxford 1686, Londra 1686; *Kara Mustafa, Grand-Vizir, Le Siège de Vienne,* Paris 1684; J.B.Recoles, *Vienne deux fois assiégée par les Turcs,* Leiden 1684; *Journal de Tout ce qui s'est passé entre les Impériaux et les Turcs durant la Campagne de 1683 et 1684,* Leiden 1684; *The Late Sieges of Vienna,* Londra 1684 (Flamanca'dan trc.); *The Siege of Vienna,* Londra 1684, 1689; John Peter, İng.trc. *The Siege of Vienna,* Londra 1684; Kont Taatfe, *Letters from the Imperial Camp,* Londra 1684; *Au Siège de Neuhoeusel,* Brüksel 1685; Travestin, *The Siege of Newhausel,* Londra 1685; John Shirley, *The Siege and Taking of Newheusel,* Londra 1686; *Relation über die Festung Gran,* Viyana 1686; *Rapport Général sur le Siège et la Prise de la Grande Fortresse Hongroise Gran,* 3 c., Strassburg 1683; Jacob Richards, *A Journey of the Siege and Taking of Buda,* Londra 1687; J.T.G.S., *Le Siège de la Ville d'Ofen par l'Armée Impériale,* Nürnberg 1684; Contarini, *Istoria delle Guerra di Leopoldi I contra il Turco (1683-90),* 2 c., Venedik 1710; Nicola Bergani, *Historia della Guerra d'Europa del l'Armi Ottomane,* 2 c., Venedik 1698.

H.de Castries, D.de Cenival ve Philippe de Gosse Brissac, *Les Sources Inédites de l'Histoire Maroc après 1541,* 5 c., Paris, 1905-53; Laugier de Tassy, *Histoire du Royaume d'Alger,* 2 c., Amsterdam, 1725-8.

Seyâhat-nâme ve sefâret-nâmelerden seçmeler: Giovanni Battista Donado, *Viaggi a Constantinopoli,* Venedik 1688; J.Benaglia, A *Constantinopoli dal Conte A.Caprara,* Bologna 1685, Alm.trc. Frankfurt 1687; Cervantès, *Los Banyos de Argel,* Fr.trc. Paris 1615; Philippe du Fresne Canaye, *Le Voyage du Levant* (1573), Paris 1897; Anthony Munday, *Capivuitie of the Turkes* (1563-77), Londra, 1599, 1608; Stephan Gerlach, *Türkisches Ta-*

gesbuch (1573-8), Frankfurt 1614, 1674, 1684; Salomon Schweigger, *Nach Constantinopel* (1578-81), Nürnberg 1608, Frankfurt 1609, 1639, 1644, 1664, 1665, Graz 1964; Thomas Dallam, *The Diary in Constantinople* (1599-1600), Londra 1893; John Sanderson, *Description of Constantinople* (1584-1602), Londra 1931; George Sandys, *Description of the Turkish Empire,* Londra 1605, 1615, 1621, 1627, 1632, 1652, 1658, 1670, 1673, Lat.trc. 1754, Fr.trc. 1653, Alm.trc. 1669; Jean de Gontaut-Biron Baron de Salignac, *Ambassade en Turquie (1605 à 1610),* 2 c., Paris 1889; Cornelius Haga (Holanda'nın İstanbul sefîri), İng.trc. *The Great Citie of Constantinople,* Londra 1613, 1745; William Davies, *Captiuitie,* Londra 1614, 1745 (Tûnus'da 9 yıl forsalık); William Lithgow, *Peregrinations,* Londra 1614, 1616, 1623, 1632, 1640, 1682, 1692, Edinburgh 1770, 1814, Glasgow 1906, 1928; Pietro della Vale (1586-1652), *Viaggi,* 2 c., Roma 1658,1661-3, Fr.trc. Paris 1661, 2 c., 1663-5, 4 c., 1745, Rouen 1745, 8 c., İng.trc. Brighton 1843, 2 c., Alm.trc. 1615, 2 c., Cenevre 1674, Fl.trc. Amsterdam 1615, Farsça trc. Tahrân; Deshayes de Courmenin (Istanbul sefîri), *Voyage de Levant en l'année 1621,* Paris 1622, 1624, 1632; 1672, 1824; Robert Withers, *Grand Signor's Seraglio or the Turkish Emperiours Court,* Londra 1625, 1650, 1653, 1737, İt.trc. 1865; Louis Gédoyn le Turc (1623-6'da Haleb konsolosu), *Journal* (1624), Paris 1909; Olaf Eigilsser, *Litil Soga umm Herhalup Tyrkjonsarid 1627,* Reykjavik 1852 (Murâd Reîs'in İzlanda seferinde esîr düşüp Cezâyir'e getirilen râhib) ve Ayni Müellif, *En Kort Beretning on de Tyrkiske Sövör eres önde Medfartog Omganag,* Kopenhag 1641; Sir Thomas Roe (Istanbul sefîri), *The Negotiations to the Ottoman Porte from the Year 1621-28,* Londra 1749; Henry Blount (1634), *Turkes and Other People,* Londra 1636,1637 1638, 1650, 1664, 1669, 1671, 1745, 1824, Alm. trc. 1887, Fl.trc. 1707; *Agains the Turkes* (1636), Londra 1637 (Türk filosunun İngiltere seferleri); Tongas, *L'Ambassade à Constantinople de Philippe de Marley (1619-1640),* Toulouse 1942; Du Loir *Siège de Babylone fait en 1639 par Sultan Mourat,* Paris 1654,1657, İt.trc. Bologna 1670; Jean de Thévenot, *Relation d'Un Voyage fait en Levant* (1655), Paris 1664, 1665, 1674, 1684, 1689, 1696, 1965, 3 c., Amsterdam 1705,1727, 5 c., İng. trc. Londra 1687, 1747, Alm.trc. 1693, Tr.trc. Istanbul 1939,1978, Fl.trc.; Glas Brorsson Ralamb (1657'de İsveç'in Istanbul sefîri), *Constantinopolitaniske Resan,* Stockholm 1679, İng. trc. Londra 1732; Emmanuel d'Aranda, *Voyage et Captivité à Alger,* Paris 1657, Brüksel 1662, Leiden 1671; Boschini, *L'Archipelago,* Venedik 1658; H. Marsh, *A New Survey of the Turkish Empire,* Londra 1660; *A Narrative of the Voyage of Finch, Earl of Winchelsea, Ambassadeur,* Londra 1661; John Burbury, *Lord Henry Howard to Constantinople* (1664), Londra 1671; Lambeccius, *Diarium Itineris Budensis,* Viyana 1666; Alberto Bobovio Leopolitano Bobowsky (Ali 'Ufkî Bey) (1610?-1675?) (Leh mühtedîsi), *Turcarum Imp. Mohammedis IV,* Viyana 1667 ve Ayni Yazar, *Serai Enderun,* Viyana 1667; M.Poullet, *Nouvelles Relations du Levant* (1658), 2 c., Paris 1667-8; Le Père Robert de Dreux, *Un Voyage en Turquie et en Grèce,* Paris 1925; Thomas Smith (1668), *Institutis Turcarum,* Oxford 1674, İng. trc. *The Manners, Religion and Government of the Turks,* Londra1678,1698, ve Ayni Yazar, *Septem Asiae Ecclesiarum,* Oxford 1674; Jean Babtiste Tavernier Baron d'Aubonne, *Les Six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes pendant l'Es-*

pace de Quarante Ans (1630-70), Paris 1675, 1676, 1677 1679, 1702, Rouen 1713, 3 c., İng. trc. Londra 1677, 1678, 1680, 1684, 1688, 1690, 1889, 1925, Alm.trc. Nürnberg 1681, Kolonya 1723, İt.trc. Roma 1682; Chevalier de Rocquevile, *Relation des Moeurs et du Gouvernement des Turcs d'Alger,* Paris 1675; Fr. Savinien d'Alquié, *Les Mémoires du Voyage de Mr.le Marquis de Ville au Levant,* Amsterdam 1671; A.de Saint-Maurice, *La Cour Othomane,* Paris 1673; Antoine Galland, *Journal* (1672 ve 1673), Paris 1881, Tr. trc. N.S. Örik, Ankara 1949, 1973; Ouiclet, *Les Voyages à Constantinople* (1658), Paris 1664, 1674; Nicolo Mussi, *Relazione dela Citta di Constantinopoli,* Bologna 1675; Gondola, *Parti dell'Europa sottoposte al Dominio del Turco* (1674-5), Paris 1711; Sir John Finch, *Embassy under the Turk in Constantinople* (1674-81), Londra 1920.

Thomas Coke, *A Truce Narrative,* Londra 1676; Albert Vandal, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XIV, Voyages du Marquis de Nointel,* Paris 1887, 1901; George Wheler ve Jacop Spon (1675-6), *A Journey into Greece, Constantinople,* Londra 1678, 1682, 1688, 1693, Fr.trc. 2 c., Lyon, 1678-9, Amsterdam 1689, Paris 1689, Lahey, 1723-4, Alm. trc. Nürnberg 1690, 1713; Louis Marott, *Giving an Account of His Slavery under the Turks,* Londra 1677; Vansleb, *Journal d'Un Voyage fait en Egypte,* Paris 1677; Jouvin de Rochefort, *Voyage en Turquie,* Paris 1676;Giacomo Quirini, *Relazioni degli Ambasdatori Baili a Constantinopoli* (1670-6), Venedik 1873; Jean de Chardin, *Voyages* (1664-77), Rouen 1723, Amsterdam 1711, 1735, 4 c., Paris, 1810-1, 10 c., İng. trc. Londra 1687, 1927,1976; Guillaume-Joseph Grelot (1672), *Relation d'Un Voyage de Constantinople,* Paris 1680, 1681, 1689, İng. trc. Londra 1683; Joanots du Vignau, *Le Secrétaire Turc,* Paris 1681,1688, İng.trc. Londra 1688 ve Ayni Yazar, *The Present Condition of the Turkish Affairs,* Londra 1688; Chevalier Laurent d'Arieux (1635-1702), *Mémoires ou Voyages* (1653-83), 6 c., Paris, 1735-53; François Petit de la Croix (Istanbul'da sefâret kâtibi), *Divers Relations très Curieuses de l'Empire Othoman,* 2 c., Paris 1684 ve Ayni Yazar, *Guerre des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie,* Paris 1689; *Stato Presente della Citta di Constantinopoli, 4* c., Venedik 1686; *Ambassades de M.le Comte Guilleragues et de M.le Girardin auprès du Grand Seigneur,* Paris 1687; Bernard Randolph, *The Island in the Archipelago, Sea of Constantinople,* Oxford 1687; Dapper, *In de Archipel,* Amsterdam 1688; Antonio Benetti, *Viaggi a Constantinopoli* (1680), Venedik 1688; Thomas Smith, *Constantinople Natita,* Utrecht 1689; Paul Lucas, *Voyage au Levant* (1688-96), 2 c., Rouen 1704, Lahey 1705, Paris 1710, 1712, Rouen 1719-20, 1724; Simpert, *Voyage à Constantinople* (1699), Augsburg 1701; H.Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem on 1697,* Londra 1810; T.C., *Travels or Voyages,* Londra 1698, s. 1-48 (1684); Marquis de Ferriol, *Correspondance,* Anvers 1870 (Istanbul sefîri); Cornaille le Bruyn (Lebrun) (1678-9), *Voyage au Levant,* Delft, 1700-2, Paris 1725; Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'Un Voyage du Levant fait par Ordre du Roy* (1700-2), 2 c., Paris 1717, Lyon 1717,3 c., Amsterdam 1718, 2 c., İng.trc. 2 c., Londra 1718, Alm.trc. 3 c., Nürnberg 1776; Pier'Antonio Pacifico, *Peloponeso o'Morea,* Venedik 1704; St.Gervais (Tunus konsolosu), *Royaume de Tunis,* Paris 1756; A.Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe Siècles, Essai de Bibliographie,* Peşte 1897; H.Omont, *Missions Archéologiques Française en Orient*

aux XVIIe et XVIIIe Siècles, Paris 1902; N. Jorga, *Une Vigtaine de Voyageurs dans l'Orient Européen,* Paris 1928; Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoueries of the English Nations,* 2 c., Londra, 1598-1600, 1809-12, Edinburgh, 1884-6, Glasgow, 1903-5, Londra 1907, 1927.

XVIII-XX. asırlara âid kaynak mâhiyetinde bir kaç Avrupa eserinin zikriyle iktifâ edilecektir: Lady Montagu'nün *Mektuplar'ı,* pek çok basılıp pek çok dile çevrilmiştir. Lâle Devri başında İngiltere'nin Istanbul sefîresidir. İlgi çekici şeyler anlatmıştır. Gene Lâle Devri'nde Venedik'in Istanbul balyozlarının raporlarını şu eserde okumak mümkindir: Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili,* Urbana 1942. Patrona ihtilâli'nin Avrupa'daki akisleri için: *Relation des Deux Rebellions Arrivées à Constantinople en 1730 et 1731,* Lahey 1737; Crouzenac, *Histoire de la Dernière Revolution Arrivée dans l'Empire Ottoman,* Paris 1740. Belgrad Sulhu'na (1739) götüren savaşın Fransız vesîkaları için bk. Albert Vandal, *La Mission du Marquis de Villeneuve,* Paris 1887. Baron de Tott, *Mémoires,* 2 c., Paris 1785, pek çok tab'ı ve tercümesi olan, asrın sonlarında derinlemesine Osmanlı devletinin tablosunu gösteren bir kaynaktır. XIX. asır için Avrupa yıllıkları (almanach) ve gazeteleri, daha da ehemmiyetli bir kaynak oluşturur. Seyâhat-nâme ve sefâret-nâmeler gene pek çoktur. En ilgi çekicilerinden biri Mareşal von Moltke'nin gençliğinde Osmanlı hizmetinde iken Türkiye'yi, İkinci Mahmûd'u tasviridir: *Şark Mektubları (1835-9),* pek çok defa basılıp tercüme edilmiştir. Bu devir Osmanlı devletinin tasvîri için şu eserler de ilgi çekicidir: Jouannin ve van Gaver, *Turquie,* Paris 1840; Mac Farlane, *Constantinople in 1828,* Londra 1829. Tanzimat devri için: A. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat Présent de l'Empire Ottoman,* Paris 1855, 1876; Koramiral Sir Henry Woods Paşa (1842-1929), *Spunyarn,* 2 c., Londra 1924. En ciddi statistik bilgiler: *Almanach de Gotha,* Gotha, 1763-1944 arasında her yıl bir cild ve *The Statesman's Year-Book,* Londra, 1864'den günümüze kadar her yıl.

Son devir için daha bir kaç eser: Lord Stratford Canning, *Memoirs,* Stanley Lane-Poole nş., 2 c., Londra 1888 (1808-58 arasında yarım asır Istanbul'da hizmet etmiş ve büyükelçilik yapmış İngiliz diplomatı); White, *Three Years in Constantinople,* Londra 1845; Amiral Slade, *Records of Travels in Turkey,* Londra 1854, Tr.trc. de var; Destrilhes, *Confidence sur la Turquie,* Paris, 1855-6; Gérard de Nerval, *Voyage en Orient,* Paris, 7. baskı 1869, sonraki bir baskı 1956; L.Touvenel, *Trois Années de la Question d'Orient (1856-9),* Paris 1897 (Istanbul büyükelçisi); E.Gouin, *L'Egypte aux XlXe Siècle,* Paris 1847; C.Napier, *War in Syria,* 2 c., Londra 1842; Cuinet, *La Turquie d'Asie,* 4 c., Paris, 1890-4; Henry Nivet, *La Croisade Balkanique,* Paris 1913; Mareşal Baron von der Goltz, *La Défaite de la Jeune Turquie,* Paris 1913; Liman von Sanders, *Cinq Ans de Turquie,* Paris 1923; Larcher, Tr.trc. Kurmay Albay Mehmed Nihâd, *Büyük Harb'de Türk Harbi,* 3 c., Istanbul 1928; Morgenthau, *Mémoires* (A.B.D.'nin Istanbul büyükelçisi), Paris 1919; T.E.Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom,* Londra 1926, 9. baskı 1943; Ayni Yazar, *The Essential,* Londra 1951; Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman,* Paris 1917 (bu son üç yazar, müfrid Türk düşmanıdır).

2) İNCELEMELER

1) Umûmî Osmanlı Târihleri

Josep von Hammer, Baron von Purstgall'in (Graz 1774-Viyana 1856) 1774'de kalan büyük Osmanlı târihi, bilhassa ilk iki cildinin çok eskimiş olmasına rağmen, hâlâ bütün dillerde yazılmış Osmanlı târihlerinin en büyüğü ve değerlisidir. Hem Doğu, hem Batı kaynaklarına ayni nisbette dayanılmıştır. Sonradan yazılan yüzlerce Osmanlı târihine kaynak olmuştur. Hâlâ mutlak şekilde kullanılmaktadır. Eserlerinde Osmanlı düşmanlığı yoktur. Sâdece bâzı görüşleri, Osmanlı görüşünü yansıtmaz. Bir tarihçi için Osmanlı görüşünü yansıtmak mecbûriyeti gibi bir şey de olamaz: *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 4 c., Viyana 1815, 10 c., Peşte, 1824-35, 10 c., Viyana 1963, kısaltılmış baskısı 4c., Peşte, 1834-6. Bu eserin daha fazla (ve bizim bu kitabımızda), müellifin nezâretinde J. J. Hellert tarafından yapılmış mükemmel Fransızca tercemesi kullanılmaktadır: *Histoire de l'Empire Ottoman,* 19 c., Paris, 1835-43 ki son cild *Atlas de l'Empire Ottoman* in folio'dur, Hellert düzenlemiştir ve çok az basıldığı için nâdirdir. Bu Fransızca'dan ilk 11 cildi Mehmed Atâ Bey, çok vâkıfâne şekilde Türkçe'ye çevirmiştir: *Devlet-i Osmâniyye Târîhi,* Istanbul 1911-8 (son cildi 1946'da Latin harfleri ile), ilk cildin başka bir Tr.trc. (Istanbul 1906), eserin İt.trc. (Venedik, 1832-3), kısaltılmış bir Fr. trc. (3 c., Paris 1840-4), Macarca trc. (Peşte 1935), Yunanca trc.de vardır. Krş. Schlotmann, *Joseph von Hammer-Purtsgall,* Zürih 1857. Ancak bu siyâsî-askerî târih, Hammer'in Osmanlı teşkilât ve kültürü üzerîne yazdığı çok mühim eserlerle beraber mütâlâa edilmek gerekir: *Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches,* Viyana, 1814-6, 2 c.; *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst,* Viyana, 1836-8, 4 c.; *Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft,* Viyana 1856; *Enzyklopadische Übersicht der Wissenchaften des Orients,* Viyana 1804; *Bâkî Dîvânı*'nın Almanca tercemesi; *Hâtıralar; Konstantinopel und der Bosphorus,* 2 c.

Büyük Romen tarihçisi Nicolas lorga'nın eseri, Batı kaynaklarına ve Doğu kaynaklarının Batı dillerine tercemelerine dayanır. Zira Türkçe ve Doğu dillerini bilmez.

Eseri başlangıçtan 1913'e kadar gelir ve son cildi Hammer'de bulunmıyan 1774-1913 yıllarını ihtivâ eder. Müellif, Osmanlı senpatizanıdır ve Osmanlı devletine hayrandır. Çok nâdir Batı kaynaklarını da kullandığı için bu eser, büyük bir tarihçinin de görüşlerini yansıtması bakımından ehemmiyet taşır. Fakat Hammer kadar Osmanlı'nın iç dünyâsına giremez: *Geschichte des Osmanischen Reiches den Quellen Dargestell*, 5 c., Gotha, 1908-13. Son cildini B.S. Baykal terceme etmiştir (Ankara 1948). Krş. Maria Matilda Alexandrescu-Dersca, *Nicolae lorga, A Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Bükreş 1972. Bilindiği gibi lorga, Romanya başbakanı olmuş, Romen millî târihini kaleme almıştır. İhtisâsı Hammer gibi Osmanlı târihi ve Asya değil, Romen târihi ve. Avrupa'dır (1871-1940).

Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 cild, Gotha, 1840-63; 1356-1812 arasında Osmanlı devletinin sâdece Avrupa kıt'asındaki siyâsî târihidir. Bu müellif de müsteşrik olmayıp Türkçe'yi bilmez. Ancak eserinin çok teferruatlı olması ve çok nâdir Avrupa kaynaklarına dayanması, bugün de kullanılmasını gerektirmektedir.

İsmâil Hâmî Dânişmend (Trablusgarb 1889 - Istanbul 1967), *İzâhlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi*, 4 c., Istanbul, 1947,1948,1950,1955, Osmanlı siyâsî ve askerî târîhinin 1248-1924 arasındaki tam bir kronolojisidir. İlk bahislerde eskimiştir. Kronoloji olmasına ve müellifin aslen lengüist bulunmasına rağmen, Osmanlı ve Avrupa kaynakları çok derin bir vukufla kullanılmıştır. Yeni bir baskısı daha vardır. Bâzıları şahsî olmasına rağmen görüşlerinin orijinalliği bakımından ayrıca değerlidir. Kültür sahasında ise müellif, bu eserine eş bir kitab yazamamış, şu kitabla bu açığı kapatmaya çalışmıştır: *Garb Menbâlarına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, Istanbul 1961, değerli bir seçmeler tercümesidir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Istanbul 1889 Istanbul 1978), Hammer'in eserleri hâriç, en değerli Osmanlı târihinin müellifidir. Osmanlı târihini, müesseseleriyle beraber kaleme almıştır. Çok bol arşiv vesîkası ile eserini zenginleştirmiştir. Eserinin yeni baskılarında hükümlerine daha açıklık, hattâ parlaklık getirmiştir. Bu meziyyetleri yanında eserinin planlamasında düzensizlik vardır. Bâzı bahislerde teferruâta boğulmuş, bâzı daha ehemmiyetli bahisleri pas geçmiştir. Ancak bunlar, eserinin kapital kıymeti yanında mühim değildir. Asıl kusur, Batı kaynaklarından mahrumiyetidir. Müellif sâdece Doğu dillerini bilmektedir ve Batı kaynaklarından Türkçe'ye yapılmış mahdud tercemeleri dışında faydalanamamıştır. Bir de, yukarıda anılan tarihçiler gibi, dünyâ târihini sağlam şekilde bilmemektedir. Yalnız İslâm târihini bilmekte, Avrupa devletlerinin durumundan ve iç gelişmelerinden habersiz bulunmaktadır. Hammer'in inanılmaz hacimdeki eserleri hâriç, eserinin hacmi de şaşırtıcı ve takdîre sevkedicidir. Bir kül hâlinde mütâlâası gereken eserleri şunlardır: *Osmanlı Târihi*, I (Ankara 1947,1961,1972, TTK) (1231 -1453), II (1453-1566) (1949, 1964, 1975), III-1(1566-1699) (1951, 1973), III-II (1954, 1977), IV-I (1699-1789) (1956,1978), IV-II (1959) (görüldüğü gibi Uzunçarşılı'nın eseri 1789'da kaldığı için eksiktir ve aşağıdaki cildlerde de durum aynidir); *Kapıkulu Ocakları*, 2 c., 1943-4; *Osmanlı Devleti Teşkîlâtına*

Medhal, 1941, 1970; *Saray Teşkîlâtı*, 1945; *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 1948; *İlmiye Teşkîlâtı*, 1965; *Mekke-i Mükerreme Emîrleri*, 1972; *Çandarlı Vezîr Ailesi*, 1974; *Rûmeli Âyânı ve Alemdâr Mustafa Paşa*, 1942; *Midhat ve Rüşdî Paşalar*, 1946; *Tâif Mahkûmları*, 1950; *Yıldız Mahkemesi*, 1967.

Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Târihi*, 14 c., Istanbul, 1977-79. İlk 7 cild Osmanlı siyâsî-askerî, sonraki 7 cild ise teşkilât, medeniyet, kültür, san'at târihidir. XIV. cildin ikinci yarısında çok detaylı bir bibliyografya vardır (s. 149-307). İlk bir buçuk cildde, Osmanlı devri öncesi Türk târihinin ana çizgileri verilmiştir. Tam bir Osmanlı siyâsî ve medenî târihidir (1231-1924). 1703'den sonrası daha kısa yazılmıştır. Ayni müellifin Osmanlı târihi mevzuundaki diğer eserlerden bâzıları: *Türkiye Târîhi*, 12 c., Istanbul, 1964-67 (yalnız siyâsî-askerî târih, ilk 2 cild Osmanlı öncesi); *Türkiye Ansiklopedisi* (Metin Tuncel'le beraber), Istanbul 1964 ve sonraki 2 baskı; *Vilâyetlerimizin Târihi*, Istanbul 1968; *Osmanlı Pâdişâhlarının Hayat Hikâyeleri*, Istanbul 1969; *Ankara Muharebesi*, Istanbul 1946; *Türk Târihinden Yapraklar*, Istanbul 1969, 1983; *93 Harbi*, Istanbul 1969; *Türkiye Târihi*, Istanbul 1970; *Histoire de la Turquie*, Ankara 1976; *Osmanlı Târihi ve Medeniyeti*, Ankara 1976, 1977, 1979; *Târih*, Istanbul 1976, 1977; *Osmanlı imparatorluğu*, Ankara 1977; *Bir Darbenin Anatomisi (Sultân Aziz Vak'ası)*, Istanbul 1982,1984; *Havacılık Târihinde Türkler* (Yavuz Kansu ile beraber), Ankara 1970. Öztuna'nın diğer eserlerinin tarihleri, bu kitabın sonunda verilmiştir.

Bütün dillerde yazılmış detaylı ve okunabilecek Osmanlı târihleri, bu 6 eserden ibarettir. Diğer Osmanlı târihlerinin bir kısmı eskimiştir, bir kısmı yalnız bâzı dönemleri içine almaktadır, bir kısmı da muhtasar eserlerdir.

Hayrullâh Efendi (1817-1865), *Târîh-ı Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, 16 c., Istanbul 1856, 2 cildlik zeyli ile (1872-5), 1648'de kalan bir siyâsî târihtir. Eskimiştir. Fakat müellifin derin görüşleri ve olayları tahlilde gösterdiği isâbet bakımından çok değerlidir. Avrupa târihi de nazar-ı itibâra alınarak yazılması ayrıca kıymetini arttırır.

Bu tipte diğer bir eser, Mansûrî-zâde vezir Mustafa Nûrî Paşa'nın (1824-1890) *Netâicü't-Vukuu'ât*'ıdır (4 c., Istanbul 1877-9, 1909, Ankara, 1979-80). Tanzimat'a kadar gelir. Eskimesine rağmen ilgi çekicidir ve zamânına göre değerlidir. Siyâsî târih hulâsalarını, teşkilâta âid tenkıydî bahisler tâkıyb eder.

Mehmed Süreyyâ Bey (ölm. 1909), *Sicill-i Osmânî*, 4 c., Istanbul, 1891-9, Osmanlı biyografi lügatidir. Almanya'da tekrar basılmıştır. Emsalsiz bir çalışmanın mahsûlü, âbidevî bir eser ve asla vaz geçilemez devamlı bir müracaat kaynağıdır, ilk Osmanlı devirleri için zayıftır.

Ahmed Râsim Bey, *Resimli ve Harîtalı Osmanlı Târihi*, 4 c., Istanbul 1912, güzel üslûb ile yazılmıştır, ilgi ile okunur.

XIX. asırda yazılmış diğer bir çok umûmî Osmanlı târihi vardır (Ferâizî-zâde Mehmed Saîd Ef., Mehmed Mazhar Fevzi, Sadrâzam Ahmed Vefîk Paşa, Abdurrahmân Şeref Ef., Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa, Nâmık Kemâl Bey, Ferik Mehmed Şâkir Paşa, Murâd Bey, Fehmi Yûsuf, Ahmed Reşîd vs.). Bunların hiç biri bugün ne Osmanlı târihi incelemelerinde kullanılıp me'haz gösterilebilir, ne de okuyucu bulabilir.

Türkçe *İslâm Ansiklopedisi*'nde, bunun aslı olan ve 3 dilde çıkan 5 cildlik *Encyclopédie de l'Islâm* 'da, bunun İng. ve Fr. olarak hâlen Leiden'de yayınlanan 2. baskısında, Arapça, Farsça, Urduca, Malayca tercümelerinde, fakat hassaten Türkçe baskısında, Osmanlı târihi üzerinde değerli maddeler vardır. Yılmaz Öztuna'nın *Türk Ansiklopedisi*'nde, *Yeni Türk Ansiklopedisi*'nde, *Hayat Ansiklopedisi*'nde Osmanlı üzerine maddeleri buna eklenebilir. Şemseddîn Sâmî Bey'in 6 cildlik *Kaamûsü'l-Â'lâm* adlı târih-coğrafya ansiklopedisi keza anılabilir. Reşâd Ekrem Koçu, *Istanbul Ansiklopedisi*, 4 c., Istanbul, 1944-51, 2. baskı 11 c., 1957-72, «G» harfinde kalmakla beraber zengin kültür malzemesini muhtevîdir. İbrahim Alâeddîn Gövsa, *Meşhûr Adamlar Ansiklopedisi*, 4 c., ve gene onun *Türk Meşhurları* (Istanbul 1945), Nâhid Sırrı Örik'in A harfi başında kalan *150 Yılın Türk Meşhurları* (Istanbul 1953) biyografi lugatleridir.

Avrupa neşriyâtında kısa Osmanlı umûmî târihlerinden şu seçmeler yapılabilir: Fernard Grenard, *Grandeur et Décadence de l'Asie, l'Avènement de l'Europe*, Paris 1939, 1947, Tr.trc. 1941, 1970, hârikulâde vukuflu bir tahlîl eseridir. René Grousset, *L'Empire du Levant, Histoire de la Question d'Orient*, Paris, 2. baskı 1949 için ayni şey söylenebilir. Stanley Lane-Poole ve E.J.W. Gibb, *The Story of Turkey*, New York 1888; Sir Valentine Chirol, *The Turkish Empire from 1288 to 1922*, Londra 1922, 1923; Trandafir G.Djuvara, *Cent Projets de Partage de la Turquie (1281-1913)*, Paris 1914, Tr.trc. de var; Edward S.Creasy, *History of the Ottoman Turks from the Begining of the Empire to the Present Time*, 2 c., Londra 1854, New York 1870, Londra 1877 ve başka baskılar; William Miller, *Ottoman Empire and Its Sucsesors*, Cambridge, 4. baskı 1936; Dorothy M.Vaughan, *Europe and the Turk, A Battern of Alliences, 1350-1700*, Liverpool 1954; F.Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, Berlin 1883; F.W.Ebeling, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Leipzig 1854; Abbé Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis Son Origine jusqu'à la Paix de Belgrade en 1740*, 4 c., Paris, 1771 -5; J.-B.d'Anville, *Empire Turc*, Paris 1772; A.Hawkins, *The History of the Turkish or Ottoman Empire*, 4 c., Londra 1787; Comte de Salaberry, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1825; Lüdemann, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Dresden 1827; Edward Upham, *History of the Ottoman Empire from Its Establishment till the Year 1829*, 2 c., Edinburgh 1829; Théophile Lavallée, *Histoire de la Turquie*, 2 c., Paris 1859; A.W. Hidden, *The Ottoman Dynasty*, New York 1959; Leo S.Olschky, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Floransa 1903; Le Vicomte de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les Origines jusqu'à Nos Jours*, 2 c., Paris 1881, 1914; Oberhummer, *Die Türken und des Osmanen Reich*, Leipzig 1917; G.-J.Shaw Lefevre Evesley, *The Turkish Empire, Its Growth and Decay*, Londra 1917; Alphonse de Lamartine, *Histoire de la Turquie, 5* c.; Colonel Lamouche, *Histoire de la Turquie*, Paris, 2 baskı, Tr.trc., 2 c.; Charles Barthélemy, *Histoire de Turquie*, Tours 1856 ve daha pek çok uzatılabilecek bir liste hâlindeki bu umûmî Osmanlı târihleri, zâten devirlerinde de ihtisâs eserleri olmadıkları için, bugün okunmaya değer pek az yerleri kalmıştır ve Osmanlı târihi araştırmalarında pek azı me'haz olarak kullanılmaktadır. Avrupalı okuyucuya fikir vermek için yazılan yeni ve çok kısa Osmanlı târihleri için bir kaç örnek: Robert Mantran, *Histoire de la Turquie*, Paris 1952 ve sonraki baskılar; Todeusz Lychowsky, *Turcja*, Varşo-

va 1924; Jan Reychman, *Dni Swietnosci i Kleski Turcji*, Varşova 1960; Muhammed Sâbir, *Türkân-ı 'Usmânî*, Karaçi 1962. Şu eser, tamâmen ihtisas eseridir: Aurel Decei, *Istoria Imperiului Ottoman Pina la 1656*, Bükreş 1978.

Moradjea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, 7 c., Paris, 1788-1824, in folio 3 cildlik gravürlü bir baskısı da vardır. Bu eserin müellifi Ermenî asıllı bir İsveç şövalyesi ve İsveç'in Istanbul maslahât-güzârıdır. Yalnız Türkçe'yi değil, 3 Doğu dilini bilmekte, içinde yaşadığı Osmanlı devletini ve toplumunu çok iyi tanımaktadır. Türk dostudur. İslâm'a karşı değildir. 1780'ler Osmanlı devletinin teşkilâtını ve maddî, mânevî yapısını detaylı, başarılı şekilde tasvîr eder. Bir bakıma inceleme, daha fazla kaynak olan bu büyük eser, Osmanlı üzerinde bütün dillerde yazılmış en değerli bir kaç kitabdan biridir.

Ayni karakterde bir eser, Almanya imparatorluğunda orgeneral olan Bolognalı İtalyan Comte de Marsigli'nin -ki iyi Türkçe bilmektedir- Osmanlı'nın bilhassa askerî teşkilâtını çok iyi anlatan kitabıdır: *Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, 2 c., Lahey 1732, Tr.trc. Ankara 1934.

2) Avrupa Târihi

Avrupa'da yayınlanmış dünyâ ve Avrupa târihleri serileri içinde bâzılarında Osmanlı'ya âid değerli kısımlar bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçı: Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 7 c., Paris, 1946-56; Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud, *Histoire Générale*, 12 c., Paris, 1893-1901 ve sonraki baskıları; *The Cambridge Mediaeval History*, 9 c., 1911-36; *The Cambridge Modern History*, 14 c., 1902-12 ve *The Cambridge New Modern History*, 1957v.dd.; William L. Langer, *An Encydopedia of World History*, Londra, 1940, 1948 ve sonraki baskılar; Charles Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1757-79, 1829-33, 1833-36, 21 c.; Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe des Invasions au XVIe Siècle*, Paris, 5. baskı 1936; H.Pirenne, R.Augustin, E.Perroy, *La Fin du Moyen Age (1285-1453)*, Paris 1931; A.Hauser ve A.Renaudet, *Les Débuts de l'Age Moderne*, Paris 1929; Armand Rébillon ve Edmond Préclin, *Le XVIe Siècle*, Paris 1951, *Clio* dünyâ târihi (Paris Üniversitesi) serisinden; ayni seriden: E.Preclin ve Victor-L.Tapié, *Le XVIIe et le XVIIIe Siècles (1600-1789)*, 3 c., Paris 1952; A.Himly, *Histoire de la Formation Territoriale des Etats de l'Europe Centrale*, 4 c., Paris, 1876, 1894; Konrad Kretschmer, *Historische Geographie von Mitteleuropa*, Münih 1904; E. Freeman, *An Historical Geography of Europa*, Oxford 1929; G. East, *An Historical Geography of Europa*, A.Vaillant trc. *Géographie Historique de l'Europe*, Paris 1939.

Avrupa'nın belirli ülke ve milletlerinin ve bilhassa Balkan ülke ve milletlerinin umûmî târihlerinden bâzıları da Osmanlı târihi ile iç içe girdiği için, Osmanlı târihi incelemelerinde göz atılması zarûrî kitaplar oluşturur. Bir kaç örnek: N.lorga, *Histoire des Etats Balcaniques*, Paris 1925; C. Jireçek, *Geschichte der Serben*, 2 c., Gotha 1918, Amsterdam 1967; Stoyan Novakoviç, *Serbi i Turci XIV i XV. Veka*, Belgrad 1893; Ivan Bozic, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV. Veka*, Belgrad 1952; lorga, *Istoria Românilor*, 10 c., Bükreş,

1936-9; Ayni Yazar, *Relations entre les Roumains et le Peuple Turc*, Bükreş, 1914; Gustav Friedrich Herkberg, *Geschichte der Griechenland*, 4 c., Gotha, 1876-9; Finlay, *The History of Greece under Ottoman and Venetian Domination*, Londra 1856; Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, Paris 1932; K.D.Merdjos, *Maimeia Makedonikes Istorias*, 3 c., Selânik 1947; Spridion Gopcevic, *Geschichte von Montenegro und Albanien*, Gotha 1914; lorga, *Histoire de l'Albanie*, Bükreş 1919; Ç.Mijatoviç, *Despot Gjuragj Brankoviç*, 2 c., Belgrad 1882; Konstantin Jireçek, *Cestypo Bulgarska*, Prag 1875,1888, Alm. trc. *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876,1891, Rusça trc. Odessa 1878, Bulgarca trc. Sofya 1929, Mac.trc. Peşte; Kristo Frasheri, *Histoire d'Albanie*, Tirana 1964; William Miller, *The Latins in the Levant (1204-1566)*, Londra 1908, Yun.trc. 2 c., Atina, 1909-10; Klaiç, *Geschichte Bosnien*, Leipzig 1885; lorga, *Geschichte des Rumânischen Volkes*, 2 c., Gotha, 1905; Ayni Yazar, *Breve Storia dei Rumeni*, Bükreş 1911; Ayni Yazar, *Histoire des Etats Balcaniques à l'Epoque Moderne*, Bükreş 1917; Ayni Yazar, *Byzance après Byzance*, Bükreş 1935; Apostolos E.Vacalopulos, *A History of Thessaloniki*, Selânik 1965; B.Homan ve Gyula Szekfü, *Magyar Törtenet*, 7 c., Peşte, 3. baskı 1935-6; Fekete Lajos, *Budapest a Törökkorban*, Peşte 1944; Ayni Yazar, *Budapestes Obuda (1547-80)*, Peşte 1939; Ayni Yazar, *Burai Török Szâmadaskönüvek (1550-80)*, Peşte 1962; Littke Aurél, *Budapest a Török Uralom Koroban*, Peşte 1908; Walther Björkmann, *Ofen zur Türkenzeit*, Hamburg 1920; Jozsef Molnar, *Eger Török Müemlekei*, Peşte 1961; Frigyes, *Egri Utmutato*, Eğri 1907; Molnar, *Sigetvar Török Memlékei*, Peşte 1958; Coloman Juhatz, *Das Tchanad-Temesvar Bistum waehrend der Türkenherrschaft (1552-1699)*, 1938; Lajos Fekete, *Török Diplomatikajaba*, Peşte 1926; Ayni Yazar, *Türkische Schriften (1606-45)*, Peşte 1932; Ayni Yazar, *Türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert*, Peşte 1960; Antol Ullein-Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turquie*, Peşte 1943, Tr.trc. de var; R.Gragger, *Türkisch-Ungarische Kulturbeziehungen*, Berlin 1927; David Angyal, *Thököly Imre*, 2 c., Peşte 1889; Jan Ban, *Les Lettres Turques de la Domination Ottomane en Hongrie*, Peç 1937; Karacson Imre, *Török-Magyar Oklevetlvar (1533-1789)*, Peşte 1914; Mitwoch Mordtmann, *Literaturdenkmaler aus Ungarns Türkenzeit*, Berlin 1927; Gevay, *Der Türkischen Statthalter von Ofen*, Viyana 1841; Sandor Takats, *Rajzok a Török Vilagbol*, 3 c., Peşte, 1915-7, Tr.trc. *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, Ankara 1958, 1970; Albert Lefaivre, *La Domination Ottomane en Hongrie*, 2 c., Paris 1902; A.Gevay, *Urkunden Österreich, Ungarn und der Porte im XVI und XVII. Jahrhundert*, 3 c., Viyana, 1840-2; Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris 1945; R.Fr. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Kapathenlandern*, 3 c., Gotha, 1907-11; E.Lukinich, *Erdély Területi Valtozasai (1541-1711)*, Peşte 1918; Ayni Yazar, *Erdély Terüketi Valtozasoka Török Hadoltsag Koraban*, Peşte 1918; L.Szalay, *Erdély es a Porta*, Peşte 1862; G.Müller, *Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, Sibiu 1923; J.Szekfü, *Bethlen Gabor*, Peşte 1929; A.Szilagyi, *A Rakocziak Kora Erdelyben*, Peşte 1868; Ayni Yazar, *Rakoczi György*, Peşte 1893; A. Beke ve S.Barabas, *Rakoczi és a Porta*, Peşte 1888; E.Lukinich, *Rakoczi és a Lengyel Kiralysag*, Peşte 1907; C.Buday, *Bathory Istvan Erdély Fejedelemsége*, Segedin 1932; C.Benda, *Bockai Istvan*, Peşte 1942.

A.V. Boldur, *Istoria Besarabiei*, 3 c., Kişnev, 1938-40; B.Krupnyckys, *Geschichte der Ukraine*, Leipzig 1939; M.Krouchewsky, *History of Ukraine*, New Haven 1941; Philipp Stahl ve Ernst Hermann, *Geschichte der Russland*, 7 c., Gotha, 1832-66; N.M.Karamzin (Kara-Mîrzâ), *Istoriya Godudarstva Rossiyskago* (1612'de kalır), 12c., Petersburg, 1818-26 ve sonraki baskılar, Fr.trc. *Histoire de l'Empire de Russie*, 11 c., Paris, 1819-26, Alm. trc. Riga, 1823 v. dd.; V.Gitermann, *Geschichte Russlands*, 3 c., Zürih 1949; N.A. Smirnov, *Rossiya i Turciya v.XVI-XVII Vv.*, Moskova 1946; Voltaire, *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*, 2 c., ilk baskı: Cenevre, 1759-63; M.N. Bogoslovsky, *Petr I*, 3 c., Moskova 1946; M.Khruçevsky, *Istoriya Ukraini*, 9 c., Kiev. 1904-31; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Paris 1951; Ambroise Jubert, *Histoire de la Pologne*, Paris 1953; University of Cambridge, *History of Poland*, 2 c., 1950-1; L'Abbé Coyer, *Histoire de Jean Sobieski*, Amsterdam 1761, 1783, Leipzig 1762; De Salvandy, *Histoire du Roi Jean Sobieski*, Paris, 5. baskı 1855; Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Paris 1712, 16. baskı 1889, diğer pek çok baskı ve terceme, Tr.trc. N.S.Örik; Oskar (İsveç kralı), *Carl XII*, 9 c., Berlin 1875; Generalstaben, *Karl XII*, 4 c., Stockholm, 1918-9; Alfons Huber, *Geschichte der Österreich*, 5 c., Gotha 1885-96 (1648'de kalır); Johann Grafen Mailath, *Geschichte der Österreich*, 5 c., Gotha, 1834-50; Ludwig Matuschka, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, 17 c., Viyana, 1876-91, İt.trc. Torino; A.von Arnth, *Prinz Eugen von Savoyen*, 3 c., Viyana, 1857-9, 1864; Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, 2 c., Stuttgart 1860, Leipzig, 1877-8, 15. baskı 1926, Fr., İt., Tr.trc.leri var; Lagier, *Histoire de la République de Venise*, 12 c., Paris 1768; F.W.Schirrmacher, *Geschichte der Spanien*, 7 c., Gotha, 1831-1902; Konrad Häbler, *Spanien unter den Habsburgen (1516-1556)*, Gotha 1907; Edward Armstrog, *The Emperor Charles V*, 2 c., Londra 1910; Heinrich Schäter, *Geschichte der Portugal*, 5 c., Gotha, 1836-54; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Mediterranéen à l'Epoque de Philippe II*, 2 c., Paris 1949, 1966, İng. trc. Londra 1972; H.Charles Lea, *The Moriscos of Spain, Their Conversion and Expulsion*, Philadelphia 1901; M. Danvila y Collado, *La Expulsion de los Moriscos Espanoles*, Madrid 1889; P. Daru, *Histoire de la Républiquede Venise*, 8 c., Paris, 2. baskı 1821; Giuseppe Cappelletti, *Storia della Republica di Venezia*, 7 c ., Venedik 1854; Marcel-H.Reinhard, *Histoire de la Population Mondiale de 1700 à 1948*, Paris 1849; Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, Berlin 1752, pek çok baskı ve trc., Tr.trc. N.S. Örik, 3 c.; Morik Brosch, *Geschichte der England*, 10 c., Gotha, 1834-97; University of Cambridge, *The History of the British Empire*, 8 c., 1924-40; University of Oxford, *History of England*, 15 c., 4. baskı 1949; Sir C.P.Lucas, *A Historical Geography of the British Colonies*, 6 c., Oxford, 1887-1911, 3. baskı Londra 1913.

3) Monografiler (1231-1453)

M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935, Istanbul 1937, Ankara 1939, Rusça trc. Moskova, Sırp. trc. Bosnasarayı 1955, Tr.trc. Ankara 1959, Istanbul 1981, Ar.trc. Kaahire 1947; Ayni Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri, Belleten*, VII-28,1944,219-313; Paul Wittek, *The Rise of Ottoman Empire*, Londra 1938,

3. baskı 1963, Tr.trc. Istanbul 1947; İ. H. Dânişmend, *Osmânoğulları'na İsnâd Edilen Sahte Milliyetler, Türklük* mecmuası, no.3, 5, 6, 7; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1967 ve 2 baskı daha; Ayni Yazar, *Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, 30-147; P.Wittek, *Deux Chapitres de l'Histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, XI, 1936, 85-319; F. Taeschner, *Ahis in Anatolien, Islamica*, IV, 1929, 1-47; Fr.von Kraelitz-Greifenhorst, *Der Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches*, Viyana 1919; A.Wöchter, *Der Griechentums in Kleinasien im 14. Jahrhundert*, Leipzig 1903; A.Z.V.Togan, *Umûmî Türk Târihine Giriş*, Istanbul 1946; Necîb Âsım (Yazıksız) ve Mehmed Ârif Beyler, *Osmanlı Târihi*, Istanbul 1917; Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire (1305-1403)*, Oxford 1916 ve bir baskı daha, Tr.trc. Istanbul 1928; A.Gölpınarlı, *Fütüvvet Teşkîlâtı*, Istanbul 1950; Gustav Schlumberger, *Catalans en Orient de 1302 à 1311*, Paris 1902, 1924; Efdaleddin (Tekiner), *İstiklâl-i Osmânî Günü, TOEM*, V-25, 1914, 36-48; Hüseyin Hüsâmeddin (Yasar), *Alâeddin Bey, TTEM*, XIV, 307 v.dd., 330 v.dd., XV, 128 v. dd., 200 v.dd.; lorga, *Latins et Grecs et l'Etablissement des Turcs en Europe (1342-62), BZ*, XVI, 179-222; Johannes Dräseke, *Der Übergang der Osmanen nach Europa*, 1913; Petro Nikov, *Tourskoto Zavlodevone na Blgaria*, Sofya 1928; A.d'Avril, *La Bataille de Kossovo*, Paris 1868; Ali Haydar, *Kosova Meydan Muharebesi*, Istanbul 1910; Mükerrem, *Kosova 1389*, Istanbul 1931; Irène Beldiceanu-Steinherr, *Les Actes des Règnes des Sultans Osman, Orkhan et Mourad I*, Bükreş 1967; Dozon, *L'Epopée Serbe*, Paris 1890; Stoyan Novakovitch, *Kossovo*, Belgrad 1871, 1874, 1906, Zagreb 1872 vs.; J. Delaville Le Roulx, *Expédition du Maréchal Boucicaut*, 2 c., Paris, 1885-6; F. Kiss, *A Nikapoly Ütközet*, Peşte 1855, 1896; A.Brauner, *Die Schlacht bei Nikopoli (1396)*, Breslau 1876,1882; G.Koehler, *Die Schlachten von Nicopolis und Warna*, Breslau 1882; N.S.Tacan, *Nikbolu (1396)*, Istanbul 1931; Aziz Suryal Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, Londra 1934, Tr.trc. Ankara 1956; Max Silberschmidt, *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach Venezianischen Quellen*, Berlin 1923, Tr.trc. Istanbul 1930; John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425)*, Rutgers/N.J., 1969; Erich Trapp, *Manuel II Palaiologos*, Viyana 1966; G. Schlumberger, *Un Empereur Byzance à Paris et à Londres*, Paris 1927; M. Braun, *Despoten Stefan Lazarevic*, Wiesbaden 1956; Fatma Aliyye, *Kosova-Ankara*, Istanbul 1916; Ömer Hâlis Bıyıklıoğlu Paşa, *Ankara Savaşı*, Istanbul 1934; E.Gling, *Die Schlacht bei Nicopolis in 1396*, Berlin 1906; Terrier de Loray, *Jean de Vienne, Amiral de France*, Paris 1878; G.Bezkmann, *Der Kampf Kaiser Sigismunds gegen die Werdente Weltmacht der Osmanen (1392-1437)*, Gotha 1902; Melzig, *Ankara Meydan Muhârebesi*, Istanbul 1941.

F.Babinger, *Schejch Bedr ed-Din, Der İslam*, XI, 1921,1 -106; Mehmed Şerefeddin (Yaltkaya), *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin*, Istanbul 1924; P. Datte, *Spedizione in Oriente di Amedeo VI Conte di Savoia*, Torino 1926; Gorge T. Dennis, *The Letters of Manuel II Paleologos*, Washington 1977; (M. H. Yınanç), *Çandarlı Halîl Paşa*, Istanbul 1933; N.lorga, *Notices et Extraits pour Servir à l'Histoire des Croisades au XVe Siècle*, 6 c., Bükreş, 1899-1915; Ayni Yazar, *La Campagne des Croises sur le Danube*, Paris 1927; Franknoi Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellog Koron (1440-1526)*, Peşte 1896; Charles Louis Chassin, *Jean de Hunyade*, Paris 1859; G.Dimitrov, *1444 Varna*, Varna 1908; Jan Dabrowsky,

Wladyslaw na Wegrzech (1440-44), Varşova 1922; l. Miniea, *Politica Orientala a Imparatu Lui Sigismund*, Bükreş 1919; W.Konopczynsky, *Polska a Turcja*, Varşova 1936; Vilmos Zsolnay, *Hunyadi*, Frankfurt 1967; C. Mureşan, *Iancu de Hunedeara*, Bükreş 1968; *La Bataille de Varna*, Sofya 1969; N.S.Tacan, *Varna 1444*, Istanbul 1931; A.Nadejde, *Batalia de la Varna 1444*, Yaş 1933; O.Halecki, *The Crusade of Varna*, New York 1943; Lajos Elekes, *Hunyadi*, Peşte 1952; Elemer Malyusz, *Hunyadi Kora-ban*, Peşte 1958; Constantino Marinesco, *Alphonse V et Scanderbeg*, Paris 1925; A.Gégaj, *L'Albanie et l'Invasition Turque au XVe Siecle*, Paris 1937; N.S.Tacan, *İkinci Kosova (1448)*, Istanbul 1932.

F.Babinger, *Mehmed der Eroberer*, Münih 1953, Fr.trc. Paris 1954, İt.trc. Torino 1956,1957,1967, İng.trc. 1965,1978, İsp.trc., İsveççe trc.; S.Tansel, *Fâtih S.M.*, Ankara 1953; İ.H.Dânişmend, *Fâtih S.M.*, 2 c., Istanbul, 1953-5; İ. H. Ertaylan, *Fâtih ve Fütûhâtı*, 2 c., Istanbul 1953, 1966; Muh.Must. Safvet, Tr.trc. *Fâtih S.M.*, Ankara 1953; Alfons Maria Schneider, *Konstantinopel*, Mainz 1956; G. Schlumberger, *Les Iles des Princes*, Paris 1884, 1925, Tr.trc. Istanbul 1937; Sauli, *Colonie dei Genovesi in Galata*, Torino 1831; Camillo Manfroni, *Genova, L'Impero Bizantino e i Turchi*, Genova 1898; A.D.Mordtmann, *Eroberung Constantinopels durch die Türken in Jahre 1453*, Stuttgart 1858; J. N. Krause, *Die Eroberungen von Konstantinopel*, Halle 1870; Vezir Dâmâd Mehmed Şerif Paşa (Çavdaroğlu), *Istanbul'un Fethi*, Istanbul 1953; Atina Üniversitesi, *La Prise de Constantinople*, 1953; A.M.Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels*, Göttingen 1959; S.Runciman, *The Fall of Constantinople*, Londra 1955, Cambridge 1956, Fr.trc. Paris 1968, İt.trc. Milano 1968; Stasieulevitch, *Vicenci Turkomi*, Petersburg 1854; İmâm-zâde Mehmed Es'ad Ef., *Feth-i Konstantıniyye*, Istanbul 1868; E.A.Vlasto, *Les Derniers Jours de Constantinople (1453)*, Paris 1883; A.G.Paspatis, *Konstantinopolis hypo ton Othomanon en etei 1453*, Atina 1890; Tchédomil Mijatovitch, *The Conquest of Constantinople by the Turks*, Londra 1892; Ahmed Muhtar Paşa, *Feth-i Celîl-i Kostantıniyye*, Istanbul 1898, 2 c., Sırpça trc. Bosnasarayı; Sir Edwin Pears, *The Capture of Constantinople by the Turks*, Londra 1903; A.A.Bernardakis, *La Prise de Constantinople*, Atina 1907; G.Schlumberger, *La Prise de Constantinople par les Turcs*, Paris 1914 vs., Tr.trc. Istanbul 1912; F. Dirimtekin, *Istanbul'un Fethi*, Istanbul 1949; Schneider, *Die Anileri des Mittelalters*, Berlin 1910; P.A.Dethier, *L'Histoire de l'Artillerie Ottomane*, Istanbul 1865; T.Esencan, *Türk Topçuluğu*, Ankara 1946; O.Piper, *Burgenkunde*, Münih, 3. baskı 1972; H.Hogg, *Türkenburgen an Bosphorus und Hellespont*, Dresden 1932; Camillo Manfroni, *Storia della Marina Italiana (1261-1453)*, 2 c., Livorno 1902; C. Sathas, *İstanbul'un Fethi* (Yunanca), Atina 1869; Kampouroglou, *İstanbul'un Fethi* (Yunanca), Atina 1889; J.M.Neale, *The Fall of Constantinople*, Londra 1926; Jacob Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Münih 1828, 1964; G. Finlay, *Empire of Trebozond*, Londra 1851; William Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire*, Londra 1926; Ayni Yazar, *The Latins in the Levanı*, Londra 1908, Yun.trc. 2 c., Atina, 1909-10.

Ârifî Bey, *Dulkadıroğulları*, *TOEM*, V-30 ilâ VII-38 arasında tefrika, Istanbul, 1914-6; M.C.Varlık, *Germiyanoğulları*, Ankara 1974; Hüseyin Hüsâmeddin (Yasar), *Sultân Altunbaş*, *TTEM*, XV, 11 /88, 1915, 302-26; Ahmed Tevhîd (Ulusoy), *Rûm Selçûkî Devle-*

ti'nin İnkırâzı ile Teşekkül Eden Tavâif-i Mülûk, TOEM, 1910-13, 13 makaale; F.Sümer, *Çukurova Târihine Dâir,* Ankara 1963; Elizabeth A.Zachariadou, *Venetian Crete and Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415),* Venedik 1983; M.Ferid, *Sâhib-Atâ ve Oğullan,* Istanbul 1934; İ.H.Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* Ankara 1937, 1969; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey (1071-1330),* New York 1968; J.H.Mordtmann, *Türkische Fürstengeschlecht der Karası,* Berlin 1911; H.Akın, *Aydınoğullan,* Istanbul 1946, 1968; P.Wittek, *Das Fürstentum Mentesche,* Istanbul 1934, Tr.trc. Ankara 1944; Tahsin Ünal, *Karamanoğulları,* Ankara 1957; Besim Atalay, *Mar'aş Târihi,* Istanbul 1924; Kâzım Dilcimen, *Cânik Beyleri,* Samsun 1940; Yaşar Yücel, *Kadı Burhâneddtn Ahmed ve Devleti (1344-1398),* Ankara 1970; Barbara Fleming, *Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spatmittelalter,* Wiesbaden 1964; İ.H.Uzunçarşılı, *Eretna ve Kadı Burhâneddîn, Belleten,* XXXII-126, 1968, 161-245; Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Târihi,* 4 c., Istanbul, 1912, 1914, 1927, 1928-35 (çok zengin malzeme); S.F.Erten, *Antalya Târihi,* 3 c., Istanbul, 1924,1940,1948; İ.H.Konyalı, *Alanya,* Istanbul 1946; Seton Lloyd ve D.Strom Rice, *Alanya,* Londra 1958, Tr.trc. Ankara 1964; A.Gökbel ve H. Şölen, *Aydın İli Târihi,* Istanbul 1936; T.H.Balcıoğlu, *Târihte Edremit,* 1937; E. Haeckel, *Brussa,* Berlin 1875; Hasan Tâib, *Mir'ât-ı Bursa,* Bursa 1905; Abdülkaadir, *Bursa Târihi Kılavuzu,* Bursa 1909; M.T.Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Târihi,* İznik 1935 (zengin malzeme); Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları,* Bursa 1950 (zengin malzeme); F. Kurdoğlu, *Gelibolu Târihi,* Istanbul 1938; Akçakoca, *Denizli Târihi,* 1945; Tosyalı-zâde Dr.Rif'at Osman, *Reh-nümây-ı Edirne,* 1920 (zengin malzeme); Osman Nûri Peremeci, *Edirne Târihi,* Istanbul 1939 (zengin malzeme); Faruk Şükrü, *Eskişehir,* 1929; A.M.Çadırcıoğlu, *Uluborlu,* Istanbul 1950; M. Rahmî ve A.Azîz, *Bergama Târîhi,* İzmir 1949; Tal'at Mümtaz Yaman, *Kastamonu Târihi* 1935 (zengin malzeme); A.Gökoğlu, *Paflagonya,* Kastamonu 1952; K.Erdoğan, *Kayseri Târihi,* Kayseri 1938; A.R.D.Kaya, *Kırklareli Târihi,* Kırklareli 1948; C.H.Tarım, *Târihte Kırşehri,* 1938, 1948; A.Cemâl, *Konya,* Istanbul 1932; F. Sayman ve I.Tongur, *Konya Kılavuzu,* Konya 1944; G.Totaysalgır, *Karaman,* Konya 1956; M.Yavuz, *Beyşehir,* Konya 1934; İ. H. Konyalı, *Akşehir,* Istanbul (zengin malzeme); İ.H.Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri,* Istanbul 1932 (zengin malzeme); M. Yeşil, *Kütahya Târihi,* Istanbul 1937; M. Ç.Uluçay ve İ.Gökçen, *Manisa Târihi,* Manisa 1939; Z.Eroğlu, *Muğla Târihi,* İzmir 1949; Aşkıdil Akarca, *Milas,* Istanbul 1954; H.E.Eldem, *Niğde Kılavuzu,* Istanbul 1936; İ.H. Uzunçarşılı ve R.N. Ergüder, *Sivas Şehri,* Istanbul 1928; H. T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat,* 2 c., Tokat, 1941, 1950; Şâkir Şevket, *Trabzon Târihi,* Istanbul 1877; Th.Streuber, *Sinope,* Basel 1855; Tafel, *De Urbe Thessalonica,* Berlin 1839; H.T.Dağlıoğlu, *Edirne Mezarları,* Istanbul 1936; Salih Â'sım, *Üsküb Tarihçesi,* Üsküb 1932.

Sedâd Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları, Bursa'da ilk Eserler* (1326-1402), Istanbul 1946,1952 (mühim); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarîsi,* Istanbul 1953,1961; Albert Gabriel, *Châteaux Turcs du Bosphore,* Paris 1943, Tr.trc. 1959; H.Wilde, *Brussa,* Berlin 1909; A.Gabriel, *Brousse,* 2 c., Paris 1958; İ.H. Konyalı, *Karacabey,* Istanbul 1943; Katharina Otto-Dorn, *Das Islamische İznik,* Berlin 1941; M.B.Yazar, *Kastamoni Âsâr-ı Kadîmesi,* Istanbul 1923; Osman Beyatlı, *Bergama'da Türk-İslâm Eserleri,* Istanbul 1956;

Sidney Toy, *History of Fortification*, Londra 1934, 1955; Hüseyin Dağtekin, *Rumeli Hisarı, Fâtih ve Istanbul*, I, 1953, 117-37, 177-91.

4) Monografiler (1453-1566)

Fr. Level, *Der Türken in Krain und Istrien*, Laybach 1891; T.Öz, *Topkapı Sarayı'nda Fâtih S.M.'e âid Eserler*, Ankara 1953 (albüm); L.Thuasne, *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II*, Paris 1888; bunun hulâsası: Ahmed Refik, *F.S.M. ve Ressam Bellini (1470-80)*, Istanbul 1909; Roberto Lopez, *II Principio della Guerra Veneto-Turca nel 1463, Archivio Veneto*, XV, Venedik 1934, 45-131; Francis Pall, *Raporti Italo-Albanesi del Secolo XV, Archivio Storico*, IV, Napoli 1965, 123-226; Pius II, *Lettera a Maometto II*, Napoli 1953; Giuseppe Valentini, *Scanderbeg*, Palermo 1968; F.Gaeta, *Lettera a Maometto di Pio II, Bulletino dell'Istituto Storico Italiano*, LXXVII, 1965, 146-224; Şerif Baştav, *Description Grecque de la Porte*, Peşte 1947; E.Cornet, *La Guerre dei Veneti nell'Asia (1470-4)*, Viyana 1856; Lulo Knez Vojnoviç, *Dubrovnik i Osmansko Carstvo*, Belgrad 1898; M.Malowist, *Kaffa Kolonia Gunuenska na Kryme*, Varşova 1947; Vladimir Mazuraniç, Alm. trc. *Südslaven vom X. bis ins XVI. Jahrhundert*, Leipzig 1928; J. Radonic, *Turcima u Prvoj Otovini XV. Veka*, Novi Sad 1905; Novakoviç, *Srbii Turci XIV i XV. Veka*, Belgrad 1893; *O.Lovriç İstorija Nisa*, Niş 1927; Ettore Rossi, *Dominio Türce e l'Introduzione dell'Islam in Albania*, Milano 1942; Georges T.Petrovitch, *Scanderbeg, Bibliographie*, Paris 1881; I. Minea, *Vlad Dracul*, Yaş 1928; I. Bogdan, *Vlad Tepeş (1456-62)*, Bükreş 1898; G.S. Conduratu, *Wlad II Drakul*, Bükreş 1903; C.Giurescu, *Capitulatiile Moldovei cu Poarta Otomana (1455)*, Bükreş 1908; Paolo Preto, *Venezia i Turchi*, Floransa 1975; Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzten Türkenzeit*, Viyana 1905; Poviest, *Bosne i Hercegovine 1463*, 1942; Mirza Safvet Başagiç, *Bosne i Hercegovine od 1463 do 1850*, Bosnasarayı 1900; Hamdiye Kreşevljakovic, *Bosni o Hercegovini (1462-1916)*, Bosnasarayı 1952; Hâzım Şâbânoviç, *BosanskiPaşalık*, Bosnasarayı 1959; John Voods, *The Aqquyunlu*, Chicago 1976; M.Ş.Keçik, *Uzun Hasan*, Freiburg 1976; Ahmed Refik, *Türk Akıncıları*, Istanbul 1933; N.S. Tacan, *II. Mehmed, II. Bâyezîd Zamanlarında Akınlar*, Istanbul 1936; R.E.Koçu, *Fâtih S.M.*, Istanbul 1973; Ömer Lutfî Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'na Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstilâ Devirleri'nin Colonisateur Türk Dervişleri ve Zâviyeler*, Ankara 1942 (çok mühim); E.H.Ayverdi, *Fâtih Devri Sonlarında Istanbul Mahalleleri*, Ankara 1958; Avram Galanti, *Fâtih Zamanında Istanbul Yahudileri*, Istanbul 1953; A.S.Ünver, *Fâtih Külliyesi*, Istanbul 1949; Muzaffer Gökmen, *Fâtih Medreseleri*, Istanbul 1943; Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge/Mass., 1941; A.S.Ülgen, *Fâtih Devri'nde Istanbul*, Ankara 1939.

H.Sohrveide, *Die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert, Der islam*, XLI, 1965, 95-223; Fisher, *The Foreign Relations of Turkey (1481-1512)*, Urbana 1948; LThuasne, *Djem-Sultan*, Paris 1892 (mühim); Ahmed Refik, *Sultân Cem*, Istanbul 1925; Père Bouhours, *Histoire de Pierre d'Aubusson, Grand Maître de Rhodes*, Paris 1676; B.de Rocoles, *La Vie de Sultan Gemès*, Leiden 1683; F. Julien, *Papes et Sultans*, Paris 1879; Mehmed Tevfik Paşa,

Şehzâde Cem, Istanbul 1909; H.Pferfermann, *Renaissance Pâpste mit den Türken*, Winterthur 1946; Mehmed Ali Mehmedosky ve A.Saidi, *Acte de Donation de Yahya Pacha de 1507*, Üsküb 1954; B.Stachon, *Polityca Polski Wobec Turcji do v. 1484*, Lwow 1930; lorga, *Cetatii Albe*, Bükreş 1899; Ayni Yazar, *Chilia et CetateaAlbâ*, Bükreş 1900; G.I.Bratianu, *Cetatea Alba*, Bükreş 1935; Pulaski, *Mengli-Girayem*, Krakovi 1881; H.A.von Burski, *Kemâl-Re'îs*, Bonn 1928; H.J.Kissling, *Kemâl-Re'is im Westmittelmer, WZKM*, LXII, Viyana 1969, 153-71; Ali Rızâ Seyfi, *Kemâl Reis ve Baba Oruç*, Istanbul 1907; Kemâleddin Şükrü, *Kemâl ve Barak Reisler*, Istanbul 1932; H.J.Kissling, *Eroberung Kilia's und Akkermân (1484)*, Sofya 1966; V.LMenage, *The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486, JRAS*, Londra 1965, 112-32.

'Abdü'l-Hüseyn Nevâî, *Şah İsmâ'îl-i Safevî*, Tahrân 1968; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik geger die Safawiden im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1970; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Ankara 1976 (mühim); Hâlid, Eyyûb Sabrî, Kâzım ve Hüsnî, *Çaldıran ve Ridâniye*, Istanbul 1930; David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, Londra 1956, 1978; 'Abdülkerîm Garâbiye, *el-'Areb ve'l-Etrâk*, Şâm 1961; George William Frederick Stirpling, *The Ottoman Turks and the Arabs (1511-1574)*, Urbana 1942; Herbert Jansky, *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II, 3-4,1926,173-241; Muhammed Kürd-'Alî, *Hıtatu'ş-Şâm*, 5c., Şam, 1924-7; Salâhaddîn Müneccid, *Vülât Dimaşk fi'l-'Ahdi'l-'Usmânî*, Şâm 1949; C.Snouck Hurgronje, *Mekka*, 4 c., Leiden, 1888-9; T.Öz, *Hırka-i Saâdet Dâiresi ve Emânât-ı Mukaddese*, Istanbul 1953; Hartmann, *Osmanischen Chalifats*, Leipzig 1924; Stanford J.Shaw, *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt (1517-1798)*, Princeton 1962; Sir William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt (1260-1517)*, Londra 1896; Ulrich Haarmann, *Mamlukenzeit*, Freiburg 1970.

Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Reign of Suleiman the Magnificent*, Harvard/Mass., 1913,1978; Fairfax Davis Downey, *The Grand Turke, Süleyman The Magnificent, Sultan of the Ottomans*, New York 1929, Fr.trc. Paris 1930, Tr.trc. 1936, 1950, 1974 vs.; Roger Bigelovv Merriman, *Suleiman the Magnificent (1520-1566)*, Harvard/Mass., 1944; Renzo Sertoli Salis, *Soliamano il Magnificio*, Milano 1945, Tr.trc. Ankara 1963; Topkapı Sarayı Müzesi, *Kaanûnî S.S. Sergisi*, Istanbul 1958; M.Çağatay Uluçay, *K. S. Süleyman*, Istanbul 1959; Charles Ancillon, *Soliman Second, Empereur des Turcs*, Rotterdam 1706; Gyula Kaldy-Nagy, *Sultan Süleyman*, Peşte 1973; Hester Donaldson Jenkins, *Ibrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent*, New York 1970; David Mallet, *The Tragedy of Mustapha*, Londra 1739; J.von Karabacek, *Suleimans des Grossen*, Viyana 1917; İ.H.Konyalı, *İbrahim Paşa Sarayı*, Istanbul 1943; TTK, *Kaanûnî Armağanı*, Ankara 1970; Eric Brockman, *The Two Sieges of Rhodes* (1480, 1522), Londra 1969; P.Holster, *Islamische Rechts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1935; 'Azım-zâde Cemîl Bey, *'Ukuudü'l-Cevâhir, 2 c.*, Beyrut 1908; M.T.Gökbilgin, *Rûmeli'nde Evlâd-ı Fâtihân*, Istanbul 1957; Hammer, *Les Premières Relations Diplomatiques entre la France et la Porte, Journal Asiatique*, X, Paris 1827; E.Charière, *Négociations de la France dans le Levant (1515-1580)*, Paris, 1848-53; Jan Ursu, *La Politique Orientale de François Ier (1515-1547)*, Paris

1908; lorga, *L'Histoire du Commerce de l'Orient à l'Epoque Moderne*, Paris 1925; C.D.Rouillard, *The Turk in French History (1520-1660)*, Paris 1941; G.Tongas, *Les Relations de la France avec l'Empire Ottoman*, Toulouse 1942; L.Bonelli, *Trattato Turco-Veneto del 1540*, Palermo 1910; W.Lehman, *Venedig und der Türkei vom 1540*, Stuttgart 1936; M.Popescu, *Die Stellung des Papstthums und der Türkengefahr (1523-6)*, Bükreş 1887; A.Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestanism (1521-55)*, Boston 1959; H.G.Yurdaydın, *Kaanûnî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri (1520-24)*, Ankara 1961; Zîver Bey, *Rodos Târihi*, Rodos 1894; Ettore Rossi, *Assedio e Conquiste Turca di Rodi nel 1522*, Roma 1927; L.von Kupelwieser, *Schlacht bei Mohacs 1526*, Viyana 1895; Ayni Yazar, *Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen*, Viyana 1899; I. Lukinich, *Mohacsi Emlekkönyv*, Peşte 1926; *Wien Türkische Belagerung von Jahre 1529*, Peşte 1829; K.A. Schimmer, İng.trc. *The Sieges of Vienna by the Turks*, Londra 1879; M.Smetz, *Wien in und aus der Türken-Bedrangniss (1529-1683)*, Viyana 1883; Martin Rosnak, *Die Belagerung Güns i.d. 1532*, Viyana 1789; 'Abbâs 'Azzâvî, *Târihu'l-'Irâq*, IV (1534-1638), Bagdâd, 1935-55; Clément Huart, *Histoire de Bagdad dans les Temps Modernes*, Paris 1901; Halîl, *Rodos Fethi*, Istanbul 1908; Christine Turetschek, *Die Türkenpolitik Ferdinand I von 1529 bis 1532*, Viyana 1968.

Charles Farine, *Deux Pirates au XVIe Siecle*, Paris 1861; Ayni Yazar, *Histoire des Deux Barberousse*, Paris 1869; Berbrugger, *Le Penon d'Alger*, Cezâyir 1860; Amiral Jurien de la Gravière, *Doria et Barberousse*, Paris 1886; Ali Rızâ Seyfi, *Barbaros Hayreddîn*, Istanbul 1910; Jean Deny ve Jeanne Laroche, *L'Expédition en Provence de l'Amiral Hayreddin Pacha dit Barbarousse (1543-4)*, *Turcica*, I, 1969,161 -211; Ernle Bradford, *The Life of Barbarossa*, New York 1968; 'Abdü'lHamîd b. Ebî-Zeyyân, *Duhûlü'l-Etrâki'l-'Usmâniyyîn ile'l-Cezâir*, Cezâyir 1972; Kemâleddin Şükrü, *Barbaros Kardeşler*, Istanbul 1932; Ali Rızâ Seyfî, *Turgut Reis*, Istanbul 1899; Fevzi Kurdoğlu, *Turgut Paşa*, Istanbul 1935; P.C.Dergno, *Tripoli dal 1510 al 1850*, Trablusgarb 1925; Ettore Rossi, *II Dominio degli Spagnuoli a Tripoli (1530-51)*, Verbania 1942, Malta 1924, 1937; Ayni Yazar, *Storia di Tripoli*, Roma 1968; S.Aurigemma, *I Cavalieri Gerosolimitani a Tripoli negli Anni 1530-51*, Roma 1937; Halûk Şehsüvaroğlu, *Deniz Târihimize âid Makaaleler*, Istanbul 1965; A.Bombaci, *La Fanti Turche della Battaglia delle Gerbe (1560)*, *RSO*, XIX, Roma 1946; A. Brulard, *L'Ile de Djerba*, Paris 1885.

Hamdiye Kreşelvlyakoviç, *Gazi Husrevbeg*, Bosnasarayı 1932; G.Jacqueton, *La Politique Extérieure de Louise de Savoie (1525-6)*, Paris 1892; Castan, *Conquête de Tunis (1535)*, Besançon 1891; Charles de Rotalier, *Histoire d'Alger*, Paris 1887; Sander Rang, *L'Histoire d'Alger*, 1834; Champolion-Figeac, *La Captivité de François Ier*, Paris 1847; Hammer, *Wien's Türkische Belagerung*, Peşte 1829; Traut, *Kurfürst Joachim II von Brandenburg und der Türkenfelzug 1543*, Cummersbach 1893; E.Marion, *François Ier et Soliman le Grand*, Paris 1853; J.-B.Zeller, *La Diplomatie Française de 1539-42*, Paris 1881; Ayni Yazar, *Francisco Ier in Orientem Missae*, Paris 1881; Leopold von Ranke, Fr.trc. *Histoire des Osmanlis et de la Monarchie Espagnole, XVIe et XVIIe Siècles*, Paris 1839, 1873, pek çok baskı ve trc.; L.Fey, *Histoire d'Oran*, Oran 1858; Berbrugger, *La Mort du Fondateur de la Régence d'Alger* (Oruç Reis), *Revue Africaine*, Cezâyir, 1859-60.

Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşîretleri,* Istanbul 1930; Ömer Lutfî Barkan, *Türkiye'de İmparatorluk Devri'nin Nüfûs ve Arâzî Tahrirleri ve Hâkaan'a Mahsus Statistik Defterleri, İktisâd Fakültesi Mecm.,* II, no. 1 -2,1941; Ayni Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, İFM,* XI, 1950, 524-69, XIII, 56-79, XV, 1954,209-37; Ayni Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Büdceleri, İFM,* XV, 1954, 238-50; Ayni Yazar, *1527-8 Mâlî Yılına âid bir Büdce Örneği, İFM,* XV, 1954, 251-329 (Ö.L. Barkan'ın bu eserleri çok mühimdir); Ciro Truhelka, *Bosnischen Agrarfrage,* Viyana 1911; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Târihi,* 2 c., Ankara 1959,1971 (ilk cildi değerli); Samuel Descy, *Osmanographia, Azaz a Török,* 3 c., Viyana, 1788-9; Lajos Fekete ve Kaldi-Nagy Gyula, *Türkischer Finanztellen in Buda (Ofen) (1550-80),* Peşte 1962; György Hazai, *Macar-Türk Bağları,* Peşte 1963; Ferenc Maksay, *A XVI. Szazadi Magyarorgszagon,* Peşte 1958; Kaldy-Nagy, *Suleimans Angriffauf Europa, Acta Orientalia,* XXVI-II-2, 1974,163-232; J.BIaskovics, *The History of the Turkish Occupation of Slovakia, Acta Universitatis Carolinae-Philologica,* I, 1960, 14-58.

Mehmed Şükrî, *Esfâr-ı Bahriyye-i Osmâniyye,* Istanbul 1889; Süleymân Nutkî, *Muhârebât-ı Bahriyye-i Osmâniyye,* Istanbul 1890; Mîralay Safvet, *Bahriyemiz Târîhinden,* Istanbul 1914; Ali Haydar Emîr (Alpagut), *Târîh-ı Bahrî Sahîfeleri,* Istanbul 1916; Ayni Yazar, *Denizde Türkiye,* Istanbul 1937; Amiral Ertuğrul, *Akdeniz Hâkimiyeti ve Türkler,* Istanbul 1933; D.Martini, *Barbareschi in Sardegna,* Cagliari 1861; Amiral J.de la Gravière, *Les Corsaires Barbaresques et la Marine de Soliman le Grand,* Paris 1887; Stanley Lane-Pool, *The Barbary Corsairs,* Londra 1890; C.Manfroni, *Storia della Marino Italiana della Caduta di Constantinopoli alla Battaglia di Lepanto (1453-1571),* Genova 1897; R.C.Anderson, *Naval Wars in the Levant (1559-1853),* Princeton 1952; Sir Geoffrey Fisher, *Barbary Legand War, Trade and Piracy in North Africa (1415-1830),* Oxford 1957; Mas Latrie, *Relations et Commerce de l'Afrique Septentrionale au Moyen-âge,* Paris 1886; E.Mercier, *Histoire de l'Afrique Septentrionale,* 3 c., Paris, 1888-91; Auguste Cour, *L'Etablissement des Dynasties de Chérifs au Maroc et Leur Rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger (1509-1830),* Paris 1904 (mükemmel); Faure Biguet, *Histoire de l'Afrique Septentrionale,* Paris 1931, 3 c., 1953 (iyi); Aziz Sâmih İlter, *Şimalî Afrika'da Türkler,* 2 c., Istanbul 1935 (zengin malzeme); Laugier de Tassy, *Histoire du Royaume d'Alger,* 2 c., Amsterdam, 1725-8; S.Morgan, *A History of Algier,* 2 c., Londra 1735; W. Esterhazy, *Domination Turque dans l'Ancienne Régence d'Alger,* Paris 1840; Ali Rızâ Paşa, *Mir'âtü'l-Cezâir,* Istanbul 1876; H.de Grammont, *Histoire d'Alger sous la Domination Turque (1515-1830),* Paris 1887 (iyi); H.Garrot, *Histoire Générale de l'Algérie,* Cezâyir 1910; Dalphin, *Histoire des Pachas d'Alger de 1515 à 1745, JA,* 1922, no.1; Gsell, Marçais ve G.Yver, *Histoire d'Algérie,* Paris 1927 (iyi); Colonel N.Robin, *L'Organisation Militaire et Administrative des Turcs dans la Grande Kabylie,* Paris 1895; Vayssettes, *Histoire de Constantine sous la Domination Turque,* Kosantine 1903; Trumelet, *Blida,* 2 c., Cezâyir 1887; P.Ruff, *La Domination Espagnole à Oran sous le Gouvernement du Comte d'Alcaudète,* Paris 1900; F.Braudel, *Les Espagnols dans l'Afrique du Nord de 1492 à 1577,* Cezâyir 1928; Sir R. Lambert Playfair, *A Bibliography of Algeria (1541-1887),* Londra.

Abbé R.A.de Vertot, *Histoire des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, Aujourd'hui les Chevaliers de Malte,* Paris 1727, 1737, 3 c., 1757, 5 c., Amsterdam 1932, 7 c., İng.trc. Londra 1728; Louis de Boisgelin, *Malta,* 2 c., Londra 1805; Miège, *Histoire de Malte,* 2 c., Paris 1840; De la Gravière, *Les Chevaliers de Malte,* Paris 1887; Kont Zabarella, *L'Assedio di Malta del 1565,* Torino 1902; E.Rossi, *L'Assedio di Malta del 1565,* Malta 1926; F.Kurdoğlu, *Malta Muhâsarası,* Istanbul 1936; Jaime Salva, *La Orden de Malta contra Turcos en los Siglos XVI y XVII,* Madrid 1944; Gaetano Gauci, *II Grande Assedio di Malta,* Malta 1891; H.G.Bowerman, *The History of Fort Saint Angelo,* La Valetta 1947; R.J.D.Cousin, *The Siege of St.Elmo,* Malta 1955; Ernle Bradford, *The Great Siege of Malta (1565),* 2 . baskı 1967, Tr.trc. Osman Öndeş, Istanbul 1973; E.W.Schermerhorn, *Malta of the Knights,* Londra 1929; R. Lopez, *Storia della Colonie Genovesi nel Mediterraneo,* Bologna 1935; Philip P.Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese (1346-1566),* Cambridge 1958.

F.C.Danvers, *The Portuguese in India,* 2 c., Londra 1894, 1924, 1962; R.S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India (1497-1550),* Westminster 1899, Londra 1967; M.Longvvorth Dames, *The Portuguese and Turks in the Sixteen Century, JRAS,* 1921, no. 1, s. 1 v.dd., Tr.trc. Istanbul 1937; Sir E.Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia (1513-38), JRAS,* 1922, s.1-18, Tr.trc.1937; G. Schurhammer, *Geschichte Portugiesisch-Asien (1538-52),* Leipzig 1932, Roma 1962; M.Yâkub Mughal, *Osmanlılar'ın Hind Okyanusu Politikası,* Istanbul 1967; Ahmed Esrâr, *Kaanûnî Devri'nde Osmanlılar'ın Dînî Siyâseti,* Istanbul 1972; M.S. Commisgariat, *A History of Gujarat,* Londra 1938; Sir E.Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia between 1507 and 1517, JRAS,* Londra 1921, 552 v.dd.; Melzig, *Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi,* Istanbul 1944; R.B.Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast,* Oxford 1963; A.N.Tarlan, *Kâtibî,* Istanbul 1963; J.Spencer Trimingham, *Islam in Ethiopia,* Londra 1953; A.Schultzs, *Das Sultanat Bornû,* Essen 1910, İng.trc.Londra 1968; G.B.Martin, *Mai Idris of Bornu and the Ottoman Turks (1576-8), International Journal of Middle East Studies,* III, 1972, 470-90; İmâm Ahmedü'l-Barnavî, *Târîhu May İdrîs ve Gazavâtihi,* H.R.Palmer nş., Kano 1930 ve İng.trc. Palmer, *The Kanem Wars,* 2 c., Londra, 2. baskı 1947 ve *The History of Mai Idris of Bornu (1571-83),* Lagos 1926; J.S. Trimingham, *A History of Islam in West Africa,* Londra, 2. baskı 1962; L.O.Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the XVIth Century,* Amsterdam 1961.

Sarajevske Muftije od 1519 do 1916, Bosnasarayı 1916; Antoine Babinovitch, *Les Gouverneurs Ottomans et les Grands Seigneurs de Bosnie et de Croatie depuis XVe au XVIIe Siècles, TTK Zabıtları,* V, Ankara 1960,478-673; Mehmed Spaho, *Gazi Husrefbeg,* Bosnasarayı 1937; Mirza Safvet Bey Başagiç, *Gazi Husrefbeg,* Bosnasarayı 1937; N. Banescu, *Scriptori Turceşti ale lui Mihnea II Turcitul,* Bükreş 1926; L.Szalay, *Erdély es a Porta,* Peşte 1862; G.Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen,* Sibiu 1923; Biro Vencel, *Erdély Követi a Porton,* Kolozsvar 1921; Lukinich Imre, *Erdély Területi Valtozasoka Török Hodoltsag Koraban,* Peşte 1918; T.Halasi-Kun, *Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern*

Hungary, Belleten, XXVIII-109, Ankara 1964, 1-72; *Mohacsi Emlékkönyé,* Peşte 1926; *Szigetvari Emlékkönyv,* Peşte 1966.

E.D.Ross, *The Early Years of Shâh Ismâ'il, JRAS,* 1896, 249-340; N.Felsefî, *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel,* 5 c., Tahran, 1332-52 Şemsî; O.A.Efendiev, *Azerbaydzhanskogo Osudartsva Sefeviden v Nachle XVI Veka,* Bakû 1961; V.D.Smirnov, *Krimskoye Khantsvo pod Ottomanaskoj Porty,* Petersburg 1887; O.Retiwski, *Die Münzen der Girei,* Moskova 1905; Kdankowsky, *Krymu u Yagiellonkskich,* Lwow 1935; Abdullah Zihnî Sosyal, *Z Dziejow Krymu,* Varşova 1938; Ayni Yazar, *Jarlyki Krimskie,* Varşova 1939; Şihâbeddîn Mercânî, *Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl Kazan ve Bulgar,* Kazan 1885; M.M.Remzî, *Telfîku'l-Ahbâr fî Vekaayî' Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tâtâr,* 2 c., Orenburg 1908; A.Z.V.Togan, *Türk ve Tatar Târihi,* Kazan 1912; Ayni Yazar, *Bugünki Türkistan ve Yakın Mâzisi,* Kaahire 1928 ve Istanbul 1947; A.N.Smirnov, *Rossiya i Turtsiya v XVI-XVII. Vv.,* Moskova 1964; Alton S.Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkina (1552-1740),* Yale/New Haven, 1968; A.N.Kurat, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara 1972; Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan (1438-1560),* Paris 1974; Akademiya Nauk SSR, *Istoriya Tatarskoy,* 2 c., Kazan 1960; Akademiya Nauk SSR, *Istoriya Tatarii v Dokumentakh i Materialakh,* Moskova 1937; Hâdî Atlâsî, *Kazan Hanlığı,* Kazan 1913, 1920.

H.T.Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa,* Bursa, 1940-3; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* 3 c., Istanbul, 1958-61 (zengin malzeme); Mehmed Nusret, *Târîhçe-i Erzurum,* Istanbul 1910; İ.H. Konyalı, *Erzurum Târihi,* Istanbul 1960; H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Anteb,* 2 c., Gaziantep 1939; Ayni Yazar, *Anteb Meşâhîri,* Gaziantep 1939; Kadrî, *Kilis Târihi,* Istanbul 1933; R.Vadala, *Samsoun,* Paris 1934; Osmân Fevzî Olcay, *Amasya Târihi* (1934) (zengin malzeme), yazma.

5) Monografiler (1566-1703)

P. Herre, *Europaische Politik in Cyprichen Krieg (1570-73),* Leipzig 1902; H.F.Alasya, *Kıbrıs Târihi,* Ankara 1964; TKAE, *Kıbrıs ve Türkler,* Ankara 1964; C.Şathas, *Joseph Nassy,* Atina 1867; A.Galanti, *Don Joseph Nassi,* Istanbul, tarihsiz; Dom L.Serrano, *La Liga de Lepanto,* Madrid, 1918-20; D.C.Rossel, *Combate Naval de Lepanto,* Madrid 1953; G.A.Ouarti, *La Battaglia di Lepanto,* Milano 1930; A.Tamberra, *L'Europa et il Problema Turco dopo Lepanto,* Floransa 1961; Amiral de la Gravière, *La Guerre de Chypre et la Bataille de Lepante,* 2 c., Paris 1888; E.Normann-Friedenfles, *Schlacht bei Lepanto,* Pola 1902; Bahriye mîralayı Safvet Bey, *Sumatra Seferi, TOEM,* II, 604-14, IV, 1.521-40, Istanbul, 1911-3; A.J.S.Reid, *Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia, Journal of Southeast Asian History,* X, Kuala Lumpur 1969, 295-414; Mehmed Zıyâ, *Açe Târihi,* Istanbul 1898; C.R.Boxer, *The Rise of Acheh (1540-1600), JSAH,* X, 1969, 415-28; S. Hurgronje, İng.trc. *The Achenese,* Leiden 1906; R.A.Djajadiningrat, *Critissch Overziehit van het Soeltanaat van Atjeh, BKI,* no. 65, 1911; C.R.Boxer, *Portuguese Reaction and the Rise of Acheh (1540-1600),* Kuala Lumpur 1978; M.A.Meilink-Roelofsz, *The Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630,* Lahey 1962; Ahmed Refik, *Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhân Seferi, TOEM,* VIII, 1-14, XVI, 261-75,1917,1926; A.N.Kurat, *Türkiye*

ve İdil Boyu, 1569 Astarhan Seferi, Ankara 1966; P.A.Sadikov, *Pochod Tatar i Turok na Astrachan v 1569 G., İstoriçeskiye Zapiski,* no. 22, 1947, 132-66; A.Benningsen, *L'Expédition Turque contre Astrakhan en 1569, Cahiers du Monde Russe,* 1967, 427-46; Ahmed Refik, *Lehistân'da Türk Hâkimiyeti, TOEM,* VI, 1915, 663-87 ve XIV, 1924, 227-43; J. Pajewski, *Pizymierza Polsko-Tureckiego,* Varşova 1935; Ali Seydî, *Sokollu,* İstanbul 1911; E.Aysan, *Kıbrıs Seferi,* Ankara 1971; C.Pasero, *Bataglia di Lepanto,* Brescia 1954; Ahmed Refik, *Sokollu,* Istanbul 1924; Lemangeon, *Eudj-Ali, Grand-Amiral,* Paris 1930; A.R.Seyfî, *Kılıç-Ali Paşa,* Istanbul 1920; A.H.E. Alpagut, *Kılıç-Ali ve Lepanto,* Istanbul 1931.

M.H.Ne'metova, *Şîrvân'ın XIV-XVI. Asırlar Târîhi,* Bakû 1959; Mîralay Safvet, *Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı, TOEM,* III, 1912,857-61; G.H.Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company,* Londra 1904; Ahmed Refîk, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth,* Istanbul 1932; S.Mayes, *An Organ for the Sultan,* Londra 1956; A.N.Kurat, *Türk-İngiliz Münâsebetleri (1553-1610),* Ankara 1953; H.Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler,* Istanbul 1951; A.C.Hess, *The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth Century Spain, American Historical Review,* LXXIV-1, 1969, 1-25; A.Tenenti, İng.trc. *Piracy and Decline of Venice (1580-1615),* Londra 1967; Camestaggio, *Dell'Unione del Regno di Portogallo alla Corona di Castiglia,* Genova 1585; Alvarez, *La Batalla de El Kazar Quebir, Revista Militar Española,* X. 1884; M.Akdağ, *Celâlî Isyanları (1550-1603),* Ankara 1963; Abdurrahmân Şeref, *Özdemiroğlu Osmân Paşa, TOEM,* IV-V, 1913-4; C.M.Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation,* New York Üniversitesi; İ.H. Ertaylan, *Gazi Giray Han,* Istanbul 1958; Y. Öztuna, *Safiyye Sultân, Hayat* mecmuasında tefrika, 1975.

Mehmed Celâl, *Sultân Mehmed-i Sâlis,* Istanbul 1891; E.Spagni, *Una Sultana Veneziana, Nuova Archivo Veneto,* XIX-1, 241-348; A.Tveritinova, *Kara Yazıdjı-Deli Chasana (1599-1603),* Moskova 1946; Rinieri, *Sinan Bassa Cicala,* Roma 1898; A. Veress, *Campania Sinan Paşa din 1595,* Bükreş 1925; G. Mariti, *Faccardino Grand-Emir dei Drusi,* Livorno 1787, Fr.trc. Gotha 1790; İsmâ'îl Â'dil, *Histoire du Liban (1590-1633)* Beyrut 1955; A.Randa, *Türkenkrieg (1593-1606),* Münih 1964; Madame de Gomez, *Histoire d'Osman,* 2 c., Paris 1734, İng.trc. John Williams, *The Life of Osman the Great,* Londra 1735; Fr.Marich, *Christliehen Wölker der Türkei (1625-48),* Innsbruck 1882; Y.Öztuna, *Dördüncü Murâd, Hayat* mecmuası, 1971; Ayni Yazar, *Kösem Sultân, Hayat,* 1972; Valerio, *Guerra di Candia (1644-49),* Trieste 1959; Omelyan Pritsak, *Die Erste Türksiche-Ukrainische Bundnis (1648), Oriens,* VI, 1965, 226-98; O.Pastine, *La Politica di Genova della Guerra di Candia alla Pace di Passarovitz,* Genova 1938; Ayni Yazar, *Geneva e l'Impero Ottomano Sec. XVII,* Genova 1952.

Rudolf ve Ekkehard Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen (1645-1700),* Münih 1970; H.Turkova, *Belagerung von Uyvar im Jahre 1663 durch die Türken, Archiv Orientalni,* XLI-4, Prag 1973,325-39; N.I.Kostomanov, *Chmelnitskiy,* Petersburg 1884; O.Pritsak, *Chmelnitskago z Tureççinoyu 1648, Zapiski Nauk. Tav.Şevçenka,* CLV, Münih 1948,145-64; Ahmed Refik, *Köprülüler,* 2 c., Istanbul 1913; Mor. Brosch, *Geschichte aus dem Leben Dreirier Grossvesire,* Gotha 1899; Ferîk Ahmed Muhtâr Paşa, *Sen Gotar,* Istanbul 1908; Georg Wagner, *Das Türken-jahr 1664,* Eisenstadt 1964; N.S.Tacan, *İkinci Viyana Seferi,*

Istanbul 1945, Alm.trc. Viyana 1933; K.A.Schimmer, *Wien's Belagerungen,* Viyana 1845, İng.trc. Londra 1879; Karl Toifer, *Türken vor Wien,* Leipzig 1883; Viktor von Renner, *Wien im Jahre 1683,* Viyana 1883; Leo Barrar, *Türken gegen Wien,* Viyana 1961; J.Cacavelas, *The Siege of Vienna by the Turks,* Cambridge 1925; Richard F.Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien,* Viyana 1955, Kolonya 1959, Graz 1960, 1967; R.Lorenz, *Türkenjahr 1683,* Viyana 1933; Z.Abrahomawicz, *Kara Mustafa pod Wiedniem,* Krakovi 1973; J.Staye, *The Siege of Vienna,* Londra 1965; R.Nelk, *Österreich und die Osmanen,* Viyana 1957; A. Karoly, *Buda es Pest Visszavirasa 1686-ban,* Peşte 1886; A.Tamberra, *Russia e Santa Sede, Archivio Storico Italiano,* II, 1961, 200-40.

Bruzzo, *Francesco Morosini e la Conquesta della Morea,* Venedik 1890; N.S.Tacan, *Kuşatma ve Meydan Muhârebeleri (1690-96),* Istanbul 1939; Mîralay Safvet, *Mezomorta Hüseyin Paşa,* Istanbul 1909; F.Kurdoğlu, *Mezomorta Hüseyin Paşa,* Istanbul 1940, B.H. Summer, *Peter the Great and the Ottoman Empire,* Oxford 1949; Istanbul Şehri Muhibleri Cem'iyyeti, *Le Yali des Koeprulu à Anatoli-Hisar,* Paris 1911; S.N.Ergun, *Râmî Paşa,* Istanbul 1934; M.R.Popovic, *Der Friede von Carlowitz,* Leipzig 1893; R.Schrelbach, *Türkischen Trophaen-sammlung des Markgrafen Ludwig von Baden,* Karlsruhe 1956.

6) Monografiler (1703-1922)

A.N.Kurat, *Prut Seferi,* 2 c., Ankara 1951; Ayni Yazar, *XII. Karl, 2 c.,* Ankara 1943; Ahmed Refik, *Demirbaş Şarl,* Istanbul 1916; Ayni Yazar, *Baltacı ve Petro,* Istanbul 1911, İsveççe trc. K.V.Zettersteen, Stockholm 1919; Ayni Yazar, *Lâle Devri,* Istanbul 1912,6. baskı, Haydar Diriöz nş., Ankara 1973; A.Amira, *Carlo XII i Turchia,* Bükreş 1905; P.M.Andrianov, *Pruta,* Petersburg 1911; N.I.Kostamarov, *Mazepa,* Petersburg 1885; N.S.Tacan, *Prut,* Istanbul 1931; F.Kurdoğlu, *Prut,* Istanbul 1938; A.Z.Mışlaevshiy, *Voyna s Turtsieyu 1711,* Petersburg 1898; S. Lagerberg, *Dowlet-Gherey,* Göteborg 1896; B.Spuller, *Europaische Diplomaten in Konstantinopel,* Breslau 1936; M.Aktepe, *Patrona Isyânı,* Istanbul 1958.

Y.Akçura, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri,* Ankara 1940; Ş.Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Isyânı,* Ankara 1945; Mehmed Süreyyâ Bey, *Nuhbetü'l-Vekaayî',* Istanbul 1873; J. Raymond, *Les Wahabys,* Kaahire 1925; A.K. Aksüt, *Tepedenli Ali Paşa,* Istanbul 1939; E.Driault, *L'Empire de Mohammed Aly (1814-23),* Kaahire 1923; Ayni Yazar, *L'Expédition de Crète et de Morée (1823-28),* Kaahire 1930; Ayni Yazar ve Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce,* Paris 1925; İ.Sosyal, *Türk-Fransız Münâsebetleri (1789-1802),* Ankara 1964; A.de la Jonquière, *L'Expédition d'Egypte (1798-1801),* Paris, 1899-1907; F.Charles-Roux, *L'Expédition d'Egypte,* Paris 1910; Ayni Yazar, *Bonaparte Gouverneur d'Egypte,* Paris 1946; E.Driault, *Question d'Orient,* Paris 1903, Tr.trc. Istanbul 1910; A.Boppe, *L'Albanie et Napoléon,* Paris 1914; Sâlih Münîr Paşa, *Louis XVI et le Sultan Selim III, Revue d'Histoire Diplomatique,* Paris 1912; Gabriel Remerand, *Ali de Tébélen,* Paris 1928; A.Bruneau, *Politique de la France au Levant,* Paris 1932; Ali Kemâl, *Mes'ele-i Şarkıyye,* Kaahire 1900; C.Tukin, *Boğazlar,* Istanbul 1947; Sedâd Paşa, *Boğazlar Mes'elesi,* Istanbul 1932; Râgıb Râif ve Raûf Ahmed, *Boğazlar Mes'elesi,* Istanbul 1918; A.Beer,

Die Orientalische Politik Österreichs seit 1774, Prag 1877; E.Driault, *La Politique Orientale de Napoléon I*, Paris 1904; L.Bréhier, *L'Egypte de 1789 à 1900*, Paris 1900; 'Umerü'l-İskenderî ve Selîm Hasen, *Târîhu Mısr mine'l-Fethi'l-'Usmânî*, Kaahire 1924; A.HasencIever, *Geschichte Aegyptens im 19. Jahrhundert*, Halle 1917; Serge Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris 1910, Tr.trc. Istanbul 1913; A.Hasenclever, *Die Orientalische Frage in den Jahren 1838-41*, Leipzig 1914; P.H. Mischef, *La Mer Noire et les Detroits de Constantinople*, Paris 1899; B.St.J.B.Philby, *Arabia of the Wahhabis*, Londra 1928; K.R.von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts*, Viyana 1908; W.A.Phillips, *The War of Greek Independence*, Londra 1897; C. Rousset, *Conquête d'Algérie (1830-58)*, 4 c., Paris, 1887-9; L.von Ranke, *Serbien und die Türkei*, Leipzig 1879; G .Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reformen im Jahre 1826 bis 1856*, 2 c., Leipzig 1866; Poelmann, *Griechische Geschichte im 19. Jahrhundert*, Münih 1902.

H.Lomarche, *Histoire de la Guerre d'Orient, Les Russes et Les Turcs*, Paris 1853; Hayreddîn, *Kırım Muhârebesi Târîh-ı Siyâsîsi*, Istanbul 1908; Camille Rousset, *Histoire de la Guerre de Crimée*, 2 c., Paris 1894; Sir Adolphus Slade, Tr.trc. A.R.Seyfî, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Istanbul 1943; Ahmed Refik, *Türkiye'de Mültecîler Mes'elesi*, Istanbul 1926; Hayreddîn, *Vesâik-ı Târîhıyye ve Siyâsiyye*, 5 c., Istanbul 1889; J.Ancel, *La Question d'Orient (1792-1930)*, Paris 1930 vs.; S.K.İrtem, *Boğazlar Mes'elesi*, Istanbul 1936; Chidharold, *La Turquie et les Principautés(Romaines)*, Paris 1857; V.Langlois, *Les Parties en Turquie*, Paris 1856; Ahmed Râsim, *İstibdâd'dan Hâkimiyyet-i Milliyyeye*, 2 c., Istanbul 1923-5; E.B.Şapolyo, *Reşîd Paşa*, Istanbul 1945; C.Hipolyti, *Rechid Pacha*, Paris 1858; Abdülhalîm Memdûh, *Reşîd Pasa*, Kaahire 1887; Mehmed Hayrullâh, *Âlî Paşa*, Hanya 1909; P.C.Lacour, Tr.trc. *Türkiye Ricâl-i Devleti*, Istanbul 1914; Bélin, *L'Histoire Economique de la Turquie*, Paris 1856; A. Heidborn, *Les Finances Ottomanes*, Paris 1912; Zıyâ Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Târîhi*, Ankara 1940; Hakkı Yeniay, *Osmanlı Borçlan*, Ankara 1936; K.Kömürciyan, *Düyûn-ı Umûmiyye*, Istanbul 1948; Abdurrahmân Vefîk, *Tekâlif Kavâidi*, Istanbul 1910; E.Mardin, *Medenî Hukuk Cebhesinden Cevdet Paşa*, Istanbul 1940; S.İskit, *Türkiye'de Matbûat Rejimleri*, Istanbul 1939; H.Âlî Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Istanbul 1938; Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı Harbiyye*, Istanbul 1873; Ayni Yazar, *Mir'ât-ı Mühendis-hâne*, Istanbul 1895; RızâTahsîn, *Mir'ât-ı Tıbbiyye*, Istanbul 1910; M.M.İskora, *Erkân-ı Harbiyye Târihçesi*, Ankara 1944; O.N.Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, Istanbul 1922; Ayni Yazar, *Türkiye Maârif Târihi*, 5 c., Istanbul 1939 v.dd. (bir baskısı daha var); Ali Çankaya, *Mülkiye Târihi*, 3 c., Ankara, 1968-71; Bugistre-Bellereysan, *Les Intrigues Moscovites en Turquie*, Peşte 1877; Paul de Régla, *La Turquie Officielle*, Paris 1891; *L'Exposition Nationale à Constantinople*, Istanbul 1863; M.A.Aynî, *Darülfünûn Târîhi*, Istanbul 1927; A.Vambéry, *La Turquie*, Paris 1898; M.Mac Coll, *Le Sultan et les Grands Puissances*, Paris 1899; Collas, *La Turquie en 1864*, Paris 1864; Reşad Kaynar, *Tanzimat ve Mustafa Resid Paşa*, Ankara 1954; H.Tamperley, *England and the Near East, The Crimea*, Londra 1936; 'Abdü'rRahmâni'r-Râfi'î, *'Asrün İsmâîl*, 2 c., Kaahire, 2. baskı 1948; Ercümend Kuran, *Cezâyir'in İşgali Karşısında Osmanlı Siyâseti*, Istanbul 1957; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1961 vs., Tr.trc. Ankara 1970; H.K.Bayur, *Sadrâzam Kâmil*

Paşa, Ankara 1954; Mahmûd Cevâd ve İbnülemîn, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti,* Istanbul 1921.

J.M.Bastelberger, *Die Militarische Reformen unter Mahmûd II,* Gotha 1874; V.Bérard, *La Politique du Sultan,* Paris 1897; G.Charmes, *La Turquie, Le Panislamisme,* Paris 1883; Dempwolff, *Serail und Hoche Pforte,* Viyana 1876; R.Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period,* Baltimore 1963; Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat,* 2 c., Paris, 1882-4, Tr.trc. de var; E.-A.Freeman, *The Ottoman Power in Europe,* Londra 1877; Gardey, *Voyage du Sultan Abd ul Aziz de Stamboul au Caire,* Paris 1865; Comte de Kératry, *Mourad V,* Paris 1878; F.Millingen, *La Turquie sous le Règne d'Abd-ul-Aziz,* Brüksel 1868; Ch.Mismer, *Souvenirs du Monde Musulman,* Paris 1892; Ayni Yazar, *Soirées de Constantinople,* Paris 1870; A.D.Mordtmann, *Stamboul das Moderne Türkentum,* 2 c., Leipzig, 1877-8; H.de Schwitzer, *Trois Sultans d'Abdul Aziz à Abdul Hamid,* Paris 1900; Duc de Walmy, *La Turquie et l'Europe,* Paris 1867.

İbnülemîn Mahmûd Kemâl İnal'ın kapital ehemmiyette şu iki büyük eseri: *Son Sadrâzamlar,* 14 c., Istanbul, 1940-53 ve yeni baskı ve *Son Asır Türk Şâirleri,* 12 c., Istanbul, 1930-42 ve yeni baskı; A.K. Aksüt, *Sultân Azîz'in Mısır ve Avrupa Seyâhati,* Istanbul 1944; Circî Zeydân, *Meşâhîrü'ş-Şark,* 2 c., Kaahire 1902; M.C.Kuntay *Nâmık Kemâl,* 3 c., Istanbul, 1944-56 (zengin malzeme); M.Z.Pâkalın, *Son Sadrâzamlar,* 5 c., Istanbul, 1940-48; Ayni Yazar, *Tanzîmât Mâliye Nâzırları,* 2 c. Istanbul, 1939-40; Ayni Yazar, *Sicill-i Osmânî Zeyli,* yazma; Z.Şâkir, *Beşinci Murâd'ın Hayâtı,* Istanbul 1943; H.Y. Şehsüvaroğlu, *Sultân Azîz,* Istanbul 1949; A.H.Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebîyâtı Târîhi,* Istanbul, 2. baskı 1956 (mükemmel); İ.H.Uzunçarşılı, *Çırağan, Aziz Bey, Çerkes Hasan Vak'aları, Belleten,* VIII, Ankara 1944, 71-118, 245-318, IX, 1945, 89-133.

Y.H.Bayur, *Türk İnkılâbı Târihi* (1878-1918), 10 c., Ankara, 1940-67; Ayni Yazar, *XX. Yüzyılda Türklük,* Ankara 1974; Dukagin-zâde Basrî Bey, *Le Monde Oriental,* Paris 1920; H.N.Howard, *The Partition of Turkey,* 1931; A.B.Kuran, *Jön Türkler,* Istanbul 1945; Ayni Yazar, *İttihâd ve Terakkî,* Istanbul 1948; Ayni Yazar, *İnkılâb Hareketleri,* 2 c., Istanbul, 1956-9; Ş.Mardin, *Jön Türkler'in Siyâsî Fikirleri (1895-1908),* Ankara 1964; G.Charmes, *L'Avenir de la Turquie, le Panislamisme,* Paris 1883; Ahmed Emin (Yalman), *The Development of Modern Turkey,* New York 1914; R.Hüber, *Die Bagdadbahn,* Berlin 1943; U.Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism,* Londra 1950; E.E.Ramsaur, *The Young Turks,* Princeton 1957; R.Tschudi, *Das Chalifat,* Tübingen 1926; Sir W.M.Ramsay, *Impressions of Turkey,* Londra 1897; Ayni Yazar, *The Revolution in Constantinople and Turkey,* Londra 1909; son dönem Osmanlı târihi üzerinde bu seçmelerle yetinmemek, kitabımızın sınırlarını aşar. Daha geniş bibliyografya için husûsî eserler bulunduğu gibi, yukarıda sunulan bir çok kitabta da çeşitli bibliyografya işaret edilmiştir.

7) Kültür

Yukarıdaki bibliyografyada siyâsî târîhe ağırlık verilmiştir. Ancak bir çok işaret edilen kitapta da Osmanlı medeniyet, kültür, teşkilât ve san'atı işlenmiştir. Şimdiye kadar sunulan bir çok inceleme eserinde de Osmanlı kültürü için bibliyografya bulmak

mümkindir. Bunlar dışında bir kaç kitabı bu paragrafta anacağız ki, bunlarda o mevzû üzerindeki diğer kaynak ve çalışmaların künyesini ve bâzılarında tam ve mükemmel bibliyografya bulmak kaabildir:

Osmanlı Türkleri'nde klasik mûsikînin her türlü teknik ve târihi bahsi ve her maddenin ayrı bibliyografyası için bk. Y.Öztuna, *Türk Mûsikisi Ansiklopedisi*, 3 c., 1969, 1974, 1976. Başlıca Türk bestekârlarının tanıtılması: *Türk Bestecileri Ansiklopedisi*, 1969. Osmanlı mûsiki târihi üzerinde gene ayni müellifin bir kuşbakışı: *Türk Mûsikîsi Târihi*, 1977. Diğerleri bu cildin sonundaki listededir.

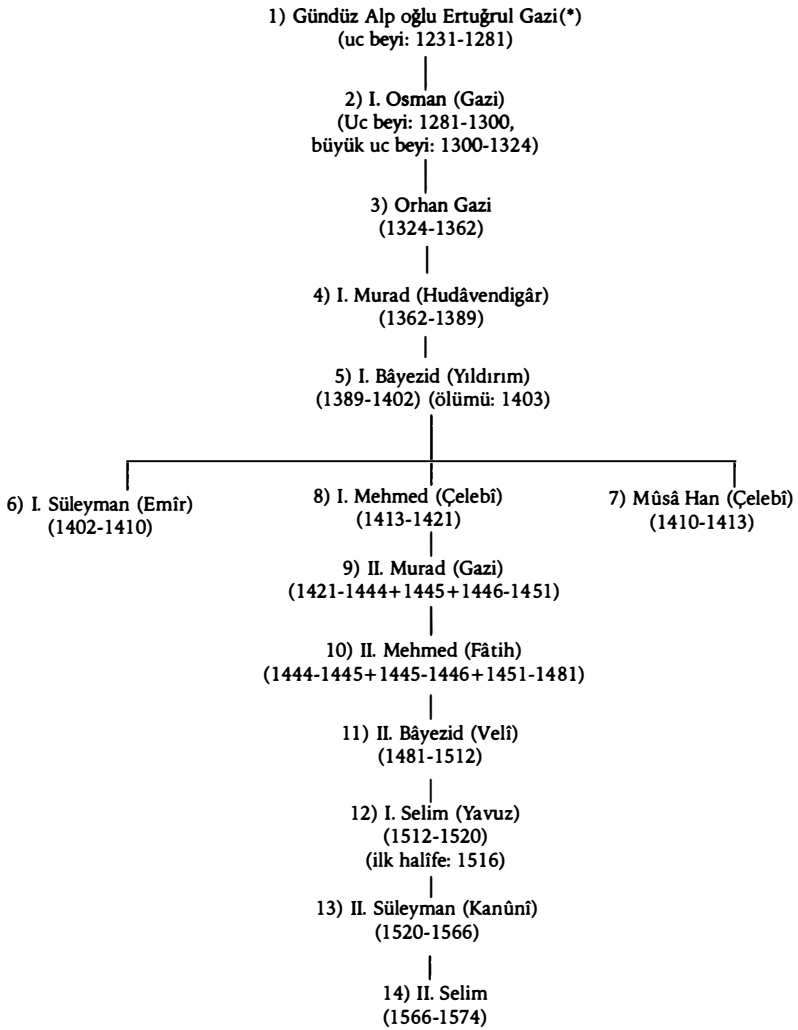
Harem ve Hanedan için: M.Çağatay Uluçay, *Harem, Pâdişâhların Kadınları ve Kızları*, 2 c., Ankara, 1971,1980; N.M.Penzer, *The Harem*, Londra 1936; Ahmed Refîk, *Kadınlar Saltanatı*, 4 c., Istanbul 1923; Ayni Yazar, *Kızlar Ağası*, Istanbul 1926; Ayni Yazar, *Samur Devri*, Istanbul 1927; R.E.Koçu, *Âşık ve Şâir Pâdişâhlar*, Istanbul 1958; Safiyye Ünüvar, *Saray Hâtıraları*, Istanbul 1964. Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar*, c. II.

E.J.W.Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, 6 c., Londra, 1900-9; F.Köprülü, *Dîvân Edebîyâtı Antolojisi*, Istanbul 1931; Ayni Yazar, *Türk Sazşâirleri*, 2 c., ilk baskı: Istanbul 1940; S.N.Ergun, *Türk Şâirleri*, 3 c.; A.Kabaklı, *Türk Edebîyâtı Târihi*, 3c.; A.Bombaci, *Storia della Letteratura Turca*, Milano 1956; J.K.Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Londra 1937; A.Gölpınarlı, *Mevlânâ ve Mevlevîlik*, 2 c., Istanbul, 2. baskı 1952-3; A.A. Adıvar, *Osmanlı Türkleri'nde İlim*, Istanbul, 2. baskı 1943: H.Ritter, *Karagöz, Türkische Schattenspiele*, 3 c., Hanover, 1924, 1941, 1953.Türk dansları, sahnesi ve modern tiyatrosu için Metin And'ın ve Refîk Ahmed Sevengil'in çeşitli eserlerinde bibliyografya bulmak mümkindir. Küçük san'atlar, minyatür, resim için de çok araştırma vardır. Celâl Es'ad Arseven, *L'Art Turc* (Istanbul 1939) ve bir çok cildlik *Türk San'atı Târihi* ve *San'at Ansiklopedisi* gibi eserlerine, Rıfkı Melûl Meriç ve Tahsin Öz (meselâ *Turkish Textiles and Velvets*, Ankara 1950)'ün eserlerine müracaat edilebilir. Osmanlı mimarisi için bibliyografya ise muazzamdır. Gene en çok Istanbul camileri üzerinde çalışılmıştır, meselâ: T.Öz, *Istanbul Câmîleri*, 2 c., TTK; A.Gabriel, *Les Mosquées de Constantinople*, Paris 1926; H.Glück, *Die Kunst der Osmanen*, Leipzig 1922; Ayni Yazar, *Die Bäder Constantinopels*, Viyana 1921; E.Egli, *Sinan*, Zürih 1954; R.M. Meriç, *Mîmâr Sinân*, Ankara 1965; U.Vogt-Göknil, *Les Mosquées Turques*, Zürih 1953; C.Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912; A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago; Proche-Orient Université de Provence, *Palais et Maisons du Caire, II: Epoque Ottomane (XVIe-XVIIe Siecles)*, Paris 1983, 600 s.; Abdeljelil Temimi, *Provinces Arabes et Leurs Sources Documentaires à l'Epoque Ottomane*, Tûnus 1984, 620 s.

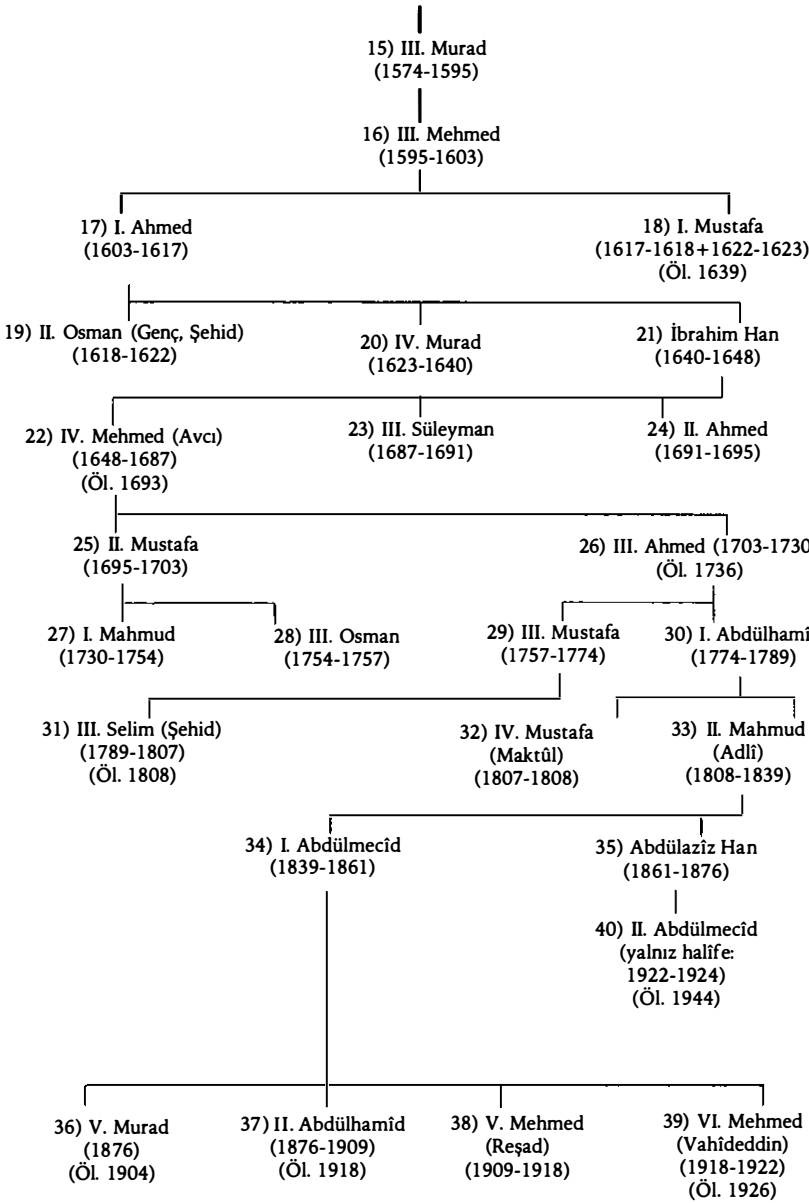
Halil İnalcık'ın Osmanlı sosyal târîhi ve teşkîlâtı ağırlıklı çalışmaları önemlidir. Her konuda ilk kaynaklara kadar inilmiş ve her konu derinlemesine, etraflı şekilde incelenmiştir. Bunlar bilhassa çeşitli Avrupa dillerinde (çoğu İngilizce) yayınlanmıştır. *The Encyclopaedia of Islam*'a yazdığı maddeleri, Türkçe *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddeleri vurgulamak gerekir. İngilizce incelemelerinin bâzılarını şu kitapta topladı: *From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İst. 1995. Şu eserinde

ilk dönem Osmanlı devleti üzerindeki görüşlerini açık şekilde özetledi: *The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600),* Londra 1973.

Derin görüşleri ve tahlilleri ile tanınmış diğer bir Osmanlı târihçisi İlber Ortaylı'dır. Klasik ve modern Batı ve Doğu dillerine şaşırtıcı vukufu ile çok çeşitli kaynaklara inebilmiş ve Avrupa, bilhassa Slav tarihini çok iyi bilmesi, Osmanlı'yı anlayıp anlatmaktaki başarısının başlıca temellerini oluşturmuştur. 19. asır Osmanlı sosyal, ekonomik ve kültürel ağırlıkla çalışmalarının bir kısmını *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisâdî ve Sosyal Değişim* adı altında topladı (Ankara 2000). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (1983, 1987, 1995), *Târîhin Sınırında Yolculuk* (2001) önemli eserleri içindedir.

* Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574-1595)
16) III. Mehmed
(1595-1603)
17) I. Ahmed
(1603-1617)
18) I. Mustafa
(1617-1618+1622-1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618-1622)
20) IV. Murad
(1623-1640)
21) İbrahim Han
(1640-1648)
22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648-1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687-1691)
24) II. Ahmed
(1691-1695)
25) II. Mustafa
(1695-1703)
26) III. Ahmed (1703-1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730-1754)
28) III. Osman
(1754-1757)
29) III. Mustafa
(1757-1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774-1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789-1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807-1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808-1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839-1861)
35) Abdülazîz Han
(1861-1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922-1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876-1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909-1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918-1922)
(Öl. 1926)

Yılmaz Öztuna'nın Eserleri

- *1402 Ankara Muhârebesi, Bâyezîd ile Timur'un Ölümü ve Fetret Devri,* Istanbul 1946, Kenan matbaası, 88 s. (2.000 tiraj) (tükendi)

Türk Mûsikîsi Lugati, Istanbul, 1949-1955, *Mûsiki Mecmuası* yayını, 446 s. (çift sütun) (1.000 tiraj) (tükendi)

- *Gündelik Gazete Tarzında Hazırlanmış Dünyâ Târîhi, Hayat Târih Gazetesi, İnsanlığın Ba*ˌ*langıcından Kore Harbi'ne Kadar,* Istanbul 1963, *Hayat* yayını, 216 s. (5 sütun, in folio) (te'lif ve terceme) (220.000 tiraj) (tükendi)

- *Türkiye Ansiklopedisi,* Istanbul 1964 ve 2 baskı daha, *Hayat* yayını, 520 s. (3 sütun) (550.000 tiraj) (tükendi) (Prof.Dr. Metin Tuncel'le müşterek)

- *Mahmûd Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri, Hayat* mecmuasında tefrika, 1965 (metin ne ˌri), kitap şeklinde: İstanbul 1988, 224 s. (5.000 tiraj) (tükendi)

- *Hurşîd Paşa'nın Saray Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda* tefrika, 1965 (metin ne ˌri)

Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda tefrika, 1965 (metin ne ˌri)

Mîmâr Sinân'ın Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda tefrika, 1966 (metin ne ˌri)

Seydî-Alî Reîs'in Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda tefrika, 1966 (metin ne ˌri)

Gaalib Paşa'nın Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda tefrika, 1966 (metin ne ˌri)

Türkiye Târîhi (Başlangıcından Zamânımıza Kadar), Hayat yayını, 12 C., İstanbul, 1964-67, toplam 3.664 s. (60.000 tiraj) (tükendi)

Vilâyetlerimizin Târîhi, Hayat yayını, 448 s. (çift sütun), Istanbul 1968 (45.000 tiraj) (tükendi)

- *Les Bases de la Musique Turque, Cultura Turcica*'dan aynı baskı, Ankara 1965 (5.000 tiraj) (tükendi)

TRT Türk Mûsikîsi Notaları (bir hey'etle müşterek) (teksir), İstanbul radyosu, 1967-69.

- *Osmanlı Pâdişâhlarının Hayat Hikâyeleri, Hayat* yayını, Istanbul 1969, 120 s. (3 sütun) (150.000 tiraj)(tükendi), yeni baskı: Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, 446 s. (3.000 tiraj), sonraki baskı (3.000 tiraj) (tükendi)

Türk Târîhinden Yapraklar, 1000 Temel Eser: 11, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, Istanbul 1969,344 s. (20.000 tiraj) (tükendi); 2. baskı: Istanbul 1983, Ötüken Yayınevi 344s. (10.000 tiraj); 3. baskı MEB, İstanbul 1985, 388 s. (5.000 tiraj), 4. baskı: MEB, *Türk Klâsikleri: 17,* İstanbul 1992, 340 s. (20.000 tiraj), 5. baskı: MEB, *Millî Klâsikler: 11,* 1999, 340 s. (5.000 tiraj) (toplam 60.000 tiraj) (tükendi); kısaltılmışı: *Türkler,* İst. 2004, 256 s. (2.500 tiraj)

- *Resimlerle 93 Harbi (1877-78 Türk-Rus Savaşı), Hayat* yayını, Istanbul 1969, 48 s. (3 sütun) (15.000 tiraj) (tükendi)

Türk Bestecileri Ansiklopedisi, Hayat yayını, Istanbul 1969, 160 s. (çift sütun) (150.000 tiraj) (tükendi)

Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, 3 c., İstan bul 1969, 1974, 1976, 374+ 140 + 328 s. (çift sütun) (10.525 tiraj) (tükendi)

Osmanlı Târihçilerinden Seçmeler, Hayat Târih Mecmuası'nda tefrika, 1970 (metin ne¸ri), bir bölümünün kitap şekli: *İslâma Dâvet,* Samsun 1981, 128 s. (10.000 tiraj) (tükendi)

Resimlerle Türkiye Târihi, Hayat yayını, Istanbul 1970, 300 s. (çift sütun) (30.000 tiraj) (tükendi)

- *Fâtih'in Ölümü, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 5.6.1964.

- *İkinci Osman, Yeni İstanbul*'da tefrika, 7.8.1966 v. dd. ve *Dünya*'da tefrika, 12.1972.

- *Osmanlı Hânedânı, Orta Doğu* gazetesinde tefrika, 5.1974.

- *Büyük Türk Sözlüğü, Hayat* yayını, Istanbul 1970,1.288 s. (çift sütun) (180.000 tiraj) (Prof.Dr. Muharrem Ergin'le müşterek) (tükendi)

- *Havacılık Târihinde Türkler (1918 Mondros Mütârekesi'ne Kadar),* Hava Kuvvetleri Komutanlığı yayını, Ankara 1970, 448 s. (çift sütun) (2.000 tiraj) (tükendi) (Yk. Mh. Yavuz Kansu ve Hv. Alb. Sermed Şensöz'le müşterek)

- *Dördüncü Murâd, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1971

Türk Mûsikîsi Klasikleri, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, Istanbul 1972, I-6, s. 1-36 (çift sütun, in folio) (5.000 tiraj) (tükendi)

- *Kösem Sultân, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1972

- *İstanbul Sarayları, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1973

Halil Menteşe'nin Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda tefrika, 1973 (metin ne¸ri)

- *Safiyye Sultân, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1975, *Son Havâdis*'te tefrika, 1980.

Histoire de la Turquie, Basın-Yayın Gn.Md. yayını, Ankara 1976, 80 s. (çift sütun) (10.000 tiraj) (tükendi), 2. baskı: 2002 (5.000 tiraj)

Osmanlı Târihi ve Medenîyeti, YAYKUR ders notları, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1976, 1977, 1979, üç baskı, 152 s. (toplam 450.000 tiraj) (tükendi)

Târih Lise III, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, Istanbul 1976, 480 s., değişik 2. baskı 1977, 448 s. (200.000+ 150.000 tiraj) (tükendi)

- *Osmanlı İmparatorluğu Nasıl Battı?, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1977

- *Osmanlı İmparatorluğu,* Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1977, 72 s. (çift sütun) (13.600 tiraj) (tükendi)

- *Osmanlı İmparatorluğu, Tercüman* gaz., *Türk ve İslâm Ans.*, 2. cilt (1. ciltte *Türk Tarihi*).

- *Türk Bestecileri,* İst. Radyosu'nda N. Atlığ'ın aylık 45 dakika konserlerinde, 1.1966-1.1968.

- *Türk Bestecileri, Son Havâdis* gaz. 1970-74 ve *Dünya* gaz. 1969-74'te müzik sayfalarında.

- *Türk Mûsikîsi Târîhi,* Istanbul Teknik Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuarı ders notlarının teksîri, Istanbul 1977, 44 s. (tükendi)

- *14. Yüzyılda Türk Mûsikîsi,* MEB, 14. *Yüzyıl Türk San'atı,* İstanbul 1977'de.

- *Târihde Ramazan, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1979

- *Bir Darbenin Anatomisi, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1982, kitap hâlinde: Ötüken Yayınevi, Istanbul 1984, 520 s. (10.000 tiraj), yeni baskılar: 1987, 564 s. (3.000 tiraj), 1990, 560 s. (3.000 tiraj), 5. baskı: Bâbıâlî Kültür Yayıncılığı, 472 s. (2.500 tiraj), Fransızca'ya çevrildi.

- *Türkler, Arablar ve Yahûdîler, Hayat* mecmuasında tefrika, 1982, kitap halinde: Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1989, 80 s. (3.000 tiraj) (tükendi)

- *Balkan Savaşı, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1983

- *Harem'de Fırtına, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1983, kitap hâlinde: *Osmanlı Haremi'nde Üç Hasekî-Sultân,* Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, 264 s. (3.000 tiraj), 3. baskı 2000 (3.000 tiraj) (tükendi)

- *Târih Sohbetleri,* Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, 384 s. (3.000 tiraj) (tükendi)

- *İttihâd ve Terakki, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1983

- *Dînî Bestekârlarımız, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1983

- *Son İslâm Devletleri, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1983

- *Balkan Savaşı, Tercüman'da* tefrika 1986

- *Sâdeddin Arel,* Kültür Bakanlığı, Ankara 1986, 160 s. (20.000 tiraj) (tükendi)

- *Hacı Ârif Bey,* Kültür Bakanlığı, Ankara 1986, 128 s. (20.000 tiraj) (tükendi)

- *Târih Sohbetleri, Hayat*'da tefrika, 1986.

- *Osmânoğulları ve Türk Mûsikîsi,* Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1987, 30 s. (tükendi)

- *Türk Mûsikîsi, Teknik ve Târîh,* Türk Petrol Vakfı, İstanbul 1987, 120 s. (5.000 tiraj) (tükendi).

- *Türkiye'de Askerî Müdâhaleler,* s. 1-36, çift sütun, *Tercüman* Yayını, İstanbul 1987 (1000.000 tiraj) (tükendi)

- *Itrî*, Kültür Bakanlığı, 112 s., Ankara 1987 (15.000 tiraj) (tükendi)

- *Dede Efendi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1987, 232 s. (15.000 tiraj), 2. baskı 1996, 240 s. (5.000 tiraj) (tükendi)

- *Abdülkaadir Merâgî*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988, 96 s. (15.000 tiraj) (tükendi)

- *Keçeci-zâde Fuâd Paşa*, Kültür Bakanlığı, 1988 (15.000 tiraj), 116 s. (tükendi)

- *Şevki Bey*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988, 148 s. (8.000 tiraj) (tükendi)

- *Âlî Paşa*, Kültür Bakanlığı, 1988, 148 s. (8.000 tiraj) (tükendi)

- *Kaanûnî Sultân Süleymân*, Ankara 1989, 176 s., Kültür Bakanlığı (15.000 tiraj) (tükendi)

- *İkinci Mahmûd*, Ankara 1989, 124 s., Kültür Bakanlığı (15.000 tiraj) (tükendi)

- *Şark Mes'elesi*, Ankara 1989, 58 s. (10.000 tiraj), Almanca tercümesi: *Die Ostfragen*, 1989, 80 s., Fransızca tercümesi: *Question d'Orient*, 1989, 80 s. (hepsi tükendi).

- *Osmanlı Devleti Târîhi*, Faisal Finans Kurumu, 2 c., 1.160 s., İstanbul 1986 (5.000 tiraj), Kültür Bakanlığı, Ankara 1999, 2 c., 1.168 s. (5.000 tiraj), bir de Yimpaş Holding'in korsan baskısı var (tükendi) (Arabca tercümesi: *Târîhu'd-Dewleti'l-'Usmâniyye*, Kaahire 1988, 1990, 2 c., 680+878 s., 10.000 tiraj) (hepsi tükendi)

- *Târîh Ansiklopedisi*, BATEŞ, İstanbul 1991, 2 c., 832 s. (çift sütun) (10.000 tiraj) (tükendi)

- *Büyük Türkiye Târihi (Ba¸langıcından Zamânımıza Kadar Türkiye'nin Siyâsî, Medenî, Kültür, Teşkîlât ve San'at Târihi)*, Ötüken Yayınevi, Istanbul 1977- 1979, 14 c. (toplam 6.904 s.) (55.000 tiraj) (tükendi)

- *İslâm Devletleri, Devletler ve Hânedânlar*, c.I., Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, 1.060 s. (5.000 tiraj) (Arabca'ya tercüme edildi), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj) (tükendi)

- *Türkiye Devleti (1074-1990), Devletler ve Hânedânlar*, c.II, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 1.200 s. (5.000 tiraj), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj) (tükendi)

- *İlk Çağ Devletleri, Devletler ve Hânedânlar*, c. III, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 565 s. (5.000 tiraj), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj) (tükendi)

- *Avrupa Devletleri, Devletler ve Hânedânlar*, c. IV, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, 900 s. (5.000 tiraj), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj) (tükendi).

- *Lâtin Avrupa ve Amerika Devletleri, Devletler ve Hânedânlar*, c. V, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, 960 s. (6.500 tiraj) (tükendi).

- *Türk Mûsikîsi, Türk Dünyâsı El Kitabı*, TKAE, Ankara 1992, c. II, S. 487-535.

- *Türk Mûsikîsi Kavram ve Terimleri*, Atatürk Yüksek Kurumu, Ankara 2000, 592 s., çift sütun (3.000 tiraj).

- *Târihten Portreler, Türkiye* gazetesi, haftalık yazılar, 1990-92, kitap hâlinde Ötüken 1998, 366 s. (5.000 tiraj).

- Sâz eserlerinin notaları: Dr. Yılmaz Karakoyunlu, *Parlamenter Bestekârlar*, TBMM nş., Ank. 1999, s. 145-58.

- *Târihten Sohbetler, Türkiye* gazetesi, haftalık yazılar, 1992-97, kitap hâlinde, 3 c., toplam 1.248 s. Ötüken, 1988 (5.000 tiraj).

- *Büyük Osmanlı Târîhi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1994, 10 c., yaklaşık 5.500 s. (30.000 tiraj).

- *Târih Konuşmaları*, TRT 2'de cumartesi geceleri 25 dakikalık TV sohbetleri, 2,5 yılda 125 konuşma, 2001-2003.

- *Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi*, 2 c., 480+592 s. (çift sütun), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990 (5.000 tiraj) (tükendi).

- Makaleler, fıkralar, etüdler, ansiklopedi maddeleri: *Hayat Ansiklopedisi*'nde 874 madde; *Hayat Küçük Ansiklopedi*'de 200 kadar madde; *Hayat Târih Mecmuası*'nda 500 kadar etüd, makaale, tenkıyd; *Dünyâ* gazetesinde 500 kadar siyâsî makaale; *Son Havâdis*'de 250 kadar siyâsî makaale; *Hayat* mecmuasında 60 kadar makaale; *İstanbul Ansiklopedisi*'nin her iki baskısında 40 kadar madde; *Yeni İstanbul* gazetesinde 20 kadar makaale; *Türk Kültürü* mecmuasında 20 kadar etüd; *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nde 10 kadar madde; *Türk Ansiklopedisi*'nde 2.700 kadar mûsikî ve târih maddesi; *Meydan-Larousse*'da 800 kadar 12 ciltteki bütün Türk Mûsikîsi maddeleri; *Ses San'atçılar Ansiklopedisi*'nde 135 kadar madde; *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*'de (Ferid Devellioğlu) 700 kadar Türk Mûsikîsi maddeleri; *Yeni Türk Ansiklopedisi*'nde ansiklopedinin dörtte birini oluşturan bütün mûsikî, târih ve Türkiye dışı coğrafya maddesi; *Tercüman*'da 1.000 küsur gündelik fıkra; *Türkiye* gazetesinde 1.600 kadar başmakale; çeşitli dillerde gazete, dergi, ansiklopedilerde 2.000'e yakın makaale. Kitap hâline getirilmiş makaleler bu listenin dışındadır.

Müellifin genel yayın müdürü ve başredaktör olarak yayınladığı başlıca periodikler: *Hayat Ansiklopedisi*, *Hayat Târih Mecmuası*, *Türk Ansiklopedisi*, MEB (K-S harflerine ait ciltler). Hayat, MEB ve Kültür Bakanlığı serileri içinde pek çok kitap.

YILMAZ ÖZTUNA

OSMANLI DEVLETİ TARİHİ

Türk tarihçiliğinin büyük ismi Yılmaz Öztuna'nın kaleme aldığı *Osmanlı Devleti Tarihi*'nin ikinci cildinde, Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun medeniyet, kültür, san'at, teşrifat ve teşkilât tarihi anlatılırken, bir Cihan Devleti'nin güçlü kültür temelleri Osmanlı tarihi meraklıları ve araştırmacılarının dikkatine sunulmuştur. Yılmaz Öztuna'nın diğer eserlerinde olduğu gibi bu kitabında da sadece siyasî ve askerî olaylar değil, medeniyet ve kültür unsurları da dünyanın geri kalanındaki ülkelerle karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Yeni yetişen Türk nesli, Osmanlı kültürü hakkında, geniş ölçüde o kültürün içinde yaşadığı halde, maalesef yeterli bilgi sahibi değildir. İşte bu açığın kapatılması ve kendi gök kubbemizi ayakta tutan kültür ve medeniyet temellerinin öğrenilebilmesi için Yılmaz Öztuna'nın *Osmanlı Devleti Tarihi*'nin ikinci cildi büyük bir imkân sunuyor. Etraflı ve modern bir kritik bibliyografyayı içeren bu cildi okuyanlar, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan kurum, kuruluş, uygulama, örf ve alışkanlıkların Osmanlı dönemindeki köklerini keşfedeceklerdir. Osmanlı döneminde kullanılan kavramlara açıklık getiren ve zevkli üslubuyla en az ilk cildi kadar okuyucuyu sürükleyen bu cilt de atalarımızın nasıl bir ortamda yaşadığını anlamak ve hissetmek için eşsiz bir kaynaktır.

SABAH